

Хмельницька обласна військова адміністрація
Хмельницька обласна рада
Департамент інформаційної діяльності, культури, національностей та релігій
Хмельницької обласної військової адміністрації
Хмельницький обласний краєзнавчий музей
Хмельницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України

85-річчю утворення Хмельницької області

**МАТЕРІАЛИ
ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ
ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
"ХМЕЛЬНИЧЧИНА:
ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ"**

Хмельницький
2022

**Рекомендовано до друку Вченою радою
Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України
Протокол №6 від 08.09.2022 р.**

Редакційна колегія:

Баженов Лев Васильович, доктор історичних наук, професор, голова Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України (голова); *Брицька Олена Миколаївна*, директор Хмельницького обласного краєзнавчого музею (співголова, відповідальний редактор); *Єсюнін Сергій Миколайович*, кандидат історичних наук, учений секретар Хмельницького обласного краєзнавчого музею (співголова, відповідальний секретар); *Блажевич Юрій Іванович*, кандидат історичних наук, доцент, голова Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України, *Місінкевич Леонід Леонідович*, доктор історичних наук, професор, проректор Хмельницького університету управління та права, *Олійник Юрій Васильович*, кандидат історичних наук, завідувач відділу Державного архіву Хмельницької області, *Смолій Тетяна Володимирівна*, заступник директора Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

Рецензент:

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор.
Комарницький Олександр Борисович, доктор історичних наук, професор.

М 34 **Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції "Хмельниччина: історія та сучасність"**, присвяченої 85-річчю утворення Хмельницької області / Ред.кол. Баженов Л.В. (голова), Брицька О.М. (співголова, відповід. редактор); Єсюнін С.М. (співголова, відповід. секретар) та ін. – Хмельницький, ФОП Стрихар А.М., 2022. – 420 с.

ISBN 978-617-7600-59-5

Збірник містить матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю "Хмельниччина: історія та сучасність", яка відбулась 22 вересня 2022 року та присвяченої 85-й річниці утворення Хмельницької області.

Матеріали друкуються в авторській редакції.

УДК 94 (477.43)

ЗМІСТ

ДО УЧАСНИКІВ КОНФЕРЕНЦІЇ	6
ПРИВІТАННЯ ГОЛОВИ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ <i>Сергія Гамалія</i>	6
ВІТАЛЬНЕ СЛОВО ГОЛОВИ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ <i>Віолети Лабазюк</i>	8
ВСТУПНЕ СЛОВО ДИРЕКТОРА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ <i>Олени Брицької</i>	9
ІСТОРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ	10
<i>Сергій Єсюнін</i> . ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ ТА ПРОЦЕС СТАНОВЛЕННЯ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ (НИНІ – ХМЕЛЬНИЦЬКА) ОБЛАСТІ	10
<i>Вадим Григоренко, Олександр Григоренко</i> . ХМЕЛЬНИЧЧИНА (КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ) В ПЕРШІ ТИЖНІ НАПАДУ НІМЕЧЧИНИ НА РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ	25
<i>Лев Баженов</i> . ДОСЛІДЖУЮЧИ МИНУЛЕ І СЬОГОДЕННЯ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ, ВИКОНУЄМО ПАТРІОТИЧНИЙ ОBOB'ЯЗОК (Про розвиток краєзнавчого руху в 2017-2022 рр.)	35
<i>Юрій Блажевич, Надія Балабуст</i> . МІЖНАРОДНЕ ПАРТНЕРСТВО ХМЕЛЬНИЧЧИНИ І МІСТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО НАПАДУ ПУТІНСЬКОЇ РОСІЇ НА УКРАЇНУ (АНАЛІТИЧНА ХРОНІКА, КОМЕНТАРІ, ЛЮТИЙ-СЕРПЕНЬ 2022 р.	40
ДАВНЯ ІСТОРІЯ КРАЮ	50
<i>Сергій Демидко</i> . ГЕНЕЗИС ТОРГІВЕЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ТА МИТНИХ ВІДНОСИН НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНИ ТА ПОДІЛЛЯ У VI тис. до н.е. – XVI ст. н.е.	50
<i>Юрій Хоптяр, Андрій Хоптяр</i> . ПЕРША ЗГАДКА ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ У ЯРМОЛИНЦЯХ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (XV – XVIII ст.)	64
<i>Тетяна Будяй</i> . ПЕРЕСОПНИЦЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ – НАЦІОНАЛЬНА СВЯТИНЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ	68
<i>Євген Нагурний</i> . АРТИЛЕРІЯ МЕДЖИБІЗЬКОЇ ФОРТЕЦІ ТА ФОРТУ «РАКОВЕЦЬ» У XVI-XVII СТОЛІТТЯХ	74
<i>Анатолій Трембіцький</i> . ІСТОРИКО-КАРТОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЛОДИМИРА СІЧИНСЬКОГО	78
<i>Лілія Іваневич, Анатолій Трембіцький</i> . УКРАЇНА–«РОКСОЛЯНІЯ» У ПРАЦЯХ ВОЛОДИМИРА СІЧИНСЬКОГО	83
<i>Владислав Берковський</i> . ДО ІСТОРИЇ ЄВРЕЙСЬКОЇ ОРЕНДИ СЛАВУТСЬКОГО КЛЮЧА У XVII-XVIII СТ.	86
<i>Валентин Пагор</i> . ВПЛИВ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ НА МІСТОБУДІВНИЙ РОЗВИТОК КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО (ЗА ПЛАНАМИ XVII-XVIII СТ.)	90
<i>Ігор Западєнко</i> . «ОПИС ДВОРУ МЕДЖИБІЗЬКОГО...» 1754 РОКУ: НОВИЙ ПЕРЕКЛАД, РЕКОНСТРУКЦІЯ, ЛОКАЛІЗАЦІЯ НА ТЕРЕНАХ МІСТА	95
<i>Володимир Байдич</i> . ІНВЕНТАР 1765 РОКУ – ЯК БЕЗЦІННЕ ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЇ МЕДЖИБОЗЬКОГО ЗАМКУ ТА МІСТЕЧКА МЕДЖИБІЖ	104
<i>Вадим Яблонський</i> . ДІЯЛЬНІСТЬ ОРДЕНУ ТРИНІТАРІЇВ В ТЕОФІПОЛІ	110
<i>Сергій Трубочанінов, Юрій Бондар, Олена Гевель</i> . ПІОНЕРИ ПОВІТРОПЛАВАННЯ ТА ПОДІЛЛЯ ..	117
<i>Світлана Крижановська</i> . НА ВЕРШИНІ БЕЛЬМОНТУ: МИНЬКОВЕЦЬКИЙ КЛЮЧ ТА ЙОГО ВЛАСНИКИ	122
<i>Юрій Олійник, Анна Олійник</i> . С. МАЛІЇВЦІ В ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ	125
<i>Наталія Крени</i> . МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ІСТОРИЇ СЕЛА ЛАШКИ (НИНІ БЕРЕЗНЕ) ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ	128
<i>Світлана Коржик</i> . КОМПЛЕКСНЕ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕЛА ЯЛИНІВКА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО РАЙОНУ	130

ІСТОРИЯ КРАЮ ХІХ-ХХІ СТОЛІТТЯ	160
Юлія Лінська. ТАРГОВИЦЬКА КОНФЕДЕРАЦІЯ ЯК ПРИКЛАД СЕПАРАТИСТСЬКОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ	160
Валерій Кундельський. НАСАДЖЕННЯ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ РОСІЙСЬКОЮ ВЛАДОЮ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.	162
Наталія Гриськова. ЕТНОКОНФЕСІЙНА ПОЛІТИКА САМОДЕРЖАВСТВА НА ПОДІЛЛІ В УМОВАХ ІНКОРПОРАЦІЇ КІНЕЦЬ ХVІІІ – 30-ТІ РОКИ ХІХ СТОЛІТТЯ	167
Ніна Стрижак. ПРАЦЯ М. ДАНИЛЬЧЕНКО «ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ СВЕДЕНИЯ ПОДОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ» ЯК ДЖЕРЕЛО В ДОСЛІДЖЕННІ ЕТНОГРАФІЇ КРАЮ»	177
Олександр Кравчук, Надія Марценюк. ТВОРИ А. ПОСТОЛОВСЬКОГО «НАРОДНЯ ОСВІТА НА ПОДІЛЛІ» ТА «МІЙ ЖИТТЄПИС» (1967 р.)	179
Вадим Стецюк. ГЕОГРАФІЧНИЙ ТА ВІЙСЬКОВО-СПЕЦІАЛЬНИЙ РОЗПОДІЛ ПРИЗОВНИКІВ З КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ПОВІТУ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	184
Андрій Задорожнюк. КАТОЛИЦЬКІ СВЯТИНИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО ТА ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ НА РЕЛІГІЙНИХ МЕДАЛЯХ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	190
Тетяна Герасимчук. ВИДАВНИЧА СПРАВА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	196
Віктор Адамський. ПОДІЛЬСЬКА ГУБЕРНСЬКА РАДА ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ: ІНСТИТУЦІЙНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ТА ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД	204
Сергій Олійник. ПОДІЛЬСЬКА ЗВИТЯГА 4-Ї ЗОЛОЧІВСЬКОЇ БРИГАДИ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ ВЛІТКУ 1919 РОКУ	208
Олександр Шолк. ІНОЗЕМНІ ПІДРОЗДІЛИ АРМІЇ УНР В КАМПАНІЇ 1920 РОКУ НА ПОДІЛЛІ	210
Валерій Нестеренко. ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ В НОВО-УШИЦЬКОМУ РАЙОНІ У 1920-ті РОКИ	213
Олександр Комарницький, Людмила Комарницька. ГАЗЕТИ «КОМСОМОЛЕЦЬ ПРИКОРДОННЯ» І «СТУДЕНТ ПРИКОРДОННЯ» ПРО УЧАСТЬ МОЛОДІ У КАМПАНІЯХ МОБІЛІЗАЦІЇ КОШТІВ СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ (КІНЕЦЬ 20-х – ПОЧАТОК 30-х рр. ХХ ст.)	216
Галина Матушок. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ПЕДІНСТИТУТ У РОКИ ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ»: МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНА БАЗА, МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ТРУДОВОГО І СТУДЕНТСЬКОГО КОЛЕКТИВІВ	219
Віктор Прокопчук, Олена Айвазян. ЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ МАСОВИХ БІБЛІОТЕК ХМЕЛЬНИЧЧИНИ У 1970-Х РОКАХ: ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ І НАСЛІДКИ	223
Микола Дзизінський, Даніела Хоптюк, Даніела Пристуна. МОЛОДЬ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ У 1970 - НА ПОЧАТКУ 1980-Х РР.: ПРАКТИКИ ПОВСЯКДЕННОСТІ (ЗА СПОГАДАМИ ПРИСТУПИ МІЛІЇ МИКОЛАЇВНИ ТА ЗАВОРотної ГЕНЕФИ БРОНІСЛАВІВНИ)	231
Зоя Тунцева. ТОЛОКА НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ НА ПОЧАТКУ 1960-Х РОКІВ (НА ПРИКЛАДІ С. ШПИЧИНЦІ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО Р-НУ)	232
Віктор Войковський. ПЕРШОМУ ЕНЕРГОБЛОКУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ АЕС – 35 РОКІВ!	234
Микола Панасюк. НАДАННЯ НЕТІШИНУ СТАТУСУ МІСТА ОБЛАСНОГО ЗНАЧЕННЯ. ЯК ЦЕ БУЛО...	238
Олександр Завальнюк. ВНЕСОК НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА (1992-2021 рр.) У ВИВЧЕННЯ МИНУВШИНИ ПОДІЛЛЯ / ХМЕЛЬНИЧЧИНИ	241
Леонід Місінкевич. ШЛЯХИ СТАНОВЛЕННЯ ТА ВИЗНАННЯ (до 30-річчя заснування Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова)	248
Анатолій Скрипник. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ПЛАНОВО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТЕХНІКУМ-ІНТЕРНАТ У 2000-2005 рр.	257
Володимир Захар'єв /із Ватралів/. ФЛАГМАН СІЛЬСЬКОЇ ПРОФТЕХОСВІТИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ	261
Анна Прокопчук. ДОБРОВОЛЬЦІ КОРПУСУ МИРУ США НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ	269

ВИДАТНІ ПОСТАТІ КРАЮ	274
<i>Олена Шаварська.</i> ПЕРШІ ПОДІЛЬСЬКІ МАЙСТРИ ПОЕТИЧНОГО СЛОВА	274
<i>Василь Феніур.</i> АРХІТЕКТОРИ ПОДІЛЛЯ ХІХ СТ.	276
<i>Лариса Рудюк.</i> ТЕХНІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ У СФЕРІ БЛАГОУСТРОЮ ЄПАРХІАЛЬНОГО АРХІТЕКТОРА ДМИТРА ОСВАЛЬДА	285
<i>Олександр Романюк.</i> БАТЬКО І СИН (Вінцент та Зигмунд Красінські)	289
<i>Олег Будзей.</i> МЕДИКИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО 1920-Х РОКІВ, ОТОЛАРИНГОЛОГ АБЛОВ І ЙОГО РОДИНА	294
<i>Петро Мазур.</i> ГРОМАДСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛІКАРЯ АРСЕНА РІЧИНСЬКОГО НА ІЗЯСЛАВЩИНІ (1918-1920 рр.)	327
<i>Петро Мазур.</i> ПРОТОПРЕСВІТЕР СЕМЕН ГАЮК : ЖИТТЯ ДЛЯ УКРАЇНИ	331
<i>Ганна Лотоцька.</i> НЕЛЕГКА ЖІНОЧА ДОЛЯ МАРІЇ УСТИЧ (1913 – 2001)	334
<i>Василь Горбатюк.</i> ГОЛОВЧИНЕЦЬКИЙ СПЕЦІАЛЬНИЙ ДИТЯЧИЙ БУДИНОК ІМ. СТАЛІНА КРІЗЬ КНИГУ СПОГАДІВ ЛЕВА ХМЕЛЬКОВСЬКОГО «ЯК МИ ЖИЛИ»	335
<i>Сергій Причишин-Кліновський, Микола Тютюнник.</i> ІСТОРІЯ ПОДІЛЬСЬКОГО КРАЮ У НАУКОВИХ ПРАЦЯХ КРАЄЗНАВЦЯ В. С. МОРОЗА (1938-2019) (до 85-ї річниці від дня народження)	338
<i>Валентин Ільїнський.</i> МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ ДАРМАНСЬКИЙ: ТРИ ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА	341
АРХЕОЛОГІЯ, МУЗЕЙНА ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА	348
<i>Юрій Клімчук, Ангеліна Наглюк.</i> АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК КУКУТЕНЬ-ТРИПІЛЛЯ НА ТЕРИТОРІЇ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ У 1991-2021 рр.	348
<i>Олександр Надвірняк, Олег Погорілець.</i> ІЗ СФРАГІСТИЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ ДІКЗ «МЕЖИБІЖ»: ВИСЛА ПЕЧАТКА «ДЬИТЬСЛОВ-»	356
<i>Віктор Ветров, Олег Погорілець.</i> АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІД ЧАС РЕСТАВРАЦІЙНИХ РОБІТ В ЗОНІ ПІВДЕННОГО МУРУ МЕДЖИБІЗЬКОЇ ФОРТЕЦІ	361
<i>Тетяна Ветрова, Віктор Ветров.</i> ДОСВІД НАУКОВОЇ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ПОРЦЕЛЯНОВИХ ТА ФАЯНСОВИХ ВИРОБІВ ВИЯВЛЕНИХ ПІД ЧАС АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МЕДЖИБІЗЬКОЇ ФОРТЕЦІ	367
<i>Андрій Матвеев, Юлія Парой.</i> ХРАМ СВЯТИХ ПЕТРА І ПАВЛА У ПІЛЬНОМУ ОЛЕКСИНЦІ НА ГОРОДОЧЧИНІ – ВІДРОДЖЕННЯ ДУХОВНОЇ ТА АРХІТЕКТУРНОЇ ПАМ'ЯТКИ СЕЛА	371
<i>Катерина Данилова.</i> НУМІЗМАТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЛАДЛЕНА ОПАНАСОВИЧА АНОХІНА В ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ ОБЛАСНОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ	375
<i>Марина Горанська.</i> ІКОНОГРАФІЧНА КОЛЕКЦІЯ МУЗЕЮ: ІСТОРІЯ, РЕЛІГІЙНІ НАПРЯМКИ, СЮЖЕТНА ТЕМАТИКА	378
<i>Ольга Богун.</i> ГОНЧАРНІ ВИРОБИ ОСЕРЕДКІВ СМОТРИЧ, АДАМІВКА, МЕДЖИБІЖ, ЗІНЬКІВ, МИНЬКІВЦІ В ФОНДАХ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ	383
<i>Наталія Поберезька.</i> «ПОШТОВІ МАРКИ ЯК ЗАСОБИ БЛАГОДІЙНОЇ ДОПОМОГИ» (за матеріалами філателістичної колекції Хмельницького обласного краєзнавчого музею)	387
<i>Ірина Корчевна.</i> ООЛОГІЧНА КОЛЕКЦІЯ ПТАХІВ З ФОНДІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ	393
<i>Неллі Мальована.</i> ОРНІТОЛОГІЧНА КВЕСТ-ПРОГРАМА ПО ЗАЛАХ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ «У ПОШУКАХ ЗНИКЛОГО ПТАХА»	400
<i>Оксана Мельничук.</i> МУЗЕЙНА ПЕДАГОГІКА В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ МІСТА	405
<i>Юлія Липська.</i> СПЕЦИФІКА МУЗЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ	411
<i>Тетяна Смолій.</i> РОБОТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОГО СТАНУ	413
НАШІ АВТОРИ	416

ДО УЧАСНИКІВ КОНФЕРЕНЦІЇ

ШАНОВНІ ДРУЗИ!

Прийміть найщиріші вітання з нагоди 85-ої річниці утворення Хмельницької області!

85 років – солідний термін, але кожен мешканець нашого краю знає, що це тільки офіційні дані – насправді історичні корені Хмельниччини сягають сивої давнини – часів перших християн Русі, які ще в IX-XI ст. знайшли прихисток саме на Поділлі, і на берегах Дністра, Збруча, Студениці, Ушиці заснували скельні монастирі та скити, що стало передумовою для майбутнього хрещення Київської Русі.

Уже у XIV ст. подільські князі Коріатовичі на величезній території Поділля звели міста, відродили економіку, військові традиції та управлінські зв'язки, завдяки чому стали прикладом успішних державників європейського зразка. Біля них гуртувалося знищене раніше Ордою населення Русі – майбутній український народ.

Згодом руські родові еліти XV-XVI ст. – славнозвісні князі Корецькі, Збараські, Заславські, Острозькі – зміцнили закладений Коріатовичами фундамент. А князі Острозькі, яких ми знаємо як визначних державних та політичних діячів, талановитих полководців, поборників православ'я, меценатів освіти і культури, розбудували добре нам відомі Старокостянтинів, Остропіль, Новокосятинів, Базалію.

Хмельниччина ніколи не залишалася осторонь історичних подій. Надважливі бої, як-от під Пилявцями, під час Української національної революції під проводом Богдана Хмельницького у XVII ст. відбулися саме на нашій території, а такі міста та містечка, як Кам'янець-Подільський, Меджибіж, Старокостянтинів, Полонне, Жванець, назавжди вписані в літопис виборення козацькою Україною незалежності.

А Українська революція 1917-1921 рр. відбулася не деінде, а саме на теренах сучасної Хмельниччини! На вулицях Проскурова (тепер – Хмельницького), Старокостянтинова, Чорного Острова можна було зустріти Грушевського, Скоропадського, Петлюру, Коновальця та інших українських державників; саме там перебував уряд УНР, а Кам'янець-Подільський понад пів року був столицею Української Народної Республіки.

Як бачимо, визначні і складні історичні перипетії, свідком яких була Хмельниччина, охоплюють значно більший проміжок, ніж 85 років, але навіть у межах офіційного періоду існування наша область із честю пережила роки становлення і зміцнення, воєнні лихоліття Другої Світової, повоєнну відбудову, розвиток та розквіт вже за часів незалежної України.

28 серпня 1991 р. на центральній площі Хмельницького, яка невдовзі стала майданом Незалежності, замайорів синьо-жовтий прапор, а 1 грудня 1991 р. під час Всеукраїнського референдуму із показником 96,3% мешканці Хмельниччини підтримали Акт проголошення Незалежності України.

Наш край постійно знаходився в центрі подій українського державотворення. Так є й зараз. Сьогодні усі ми пишемо чергову сторінку новітньої історії України. На жаль, нам вкотре доводиться захищати свою землю від орди, боронити незалежність та право бути собою, самим вирішувати, як жити і яке майбутнє обирати, однак усі ми – нащадки славних князів і гетьманів, а тому гідно продовжимо їхню визвольну боротьбу і здобудемо перемогу. Слава всім землякам і землячкам, які зі зброєю в руках захищають Україну!

У цей знаменний день хочу побажати мешканцям нашої області міцного здоров'я, добробуту, злагоди і перемоги над ворогом! Нехай наша прекрасна Хмельниччина й надалі міцніє і розвивається на благо всього народу та єдиної, вільної, незалежної України!

З повагою
Сергій ГАМАЛІЙ,
голова Хмельницької обласної військової адміністрації

ШАНОВНІ ОРГАНІЗАТОРИ ТА УЧАСНИКИ КОНФЕРЕНЦІЇ!

Прийміть мої найщиріші вітання з нагоди проведення Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Хмельниччина: історія та сучасність», яка присвячена 85-річчю утворення Хмельницької області.

Любов до Батьківщини починається з любові до рідного краю, до наймилішої і до болю знайомої нам ще з дитинства землі.

Це наша найдорожча земля, яка живить кожного з нас своєю силою, щоденно додає снаги та бажання жити, трудитись, творити.

Хмельниччина має багату історію, різноманітними є її флора і фауна, неповторними ландшафт та краєвиди Дністра. Наш край вирізняється наявністю значної кількості пам'яток архітектури, мистецтва та природи.

Це – наше минуле, сьогоднішня і майбутнє. Саме тому ми бережемо і захищаємо нашу землю, саме тому платимо за це таку високу ціну – життя наших кращих синів і дочок.

Вам, як літописцям рідної землі, випала висока честь захищати наше історичне минуле, доносити до майбутніх поколінь правдиву інформацію про сьогоднішні випробування.

Тож нехай зростає і надалі в любові та достатку наша славна Хмельниччина, хай множаться її і ваші щасливі літа на славу України!

Засвідчую свою глибоку повагу та вдячність за багаторічну плідну працю та зичу енергії, мотивації, натхнення для вкрай важливої діяльності – дослідження рідного краю, збереження історико-культурних надбань українського народу, виховання патріотизму у молодих поколінь, творення історії своєї держави!

Щиро бажаю усім вам усіма своїми справами наближати нашу Перемогу!

Слава Україні!

З повагою
Віолета ЛАБАЗЮК,
голова Хмельницької обласної ради

ХМЕЛЬНИЧЧИНА СВЯТКУЄ ЮВІЛЕЙ!

Для кожного поселення від невеличкого села до мегаполіса – це, вочевидь, свято Історії, свято осмислення своїх коренів, свято вшанування своїх предків і, хоча, здається, цифра 85 не така значна за віком, проте за нею прихована велична історія сіл, містечок, міст, з яких і складається Хмельницька область: Полонне (996), Тихомль (1152), Бакота (1240), Кам'янець-Подільський (1374), Смотрич (1375), Ізяслав (1390), Чорний Острів (1424)... І сама столиця Хмельницького локусу – Проскурів (1431) – місто з багатовіковою історією, що було наділено Магдебурзьким правом.

Видатні постаті книговидавців Герасима та Мелетія Смотрицьких, митрополита Івана Огієнка, композитора Владислава Заремби, історика, археолога та культурно-громадського діяча Юхима Сіцінського примножували просвітню та культурну славу краю.

Надихаючись красою Поділля, великі українці Т.Шевченко, Л.Українка, М.Коцюбинський, С.Руданський, Л.Глібов, польський письменник Г.Сенкевич, австро-німецький композитор Ф.Ліст, класик аргентинської літератури А.Герчунов бували в нашому краї, жили тут і творили, залишаючи прийдешнім поколінням у спадок свої безсмертні мистецькі твори!

Немало науковців й вчених народила Подільська земля і подарувала людству всесвітньо відомого філософа-богослова В.Зеньковського; інженера, що побудував одну з найвисокогірніших залізниць Е.Маліновського; академіків мінералога Г.Щербу та економіста М.Павловського; інженера-механіка Т.Белічко; американську письменницю, авторку «Історії цивілізації» А.Дюрант; математика С.Ейдельмана; основоположника педіатрії С.Хотовицького; творця когнітивної психотерапії А.Бека. Список славетних прізвищ невичерпний... В цьому ж списку й наші земляки-спортсмени, олімпійці С.Нагорний, І.Марлені, О.Жовнір, Г.Пундик...

Дух же ж краю загартовувався у визвольній боротьбі під проводом Б. Хмельницького, чие ім'я й носить наша область, повстаннях на чолі С.Наливайка, С.Палія, М.Залізняка, І.Гонти, У.Кармалюка, в I та II Світових війнах. Варто згадати, що Проскурів та Кам'янець-Подільський відігравали роль важливих опорних пунктів в роки Української революції 1917-1921 років.

І сьогодні, у 2022 році, хоча ювілейні дні й затьмарені військовими діями в Україні, мешканці краю, відзначаючи дату 85-річчя області, вірять у непорушність своїх земель, де вони, знаходячись у тилу, працюють, творять, виховують дітей, наближаючи мирні дні для своїх нащадків, для свого майбутнього.

Зі святом, дорогі земляки! У подарунок вам – писемні наукові доробки науковців Хмельницького обласного краєзнавчого музею та вченої спільноти області та України!

*З повагою
Олена БРИЦЬКА,
заслужений працівник культури України,
директор Хмельницького
обласного краєзнавчого музею*

ДОСЛІДЖЕННЯ ТА МАТЕРІАЛИ

Сергій Єсюнін
м. Хмельницький

ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ ТА ПРОЦЕС СТАНОВЛЕННЯ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ (НИНІ – ХМЕЛЬНИЦЬКА) ОБЛАСТІ

Розглядаються передумови створення та процес становлення Кам'янець-Подільської (нині – Хмельницька) області, які збіглися із періодом масових репресій, воєнно-політичної агресії СРСР проти сусідніх країн, та супроводжувався масштабним військовим будівництвом. Зроблено акцент на адміністративно-територіальних перетвореннях у 1932-1941 рр. в межах сучасної Хмельницької області, у додатках подано статистичні матеріали перепису 1939 р.

Ключові слова: район, округ, область, обласна рада, обласний виконавчий комітет, вибори, промисловість, населення, Вінницька область, Кам'янець-Подільська область, Хмельницька область.

85 років тому, 22 вересня 1937 р., була створена Кам'янець-Подільська (нині – Хмельницька) область. Передумови, причини та процес утворення області, перші роки становлення регіону – все це тривалий час в історичній науці не мало глибоких досліджень, обмежуючись лише короткою констатацією подій, фактів та документів. Отож, до теперішнього часу залишається малодослідженим ряд питань, пов'язаних з утворенням області та першими роками її існування.

Передісторія утворення області: проблеми з колективізацією та реалізація воєнної доктрини СРСР

Передісторія утворення Хмельницької області розпочалася 1932 р. На початку того року центральна влада СРСР, яка була вкрай незадоволена темпами колективізації в Україні, вирішила прискорити цей процес силовими методами.

Перш за все було прийняте рішення змінити двоступеневу адміністративно-територіальну систему (центр – район) на триступеневу (центр – область – район). Необхідність утворення областей офіційно мотивувалась економічними та управлінськими потребами – для «забезпечення успішного виконання завдань соціалістичного будівництва і посилення конкретного керівництва всіма галузями народного господарства», хоча насправді головним у цій реформі було важливе політичне завдання того часу – забезпечення дійового керівництва партійних та силових структур у процесі завершення суцільної колективізації. Підтвердження тому знаходимо у словах головного провідника колективізації в Україні – першого секретаря ЦК ВКП(б)У С. Косіора, який на XVII з'їзді ВКП(б) відзначав, що, коли ліквідували округи та переходили до управління 500 районами, Сталін «...нас попереджав, що в управлінні такою великою кількістю районів, як в Україні, ми не справимось і що краще було би створити в Україні області. Ми тоді відмовились від такої пропозиції, завірили ЦК ВКП(б), що самі – ЦК КП(б)У – без областей справимся з управлінням районами, і цим принесли дуже велику шкоду справі. Тепер навіть дивно, як можна було братись за пряме управління такою великою кількістю районів, особливо у складному стані в Україні...». Далі С. Косіор відзначив, що «створення областей в Україні себе виправдало, у тому числі й в проведенні колективізації...» [34, с. 198].

Отже, 9 лютого 1932 р. постановою IV позачергової сесії ВУЦВК відбулось утворення на території Української СРР 5 областей (Вінницька, Дніпропетровська, Київська, Харківська та Одеська), що означувало перехід на триступеневу систему управління. Територія сучасної Хмельниччини, а тоді це 27 районів (Антонінський, Волочиський¹, Городоцький, Грицівський, Деражнянський, Дунаєвецький, Заславський², Затонський³, Кам'янець-Подільський, Летичівський, Ляховецький⁴, Меджибізький, Михал-

¹ До 1945 р. районним центром Волочиського району було містечко (село) Фрідріхівка. У 1945 р. с. Фрідріхівка та с. Волочиськ були об'єднані у єдиний населений пункт під назвою Волочиськ.

¹ Райцентром був м. Заслав, яке у російськомовних документах писалось як «Изяслав». З часом (здебільше після 1937 р.) в україномовних документах стали використовувати кальку з російської: місто «Ізяслав», район «Ізяславський». Остаточо такий варіант назви міста та району закріпився після 1944 р.

² У 1927-37 рр. Віньковецький район та райцентр містечко Віньківці мали назву Затонський район та містечко Затонське (на честь державного та партійного діяча В. Затонського).

³ Райцентр с. Ляхівці у 1946 р. перейменували на с. Білогір'я, відповідно Ляховецький район – на Білогірський.

пільський¹, Новоушицький, Орининський, Полонський, Проскурівський², Славутський, Смотрицький, Слобковецький, Старокостянтинівський, Староушицький, Теофіпольський, Чемеровецький, Шепетівський, Юринецький³, Ярмолинецький) увійшли до складу новоствореної Вінницької області [21]. Наприкінці 1934 – початку 1935 р. відбулись певні зміни у складі районів та їх органах влади. Зокрема, на підставі постанови ВУЦВК від 25 грудня 1934 р. районні установи Кам'янець-Подільського і Проскурівського районів були ліквідовані, а території цих районів підпорядковані відповідним міським установам [19]. До того ж, постановою ЦВК УРСР від 17 лютого 1935 р. відбулось розукрупнення деяких районів, внаслідок чого були створені Остропільський район і відновлені райони, які вже існували у 1923-1931 рр.: Базалійський, Берездівський, Вовковинецький, Красилівський, Миньковецький, Плужнянський, Старосинявський, Черноострівський [20].

Утворення областей сприяло справі примусової колективізації. За два роки під потрійним тиском силових і партійних структур (центрального, обласного та районного рівня) був зламаний опір українського селянства і до початку 1934 р. колективізацію в Україні, в основному, завершено.

Але вже на початку 1935 р. Правобережна Україна стала об'єктом для реалізації військово-стратегічних планів сталінського керівництва. Воєнна доктрина СРСР, яка вбачала в усьому західному світі ворогів соціалізму, передбачала створення у прикордонній смузі мілітаризованих територій для захисту радянської держави й у майбутньому можливому переходу у контрнаступ.

4 травня 1935 р. постановою ЦВК УРСР на території західної частини Вінницької області вздовж Державного кордону СРСР були утворені Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський, Проскурівський і Шепетівський округи⁴ [22]. Офіційно створення округів відбулось «для посилення оперативності керівництва господарським і соціально-культурним будівництвом у прикордонних районах», проте справжньою метою була підготовка прикордонних районів до виконання воєнно-політичних планів СРСР з посилення військового потенціалу країни. Передусім передбачалось зачистити прикордоння від неблагонадійних елементів (куркулів, міцних селян, представників національних меншин, окремих представників інтелігенції) шляхом відселення; натомість заселити прикордонну смугу «політично благодійними» колгоспниками (здебільше сільськими активістами, комсомольцями, комуністами, прихильниками радянської влади), які мали стати опорою в розбудові колгоспів [17, с.112-114]; ввести контроль за переміщенням осіб (запроваджені спецперепустки на в'їзд на територію округів, реєстрація осіб у відповідних органах тощо); переформатовати місцеву економіку для виконання військово-стратегічних завдань; створити умови для військового будівництва та перебування великої кількості військ.

Таким чином, на території Вінницької області, що прилягала до кордону, було встановлено особливий напіввійськовий адміністративний поділ, який включав проміжну ланку – прикордонний округ.

До речі, саме такі округи у 1935 р. утворили вздовж усього західного кордону СРСР. Крім чотирьох названих (Могилів-Подільського, Кам'янець-Подільського, Проскурівського і Шепетівського), були створені ще Новоград-Волинський, Коростенський (в межах України), Мозирський, Слуцький, Полоцький, Лепельський (в межах Білорусі), Великолукський, Псковський, Кінгісепський (в межах Росії). Утворення названих округів було підпорядковано реалізації мілітарної стратегії вищого керівництва «країни Рад», адже саме у 1935 р. уздовж західного кордону СРСР розпочалось масштабне концентрування військ, формування військової інфраструктури, створення потужних гарнізонів, а згодом – підготовка до другого етапу будівництва фортифікаційних споруд укріплених районів «Довгочасного сухопутного фронту» (т.зв. «Лінії Сталіна»)⁵, які мали стати опорними пунктами для зупинення можливої агресії «імперіалістів» й переходу в контрнаступ.

⁴ Райцентр с. Михалпіль у 1946 р. перейменували на с. Михайлівка, відповідно Михалпільський район – на Михайлівський.

⁵ Райцентром був м. Проскурів, який у 1954 р. перейменували на Хмельницький.

⁶ У 1932 р. райцентр із с. Юринці перенесли у містечко Сатанів з відповідним перейменуванням Юринецького району на Сатанівський.

⁷ Округи створені відповідно до постанов ЦВК СРСР від 1.04.1935 р. «Про утворення в УСРР шести округів» та ВУЦВК від 4.05.1935 р. «Про утворення округів на території Київської та Вінницької областей».

⁵ Укріплений район (УР) – лінія фортифікаційних споруд довжиною 80–120 км по фронту з глибиною оборони до 4 км. Являла собою комплекс вузлів оборони, які склалися з бетонних фортспоруд й дерево-земляних вогневих точок. Виділяють три етапи будівництва УРів. На першому (1928-33) та другому (1938-39) УРи зводились вздовж «старого кордону» СРСР, на третьому (1939-41) етапі – на приєднаних землях Західної України та Західної Білорусії. Впродовж 1928-33 рр. було облаштовано 14 УРів (на території України — Київський, Коростенський, Новоград-Волинський, Летичівський, Могилів-Ямпільський), у 1938-39 рр. – ще 9. Серед них 6 на території новоствореної Кам'янець-Подільської (нині – Хмельницька) області: Шепетівський, Ізяславський, Старокостянтинівський, Остропільський, Проскурівський, Кам'янець-Подільський. Лінія УРів 1928-39 рр. мала офіційну назву «Довгочасний сухопутний фронт», згодом – «Друга укріплена зона». Назва «Лінія Сталіна» походить з німецької пропаганди [32, с.222-223].

Адміністративно-територіальний склад округів згідно постанови від 4 травня 1935 р. у межах сучасної Хмельниччини був встановлений наступний:

Кам'янець-Подільський округ (площа – 4 893 кв. км, населення – 512,8 тис. чол.) в складі 9 районів: Кам'янець-Подільський, Старо-Ушицький, Миньковецький, Ново-Ушицький, Дунаєвецький, Солобовецький, Чемеровецький, Смотрицький, Орининський.

Проскурівський округ (4 932 кв. км, 536,1 тис. чол.) в складі 9 районів: Проскурівський, Чорноострівський, Сатанівський, Волочиський, Красилівський, Базалійський, Городоцький, Ярмолинецький, Михалпільський.

Шепетівський округ (6 331 кв. км, 530,5 тис. чол.) в складі 10 районів: Шепетівський, Славутський, Берездівський, Плужнянський, Заславський, Ляховецький, Грицівський, Антонінський, Теофіпольський, Полонський [10, с.4-7; 22].

Через деякий час після оприлюднення постанови згадали, що до утворення округів, Кам'янець-Подільський та Проскурівський райони були підпорядковані відповідним міським радам. Отож, вирішили цю практику продовжити та поширити її ще й на Шепетівський район. Таким чином, 1 червня 1935 р. Кам'янець-Подільський, Проскурівський та Шепетівський райони були ліквідовані, а їх територія перейшла у підпорядкування відповідно до Кам'янець-Подільської, Проскурівської та Шепетівської міських рад. Через таку зміну адміністративного керування ці три райони набули статусу міських з приєднаними сільрадами.

Також зазначимо, що деякі райони території сучасної Хмельниччини – Вовковинецький, Деражнянський, Затонський, Летичівський, Меджибізький, Остропільський, Старокостянтинівський і Старосинявський райони до складу прикордонних округів не ввійшли, залишившись у безпосередньому підпорядкуванні Вінниці як обласного центру.

Утворення Кам'янець-Подільської області:

кадрова «чистка», зміна радянського військово-політичного курсу та вибори ради

Партійне й військове керівництво новостворених округів приступило до виконання військово-політичних завдань на прикордонні. Але вже за рік-два відбулись глобальні зміни на міжнародній арені, передусім встановлення диктатури в Іспанії, укріплення тоталітарних режимів у Німеччині та Італії, які вже не приховували своїх агресивних мілітаристських планів та зазіхань на чужі території. Радянські керманічі вирішили змінити воєнну доктрину СРСР з оборонної (навколо країни вороги, від яких потрібно мати ефективний захист) на наступальну (світова війна неминуча, потрібно діяти на випередження, йти в наступ), аби бути напоготові, коли з'явиться можливість захоплення нових територій сусідніх країн. Одночасно всередині країни Й. Сталін та його оточення вирішили укріпити тоталітарну систему, для чого, передусім, провести глобальну кадрову «чистку» партійної та військової еліти. «Кадрова чистка» переросла у «великий терор», започаткований масовими репресіями. Їх ініціювало Політбюро ЦК ВКП(б), яке 2 липня 1937 р. затвердило розроблену Й. Сталіним постанову «Про антирадянські елементи».

У результаті більшість партійних і воєнних функціонерів, що у 1930-х рр. віддано впроваджували комуністичну ідеологію, отримали традиційну для сталінської кадрової політики «винагороду» – їх звинуватили у зраді комуністичним ідеалам та ліквідували. Зокрема, на території сучасної Хмельниччини були заарештовані всі перші секретарі окружних комітетів КП(б)У, деякі керівники партійних і радянських установ, командири військових підрозділів, управлінці державних підприємств і закладів. Так, були заарештовані 1-і секретарі: проскурівський Борщ Григорій Минович – 2 серпня 1937 р., шепетівський Горлинський-Гутник Кирило Іванович – 4 серпня, кам'янець-подільський Корженко Панас Трохимович – 26 вересня. 9 серпня 1937 р. заарештували Демичева Михайла Опанасовича, командира 1-го кавалерійського корпусу Червоного козацтва – найпотужнішого військового з'єднання на території прикордонних округів. Всіх названих радянських діячів того ж року розстріляли [23].

Одночасно з розгортанням кадрової «чистки» (репресій) було прийняте рішення ліквідувати округи, натомість створити їх уздовж державного кордону області. За традицією, ці чергові адміністративно-територіальні зміни мотивували народно-господарськими потребами та потребою розукрупнення існуючих областей. Зокрема, в Українській РСР 22 вересня 1937 р. згідно постанови ЦВК СРСР відбувся поділ чотирьох областей: Харківської – на Харківську та Полтавську; Київської – на Київську та Житомирську; Вінницької – на Вінницьку та Кам'янець-Подільську та Одеської – на Одеську та Миколаївську [16]. Одночасно були ліквідовані округи, а в новоутворених областях залишений лише поділ на райони. Як зазначала центральна і регіональна преса, утворенням в Україні чотирьох нових областей Центральний комітет ВКП(б) і радянський уряд прагнуть у такий спосіб «...ще більше посилити вплив на маси, зміцнити зв'язки з ними, ще краще, оперативніше керувати здійсненням грандіозних планів соціалістичного будівництва» [27].

З усіх чотирьох розділень українських областей лише поділ Харківської якось мотивований соціально-економічними потребами. Відокремлення від Одеської області Миколаївської було, передусім, спрямоване на посилення партійно-військового управління вздовж південно-західного кордону та чорноморського узбережжя Одещини, відокремлення від Київської області Житомирської, від Вінницької – Кам'янець-Подільської – на посилення партійно-військового управління вздовж західного кордону. Ось у випадку, наприклад, з Кам'янець-Подільською областю важко пояснити соціально-економічними мотивами об'єднання в одну адміністративно-територіальну одиницю абсолютно різних за географічними, природними, демографічними, сільськогосподарськими умовами регіонів Полісся (Шепетівщина) та Наддністрянщини (Кам'яничина). Натомість мілітарний мотив тут чітко простежується – формування єдиного партійно-господарського та військового керівництва вздовж Державного кордону з метою створення плацдарму для забезпечення надійної оборони та ймовірного наступу Червоної армії у південно-західному напрямку, що відповідало новій наступальній концепції радянської воєнної політики.

Таким чином, постановою ЦВК СРСР від 22 вересня 1937 р. була утворена Кам'янець-Подільська (нині – Хмельницька) область. Частина названої постанови, що стосується Кам'янець-Подільської області, звучить наступним чином:

а) Поділити Вінницьку область на Кам'янець-Подільську область с центром у місті Кам'янець-Подільську і Вінницьку з центром в городі Вінниці.

б) Виділити в складі Кам'янець-Подільської області такі міста і райони: м. Кам'янець-Подільськ¹, м. Шепетівку, м. Проскурів, Берездівський, Славутський, Плужнянський. Заславський, Ляховецький, Старо-Костянтинівський, Полонський, Остропільський, Грицівський, Антонинський, Старо-Синявський, Черноострівський, Волочеський, Базалійський, Красилівський, Теофіпольський, Міхалпольський, Деражнянський, Вовковинецький, Летичівський, Меджибізький, Затонський, Городоцький, Сатанівський, Ярмолинецький, Солобовецький, Смотрицький, Чемеровецький, Старо-Ушицький, Ново-Ушицький, Миньковецький, Дунаєвецький, Орининський.

в) Решту міст і районів Вінницької області залишити у Вінницькій області...

У зв'язку з поділом областей, ліквідувати такі округи УРСР: Житомирську, Новоград-Волинську, Коростенську, Проскурівську, Шепетівську Кам'янець-Подільську і Могилів-Подільську» [26].

Як бачимо, основою Кам'янець-Подільської області стали райони з трьох ліквідованих прикордонних округів (Кам'янець-Подільський, Проскурівський і Шепетівський). Загальна територія області – 20541 кв.км, адміністративний поділ такий: 33 райони, 3 міста з приєднаними сільрадами – Кам'янець-Подільськ, Проскурів, Шепетівка (фактично – райони при містах обласного підпорядкування); 3 міста районного підпорядкування – Старокостянтинів, Ізяслав, Полонне; 6 селищ міського типу – Деражня, Дунаївці, Летичів, Меджибіж, Нова Ушиця, Славута; 1018 сільських рад [11, с.152-153].

Органом державної влади в області вважалася обласна рада депутатів трудящих, яка обиралася на 2 роки; її виконавчим і розпорядчим органом був виконавчий комітет. Але реально влада на місцях належала обласним комітетам Комуністичної партії (більшовиків) України. Але поки не відбулись вибори, був створений Організаційний комітет Центрального виконавчого комітету УРСР по Кам'янець-Подільській області, головою якого призначили досвідченого партійця з Дніпропетровщини, колишнього члена ЦВК УСРР, 1-го секретаря Ізяславського райкому КП(б)У Калістрата Юхимовича Нездименка. У вересні 1938 року цей комітет перейменовано в Організаційний комітет Президії Верховної Ради УРСР по Кам'янець-Подільській області, а головою був призначений Микола Володимирович Козирев – виходець з Харківщини, який з 1933 р. працював на різних партійних посадах у Вінницькій області, у т.ч. 1-м секретарем Полонського райкому КП(б)У. М. Козирев керував Кам'янець-Подільською областю до осені 1939 р., після чого був направлений очолювати облвиконком у щойно приєднаний до УРСР Львів [23].

Також одразу після утворення області, у жовтні 1937 р., було створене Організаційне бюро ЦК КП(б)У по Кам'янець-Подільській області, яке очолив Степан Антонович Олексенко, якого прислали до Кам'янець-Подільська з Харкова (там він був 2-м секретарем Харківського обкому КП(б)У). 2-м секретарем став Петро Олексійович Семенов – залізничник з Смоленщини, якого 1933 р. направили на партійну роботу до містечка Чорний Острів, де він спочатку був начальником політвідділу місцевої МТС, а згодом – 1-м секретарем Черноострівського райкому КП(б)У.

По завершенні роботи оргбюро ЦК КП(б)У по Кам'янець-Подільській області 1 червня 1938 р. відбулись вибори обласного комітету КП(б)У, на яких 1-м секретарем обкому обрали Олександра Йосиповича Власова. Цікаво, що він так само, як і його попередник С. Олексенко, теж прибув з Харкова, де був 1-м секретарем Дзержинського райкому. Помічником О. Власова, тобто 2-м секретарем обкому, став Ми-

¹ До 1944 р. місто Кам'янець-Подільський мало назву Кам'янець-Подільськ.

хайло Васильович Груленко – виходець з Сумщини, відповідальний інструктор ЦК КП(б)У. Зазначимо, що О. Власов обіймав посаду 1-го секретаря Кам'янець-Подільського обкому КП(б)У до початку окупації області нацистами (липень 1941 р.), а ось М. Груленко у жовтні 1939 р. був направлений очолювати обком КП(б)У до щойно приєднаного до УРСР Станіслава (нині – Івано-Франківськ) [25, сс.70, 174, 208, 446, 528].

Перед державним і партійним керівництвом новоутвореної області, крім проведення організаційної роботи, на найближчі три роки було поставлено першочергове завдання – забезпечення будівництва фортифікаційних споруд укріплених районів (УРів) та інших військових об'єктів (військові містечка, аеродроми, склади тощо) на території області. Лише УРів на території області у 1938 р. почали будувати шість: Кам'янець-Подільський, Проскурівський, Остропільський, Старокостянтинівський, Шепетівський, Ізяславський [32, с. 222-223].

На виконання такого масштабного військового будівництва була мобілізована значна частина народно-господарського комплексу та трудових ресурсів області. В першу чергу робочими руками та технікою були забезпечені установи «Військобуду» (військово-будівельного управління КОВО), які безпосередньо вели це будівництво. Безперебійне постачання матеріалів стало пріоритетним для підприємств будівельної індустрії. Більше того, в області у 1937-1939 рр. ударними темпами збудували і здали в експлуатацію ряд нових підприємств: Шепетівський цегельний завод, Мукшанський цементний завод, завод-цех по виробництву роман-цементу біля Кам'янець-Подільська, кахельний цех на Проскурівському цегельному заводі та ін. Жодна галузь промисловості (крім харчової) області не набула такого розвитку у передвоєнний час, як індустрія будівельних матеріалів.

Інше важливе завдання для обласного керівництва – продовження масових репресій та кадрової «чистки». Для його виконання у Кам'янець-Подільській області у вересні 1937 р. сформувавши нове обласне управління НКВС та створили позасудовий орган «трійка», який мав повноваження за прискореною процедурою виносити вирок без права оскарження. До складу обласної «трійки» в різний час входили начальники УНКВС М. Приходько (вересень 1937 – березень 1938 рр.); І. Жабрєв (березень – вересень 1938 р.); т.в.о. начальника В. Леонов (вересень – жовтень 1938 р.); член оргбюро ЦК КП(б)У С. Олексєнко (жовтень 1937 – травень 1938 рр.); 1-й секретар Кам'янець-Подільського обкому КП(б)У О. Власов (вересень – листопад 1938 р.); 2-й секретар Кам'янець-Подільського обкому КП(б)У М. Груленко; прокурор Кам'янець-Подільської області П. Печерський (жовтень 1937 – вересень 1938 р.); заступник, згодом – прокурор Кам'янець-Подільської області, Самохін (травень – листопад 1938 р.) [2, с.152]. «Трійка» УНКВС Кам'янець-Подільської області перетворилася на кривавий конвеєр смерті. Так, за протоколом №24 засідання «трійки» від 26 грудня 1937 р. було прийняте рішення про страту 103 осіб. Через день, 28 грудня, (протокол №25) до розстрілу було засуджено 130 осіб, а в передноворічну ніч 1937 р. стратили 170 громадян. Починаючи з лютого 1938 р., коли УНКВС по Кам'янець-Подільській області очолив колишній заступник наркома НКВС Білорусії І. Жабрєв, «трійка» на засіданнях почала приймати рішення про страту від 300 і більше заарештованих осіб. Всього за рік (жовтень 1937 – жовтень 1938 рр.) за рішенням позасудових органів УНКВС по Кам'янець-Подільській області було знищено 13 078 громадян [15, с.165-175].

«Великий терор» тривав до середини листопада 1938 р. і був зупинений директивами ЦК ВКП(б) і РНК СРСР. Перша з них від 15 листопада 1938 р. скасувала практику розгляду справ арештованих «трійками», друга – від 17 листопада 1938 р. – заборонила проведення «масових операцій з арештів і виселення». Отже, завершення «великого терору», як і його початок, – це суворо централізований процес, яким керували Й. Сталін і його соратники в політбюро ЦК ВКП(б).

Завершення «великого терору» збіглось із зростанням міжнародної напруги у безпосередній близькості з західними кордонами СРСР. У другій половині 1938 – на початку 1939 рр. в зв'язку із загальним погіршенням міжнародного стану, який особливо загострився після Мюнхенської угоди 1938 р. та поділу Чехословаччини, радянське керівництво дало вказівку про прискорення військового будівництва у прикордонних районах та переведення їх на особливий стан. 26 липня 1938 р. Київський військовий округ (КВО) був перетворений на Київський особливий військовий округ (КОВО), у якому на західному кордоні почали формувати армійські групи (Вінницьку, Житомирську та Проскурівську). У вересні 1938 р. згідно директиви Народного комісаріату оборони війська КОВО були приведені в бойову готовність та почали зосередження поблизу державного кордону переважно на території Кам'янець-Подільської області. У Проскурові розташувалась оперативна група штабу військ під командуванням командарма С. Тимошенка [13, с.113-123]. Отож, Радянський союз розпочав підготовку до майбутнього перерозподілу територій та сфер впливу в Європі.

Після підписання Пакту Молотова-Ріббєнтропа (23.08.1939), за яким між Німеччиною та СРСР були встановлені сфери впливу (фактично затверджено план поділу) у Північній та Східній Європі. Вже за тиждень, 1 вересня 1939 р. гітлерівська Німеччина розпочала збройний наступ на Польщу. 3 вересня політбюро

ЦК ВКП(б) прийняло рішення про затримку звільнення червоноармійців та молодших командирів на один місяць у прикордонних військових округах, підняття приписного складу частин у цих округах, мобілізацію автотранспорту, коней, тракторів і приведення в підвищену боєготовність пунктів ППО. Наступного дня розпочалось розгортання визначених для участі в операції військ, яке здійснювалось у формі прихованої мобілізації під виглядом проведення великих навчальних зборів. 11 вересня відповідно до директиви наркома оборони СРСР на базі армійських груп КОВО було створене тимчасове оперативне-стратегічне об'єднання радянських військ під назвою Український фронт під командуванням командарма 1-го рангу С. Тимошенка, начальника штабу – комдива М. Ватутіним. Польове управління фронту розмістилось у Проскуріві, основні війська зосередились в районах Олевськ, Білокоровичі – 15-й окремий стрілецький корпус; в районі Новоград-Волинський, Славута, Шепетівка – 5-а армія (командувач – І. Советников); в районі Купель, Сатанів, Проскурів – 6-а армія (командувач – П. Голіков); в районі Гусятин, Кам'янець-Подільськ, Нова Ушиця, Ярмолинці – 12-а армія (командувач – І. Тюленев). Армії з силами та засобами підсилення склали такі армійські групи: Шепетівську (колишня Житомирська), Волочиську (колишня Вінницька) та Кам'янець-Подільську (колишня Проскурівська), що нараховували 238 978 чол. Окремо виділялись з'єднання та частини для прикриття кордону з Румунією. 14 вересня Український фронт отримав директиву за підписом наркома оборони СРСР маршала К. Ворошилова на участь у військовій кампанії проти Польщі, яка вимагала від військ фронту до кінця 16 вересня завершити приготування, а 17 вересня о 5-й годині ранку перетнути державний кордон. Армійським групам були визначені такі завдання: Шепетівській групі наступати в напрямі Рівне, Луцьк і на кінець другого дня захопити Луцьк; Волочиська група націлювалась на Тернопіль, Львів і наприкінці 18 вересня мала вийти на підступи до столиці Східної Галичини, оволодівши Перемишлянами та Буськом; Кам'янець-Подільська армійська група на другий день операції повинна була оволодіти Станіславом і перекрити шлях відступу польських військ до Румунії. Все заплановане вдалось успішно втілити у життя. 17 вересня о 5.00 ранку радянські війська без оголошення війни перейшли радянсько-польський кордон і протягом наступних дванадцяти днів заволоділи західноукраїнськими землями [3].

Наступного року Кам'янець-Подільська область знову стала плацдармом для чергової військової агресії СРСР – проведення Бессарабської операції з метою примусового приєднання Бессарабії та Північної Буковини до складу СРСР у червні-липні 1940 р. Знову Проскурів став головним опорним пунктом військ КОВО, які утворили т.зв. Південний фронт. Військово-організаційна підготовка до цієї акції почалася після отримання 9 червня 1940 р. директиви народного комісара оборони СРСР із завданням готуватися до операції з «повернення Бессарабії». Радянські війська оперативне почали зосереджуватись на кордонах з Румунією під виглядом навчальних зборів. Для керівництва військами на базі управління КОВО було створене Управління Південного фронту (командуючий – генерал армії Г. Жуков, начальник штабу – генерал-лейтенант М. Ватутін), яке розмістилось у Проскуріві. До складу фронту увійшли 5-а армія генерал-лейтенанта В. Герасименка, 12-а армія генерал-майора Ф. Парусинова та 9-а армія генерал-лейтенанта І. Болдіна. Загальна чисельність цього угруповання становила 460 тис. осіб, 12 тис. гармат і мінометів, 3 тис. танків, 2160 літаків. До 17 червня радянське військове командування розробило два варіанти проведення операції: перший передбачав повномасштабне ведення бойових дій, другий виходив з вирішення «Бессарабського питання» політичними засобами. 19 червня в Проскуріві для представників армій і командирів корпусів провели спеціальні заняття, на яких вони були ознайомлені з характером і планом операції. 20 червня 1940 р. командувач військами КОВО генерал армії Г. Жуков отримав директиву наркомату оборони та начальника Генштабу РСЧА за № 101396/сс, в якій, зокрема, наказувалося: «Приступити до зосередження військ і бути готовим до 22 годин 24 червня до рішучого наступу з метою розгромити румунську армію і зайняти Бессарабію... Для управління військами зі складу управління Київського Особливого Військового Округу виділити Управління Південного фронту. Командувач фронтом – генерал армії тов. Жуков. Штаб фронту – Проскурів». Наказ був виконано вчасно, війська трьох армій висунулись на визначені позиції. Штаби армій розмістились так: 12-ї – у Коломиї, 5-ї – у Дунаївцях, 9-ї – у с. Гросулове (нині – смт. Велика Михайлівка Одеської обл.) [14, с.85-93]. Тим часом нарком закордонних справ СРСР В. Молотов висунув Румунії ультиматум: залишити румунським військам територію Бессарабії і північної частини Буковини впродовж трьох днів та додав, що відданий Червоній армії наказ перейти Дністер не може бути скасований. Румунія вимушена була погодитись на цей ультиматум. 28 червня о 14.00 радянські війська, перетнувши кордон, зайняли Чернівці, Хотин, Бельці, Кишинів і Аккерман. Румунські війська швидко відходили з рубежів річок Черемош і Дністер. Отож, Бессарабську операцію провели без бойових дій та за короткий час (28 червня – 3 липня 1940 р.), адже Румунія супротиву не чинила.

Отже, головна мета утворення Кам'янець-Подільської області, яка полягала у створенні на її території військового плацдарму для реалізації воєнно-політичної політики СРСР була двічі успішно виконана.

Перші адміністративно-територіальні перетворення: вибори обласної ради, нові райони та перенесення обласного центру

Тим часом, між цими двома військовими «операціями» у Кам'янець-Подільській області нарешті відбулись вибори у місцеві Ради депутатів трудящих, які пройшли 24 грудня 1939 р.

З загальної кількості виборців 1 020 096 осіб у виборах депутатів облради взяли участь 1 019 125 осіб, що становило 99,89% до кількості виборців. За результатами виборів до Кам'янець-Подільської обласної ради депутатів трудящих 1-го скликання було обрано 86 депутатів, серед них членів ВКП(б) – 57 чол., безпартійних – 29. За родом зайнятть майже половина депутатів (39) працювали на партійній, радянській, господарській, військовій роботах. Серед усіх депутатів лише 14 мали вищу та 25 середню освіту – це усього 45% [4, арк. 9-14].

Перша сесія облради пройшла 5-6 січня 1940 р. На ній був обраний перший в історії області виконавчий комітет Кам'янець-Подільської обласної ради депутатів трудящих. Сесія одногolosно затвердила облвиконком із 17 чоловік: голови, 3-х заступників, секретаря і 12 членів. Головою обласного виконкому став Ковбасюк Андрій Микитович (його кандидатуру напередодні – 4 січня – затвердило в Києві Політбюро ЦК КП(б)У), заступниками – Соловейчик Леонід (Лейба) Євсейович, Суховій Тимофій Григорович, Глистюк Фросина Максимівна. Секретарем став Єгурнов Георгій Георгійович. Членами виконкому облради обрані Власов Олександр Йосипович, Профатілов Тимофій Степанович, Горільченко Ганна Іванівна, Саварін Архип Пантелеймонович, Комарницький Іван Васильович, Педосенко Антон Максимович, Сукачов Петро Павлович, Дробний Володимир Іванович, Дергаусов Григорій Федорович, Трахтенберг Мойсей Давидович, Ткач Ганна Павлівна, Крутий Устин Каленикович. Сесія затвердила обласний виконавчий комітет у такому складі: голова планової комісії – Соловейчик Л.О., завідувач земельного відділу – Педосенко А.М., завідувач відділу народної освіти – Горільченко Г.І., завідувач відділу охорони здоров'я – Долгокер П.І., завідувач фінансового відділу – Сукачов П.П., завідувач торгового відділу – Цадикович І.М., завідувач відділу соціального забезпечення – Мамичев М.Ф., завідувач відділу комунального господарства – Гродський Г.А., завідувач відділу місцевої промисловості – Глузман С.Л., завідувач відділу у справах мистецтв – Гриценко С.А., завідувач шляхового відділу – Бордюга І.Ф., завідувач відділу харчової промисловості – Яновський М.Г., завідувач відділу промисловості будівельних матеріалів – Єременко Ю.І., завідувач відділу місцевої паливної промисловості – Бондаренко О.Г., завідувач загального відділу – Балева А.С. [29].

Формально Кам'янець-Подільська обласна рада депутатів трудящих 1-го скликання діяла до наступних виборів, що відбулись 1947 р. Реально облрада припинила діяльність у червні 1941 р. після нападу Німеччини на СРСР.

У січні 1939 р. відбувся Всесоюзний перепис населення, який по Кам'янець-Подільській області зафіксував наступні результати: загальна кількість населення – 1 739 083 мешканця, з них міського – 202 895, сільського – 1 536 188. Населення міст: Проскурів – 37 481, Кам'янець-Подільськ – 34 849, Шепетівка – 24 830, Старокостянтинів – 21 766, Славута – 15 147, Полонне – 13 809, Ізяслав – 11 584 [32, с.177-178] (Див. Додаток 1).

Що стосується адміністративно-територіальних змін у Кам'янець-Подільській області у довоєнний період, то слід відзначити декілька перетворень, які відбулись після 22 вересня 1937 р.

У листопаді 1937 р. містечку Затонське повернули історичну назву Воньківці з відповідним перейменуванням Затонського району на Воньковецький. Все було зроблено без зайвих повідомлень, навіть обласна газета «Червоний кордон» про це перейменування не подала інформації. А події розгортались наступним чином: 3 листопада 1937 р. видного партійного діяча, Народного комісара освіти УСРР В. Затонського (на честь якого у 1927 р. Вільківці перейменували на Затонське) заарештували як «ворога народу» та звинуватили у приналежності до «антирадянського українського націоналістичного центру»; ще 10 листопада обласна газета «Червоний кордон» писала про Затонський район, але вже у номері від 14 листопада район без будь-яких пояснень був названий Воньковецьким [29; 30]. У лютому 1938 р. назву Воньківці змінили на більш благозвучну – Вільківці.

Того ж 1938 р. були віднесені до розряду селищ міського типу Городок, Понінка Полонського району, Ямпіль Ляховецького району (Указ Президії Верховної ради УРСР від 22.10.1938 р.), Сатанів (Указ Президії Верховної ради УРСР від 17.12.1938 р.). Так само Указом Президії Верховної ради УРСР від 22.10.1938 р. до розряду міст віднесена Славута, а також підтверджено статус міста Полонному [24, с.70].

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 28 червня 1939 р. з території, що обслуговувалася Кам'янець-Подільською міською радою, був виокремлений Довжоцький сільський район, а з території, що підпорядковувалась Проскурівській міській раді, – Проскурівський сільський район [28]. На початку 1940 р. таку саме процедуру провели на півночі області – з території, що підпорядковувалась Шепетівській міській раді виокремили Шепетівський сільський район. Отож, Кам'янець-Подільськ, Проскурів і

Шепетівка залишились містами обласного підпорядкування, а ось прилеглі до них території стали окремими районами.

У жовтні 1939 р. був відновлений Фельштинський район¹ з районним центром у с. Фельштин (нині – с. Гвардійське), який вже існував у 1923-1931 рр.

І нарешті, у березні 1941 р., обласний центр Кам'янець-Подільської області був перенесений з Кам'янця-Подільського до Проскурова.

Тут цікаво те, що у Раді народних комісарів УРСР Проскурів пропонували затвердити адміністративним центром області ще перед її створенням у 1937 р., адже місто було розташоване на перетині залізничних та шосейних шляхів і мало центральне географічне розташування в новому регіоні. Але виявилось, що у Проскурові бракувало адміністративних будівель, яких для функціонування обласного апарату потребувалось чимало. Не відповідала статусу адміністративного центру загальна забудова та благоустрій міста. Отож, іншої альтернативи у 1937 р. не було – центром новоутвореної області став Кам'янець-Подільський. Разом з тим, Раднарком УРСР поставив завдання перед партійним апаратом та міською владою Проскурова за п'ятирічку піднести місто на рівень, який би відповідав статусу обласного центру. Того ж 1937 р. фахівцями Харківського державного інституту проектування міст («Діпромісто») був розроблений «Генеральний проект реконструкції м. Проскурова», який послідовно почали реалізовувати [9, арк.1-62]. До початку 1941 р. благоустрій та забудова змінилась на краще, Проскурів за чисельністю населення став найбільшим містом в області, а, найголовніше, – надважливим військово-стратегічним пунктом. Отож, рішення про перенос обласного центру не забарилось.

Факт перенесення обласного центру з Кам'янця-Подільського до Проскурова зафіксований рядом постанов. Перша вийшла у Москві – 14 березня 1941 р. ЦК ВКП(б) і Рада народних комісарів СРСР видали постанову про перенесення обласного центру з Кам'янця-Подільського до Проскурова [1]. Наступного дня побачила світ Постанова №313/107-сс від 15 березня (Див. Додаток 2), яку видали Раднарком УРСР та ЦК КП(б)У за підписом голови Раднаркому УРСР Л. Корнійця та секретаря ЦК КП(б)У М. Бурмистренка з грифом «Совершенно секретно» [6, арк.51]. І дійсно, понад місяць про рішення перенести обласний центр знало обмежене коло осіб. Спливло майже два місяці, коли 12 травня з'явився Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про перенесення обласного центру з міста Кам'янець-Подільська до міста Проскурова», підписаний головою Президії Верховної Ради УРСР М. Гречухою [18]. Цей факт ще раз наочно засвідчує: всі принципи питання вирішували партійні органи, а ради досить часто формально (і не завжди оперативного) підтверджували те, що вже сталося.

Ще одне показове спостереження. За логікою складання документів, названі постанови та укази мали хоча б коротко обґрунтувати причини перенесення обласного центру з міста в місто. Але такого не простежується. Наприклад, у Постанові Раднаркому УРСР та ЦК КП(б)У від 15 березня 1941 р. першим пунктом коротко зазначено «Перенести центр Кам'янець-Подільської області у місто Проскурів», а в наступних п'яти пунктах йдеться про вимоги у зв'язку з цією подією: виведення із Проскурова ряду військових частин, передачу облвиконкому квартир, які займав командний склад; переміщення середньої школи №1 у інше приміщення для розташування в ній виконкому облради; виділення 4829,5 тис. крб. на здійснення переїзду з Кам'янця-Подільського до Проскурова та додатково 2120 тис. крб. для будівництва 2-х житлових будинків і надбудови третього поверху школи №1, у приміщенні якої планувалося у майбутньому розмістити облвиконком. У додатку до цієї постанови зазначено детальний розпис названих вище пунктів [6, арк.51-53].

20 березня бюро Кам'янець-Подільського обкому КП(б)У приймає ще один документ щодо переїзду, яким створює обласну комісію з п'яти чоловік на чолі з головою облвиконкому А. Ковбасюком [7, арк.48]. Наслідком роботи комісії стала постанова №26 облвиконкому та бюро обкому КП(б)У «Про затвердження плану переїзду і розташування обласних організацій у Проскурові» від 31 березня 1941 р. за підписами голови облвиконкому А. Ковбасюка і першого секретаря обкому партії О. Власова. Зокрема, поки не було здійснено заплановану надбудову третього поверху над приміщенням школи №1, облвиконкому і обкому надали приміщення Будинку Червоної Армії (нині – навчальний корпус університету управління та права, вул. Проскурівська, 57). Як згадував Григорій Тонкочєєв, який перед війною працював в обкомі КП(б)У секретарем із пропаганди: «Будинок обкому партії в Кам'янці-Подільському передали військовим (нині в цьому будинку розміщується Кам'янець-Подільський коледж будівництва, архітектури та дизайну). Натомість у Проскурові військові передали Будинок Червоної Армії під обком партії. Переїзд відбувся за один день. Уранці секретарі обкому з Кам'янця роз'їхалися по районах, а кожний відділ повантажив на виділені машини столи, шафи, інший інвентар. Пізно ввечері секретарі повернулися в обком, розміщений уже в Проскурові» [1] (Див. Додаток 3). Так само за день переїхав облвиконком та

¹ У 1946 р. с. Фельштин перейменували на Гвардейське, відповідно Фельштинський район – на Гвардійський.

його відділи. Зберігся кошторис витрат на цей переїзд, а у відомості на оплату зазначено про переїзд 25 службовців та працівників облвиконкому. Усього у штаті облвиконкому (без відділів) було 64 людини, отож, переїзд торкнувся лише окремих осіб [5, арк.1, 4, 7-8].

Протягом березня-травня 1941 р. до нового обласного центру, крім облвиконкому, переїхали інші обласні державні і партійні установи. Разом з тим, до початку війни не встигли перебратись у Проскурів деякі обласні установи і заклади, як, наприклад, театр, бібліотека та інші. Не була перейменована і область – вона ще до 1954 р. залишалася Кам'янець-Подільською.

Кам'янець-Подільська область: короткі статистичні відомості на початок 1941 р.

На початок 1941 р. Кам'янець-Подільська область мала наступний адміністративно-територіальний поділ: районів – 37 (Антонинський, Базалійський, Берездівський, Віньковецький, Вовковинецький, Волочиський, Городоцький, Грицівський, Деражнянський, Довжоцький, Дунаєвецький, Ізяславський, Красилівський, Летичівський, Ляховецький, Меджибізький, Миньковецький, Михалпільський, Ново-Ушицький, Орининський, Остропільський, Плужнянський, Полонський, Проскурівський, Сатанівський, Славутський, Смотрицький, Солобковецький, Старо-Костянтинівський, Старо-Синявський, Старо-Ушицький, Теофіпольський, Фельштинський, Чемеровецький, Чернострівський, Шепетівський, Ярмолинецький); міст – 7 (3 обласного підпорядкування – Проскурів, Кам'янець-Подільськ, Шепетівка; 4 міста районного підпорядкування – Ізяслав, Полонне, Славута, Старокостянтинів); селищ міського типу – 9 (Городок, Деражня, Дунаївці, Летичів, Меджибіж, Нова Ушиця, Понінка, Сатанів, Ямпіль); сільських рад – 1022 [12, с.180-181].

Про соціально-економічний стан Кам'янець-Подільської області напередодні 1941 р. можна зробити висновок із довідки, яку 17 жовтня 1940 р. склав облплан на вимогу Держплану СРСР [8, арк.1-54]. У ній було зазначено, що область мала територію 20541 кв.км, населення 1 739 576 чол., з них міського – 204 578, сільського – 1 534 998. Основний напрямок народно-господарської діяльності – сільськогосподарський.

Корисні копалини: вапняк (виробництво вапна), мергель (виробництво роман-цементу), вогнетривкі глини (виробництво вогнетривів), цегляні глини, гончарні глини, граніт, ракушняк (будівельний матеріал), гіпс (виробництво алебастру і технічного гіпсу), крейда, трепел (виробництво трепельних плит), торф, кремій, фосфорити, горючі сланці, покривельні сланці, буре вугілля, поліграфічний камінь, мармур, графіт, пісок.

Державна промисловість¹:

Підприємства союзного підпорядкування: 14 цукрозаводів (Шепетівка – 2 (пісочний та рафінадний), Проскурів, Старокостянтинів, Городок, Красилів, Стара Синява, Волочиськ, Сатанів, Маків Дунаєвецького р-ну, Клембівка Ізяславського р-ну, Новоселиця Полонського р-ну, Вишневич Смотрицького р-ну, Кременчуки Антонінського р-ну), 6 спиртзаводів (Вінківці, Довжок, Плужне, Ганнопіль Славутського р-ну, Маниківці Михалпільського р-ну, Райківці Городоцького р-ну), горілчаний цех Довжоцького спиртзаводу, спирто-соковий завод (Кам'янець-Подільськ), держмлин №21 (Полонне), крупзавод №26 (Проскурів), толевий завод (Славута), фаянсовий завод (Славута), шамотний завод (Майдан-Вілла Шепетівського р-ну).

Підприємства республіканського підпорядкування: 4 плодозаводи (Вінківці, Кам'янець-Подільськ, Меджибіж, Нова Ушиця), пивзавод (Проскурів), крохмально-патоковий завод (Божикивці Деражнянського р-ну), 2 вапнякові розробки (Закупне Чемеровецького р-ну, Нігин Смотрицького р-ну), 3 птахокombінати (Проскурів, Кам'янець-Подільськ, Шепетівка), 3 м'ясокомбінати (Проскурів, Кам'янець-Подільськ, Шепетівка), 3 хлібозаводи (Проскурів, Кам'янець-Подільськ, Шепетівка), механізована пекарня (Кам'янець-Подільськ), 19 маслозаводів (Кам'янець-Подільськ, Шепетівка, Полонне, Старокостянтинів, Дунаївці, Славута, Теофіполь, Деражня, Вовковинці, Меджибіж, Сатанів, Стара Ушиця, Вінківці, Ярмолинці, Нова Ушиця, Чемерівці, Левада Смотрицького р-ну, Війтівці Волочиського р-ну, М'якоти Плужнянського р-ну), сирзавод (Полонне), 3 рибгоспи (Антоніни, Базалія, Меджибіж), суконна фабрика (Дунаївці), 3 паперові фабрики (Понінка Полонського р-ну, Славута, Поляни Славутського р-ну), меблева фабрика (Проскурів), 2 ліспромгоспи (Шепетівка, Старокостянтинів), механічний завод імені Куйбишева (Проскурів), фарфоро-фаянсовий завод (Полонне), кар'єроуправління (Кам'янець-Подільськ, Полонне), алебастровий завод (Кам'янець-Подільськ), цементний завод (Мукша-Боришківський Довжоцького р-ну), вапняковий завод (Вербка Довжоцького р-ну), 2 торфозаводи (Коржевіці Деражнянського р-ну, Стригани Славутського р-ну).

Підприємства обласного підпорядкування: 2 пивзаводи (Кам'янець-Подільськ, Зіньків Віньковецького р-ну), макаронна фабрика (Проскурів), кондитерська фабрика (Проскурів), 2 заводоуправління млиногоспів (Кам'янець-Подільськ, Городок), Облмлиногосп (Проскурів), 4 механічних заводи

¹ Тут слід зауважити, що у 1937-41 рр. доволі часто відбувались зміни у назвах підприємств та їх підпорядкуванні. Отож подані відомості по промислових підприємствах можуть різнитись з іншими джерелами.

(Кам'янець-Подільськ, Городок, Славута, Дунаївці), вагоремонтна майстерня (Проскурів), 4 цегляних заводи (Проскурів, Шепетівка, Волочиськ, Мукша-Боришковецька Довжоцького р-ну), керамічний завод (Купине Шепетівського р-ну), алебастровий завод (Рихта Довжоцького р-ну), вапняковий завод (Гуменці Довжоцького р-ну), торфозробка (Шепетівка).

Підприємства районного підпорядкування: механічний завод (Шепетівка), 7 об'єктів будівельних майстерень (Проскурів, Шепетівка, Старокостянтинів, Ярмолинці, Ляхівці, Нова Ушиця, Теофіполь), металоремонтна майстерня (Городок), 3 граверні майстерні (Проскурів, Кам'янець-Подільськ, Старокостянтинів), лісозавод №3 (Славута), 2 смолоскипидарних заводи (Шепетівка, Славута), меблева фабрика (Шепетівка), 11 торфозробок (Антоніни, Базалія, Ізяслав, Красилів, Летичів, Плужне, Славута, Теофіполь, Старокостянтинів, Ярмолинці), вапняковий завод (Стригани Славутського р-ну), крейдиані розробки (Ляхівці), 5 цегляних заводів (Славута, Ляхівці, Романіни Славутського р-ну, Манятин Берездівського р-ну, Лажева Старокостянтинівського р-ну), керамічний завод (Буртин Полонського р-ну), швейна фабрика (Кам'янець-Подільськ), повстяно-валяльна фабрика (Дунаївці), фабрика «Індпошив» (Кам'янець-Подільськ).

Кооперативна промисловість.

В області 230 різноманітних підприємств промислової кооперації (артілей) з підпорядкуванням: Облпромраді – 164 артіль, Облліспромраді – 33, Облкоопспілці – 32, Укрхударді – 1.

Транспорт.

Залізниця: Волочиськ – Гречани, Гречани – Комарівці, Кам'янець-Подільськ – Гречани, Гречани – Шепетівка, Гречани – Закупне, Шепетівка – Кривин, Шепетівка – Майдан-Віла, Лепесівка – Шепетівка – Полонне, Старокостянтинів – Адампіль.

Шосейні шляхи: усього 1 316,9 км, у т.ч. державного значення 676,8 км (щебеневе покриття – 562,9 км, бруківка – 113,9 км), місцевого значення 640,2 км (щебеневе покриття – 126,4 км, бруківка – 516,5 км).

Річкових шляхів, що пролягають областю, немає.

Будівництво.

Найважливіші промислові будови III п'ятирічки: паротурбінні електростанції у Проскуріві та Шепетівці, Приворотянський вапняковий кар'єр (Довжоцький р-н), Новопланівський міст (Кам'янець-Подільськ).

Сільське господарство.

Посівна площа усього – 1 440 974 га, з них озимі зернові (пшениця, рож, ріпак) – 391 764 га; ярі зернові (ячмінь, овес, просо, гречка, кукурудза, бобові, віка) – 464 767 га; картопля – 114 469 га; цукрові буряки – 85 063 га; технічні культури (конопля, соняшник, соя, мак, цикорій, топінамбур, фенхель, коріандр, тмин, тютюн) – 37 991 га; овоче-баштанові – 18 281 га; кормові культури (багаторічні та однорічні трави, силосні культури, коренеплоди та ін.) – 215 309 га.

Кількість колгоспів – 1657, в них господарств – 337 682. Відсоток колективізації – 97,4%.

Кількість радгоспів – 11, з них бурякоцукрових – 4, садівничих – 3, свинорадгосп (1), птахорадгосп – 1, хмільрадгосп – 1, насінневий радгосп – 1.

Кількість машино-тракторних станцій (МТС) – 66, машино-тракторних майстерень (МТМ) – 8. Кількість тракторів – 3 908, комбайнів – 977, трактористів – 8921 осіб, комбайнерів – 1037 осіб, у т.ч. жінок комбайнерів та трактористів – 579.

Кількість агрономів – 638 осіб.

Тваринництво.

Усього в області коней – 334 665 голів, великої рогатої худоби – 552 813, вівець і кіз – 169 565, свиней – 536 956.

Кількість тваринницьких ферм така: молочно-тваринницькі – 1657 на 159 249 голів, свине-тваринницькі – 1562 на 201 579 голів, вівце-тваринницькі – 1641 на 116 845 голів.

Кількість ветеринарних лабораторій – 6, ветеринарних амбулаторій – 88, зооветдільниць – 88, зооветпунктів – 124. Ветеринарних спеціалістів – 336 осіб, зоотехніків – 229 осіб.

Соціальна сфера.

Кількість навчальних закладів така: вищі навчальні заклади – 1 (Кам'янець-Подільський учительський інститут, 482 студента, 25 викладачів), педагогічні школи – 3 (? викладачів), технікуми – 5 (61 викладач), спеціалізовані середні школи – 14 (183 учителя), середні школи – 204 (3890 учителів), неповні середні школи – 609 (5698 учителів), початкові – 671 (1940 учителів).

Кількість культурно-просвітних закладів така: театри – 7, кінотеатри – 38, клуби – 25, сільські клуби та хати-читальні – 533.

Кількість медичних закладів – 888, у т.ч. лікарень – 86, амбулаторій – 162. Кількість дільничних лікарів та старшого медперсоналу – 3167.

Міста обласного підпорядкування.

Населення Проскурова – 37 505 мешканців, Кам'янець-Подільська – 36 413, Шепетівки – 24 830.
[8, арк.2-12]

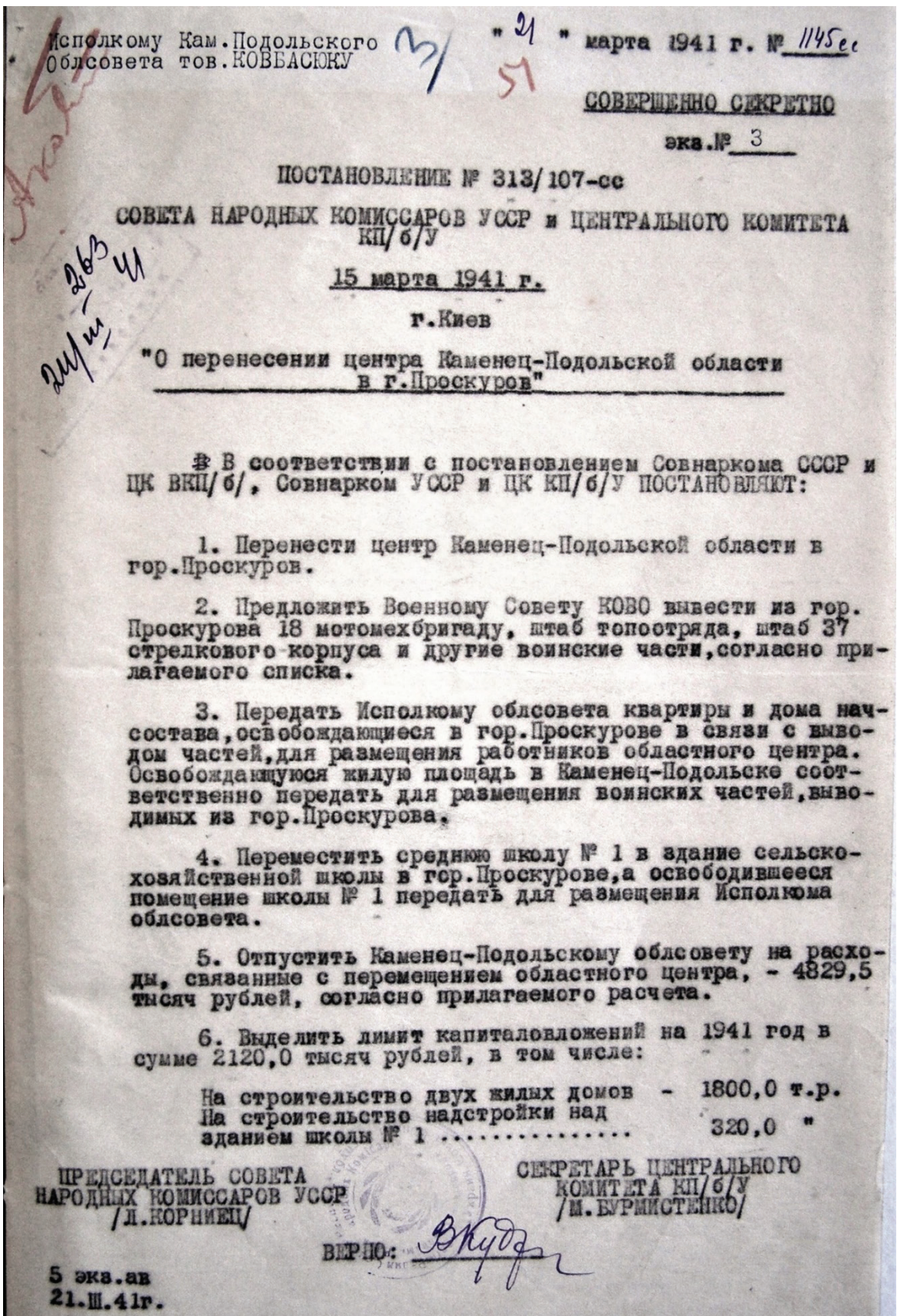
Таким чином, 22 вересня 1937 р. була утворена Кам'янець-Подільська (нині – Хмельницька) область з обласним центром у Кам'янці-Подільському. Необхідність утворення області офіційно мотивувалося соціально-економічними та управлінськими потребами, але насправді мало здебільше військово-стратегічну мету. Процес створення та становлення області збігся з періодом масових репресій, воєнно-політичної агресії СРСР проти сусідніх країн, тому й супроводжувався масштабним військовим будівництвом. Менш ніж за чотири роки обласний центр був перенесений до Проскурова (нині – Хмельницький).

Додатки:

Додаток 1: Результати Всесоюзного перепису населення по містах та районах Кам'янець-Подільської області [32, с.177-178]

Число административных единиц			
Каменец-Подольская область Центр — г. Каменец-Подольск	Районов	36	
	Сельсоветов	1 022	
	Городов	7	
	В т. ч. городов, не входящих в состав районов	3	
	Поселков	9	
Территории	Всего населения	В том числе	
		Городского	Сельского
Всего по области	1 739 083	202 895	1 536 188
Города, не входящие в районы	134 950	97 160	37 790
1. г. Каменец-Подольск	34 849	34 849	—
2. г. Проскуров	37 481	37 481	—
3. г. Шепетовка	24 830	24 830	—
Кроме того подчиненные Шепетовскому горсовету сельсоветы	37 790	—	37 790
В т. ч. с. Судилков	6 482	—	6 482
Районы:	1 604 133	105 735	1 498 398
1. Антонинский	44 343	—	44 343
В т. ч. рд с. Антонины	3 113	—	3 113
2. Базалийский	35 300	—	35 300
В т. ч. рд с. Базалия	3 374	—	3 374
3. Берездовский	35 282	—	35 282
В т. ч. рд с. Берездов	3 084	—	3 084
4. Виньковецкий	67 546	—	67 546
В том числе:			
рд с. Виньковцы	4 387	—	4 387
с. Зиньков	6 308	—	6 308
5. Волковинецкий	29 258	—	29 258
В т. ч. рд с. Волковинцы	4 485	—	4 485
6. Волочиский	55 744	—	55 744
В т. ч. рд с. Фридриховка	3 461	—	3 461
7. Городокский	48 343	7 383	40 960
В т. ч. рд пгт Городок	7 383	7 383	—
8. Грицевский	43 781	—	43 781
В т. ч. рд с. Грицев	3 030	—	3 030
9. Деражнянский	38 349	6 528	31 821
В т. ч. рд пгт Деражня	6 528	6 528	—
10. Должокский	83 063	—	83 063
В т. ч. рд с. Должок	1 985	—	1 985
11. Дунаевецкий	46 710	6 563	40 147
В т. ч. рд пгт Дунаевцы	6 563	6 563	—
12. Изяславский	53 417	11 584	41 833
В т. ч. рд г. Изяслав	11 584	11 584	—
13. Красилловский	51 721	—	51 721
В т. ч. рд с. Красилов	7 259	—	7 259
14. Летичевский	38 131	5 343	32 788
В т. ч. рд пгт Летичев	5 343	5 343	—

Территории	Всего населения	В том числе	
		Городского	Сельского
15. Ляховецкий	41 909	3 281	38 628
В том числе:			
рц с. Ляховцы	1 763	—	1 763
пгт Ямполь	3 281	3 281	—
16. Меджибожский	33 963	4 545	29 418
В т. ч. рц пгт Меджибож	4 545	4 545	—
17. Миньковецкий	33 713	—	33 713
В т. ч. рц с. Миньковцы	3 510	—	3 510
18. Михалпольский	26 478	—	26 478
В т. ч. рц с. Михалполь	2 140	—	2 140
19. Ново-Ушицкий	45 984	2 818	43 166
В т. ч. рц пгт Новая Ушица	2 818	2 818	—
20. Орининский	39 805	—	39 805
В т. ч. рц с. Оринин	5 961	—	5 961
21. Остропольский	35 453	—	35 453
В т. ч. рц с. Острополь	3 743	—	3 743
22. Плужнянский	39 965	—	39 965
В т. ч. рц с. Плужное	4 141	—	4 141
23. Полонский	57 952	17 624	40 328
В том числе:			
рц г. Полонное	13 809	13 809	—
пгт Понинка	3 815	3 815	—
24. Проскуровский	49 324	—	49 324
рц в г. Проскурове	см. стр. 177	—	—
25. Сатановский	34 319	3 153	31 166
В т. ч. рц пгт Сатанов	3 153	3 153	—
26. Славутский	65 622	15 147	50 475
В т. ч. рц г. Славута	15 147	15 147	—
27. Смотричский	59 203	—	59 203
В т. ч. рц с. Смотрич	5 821	—	5 821
28. Солобковецкий	36 602	—	36 602
В т. ч. рц с. Солобковцы	4 763	—	4 763
29. Старо-Константиновский	64 943	21 766	43 177
В т. ч. рц г. Старо-Константинов	21 766	21 766	—
30. Старо-Синявский	35 570	—	35 570
В т. ч. рц с. Старая Синява	4 532	—	4 532
31. Старо-Ушицкий	34 425	—	34 425
В т. ч. рц с. Старая Ушица	4 327	—	4 327
32. Теофипольский	40 379	—	40 379
В т. ч. рц с. Теофиполь	3 434	—	3 434
33. Фельштинский	30 477	—	30 477
В т. ч. рц с. Фельштин	3 536	—	3 536
34. Чемеровецкий	46 014	—	46 014
В т. ч. рц с. Чемеровцы	4 076	—	4 076
35. Черноостровский	41 928	—	41 928
В т. ч. рц с. Черный Остров	4 084	—	4 084
36. Ярмолинецкий	39 117	—	39 117
В т. ч. рц с. Ярмолинцы	2 076	—	2 076

Додаток 3: Адміністративні будівлі обласних установ у 1937-1941 рр.

м. Кам'янець-Подільський. Будівля облради та обкому КП(б)У в 1937-41 рр. Фото 1950-ті рр.

м. Проскурів (нині – Хмельницький). Будинок Червоної армії, переданий у 1941 р. у розпорядження облради та обкому КП(б)У. Фото 1946 р.

Джерела та література:

1. Будзей О. Діалектика петлі // Подолянин. – 2011. – 1 квітня.
2. Васильєв В., Подкур Р. Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі. – К.: Видавець В. Захаренко, 2017. – 240 с.
3. Грицюк В. Український фронт на початку Другої світової війни // Воєнна історія: науково-популярний журнал. – 2009. – №5 (47)
4. Держархів Хмельницької обл., ф.Р.338, оп.1, спр.69
5. Держархів Хмельницької обл., ф.Р.338, оп.1, спр.369
6. Держархів Хмельницької обл., ф.Р.338, оп.5, спр.102
7. Держархів Хмельницької обл., ф.Р.338, оп.5, спр.112
8. Держархів Хмельницької обл., ф.Р.339, оп.1, спр.179
9. Держархів Хмельницької обл., ф.Р.1178, оп.1, спр.403
10. Довідник адмінподілу УСРР за станом на 15 грудня 1935 р. – К.: Радянське будівництво і право, 1936. – 227 с.
11. Каменец-Подольская область // СССР. Административно-территориальное деление союзных республик на 1 октября 1938 года. – М.: Изд-во Власть Советов, 1938. – С.152-153
12. Каменец-Подольская область // СССР. Административно-территориальное деление союзных республик на 1 января 1941 года. – М.: Изд-во Ведомостей Верховного Совета СССР, 1941. – С.180-181
13. Краснознаменный Киевский: История Киевского военного округа. – К., 1979. – 414 с.
14. Мельтюхов М. Бессарабский вопрос между мировыми войнами 1917-1940. – М.: Изд-во Вече, 2010 – 480 с.
15. Місінкевич Л.Л. Репресивна діяльність позасудових органів на Хмельниччині в 1937-1938 роках // Геноцид: Голодомор 1932-1933 рр. на Хмельниччині: причини, жертви, наслідки. Матеріали Всеукраїнська науково-практична конференції (19-20 листопада 2008 року) Хмельницький-Кам'янець-Подільський 2008. – С. 165-175
16. О разделении Харьковской области на Харьковскую и Полтавскую, Киевской – на Киевскую и Житомирскую, Винницкой – на Винницкую и Каменец-Подольскую и Одесской – на Одесскую и Николаевскую области // Сборник законов СССР, 1937, №63, ст.275
17. Подкур Р. Прикордоння радянської України у воєнній доктрині СРСР 1920–1930-х рр. // Регіональна історія України: зб. наук. статей. – 2015. – №9. – С. 99-118
18. Про перенесення обласного центру Кам'янець-Подільської області // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1944. – №4 – с.5
19. Про реорганізацію органів влади в Кам'янецькому та Проскурівському районах, Вінницької області // Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – №38 – 31 грудня 1934 р.
20. Про склад нових адміністративних районів Вінницької області // Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. №4 від 25 лютого 1935 р. – ст.19
21. Про утворення областей на території УСРР // Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – №5 – 29 лютого 1932 р.
22. Про утворення округів на території Київської та Вінницької областей // Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. №13 від 11 травня 1935 р. – ст.58
23. Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898-1991 // http://www.knowbysight.info/1_UKRA/00245.asp
24. СССР. Административно-территориальное деление союзных республик: изменения, происшедшие за время с 1/X 1938 г. по 1/III 1939 г. / Инф.-стат. отдел при Секретариате Президиума Верховного Совета Союза ССР. – М.: Изд-во Ведомостей Верховного Совета РСФСР, 1939. – 143 с.
25. Филиппов С.Г. Территориальные руководители ВКП(б) в 1934-1939 гг.: справочник / под общ. ред. А. Б. Рогинского. – М.: Политическая энциклопедия, 2016. – 679 с.
26. Червоний кордон. – 1937. – 24 вересня.
27. Червоний кордон. – 1937. – 26 вересня.
28. Червоний кордон. – 1939. – 2 липня.
29. Червоний кордон. – 1937. – 10 листопада.
30. Червоний кордон. – 1937. – 14 листопада.
31. Червоний кордон. – 1940. – 6 січня.
32. Численность населения СССР на 17 января 1939 г. / По данным Всесоюзной переписи населения 1939 г. – М.: Госпланиздат, 1941. – 266 с.
33. Ющенко М.В. Укріплений район (УР) // Енциклопедія історії України: У 10 т. – К.: Наук. думка, 2013. – Т.10: Т-Я. – 784 с. – С.222-223.
34. XVII съезд ВКП(б). 26 янв. – 10 февр. 1934 г.: стенограф. отчет. – М.: Партиздат, 1934. – с.198.

ХМЕЛЬНИЧЧИНА (КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ) В ПЕРШІ ТИЖНІ НАПАДУ НІМЕЧЧИНИ НА РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ

В статті аналізуються найбільш характерні дані життєдіяльності Хмельниччини – однієї з важливих адміністративно-територіальних одиниць країни від початку нападу Німеччини на Радянський Союз з 22 червня до її тимчасової окупації 18 липня 1941 року.

Ключові слова: Хмельниччина, Кам'янець-Подільська область, укріплений район, Друга світова війна, мобілізація, евакуація, винищувальні батальйони, санітарні дружини, тимчасова окупація.

1930-ті роки характеризувалися значним ускладненням міжнародних відносин і зростанням загрози війни. Версальсько-Вашингтонська система, не витримуючи натиску міцніючої Німеччини та її сателітів, починає тріщати по всіх швах. Переговори між СРСР, Англією і Францією влітку 1939 року про укладання тристороннього союзу проти німецької агресії завершилися провалом як з вини західних держав, так і з вини радянського керівництва, яке вважало все капіталістичне оточення однаково ворожим до СРСР і тому не бачило головної небезпеки з боку Німеччини. Більше того, сталінське керівництво пішло на союз із Німеччиною. 23 серпня 1939 року в Москві було підписано радянсько-німецький Договір про ненапад («Пакт Молотова-Ріббентропа») із секретним протоколом, який розмежовував геополітичні інтереси обох держав. У протоколі вказувалося, що до сфери геополітичних інтересів СРСР відносились Фінляндія, Естонія, Латвія, Східна Польща (до лінії Вісли), Бессарабія. У свою чергу, Німеччина отримала повну свободу дій у Європі і забезпечила собі поставки з Радянського Союзу військово-стратегічних матеріалів і продовольства.

Пакт «Молотова-Ріббентропа» перетворив СРСР на фактичного союзника гітлерівської Німеччини і розв'язав руки Гітлеру в його агресії у Європі. 1 вересня 1939 року німецькі війська напали на Польщу. Польська армія поступалася німецькій не лише кількістю, але й якістю. Танки і літаки були застарілих конструкцій, у військах не вистачало транспортних засобів і артилерії. Керівники Третього рейху розраховували на те, що Велика Британія і Франція не наважаться втрутитися, щоб захистити Польщу, як вони не втрутилися під час загарбання Австрії і Чехословаччини. Однак розрахунок не справдився. 3 вересня обидві країни згідно з прийнятими зобов'язаннями оголосили Німеччині війну. Це стало початком Другої світової війни.

У середині липня 1940 року, ще до закінчення війни з Францією, Гітлер наказав розпочати підготовку до війни з СРСР. 18 грудня 1940 року він підписав директиву верховного командування вермахту №21 і дав їй кодову назву – «Барбаросса».

До війни Кам'янець-Подільська (з 1954 року – Хмельницька) область була однією з найбільш мілітаризованих областей України. На її території були збудовані військові аеродроми, дислокувалося чимало військових гарнізонів. Наприкінці 1930-х років гарнізон міста Проскурова (з 1954 року – Хмельницький) помітно розширився і набув всесоюзного значення. Це було викликано ускладненням міжнародних відносин напередодні Другої світової війни і фактично прифронтовим розташуванням Проскурова. У вересні 1938 року у Проскурові розташовується оперативна група штабу військ Київського особливого військового округу під командування командарма С. Тимошенка. Війська саме цієї групи у вересні 1939 року зайняли Західну Україну, приєднавши її тим самим до СРСР [1, с. 49-50].

«Епіцентром» визначних подій Проскурів став у 1940 році, коли тут у травні-червні розташовувався штаб Польового управління оперативного Південного фронту під командуванням генерала армії Г. Жукова. Південний фронт був створений на базі військ Київського особливого військового округу і мав завдання «звільнення Північної Буковини та Бессарабії з-під окупації Румунії» та приєднання цих територій до СРСР. Штаб фронту розташувався у Проскурові, а сам Г. Жуков за короткий строк відвідав майже всі частини і з'єднання округу, переважна більшість яких була розташована на території Кам'янець-Подільської області, проводив розширені наради, виступав у Проскурівському Будинку Червоної Армії з промовою перед командним складом гарнізону [2, арк. 35; 3, с. 30]. В червні 1940 року війська цього фронту перейшли Дністер та зайняли Бессарабію та Північну Буковину.

Широкий військово-стратегічний розвиток Проскурова, а також його центрально-географічне розташування стали підставою для того, що 15 березня 1941 року було ухвалено постанову РНК УРСР та

ЦК КП(б)У № 313/107 «Про перенесення обласного центру з Кам'янця-Подільського у Проскурів» [4, арк. 51].

Хмельниччина у 1920-1930-х роках враховуючи її прикордонне розташування, відігравала стратегічну роль у військовій доктрині Радянського Союзу. На її території, відповідно до задумів радянських військових інженерів, було споруджено систему фортифікаційних споруд, призначених для довготривалої оборони. У 1930-х роках уздовж лінії старого (до 1939 року) південного, східного і західного державного кордону СРСР будувалися укріплені райони – «лінія Сталіна». Попри всю неосязність державної території СРСР, саме Хмельниччина виявилась основною ланкою в побудові фортифікаційної системи його південного оборонного комплексу. Шість з дванадцяти укріплених районів першого етапу будівництва і третина всіх укріплених районів України були збудовані саме тут. Це – Летичівський, Шепетівсько-Ізяславський, Старокостянтинівський, Проскурівський, Остропільський, Кам'янець-Подільський укріплені райони [5, с. 8].

Летичівський укріплений район розташувався на Львівському напрямку Західного оперативно-стратегічного напрямку і мав завдання у взаємодії з Остропільським укріпленим районом на півночі та Могилів-Подільським-Ямпільським укріпленим районом на півдні не допустити прориву піхоти і танків противника у напрямку: Проскурів – Вінниця, прикрити залізничні вузли Жмеринка та Вінниця, вінницький аеродромний вузол, а також мости через Південний Буг. Летичівський укріплений район займав по фронту смугу оборони 125 км, у глибину – до 5 км і був одним із найпотужніших першого етапу будівництва.

Остропільський укріплений район розташований на Львівському напрямку Західного оперативно-стратегічного напрямку. Він повинен був перекрити п'ятидесятикілометровий проміжок між Новоград-Волинським і Летичівським укріпленими районами і мав завдання у взаємодії на півночі з Новоград-Волинським укріпленим районом, на півдні з Летичівським укріпленим районом, не допустити прориву піхоти та танків противника у напрямку: Тернопіль-Старокостянтинів-Біла Церква. Смуга оборони Остропільського укріпленого району: по фронту до 40 км, у глибину – 2 км. Будівництво Остропільського укріпленого району проводилось у 1938-1939 роках. Так як оборонна промисловість не забезпечувала вчасного постачання озброєння і обладнання для споруд, будівельники були вимушені залишати великі отвори для амбразур. Остропільський укріплений район повинен був складатись з трьох окремих вузлів оборони, які будувались на найбільш важливих напрямках місцевості. Після виходу Червоної армії на нові кордони об'єкти Остропільського укріпленого району були законсервовані, значна кількість засипана землею, а техніку, матеріальні засоби перекинули на будівництво Володимир-Волинського укріпленого району.

Шепетівсько-Ізяславський укріплений район розташований на Львівському напрямку Західного оперативно-стратегічного напрямку, мав завдання у взаємодії на півночі з Новоград-Волинським укріпленим районом, на півдні – зі Старокостянтинівським укріпленим районом не допустити прориву піхоти і танків противника у напрямку Рівне-Шепетівка-Бердичів. Шепетівсько-Ізяславський укріплений район займав по фронту 75 км і у глибину – 3-8 км. Будівництво укріпленого району проводилось у 1938-1939 роках. Враховуючи незначну кількість інженерних військ та військово-будівельних команд, спорудження велось, в тому числі, і силами відмобілізованого цивільного населення. На 1 вересня 1939 року Шепетівсько-Ізяславський укріплений район знаходився у стадії будівництва, темпи якого значно випереджали забезпечення озброєнням. Тому будівельники залишали великі бійниці з метою подальшого бетонування у них амбразурних вузлів.

Старокостянтинівський укріплений район розташований на Львівському напрямку Західного оперативно-стратегічного напрямку, мав завдання у взаємодії на півночі з Шепетівсько-Ізяславським укріпленим районом, на півдні – з Проскурівським укріпленим районом не допустити прориву піхоти та танків у напрямку Львів-Старокостянтинів-Біла Церква. Старокостянтинівський укріплений район займав по фронту смугу оборони до 35 км і в глибину – 2,5-3 км. Старокостянтинівський укріплений район споруджувався у 1938-1939 роках. У 1939 році в зв'язку з виходом Червоної армії на нові кордони будівельні роботи у ньому були зупинені, а все обладнання і озброєння було направлено на будівництво нових укріплених районів.

Проскурівський укріплений район розташовувався на Львівському напрямку Західного оперативно-стратегічного напрямку, мав завдання у взаємодії з Старокостянтинівським укріпленим районом на півночі та з Кам'янець-Подільським укріпленим районом на півдні не допустити прориву піхоти та танків противника у напрямку Тернопіль – Волочиськ – Проскурів. Проскурівський укріплений район займав по фронту смугу оборони до 35 км і у глибину – до 10 км.

Кам'янець-Подільський укріплений район розташований на Буковинському напрямку Південно-Західного оперативно-стратегічного напрямку, мав завдання у взаємодії на півночі з Проскурівським укріпленим районом, на сході – з Могилів-Подільським-Ямпільським укріпленим районом не допустити прориву піхоти та танків у напрямку: Чернівці – Кам'янець-Подільський – Проскурів. Кам'янець-Подільський укріплений район займав смугу оборони по фронту до 130 км і у глибину до 7-8 км. Будівництво укріпленого району проводилось у 1938-1940 роках, роботи по монтажу обладнання проводились до червня 1941 року. Кам'янець-Подільський укріплений район складався з дев'яти вузлів оборони. Шість вузлів оборони першої лінії: Вербовський, Збручанський, Жванецький, Бабшинський, Бернівський, Устянський чудово використовували природні бар'єри річок Дністер і Збруч. Вузли оборони другої лінії: Орининський, Приворотівський і Рудський забезпечували стійкість оборони шляхом нарощування зусиль на основних напрямках. На 22 червня 1941 року у Кам'янець-Подільському укріпленому районі налічувалось 138 фортифікаційних споруд. Кам'янець-Подільський укріплений район, єдиний з укріплених районів з «лінії Сталіна» на теренах України не був знятий з бойового чергування у 1939-1940 роках [6, с. 4-13].

22 червня 1941 року нацистська Німеччина здійснила напад на свого комуністичного союзника Радянський Союз. Напад розпочався о 3 годині 15 хвилин. Німецькі гармати відкрили ураганний вогонь по завчасно розвіданих цілях. Авіація бомбардувала залізничні вузли, аеродроми, військово-морські бази і міста у смузі 250-300 км вглиб від кордону. Полум'я війни охопило західний кордон на всій його протяжності – від Баренцевого до Чорного моря. О 12 годині дня населенню країни повідомили приголомшливу звістку: Німеччина напала на Радянський Союз, почалася війна.

Уродженка Волочиського району Є. Шейніс у своїй книзі спогадів «В серці і в пам'яті навіки» про ті зловісні дні описує так: «До хати раптом вбігла сусідка і закричала «Включіть радіо!». Нам вдалося почути тільки останні слова з виступу Молотова (міністра закордонних справ СРСР), але відразу стало ясно «Війна!».

Ми розбіглись по хатах, а через декілька годин на шосе з'явилися машини з біженцями... – напівроздягнені дружини командирів з дітьми. Війна захопила їх першими. Потім пішли ешелони переповнені переляканими людьми. Нам і в голову не могло прийти, що така ж доля незабаром чекала і нас. А поки що, кожного ранку, ми ходили на шосе (наша хата була другою від дороги), виносили біженцям молоко, хліб, варену картоплю. Через тиждень-другий жителі інших міст і сіл вже нам давали хліб, вишні, картоплю... На ранок 2 липня в містечку розпочалась евакуація... І це, раніше маловживане слово на довгі роки стало синонімом бідувань, втрат, напівголодного існування... Пізно ввечері вже було чути гарматні залпи, -- німці вже зайняли Тернопіль. 3 липня вранці сім'я рушила на вокзал. Але в декількох метрах від ешелону всім довелося лягти на землю, прикривши голову чим попало: німці почали бомбардувати станцію. Коли все скінчилось, перед людьми постала страшна картина: вбита жінка, а поруч розлите молоко, змішане з її кров'ю» [7, с.27].

Про початок війни в колективі Кам'янець-Подільського учительського інституту стало відомо того ж дня. Згадував колишній студент I курсу мовно-літературного факультету П. Свідер: «Викладачі і студенти зібрались у коридорі інституту на Польських фільварках. Слухали виступ по радіо наркома закордонних справ В.М. Молотова. Ми мовчали. Усіх охопило жахливе почуття. Почули страшне слово – «війна!». Згодом П. Свідер перебував у діючій армії, був кулеметником на 1-му Українському фронті. У липні 1944 року у бою був важко поранений, втратив руку. Мав бойові нагороди. Став доктором філологічних наук, професором, академіком АН Вищої школи України, заслуженим працівником народної освіти України [8, с. 379-380].

Бойові дії, що розпочалися на території України, внесли зміни у діяльність органів місцевої влади. З 22 червня, відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР, на території України вводилось воєнне становище [9]. 22 червня Президія Верховної Ради СРСР оголосила також мобілізацію військовозобов'язаних, які народилися з 1905 по 1918 рік включно [10]. Зазначені укази передбачали делегування частини повноважень місцевої влади, що стосувалися оборони країни, забезпечення безпеки та громадського порядку, військовій владі. Із делегуванням прав введений військовий стан одночасно розширив перелік питань, вирішенням яких доводилось займатись місцевій владі. Згідно постанови «Про розширення прав народних комісарів СРСР в умовах воєнного часу», до кола службових обов'язків органів місцевої влади додавалися ряд специфічних: виконання мобілізаційних планів, організація протиповітряної оборони, залучення місцевого населення до оборонних робіт, облаштування госпіталів, евакуація підприємств та працівників установ [11, с. 75].

Почувши приголомшливу звістку про початок війни, певна частина радянських людей підбадьорювала себе тим, що, мовляв, довго війна не триватиме, що «могутня і непереможна» Червона армія швид-

ко відіб'є атаку агресора, перенесе військові дії на територію противника, оточить і знищить його і за тиждень-другий здобуде Берлін. Це було відображенням тих настроїв, що існували напередодні війни у верхніх ешелонах влади. Насправді ж перебіг подій на радянсько-німецькому фронті на території України відразу набув несприятливого для Червоної армії характеру. Вже через дуже короткий проміжок часу всі зрозуміли, що війна – це лихо катастрофічних масштабів, яке надовго вдерлося в їхнє життя. Вибух патріотичних почуттів був настільки великий, що забулись злочинна за своєю суттю і природою колективізація, нечуваний у світовій історії голодомор-геноцид 1932-1933 років, масові репресії 1937-1938 років, коли жертвами беззаконня стала ні в чому не винна велика кількість робітників, колгоспників, військових, службовців, інтелігенції. На мітингах, що відбулися в усіх містах і населених пунктах області робітники, службовці, селяни, інтелігенція заявили, що вони віддадуть всі свої сили для розгрому ворога. Висловлюючи обурення з приводу нападу на країну озвірілої гітлерівської банди, мобілізовані, що відправлялися на фронт, закликали робітників і колгоспників працювати з потроєною енергією, своєчасно виконувати всі сільськогосподарські роботи. 72-річний колгоспник з села Киселі Старокостянтинівського району М. Шедрелюк заявив: «Ми розуміємо, що війну нам нав'язали не робітники і селяни Німеччини, а Гітлер, якого треба знищити з лиця землі разом з його фашистським режимом. Йдіть сини, захищайте нашу землю від ворога, а ми усі, від малого до старого, будемо працювати тут, у колгоспі, щоб наша Червона Армія мала вдосталь хліба, м'яса та інших продуктів» [12, с. 261].

На мітингах в Старокостянтинівському районі взяло участь понад 12 тисяч осіб [13, с. 175], в Деражнянському районі понад 10 тисяч [14, с. 30], в Красилівському районі – понад 9000 тисяч осіб [15, арк. 24]. На мітингу працівників Проскурівського цукрового заводу робітник Кирилов наголосив: «Звіряний напад на нашу любиму Батьківщину з боку фашистської Німеччини викликає у нас глибоке обурення. Ми впевнені, що наша доблесна Червона Армія дасть нищівну відсіч гітлерівським бандитам. Я запевняю, що свою частку роботи по ремонту заводу виконаю в строк і закликаю всіх робітників працювати ще інтенсивніше, достроково закінчити ремонт до 15 липня 1941 р.»// [16, арк. 47]. Робітниця Красилівського цукрового заводу Мамроцька заявила: «Ми жінки ще тісніше згуртуємося навколо нашої партії і всебічно будемо допомагати нашій доблесній Червоній Армії, ми всі як одна вникнемо в наше виробництво і будемо випускати продукцію високої якості» [17, арк. 25]. Колгоспник з села Росолівці цього району Крикун сказав: «Якщо буде потрібно, я перший з гвинтівкою в руках піду захищати свою країну, щоб остаточно змести з лиця землі гітлерівських бандитів» [18, арк. 25]. В резолюції мітингу колгоспників села Попівці Летичівського району наголошувалось: «Заслухавши повідомлення про бандитський напад фашистських недолюдків на нашу соціалістичну батьківщину, ми, колгоспники с. Попівці, палко вітаємо Червону Армію, яка дасть нищівну відсіч фашистським шакалам, що порушили мирну працю радянського народу.

Запевняємо партію і уряд, що ми, колгоспники, потроїмо свої зусилля на колгоспних полях, чесно і сумлінно виконуватимемо зобов'язання перед соціалістичною державою. Ще тісніше згуртуємося навколо партії Леніна, будемо напоготові в першу-ліпшу хвилину виступити на захист соціалістичної Батьківщини» [19].

Вже в перший день війни на території області розпочато мобілізацію військовозобов'язаних громадян. Військове та цивільне керівництво забезпечило всі збірні пункти пропагандистськими матеріалами, в установах, підприємствах організовано та прочитано лекції на теми: «Радянський патріотизм і любов до Батьківщини», «Як берегти військову таємницю», «Велика Вітчизняна війна і завдання радянського патріота», організовано випуск стінгазети «За Батьківщину» [20, арк. 23]. З одержанням урядової телеграми про оголошення мобілізації в усіх міськкомах і райкомах партії було проведено засідання бюро з викликом політуповноважених по проведенню мобілізації резервістів і призовників. На них було розглянуто мобілізаційні плани міст і районів, заздалегідь розроблених військовими відділами цих партійних органів і військкоматами. Були визначені строки проведення мобілізації військовозобов'язаних і матеріально-технічних ресурсів. Отримавши необхідні інструкції опівночі відповідальні за проведення мобілізації виїхали в населені пункти. Мобілізація військовозобов'язаних на теренах краю проходила організовано як в містах, так і в сільській місцевості. За декілька днів з Чорнострівського району змобілізовано до армії 100% призовників [21, с. 31], стовідсотково на збірні пункти з'явилися мобілізовані з Ярмолинецького району [22, арк. 32]. За перший день мобілізації по місту Проскурову явка склала 75% [23, арк. 21]. До вечора 23 червня в Славутському і Берездівському районах проведено мобілізацію біля семи тисяч військовозобов'язаних [24, с. 58], в Городоцькому та Сатанівському районах – 4,5 тисячі чоловік [25, с. 3].

У Вінковецькому районі до 11 години дня 23 червня всі військовозобов'язані прибули на збірні пункти. Не було жодного випадку ухилення від виконання обов'язку без поважних причин. На мітингах,

що відбувались на збірних пунктах, майбутні воїни заявляли про свою готовність стати на захист Вітчизни і вимагали від райвійськкомату негайно направити їх у з'єднання, які вже вели бої з ворогом. Поповнення, яке одержала Червона армія в червні 1941 року з Віньковецького району, було значним – близько трьох тисяч чоловік [26]. Це третина особового складу тогочасних стрілецької чи моторизованої дивізії. Частина мобілізованих була відправлена у війська 12 та 26-ї армій Південно-Західного фронту, які вели важкі оборонні бої у прикордонних районах, а решта поповнили резервні війська фронту. Ці з'єднання лише кілька днів перебували в резерві, а в кінці червня на початку липня вони вже вели оборонні бої на Збручі, Горині та Случі, в районі Базалії та Старокостянтинова.

Вже в перший день мобілізації на збірні пункти прийшли сотні добровольців з проханням зарахувати їх в ряди Червоної армії і відправити на фронт. Це були люди різного віку, різних професій, комуністи і безпартійні, комсомольці і неспілкува молодь. Всіх їх об'єднувало патріотичне почуття любові до рідної землі, отчого краю, своєї Батьківщини. Масово записувалися добровольцями жителі Проскурова, Кам'янця-Подільського, а також Старокостянтинівського, Шепетівського, Славутського, Дунаєвського, Смотрицького та ін. районів. 23 червня на світанку житель села Січенці Дунаєвського району А. Ватралюк, 1893 року народження, вийшов на Кам'янецьке шосе і звернувся до командира однієї з частин Червоної армії, що була на марші, з проханням взяти з собою на фронт для боротьби з загарбниками. Командир частини порадив йому звернутися у місцевий військовий комісаріат. Прийшовши на збірний пункт А. Ватралюк зробив таку заяву: «В Червоній Армії служить мій син і зараз він перебуває на бойовому рубежі, захищаючи свою Вітчизну від фашистських недолюдків. Прошу прийняти мене в Червону Армію добровольцем і відправити в ту частину, де служить мій син. Хочу пліч-о-пліч з ним захищати Батьківщину, свій щасливий народ від мерзенних фашистських варварів» [27, с.125].

Патріотичне бажання допомогти Червоній армії проявляли жінки. Думки жінок краю, для яких захист Батьківщини став священною справою, обнародувала харківська комсомолка Жукова: «Хай знають вороги, що радянські жінки, коли треба буде, зуміють сісти не тільки на комбайн чи трактор, але і танк або літак і будуть бити фашистських собак на землі і в небі» [28, с. 134]. До кінця червня 1941 року у військкомати області надійшло 643 заяви від жінок з проханням направити у діючі частини Червоної армії [29, арк. 74]. Молода дунаївчанка В. Валебська в заяві про бажання добровільно влитися в Червону армію для боротьби з ворогом писала: «Прошу прийняти мене до лав РСЧА, маю велике бажання добровільно піти на фронт і бити скажених фашистів. Я патріот нашої Батьківщини і хочу захищати її від зухвалого ворога, від фашистських гадів» [30, с. 17]. Першими добровольцями Кам'янець-Подільського учительського інституту виявились випускниці і студентки Є. Андрейцева, Н. Білик, Н. Бега, Г. Вітряна, Г. Заїнчківська, О. Кузнецова. А незабаром деяким з них довелося тримати перший бій за життя. Так, медсанбат, у якому перебували Г. Вітряна і Г. Заїнчківська, разом з військовою частиною відійшов від Хотина і переправлявся через Дністер у районі сіл Бабшин і Гринчук, піддався нальоту ворожої авіації. Ризикуючи життям, під шаленим вогнем дівчата врятували трьох поранених червоноармійців, що опинилися у воді [31, с. 37].

Мобілізаційні процеси на території області пройшли організовано. Ухилення від явки на збірні пункти без поважних причин було поодиноким явищем. Навпаки, певна частина військовозобов'язаних і призовників з'являлися завчасно. Мобілізація в містах і населених пунктах краю завершилася в перших числах липня.

Паралельно з мобілізаційними заходами проходив процес евакуації на Схід матеріальних цінностей, людських ресурсів та основних виробничих фондів. Евакуація, що розпочалася з території України, мала ряд особливостей. До війни радянське керівництво не приділяло належної уваги розробці політиці евакуації матеріальних ресурсів та населення. Евакуаційні плани на випадок війни, датовані 1928 та 1930 роками, Київ та Лівобережна Україна значилися глибоким тилом [32, с. 6]. Керівництво України зобов'язало владні структури прифронтових областей організувати перегін на лівий берег Дніпра тракторів, великої рогатої худоби з колгоспних ферм. Для організації цієї роботи в область прибув уповноважений Раднаркому УРСР. Обласна влада в свою чергу направила своїх представників в райони області. У перші дні війни пріоритетом евакуації стали не люди, а матеріальні ресурси і техніка. Евакуація, за винятком окремих МТС і колгоспів із технікою, в селі не проводилася. Для відправки техніки комплектувалися спеціальні бригади трактористів і механізаторів. Завдяки цьому тракторні колони виходили організовано і в установлені строки. Працівники Славутської МТС через кілька годин після одержання наказу про евакуацію доставили на залізницю і встановили на платформи 49 тракторів та іншу техніку. Красилівська МТС дістала розпорядження про вантаження майна вранці 30 червня, а вже на кінець дня ешелон вирушив у дорогу. Своїм ходом відправили на Схід техніку з Чорнострівської МТС [33, с. 141].

«Маленьким залізним потоком» назвали сучасники евакуаційну колону колгоспу імені Кірова села Бахматівці Проскурівського району. Колгоспники, долаючи неймовірні труднощі, виявляючи безприкладний героїзм, вивели велику рогату худобу до села Новолипівка Радянського району Саратовської області (Російська Федерація). Йшли вдень і вночі сім'ями з малими дітьми, женучи поперед себе колгоспну худобу. Супроводжували колону жінки цього села М. Слободзян (сестра одного з перших подолян, удостоєного звання Героя Радянського Союзу, В. Слободзяна), В. Шевчук, Л. Карбовська [34, с. 27-28]. «Це була, – писав один із керівників походу Г. Павлик, – сувора перевірка зрілості комуністів, колгоспного ладу, свідомості самих колгоспників» [35, с. 141].

Проведення евакуації відбувалося в надзвичайно складних умовах. Український письменник І. Соичивець, який прибув у Волочиськ в другій половині 1930-х років, так описує у своєму романі «Містечко над Збручем» події початку липня 1941 року. «На вокзалі стовпотворіння. Довкола ешелону бігають матері, кричать і плачуть діти, на платформи закидаються вузли, речі. Хтось надривно подає команди, закликаючи до порядку. Але ніхто того не слухає. І над усім уже панує гуркіт розриву снарядів, що доноситься з-за Збруча, вселяючи в серця страх, сіючи паніку» [36, с. 27]. Із позицій спостерігача процес евакуації органів державної влади описав Т. Бульба-Боровець: «За відступаючими червоноармійськими військами суне хмара місцевих енкаведистів, міліціонерів, секретарів та голів усіх райкомів, обкомів, що досі наче мошка та п'явки точили живу кров з нашого народу. Сунуть вони перелякані на смерть, з їх родинами та бебехами» [37, с. 70].

Одночасно з евакуацією на керівників місцевої влади (секретарів обкомів та голів облвиконкомів) покладалося завдання виділення відповідальних осіб для знищення майна та об'єктів, які не підлягали евакуації [38, арк. 19]. Вперше влада проти власного народу збиралася використати тактику «спаленої землі», продиктовану декретом Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б), щоб ворог, який захопить її території, отримав у користування руїни та згарища промислових об'єктів і сільськогосподарських угідь. Використовуючи тактику «спаленої землі», органи радянської влади ставили існування місцевого населення на окупованій території у досить проблематичне становище – голодної смерті. Місцеве населення, розуміючи трагедію подій, досить неоднозначно сприйняло знищення вищевказаних об'єктів, чинило опір виконанню даної постанови. Наприклад, у ряді районів члени колгоспів активно протидіяли спробі представників радянської влади переорати пшеничні поля [39, с. 27].

З початком війни загарбники стали закидати в тил своїх агентів-шпигунів, диверсантів і провокаторів. На територію області німецька авіація закидала по 5-10 парашутистів-диверсантів у формі радянських міліціонерів, залізничників, червоноармійців і ставили перед ними завдання руйнувати військові та промислові об'єкти, порушувати зв'язок, залізничне сполучення, сигналізувати літакам, сіяти паніку і провокаційні чутки серед населення. Для боротьби з цими фашистськими диверсантами по всій Україні створювались винищувальні батальйони з метою охорони радянського тилу, до яких входили робітники, колгоспники, інтелігенція, що досконало володіли зброєю – гвинтівками, кулеметами. Одночасно на підприємствах, у колгоспах, радгоспах, машинно-тракторних станціях і установах створювались групи сприяння винищувальним батальйонам. 27 червня у Старокостянтинівському районі було проведено нараду голів сільських рад із організації винищувальних батальйонів для боротьби з десантами, а також груп сприяння. В районі створено батальйон у складі 260 чоловік, а також організовано 30 груп сприяння, в яких нараховувалося 700 чоловік. В усіх колгоспах, на підприємствах організовано бойові групи для боротьби з диверсіями, а також сторожові пости з охорони державної і громадської власності [40, с. 29].

Для ліквідації ворожих парашутних десантів та диверсантів на території Кам'янець-Подільської області було створено 39 винищувальних батальйонів чисельністю від 100 до 300 осіб у кожному. Активно створювались групи сприяння винищувальним батальйонам. Всього на території області у групах сприяння винищувальним батальйонам числилось понад 25 тисяч осіб [41, арк. 45]. Зразу ж після формування винищувальні батальйони приступали до виконання бойових завдань. Вони негайно брали під свою охорону всі найважливіші промислові підприємства, залізничні станції, телефонно-телеграфний зв'язок, водогін, електростанції, мости, елеватори, машинно-тракторні станції, шляхи та багато інших об'єктів, якими міг зацікавитися ворог.

Винищувальні батальйони активно допомагали військам та органам влади ліквідувати парашутні десанти, знешкоджувати шпигунів, диверсантів, провокаторів, поширювачів брехливих чуток, підтримувати на території області необхідний порядок та дисципліну. Винищувачі цілодобово патрулювали вулиці та шляхи, влаштовували засідки, здійснювали зачистку території від кримінальних та злочинних елементів. Вдень і вночі радянські патріоти чергували на вишках, стежили за повітрям. 26 червня група сприяння винищувальному батальйону села Глібівка Новоушицького району оточила в лісі і примуси-

ла здатися команду ворожого літака, підбитого радянськими зенітками [42]. У селі Кошелівка Базалійського району колгоспники затримали німецького шпигуна [43, арк. 61]. Винищувальні батальйони міст Кам'янця-Подільського, Проскурова, Шепетівки, Волочиська активно займалися ліквідацією наслідків бомбардувань німецькою авіацією міст та промислових об'єктів. Багато членів винищувальних батальйонів і груп сприяння згодом влилися в ряди Червоної армії.

Однією з форм всенародної допомоги фронту стала організація санітарних дружин із жінок-добровольців. Так, домогосподарка міста Проскурова М. Рутковська писала: «Я домогосподарка. Мені 43 роки. Але ж в дні, коли кровожерливий Гітлер напав на нашу священну і недоторкану землю я не можу сидіти вдома. Хочу віддати все своє уміння, що набула на курсах сандружинець. Як і мій син, лейтенант, хочу допомагати Батьківщині трошити гітлерівську зграю. Прошу зарахувати мене добровольцем до групи сандружинець» [44, с. 133]. До санітарних дружин протягом першого дня війни добровільно записались 65 домогосподарок міста Проскурова, а 23 червня 110 осіб виявили бажання стати санітарками, а чимало з них донорами [45].

З перших днів війни керівники державних та партійних органів звернулися з відозвою до населення проявити трудовий героїзм, підвищити продуктивність праці, трудову дисципліну. Все було підпорядковано мобілізації зусиль для допомоги фронту. Населення області активно залучалося до військово-інженерних робіт. Так, на будівництві оборонної лінії, що простяглася від села Оринин на півночі до села Ямпіль на півдні, цілодобово працювали 12 тисяч осіб, в основному жінки, пенсіонери, підлітки [46, арк. 21]. Трудове піднесення, викликане війною, спостерігалось на промислових підприємствах краю. Вони перейшли на випуск продукції і матеріалів для потреб фронту. Наприклад, лісозаготівельні організації, славуцькі лісозаводи переводилися на виготовлення шпал, деталей до військових возів, окопних інструментів, тари під продукцію на фронт [47, с. 58]. Робітники, внаслідок призову до лав Червоної армії своїх колег, поєднували суміжні професії. Замість мобілізованих в армію чоловіків до верстатів ставали жінки. В перші ж дні 766 жінок замінили чоловіків на підприємствах, оволодівши виключно чоловічими професіями зварювальника, токаря, слюсаря, збирача верстатів, коваля, 425 – стали трактористами і комбайнерами. У сільському господарстві жінки становили 75% працездатного населення колгоспів і до 60% працівників машинно-тракторних станцій [48, с. 349].

28 червня газета «Червоний кордон» повідомляла про те, що за перші дні роботи у воєнних умовах Проскурівський завод імені Куйбишева виконує графік на 150-180% [49]. Станом на 25 червня 1941 року заводи міста Проскурова виконали та перевиконали піврічний план з такими показниками: механічний завод на 101,2%, м'ясокомбінат – на 103%, кондитерсько-макаронна фабрика – на 100%, крупзавод – на 111%, міськпромкомбінат – на 104% [50, арк. 40-42]. Всі 17 державних та 21 підприємство промислової кооперації міста Проскурова перевиконали планові показники з виробництва промислової продукції [51, арк. 40-42].

Особливо самовіддано в цей час працювали залізничники Гречанського вузла та станції Проскурів, відправляючи ешелони з військами і бойовою технікою на фронт, а поранених бійців у тил. Вони застосовували швидкісну обробку і водіння поїздів з випередженням графіка, формували великовагові состави. Диспетчери Гречанського відділення залізниці В. Берчак і П. Редько були одними з перших, хто застосовували так званий пакетний графік пропускання составів (групами то в одному, то в другому напрямі), відправляючи їх з мінімальними інтервалами та із застосуванням живої сигналізації. За воєнним графіком передбачалося пропускати на одній з складних ділянок Ярмолинці-Гусятин 8 пар поїздів на добу, а В. Берчак 5 липня прийняв 20, П. Редько – 18; 6 липня на цій же ділянці пропущено 45 поїздів [52, с. 82]. Машиніст депо Шепетівка І. Яцюк вів військовий ешелон. На перегоні між Майдан-Вілою і Шепетівкою його атакували німецькі літаки. Поранений в ноги, він вивів поїзд з-під обстрілу і своєчасно доставив до місця призначення [53, с. 140].

Після проведення мобілізації військовозобов'язаних запасу і призовників значно ускладнилось становище з робочою силою в сільськогосподарському виробництві. Наприклад, з Вінковецького району вибуло 40% робітників промислових підприємств, найбільш працездатні колгоспники, три четверті механізаторів, дві третини голів колгоспів, бригадирів рільничих бригад, спеціалістів сільського господарства [54]. На колгоспних полях стали працювати люди поважного віку, підлітки. Але основний тягар робіт в сільському господарстві лягав на плечі жінок. Повертались до тракторних бригад колишні трактористки, які у свій час змінили професію за сімейними обставинами.

На основі загальноколгоспного плану кожний структурний підрозділ розробляв свої конкретизовані плани проведення жнив із залученням до збиральних робіт максимальної кількості людей, тягла, техніки. Кипіла робота в кузнях і майстернях. Ковалі, стельмахи, столярі завершували ремонт жнивварок,

молотарок, зерноочисних машин, кінних граблів, безтарок, возів, лимарі лагодили упряж. Продовжувались розпочаті за кілька днів до нападу «зелені» жнива. Потрібно було докласти багато зусиль, щоб у стислі строки справитись із заготівлею сіна. Сіно косили не тільки жатками, а й вручну. Поруч з дужими косарями середнього віку, які ще не підлягали мобілізації, працювали жінки, дідусі і підлітки.

Особлива увага приділялася перебудові роботи обкомів, міськкомів, райкомів партії. В перші дні війни особовий склад партійних органів, у прифронтових районах, виконуючи розпорядження партії, переходив всією партійною організацією в червоноармійські підрозділи. За статистичними даними добровільно по загальній мобілізації в перші шість місяців війни у Червону армію влилося більше, ніж 100 тисяч комуністів – третя частина складу територіальних партійних організацій [55, с. 28-29]. У перші дні війни в армію влилося 47% складу Кам'янець-Подільської обласної партійної організації. У Проскурівському районі, наприклад, усі члени шести парторганізацій пішли на фронт [56, арк. 58]. В заяві секретаря Базалійського райкому партії на ім'я першого секретаря обкому партії О. Власова зазначено: «Прошу Вашого розпорядження відправити мене на фронт для захисту вітчизни. Не можу далі терпіти, коли в окремих місцях моєї власної вітчизни кровожерлива фашистська банда в п'яному вигляді, як скажені собаки, знищують наших воїнів і громадян і радянську культуру.

Мій брат Василь на передовій лінії фронту і я зобов'язаний йти йому на допомогу» [57, арк. 77]. Обком партії направив на політичну роботу 511 партійних і радянських працівників, у тому числі перших секретарів райкомів партії І. Галазюка, С. Коржа, П. Нагайцева, С. Ткачевського та інших. На партійно-політичну роботу в діючу армію ЦК Компартії України направив першого секретаря обкому партії О. Власова. Бригадний комісар О. Власов загинув у травні 1942 року в боях під Харковом [58, с. 139].

В області було створено дев'ять підпільних райкомів партії, 135 диверсійних груп, які мали стати базою партизанських загонів та 19 загонів народного ополчення. Але у зв'язку з швидким наближенням лінії фронту така важлива ділянка роботи не була закінчена.

Незважаючи на героїзм, самопожертву бійців та офіцерів Червоної армії, ворог п'ядь за п'яддю захоплював українську землю. Готуючись до наступальної війни, Кремль зненацька потрапив у ситуацію війни оборонної. Начальник оперативного відділу Південно-Західного фронту І. Баграмян в книзі «Так починалась війна» зауважував, що перед війною в Червоній армії в основному вчили як слід вдало наступати, а такому важливому маневру як відступ, не надавали важливого значення. Тепер довелось платити за це. Командири і штаби виявились недостатньо підготовленими до організації та здійснення відступальних маневрів. З першого дня війни виявилася перевага противника в тактиці ведення бою і технічній оснащеності. На багатьох ділянках фронту німці розчленовували за допомогою танкових кліщів військові порядки радянських дивізій, а далі мотопіхота швидко оточувала їх. Позбавлені допомоги ззовні внаслідок втрати управління військами, ці дивізії опинялися в «котлі» і знищувалися поодиночі.

В перші дні війни на Хмельниччині воювало п'ять радянських армій, більшість особового складу яких через прикрі помилки новопризначених командирів були знищені в перших боях, або ж попали у німецький полон. 28-29 червня безперервно відбуваються наради Проскурівського міського та обласного керівництва про організацію евакуації, про створення підпілля для боротьби з ворогом. У Проскурівському БЧА розташовувався командний центр Південно-Західного фронту під командуванням генерал-полковника М. Кирпоноса. Саме тут 30 червня було прийнято рішення – до 9 липня відвести війська на рубіж укріплених районів уздовж старого державного кордону [59, с. 61]. Через недосконалість системи укріплених районів, слабку озброєність і охоронно-технічну нездатність їх гарнізонів вони не змогли хоча б на деякий час зупинити натиск німецьких військ. Загарбники розстрілювали оборонні споруди з гармат, подавлювали вогнеметами, обходили стороною і заходили з тилу знищуючи, захоплюючи в полон, примушуючи відступати радянських воїнів [60, с. 99].

Незважаючи на неукомплектованість особовим складом, бойовою технікою та необхідним озброєнням, гарнізони ДОТів біля сіл Сіноводи, Галузинці, Криничне, Нижнє, Вовковинці, Буцнівa, Коричинці, Шиїнці, Нова Гута, Стара Гута, Юрченки, Лисанівці, Рудня, Заволок, Рожни, Закот, Летичів, Ревуха, Новокостянтинів стійко відбивали ворожі атаки. У боях з гітлерівцями відзначилися командир 37 ОКБ капітан Ємельянов, коменданти ДОТів №30 і 32 (біля Летичівської греблі) Чорний і Гулько та молодший сержант Васильєв, молодший політрук С. Кривоший, молодший лейтенант М. Слободян.

З 1 по 9 липня німецьким військам вдалося здолати опір радянських військ у Шепетівському, Ізяславському, Старокостянтинівському, Проскурівському укріплених районів першої смуги та Новоград-Волинському – другій смуги. До 9 липня підрозділи Південно-Західного фронту відступили на рубіж: Коростенського, Остропільського, Летичівського, Кам'янець-Подільського укріплених районів. Утім,

9-10 липня ворожим військам вдалося прорвати оборону радянських військ у районі міста Новоград-Волинського. Це спричинило швидкий відступ Червоної армії на схід.

Першим населеним пунктом Кам'янець-Подільської області, окупованим гітлерівцями 29 червня, стало село Білотин Плузжянського району. Натиск ворога з кожним днем посилювався. Німецькі війська 3 липня захопили Берездів, 4 липня – Шепетівку, 8 липня – Проскурів, 11 липня – Кам'янець-Подільський, 17 липня – Летичів. Останні села області – Сахни та Погоріла Летичівського району – були окуповані 18 липня 1941 року [61, с. 241, 248, 249].

З важким болем у серці, великою тривогою проводжало місцеве населення відступаючі радянські війська. Важко було й нашим військам відступати, залишаючи рідну землю, незахищених жінок, дітей, людей похилого віку. Та у всіх жевріла надія, що це тимчасово, що загарбники будуть вигнані за межі країни, що перемога буде за нами.

1011 днів і ночей тривала тимчасова німецька окупація на території області. Лилася кров, пљундрувалися матеріальні та духовні надбання народу. Однак поставити на коліна населення Хмельниччини, як і всієї України, не вдалося.

Джерела та література:

1. Єсюнін Сергій. Місто Хмельницький: історія, події, факти. – Хмельницький, 2008. – С.49-50.
2. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.Р-1211. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 35.
3. Хмельницький культурний: з минулого в майбутнє. Культурна спадщина та культурні осередки міста Хмельницького. – Хмельницький, 2006. – С. 30.
4. ДАХО. – Ф.Р-338. – Оп. 5. – Спр. 102. – Арк. 51.
5. Коваль М.М., Кабачинський М.І. Спорудження об'єктів довготривалої фортифікації на теренах Хмельниччини у 1931-1941 роках // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Хмельниччина в роки Другої світової війни». – Хмельницький, 2014. – С. 8.
6. Коваль М.М. Довготривала фортифікація на теренах України напередодні та під час Другої світової війни. Міфи і реалії. – Ч. 2. – Хмельницький, 2005. – С. 4-13.
7. Гуляк Л.Я. 1941 рік: оборонні бої на території області// Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Хмельниччина в роки Другої світової війни». – Хмельницький, 2014.- С. 27.
8. Кам'янець-Подільський університет в особах. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 379-380.
9. Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про оголошення в окремих місцевостях СРСР воєнного становища» // Червоний кордон. – 1941. – 24 червня.
10. Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про мобілізацію військовозобов'язаних у зв'язку з початком Великої Вітчизняної війни» // Червоний кордон. – 1941. – 24 червня.
11. Олійник Ю.В. Ліквідація радянської системи державного управління в Україні та встановлення окупаційної влади // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 75.
12. Григоренко О.П. Старокостянтинівщина у роки Другої світової війни (червень 1941 – березень 1944 рр.) // Творчі вершини вченого. До 60-річчя від дня народження професора М.Г. Кукурудзяка. – Кам'янець-Подільський, 1998. – С. 261.
13. Григоренко О.П. Деякі питання краєзнавчого характеру з історії міста Старокостянтинова і краю при вивченні навчальної дисципліни «Історія України» // Старокостянтинів і край в україно-руській історії доби XVI-XVIII ст. – Хмельницький, 2012. – С.175.
14. Григоренко О.П. Питання краєзнавчого характеру з історії Деражнянщини при вивченні вітчизняної історії у вищій школі// Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Деражнянщина: минуле і сучасне». – Деражня, 2013. – С. 30.
15. ДАХО. – Ф.- П-487. – Оп. 1. – Спр. 434. – Арк. 24.
16. ДАХО. – Ф.- П-487. – Оп. 1. – Спр. 969. – Арк. 47.
17. ДАХО. – Ф.- П-487. – Оп. 1. – Спр. 434. – Арк. 25.
18. ДАХО. – Ф.- П-487. – Оп. 1. – Спр. 434. – Арк. 25.
19. Груддю захищатимемо свою Вітчизну //Соціалістична праця (Летичів). – 1941. – 24 червня.
20. ДАХО. – Ф.- П-487. – Оп. 1. – Спр. 969. – Арк. 23.
21. Подоляни в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945): збірник документів, матеріалів та світлин. – Кам'янець-Подільський, 2013. – С. 31.
22. ДАХО. – Ф.- П-487. – Оп. 1. – Спр. 434. – Арк. 32.
23. ДАХО. – Ф.- П-487. – Оп. 1. – Спр. 434. – Арк. 21.
24. Андрощук С.О. Славутчина в роки окупації// Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Хмельниччина в роки Другої світової війни». – Хмельницький, 2014. – С.58.
25. Поховання періоду Другої світової війни 1939-1945 р.р. на території Городоцького району Хмельницької області (каталог-довідник). – Хмельницький, 2020. – С.3.
26. Гарнага І. У перші дні нападу// Сільські новини (Віньківці). – 1991. – 3 серпня.

27. Григоренко О.П. Дунаєвеччина в роки Великої Вітчизняної війни// Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. Матеріали наукової краєзнавчої конференції. – К., 1997. – С. 125.
28. Тронько П.Т. Молодість опалена війною. З історії боротьби комсомольців і молоді України проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. – К., 2004. – С. 134.
29. ДАХО. – Ф.- П- 487.- Оп.1.- Спр. 390.- Арк. 74.
30. Григоренко О.П. 1937-1980: 80 років Хмельницькій області// Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю «Хмельниччина: історія та сучасність». – Хмельницький, 2017. – С. 17.
31. Щур О.Т. Так починалась війна// VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей (Секція історії радянського періоду). – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 37.
32. Подоляни в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.): збірник документів, матеріалів та світлин. – Кам'янець-Подільський, 2013. – С. 6.
33. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. – Львів, 1982. – С. 141.
34. Черешня Г.А. Жінки Поділля в роки Великої Вітчизняної війни// Матеріали ІХ-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 27-28.
35. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. – Львів, 1982. – С.141.
36. Гуляк Л.Я. 1941 рік: оборонні бої на території області// Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Хмельниччина в роки Другої світової війни».- Хмельницький, 2014. – С. 27.
37. Бульба-Боровець Т. Армія без держави.- Вінніпег, 1981.- С. 70.
38. ДАХО. – Ф. Р- 863. – Оп. 2. – Спр. 39. – Арк. 19.
39. Слободянюк П.Я., Вавринчук М.П., Олійник Ю.В., Смоленюк П.С., Телячий Ю.В. Воєнне лихоліття на Поділлі (1941-1945 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2007. – С.27.
40. Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941-1945 рр.). Збірник документів і матеріалів. – Львів, 1960. – С. 29.
41. ДАХО. – Ф.- П-487. – Оп. 1. – Спр. 969. – Арк. 45.
42. Нещадно винищувати ворожих парашутистів і диверсантів// Червоний кордон.- 1941.- 28 червня.
43. ДАХО. – Ф.- П- 487. – Оп. 1. – Спр. 390. – Арк. 61.
44. Рибак І.В. Участь населення Кам'янець-Подільської області у всенародному русі допомоги фронту// Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Хмельниччина в контексті історії України». – Хмельницький, 2012. – С. 133.
45. Червонохресниці-патріоти // Червоний кордон. – 1941. – 28 червня.
46. ДАХО. – Ф.- П- 487. – Оп. 1. – Спр. 434. – Арк. 21.
47. Андрощук С.О. Славутчина в роки окупації// Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Хмельниччина в роки Другої світової війни». – Хмельницький, 2014. – С. 58.
48. Черешня Г.А. Подвиг жінок Поділля в роки Великої Вітчизняної війни// Жінки України: сучасний стан і перспективи. Міжнародна науково-практична конференція. Тези доповідей. – Одеса, 1995. – С. 349.
49. Перевиконують виробничі плани// Червоний кордон. – 1941. – 28 червня.
50. ДАХО. – Ф.- П-487. – Оп. 1. – Спр. 434. – Арк.40-42.
51. Там само.
52. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К., 1971. – С.82.
53. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. – Львів, 1982. – С.140.
54. Гарнага І. У перші дні нападу// Сільські новини (Вінківці). – 1941. – 3 серпня.
55. История Украинской ССР. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945). – К., 1984. – С.28-29.
56. ДАХО. – Ф.- П-487. – Оп. 1. – Спр. 390. – Арк. 58.
57. ДАХО. – Ф.- П- 487. – Оп. 1. – Спр. 434. – Арк. 77.
58. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. – Львів, 1982. – С.139.
59. Григоренко Л.О., Григоренко О.П. Місто Хмельницький в 1920-х – на початку 1940-х років// Хмельницькі краєзнавчі студії. Науково-краєзнавчий збірник. – Вип.6. – Хмельницький, 2015. – С. 61.
60. Слободянюк П.Я. Укрпрайони Хмельниччини (1930-1941 рр.)// Матеріали ХІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Т.2. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С.99.
61. Слободянюк П.Я., Вавринчук М.П., Олійник Ю.В., Смоленюк П.С., Телячий Ю.В. Воєнне лихоліття на Поділлі (1941-1945 рр.). – Кам'янець-подільський, 2007. – С. 241, 248, 249.

ДОСЛІДЖУЮЧИ МИНУЛЕ І СЬОГОДЕННЯ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ, ВИКОНУЄМО ПАТРІОТИЧНИЙ ОBOB'ЯЗОК (Про розвиток краєзнавчого руху в 2017-2022 рр.)

У статті розглядаються етапи розвитку краєзнавчого руху в період 2017-2022 рр., характеризуються нові форми його діяльності в умовах масової епідемії коронавірусу, запровадження військового стану та подій нинішньої російсько-української війни, аналізуються проведені різного рівня науково-краєзнавчих конференцій, виданих членами НСКУ авторських поділлязнавчих видань.

Ключові слова: Хмельниччина, національне краєзнавство, краєзнавчий рух, обласна спілка краєзнавців, з'їзд, конференція, члени НСКУ, розбудова, дослідження, науково-краєзнавчі видання, праці, коронавірус, війна.

Розвиток краєзнавства та регіональних досліджень на Хмельниччині в період між урочистими відзначеннями 80-річчя в 2017 р. та 85-річчя ювілеїв утворення нашої області виявився досить не простим. Це п'ятиріччя у розбудові краєзнавства можна поділити умовно на такі етапи: 1) 2017-2019 рр. – відносно мирний час, враховуючи воєнні дії на Сході України; 2) 2020 – початок 2022 рр. – роки масової епідемії коронавірусу з відповідними заборонами масових зібрань, переходу на дистанційні методи роботи; 3) початок 24 лютого 2022 р. агресії РФ в Україну та введення в державі військового стану, що призвело до посилення обмежень у громадській діяльності. Не зважаючи на ці обставини, розвиток краєзнавчого руху в Хмельницькій області не зупинився, а навпаки віднайшов нові форми своєї розбудови.

Обласна спілка краєзнавців продовжувала стабільно працювати, розвивати краєзнавчий поступ, об'єднувала в своєму складі на засадах Статуту НСКУ 22 міських, районних і низових відділень (організацій, осередків). На січень 2017 р. вона згуртувала навколо себе **336 членів НСКУ**, а станом на кінець січень 2022 рр. їх загальна кількість зросла до **387 членів НСКУ**.

Пригадується 2017 рік. 23 січня цього року у Києві відбувся VI з'їзд Національної спілки краєзнавців України, в роботі якого взяла участь делегація спілчан від Хмельниччини: Л. Баженов, Ю. Блажевич, О. Завальнюк, Л. Міснкевич, В. Прокопчук, Ю.Телячий. З'їзд вніс зміни до Статуту НСКУ, накреслив програму діяльності до 2022 р., обрав правління, куди ввійшли Л. Баженов, О. Завальнюк, новий склад президії, членами якої стали О. Завальнюк, Ю. Телячий, переобрав на посаду голови Спілки краєзнавців члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора О. Реєнта [1, с. 5]. Крім втілення в роботу Хмельницької обласної організації НСКУ настанов з'їзду, вона продовжувала виконувати Програму обласної ради «Про розвиток краєзнавства на Хмельниччині до 2020 року». 10 жовтня 2017 р. відбулася IV звітно-виборна конференція обласної спілки краєзнавців, яка накреслила завдання у своїй діяльності до 2022 року [2, с.5]. 30-31 жовтня в Старосинявський та Старокостянтинівський райони прибула наукова експедиція Національної спілки краєзнавців України у складі 24 знаних і відомих учених істориків з різних регіонів України, яку очолив голова Спілки О. Реєнт. Вона ознайомила з впровадженням у місцеву освіту національного краєзнавства та станом збереження історико-культурної спадщини і розробила належні рекомендації для обласної і місцевої влади та обласної спілки краєзнавців щодо поліпшення цих напрямків [3, с.7-10].

2017 рік виявився урожайним на проведення 4 міжнародних, 15 всеукраїнських науково-краєзнавчих, науково-практичних поділлязнавчих конференцій, симпозіумів, круглих столів і читань, які відбулися на Хмельниччині у загальній кількості 29 [4, арк. 20-27]. Варто відзначити такі головні потужні серійні науково-краєзнавчі і науково-практичні зібрання за участю обласної спілки та її осередків на Хмельниччині, за результатами роботи яких видано капітальні наукові збірники матеріалів:

1) XV Подільська наукова історико-краєзнавча конференція (м. Кам'янець-Подільський, 17-18. 11. 2017 р.), яка ведеться періодично з вересня 1965 р. і є найстарішою в Україні;

2) всеукраїнська VII конференція «Археологія & Фортифікація України» (м. Кам'янець-Подільський, жовтень 2017 р.).

3) VII всеукраїнська конференція «Духовні витоки Поділля : церква та релігійні діячі в історії краю, педагоги в історії краю, місцеве самоврядування в історії краю» (м. Хмельницький, квітень 2017 р.);

4) XVI всеукраїнська науково-краєзнавча конференція «Меджибіж в історико-культурній спадщині України» (сmt. Меджибіж, ДІКЗ «Межибіж», 2017) та ін. [4, арк. 32-35].

У 2017 р. продовжили виходити серійні періодичні науково-краєзнавчі збірники, які інформували читачів про розвиток краєзнавчого руху на Хмельниччині та вміщували наукові статті спілчан: «Краєзнавець Хмельниччини» (Вип. 10), «Хмельницькі краєзнавчі студії» (Вип. 10-13), «Освіта, наука і культура на Поділлі» (Т. 23) й ін., в яких публікували свої матеріали також автори різних регіонів України, що є визнанням цих видань у суспільстві.

З-поміж 45 видань монографій, книг, покажчиків, путівників про Хмельниччину науковців і краєзнавців, які вийшли друком у 2017 р., варто відзначити своєю актуальністю монографії Ю. Блажевича «Нариси історії православ'я Поділля-Хмельниччини», як перше новітнє узагальнення цієї проблеми, О. Завальнюка «Подільські науковці і освітяни: звершення в ім'я України», книги: «Старосинявщина в історії та документах» (автори: І. Русий, І. Козельський, Л. Сердунич та ін.), І. Михальчишина та С. Шпаковського «Археологічна карта межиріччя верхів'я Південного Бугу, Случі, Збруча», В. Захар'єва, І. Старенького, С. Шпаковського «Замки, фортеці, пізньосередньовічні укріплення Хмельниччини», В. Мороза «Копистин: основні віхи історії» та ін. Важливою подією в житті нашого краю стало видання «Енциклопедії освіти Хмельниччини» (автор проекту і авторського колективу Є. Берека) та ілюстрованого альбому «Хмельниччина».

Не менш потужними були здобутки спілчан області у 2018-2019 відносно мирних роках. Зокрема, у 2018 р. організовано і проведено за участю обласної спілки краєзнавців 29, у 2019 р. – 23 різного рівня науково-краєзнавчих та науково-практичних конференцій, круглих столів і читань, з яких сукупно 7 – міжнародних, 20 – всеукраїнських, решта – регіональні, в яких взяло участь майже 1,6 тис. науковців, краєзнавців, освітян, працівників культури, в т. ч. 22 особи із закордону [5]. Крім уже названих серійних науково-краєзнавчих зібрань за 2017 р., які продовжили проводитися у 2018-2019 рр., варто виокремити своєю результативністю міжнародні наукові конференції «Художній вимір та історичні аспекти в життєтворчості Івана Огієнка» (м. Кам'янець-Подільський, 11. 10. 2018 р.), «Архівістика: теорія, методика, практика» (м. Кам'янець-Подільський, 11. 04. 2019 р.); всеукраїнські конференції «Українська революція 1917-1921 рр.: апогей національно-визвольної боротьби ХХ ст.» (м. Хмельницький, 30. 11. 2018 р.), «Старокостянтинівщина та національно-визвольні змагання, присв. 100-річчю Української революції 1917-1921 рр.» (м. Старокостянтинів, 7. 06. 2019 р.), VI конференція «Дунаєвеччина: історія та сучасність, присв. 105-й річниці першої писемної згадки про м. Дунаївці» (м. Дунаївці, 27. 09. 2018 р.), «Археологічні читання, присвячені пам'яті М. Й. Ягодзинського» (ДПКЗ «Межибіж»); регіональні – «Вінковеччина: історія, культура, духовність» (сmt Вінківці, 15. 11. 2019 р.) та ін. [5].

Обласна спілка краєзнавців підтримала проведення у 2015-2020 рр. нової адміністративно-територіальної реформи в Україні, наслідком якої на Хмельниччині замість 20-ти районів утворено тільки 3 (Хмельницький, Кам'янець-Подільський, Шепетівський), а між ними розподілено заснованих до 50-ти міських та селищних об'єднаних територіальних громад (ОТГ). Щоб впровадити у ці громади краєзнавство, збереження історико-культурної спадщини та розвивати в них сільський туризм, Хмельницька обласна організація НСКУ та її осередки з 2017 р. стали планомірно організовувати і проводити в ОТГ науково-краєзнавчі конференції та круглі столи. Зокрема, у 2017 р. така міжнародна конференція відбулася у Сатанівській селищній територіальній громаді, що на Городоччині [6], науковий круглий стіл у Меджибізькій ОТГ на Летичівщині, у 2018 р. всеукраїнська наукова конференція у м. Хмельницькому [7], у 2019 р. така ж сама у Дунаєвецькій (тепер Новодунаєвецькій) селищній громаді [8], у Китайгородській селищній громаді на Кам'яниччині [9], в 2020 р. у Чемеровецькій селищній громаді [10], в 2022 р. у Старосинявській селищній громаді [11] тощо.

Не менш вагомим ужином у 2018-2019 рр. стало видання сукупно 70 монографій, книг, нарисів, покажчиків, путівників, брошур, які суттєво поповнили бібліотеку поділезнавства. Серед них особливу увагу звертають на себе монографії А. Трембичького «Родинна династія Січінських-Чехівських-Січинських-Шандорів: просопографічний портрет (XVIII-XXI ст.)» (2019), Ю. Блажевича «Подільське православне духовенство напередодні і в добу Української революції 1917-1921 років» (2018), «Народні ремесла і промисли, традиції, звичаї та обряди мешканців Хмельниччини» (2019) С. Єсюніна, Д. Ващука, А. Гловацького «Історія адвокатури Хмельниччини» (Київ, 2018), В. Прокопчука «Освіта на Дунаєвеччині: від перших шкіл – до суспільства знань» (2018), книги Л. Сердунич «Слово боролось (Український фольклор періоду голодоморів: статті та художні твори автора про голодомор)» (2018), С. Єсюніна «Вулиці міста Хмельницького» (2018, видання друге), С. Коржик «Летичів та Летичівщина у вирі Української революції 1907-1921 рр.» (2019), А. Хоптяра «Кам'янець-Подільський – столиця Української Народної Республіки: історичний нарис» (2019), В. Прокопчука, А. Камінської «Селище Дунаївці в сузір'ї громад: історико-кра-

єзнавчий нарис» (2019), авторського колективу «Звід пам'яток історії та культури Хмельницької області. Кн.1: м. Хмельницький (матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України» (2018) та ін.

Не легким етапом діяльності краєзнавчого руху стали 1920-1921 роки. Людство планети, в тому числі Україна та Хмельниччина самовідано боролися з масовою епідемією коронавірусу (COVID-19). Цією хворобою перехворіла третина членів НСКУ області, померли спілчани член-кореспондент НАН України, доктор економічних наук, професор, перший проректор Хмельницького національного університету Михайло Войнаренко; відомий археолог Поділля, доцент Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Почесний краєзнавець України Анатолій Гуцал та інші. Пам'ять про них вшанована в краєзнавчих виданнях та місцевій пресі.

Зрозуміло, що в таких умовах масові заходи (конференції, круглі столи, читання тощо) були суворо обмежені, що призвело до порушень комунікації між спілчанами та осередками обласної організації НСКУ і позначилося на зменшенні кількості науково-краєзнавчих видань. Тим не менше, краєзнавчий рух не припинив своєї діяльності. Новою формою наукового спілкування краєзнавців, публікації своїх досліджень стали дистанційна робота у проведенні конференцій, засідань правлінь, президій, пленумів обласної спілки краєзнавців через комп'ютерну трансляцію, під час якої учасники зібрань виходили на зв'язок, виступали з доповідями, промовами, не виходячи з свого будинку чи квартири. Це сприяло не поширенню коронавірусу. Така практика залишається до сьогодні.

Не зважаючи на ускладнення діяльності краєзнавчого руху, Хмельницька обласна організація НСКУ зберегла свої темпи роботи і за деякими показниками навіть перевищила творчі здобутки попередніх років. Зокрема, у 2020 р. здійснено спілчанами 93 окремих видань, у тому числі 9 монографій, 21 книга, 7 брошур, 3 покажчики, 4 довідники, 32 збірників, 13 навчальних посібників тощо. У 2021 р. загальний показник знизився до 70 окремих видань, з яких 4 монографії, 16 книг, 12 збірників, 10 посібників [12]. Зокрема, доцільно відзначити своєю актуальністю та глибиною досліджень монографії С. Баженової, Л. Баженова, С. Оліпер «На пограниччі культур. Культурне і громадсько-політичне життя польського населення Правобережної України у XIX – на початку XX ст.», А. Трембіцького «Родина Сіцінських, Чехівських-Січинських-Шандорів в українському історико-культурному просторі наприкінці XIX – на початку XXI ст.», Ю. Блажевича «Карально-репресивна політика нацистського окупаційного режиму на Хмельниччині (колишній Кам'янець-Подільській області) (1941-1944)» (усі 1920 р.), В. Прокочука «Творці історії Подільського краю» (2021); книги С. Єсюніна «Проскурів у роки Першої світової війни та Української революції 1917-1921 рр.», Є. Береки «Струга : історико-краєзнавчий нарис» (2020), В. Захар'єва «Плоскирів XVIII століття (за слідами у котловані по вул. Кам'янецькій, 11/1)» (2020), В. Захар'єва, Й. Осецького «Дунаєвеччина доісторична» (2021), В. Говоруна «Комплексне краєзнавче дослідження населених пунктів Полонщини» (2021), Л. Іваневич «Кость Широцький (у працях, статтях, некрологах, гаслах, матеріалах, документах, епістоляріях, світлинах)» (2020), «Мудрослови села Оринин на Кам'яниччині /укл.: В. Щегельський, С. Рарицька» (2020), В. Климчука «Енциклопедія лісового господарства Хмельниччини / гол. ред. В. Берека» (2020) та ін. Важливою подією стало видання підручника для закладів вищої освіти України «Основи краєзнавства», де є співавторами Л. Баженов і В. Прокочук (2021) [12].

У 2020-2021 рр. більшість науково-краєзнавчих конференцій, симпозіумів, круглих столів і читань відбувалися в режимі он-лайн (дистанційно). Серед них варто відзначити міжнародну науково-практичну конференцію «Гагенмейстерські читання. До 145-ї річниці від дня народження В'ячеслава Развадовського» (К-ПНУ імені Івана Огієнка, 19-20. 11. 2020 р.), XVI Подільську наукову історико-краєзнавчу конференцію (м. Кам'янець-Подільський, 27. 11. 2020 р.), X всеукраїнську науково-практичну конференцію «Духовні витоки Поділля : письменники в історії краю» (Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, 10.05. 2020 р.) й чимало ін. Все-таки, незважаючи на обмеження проведення масових заходів, вдалося організувати низку конференцій в режимі оф-лайн (очно). До таких потужних зібрань науковців, краєзнавців, освітян слід віднести проведення всеукраїнських науково-краєзнавчих конференцій «VIII-ма Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій : освіта і освітяни в історії Дунаєвеччини» (м. Дунаївці, 25. 09. 2020 р.), «Українська незалежність: 30 років поступу, присв. 30-річчю державної незалежності України» (м. Хмельницький, 18. 08. 2021 р.), «Рід Острозьких: витоки та надбання» (м. Старокостянтинів, 17. 09. 2021 р.), «Місто Хмельницький в контексті історії України, присв. 590-річчю першої писемної згадки про місто» (м. Хмельницький, 24. 09. 2021р.) та ін. [12]

Така діяльність спілчан не зупинилася в ще незавершеному трагічному 2022 р., спричиненому агресією РФ в Україну, мужньому опорі української нації та її боротьби до повної Перемоги над ворогом. 1 травня цього року президія обласної спілки краєзнавців опублікувала в соціальних електронних мере-

жах «Звершення до членів НСКУ й всіх причетних до краєзнавства» з вимогою активізувати свою творчу працю, збирати факти, документи, свідчення учасників про перебіг війни в Україні для створення на перспективу літопису «Ніхто не забутий, ніщо не забудеться!», щоб відтворити об'єктивну, правдиву історію цієї війни, у тому числі участь і внесок населення Хмельниччини в нашу Перемогу над загарбником. Більшість спілчан, особливо освітян області стали волонтерами для організації і надання допомоги ЗСУ, чимало вступили в лави територіальної оборони, мобілізовані на фронти війни. Один з перших загинув у боях на східному фронті України у віці 57 років, лідер краєзнавчого руху на Старосинявщині, Почесний краєзнавець Хмельниччини Ігор Петрович Русий. Вічна йому слава і вічна пам'ять! [13]

Враховуючи введення військового стану на час війни в Україні, у першій половині 2022 р. за участю обласної спілки краєзнавців проведено в режимі он-лайн всього 5 науково-краєзнавчих і науково-практичних конференцій, в тому числі 2 – у Хмельницькому інституті МАУП, де діє потужний осередок Хмельницької міської організації НСКУ, 2 – у Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж», 1 – у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка. Зокрема, 17 червня результативною була науково-краєзнавча конференція з міжнародною участю, присвячена 230-річчю російсько-польської битви 1792 р. під с. Зеленці на Шепетівщині, в якій польське військо перемогло вдвічі більшу за чисельністю російську армію. 19 серпня відбулася очна всеукраїнська науково-краєзнавча конференція «Село Теліжинці на Старосинявщині: історія, проблеми, перспективи розвитку» [13]. Упродовж вересня-грудня 2022 р. готуються до проведення ще до 10 поділезнавчих зібрань.

Упродовж червня-серпня 2022 р., у розпал війни в Україні, побачили світ фундаментальні видання спілчан Хмельниччини. Ми маємо на увазі друге видання монографії Л. Іваневич (м. Хмельницький) «Традиційний одяг українців Поділля (друга пол. XIX – поч. XX ст.)», яка стала новим словом в розвитку етнографії та національного краєзнавства України і має велике практичне значення для використання її матеріалів у виготовленні сучасного українського національного одягу. Цей ілюстрований понад вісімсот сторінок обсягу том широко презентований у бібліотеках, музеях, інших культурних закладах Хмельниччини, Вінниччини і навіть за кордоном й користується великим попитом у читачів. 8 вересня цього року в Будинку рад м. Хмельницького відбулося засідання комітету з конкурсу на здобуття обласної премії імені Володимира Геріновича на кращу роботу в галузі історико-культурних та краєзнавчих досліджень, ініційовану обласною спілкою краєзнавців і затвердженою одногосно на сесії обласної ради 22 грудня 2021 р. Переможцем конкурсу стала книга докторки історичних наук Лілії Іваневич [14]. Не менш потужною стала монографія Ю. Хоптяра, А. Хоптяра, А. Хоптяр (м. Кам'янець-Подільський) «Ярмолинеччина: від найдавніших віків до сьогодення», в якій узагальнюється історія цього краю Хмельниччини. Досить змістовними і цікавими виявилися книги В. Захар'єва «Неофіційний Проскурів» та В. Куфльовського (обидва з м. Хмельницького) «Українсько-подільські етюди. Портрети подолян» та ін.

Щоб мати більш повне уявлення про творчі здобутки за організаційною участю обласної організації краєзнавців, ми наведемо статистичні відомості про загальну кількість виданої науково-краєзнавчої літератури та проведення наукових зібрань про Поділля-Хмельниччину за 2017-2021 рр. [15]

Табл. 1

Роки	Загальна к-сть окремих видань	Монографії	Книги	Брошури	Наук. збірники	Документальні збірники	Навч. посібники	Період. видання обл. орг. НСКУ	Путівники, покажчики	Загальні період. видання
2017	77	10	17	-	39	4	8	1	8	-
2018	94	10	23	1	14	7	7	-	9	20
2019	85	7	19	6	16	5	9	-	4	17
2020	93	9	21	7	32	3	13	5	8	16
2021	70	4	16	4	12	1	10	2	5	16
Всього	419	37	96	18	113	20	47	8	31	69

Табл. 2

Роки	Конф., симп., кр.столи	Міжнародні	Всеукраїнські	Регіональні
2017	29	4	15	10
2018	29	3	11	15
2019	23	4	9	10
2020	22	4	11	7
2021	20	3	10	7
Разом	123	18	56	49

Отже, упродовж 2017-2021 рр. обласна спілка краєзнавців внесла вагомий вклад у регіональні дослідження, в популяризацію історії, культури, природи Хмельниччини-Поділля, виданою численною науково-популярною краєзнавчою літературою. Інновацією в розвитку регіональних досліджень Подільського регіону стала участь спілчан-науковців у публікаціях своїх статей у міжнародних фахових виданнях «Скопус», у виконанні грантових тем (наприклад, у 2020 р. за грантом видано екскурсійний путівник нового покоління «Меджибіж полікультурний» (автори Л.В. Баженов, О.Г. Погорілець, Ю.А. Хоптяр та ін.).

У 2017-2021 рр. члени НСКУ здобули науковий ступінь докторів історичних наук Н. Бахмат, О. Комарніцький, О. Рарицький (м. Кам'янець-Подільський), А. Трембіцький, Л. Іваневич, М. Олійник, 7 – наукову ступінь кандидатів наук; професори С. Копилов, А. Філінюк, І. Конет, О. Комарніцький, С. Баженова обрані академіками Національної академії наук вищої освіти України, професор І.М. Шоробура стала членом-кореспондентом Національної академії педагогічних наук України, що разом посилює наукові кадри організації. Майже всі доктори і кандидати наук займаються регіональними дослідженнями України та Поділля-Хмельниччини.

Подвижників, які домоглися найбільших творчих результатів, нагороджені найвищою відзнакою правління НСКУ в Києві – званням «Почесний краєзнавець України» (В. Борисов, С. Єсюнін, О. Погорілець), 5 членів НСКУ у 2019-2020 р. удостоєні найвищою нагородою спілчан області звання «Почесний краєзнавець Хмельниччини» (Л. Баженов, В. Прокопчук, В. Ільїнський, В. Берека, О. Комарніцький, О. Погорілець, Ю. Телячий, І. Шоробура та ін.). Крім того, Л. Баженов, В. Прокопчук, Л. Місінкевич удостоєні Премії НСКУ імені академіка П.Т. Тронька, О.Г. Погорілець – всеукраїнської премії імені Героя України Михайла Сікорського [16, С. 64].

Подвижники краєзнавства Хмельниччини В. Адамський, В. Дубінський, С. Єсюнін, В. Захар'єв, Ю. Хоптяр нагороджені Премією обласної організації НСКУ за досягнення в галузі регіональних наукових досліджень ім. академіка І.С. Винокура, такої ж Премії в галузі дослідження історії міст і сіл Хмельниччини імені Івана Стасюка – О. Будзей, О. Григоренко, В. Куцюк, В. Мороз й ін. Понад 50 членів НСКУ нагороджені Почесними грамотами, Грамотами, Подяками обласної організації краєзнавців [16, с. 65].

Таким чином, викладений вище матеріал засвідчує, що створена у 2008 році Хмельницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України цілком зуміла належно реформуватися, розбудуватися, зростити кадри професійних краєзнавців, забезпечити реалізацію державних програм з підтримки краєзнавчого руху, підготувати і видати велику за кількістю поділлязнавчу наукову, навчальну, методичну й популярну літературу, яка стала гідним внеском у нинішню українську науку, освіту і культуру, що разом заклало надійний фундамент для подальшого розвитку і нових досягнень цього товариства на тлі національного краєзнавства в ім'я незалежної України. Також, як засвідчили 2017-2022 роки, обласна спілка краєзнавців зуміла вистояти в складних умовах масової епідемії коронавірусу та відбиття агресії РФ в Україну, примножити свої творчі здобутки і внести свій вклад у Перемогу України над рашистським окупантом.

Джерела та література:

1. Блажевич Ю. І. VI з'їзд Національної спілки краєзнавців України. *Краєзнавець Хмельниччини*: науково-краєзнавчий збірник. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2017. Вип. 10.
2. Адамський В.Р. IV звітньо-виборна конференція Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України. *Краєзнавець Хмельниччини*. 2018. Вип. 11.
3. Баженов Л. В. Науково-краєзнавча експедиція правління НСКУ в Хмельницьку область. *Краєзнавець Хмельниччини*. 2018. Вип. 11.
4. Виконуємо рішення VI з'їзду НСКУ (звіт про діяльність Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців у 2017 році). *Поточний архів Хм. ОО НСКУ, ф.1, папка 1*.

5. Звіти про діяльність Хмельницької обласної організації НСКУ за 2018-2019 рр. *Поточний архів Хм. ОО НСКУ, ф.1, п. 1.*
6. Сатанів: вагоме минуле, дтнамичне сьогодення, впевнене майбутнє. *Матеріали Першої міжнародної науково-практичної конференції 11 травня 2017 р. /ред. кол: В. Є. Берека (голова), С. В. Маркова та ін. Хмельницький, 2017. 280 с.*
7. Селище Дунаївці в сузір'ї територіальних громад: минуле і сьогодення». *Матеріали всеукр. науково-краєзнавчої конференції, смт Дунаївці, 2. 08. 2019 р. /ред. кол.: В.С. Прокопчук (голова), Л.В. Баженов та ін. Кам'янець-Подільський: Видавець Зволейко Д. Г., 2018. 530 с.*
8. Духовні витоки Поділля: місцеве самоврядування в історії краю. *Матеріали VIII всеукр. науково-краєзнавчої конференції, м. Хмельницький, 12 квітня 2018 р. /ред.кол: І. М. Шоробура (голова), В. Р. Адамський та ін. Хмельницький: ХГПА, 2018. 190 с.*
9. Програма історико-краєзнавчої конференції «Середнє Подністров'я в історії Кам'яниччини» (с. Китайгород – Вихватинці, 01. 11. 2019 р.). Кам'янець-Подільський, 2019. 8 с.
10. Слідами історії Чемеровецького краю. *Зб.матеріалів I всеукр. наукової історико-краєзнавчої конференції, 20. 11. 2020 р. /ред.кол.: Л.В. Баженов (голова), Г.А. Мороз та ін. Кам'янець-Подільський: Друкарня «Рута», 2021. 452 с.*
11. Село Теліжинці на Старосинявщині: історія, проблеми, перспективи розвитку. *Матеріали всеукр. науково-краєзнавчої конференції, с. Теліжинці, 19. 08. 2022 р. /ред.кол.: Л.В. Баженов (голова), Л.А. Сердунич та ін. Вінниця: ТВОРИ, 2022. 420 с.*
12. Звіти про діяльність Хмельницької обласної організації НСКУ за 2020-2021 рр. *Поточний архів Хм. ОО НСКУ, ф.1, п. 1.*
13. Баженов Л.В., Баженова С.Е. Творче, педагогічне, науково-краєзнавче, громадське життя і подвиг Ігоря Петровича Русого. *Село Теліжинці на Старосинявщині: історія, проблеми, перспективи розвитку. Зб. матеріалів науково-краєзнавчої конференції, присв. світлій пам'яті знаного освітянина, громадського діяча, воїна, Почесного краєзнавця Хмельниччини Ігоря Петровича Русого та 440-ї річниці найдавнішої згадки про с Теліжинці / ред. кол.: Л. В. Баженов (голова), Л. А. Сердунич (відп. секретар) та ін. Сміт Стара Синява, с. Теліжинці, 19 серпня 2022 р. Вінниця: ТВОРИ, 2022. С. 23-28.*
14. Обласна премія імені Володимира Гериневича на кращу роботу в галузі історико-культурних та краєзнавчих досліджень, Хмельницький, 2021; Матеріали засідання 8. 09. 2022 р. конкурсу на здобуття обласної премії імені Володимира Гериневича на кращу роботу в галузі історико-культурних та краєзнавчих досліджень.
15. Таблиці упорядковано за звітами діяльності в 2017-2021 рр. Хмельницької обласної організації НСКУ. *Поточний архів Хм. ОО НСКУ, ф.1, п. 1.*
16. Баженов Л. В. В авангарді національно-культурної розбудови Хмельниччини: етапи розвитку краєзнавчого руху та регіональних досліджень в області (1991-2021 рр.). *Українська незалежність: 30 років поступу: матеріали всеукр. науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 18 серпня 2021 р. Житомир: ТОВ видавн. дім «Бук-Друк», 2021. С. 47-66.*

Юрій Блажевич
Надія Балабуст

м. Хмельницький

МІЖНАРОДНЕ ПАРТНЕРСТВО ХМЕЛЬНИЧЧИНИ І МІСТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО НАПАДУ ПУТІНСЬКОЇ РОСІЇ НА УКРАЇНУ (АНАЛІТИЧНА ХРОНІКА, КОМЕНТАРІ, ЛЮТИЙ - СЕРПЕНЬ 2022 р.

В статті на основі документальних матеріалів обласної та міської управлінських структур, публікацій місцевих періодичних видань та інтернет-ресурсів висвітлено актуальну проблему міжнародного партнерства і гуманітарної допомоги світової спільноти Хмельниччини в період повномасштабної агресії Російської Федерації в Україну в лютому-серпні 2022 року. Зокрема подано аналітичну хроніку і коментарі щодо міжнародної підтримки міст-побратимів обласного центру і населених пунктів Хмельниччини.

Ключові слова: Україна, Хмельниччина, Хмельницький, путінська агресія, міжнародне партнерство, гуманітарна допомога, міста-побратими.

Виклад основного матеріалу. Після закінчення найкривавішої в історії людства Другої світової війни наші діди та прадіди навіть і уявити не могли, що їхні нащадки боронитимуть суверенітет і незалежність України від тих, хто колись воював пліч-о-пліч проти нацистського режиму. Та в 2014-му прийшла на

нашу землю російська орда, або як їх тепер «охрестили» – «орки», розв'язавши кровопролитну війну на Донбасі, а перед тим анексувавши Кримський півострів. Нині ж, із 24 лютого 2022 року, після повномасштабного воєнного вторгнення, ці нелюди намагаються стерти з лиця землі, знищити нашу Україну, а зомбоване роками населення Росії, якому вбивали в голови ідею «руського миру», ідею засилля фашизму й бандерівщини в Україні, тепер благословляє своїх вояків іти та нищити до гла українців, від малого до старого, не шкодуючи нікого.

Варто також зазначити, що ці орки, або ще як їх влучно назвали «рашисти», освячені помахом ієрархів московського патріархату, прийшли на нашу землю і, озвірівши до краю, катують, жорстоко вбивають, гвалтують дітей та жінок, знищують села і міста, школи, лікарні, дитячі садки, музеї, промислову, транспортну й енергетичну інфраструктуру, мінують десятки тисяч гектарів родючої української землі. Більше семи мільйонів українців змушені були вирватись із лабет смертельної небезпеки (а це в основному жінки, діти та люди поважного віку), і стати вимушеними переселенцями в більшості країн Європейського Союзу, та за океани.

Ми ж вистояли тоді, в страшні воєнні роки 1939-1945 рр., вистоїмо й тепер, і не тільки вистоїмо, а й переможемо, обов'язково переможемо, бо наші прадіди заплатили надто високу ціну впродовж Другої світової війни. Ми, нащадки тих героїв, ніколи не забудемо якими жертвами, яким лихоліттям вони здобули перемогу в спільній антигітлерівській коаліції і віримо, що Герої нашого часу – наші захисники – Збройні Сили України, Нацгвардія, прикордонники, авіатори і моряки, місцеві тероборонівці, спеціальні силові структури, волонтери, весь український народ обов'язково відстоять свободу України, відплатять агресору-терористу сповна за кожну безневинну дитину, згвалтовану дівчинку чи жінку, закатованих військових і людей похилого віку, за зруйновану інфраструктуру. Ми ніколи не забудемо клятим оркам, рашистам, путіністам цих страшних злочинів, геноциду нашого народу, за які спокутуватимуть провину не одне покоління ординців.

І хоча шлях до нашої Перемоги все ще окроплюється кров'ю воїнів, встеляється жертвами цивільного населення, та вже тепер можемо з впевненістю говорити про провал путлерівців у досягненні їхніх військових цілей. Попри публічні заявки орків про те, що «спеціальна військова операція» націлена на визволення населення Донбасу від гніту українських нацистів і впливу київської «хунти», насправді головною метою рашистів була військова окупація всієї України та максимально швидка насильницька зміна української влади. Однак цього не сталося. Український народ об'єднався в протистоянні агресору, а українська влада встояла, країна залишається керованою в надскладних умовах війни.

Вже більше чотирьох місяців Україна бореться і захищається, зламавши всі плани божевільного «бункерного діда», перетворивши на попіл міфи про триденний «бліцкриг», про «велику армію великої країни», про «победу руского міра», довівши нікчемність і політичну сліпоту кремлівських стратегів, які самі повірили в міф про те, що Україну здолають в лічені дні, а вдячні українці будуть гаряче зустрічати «орків-визволителів» обіймами, квітами і короваями. Зустріли, справді, й гаряче: «джавелінами», «байрактарами», «стінгерами», «нептунами», «стугнами», коктейлями Молотова, які тепер називають «Бандера смузі» тощо. Українська земля стала великою могилою безславного, ганебного «руського міра», злочинця якого віднині проклинає весь світ. Цьому світу нарешті розвиднилось і він усвідомив загрозу, яка нависла й над ним. І з надією дивиться на Україну, як на свого захисника. Вже більше 40 найпотужніших країн світу об'єдналися в антипутінську коаліцію. Серед них США, Канада, Європейський Союз та ін.

(X) Ipsos – одна з найбільших міжнародних організацій з дослідження ринку і громадської думки провела опитування населення у 27 країнах світу. Воно показало, що 70% людей уважно стежать за тим, що відбувається в Україні. 82% респондентів усіх країн вважає, «Спецоперація» РФ є загрозою для всього світу. Більше всього так бачать жителі Японії (92%). Менший рівень занепокоєнь висловлюють в Бельгії (73%), Ізраїлі (72%), Франції (67%), Саудівській Аравії (61%).

В середньому 61% в усіх країнах вбачають загрозу для своїх держав: 77% – у Польщі, 75% – у Швеції, 74% – в Італії, 87% – в Японії, 77% – в Південній Кореї, по 72% – в Індії та США. Більшість в 72% вважає, що «моя країна повинна підтримувати суверенну країну, якщо на неї здійснюється збройний напад» – у Польщі – 83%, Великобританії – 82%. Менше всього таку точку зору поділяють у Мексиці (52%), Угорщині (53%), Бразилії (54%). За цією оцінкою перегукується думка, що «коли не вдаватися до жодних дій в Україні, то це підштовхне Росію до інших воєнних спецоперацій в Європі або Азії» – таку точку зору поділяють 68% учасників опитування. Понад 66% вважає, що економічні санкції – це ефективна тактика, яка може сприяти припиненню воєнного конфлікту.

Показовими є відповіді на питання анкети: «необхідність платити більше за пальне і газ у зв'язку з санкціями щодо Росії, це виправдана міра для захисту суверенної країни?». Число згодних ненабагато

переважає кількість незгодних – 54% і 46%. Безумовну підтримку більшості населення зустрічає надання прихисту біженцям із зони конфлікту. В середньому 74%, тоді як у Швеції – 89%, Голландії – 86%, Іспанії – 85%. Водночас 72% виступають проти безпосередньої участі їх країн у цьому конфлікті. Так, наприклад, в Угорщині таких 90%, Німеччині – 76% [1].

Зважаючи на те, що США відіграють ключову роль у підтримці України, потрібно також звернути увагу на американську суспільну думку: 90% американців вважають, що дії Росії в Україні не можуть бути виправдані, 77% підтримують санкції, 78% – заборону на імпорту російського газу і нафти, 77% схвалюють відправку озброєння в Україну, 66% – направлення військових для допомоги європейським союзникам у захисті від Росії. 63% – занепокоєні тим, що конфлікт в Україні може призвести до застосування ядерної зброї [1].

З перших днів повномасштабного вторгнення росії в Україну на території нашого краю розпочали створювати належні умови для розміщення внутрішньо переміщених осіб, їх перебування та забезпечення необхідними речами, продуктами харчування, ліками тощо.

В облдержадміністрації 25 червня 2022 року відбулась зустріч начальника Хмельницької ОВА Сергія Гамалія з керівниками територіальних громад, де було підведено підсумки минулого періоду і обговорено питання подальшої співпраці з міжнародними організаціями в рамках функціонування партнерського майданчика міжнародної допомоги. На той час на гуманітарний хаб при Хмельницькій ОВА було доставлено велику кількість допомоги від міжнародних організацій з Польщі, Британії, Словаччини, Італії, США та інших країн. Така допомога й підтримка, підкреслювалося на зустрічі, потрібна й надалі, тож співпраця з світовими донорськими організаціями не зупиняється, а, навпаки, повинна розширюватись.

Аби ця співпраця була ще більш ефективною, в області надалі розробляється інтерактивна «карта потреб», у якій територіальні громади вноситимуть і оновлюватимуть актуальну інформацію про свої потреби, щоб ті донорські організації, які хочуть допомагати, могли бачити, якої допомоги потребують у певній території краю, та долучатися до забезпечення їх усім необхідним з обласного гуманітарного хабу. Завдяки цьому вже вдалося об'єднати понад 30 донорських організацій світу. Так, наприклад, в області у БФ «Право на захист» створено 6 офісів з прийому документів для виплати грошової допомоги у партнерстві з УВКБ ООН (Агенства ООН у справах біженців). Тут вже зареєстровано 20057 домогосподарств (60 тис. осіб) на отримання щомісячної допомоги у розмірі 2220 грн. на особу.

Одним із партнерів представництва УВКБ ООН БФ «Рокада» надано для 12 громад області ліжка, ковдри, матраци, подушки, посуд, побутову техніку тощо. Окрім того, проведено 592 соціальні консультації, 1311 осіб отримали психологічну допомогу, 550 дітей та 66 багатодітних родин отримали «пакунки радості» та іншу гуманітарну допомогу. Також МФБ «Українська фундація громадського здоров'я» за фінансової підтримки ЮНІСЕФ створила 6 міждисциплінарних мобільних команд, 5 із них уже надають соціальну та психологічну підтримку. Надано консультації уже 1474 особам.

Значну допомогу переселенці та громади Хмельниччини отримали від Міжнародної організації міграції (МОМ), яка придбала 3260 ковдр, 187 матраців, 300 рушників, 25 постільних наборів. Водночас цією організацією здійснювалась технічна експертиза шести запропонованих приміщень для постійного проживання внутрішньо переміщених осіб з метою проведення ремонтних робіт. У співпраці з цією ж міжнародною організацією в області розгортається мережа громадських пралень, послуги яких будуть безкоштовними для малозабезпечених верств населення, зокрема переселенців. До речі, вже дев'ять територіальних громад вже передано 40 пральних та 40 сушильних машинок для потреб цієї категорії людей в центрах їх розміщення.

Сертифікати на отримання техніки від МОМ у співпраці з Агенцією регіонального розвитку в області вже вручено Хмельницькій, Кам'янець-Подільській, Полонській, Шепетівській міським, та Староушицькій, Антонінській, Старосинявській, Новоушицькій та Понінківській селищним територіальним громадам. До речі, роботи над облаштуванням громадської пральні уже розпочалися в приміщенні Хмельницької міської лазні [2].

Станом на 27.06.2022 р. на Хмельниччині перебувало близько 124 тисячі тимчасово переміщених осіб. Водночас в області проживає велика кількість зі Сходу України, які не можуть повернутися у рідні домівки, через небезпечну військову ситуацію.

Саме тому в обласній раді відбулась зустріч з представниками чеської некомерційної організації «People in Need» (PIN), на якій всебічно обговорено актуальне питання надання гуманітарної допомоги для переселенців, які проживають в області. Ця організація надає допомогу українцям, починаючи з 2014 року. Наразі їхня робота зосереджена у декількох напрямках:

- реєстрація та надання грошової допомоги на кожного члена родини внутрішньо переміщених осіб протягом трьох місяців у розмірі 2200 грн.;

- донація товарів побутової техніки для місць компактного поселення переселенців.

Протягом останніх років Хмельницький як обласний центр і центр Хмельницької територіальної громади значно покращив свій економічний потенціал, соціальний клімат, гуманітарну складову, інфраструктурний формат, здобув визнання і популярність не тільки в Україні, а й в світі. Про це свідчить низка престижних нагород всеукраїнського і міжнародного масштабу, здобутих за два попередні роки:

- Хмельницький отримав Приз Європи – найвищу відзнаку, яку Парламентська Асамблея Ради Європи присуджує окремим містам за поширення європейських ідеалів. Приз Європи не тільки піднімає імідж муніципалітету міста, а й сприяє встановленню міцних зв'язків з іншими європейськими муніципалітетами.

- Хмельницький отримав першість у національному конкурсі «Еко Тріумф» як найекологічніше місто країни.

- Національне рейтингове агентство IBI – Rating присвоїло рейтинг інвестиційної привабливості Хмельницькому на рівні invAA «Відмінна інвестиційна привабливість»,

- Міський голова – лідер у рейтингу відповідальності міських голів України за версією порталу «Слово і діло».

- Міський голова має найвищий рівень довіри серед мерів (Всеукраїнське муніципальне опитування) – 87%.

- У 2020 та 2021 рр. Хмельницький визнаний найсприятливішим містом для бізнесу в Україні (дослідження міжнародної організації USAID).

- Хмельницький упродовж кількох років у трійці найкомфортніших міст в Україні за версією журналу «Фокус».

- Хмельницький – перший у рейтингу міст, де, на думку мешканців, справи йдуть у правильному напрямку.

- Місто посіло 2-4 місця за результатами Всеукраїнського муніципального опитування, де оцінювали 22 сфери і послуги.

В грудні 2021 року Хмельницький отримав міжнародну премію OGP Awards на Глобальному саміті Партнерства «Відкритий уряд» у номінації впливу та інновацій на місцевому рівні, де за перемогу змагались 60 учасників з різних країн світу [15, с. 9].

Водночас місто Хмельницький підтримує побратимські зв'язки з країнами Європи, Америки, Азії, хоча з містами Російської Федерації такі зв'язки припинені. Однак у міжнародному масштабі все розвивається.

Голова Хмельницької міської ради О.Симчишин протягом весни-літа 2022 р. декілька раз брав участь онлайн на засіданнях сесій місцевих рад міст-побратимів з Польщі, Литви, Чехії, Туреччини, Болгарії тощо. Насамперед, мета таких виступів – подякувати: за постійну підтримку, велику гуманітарну допомогу, за теплий прийом біженців з України, зокрема й з Хмельниччини і з обласного центру. Такі виступи також пов'язані з політичними процесами і полягають в тому, щоб детально й аналітично донести лідерам громад, депутатам місцевих органів самоврядування, урядам міст-побратимів, місцевим засобам місцевої інформації, а також мешканцям цих населених пунктів інформацію про війну рашистської Росії проти українців, страшні руйнування цивільної інфраструктури, смерті, згвалтування і важкі поранення десятки тисяч мирних жителів, серед них більше тисячі вбитих і поранених дітей, нищення сільсько-господарських угідь, тваринницьких комплексів, цілих населених пунктів тощо.

Такі виступи також мають цивілізаційну та гуманітарну складові: по-перше, тому що ми захищаємо цивілізаційні й світоглядні європейські цінності, тобто захищаємо всю Європу. Тому нам так потрібна допомога і підтримка європейських країн і всього світу, зокрема й США. Варто зазначити, що такі онлайн-зустрічі дуже ефективні і дають великі позитивні результати щодо всебічної гуманітарної допомоги. Останнім часом, до речі, налагоджено тісну співпрацю з містом Наманган (Республіка Узбекистан), з містом Айдин Ефелер (Туреччина) та з 6-им районом Праги (Чехія). В обласному центрі працює віртуальна платформа міст-побратимів Хмельницького, створено відповідні віртуальні локації [15, с. 12]. А з нагоди свята – Дня Європи в Україні, яке ми відзначаємо 21 травня, Хмельницький приймав вітання від закордонних міст-побратимів і партнерів. Уся Європа одноголосно стверджує: «Україна – це Європа!» Так, наприклад, президент польського міста-побратима Ченстохова Кшиштоф Матяшчик чітко підкреслив: «Україно! Ми з вами! Будьте певні, місто Ченстохов з вами! Ви, як звитязна нація... відбиваєтесь від наступу російського агресора. Ви можете з гордістю дивитися на Захід, який підтримує і аплодує Вашій рішучості захищати свої кордони... Ви довели, що гідні приєднатися до спільноти вільних країн, і ми підтверджуємо: «Україна – це Європа!» [16, с. 2].

У міській раді напередодні агресії росії відбувся круглий стіл на тему відкритого врядування та демократії в рамках Глобального Саміту Партнерства «Відкритий Уряд 2021». Його ініціювали та організували Конгрес місцевих та регіональних влад Ради Європи (Конгрес) спільно з міжнародною ініціативою Партнерства «Відкритий Уряд». Захід, зокрема, поставив на меті залучення нових муніципалітетів до участі в міжнародній програмі «Партнерство «Відкритий Уряд» – місцевий рівень».

До учасників заходу звернувся заступник міського голови Микола Ваврищук, який зазначив: «Хмельницький долучився до Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» (OGP) у 2020 році, і ми дякуємо за відзначення наших досягнень у підзвітності діяльності влади. Впродовж минулого року було дуже багато подій. Спільно з громадськими активістами та експертами OGP напрацьовані завдання для Плану дій із впровадження Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» на 2021-2022 роки для хмельницької громади. Наші ініціативи створення Плану Зеленого міста та відкриття освітнього центру поводження з відходами «Гуфі-Центр» отримали такий високий інтерес і вибороли перше місце на конкурсі проєктів з впливу та інновацій на місцевому рівні».

«Два роки поспіль на реалізацію ініціатив, що подаються на конкурс «Бюджету участі» ми виділяємо по 3 мільйона гривень. Цього року подано 65 проєктів», – зазначив Микола Ваврищук.

В обговорення взяли участь лідери місцевого самоврядування з Вірменії, Грузії, Молдови та України.

На жаль такі амбітні плани після повномасштабного вторгнення РФ в Україну були відкладені [12, с. 2]. У Хмельницькому також напередодні агресивного нападу Російської Федерації на Україну проводилась реконструкція трьох каналізаційних насосних станцій №3, №7 та №12. Ці станції знаходяться в експлуатації більше 40 років, їх технологічне обладнання відпрацювало свій ресурс, було застарілим і вкрай зношеним.

Як повідомили в пресцентрі Хмельницької міської ради, вже виконано близько 90 відсотків загального обсягу запланованих робіт. Механічне і технологічне обладнання, електрика, автоматика змонтовані та повністю функціонують. Залишилось виконати внутрішні та зовнішні оздоблювальні роботи, благоустрій території, пусконаладжувальні роботи та здачу в експлуатацію. Проєкт з реконструкції місцеві спеціалісти здійснюють у партнерстві з Північною Екологічною Фінансовою Корпорацією (NEFCO). Нагадаємо, в результаті відбору в 2019 році саме з цією міжнародною організацією уклала угоду Хмельницька міська рада. Однак завершувати реконструкцію КНС довелось вже в умовах путінського нападу на Україну [13, с. 3].

У цілому проведення реконструкції дозволить підвищити енергоефективність обладнання та продовжити термін експлуатації насосних станцій орієнтовно на 20 років. Окрім того, сприятиме надійній екологічній безпеці прилеглої території.

Так, наприклад, проєкт «Модернізація інфраструктури твердих побутових відходів у місті Хмельницькому» отримав бронзову нагороду (третє місце) Європейського банку реконструкції та розвитку в номінації «Найкраща екологічна та соціальна практика». Переможці були оголошені в червні поточного року на цьогорічному заході ЄБРР, який цього рік відбувся у Марракеші (Королівство Марокко). Організатори відзначили наш хмельницький проєкт саме в сфері розумного довкілля, тобто, там говориться про зменшення на 100 тисяч тонн на рік викидів парникових газів CO₂. Конкретно, мова йде про наш полігон – сміттєзвалище, яке зараз постійно продукує ці викиди, а коли модернізація буде завершена, всі ці шкідливі речовини вже не потраплятимуть а атмосферу.

Варто зазначити, що Хмельницька міська влада підписала грантову, кредитну та угоду гарантій з ЄБРР на модернізацію полігону і спорудження сміттєпереробного комплексу ще до повномасштабного вторгнення росії в Україну. Зрозуміло, що в цій угоді є розділ «форсмажор», у якому є пункт «війна», тобто вказано, що умова війни є непереборною силою, яка обмежує виконання сторонами їхніх зобов'язань. Наші партнери з розумінням віднеслись до цього і продовжили терміни виконання наших зобов'язань. До речі, ЄБРР вийшов з РФ і не планує з нею спільних проєктів [11, с. 5].

В березні 2022 р. заступник Хмельницького міського голови Микола Ваврищук зустрівся з представниками німецької благодійної організації «Welthungerhilfe».

Директор з реагування на надзвичайні ситуації та надання благодійної допомоги Арьян Оттенс та координаторка з надзвичайних ситуацій CESVI Ірма Гіжнай прибули до Хмельницького, щоб проаналізувати ситуацію, яка в період війни відбувається в місті та області, а також оцінити спектр потреб. В ході зустрічі сторони обговорили перспективи надання гуманітарної допомоги тимчасово вимушеним переселенцям, можливість забезпечення продовольчими товарами та надання фінансової підтримки тим, хто цього потребує. У зустрічі також взяв участь координатор гуманітарного напрямку Володимир Гончарук.

Хмельницькі посадовці проінформували представників благодійної організації, що з початку масштабного вторгнення в Україну російських військ, міська територіальна громада прийняла за добу понад 134 тисячі людей, 28,5 тисяч залишилось у Хмельницькому на постійне проживання. Водночас заступник міського

голови розповів, що у місті діє штаб допомоги вимушеним переселенцям, волонтерські пункти, облаштовані місця для проживання внутрішньо переміщених осіб, пункти видачі одягу та харчування. Разом з тим спільними зусиллями містян, волонтерів, партнерів із різних міст та країн, місто приймає та відправляє щоденно тонни гуманітарної допомоги у найгарячіші точки України та працює на забезпечення військових усім необхідним. Також було зазначено, що в місті поступово відновлюється робота бізнесу.

В ході підсумкової зустрічі сторони обговорили шляхи надання допомоги, які відбуватимуться в декілька етапів, а саме: надання продуктів харчування та гігієнічних товарів, надання фінансування безпосередньо для переселенців та побутової техніки; допомога в будівництві тимчасового помешкання для вимушених переселенців, які прибули в місто Хмельницький та які знаходяться на території нашої області.

Також обговорювали логістичні питання офісу благодійної організації «Welthungerhilfe» в місті Хмельницькому з дотриманням усіх юридичних моментів.

В травні 2022 року дружина Президента Республіки Польща Агата Корнгаузер-Дуда із дружнім візитом відвідала Хмельниччину. Під час візиту обговорювали питання подальшої співпраці та потреб у гуманітарній допомозі, а вже 31 травня до нашого краю завітали міністр в Канцелярії Президента Республіки Польща Адам Квятковський, генеральний директор Закордонної служби в Міністерстві закордонних справ Республіки Польща Мацей Карасінський та Генеральний консул Республіки Польща у Вінниці Дамян Цярціньскі, які привезли комп'ютерну техніку для дітей внутрішньо переміщених осіб.

Розпочинаючи візит на Хмельниччину, представники польської делегації спільно з керівниками обласної та міської влади поклали квіти до стели пам'яті Героїв Небесної Сотні та воїнів, загиблих у зоні АТО/ООС. Далі учасники зустрічі обговорили важливі питання, які можуть вирішитись завдяки співпраці та допомозі Республіки Польща.

Висловивши слова вдячності за підтримку та допомогу Україні, голова Хмельницької ОВА Сергій Гамалій зазначив, що питання навчання дітей в умовах війни, як тих, що залишились в Україні, так і тих, які перебувають за кордоном на сьогодні є дуже актуальним. «Переконаний, що наші школярі, які тікаючи від війни, переїхали до Польщі, відчувають гостинність ваших громадян. І ми, на Хмельниччині також докладаємо всіх зусиль для того, аби забезпечити належні умови проживання та навчання для внутрішньо переміщених осіб, - сказав він.- Тому комп'ютерна техніка, яку сьогодні нам передали – це дуже слухна та необхідна допомога. Її отримують навчальні заклади для організації навчання дітей».

Представники іноземної делегації запевнили присутніх, що Польща й надалі підтримуватиме український народ, надаватиме гуманітарні вантажі та допомагатиме біженцям, які перебувають на її території, допоки українці не переможуть у російсько-українській війні.

Сергій Гамалій принагідно відзначив стійку позицію Президента Польщі Анджея Дуди, який невдовзі після нападу росії на Україну висловився за прискорену процедуру вступу України до ЄС. «Республіка Польща, яка динамічно та успішно розбудовується в умовах повноправного членства в Європейському Союзі, є для нас зразковим, стабільним і надійним партнером. Тож сподіваюся на подальшу підтримку та лобювання українського питання перед іншими країнами ЄС», додав очільник області [7,с. 1].

До речі, в середині липня поточного року за дорученням першої леді Польщі Агати Дуди в Хмельницький прибув черговий багатотонний гуманітарний вантаж в обласний центр гуманітарної допомоги для розподілу серед територіальних громад краю.

Делегація з Городка відвідала один із найважливіших культурно-розважальних заходів на території міста-побратима Сохачева і його околиць – «Свято жителів – Дні Сохачева 2022». Інтеграційний пікнік відбувався 10-12 червня.

Очільниця делегації Ольга Бистрицька, керуюча справами міськради, на відкритті від імені міського голови Городка передала сердечну подяку жителям Сохачева за піклування про вимушених переселенців, гуманітарну допомогу відправлену в Україну, та підтримку, яку продовжують надавати польські сім'ї.

Також, інформують у міській раді, громаду представляли начальник відділу ЖКГ благоустрою та інфраструктури Сергій Літвінчук та Аліна Барчишена (Товариство «Полонія»). А ще полонила в місцевому Амфітеатрі неперевершеним виступом талановита Вікторія Літвінчук – лауреатка всеукраїнських та міжнародних пісенних конкурсів, учасниця останнього талант-шоу «Голос країни». Її пісні звучали польською, англійською та українською мовами. До слова, у 2004 році тоді ще шестирічна Вікторія вже виступала на головній сцені польського міста-побратима.

Серед найважливіших заходів, які відвідали городчани, є відкриття виставки в музеї Сохачевської землі та битви на Бзурі, урочиста сесія міської ради, інтеграційний пікнік з нагоди «Свято жителів – Дні Сохачева – 2022» та низка культурно-мистецьких заходів, серед яких концерт лауреатів Міжнародного фестивалю Шопена в його батьківському домі.

А 13 травня внаслідок дерусифікації вулиць у Городку на честь міста-побратима з'явився провулок Сохачевський [8,с. 2].

Делегація Меджибізької територіальної громади на чолі із селищним головою Олександром Ткачем на запрошення бургомістра Анджея Кунта побувала у Костшині-над-Одрою. У місті Гожувського повіту Любуського Воєводства Республіки Польща переймали закордонний досвід щодо розвитку громади.

Цей візит, розповідають у Меджибізькій селищній раді, був запланований для налагодження сталих довгострокових зв'язків між громадою та гміною, що має за плечима роки справжнього процвітання; для обміну досвідом, передачі успішних кейсів, знань і вмінь у рамках ефективної співпраці; обговорення актуальних питань діяльності, механізмів та інструментів сталого розвитку громад, а саме: освіти, спорту, культури, туризму, медицини, благоустрою, транспорту та інфраструктури, екології, молодіжної та соціальної політики. Декларацію про готовність укласти угоду про партнерство для зміцнення добросусідських відносин підписали. Зі гміною та її традиціями ознайомилися, відвідали Старе місто та виставку у Філіпському бастіоні, зустрілися з представниками Центру соціальної допомоги, міської бібліотеки, МЗК, Костшинського культурного центру, музею Костшинської фортеці. У програмі зустрічі органів місцевого самоврядування також були представлені результати проєктів, що фінансуються за рахунок коштів ЄС, зокрема, відкриття Будинку креативних практик [4,с. 3].

Як вже згадувалось, міський голова Олександр Симчишин провів в онлайн-форматі зустріч з міськими головами, представниками міст-побратимів і партнерів: Любліна, Чеханова, Шауляя, Ченстохової, Прєги-6, Жешува, Сілістри, а також мав телефону розмову з мером Вільнюса Ремігіюсом Шимашюсом.

«Подякував за величезну допомогу, яку надають громади цих міст. Постійні гуманітарні вантажі (продукти, медикаменти, засоби зв'язку, коптери, одяг, медичний транспорт, засоби гігієни, взуття і багато іншого) отримали ми впродовж місяця. За рахунок цієї допомоги забезпечуємо українців з інших міст, відправляємо вантажі і в міста, де найважче, передаємо військовим, медичним закладам і т.д. Крім того, всі міста приймають і забезпечують у себе десятки тисяч наших українців. Домовилися про продовження співпраці. Міста-друзі знову формують вантажі.

На правду, друзі пізнаються під час випробувань! І наші міста – побратими та партнери показали нам всю підпобратимства саме в цей час. Подяка за це величезна!», – написав Олександр Симчишин на власній сторінці у мережі Фейсбук.

Нагадаємо, 20 березня Хмельницький міський голова підписав угоду про партнерство з шостим районом Праги. Це перший офіційний документ про співництво нашого міста з Чехією. Задля цього староста району Одржей Коларж приїхав до Хмельницького, незважаючи на воєнний стан в нашій державі. Від Праги-6 Одржей Коларж привіз гуманітарний вантаж. Зокрема, майже тридцять квадрокоптерів, військовий одяг, взуття, термобілизну, речмишки, продукти та медикаменти [5,с. 2].

З 23 травня в ЦНАП Хмельницької міської ради впроваджено соціальний проєкт «Адвокація, захист та правова допомога внутрішньо переміщеним особам».

Проєкт реалізували за підтримки Агентства ООН у справах біженців у партнерстві з HIAS спільно з благодійним фондом «Право на захист». Представники фонду надають безоплатну інформаційну, консультаційну та правову допомогу внутрішньо переміщеним особам. Зокрема з питань оформлення різного виду допомог, отримання компенсацій за пошкоджене або зруйноване майно, соціальних/пенсійних виплат, одержання документів, що посвідчують особу, інших видів документів, в тому числі актів громадянського стану, сімейних питань, працевлаштування/економічної активності, кримінального права та адміністративних правопорушень, гендерного насильства тощо [14,с. 8].

У Страсбурзі 9 червня 2022 року відбулось засідання Генеральної Асамблеї Асоціації міст-володарів Призу Європи. На ньому дистанційно виступив Хмельницький міський голова Олександр Симчишин.

Учасниками Асоціації є понад 60 міст з різних країн Європи. Насамперед, він привітав цьогорічного переможця – Ізмір (Туреччина). Саме Ізміру ми, як минулорічний переможець, передали Приз Європи. Самчишин подякував нашим міжнародним партнерам та друзям за підтримку. Розповів про нашу боротьбу за Свободу і Незалежність, про ситуацію на фронті, злочини російських рашистів, роботу місцевого самоврядування в умовах війни. Розповів, як Хмельницький перетворився не лише на гуманітарний хаб, але й на місце концентрації релокованого бізнесу. Звернувся до всіх міських голів, депутатів, європарламентарів з тим, аби підтримали надання Україні статусу кандидата в члени Європейського Союзу, бо українці захищають Європу, захищають цінності Свободи, Справедливості, Правди, Демократії кров'ю і залізом.

Зараз в інфорпросторі активно «розганяють» вкид про те, що світ і Європа про нас забувають. Скажу так – ті, хто був друзями з самого початку, залишаються ними й досі. Ми, міські голови, використовуємо

максимум можливостей, аби донести світу правду про війну – виступаємо на сесіях великих міжнародних організацій. Впродовж останнього часу мав вже 9 таких виступів.

«Разом переможемо!» – розповів міський голова Олександр Симчишин на власній сторінці у Фейсбуку.

Наразі 9 червня Генеральна Асамблея Асоціації міст-володарів Призу Європи прийняла резолюцію, у якій закликала владу російської федерації припинити війну та вивести війська з території України. У документі йдеться про те, що Генеральна Асамблея Асоціації міст-володарів Призу Європи висловлює бажання існувати в душі вищих цінностей для всіх країн – не тільки Європи, а й світу, тому члени Асоціації звертаються до російської влади і особливо до президента російської федерації володимира путіна з тим, аби негайно припинити військові дії в Україні та вивести збройні сили з її території.

Асоціація міст-володарів Призу Європи закликає дотримуватися міжнародного права та припинити всі акти насильства. Ми закликаємо до миру! – сказано в зверненні. Документ надіслано через Президента Асоціації міст-володарів Призу Європи до посольства російської федерації, а також опублікований на сайті Асоціації у формі відкритого листа [9, с. 4].

7 липня 2022 р. мер міста Хмельницького Олександр Симчишин взяв участь у засіданні Комітету регіонів (консультативний орган Європейського Союзу) в Брюсселі. Мав виступ перед поважною аудиторією щодо відбудови українських міст і громад, реформування на шляху від статусу кандидата в члени ЄС до повноправного членства. Він наголосив, що мета нападу російських рашистів на нашу землю – це боротьба не тільки за територію чи ресурси, а насамперед знищення українців, знищення нашої Свободи, Гідності, Незалежності, знищення цивілізованих людських цінностей, прав людини, демократії, самоврядування тощо. Українці, мужньо захищаючи ці цінності кров'ю, потом, смертями і залізом, як ніхто, знають їхню ціну.

Водночас, на початку тижня О. Симчишин також взяв участь у засіданні Ради європейських муніципалітетів і регіонів у Болоньї, де знову наголосив про необхідність максимальної підтримки України і її регіонів, широкомасштабну допомогу для нашої Перемоги і захисту європейських країн від російської агресивної навали [17].

У липні 2022 року в п'яти містах України Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Кам'янці-Подільському, Хмельницькому та Кракові (Польща) відкрилися фотовиставки, присвячені героїчній сторінці сучасної української визвольної війни – обороні Маріуполя та «Азовсталі». Ми всі знали, що місто Маріуполь було одним з найкращих міст України, водночас металургійним центром держави і прекрасним морським портом та зоною відпочинку. І таким воно було до повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Нині ж цього міста практично немає. Російські загарбники перетворили його на руїни, знесли з лиця землі. Щонайменше 50 тисяч маріупольців були вбиті путінськими рашистами, майже 100 тисяч мешканців міста було депортовано на територію росії, де їх утримували у спеціальних фільтраційних таборах, до речі, розвідка Великої Британії нарахувала 60 таких таборів. Після цього маріупольців примушували оформляти російське громадянство і відправляли в Сибір і на Далекий Схід.

Водночас сотні тисяч мешканців Маріуполя вимушені були втікати на Західну Україну та за кордон. Майже п'ять тисяч таких біженців, вірніше внутрішньо переміщених осіб (ВПО) з цього міста прийняв Хмельницький. Мер Маріуполя Вадим Бойченко в травні поточного року завітав до нашого обласного центру і на зустрічі з міською владою було вирішено облаштувати і відкрити Центр комплексної підтримки переселенців «ЯМаріуполь», які вже є в декількох містах України. У такому Центрі завжди можна отримати всебічну допомогу – від гуманітарки до консультацій психологів. До речі, такий Центр 24 червня 2022 року відкрили на вулиці Героїв Маріуполя. Вадим Бойченко щиро подякував меру Хмельницького Олександрю Симчишину за таку підтримку та готовність швидко приймати рішення націлені на допомогу жителям Маріуполя, які вимушено покинули свій рідний дім [3, ст.2]. Тут маріупольці вже отримують психологічну, медичну, соціальну та юридичну допомоги, продуктивний набір – двічі на місяць, раз на місяць – набір побутової хімії. Також є дитяча кімната, де можна залишити малечу на деякий час із вихователями. Кваліфіковані фахівці консультують з усіх питань, що цікавлять відвідувачів. До речі, усі працівники тут – теж маріупольці. А допомога їм надходить широким потоком і з-за кордону від міжнародних організацій (МОМ, Червоний Хрест, Світовий конгрес українців (СКУ), ОБСЄ тощо), від зарубіжних країн Європи, Америки та Азії.

27 червня 2022 р. голова обласної ради Віолета Лабазюк на зустрічі з представниками чеської некомерційної організації People in Need (PIN) обговорила актуальні питання надання гуманітарної допомоги для майже 124 тисяч тимчасово переміщених осіб, які не можуть повернутися у рідні домівки через складну військову ситуацію в низці регіонів України і перебувають в територіальних громадах краю. До

речі, ця організація надає всебічну допомогу українцям з 2014 року, включаючи грошову допомогу протягом трьох місяців у розмірі 2200 грн, доставку побутових товарів та техніки для місць компактного проживання переселенців.

13 липня 2022 р. в обласній раді відбулася робоча зустріч голови ради Віолети Лабазюк з регіональними представниками українсько-американського партнерства релігійних спільнот. У ході діалогу було проаналізовано процес налагодження зв'язків із колегами із США, що базуються на біблійних цінностях, зокрема взаємовідносини та кооперацію з представниками іноземних партнерів. Також було приділено увагу питанню перспективи збереження розвитку традицій співробітництва після війни, зокрема й включення України в світові інтеграційні процеси та сприяння розвитку суспільного життя та правової системи щодо свободи совісті і свободи віросповідання [18].

В липні-серпні 2022 р., за інформацією обласної ради, завдяки співпраці з міжнародною благодійною організацією Stiftung Mainzer Herz та німецькою клінікою Universitätsmedizin Mainz вдалося отримати необхідні медикаменти на суму понад 30 тисяч євро. А ще раніше – сучасне медичне устаткування на суму понад 150 тисяч євро від німецького благодійного фонду Ukraine Help Now.

Шляхом спільних напрацювань, необхідні ліки розподілені між 12 закладами здоров'я Хмельниччини. Останнім часом передали медикаменти для Центру первинної медико-санітарної допомоги Наркевицької селищної ради та Війтовецької амбулаторії загальної практики сімейної медицини. Більшість гуманітарної допомоги складають медичні препарати, спрямовані на лікування хворих цукровим діабетом, інфекційними та серцевими захворюваннями, а також необхідні матеріали для перев'язок, антисептичні та одноразові медичні засоби.

Така всебічна гуманітарна допомога поряд з військовою, політичною і дипломатичною безпрецедентною підтримкою вселяє глибоку впевненість в нашу майбутню перемогу над рашистською Росією-країною-терористом, країною-ізгоем в міжнародному середовищі [19].

Висновки. На жаль сьогодні в світі жодна існуюча інституція не змогла приборкати одного злочинця, не змогли закрити небо над Україною, щоб вберегти життя дітей, мирних людей, зберегти їхнє житло, пам'ятки культури та архітектури, соціальну сферу, на змогла зупинити війну.

Так, нам допомагають Європа, Америка. Допомагають і зброєю в тому числі, сильно допомагають, і Україна вдячна їм за це, але це – війна, і снаряди мають властивість закінчуватись, тим більше, що Україна сьогодні має одну артилерійську установку на 10-15 аналогічних російських установок. Попри сильну мотивацію, бажання помститись російським фашистам за те, що вони накоїли на нашій землі. Українській армії потрібна зброя, зокрема дальньої дії для знищення російських артилерійських гармат. Не колись потрібна, а зараз, коли йдуть запеклі і вирішальні бої на сході та півдні. Адже росія використовує дальні бомбардувальники, які можуть досягти будь-якої точки України, не виходячи з повітряного простору РФ, а відбивати українській армії вже окуповані території набагато складніше, ніж зупинити ворога на підступах.

Можливо, й не потрібно озвучувати, хто, скільки і яку саме зброю надає Україні, але цей процес однозначно має бути постійним і потужним, щоб війна над російсько-фашистськими загарбниками якомога скоріше закінчилась Перемогою України. Попри те, що деякі уряди на Заході вже були б раді, аби тільки війна в Україні якомога швидше завершилась у будь-який спосіб.

Але найстрашніше, що може бути, це звикання Європи до війни в Україні. Адже вже сьогодні багато європейців починають ігнорувати новини про вторгнення Росії в Україну та нарікати на зростання цін.

Тому ми маємо щодня нагадувати світу про війну в Україні, бо це шанс для усього світу позбутися рашизму як ідеології. Росія має пройти демілітаризацію, дерашизацію, позбутися ядерної зброї, якою сьогодні путін і його кремлівські посіпаки погрожують вже не лише нам, а й США та іншим країнам. Саме така мета має стояти перед світом, бо це не операція це справжня війна в Європі, якщо вся Європа згуртується і не обиратимуть деякі країни позу страуса, то це зможе забезпечити світ від продовольчої, газової, екологічної та гуманітарної біди, яка насувається [10, с. 4].

Джерела і література:

1. Литвин В.М. Світ про війну в Україні // Інформація в Фейсбучі, 10.06.2022.
2. Володимир Юр'єв. Співпраця Хмельниччини з міжнародними донорськими організаціями // Посилання в Фейсбучі, 25.06.2022.
3. «Я Маріуполь» // Проскурів. – 09.06.2022. – №21.
4. Садомська Л. Закордонний досвід у Меджибізькій громаді // Подільські вісті. – 24.02.2022. – №8.
5. Сергеева О. Дружба – велика сила. // Проскурів. – 21.03.2022. – №11.
6. Ковтун Є. Хмельницький відвідали німецькі добровольці // Проскурів. 21.03.2022. – №11.

7. Хмельниччину відвідала польська делегація // Актуально для подолян. – 02.06.2022. – №18-21.
8. Садомська Л. З Городка до Сохачева // Подільські вісті. –16.06.2022. – №24.
9. Хмельницький- Страсбург // Проскурів. – 16.06.2022. – №22.
10. Лісовська Н. Одне «зараз» краще трьох «потім» // Проскурів. – 23.06.2022. – №23.
11. Ковтун Є. Посил міжнародним інвесторам // Проскурів. – 23.06.2022. – №23.
12. Сергеева О. «Відкритий уряд» ділиться досвідом // Проскурів. – 24.02.2022. – №7.
13. Ковтун Є. У партнерстві з NEFCO // Проскурів. – 10.02.2022. – №5.
14. Проект, який на часі // Проскурів. – 26.05.2022. – №19.
15. Звіт міського голови Олександра Симчишина. Головні здобутки Хмельницької громади // Проскурів. – 30.12.2021 р. – №50.
16. Україна – це Європа! // Проскурів. – 19.05.2022. – №18.
17. Хмельницька міська влада. // Інформація в Фейсбучі, 07.07. 2022.
18. Віолета Лабазюк. В обласній раді // Інформація в Фейсбучі, 27.06. 2022 р., 13.07.2022.
19. Віолета Лабазюк – офіційна сторінка. Близько місяця тому // Інформація в Фейсбучі, 14.08.2022.

ГЕНЕЗИС ТОРГІВЕЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ТА МИТНИХ ВІДНОСИН НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНИ ТА ПОДІЛЛЯ У VI тис. до н.е. – XVI ст. н.е.

У статті висвітлено результати аналізу деяких археологічних та нумізматичних предметів з фондів КЗК “Хмельницький обласний краєзнавчий музей” як аргументів на доказ процесів та етапів розвитку внутрішньо- та зовнішньоекономічних відносин населення межиріччя Верхнього Погориння–Середнього Подністров’я. До роботи залучено також низку документальних джерел, у т.ч. – тексти берестяних грамот XII-XIII ст.

Ключові слова: торгівля, товар, мито, комора.

Для початку визначимось із тлумаченням економічних термінів, використаних у історико-археологічній роботі.

Згідно чинного законодавства “Торгівля – це будь-які операції, що здійснюються за договорами купівлі-продажу, міни, поставки та іншими цивільно-правовими договорами, які передбачають передачу прав власності на товари” [1]. Українська історична енциклопедія (далі – УІЕ) наводить аналогічне визначення суті товарообігу: “Торги – 1) обмін, купівля та продаж товарів, які в період пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу відбувалися у спеціально визначених місцях...” [2]. Питання етимології терміну залишимо на розгляд фахівців-філологів, від себе лише зазначимо, що у словнику І. Срезневського наведено достатньо прикладів вживання як слова *търгъ*”, так і похідних від нього (*търговани*~, *търговецъ* та ін.) у різноманітних руських актах [3: стб. 1051-1056].

Визначення одного з різновидів узаконеного рекету наведено у відповідному фаховому виданні “Митна енциклопедія”: “Мито – вид державного непрямого податку, який справляється з імпорту, експорту і транзиту товарів, торговельно-промислового прибутку, майна, цінностей і предметів, що перетинають кордон у визначених державою пунктах під контролем митниць” [4: с. 114]. Для порівняння наведемо цитату з УІЕ: “Мито – (польс. *myto*, нім. *Markt*, грец. *τελος*) – непрямий податок, що стягується з товарів, транспортних засобів, ін. предметів, які переміщуються через певний окреслений пункт або митний кордон країни. Початково – грошовий збір з купців за експорт та імпорт товарів через кордони держави” [5]. На нашу думку, у статті УІЕ польському, німецькому та грецькому відповідникам повинно було б передувати руське *мыто* (*мытъ*) і пов’язані з ним *мытарь*, *мытъница* та ін. [6: стб. 218-222].

Ґрунтуючись на наведених вище визначеннях, спробуємо проаналізувати наявний у фондах КЗК “Хмельницький обласний краєзнавчий музей” (далі – ХОКМ) комплекс експонатів з метою засвідчення розвитку торговельних (а згодом – і митних) міжродових, міжплемінних (міжнародних) і, врешті, міждержавних зв’язків населення межиріччя Горині – середнього Дністра¹. Акцентування уваги саме на речовому (археологічному) місцевому матеріалі зумовлено низкою обставин.

Джерелознавчою базою переважної більшості відомих нам на сьогодні фахових досліджень стосовно генези торгових або митних відносин у окреслений період є виключно документальні – історичні або юридичні акти. Період до IX ст. – до першого договору великого князя Київського Аскольда з Візантією 860 р. [7] та укладення Рафальштеттенського статуту (між 902-904 рр.) [4: с. 92] – у публікаціях розглядається суто гіпотетично: зазвичай дослідники вибудовують моделі імпортно-експортних відносин місцевого населення або за методом аналогії (прецедентів), або ґрунтуючись на “непрямих доказах” (наприклад – відомостях, запозичених у Геродота, Страбона чи ін.). Матеріальні свідчення розвиненого товарообміну у дописемний період історики від економіки здебільшого воліють не брати до уваги. Як наслідок, їх ремінісценції іноді виглядають доволі сумнівно, особливо з точки зору хронології: “Значна когорта учених при дослідженні історії розвитку митної справи України умовно виокремлює шість послідовних етапів [1; 2]²:

¹ Зазначена територія – у межах сучасних Хмельницької і (частково) Тернопільської обл.

² Автори посилаються на: “1. *Історія митної діяльності: Україна в європейському контексті: наукове видання / Авт. кол.: К.М. Колесников (керівник авторського колективу), Д. В. Архирейський, О.О. Дячок, О.В. Морозов, С.В. Шуляк та ін. — О.: Пласко, 2010. — 541 с.; 2. Дубініна А.А. Митна справа: підручник / А.А. Дубініна, С.В. Сорокіна, О.І. Зельніченко. — К.: Центр учбової літератури, 2010. — 320 с.”*

I етап — докиївський період (V ст. до н.е. — VIII ст. н.е.);

II етап — період Київської Русі та монголо-татарського панування (XI—XVII ст.);

III етап — період запорізького козацтва — Гетьманщини (XVI ст. — перша половина XVIII ст.);

IV етап — період входження українських земель до Російської імперії (кінець XVIII ст. — початок XX ст.)..." [8: с. 4].

Тези стосовно "значної когорти", а тим більше – тривалого (до XVII ст. включно) монголо-татарського панування (як і решту хронологічних нісенітниць) залишимо без коментарів, натомість спробуємо розглянути матеріальні, впевнено датовані та атрибутовані, свідчення зародження та розвитку торгівельних і митних відносин населення нашого регіону. До роботи залучено також низку історичних джерел – як давно відомих, так і тих, що економічні історики або ігнорують, або взагалі не мають уявлення щодо їх існування.

Для початку зазначимо, що знахідки на палеолітичних місцезнаходженнях Верхнього Побужжя кам'яних знарядь з так зв. "дністровської гальки" або напівпрозорого волинського крем'я навряд чи можна вважати свідченням перших спроб примітивної торгівлі. За тогочасної (від 300 тис. р. до н.е.) щільності населення і його переважно кочового способу життя подібні "інородні" знахідки є свідченням саме міграційних процесів, які відбувались на просторах майбутніх Волині та Поділля. Обмін сировиною, продуктами, продукцією та ін. між родами (кланами) за таких умов міг відбуватись лише під час випадкових контактів.

Зародження регулярного товарного обміну різного рівня (міжселищного, міжродового) на нашій території археологи фіксують з сер. VI тис. до н.е. – з початку масової експансії до регіону носіїв культури Кукутені-Трипілья. Інтенсивному розвитку торгівельних зв'язків всередині трипільського середовища сприяли як формування відносно сталої (а головне – щільної) системи заселення межиріччя Горині–Дністра так і особливості трипільської економіки. Свого часу, ґрунтуючись на матеріалах досліджень придністровських і подніпровських трипільських селищ, О Коробкова припустила, що кожне з них вело своє – вузькоспеціалізоване – господарство. Вона визначила, як min., 5 можливих економічних моделей [9: с. 20-21] – від землеробсько-скотарської до мисливсько-скотарської для кожного окремого поселення. Достатньо широкий, як на той час, спектр спеціалізацій цих населених пунктів сприяв розвитку товарообміну не тільки на міжселищному рівні. Археологічно засвідчено значне поширення крем'яної сировини з родовищ Волині на пам'ятках Подністров'я і Попруття [10: с. 238]. Отже, мова йде про початки формування відповідної міжрегіональної інфраструктури, насамперед – шляхів сполучення¹. Не виключено, що певна частина крем'яних трипільських знарядь з фондів ХОКМ можуть додати багато аргументів на захист цієї думки. Для цього достатньо лише проведення відповідної мінералогічної експертизи наших експонатів.

Одночасно місцеве населення налагоджує торгівлю відносини з більш віддаленими територіями і племенами. Це засвідчено, наприклад, знахідками мідних знарядь праці та рибальства на поселенні Лука Врублівецька [11: с. 119-124]. Територіально найближчі до межиріччя Горині–Дністра мідні (точніше – поліметалічні) родовища у той час були відомі на Балканах. Найдавнішими (V тис. до н.е.) з досліджених на сьогодні копалень вважають кар'єри Айбунар поблизу м. Стара Загора (Болгарія) [12] і шахти Рудна Глава (Сербія) [13]. На думку вчених, метал з цих родовищ міг поширюватись на відстань до 1000 км від місця видобування, отже, наш регіон потрапляв до сфери обміну місцевих товарів на балканський метал.

З кін. IV–поч. III тис. до н.е. обсяг цих обробок невпинно збільшується, адже мідь для місцевого населення перетворюється з доволі екзотичного імпортного металу на "стратегічну" сировину. Це пов'язано з тим, що у другій половині III тис. до н.е. населення опановує технологію відливання виробів з бронзи – першого штучного сплаву металів з міді та олова (стибію) або миш'яку (арсену). Бронзові знаряддя були набагато міцнішими за мідні, до того ж, температура плавлення бронзи була значно нижчою, що суттєво розширило асортимент і сфери використання виробів з нового сплаву. Своєрідним символом тієї епохи є сокири-кельти різноманітного призначення – від господарського (рис. 1-1) до сакрального (рис. 1-2). Розширенню географічних меж торгівельних зв'язків місцевого населення сприяло відкриття і початок розробки нових родовищ у Південних та Східних Карпатах (III тис. до н.е.), а згодом – і на Лівобережжі Дніпра (рудник Картамиш XVII–XIV ст. до н.е.) [13].

З появою у I тис. до н.е. перших державних утворень у європейському Середземномор'ї і перших грошей умови товарообігу суттєво змінюються. Речі (товари) отримали певні грошові еквіваленти їх вартості, а разом з цим влада винайшла нове джерело прибутку: мито – податок за переміщення товарів

¹ Ризикнемо припустити, що саме у той час населення Волині та Поділля почало формувати підґрунтя сучасної української логістики.

і транспортних засобів через межі контрольованої території. Вже з VI ст. до н.е. у писемних джерелах з'являються перші свідчення щодо спроб уніфікації (узгодження) умов міждержавного обміну товарами та розрахунку тарифів за такі операції [14]. Ймовірно, дещо пізніше практика митних зборів набуває поширення й на теренах майбутньої України. Як виглядає, це почалось ще у V ст. до н.е. завдяки активній колонізаційній політиці міст-держав Стародавньої Греції у Північному Причорномор'ї та Криму. Саме з того часу населення Волині й Поділля стає чи не головним постачальником збіжжя до Греції, яка опинилась в умовах серйозної екологічної кризи. Експортними культурами були насамперед зернові (пшениця, просо, ячмінь, жито) та бобові (сочевиця, вика). Проте справжній асортимент товарів у імпортно-експортних оборудках був значно ширшим. Наприклад, у II ст. до н.е. Полібій зазначає: *“для необхідних життєвих потреб країни, що межують з Понтом¹, постачають худобу та велику кількість безумовно найвідмінніших рабів, а з коштовних речей постачають у достатку мед, віск і засолену рибу. Отримують же вони з продуктів, на які багаті наші краї, оливкову олію та різного роду вино; хлібом же вони обмінюються з нами, то постачаючи його у випадку необхідності, то отримуючи”*² [15: Полібій/IV, с. 38]. Від себе зазначимо, що інформація щодо можливого постачання греками збіжжя до нашого регіону виглядає доволі сумнівною.

Наявність розвинених торгівельних стосунків між населенням Волині й Поділля та греко-понтійськими полісами засвідчено археологічними знахідками. У межиріччі Горині й Дністра на поселеннях VII-III ст. до н.е. серед масового ліпного посуду місцевого виробництва (горщиків, мисок, черпаків та ін.), трапляються також фрагменти, а іноді – й цілі екземпляри імпортової гончарної кераміки – давньогрецьких амфор (рис. 2) – тари для транспортування і зберігання вина або олії. Не виключено, що завдяки торгівельним операціям до місцевого населення могли потрапляти і раніше невідомі на наших теренах монети (рис. 3). Можемо припустити, що саме з часу появи у V ст. до н.е. на узбережжях Понту перших грецьких колоній племена Волині та Поділля отримали перший досвід митних відносин – на той час система поборів з іноземців у полісах вже була відпрацьована належним чином – і практично, і законодавчо [14].

Проте прямі економічні відносини між варварами-орачами (траспіями Подністров'я, неврами Побужжя і Полісся) та греками Ольвії або Херсонесу були неможливі: їх роз'єднував скіфський степ. Питання щодо політичних, торгівельних та митних взаємовідносин між волино-подільським населенням західноподільської і милоградської культур, “царською” Скіфією і греками Меотиди, Боспору або Понту до цього часу лишаються дискусійними. На сьогодні немає жодних даних щодо входження території Волині та Поділля до скіфських володінь. Тому, спираючись на значно пізніші свідчення Страбона (I ст. до н.е. [16: с. 28]), можемо припустити лише існування мирних (договірних) данницьких відносин між праслов'янами (“скіфами-орачами” і неврами Геродота) та скіфами: політично незалежні “орачі” сплачували номадам данину (мито?) збіжжям та ремісничою продукцією за право вільної торгівлі з грецькими колоніями Причорномор'я.

Характер та інтенсивність міжплемінної (міждержавної) торгівлі кардинально змінюється з початком епохи великого переселення народів у перших століттях н.е. Територія Волині та Поділля у цей час перетворилась на своєрідний поліетнічний плавильний тигель, де автохтони (анти й склавіни) змішувались з численними мігрантами – венедами, сарматами, фракійцями, вандалами, готами, гепідами... Етнічне розмаїття населення регіону засвідчують краніологічні серії поховань I-ї пол. I тис. н.е. [17: с. 109-111]. Археологічним еквівалентом цих процесів є багаточисельні пам'ятки черняхівської культури II-V ст. н.е. Дослідження поселень та могильників цього часу засвідчили наявність багатогалузевої високо-розвиненої економіки, орієнтованої на товарообіг різних рівнів – від міжселищного до міждержавного.

Для прикладу – опосередкованим свідченням широких за обсягом міжселищних оборудок з посудом є габарити гончарних горнів, досліджених на деяких поселеннях межиріччя. Як виглядає, виробничі потужності керамічних печей Лепесівки [18], Лісових Гринівців 2 (рис. 4) [19] або Луки Врублівецької [20] набагато перевищували потреби односельців³. Робота майстрів явно була зорієнтована на якомога ширше розповсюдження своєї продукції – далеко за межі своїх поселень.

Значні обсяги торгівлі місцевого населення з римськими провінціями та більш віддаленими територіями засвідчено як нумізматичними знахідками, так і значною кількістю імпорту, виявленого на чернях-

¹ У джерелах того часу значення топоніму “Понт” залежало від контексту документу – або Чорне море (Понт Евксинський: Πόντος Εύξεινος), або Понтійське царство (північно-східна частина Малої Азії, східне узбережжя Понту, східна частина Криму (Таврії)). У даному випадку мова йде про населення Причорномор'я загалом.

² Тут і далі – переклад цитат авт.

³ Для одного випалу до лісогринівецького горну можна було закласти від 30 до 80 кухонних або столових посудин – залежно від їх габаритів і прийомів закладання (розрахунки авт.).

хівських пам'яток нашого регіону. "Римська" нумізматична колекція музею на даний час нараховує 15 монет¹. У хронологічному порядку: по 1 денарію Октавіана Августа (27 р. до н.е-14 р. н. е.), Траяна (98-117 рр.) і Адріана (117-138 рр.), 5 монет Антоніна Пія (138-161 рр.: сестерцій² (рис 5-1) і 2 денарії (рис 5-2) та його дружини Фаустини Старшої (138-141 рр.: денарій і сестерцій), по 1 денарію Коммода (180-192 рр.) і Елагабала (218-22 рр.), натомість Гордіан III (238-244 рр.) репрезентований дещо ширшим набором номіналів: сестерцій, асс і денарій. Зазначимо, що знайдені випадково або під час стаціонарних досліджень римські латунні дупондії, мідні сестерції або срібні денарії були для переважної більшості черняхівського населення джерелом накопичення або сировиною для ювелірного виробництва³, а не засобом оплати товарів чи послуг у межах власної території. Ситуація могла змінюватись лише під час переміщення товарів через римський кордон – враховуючи вимоги юридично ґрунтовно розробленого імперського митного законодавства [14]. Проте, як і раніше, торгово-митні операції відбувались за межами досліджуваної території, і ми можемо лише фіксувати їх наслідки – завдяки появі на черняхівських пам'ятках широкого асортименту "іноземних" товарів – і сировини, і готової продукції⁴.

Наприклад, фрагменти амфор – звичайні знахідки на більшості черняхівських поселень нашої області (рис. 7, або [19, рис. 18]). Додамо до цього нетиповий для населення нашої території приклад вторинного використання амфорної тари – у якості поховального інвентарю (рис. 8. 9). Надзвичайно широкого поширення у регіоні набувають вироби зі скла. Здебільшого це різноманітні за розмірами, типами і декором сирійські або єгипетські⁵ намистини, виготовлені з прозорого кольорового (іноді – з поліхромними смугами) скла. Форма прикрас – округла або овальна, циліндрична, прямокутна або багатогранна, бітрапеціодна, і т. ін (рис. 10). Поверхня могла бути прикрашена різнокольоровими нитями з непрозорої скляної маси (пасти: рис. 11; 12-у *центрі*), напаяними рельєфними валиками (рис. 10-4) та ін. Здебільшого ми знаходимо їх поодинокі під час досліджень на поселеннях, натомість розкопки могильників дають можливість виявити не тільки окремі екземпляри, але й намиста (рис. 12). Проте ознакою високого соціального статусу серед черняхівців, були не стільки намиста, скільки скляні посудини для пиття – кубки. У більшості випадків їх виявляють у фрагментованому стані – як, наприклад, уламок придонної частини тонкостінної, орнаментованої напаяними нитями, посудини на кільцевому піддоні (А-2504⁶) [19: с. 219, рис. 19-1] з датуванням у межах 250–330 рр. Значно рідкіснішими є випадки виявлення цілих екземплярів – переважно у складі поховальних комплексів. Серед нещодавніх надходжень – відносно товстостінний кубок типу Ковалк (Еггерс/230 ≈ 320-380 рр.), виготовлений із зеленкуватого скла і декорований кількома рядами неглибоких шліфованих овалів по зовнішній поверхні (рис. 13) [25: с. 102].

Суттєво поживляється також торгівля з економічно менш розвиненими племенами Європи та Південно-Східної Азії. Крім згаданих Полібієм або Страбоном товарів черняхівці могли експортувати до Балтії або Кавказу гончарний посуд, металеві прикраси та ін. Наприклад, германські фібули різних типів виявляють не тільки у межиріччі (наприклад, Альмгрен/41: рис. 14), але й далеко за межами вельбаро-черняхівського ареалу, зокрема – на пам'ятках північно-західної Росії [26]. Товари постачали в обмін на різноманітну сировину, у т.ч. – балтійський бурштин, закавказький сердолік, морські мушлі Індійського океану (матеріали Ружичанського могильника: [24; 27]), північнокавказький гагат (намистина з поселення Пашківці 3: рис. 10-2) та ін. Сукупність (а тим більше – розмаїття) цих знахідок наводить на думку, що межиріччя Горині–Дністра–Дніпра у II–IV ст. перетворилось на своєрідний транзитний коридор, який з'єднав між собою всі відомі на той час частини Ойкумени.

На жаль, існування цього коридору, як і самої "держави Германаріха", виявилось недовгим. Венедоготські конфлікти 332–350 рр., а головне – масована інвазія хунну (гунів) 371–375 рр. та подальші події призвели до катастрофічних наслідків. Міжетнічні протистояння спричинили руйнацію економіки, розрив усталених торговельних зв'язків, а головне – суттєве знелюднення межиріччя Горині–Дністра. Протягом наступних майже 700 років більша частина цієї території залишатиметься незаселеною. Відповідно, наявні у фондах ХОКМ знахідки з нечисленних (порівняно з черняхівськими) ранньослов'янських

¹ 1 денарій (Нм-6047) не атрибутований.

² Можливо – дупондій? Стан монети А-3007 де дозволив нам впевнено визначити знахідку.

³ Частину монет населення використовувало не тільки як сировину, але й як прикраси (мониста або у складі намиста).

⁴ Певну частину знахідок навряд чи можна вважати доказом сталого римо-черняхівського товарообігу. На нашу думку: знайдені на Погоринні римські товарні ваги, [21], фібула з емаллю (рис. 6), на Поділлі – прикраси та металевий посуд [22, с. 80-83], залишки військових обладунків [23; 24, с. 332; 19, с. 225-226], чорнильниця [24, с. 331] та багато ін. здебільшого – звичайні військові трофеї або, як виняток, сувеніри чи платня за службу.

⁵ Виготовлені у майстернях однієї з провінцій Римської імперії – Єгипту або Сирії.

⁶ Тут і далі – номери предметів згідно груп зберігання "Археологія" (А-) або "Нумізматика" (Нм-)

пам'яток не дають нам жодних аргументів на доказ наявності торгівельних зв'язків придністровських слов'ян навіть з їх "ближнім зарубіжжям".

Перші згадки щодо подій на наших землях у руський час з'являються на сторінках літописів у статтях з кін. XI ст.¹ Це пояснюється відносно пізнім освоєнням більшої частини межиріччя Горині–Тетеріва–Дністра. Археологічні дослідження показали, що лише на одиницях з сотень відомих на сьогодні руських пам'яток Хмельниччини наявні знахідки X–XI ст., переважна ж більшість городищ і селищ виникає не раніше середини – другої пол. XII ст., що в цілому відповідає даним літописів. Саме з цього часу починається відновлення торгово-економічних зв'язків місцевого населення з навколишнім світом.

На жаль, літописців цікавили насамперед політичні, а не економічні події, тому для ілюстрації окремих нюансів внутрішньої торгівлі звернемось до новгородських берестяних грамот, які зберегли записи безпосередніх учасників торгівельних оборудок. Для нашої роботи вони цікаві тим, що дають певне уявлення про співвідношення "ціна-товар" у межах Русі XII–XIII ст.

Грамота 335 (між 1160-1180 рр. [30]): "мѣни же ми кълътъкъѣ цет-ри по полоу гривнѣ кълътъкъѣ золотъхъ а за тобою вѣ коунѣ ровьихъ вѣ-(вериць крьни) же тими вѣверицами шело-(мъ) (ви-мїнай же мені чотири колти – по півгривні колтів золотих (рис. 15). А за тобою 12 кун за рабиню веверицями². [Купи] ж на ці вевериці шолом".

Грамота 439 (1200-1220 рр. [33]): (Ѡ) [монсе]Ѡ [ко] спирокоу оже ти не возало матее капи воложию со проусомо ко мне Ѡзо ти олово попродаде и свинеце и клепание вохо оуже мене не ехати во соужедале воскоу коупле-нъ :г: пи а тебе понти соуда воложи олова со цет-ри безм-ене полотенеца со два цереленаѠ а коун прави со проста (Від Мойсея до Спирка. Якщо Матей не брав у тебе капь³, відправ її з Прусом до мене. А я олово розпродав і свинець і весь кований товар. Вже мені не рушати до Суздаю⁴. Воску куплено три капі. А тобі прибути сюди. Захопи з собою олова близько чотирьох безменів⁵ [і] рушників зо два червоних⁶. А куни сплати одразу ж).

У межах Русі широко торгували не тільки рабами, воском або металом. Серед розмаїття товарів виділимо так зв. "овруцький шифер" – різновиди пірофілітового сланцю з родовищ Овруцького кряжу (Житомирська обл.). Сфера його використання була доволі широкою – від будівництва (підлога київського собору св. Софії Премудрості Божої, або архітектурні деталі стін церкви св. Василя у м. Овруч: рис. 16) до ювелірної справи (рис. 17), ткацтва (рис. 18), а також, можливо, й платіжного засобу⁷. Дослідження Овруцької експедиції ІА НАНУ у 1990–2010-х рр. дозволили не тільки обстежити відомі з XIX ст. так зв. "майстерні шиферних пряслиць" – поселення зі слідами обробки кам'яної сировини (рис. 19), але й виявити значну кількість раніше невідомих пам'яток, а головне – так зв. "ровки" або "ями" – кар'єри з видобутку пірофіліту у руський час [39: с. 157, 158].

Вище, крім грошових, вже були згадані й окремі руські міри ваги. У торгівельних операціях використовували їх відповідники – важки (гіри). Два таких свинцеві вироби виявлено на території літописних міст Погориння – у Ізяславлі⁸ (городище "Рогнеда" у м. Ізяслав, у 1982 р.: рис. 20-1) [41⁹] та Гнійниці (городище поблизу с. Михнів, у 2019 р.: рис. 20-2). Зважаючи на те, що подібні знахідки є доволі рідкісними, слід звернути увагу на одне з посилань А. Полегайлова та Є. Осадчого: "По мненію В.Л. Янина,

¹ Літопис Руський [28]: у статті 1097 р. вперше згадано топонім *Погорина*, у подальших – міста: *Ушиця* (1144 р.), *Межибоже* (1146 р.), *Тихомль* та *Гнійниця* (1152 р.), *Полоний* (1171 р.) і т.д. У стислому викладі перелік місцевостей, подій та хронологію згідно цього джерела наведено у [29: с. 19-22]

² Грошові одиниці Русі за так зв. "безмонетного періоду": у срібному "гривневому" еквіваленті 1 куна (хутро куніці) = 3 веверицям (векшам – шкуркам білки). Відповідно 1 гривня ≈ 50 кун ≈ 150 вевериць [31]. Вартість шолому згідно грамоти №335 – менша 1/10 гривні, золотий колт коштує 1/2 гривні. Для порівняння: у грамоті №831 (1140-1160 рр.) корову оцінили у 1 гривню, а вартість рабині складала 2 гривні [32].

³ Руська (новгородська) міра ваги або відповідний важок (?) [34, стб. 1195-1196]. На думку коментатора грамоти, у тексті йдеться про капь як міру воску. У цьому випадку 1 капь = 8 лівонським фунтам [35:, с. 80] або ≈ 65 кг.

⁴ Відстань між Новгородом Великим і Суздалем – понад 780 км (сучасними шосе).

⁵ Руська міра ваги [36: стб. 60]. 1 безмен ≈ 1 кг.

⁶ На думку коментатора – 2 ковани мідні пластини (червоного кольору).

⁷ І. Спаський свого часу зазначав: "...в публикациях ... В. Л. Янина были высказаны интересные соображения о платежной роли некоторых весьма массовых и притом предельно "стандартизованных" изделий... Янин имеет в виду волынские шиферные пряслица, неоднократно встречавшиеся даже вкладах вместе со слитками, а также хорошо известные стеклянные браслеты и бусы" [37: с. 47]. Знахідки прясел з овруцького пірофіліту відомі й за межами руських земель: Б. Рибаків ще у 1949 р. навів перелік 9 польських міст, де були виявлені ці вироби [38: с. 470].

⁸ Згідно інших версій – Кам'янець Ізяславль [40] або Городець [41].

⁹ У публікації помилка у описі форми: диск з незрозумілих причин визначений як "сфера".

основними районами розпространення разновесов из свинца были Булгар и Киевщина” [41: с. 253]. Дослідження торгового шляху Булгар – Київ свого часу проводила відповідна експедиція [43; 44]. Природним шляхом подальшого руху азійських, булгарських або руських товарів (і, відповідно, поширення свинцевих важків) з Києва на захід у нашому межиріччі була дорога вздовж південного краю Малого Полісся – через Полоний, Ізяславль, Острог або Крем’янець¹ і т.д. У цьому випадку важки з Ізяславля та Гнійниці дозволяють значно розширити визначений В. Яніним ареал їх побутування, а також стають додатковим доказом інтенсивного євро-азійського товарообігу саме шляхами малополіського мікрорегіону. Головними ж аргументами на користь функціонування цієї ланки у системі сполучення Київ–Західна Європа є інші знахідки – з двох, суттєво досліджених, пам’яток регіону.

На території так зв. “стародавнього Ізяславля” (городище поблизу с. Городище Шепетівського р-ну) “среди импортных вещей обращают на себя внимание два изделия с латинскими надписями. Это бронзовая чаша и маленький серебряный реликварий... Такие чаши... изготавливали в маасско-рейнских мастерских на рубеже XII—XIII вв. Они предназначались на экспорт. В Восточной Европе они известны по находкам в Херсонесе, Киеве, Старой Рязани, Риге и других местах. В. П. Даркевич отмечает, что находки сосудов этой группы связаны с торговыми путями” Далі згадана також “византийская бронзовая монета, чеканенная, как считал М. К. Каргер, фессалопийским правителем Федором II Ангелом Комнином (1223— 1230 гг.)”. [45: с. 69: підкреслення наше]. Відзначимо, що у цьому випадку мова йде про виключно європейські товари і гроші.

На відміну від “городищенського” – матеріали справжнього (городище “Рогнеда” у м. Ізяслав) Ізяславля попри незрівнянно менший рівень дослідженості репрезентують значно ширший (географічно) рівень економічних зв’язків місцевого населення – в одному з руських жител на “Рогнеді” виявлено фрагмент китайської порцелянової чашки (частина стінки з ручкою: рис. 21).

Одним з відгалужень малополіського маршруту міг бути і згаданий Д. Веденеєвим Володимирсько–Торунський шлях з системою митних пунктів [46]. Втім, митні операції все ще відбувались далеко за межами нашого регіону².

Свідчення міжнародного товарообміну археологи фіксують не лише на пам’ятках вздовж “транзитних коридорів”, але й у глибині території межиріччя. Серед найбільш значущих знахідок відзначимо фрагменти кам’яної ікони “Деїсус”, знайдені у згорілому житлі городища Теліжинці [48³]. На стеатитовій пластині вирізьблене зображення Спасителя, а обабіч – обернені до нього у молитовних позах Богородиця та Іоан Предтеча (рис. 22). Не виключено, що ще одна ікона, “ймовірно, пов’язана з давньоруською Бакотою” [46, рис. 115], визначена авторами як “шиферна”, насправді також вирізьблена на пластинці з импортної породи – пірофіліт і стеатит (особливо у їх рожево-червоному забарвленні) неспеціалісту розрізнити досить важко. Додамо, що вироби візантійських майстрів поширювались з Києва не тільки по корінній Русі, але і на колонізованих територіях – у Рязані, Суздалі, Володимирі (Суздальському) та Ростові⁴ [49].

Головні статті експорту у місцевого населення навряд чи зазнали великих змін порівняно з часами Полібія або Страбона – збіжжя, худоба, риба, хутро. Проте, крім сировини, до ближнього та далекого зарубіжжя з наших земель надходили й витвори декоративно-побутового мистецтва. Наприклад, досліджуючи руські скарби, М. Кондаков серед іншого зазначив: “...южнорусская художественная промышленность достигла высокого состояния в великокняжескомъ периодъ во многихъ, намъ пока неизвѣстныхъ или малоизвѣстныхъ сферахъ. Мы напр. имѣемъ отъ XII вѣка въ письмѣ митрополита Дристры любопытнѣйшее свидѣтельство о томъ, что рѣзьба въ его время почиталась даже скиѣскою или русскою спеціальностью, “искусствомъ руссовъ”...” [51: с. 80; виділення М. Кондакова]. Майстерність, тим більше – асортимент виробів руських косторізів XII–XIII ст. справді викликають повагу. Натільні

¹ Один з найзручніших шляхів з Києва до Центральної Європи. Саме ним після погрому Києва у грудні 1240 р. монгольська орда рушила на захід – “до останнього моря” [28: с. 397, 398].

² Д. Веденеєв серед іншого пише: “Митні застави існували на торг. шляхах Пониззя (по Дністру й Дунаю)”, проте без посилань на джерела [46]. На жаль, ми не маємо можливості перевірити достовірність цієї інформації (стосовно Подністров’я). Наприклад, серед матеріалів Бакоти руського часу (селище, городище і монастир) І. Винокур і П. Горішній импортних речей взагалі не виявили [47: с. 69-226].

³ Посилання на фондовий паспорт предмета вимушене – у польових звітах В. Якубовського і його подальших публікаціях відсутня будь-яка інформація щодо цієї ікони, не кажучи вже про умови її виявлення.

⁴ Фіно-угорські землі у верхів’ях Дніпра, Волги та ін. території майбутньої Московії. Достатньо докладний опис політики, подій та звичаїв її правителів та населення можна знайти у донесеннях С. Герберштейна XVI ст. [50].

хрестики-корсунчики (А-146), ікони та іконки-медальони, шахи¹, шашки і гральні кубики, гребені та гудзики (А-1500, 1982), циліндричні шкатулки-пiксиди та дитячі іграшки. Крім того – вістря мисливських стріл (А-764, 1618), пластини бойового обладунку, декоративні накладки для пасів або іншого спорядження (можливо – збруї: А-170, 2140), застібки для колчанів (А-2106), руків'я мечів і ножей (рис. 23) і багато іншого.

З початком чергової навали зі сходу і встановленням майже 120-річного монголо-татарського панування ситуація у черговий раз змінюється, щоправда, не настільки катастрофічно, як після 375 р. Щодо торговельних та митних стосунків місцевого населення із Золотою ордою протягом другої пол. XIII– першої пол. XIV ст., не кажучи вже про присутність на наших землях ординської адміністрації, жодних матеріальних свідчень не виявлено. На сьогодні ми маємо лише дві історичні згадки стосовно зазначеної нами теми. Одна – опосередковано вказує на можливість своєрідних (швидше за все – данина?) торговельних зв'язків болохівців (населення межиріччя Случі – Південного Бугу – Тетеріва) з Ордою: “*бо zostавили*² *їх, [болохівських князів], татари, щоб вони їм орали [та сіяли] пшеницю і проса*” [28: с. 399]. Крім того, у статті 1255 р. згадано про присутність татарського баскака³ у Бакоті [28: с. 413].

Тривалі територіальні суперечки між Золотою Ордою та Великим князівством Литовським закінчилися перемогою литовців у Синеводській битві 1362 р. Волинь та частина Поділля опинились під владою литовців, решта земель колишньої Галицько-Волинської Русі увійшла до складу Польської Корони⁴. Територію межиріччя вперше за всю його історію розмежував міждержавний кордон. Життя місцевого населення стабілізувалось. Князі Коріатовичі (володарі Поділля у другій пол. XIV ст.) сприяли відродженню багатьох міст, заселенню численних “пустошей” між Дністром та Південним Бугом. Поступово відновлюються міста, села, економіка і, звісно, торгівля. Проте торгівля вже протягом майже 2-х попередніх тисячоліть вимагала взаємообігу – не тільки товарів, але й грошей.

У час найвищого розквіту Подільського князівства Костянтин Коріатович починає емісію власної монети – подільського півгроша. За пробою металу та якістю карбування він не поступався монетам сусідів Поділля: Польщі, Литви, Молдови, Угорщини. На її аверсі зображений герб Коріатовичів – Святий Юрій (Георгій)-зміборець. Легенди на монетах Костянтина згідно існуючих європейських традицій виконані латиною в готичному стилі з іменем правителя та його титулами: “**MONETA KONSTANTINI*DVCIS H(eredis et) DOMINI DE SMOTRIC*” (Монета Костянтина, князя, д(ідича та) господаря Смотрича). Дещо пізніше *Smotric* (Смотрич) у легендах був замінений на *Podolia* (Поділля). Ареал поширення “подільського півгроша”, як для монет відносно невеликого князівства, вражає: Поділля, Київщина, Черкащина, Молдова, Угорщина. У 2021 р. один з подільських півгрошів був переданий до фондів ХОКМ (Нм-6587).

Зупиняйтесь на висвітленні подробиць торгово-митних операцій населення межиріччя у післямонгольський час у цій роботі не зовсім доречно, адже ці процеси вже були проаналізовані у багатьох історико-економічних дослідженнях. Звернемо увагу лише на окремі, переважно археологічні, нюанси. Мова йде про визначення місць пропуску товарів через кордон – митниць. Щоправда, того часу їх (залежно від статусу) визначали або “*комора*”, або “*прикоморок*” [52]. В. Берковський у переліку цих пунктів згадує відділення Луцької комори – прикоморок у Заславі (м. Ізяслав). Його будівля збереглась донині: вона була споруджена на городищі “Рогнеда”, і нині відома як “Скарбниця Заславських” або “Комора” (рис. 24). Поруч з нею під час археологічних досліджень виявлено рідкісний західноєвропейський полив'яний горщик XV-першої пол. XVI ст., виготовлений з так зв. “кам'яної маси” (рис. 25). Додаткових аргументів на користь активного руху товарів малополіським шляхом у цей час додають знахідки з шепетівського Городища (так зв. “стародавнього Ізяславля”), де виявлено матеріали, які засвідчили функціонування цього міста не тільки за монгольського, але й післямонгольського часу [53]. Напевне, попри всі військові

¹ Користуємось нагодою, аби поздоровити колег – археологів з Меджибожа зі знахідкою першої кістяної шахової фігурки на території межиріччя. Бажаємо їм зібрати повний комплект.

² Сам Кирило Печатник (один з керівників антиболохівського походу 1241 р. і автор цього літопису) визнав, що монголи “*zоставили*” болохівське населення у спокої, а винищення їх міст і сіл – на совісті Данила Галицького. Як не дивно, але наші провідні “болоховеди” – і В. Якубовський, і його опонент О. Журко донині вперто обстоюють радянський погляд на руську (у т.ч. болохівську) історію – де у всіх без винятку випадках геноциду винні були виключно монголо-татари. Хто ж насправді знищив Губин і всю Болохівщину – Данилові посіпаки, у т.ч. Кирило, який власноруч відверто засвідчив свої діяння у літописі, чи безневинні (у даному випадку) монголи? Коли, нарешті, декоронують “*короля*” Русі і визнають його військовим злочинцем, винним у винищенні власного народу?

³ Л. Махновець вказує на можливий інший варіант перекладу: “Мілей баскак”. У цьому випадку монгольським управителем міг бути один з галицьких бояр (або купців?).

⁴ Деякі проблеми формування польсько-литовського кордону скорочено висвітлено у [29: с. 48, 49].

негаразди торгівельна артерія Київ–Мале Полісся–Західна Європа весь цей час не припиняла своєї діяльності. Одночасно формувалися нові транзитні маршрути теренами Волині та Поділля [29: с. 52]

Пункти митного контролю починають свою діяльність і на новоствореному польсько-литовському (волино-подільському) кордоні у Верхньому Побужжі. Докази функціонування одного з них виявлено археологічною експедицією “Межибіж-2000” у 2000-2006 рр., коли проводились дослідження пізньосередньовічного замчища в урочищі “Ракочі” (інакше – “Башта”)¹. Пам’ятка розташована за 2,5 км на схід від Меджибожа – між селами Ставниця і Головчинці (на колишньому польсько-литовському кордоні). Результати вже першого сезону розкопок виявились доволі несподіваними і дозволили припустити, що призначення однієї з виявлених нами споруд було цивільним [54, с. 38]. Подальші дослідження підтвердили це припущення: розташування деяких розчищених будівель не відповідало плануванню фортеці (рис. 26), а більшість виявленого матеріалу – мілітарним функціям об’єкту [55: с. 42, 43]. Протягом трьох сезонів розкопок було знайдено велику кількість фрагментів італійських моно- та поліхромних кахель з сюжетними зображеннями або складним рослинно-геометричним орнаментом (рис. 27). Крім того – фрагменти турецьких керамічних та порцелянових виробів, литовські, польські, західноєвропейські та кримські монети кін. XV–сер. XVI ст. Крім дорогих імпортованих речей ми виявили кілька екземплярів свинцевих товарних пломб (переважно з Німеччини: рис. 28). Знайдений на території об’єкту археологічний матеріал дав змогу підтвердити гіпотезу про функціонування на території майбутнього замку Ракочі митного пункту. Статус його (комора чи прикоморок) поки що лишається нез’ясованим². Діяльність цієї установи, на жаль, була нетривалою – вона, ймовірно, була знищена під час чергового татарського набігу. Як виглядає, напади номадів ставали дедалі потужнішими, що змусило Синявських облаштувати на місці колишнього джерела прибутків військовий об’єкт – укріплення, споруджене згідно найновітніших на той час принципів фортифікації [56].

Можемо припустити, що меджибізький Ракочі був не єдиним пунктом пропуску товарів у Верхньому Побужжі, проте ця гіпотеза ґрунтується лише на даних топоніміки. Маємо на увазі населені пункти з характерними назвами: Митинці (Вінницька обл.), Митківці і Митинці (Хмельницька обл.). До речі, всі вони, як і Ракочі, розташовані не тільки вздовж колишнього польсько-литовського кордону, але й у місцях ймовірних переправ через ріки (а головне – їх заплави). Припущення потребує проведення відповідних археологічних обстежень.

Загалом історія безпосередніх митних відносин у межах регіону не набагато перевищила час карбування подільського півгрошика. Результатом Люблінської унії 1569 р. стало об’єднання Польщі і Литви. Була утворена Річ Посполита Обох Народів, зник колишній кордон, а разом з ним – і митниці на Побужжі. Надалі протягом тривалого часу на Волині та Поділлі продовжували розвиватись лише торгівельні зв’язки. Митні відносини місцевого населення з сусідніми державами відновились після 1793 р., але це вже зовсім інша археологія і зовсім інші історії.

Джерела та література:

1. Закон України “Про ліцензування видів господарської діяльності” від 02.03.2015 № 222-VIII [Електронний ресурс] // – Режим доступу: https://kodeksy.com.ua/pro_litsenzuvannya_vidiv_gospodars_koyi_diyal_nosti/download.htm (останній перегляд 12.05.2021).
2. Заяць А.Є. Торги // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2013. – 784 с..
3. Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка в трех томах. Репринтное издание. – Том третий, часть 2. – М.: “Книга”, 1989.
4. Митна енциклопедія у двох томах. – Т.2: М (магазин безмитної торгівлі) – Я (японська єна) / Редкол.: І.Г. Березнюк (відп. ред.) та ін. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2013. – 536 с.
5. Берковський В.Г. Мито // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: “Наукова думка”, 2009. – 790 с.
6. Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка в трех томах. Репринтное издание. – Том второй, часть 1: Л–О. – М.: “Книга”, 1989.

¹ Колекція знахідок з замчища зберігається у ДІКЗ “Межибіж”, окремі предмети передано у КЗК “ХОКМ”

² Як і у Заславлі – на Ракочі повинен був діяти прикоморок: “Митні комори розташовувались виключно в держ. містах, натомість прикомороки – також і в приватних населених пунктах” [52]. Меджибіж з округою належав роду Синявських (печатка одного з них (Рафала Синявського: рис. 29) була виявлена на замчищі [55: с. 37, рис. 90]). В той же час є дані про те, що на початку XVI ст. меджибізькою митницею керував не представник Синявських, а королівський чиновник (екзактор Ліберман), що й викликає низку питань, серед яких статус Ракочі – другорядне. Головне – хто насправді контролював рух товарів у Побужжі: власники Меджибожа, Бара, Хмільника, чи королівське подружжя: Сигізмунд I Ягеллон і Бона Сфорца д’Арагона?

7. Котляр М.Ф. Договори Київської Русі з Візантією // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2004. – 688 с.
8. Мельник О.Г., Адамів М.Є., Тодощук А.В. Історія розвитку митної системи України: ключові проблеми та здобутки в умовах європейської інтеграції // Економіка та держава № 10/2018. – С. 4-9.
9. Коробкова Г.Ф. Локальные различия в экономике ранних земледельческо-скотоводческих обществ // Успехи среднеазиатской археологии. – Вып. 1. – Л.: Наука, 1972. – С. 16-22.
10. Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 томах: Энеолит СССР. – М.: Наука, 1982. – 360 с.
11. Бибииков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре. К истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на юго-востоке Европы / Материалы и исследования по археологии СССР №38. – М., Л.: Наука, 1953. – 460 с.
12. Черных Е.Н. Айбунар, полиметаллический рудник 5-го тыс. до н.э. [Электронный ресурс] // Большая российская энциклопедия: Электронная версия при поддержке Министерства культуры Российской Федерации // <https://bigenc.ru/archeology/text/1805251>
13. Історія видобутку міді [Електронний ресурс] // https://uk.wikipedia.org/wiki/Історія_видобутку_міді
14. Кормич Б. А. Історія розвитку митної справи в Європі: періодизація та основні тенденції [Електронний ресурс] // Lex Portus № 1/2016. – С. 51-63 // http://nbuv.gov.ua/UJRN/LP_2016_1_7.
15. Полибий. Всемирная история в 40 томах [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Polib/04.php (останній перегляд: 04.08.2021).
16. Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин; Відп. ред. В.А. Смолій. – К.: “Наукова думка”, 2013. – 1056 с
17. Рудич Т.О. Антропологічний склад населення черняхівської культури Поділля // Oium, 5: Черняхівська культура: до 85-річчя І.С. Винокура. – Київ: ІА НАН України, 2016. – С. 107-115.
18. Тиханова М.А. Гончарные печи на поселении у с. Лепесовка. // КСИА / Вып. 133: Железный век Восточной Европы. – М.: Наука, 1973. – С. 129-137.
19. Демидко С.Ю. Гончарна майстерня черняхівського поселення Лісові Гринівці 2: хронологічні нюанси матеріалів пам'ятки та об'єктів // Oium, 6: Старожитності варварських племен у першій половині I тис. н.е.: до 90-річчя В.Д. Барана. – Київ: ІА НАН України, 2019. – С. 212-229.
20. Зильманович И.Д. Гончарные печи Луки Врублевской // КСИА / Вып.112: Археологические памятники эпохи бронзы и раннего железа на территории Восточной Европы. – М.: “Наука”, 1967. – С. 112-117.
21. Тиханова М. А. О находке римских весов на Южной Волины // Проблемы археологии: Вып. 2: Сборник статей в память профессора М.И. Артамонова – Л.: Издательство ЛГУ, 1979.– С. 97–100.
22. Гопкало О. В., Тылищак В. С. Римские импорты из металла на могильнике Чернелив-Русский // Germania–Sarmatia. – Калининград-Курск: Издательство, 2010. – Вып. II. –С. 79–95.
23. Тылищак В. С. Знахідки кольчужного плетива на Чернелево-Руському могильнику. // Археологія і давня історія Україн. – 2010, 2. – С. 125–131.
24. Гопкало О. В., Черняховский могильник Ружичанка // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 3: Сб. статей. – Тула: Гос. музей-заповедник “Куликово поле”, 2012. – С. 330-400.
25. Петраускас О.В. Скляні посудини типу Еггерс/230 в черняхівській культурі: хронологічний аспект // Oium, 5: Черняхівська культура: до 85-річчя І.С. Винокура. – Київ: ІА НАН України, 2016. – С. 89-106.
26. Шаров О.В. Перекладчатая фибула из Старой Ладоги // Stratum plus. – 2009. №5: Русское время – С. 216-242
27. Винокур И. С. Ружичанский могильник // Могильники черняховской культуры. – М., 1979. – С. 112-135.
28. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Думка, 1989. – XVI+591 с.
29. Демидко С.Ю. Стародавня Хмельниччина: від палеоліту до XVI ст. // Болгов В. Хто є хто на Хмельниччині: Видатні земляки (Презентаційно-довідкове краєзнавчо-біографічне видання) – К.: “Київська книжково-журнальна фабрика”, 2007 р. – 208 с.
30. Грамота №335 [Електронний ресурс] // Рукописные памятники Древней Руси: Древнерусские берестяные грамоты // <http://gramoty.ru/birchbark/document/show/novgorod/335/>.
31. Шуст Р. “Безмонетний період” в історії грошового обігу Київської Русі (кінець XI — початок XIV ст.) [Електронний ресурс] // https://pidru4niki.com/15800119/finansii/bezmonetniy_period_istoriyi_groshovogo_obigu_kiyivskoyi_rusi_kinets_pochatok_xiv
32. Грамота №831 [Електронний ресурс] // Рукописные памятники Древней Руси: Древнерусские берестяные грамоты // <http://gramoty.ru/birchbark/document/show/novgorod/831/>.
33. Грамота №439 [Електронний ресурс] // Рукописные памятники Древней Руси: Древнерусские берестяные грамоты // <http://gramoty.ru/birchbark/document/show/novgorod/439/>.
34. Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка в трех томах. Репринтное издание. – Том первый, часть 2: Е–К. – М.: “Книга”, 1989.
35. Тарасенко Ю.А. История догматики торгового права – М.: Юрайт, 2020. – 380 с.
36. Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка в трех томах. Репринтное издание. – Том первый, часть 1: А–Д. – М.: “Книга”, 1989.
37. Спасский И.Г. Русская монетная система: Историко-нумизматический очерк. / Издание 4-е, перераб. и доп. – Л.: Аврора, 1970. – 256 с.

38. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М.: Издательство АН СССР, 1949. – 792 с.
39. Павленко С.В. Овруцька середньовічна пірофілітова індустрія: результати, проблеми та перспективи дослідження // Археологія і давня історія України. – К.: ПП “Корвін Пресс”, 2010. – Вип. 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – С. 157-166.
40. Осадчий Є.І. Ще раз про проблему історичних назв волинських міст, згаданих у статті 1240 р. Іпатівського літопису // Ruthenika. – К., 2011. – вип. X. – С. 78-90.
41. Терещук К. І., Терещук Л. К. На міжнародному шляху // Дивокрай: Науково-краєзнавчий альманах. – Хмельницький, 1995. – Вип. 1. Хмельниччина волинська. – С. 32-35.
42. Полегайлов А.Г., Осадчий Е.И. Свинцовая гирька из Изяслава на р. Горыни // Советская археология. – М.: “Наука”, 1988. – № 3. – С. 253, 254.
43. Моця А.П. Новые сведения о торговом пути из Булгара в Киев. // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (История и археология): сб. науч. ст. – К.: “Наукова думка”, 1985. – С. 131-133.
44. Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар-Киев. Пути-связи-судьбы. – К.: ІА НАНУ, 1997.
45. Пескова А.А. Древний Изяславль // КСИА / Вып. 164: Славяно-русская археология. – М.: “Наука”, 1980. – С. 66-73.
46. Веденеев Д.В. Митна служба України // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: Наукова думка, 2009. – 790 с.
47. Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам’янець-Подільський, 1994. – 362 с.
48. Якубовський В.І. Паспорт А-2192 //Фонди КЗК ХОКМ. – Група зберігання “Археологія”.
49. Архипова Е.И. Каменные иконки в древней Руси: итоги и проблемы изучения иконок домонгольского времени // Археологія і давня історія України: 36. наук. пр. – К.: ІА НАН України, 2010. – Вип. 1. – С. 419-425.
50. Герберштейн С. Записки о Московии / Под ред. В. Янина. – М.: МГУ, 1988. – 430 с.
51. Кондаков Н.П. Русские клады. Исследование древностей великокняжеского периода. – СПб.: Типография Главного Управления Уделов, 1896 г. – 214 с. + илл.
52. Берковський В.Г. Митна комора // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2009. – 790 с.: іл.
53. Медведєв М.Ю., Пескова А.А. Геральдическая накладка из раскопок М.К. Каргера на городище у с. Городище близ Шепетовки (к вопросу о времени гибели поселения) // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 20. – С. 305-319.
54. Стопенчук С.М., Демидко С.Ю., Погорілець О.Г. Звіт про археологічні дослідження замчища “Ракочі” (XVI ст.) 2001 р. – Хмельницький, 2002. – НА ІА НАНУ / № 2001/166.
55. Стопенчук С.М., Демидко С.Ю., Погорілець О.Г. Проведення археологічних досліджень на замчищі XVI ст. в урочищі „Ракочі”. – Хмельницький, 2003 р. – НА ІА НАНУ / № 2003/231.
56. Данілов І.В. Фортеця XVI ст. в урч. Ракочі // Стопенчук С.М., Демидко С.Ю., Погорілець О.Г. Звіт про археологічні дослідження замчища “Ракочі” (XVI ст.) 2001 р. – Хмельницький, 2002 р. – НА ІА НАНУ / № 2001/166. – Додаток 4. – С. 181-185.

Додаток:

Рис. 1. Сокири-кельти XI–IX ст. до н.е.
*Випадкові знахідки: 1 – с. Жванець Хмельницької обл. (А-574),
 2 – м. Овруч Житомирської обл. (А-1011).*

Рис. 2. Амфора VI–IV ст. до н.е. (А-1004)

Рис. 3. Тетрадрахма дакійська (Медіешул Аурит) 2-га пол. I ст. до н.е.- поч. I ст. н.е. (Нм-6588)

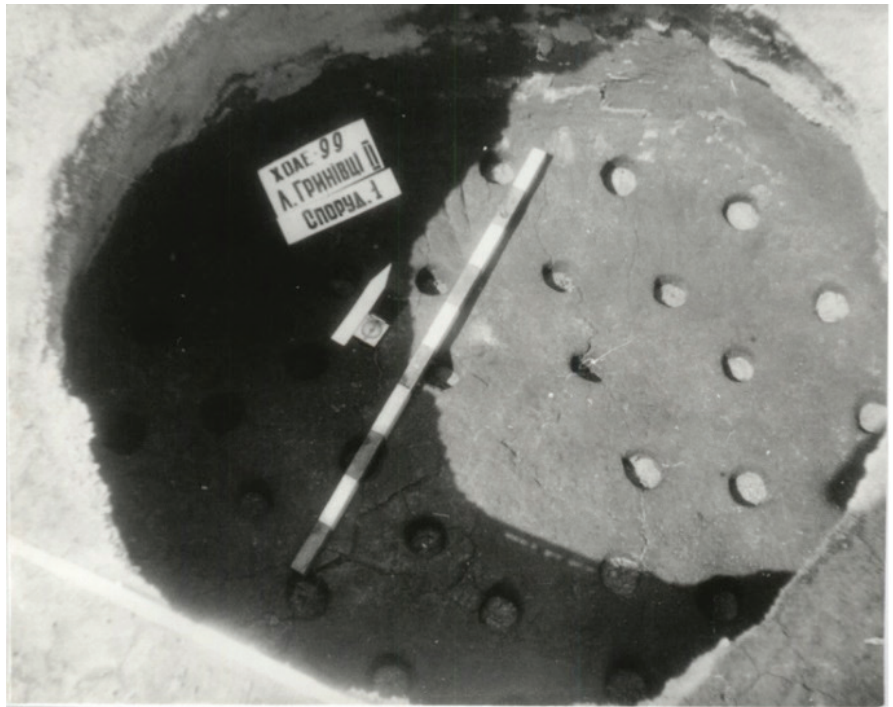

Рис. 4. Камера випалу гончарного горну III-IV ст. поселення Лісові Гринівці 2

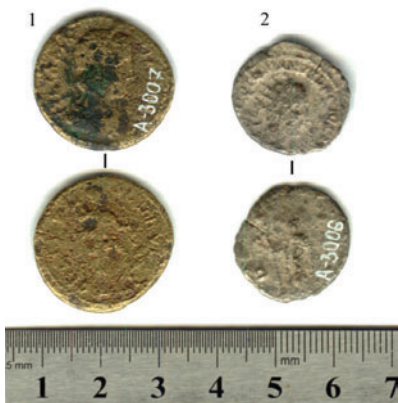

Рис. 5. Монети Антоніна Пія (138–167 рр.) поселення Лісові Гринівці 2
1 – сестерцій (дупондій?) (А-3007), 2 – денарій (А-3006).

Рис. 6. Фібула римська III-IV ст. поселення Плісна (уроч. "Четвертий ставок")¹

Рис. 7. Фрагмент амфори III-IV ст. (А-739) поселення Великий Жванчик

Рис. 8. Розчистка поховання IV ст. могильник Лісові Гринівці 3а, пох. 8

¹ Підготовлені облікові документи для передачіпредмету до фондів ХОКМ.

Рис. 9. Фрагмент амфори IV ст. (А-3145)
могильник Лісові Гринівці 3а, пох. 8

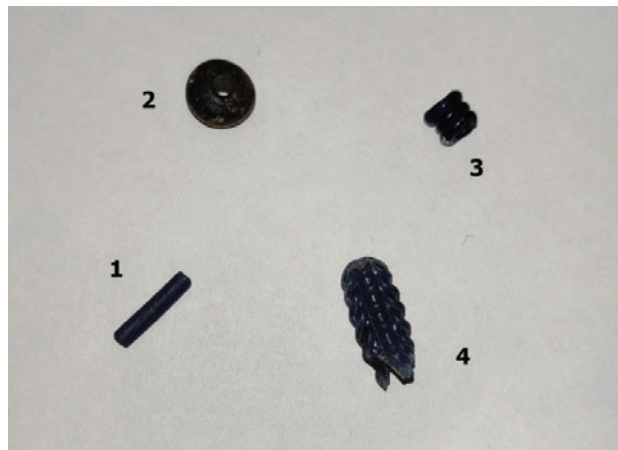

Рис. 10. Намистини III-IV ст.
1, 3, 4 – скло, 2 – гагат

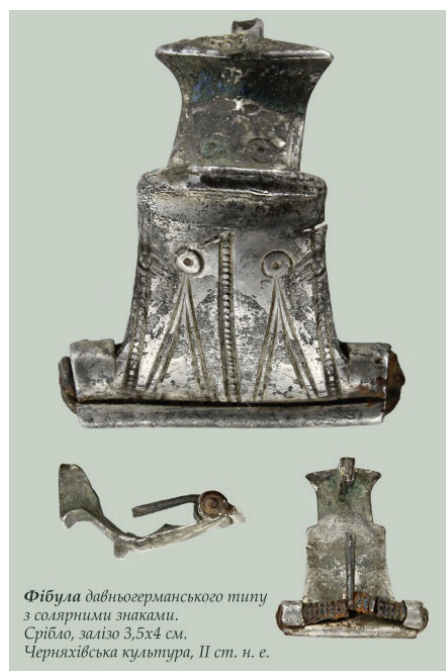
Рис. 11. Намистина-прясло III-IV ст. (А-2484)
поселення Велика Калинівка 2

Рис. 12. Намисто IV ст. (А-3056...3058)
могильник Лісові Гринівці 3а, пох. 3

Рис. 13. Кубок типу Ковалк IV ст. (А-3061)
могильник Лісові Гринівці 3а, пох. 7

Фібула давньогерманського типу
з солярними знаками.
Срібло, залізо 3,5х4 см.
Черняхівська культура, II ст. н. е.

Рис. 14. Фібула гребінчаста II-III ст. (А-3150)
поселення Красносілка
(фото і колаж – Р. Саввов)

Рис. 15. Колт з ряснами XII–XIII ст. (А-1546)
городище Теліженці

Рис. 16. Церква св. Василя XII ст.
м. Овруч (Житомирська обл.)

Рис. 17. Форма ливарна XII-XIII ст. (А-1300)
городище Теліженці

Рис. 18. Прясла пірофіліові XII-XIII ст.
городище Теліженці

Рис. 19 Заготовка прясла
(виробничий брак: А-3072)
поселення Нагоряни 1 (Житомирська обл.)

Рис. 20. Важки свинцеві XII-XIII ст.
1 - городище "Ронета" (м. Ізяслав (А-3185)
2 - городище у с. Михнів¹

¹ Підготовлені облікові документи для передачі предмету до фондів ХОКМ.

Рис. 21. Фрагмент чашки
(Китай XII-XIII ст.)
городище "Ронеда" (м. Ізяслав: А-2338)

Рис. 22. Ікона кам'яна "Деї-сус" XII-XIII ст. (А-2192)
городище Теліженці

Рис. 23. Ніж XII-XIII ст.
(А-1095)
городище Теліженці

Рис. 24. Скарбниця (комора) Заславських
городище "Ронеда" (м. Ізяслав)

Рис. 25. Горщик з "кам'яної маси" XV-XVI ст.
городище "Ронеда" (м. Ізяслав: А-3187)

Рис. 26. Виміри фундаменту башти XVI ст.
замчище Ракочі (Башта), споруда 1

Рис. 27. Кахля XVI ст.
замчище Ракочі (Башта)

Рис. 28. Пломба товарна XVI ст.¹
замчище Ракочі (Башта)

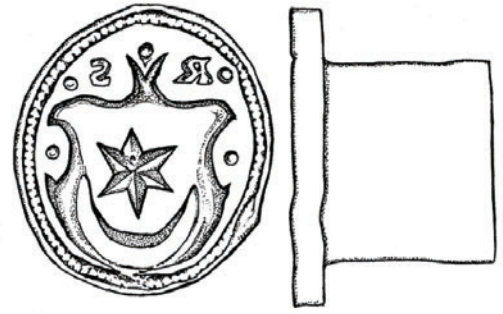

Рис. 29. Печатка Рафала Синявського
XVI ст.
замчище Ракочі (Башта)
(мал. Ю. Адамчука)

Юрій Хоптяр
Андрій Хоптяр
м. Кам'янець-Подільський

ПЕРША ЗГАДКА ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ У ЯРМОЛИНЦЯХ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (XV – XVIII ст.)

У статті висвітлено спроби визначити першу згадку про смт.Ярмолинці Хмельницької області, а також соціально-політичні процеси у містечку протягом XV-XVIII ст. Встановлено, що перша письмова згадка про вказаний населений пункт визначається 1400 р. З'ясовано, що першим власником Ярмолинець був Ходко Кроата, який отримав поселення в якості подарунку з рук польського короля Владислава II. Визначено, що подальші нащадки Ходка почали називатись Ярмолинськими, які мали свій родовий герб що належав до гербового братства Корчак. Прослідковується зміна власників Ярмолинець на тлі перебігу різних історичних подій впродовж XV-XVIII ст.

Ключові слова: адміністративно-територіальний поділ, дослідження, гербове братство, замок, маєтки, перша письмова згадка.

Історія Ярмолинеччини має давні коріння, що сягають на глибину більш як 600-літнього свого існування. Перша письмова згадка про Ярмолинці припадає на **1400 р.** [5, с.158; 11, с.550]. Саме тут, на шляху з Кам'янця до Меджибожа, на той час зупинялися на перепочинок польські літератори, що у своїх подорожніх нотатках згадали Ярмолинці як село [5, с.158; 8, с.110]. Поруч з цим, археологічні дослідження свідчать, що люди проживали тут значно раніше – ще в період Черняхівської культури (III – поч. V ст. н.е.). Археологи, науковці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, зафіксували Черняхівське поселення на південно-західній околиці Ярмолинець, на березі струмка, близько дороги, що веде на м. Городок [6, с.102].

У 1407 р. відбулася знаменна подія в історії містечка, а саме 1 березня поселення Ярмолинці подарував у м.Кракові польський король Владислав II Ягайло (1362-1434) угорському вихідцю, слугі короля Ходку (Хадку чи Ходьку) Кроаті [12, с.711] „...за його вірну службу на віки вічні йому, і його дітям і його намісникам” [2, с.3-4].

Геральдично-генеалогічна традиція, зафіксована у гербовнику Шимона Околицького, приписує Ходкові походження з Хорватії (Кроатії), яка протягом 1102-1526 рр. перебувала в унії, у складі Угорського королівства: «Ходко хорват з роду Деспотів перший Ярмолинський за правління Владислава II Ягайла прийшов до Польського королівства...». Ярмолинські належали до гербового братства Корчак, що може більше свідчити про їхнє руське коріння, а саме імена перших поколінь: Ходко, Олехно, Федір [9, с.196]. Тому, на думку М.С.Грушевського, це ймовірніше «...був рід тутешнього українського походження,

¹ Зберігається у ДІКЗ “Межибіж”

і хорватське походження з'явилося тоді, коли нащадки Ходка стали соромитися свого українського походження» [4, с.210].

Згодом Ходко розширює свої маєтки на території Поділля і за володарювання великого князя литовського Вітовта (1350-1430). Знову таки за заслуги 29 липня 1428 р. Ходко отримав від Вітовта с.Волків у Смотрицькому повіті. Ярмолинські у наступному поколінні отримали маєтності й поза межами Поділля. Так, Олехно (Олександр), син Ходка, отримав у 1433 р. с. Ушню та дворище, під назвою Селище, в Олеському повіті Руської землі. Олехно брав активну участь у суспільному житті, про що свідчить його присутність на сеймику шляхти Подільського воєводства у 1439 р., що зібрався у м.Кам'янці [9, с.197].

Для захисту від нападів татар син Ходка Олехно (Олександр) у 1445 р. збудував у Ярмолинцях укріплений замок [5, с.159]. Ця оборонна споруда була невеликою, загальною площею 0,25 га. і розташовувалася у південно-східній частині поселення між селянськими садибами та мала форму трикутника (ширина 50 м., довжина 85 м.) [15, с.74]. Пізніше збудували нове замчище, що розташовувалося ближче до центру поселення (у 1901 р. садиба селянина Павла Слимки). За планом замчище мало квадратну форму площею в 0,5 га. і довжиною однієї сторони у 68 м. Кути замчища були укріплені чотирма круглими баштами, з яких добре було видно в'їзд по середині одного боку і проти нього другий на протилежній стороні [15, с.73-80]. Побудова фортеці, за тодішніми традиціями, дала змогу Ярмолинцям трансформуватися до категорії містечок.

З часом змінювався адміністративно-територіальний поділ. На початку XV ст., Ярмолинщина була адміністративною одиницею коли Ярмолинецький ключ належав до Смотрицької волості Кам'янецького староства [2, с.3]. За новим адміністративним поділом, запровадженим Королівством Польським (1434-1569), адміністративний устрій став подвійним і поруч із старими волостями, центрами замкових повітів (Бакотського, Зіньківського, Кам'янецького, Летичівського, Меджибізького, Ровського, Сатановського, Скальського, Смотрицького, Хмельницького, Червоноградського) існував єдиний судово-адміністративний Кам'янецький повіт [10, с.304]. На той час Ярмолинці стають містечком у складі Летичівського повіту Подільського воєводства (до середини XVI ст.), а у 1569-1793 рр. – Подільської землі. У вказаний період територія Подільського воєводства включала південну частину сучасної Хмельницької, східну – Тернопільської, західну частину Вінницької областей. В адміністративно-територіальному устрої Речі Посполитої (1569-1793) відбувалось укрупнення повітів, кількість яких в кінці XVI ст. обмежувалася трьома: Кам'янецьким, Летичівським, Червоноградським [3, с.11], загальною площею бл.19 тис.кв.км. [10, с.304].

Важливе значення для розвитку міст у добу середньовіччя відігравали привілеї, серед яких знаходилося магдебурзьке право (назва походить від м.Магдебург, що у Німеччині). Цей привілей запроваджувався у містах Поділля в дещо урізаному вигляді, а саме міське управління не обиралося населенням міста, а призначалося його власником. До того ж воєводи, старости, власники міст часто втручалися у міські справи, зводили нанівець самоврядування, самовільно стягували з міщан різні податки. Все ж магдебурзьке право сприяло посиленню економічних зв'язків, розвитку краю в цілому. Першими містами на території сучасної Хмельниччини, які отримали магдебурзьке право у XIV-XV ст. стали Кам'янець – 1374 р., Смотрич – 1448 р., Ярмолинці – 1455 р. [13, с.33], Зіньків – 1458 р. [14, с.26]. Ярмолинці отримали магдебурзьке право з рук короля Яна Казимира [5, с.159; 12, с.711-712].

Із запровадженням магдебурзького права поживавшав економічний обмін товарами між різними землями, зокрема покращилася торгівля, що відбувалася на монетарній основі. У Ярмолинцях пізніше (кінець XIX ст.) були знайдені монети: античної доби (3 шт.), періоду правління Івана Грозного (1 шт.), польського часу (3 шт.) та інші [5, с.395]. У той же час, колекції монет місцевих шанувальників нумізматики (д-р. Е.А. Маріанський) сягали близько 500 шт. [5, с.30].

А тим часом тривав процес територіального та майнового поділу перших власників містечка. Внуки Ходка поділилися у 1467 р. маєтками, які отримали у спадок. Старший син Олександра – Дахно (Дашко) залишився власником Ярмолинець і став називатись Ярмолинським, а другий – Федір (Федько) одержав с. Сутківці і називався Сутковецьким (Сутківським). Отже, своє прізвище Ярмолинські отримали від уже наявного на той час поселення і були православними [5, с.159; 12, с.711]. Про це свідчить і надгробний кам'яний пам'ятник, встановлений на могилі одного із Ярмолинських, на якому висічено слов'янською мовою «шляхетного пана Матея Ярмолинскаго» (орієнтовно 1444 р.) [5, с.159; 12, с.712].

Ярмолинські мали свій герб, який був зображений на одному із артефактів, на гарматі, випадково знайдений у 1823 р. поблизу давнішого замку. Як уже зазначалося, герб Ярмолинських належав до гербового братства Корчак, що може більше свідчити про руське походження, адже їхні іноземні коріння у джерелах не фіксуються. Герб являв собою зображення на червоному полі щита три срібні горизонтальні балки, що не доходять до краю щита, причому кожна наступна (нижча) балка коротша за попередню,

а над щитом клейнод – шляхетська корона і в золотій чаші зображення собаки. Яскравим свідченням руського походження Ярмолинських можуть слугувати імена перших поколінь родини: Ходько, Олехно, Федько.

Загалом Ярмолинські були великими землевласниками і формували свої землеволодіння на території Поділля протягом кількох століть. Їм належали десятки сіл ряду повітів. Відповідно до ревізії листів 1469 р. Ярмолинські володіли ще й іншими селами: Федько отримав Сандковичі, Вічинці, Хлестовичі, Гермаківці, Дашко – Карпівці. Дашко також проявляв активну життєву позицію, адже у 1475 р. він був серед учасників Кам'янецького земського суду. 1487 р. Федько зазначений як власник королівського села Конарево. У 1518 р. король Сігізмунд I підтвердив Станіславові Ярмолинському володіння селами Горчичани, Гармаки та Карповці в Кам'янецькому повіті за мужність у боротьбі проти татар [9, с.196-198].

У 1534 р. Василь, Юхно і Северин Ярмолинські, сини Олександра, отримали королівське підтвердження на володіння маєтками, а у 1565 р. воно документально закріплювалось люстрацією [1, с.201]. На середину 60-х рр. ХУІ ст. земський маєток родини Ярмолинських у Подільському воєводстві складався з частини Ярмолинець, якою володів Матвій Ярмолинський (друга частина належала власнику Чолганському). У 1563 р. Матвієві також належала половина с.Савинець, яким він володів разом з Северином Ярмолинським та Адамом Міцковським, а с.Струга належала Ярмолинським-Сутковським [9, с.199].

До середини ХУІ ст. Ярмолинські родичалися переважно з представниками родин свого кола. Так, сам Олехно був одружений з Богданою, донькою Дашка Калиновича, волинського зам'янина (землевласника) з Крем'янецького повіту. Його діти були одружені: Василь – з Дариною Гаврилівною Лесницькою, Северин – з Ганною Куневською, Юхно – з Марухною, а доньки, відповідно, – Анна з Щенним Шаравським, Маруша з Федором Ластовецьким і Вератка з Петром Сербином [9, с.199-200].

Служба у війську на початку ХУІ ст. стала чи не головною справою подільської шляхти, яка не оминула і Ярмолинських. Вже 1511 р. Дахно Ярмолинський з 5 кіньми служив у роті Станіслава Лянцкоронського. В Обертинській військовій кампанії 1531 р. брав участь Юхно Ярмолинський і служив у роті Анджея Трояновського з почтом (у супроводі) шести гусарів, стрільця і вершника, що свідчило про його статок. Його брати Василь і Северин Ярмолинські, кожен з шістьма вершниками служили у роті Зборовського, шляхтича з Краківського воєводства. Після певної перерви Северин у 1545 р. служив у роті барського старости Бернарда Претвича. У 1546-1547 рр. у роті бельзького воєводи Миколая Синявського зустрічаємо Костянтина Сутковського з двома кіньми. Ще одним представником родини, котрий служив у роті Претвича, був Юрій Ярмолинський, котрий 2 жовтня 1550 р. отримав за службу платню в с. Шаравці (Шарівці) [9, с.200-201].

Загалом, з огляду на значні статки та власність роду Ярмолинських їм не вдалося здобути високих посад та титулів при королівському дворі чи службі. Можливо причина «нелюбові» до них впливових представників подільської шляхти, що стало на заваді зробити бодай урядницьку кар'єру в Подільському воєводстві, полягала у відсутності певного протектора (лобіста) [9, с.201], а можливо, знаходилася в етнічній площині, адже українські родини, якими були Ярмолинські, зрозуміло, поступалися польським родам відносно впливу на королівський двір, польську політичну еліту.

Не обминали Ярмолинці та навколишні землі воєнні лихоліття, збройна боротьба та протистояння. Тут польським військам протистояли загони С.Наливайка у 1595-1596 рр.

Поблизу Ярмолинець у с. Фельштин виявлені земляні укріплення – редути (рови з трьох сторін), які були побудовані для захисту від чисельних набігів татар. Востаннє татари побували тут, розорюючи край, у 1615 р. [5, с.69].

Повз Ярмолинці проходили також війська Б.Хмельницького і його полковників М.Кривоноса та І.Богуна під час визвольної війни 1648-1654 рр. [17, с.443].

За царювання короля Яна Собеського (1626-1696) Поділля, у тому числі Ярмолинці, з 1672 по 1699 рр. потрапили під протекторат Османської імперії. Гетьман Правобережної України Петро Дорошенко у 1672 р. брав участь у захопленні Кам'янця турками. Для цього, пройшовши в середині першої декади серпня 1672 р. околиці Бара українсько-кримські залоги, які очолювали П.Дорошенко і хан Селім-Гірей, попрямували до Кам'янця не традиційним шляхом, а в обхід щоб підійти до фортеці із західної сторони, вочевидь, аби відрізати місто від Галицького Поділля і Галичини. Ймовірніше всього рухалися повз Зіньків на Ярмолинці й далі до Городка і Бедриківців, які захопили (за винятком Городоцького замку). Потім оволоділи Збрижем та через Оринин попрямували до Кам'янця [17, с.395].

Втративши Поділля поляки не припиняли боротьбу з Османською Портою. Восени, ймовірно, 17 жовтня 1673 р. коронний хорунжий Микола Сенявський під час військового рейду по території Кам'янецького ейялету (з тур. – провінція), з'явившись раптово під Ярмолинцями, отримав локальну

перемогу над турками. Полякам вдалося захопити Хасана-агу (відав збором податків), уповноваженого від кам'янецького дефтердара Мустафи-ефенді, а також валку із 100 (у деяких джерелах – 200) возів з провіантом, який везли з Меджибожа до Кам'янця [8, с.111; 16, с.17; 17, с.476].

Після укладення „вічного миру” між Росією та Польщею у 1686 р., Правобережна Україна, в тому числі Подільське воеводство, мали відійти до Речі Посполитої. У травні-вересні 1699 р., відповідно до Карловіцького російсько-турецького договору Поділля перейшло від Туреччини до Польщі [5, с.194]. У свою чергу польська шляхта, повертаючись у маєтки, почала відновлювати старі жорстокі форми експлуатації, до якої додавався релігійний гніт. Таке положення викликало обурення селянства, спонукало до збройної боротьби, що спалахнула на початку XVIII ст. Селяни та козаки об'єднувалися у загони для спільної боротьби проти економічного та релігійного гніту. Один із козацько-селянських загонів, на чолі яких стояв Федір Білоцький (псевдо Шпак), у 1702 р. завдав поразки польському війську під командуванням полковника Я.Шепінга в битві, що відбулась між с.Савинцями і Томашівкою. Після перемоги повстали повернули до с.Савинці, де зруйнували панський маєток, а пізніше побували у Ярмолинцях і підірвали земляні вали містечкового замку [5, с.144]. Впродовж двох років повстали селяни ще тричі побували у Ярмолинцях [18, с.6].

На початку XVIII ст. поблизу Ярмолинець виникли фільварки Боснячина і Писарівка, які злились в один – Березівку. Селяни поселялися тут за договором, що передбачав певні пільги: звільнення на кілька років від податків, зменшення повинностей і відробітків. Однак, після закінчення терміну договору землевласник не надавав більше пільг селянам і, в такий спосіб, відбувалось поступове їх закріпачення.

Ярмолинці у володінні роду Ярмолинських знаходилися до XVIII ст., після чого, в силу родинних зв'язків перейшли до роду Шепінгів, проте не надовго [12, с.712]. У 1702 р. в Ярмолинецькому маєтку поміщика Я.Шепінга, вихідця з Ліфляндії (Прибалтики), нараховувалось 500 кіп хліба, 160 вуликів, 40 корів, винокурня [7, с.642].

З часом змінювались власники Ярмолинець і земель що до них прилягали. У 1757 р. по купчій Ярмолинці за 245 тис. крб. золотом перейшли до польського генерала Павла Старжинського. Однак, генералу не пощастило із новим придбанням так, як то посуха, то пошесті чуми заважали раціональному розвитку господарства. Намагаючись змінити стан справ на краще, Старжинський П. у 1761 р. розпочав будівництво, одного з кращих на Поділлі, монастиря для монахів ордена бернардинів. Проте завершити будівництво не вдалося через нестачу коштів [5, с.159; 12, с.712].

Маючи великі борги, Старжинський П. у 1772 р. змушений продати містечко Войцеху Мархоцькому (Саноцькому-Мархоцькому) [5, с.159], котрий особисто був знайомий з королем Речі Посполитої Станіславом Августом Понятовським (1732-1798). У листопаді 1781 р. польський король, направляючись до Кам'янець-Подільського, зупинявся у Мархоцького В. на відпочинок. Використовуючи особисті взаємини з королем, Мархоцькому В. у 1787 р. вдалося одержати королівську грамоту на право проведення в Ярмолинцях торгів і ярмарків [12, с.712; 19, с.112].

Невдовзі, після несподіваної смерті бездітного Мархоцького В., ярмолинецькі маєтки перейшли по спадщині у володіння його племіннику Ігнатію Сцибор-Мархоцькому, який на той час захопився обласштуванням «Миньковецької держави». Сцибор-Мархоцький І., внаслідок обміну та продажу ряду населених пунктів, передав у власність Ловчому Коронному (слуга короля в організації охорони королівських лісів та полювання) Адаму Орловському села Маліївці та Слобідку Маліївцьку [18, с.7], а в кінці XVIII ст. і Ярмолинці [7, 642; 16, с.19].

Таким чином протягом тривалого часу в історичній науці були присутні тенденції вивчення глобальних історичних проблем, при цьому дещо залишались в «тіні» питання вивчення краєзнавства, історії великих і малих населених пунктів. У зв'язку з цим, міста і села України, включаючи Поділля, і зокрема Ярмолинеччину, потребують об'єктивного, поглибленого вивчення та подальшої популяризації на різних рівнях.

Джерела та література:

1. Архив ЮЗР. Ч.7. Т.2. 465 с.
2. Архив ЮЗР. Ч.8. Т.1. 372 с.
3. Винокур І.С., Горішний П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський: Центр Поділлязнавства, 1994. 362 с.
4. Грушевський М. Барське староство. К.: Либідь, 1894. 255 с.
5. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1901. 457 с.

6. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області // Винокур І.С., Гуцал А.Ф., Петляк С.І., Тимошук Б.О., Якубовський В.І. К.: Наукова думка, 1984. 221 с.
7. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. К.: УРЕ, 1971. 705 с.
8. Михайло Акимович Орловський (1807-1887). Вибрані праці. / Упорядники А.М.Трембіцький, С.М.Єсюнін. / Хмельницький – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисін О.В., 207. Ч.1. 276 с.
9. Михайловський Віталій. Еластична спільнота в другій половині ХІУ – 70-х роках ХУІ ст. К.: Темпора, 2012. 450 с.
10. Михайловський В.М. Подільське воєводство // Енциклопедія історії України: У 10 т. Т.8. К.: Наукова думка, 2011. 520 с.
11. Подольские епархиальные ведомости. 1882. №17. С.550-552.
12. Приходи і церкви Подільської єпархії. Під ред. Евфимія Сецінського. Біла Церква: Вид. О.Пшонківський, 2008. 996 с.
13. Пшездзецкий О. Поділля. Волинь. Україна. Картини місць і часів. Вільнюс, 1841. 368 с.
14. Рибак І.В. Зінків від найдавніших часів до сьогодення. Наукове видання. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2010. 160 с.
15. Сіцінський Ю.Й. Оборонні замки Західного Поділля ХУІ-ХУІІІ ст. Кам'янець-Подільський, 1994. 96 с.
16. Слободянюк П.Я., Хоптяр Ю.А. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Ярмолинського району. Хмельницький: Поділля, 2004. 507 с.
17. Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет: наукове видання. К.: Темпора, 2011. 632 с.
18. Снігур О. Ярмолинці (короткі історичні нариси.). Ярмолинці, 2000. 64 с.
19. Хоптяр Ю.А. Утворення та розвиток ярмарків на Поділлі в ХУІ-ХУШ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 1998. Т.2(4). С.112-118.

*Тетяна Будяй
м. Хмельницький*

ПЕРЕСОПНИЦЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ – НАЦІОНАЛЬНА СВЯТИНЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

В статті висвітлено передумови та історію створення Пересопницького Євангелія; надано опис рукопису, особливості його мови, структури та оздоблення; розглянуто подальший історичний шлях Першокниги та інформацію щодо проєкту з факсимільного відтворення Пересопниці.

Ключові слова: Пересопницьке Євангеліє, рукопис, староукраїнська літературна мова, факсимільне видання.

Важливим фактом для історії Хмельниччини й підтвердженням значного впливу християнських духовних цінностей на життя народу давньої Волині та Поділля і становлення самобутньої культури та освіти українців є робота над Пересопницьким Євангелієм, яка була розпочата 466 років тому у Дворецькому монастирі князів Заславських (нині – с. Двірець Шепетівського р-ну Хмельницької обл.). Саме тому Хмельниччину по праву можна вважати батьківщиною Першокниги.

Пересопницьке Євангеліє – визначна рукописна пам'ятка староукраїнської літературної мови та мистецтва, яка є проривом у середньовічній свідомості та водночас першим з відомих нам перекладів священного тексту Євангелія українською літературно-писемною мовою середини ХVІ ст. В цьому полягає її унікальність і наукова цінність. За новітніх часів – як уособлення духовної спадкоємності та давньої культурної традиції України – Пересопницьке Євангеліє набуває значення «політичного символу нації» та використовується під час інавгурації усіх Президентів нової Української держави. Пересопницьке Євангеліє стало духовним оберегом нашої держави й найголовнішою книгою України.

Святиня була написана в часи пошуку українцями власної культурної, мовної та релігійної ідентичності. У ній поєднуються традиції та новації, що характеризують тодішню епоху. Сам факт перекладу Святого Письма народною мовою тісно пов'язаний з реаліями ХVІ ст., а саме з Реформацією. Біблію перекладено німецькою (Мартін Лютер), англійською, французькою мовами. Цікаво, що переклад Святого Письма чеською з'явився ще 1489 р. Робилося це в рамках основної ідеї Реформації – максимального усунення посередників між людиною і Богом. Малозрозуміла латина, подібно як і церковнослов'янська, робила постать священнослужителя вкрай необхідною для спілкування людини з Всевишнім та посилювала роль Церкви. Переклад простою мовою давав віруючому можливість самому читати духовну літературу й пізнавати Бога.

Дане видання стало вдалою спробою розвитку книжкових традицій з урахуванням суперечностей епохи, стику культур і вимог нового часу. Вона створювалася у складний час, коли зустріч Сходу і Заходу завершилася богословськими суперечками, а боротьба з католицькою експансією і впливом протестантизму досягла апогею. Водночас Схід перейняв багато західних традицій.

Пересопницьке Євангеліє – самий ранній з відомих нам сьогодні перекладів тексту Євангелія українською літературно-писемною мовою середини XVI ст., яке постало в один ряд з прадавніми пам'ятками давньоукраїнської мови – грамотами XV ст., Кам'яно-Струмилівським Євангелієм (1411 р.), Четві-мінеєю (1489 р.) і Крехівським Апостолом (близько 1560 р.), а також записами української народної поезії у чеській граматиці Яна Благослава (1571 р.).

Отже, Пересопниця свого часу стала важливим чинником утвердження живої української мови, тому представники українського суспільства відчували потребу впроваджувати її в релігійний вжиток.

За оцінкою вчених, Пересопницьке Євангеліє написано саме книжною староукраїнською літературною мовою. Пам'ятка має виразно українську синтаксичну структуру. В цю епоху Святе Письмо створюється і в інших слов'янських народів. Пересопницьке Євангеліє серед них вирізняється живою, багатозначною літературною мовою, яка максимально наближена до церковнослов'янського оригіналу, але все-таки зрозуміла простим людям.

Як було зазначено вище, історія створення Пересопницького Євангелія бере свій початок на теренах сучасної Хмельниччини.

У православної рукописній традиції переписування книг Святого Письма завжди було особливою роботою, де авторство не вказувалося. Така анонімність є характерною особливістю середньовічної християнської культури: скромність, відмова від індивідуальності особи, благоговіння та відповідальність за кожне написане слово. Унікальність Пересопницького Євангелія полягає у тому, що це одна з небагатьох рукописних книг, історія якої відома, принаймні частково. Нам відомі дані про місце написання рукопису, точні дати його створення, а також імена фундаторів видання. Цю інформацію можна знайти на останній сторінці книги.

Отож, роботу над рукописом розпочато 15 серпня 1556 р. в Дворецькому монастирі князів Заславських при церкві Святої Трійці, про що вже теж згадано вище. Саме тоді написано Євангеліє від Матфія і першу половину тексту Євангелія від Марка. Згодом роботу було припинено і відновлено лише 1561 р. в Пересопницькому монастирі при церкві Різдва Богородиці (нині – село Пересопниця Рівненської області). Тут дописано Євангеліє від Марка, завершено Євангелія від Луки та Іоанна, післямова до пам'ятки та «Місяцеслов». Весь процес було завершено 29 серпня 1561 р.

Замовниками та фундаторами Пересопницького Євангелія виступали українські шляхтичі – волинська княгиня Анастасія Юріївна Заславська-Гольшанська, яка під ім'ям Параскеви була ігуменею Дворецького монастиря, її зять і дочка – князь Іван та княгиня Євдокія Чарторийські. Переклад було здійснено архимандритом Пречистенського (на честь Пречистої Богородиці) монастиря Пересопниці Григорієм, а писарем пам'ятки став вихованець волинської рукописної школи Михайло Василювич (син протопопа Сяноцького), яким написано більшу частину тексту (рис. 2). Відмінність почерків, якими написаний текст Пересопницького Євангелія, свідчить про те, що його писало двоє осіб, але ім'я другого писаря залишилося невідомим.

Як правило, переписувачами таких текстів були освічені ченці, які мали досить старанності й часу для такого копітного заняття. Вся староруська література свідчить про те, що такі переписувачі були і перекладачами, і редакторами, і тлумачами, а, часом, і «співавторами», особливо богословських текстів; володіли різними мовами, історичними і релігійно-філософськими знаннями, мали письменницький дар. Писалися книги спеціальним, ніби друкованим, шрифтом – уставом, вивіренним до міліметра. Письмо при цьому набуває ознак мистецтва, кожна літера пишеться, як прикраса, що заповнює поле тексту мов вишивка, має неперевершені художні й естетичні якості. Таким витонченим і є аркуш нашої святині. Сама ж робота довірялася лише найпрофесійнішим писарям, майстрам книжкового аркуша, тому що була плодом багаторічного досвіду.

Невідомо, яку освіту отримали Григорій Пересопницький і Михайло Василювич, але, судячи з якості перекладу і приписок, вона була достатньо високою як на той час.

Пересопницьке Євангеліє – розкішна книга, вагою 9 кг 300 г – писана пізнім уставом на пергаменті форматом 380x240 мм. Книга складається з 482 аркушів. Рукопис пишно орнаментований, прикрашений високохудожніми кольоровими заставками й мініатюрами. За красою й багатством оформлення Пересопницьке Євангеліє не має рівних собі серед українських рукописів.

До її тексту увійшли «Наука читання» з передмовою, чотири Євангелія з покажчиками глав і передмовами, післямова та «Місяцеслов».

Як свідчить структура тексту, книги – це богослужбове Євангеліє. Іншими словами, це текст Чотирьох євангелія, який пристосовано для використання у богослужбовій практиці, з поділом тексту на глави та «зачала» (цілісні за змістом частини тексту, що згідно богослужбової традиції Православної Церкви належать до читання у призначений день). Це свідчить про те, що переклад було здійснено з богослужбовою метою. Починається пам'ятка зі спеціальних вказівок, як і де шукати у тексті кожного з євангелістів потрібні місця. Отже, вже у середині XVI ст. в українських церквах запроваджувався україномовний переклад Святого Письма. Україна, таким чином, крокувала в ногу з передовими тенденціями світу.

Увесь текст книги за зразком західнослов'янських перекладів поділено на глави, що починаються з сумарія (короткого змісту викладу наступної глави), вписаного в рамку. Сумарії в перекладних українських конфесійних текстах застосували вперше. Відсутні сумарії лише на початку першої глави кожного Євангелія, натомість постійно наявні глоси – пояснення до окремих малозрозумілих слів – зроблені живою староукраїнською мовою. Вони виділені рамочкою й розміщені безпосередньо у тексті, але іноді зустрічаються і на полях рукопису. З цієї точки зору, переклад становить великий інтерес для лінгвістів. З Пересопницького Євангелія робилися списки, відомі як Волинське та Литківське Євангеліє XVI ст. На початку XX ст. воно стало джерелом для Словника історичної української мови за редакцією Е.К. Тимченка – праці, що містить тлумачення і пояснення понад 10 тис. слів.

Писано Євангеліє «новим» українським уставом та півуставом з елементами скоропису, притаманними для волинської школи книжного письма. У правописі поєднані давньоукраїнські, південнослов'янські та новітні на той час староукраїнські орфографічні норми.

Відповідно до колофонного запису (вихідних даних на останній сторінці), переклад зроблено з церковнослов'янської мови болгарської редакції (рис. 3). Якість перекладу не скрізь бездоганна, радше по тексту можна простежити процес вдосконалення майстерності перекладачів. У передмові до Євангелія від Матвія авторства Теофілакта (Феофілакта) Болгарського переважно зберігся старослов'янський текст. Так само близькими до старослов'янського протографа є тексти Євангелій від Марка та Матвія. Ближче до народної мови перекладене Євангеліє від Йоана і, особливо, Євангеліє від Луки. Сумарії та Післямова є оригінальними текстами і належать перу пересопницьких переписувачів – архімандритові Григорію та Михайлові Василювичу. Загалом аналіз тексту показує, що у роботі над перекладом використовувалися переважно церковнослов'янські джерела. Однак наявність сумаріїв та їх правопис, де вживано орфограми конфесійного і ділового письменства, засвідчують і використання текстів Євангелій грецького та західнослов'янського, ймовірно, польського та чеського, походження.

Пересопниця створювалася в епоху, коли Європі вже було відоме книгодрукування, що дозволяло уникати багатьох помилок при створенні тексту, неточних штрихів у його художньому оздобленні. На слов'янській землі, куди книгодрукування прийде значно пізніше, вдосконаленій латинській книзі протиставили свою – досконалу в художньому відношенні. Вона була написана на дорогому пергаменті, тоді як матеріалом для безлічі книг служив папір. Оздоблення виконано різнобарвними фарбами та золотом, також наявні численні заставки, ініціали, контурні малюнки тощо. Щодо багатства орнаментальних мотивів «Пересопницьке євангеліє» займає перше місце не лише серед українських, а й серед східнослов'янських рукописів загалом. Фахівці вважають даний рукопис перлиною українського книжкового мистецтва XVI ст.

Пам'ятку прикрашають чотири майстерно виконані барвисті мініатюри євангелістів, де досягнута дивна гармонія між формою і змістом. Кожну з мініатюр виписано на суцільному золотому тлі різнокольоровими фарбами. Поєднання ніжно-рожевих, сірих, блакитних, сріблястих, золотих, червоних і зелених тонів додає їм життєрадісності й урочистості. Малюнки прикрашають оригінальні плетінчасті та рослинні орнаменти, які мають яскраво виражений характер українського книжкового мистецтва і зберігають певну єдність з мистецтвом Відродження.

Із зображення євангелістів, які виконані за усталеною іконографічною схемою, починається кожна частина Пересопницького рукопису. Проте на двох з чотирьох мініатюр поміняні символи: Марко зображений з орлом, а Іоан з левом, що зазвичай не зустрічається в українській іконографії.

Автор мініатюр традиційно відтворює євангелістів за роботою: Матвій загострює перо, Марко думає, Лука ставить чорнильницю, Іоан диктує, але жоден з них не зображений в момент написання тексту. Їхні гімнатії, тобто плащі, розвиваються від вітру, що рідко, але зустрічається на волинських іконах.

Тривалий час ім'я майстра, автора мініатюр, залишалося невідомим. Встановив його художник із Дрогобича Лев Скоп. Чималий досвід роботи реставратором ікон допоміг йому вивчити авторський почерк різних художників і точніше датувати ікони. З-поміж робіт реставратор вирізняв стиль одного з найкращих українських ренесансних художників того часу – Федуска із Самбора. Мистецтвознавець,

співставляючи динамічні гімнатії, змінені символи євангелістів, архітектурні мотиви позаду, з іконами Федуска із Самбора, робить висновок, що саме цей галицький іконописець є автором мініатюр Пересопницького рукопису. Проте у приписах книги немає жодної згадки про ім'я художника.

Книгою користувалися впродовж століть. Палітурку (оправу) рукопису довелося міняти не менше трьох разів. У різних місцях рукопису є позначки кількома мовами, що належать до різних епох. На перших сторінках – дарчий напис українською мовою про передачу Євангелія єпископові Переяславському українським гетьманом Іваном Мазепою, який зробив нову палітурку рукопису і прикрасив її коштовним камінням, розуміючи його історичну і художню цінність.

Історія пам'ятки свідчить про те, як легко ми забуваємо про долю власних святих та духовної спадщини, і водночас, про те, що «вивести» їх «за дужки» історії нашої культури є неможливим.

Доля фоліанту була непростою. Він зберігся, можна сказати, дивом. Одразу після написання книги її почали використовувати в Заславському православному монастирі. Останній запис у монастирському інвентарі Пересопниці датується 1600 р. Ймовірно, Євангеліє там зберігалось до 1630-го, коли обитель разом з усім майном та земельними угіддями перейшла у володіння єзуїтів; пізніше – у Клеванському замку міста Звягель (нині – Новоград-Волинський), Печерському монастирі Києва. Очевидно, після того як Пересопницький монастир став єзуїтським колегіумом, Євангеліє було вивезено звідти православними ченцями і подорожувало досить довго. На рукописі сліди крапель води – свідчення про перевезення книги. Напис латиною доводить, що рукопис певний час перебував у Переяславській семінарії. Доля книги тривалий час була невідома.

Наступна згадка про Пересопницю пов'язана з іменем мецената, ктитора і будівничого багатьох храмів і монастирів гетьмана Мазепа. Запис на деяких сторінках рукопису, а саме з 2-го по 7-й аркуш, говорить про те, що Пересопницьке Євангеліє певний час знаходилося в Івана Мазепа, й у 1701 р. він подарував його збудованому власним коштом Переяславському кафедральному собору (рис. 4).

Євангелієм повсякчас користувалися під час служби в Переяславському соборі. Коли ж українська церква остаточно підпала під п'яту російського Синоду і на переяславську катедру стали призначати єпископів-росіян, Святе Письмо українського друку було передано до бібліотеки, як «непотрібне для богослужінь».

Саме наприкінці XVIII ст. пам'ятка опиняється в бібліотеці Переяславської духовної семінарії, де 1845 р. її побачив видатний поет Тарас Шевченко, коли за дорученням Київської археографічної комісії оглядав старожитності Переяслава. Саме гуру української поезії відзначив розкіш оздоблення та українську мову тексту. На рукописну книгу звернув увагу й історик, фольклорист, член-кореспондент Петербурзької академії наук (родом з Лохвицького повіту Полтавської губернії) Осип Бодяньський і ввів її в науковий обіг. Після переведення духовної семінарії з Переяслава до Полтави (1862 р.) Пересопницьке Євангеліє теж перевезли туди.

Із семінарської бібліотеки книгу вилучили за розпорядженням міністра освіти і обер-прокурора Найсвятішого Синоду графа Д. Толстого. Той доповів про цікаву пам'ятку російському імператору Олександрові II, який зажадав її побачити на власні очі. Тоді ж Євангеліє стає власністю великого князя Петра Георгійовича, принца Ольденбургського, після смерті якого книгу повернула в бібліотеку Полтавської духовної семінарії вдова князя.

Згодом книгу передали до музею Полтавщини (пізніше – краєзнавчий музей), де вона зберігалася до Другої світової війни. У 1941 р. частину музейних колекцій з Полтави евакуювали до Уфи – вивозили найцінніше і те, що можна було швидко спакувати. І хоча у переліку таких речей Пересопницького Євангелія не було, хтось із співробітників музею поклав його до ящика з порцеляною. Усе, що вдалося завантажити у вагони, опинилося в Уфі, в той час як 70 тис. томів книг з музейних фондів згоріло під час пожежі. Після війни рукопис повернувся не до Полтави, а в Київ, у фонди Києво-Печерського історико-культурного заповідника, де ніхто не здогадувався про цінність книги. Рукопис у 1948 р. серед непотребу виявив професор Сергій Маслов. Він і передав пам'ятку до Інституту рукопису нинішньої Національної бібліотеки ім. В. Вернадського, де вона зберігається дотепер в одній з кімнат сховища з відповідним температурно-вологісним режимом у спеціально виготовленій ще в 1948 р. скриньці та, на додаток, в спеціальному сейфі.

Книга ще не скінчила розповідати свою історію. Її життя триває не лише в науковому середовищі. Роль Пересопницького Євангелія в житті незалежної України полягає ще й в тому, що саме на ньому приносить свою Присягу на вірність українському народові кожен новообраний Президент України. Таким чином, Пересопницьке Євангеліє, яке під час принесення Присяги лежить на трибуні поряд з Конституцією України та Актом проголошення Незалежності України, вже стало традиційним символічним

атрибутом церемонії інавгурації Президента України, чим остаточно виокремилася з поміж усіх інших першодруків країни.

Нове життя настало для пам'ятки восени 2007 р., коли з благословення Предстоятеля Української Православної Церкви, нашого земляка, уродженця Хмельниччини Блаженнішого Митрополита Володимира (Сабодана) Київська Митрополія разом з Національною академією наук України, Національною бібліотекою імені Вернадського і видавництвом «АДЕФ-Україна» започаткувала масштабний видавничий проект з відтворення Пересопницького Євангелія. Однак проект УПЦ не зводився лише до факсимільного відтворення рукопису, але й включив до себе реставрацію оригіналу, пошкодженого грибок; видання наукових розвідок про історію Євангелія; проведення наукових конференцій та презентацій унікального видання в Україні та за кордоном.

Факсимільне видання Пересопницького Євангелія – це унікальна копія, що максимально відповідає оригіналові (рис. 1). Видавці відтворили книгу, дотримуючись розмірів (24x38x13 см), ваги (9 кілограмів 300 грамів) та особливостей оригіналу (дефекти пергаменту, виправлення тексту, забруднення від гортань, краплі воску, пошкодження, помітки, автографи).

Для відтворення повнокольорових пергаментних сторінок Євангелія знайдено папір, який цілком відповідає пергаменту за тактильними властивостями та фактурою. Факсимільне видання містить перші 16 сторінок, які на сьогодні через ураження грибок фактично знищені в оригіналі Євангелія.

Обкладинка видання відповідає початковій оправі рукопису. Палітурка тверда, виготовлена з натуральної шкіри коричневого кольору, прикрашена автентичним середньовічним орнаментом, виготовленим за технологією сліпого тиснення. Лицьова сторона обкладинки оздоблена латунними посрібленими медальйонами із зображенням Євангелістів та розп'яття Христа в центрі.

Аби зберегти раритетність видання Пересопницького Євангелія, було вирішено видати його обмеженим накладом – усього 1000 примірників. З благословення ж Блаженнішого Митрополита Володимира унікальне видання передається в дар Предстоятелям та чільним ієрархам Православних Церков, вітчизняним музейним, науковим та освітнім інституціям, міжнародним науковим та дипломатичним установам. Частина накладу передається церковним меценатам, які сприяють будівництву Кафедрального Собору Української Православної Церкви у столиці України.

В історії кожного народу знайдеться небагато книг, які він через віки зберігає й відносить до особливих, знакових, символічних, вважає їх своїми реліквіями та священною пам'яткою. Пересопницьке Євангеліє належить саме до таких книг.

Попри те, що Євангеліє не є канонічним текстом, фоліант є духовним скарбом українського народу і символом незалежності України. Євангеліє не лише цікаве в духовному аспекті для вивчення, а й в історичному, мистецтвознавчому і філологічному як приклад становлення української мови.

Проект факсимільного видання Пересопницького Євангелія має важливе значення, оскільки оригінал, створений між 1556 та 1561 рр., дуже крихкий, доступ до нього обмежено. Лише раз на п'ять років під час інавгурації Президента книга покидає свій притулок, тому не всі мають можливість ознайомитися з нею. Тепер, завдяки реалізації цього проекту, побачити Євангеліє може більше бажаючих.

Ми пишаємося, що в 2011 р. один з примірників факсимільного видання Пересопницького Євангелія було передано Митрополією Української Православної Церкви до фондівської колекції Хмельницького обласного краєзнавчого музею і зберігається у фондовій групі «Документи».

Факсимільне видання Пересопницького Євангелія часто представлено на тематичних виставках у залах нашого музею, де хмельничани та гості міста можуть ознайомитися з цим унікальним виданням. А також це дає дослідникам та науковцям можливість вивчати письмову пам'ятку тих років, коли переклад слова Божого на рідну мову і захист православ'я був одним із засобів боротьби українського народу за власну ідентичність.

Джерела та література:

1. Білокінь С.І. Біблії переклади українською мовою // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – Київ: Наукова думка, 2003. – Т. 1: А-В. – 688 с.
2. Гнатенко Л.А. Пересопницьке Євангеліє // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2011. – Т. 8: С. 138. – 520 с.
3. Дубровіна Л.А., Гнатенко Л.А. Археографічний та кодикологічний опис Пересопницького Євангелія. <http://www.nbuv.gov.ua/articles/2001/01dlape.pdf>
4. Єсюнін С.М. До історії села Двірець Ізяславського району // Педагогіка духовності / Збірка наукових праць в 2-х частинах. Ч.1: Пересопницьке Євангеліє: духовна святиня українського народу (до 455-річчя з початку написання Пересопницького Євангелія). – Хмельницький, 2012. – С.62-66.

5. Житецкий П.И. Описание Пересопнической рукописи XVI в. с приложением текста Евангелия от Луки, выдержек из других евангелистов и 4-х страниц снимков. – К., 1876. – 79 + 4 с.
6. Запаско Я. Мистецькі рукописні пам'ятки України. – Львів, 1997. – 80 с.
7. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – К.: Либідь, 1994. – Кн.2. – С.53-55.
8. Національний проект «Рукопис XXI сторіччя» від видавничого дому «АДЕФ-Україна». comin.ktmu.gov.ua. 16.08.2011
9. Пересопницьке Євангеліє. Факсимільне видання. adef.com.ua. 2011
10. Пересопницьке євангеліє // Український советський енциклопедический словарь / Под. ред. А.В. Кудрицкого. – К., 1988. – Т.2. – С.655.
11. Пересопницьке євангеліє | Енциклопедія історії України
12. Пересопницьке Євангеліє (1556-1561) та проект з його відтворення під патронатом УПЦ як засіб утвердження міжнародного іміджу України / Єпископ Переяслав-Хмельницький Олександр, секретар Предстоятеля УПЦ / <http://orthodox.org.ua>
13. Пересопницьке Євангеліє – святиня українського народу.../ <https://mefodiy.org.ua>
14. Пересопницьке Євангеліє: від гетьмана Мазепи до президентів незалежної держави / Чорна С. / <http://www.golos.com.ua/>
15. Чепіга І. П. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови // Пересопницьке Євангеліє 1556-1561: Дослідження. Транслітерованій текст. Словопокажчик / підгот. І. П. Чепіга, Л. А. Гнатенко. – К., 2001. – С. 51.
16. Чепіга І. Пересопницьке Євангеліє. Історія відкриття пам'ятки // Бібл. вісн. – 1997. – № 1. – С. 38-39.
17. Хмельниччина – батьківщина Пересопницького Євангелія / <https://moyagazeta.com/>

Додатки:

Рис. 1. Книга «Пересопницьке Євангеліє» (факсимільне видання), 1561 р. (2008 р.).

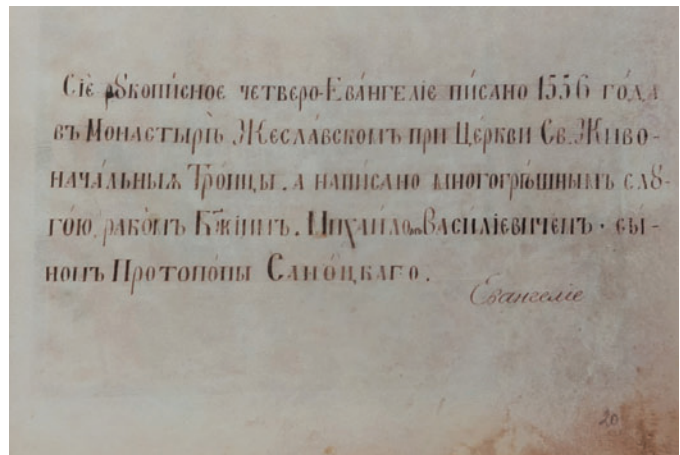

Рис. 2. Фрагмент сторінки із записом щодо авторства та місця створення рукопису.

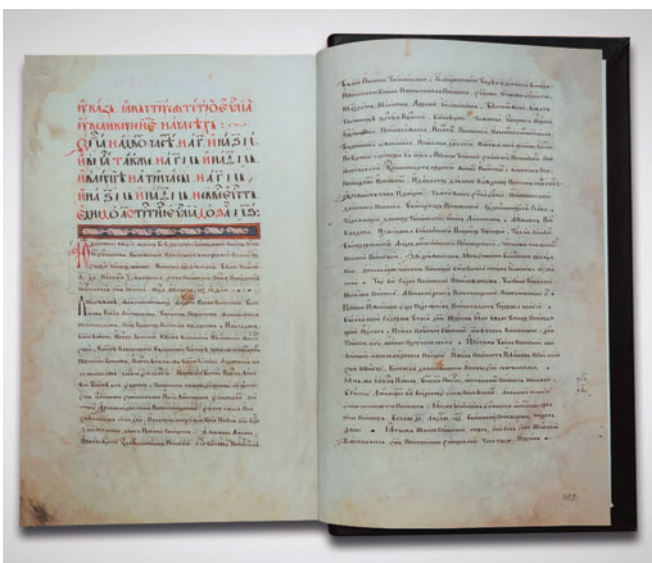

Рис. 3. Сторінки з фрагментом колофонного запису.

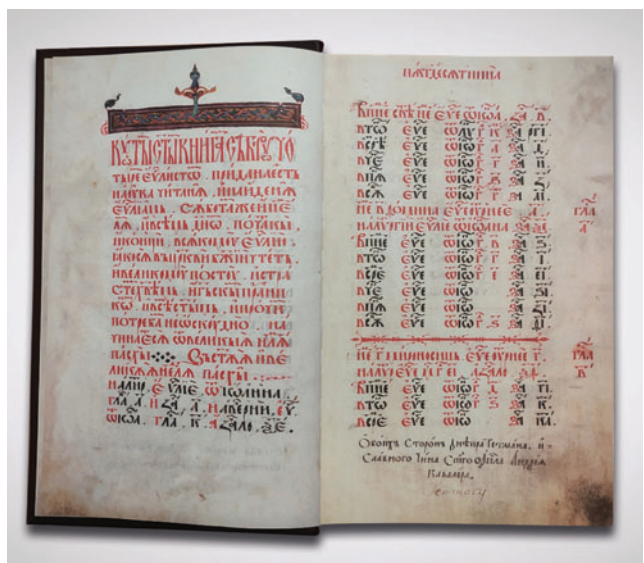

Рис. 4. Сторінки з фрагментом дарчого напису про передачу Пересопниці гетьманом І. Мазепою єпископові Переяславському.

АРТИЛЕРІЯ МЕДЖИБІЗЬКОЇ ФОРТЕЦІ ТА ФОРТУ «РАКОВЕЦЬ» У XVI-XVII СТОЛІТТЯХ

Стаття має на меті дати відповідь на ключові питання, пов'язані із артилерією, що перебувала на озброєнні Меджибізької фортеці та форту Раковець у XVI-XVII ст. У статті розкриваються підстави, що спричинили відповідний стан гарматного забезпечення замку та форту. Також проводиться аналіз відповідності такого озброєння до викликів, що поставали перед фортецями Поділля у конкретний історичний період.

Ключові слова: *Меджибізький замок, форт «Раковець», артилерійський парк, граната, ядро, картеч.*

Що змінилося у фортифікації XVI-XVII ст. порівняно із середньовічною? Таке запитання виникає мабуть у кожного відвідувача, який оглядає сьогодні незабутні фортечні споруди. Звичайно, архітектура та фортифікаційне мистецтво не стояли на місці і на зміну класичним – «круглим» замкам прийшли комбіновані укріплення із відокремленими рavelінами, спочатку круглими, а потім трикутними бастіонами, фортеці окопалися масивними валами-талусами... Але це наслідок, що був викликаний новими реаліями воєн «нового часу», а саме появою богині війни – «артилерії». Звичайно, і до того існували засоби доставки важких кам'яних предметів або контейнерів із запальною сумішшю на велику відстань на голови ворогу. Але і римські онагри, і середньовічні трибюше, приводилися до дії через перетворення енергії людських дій у металевий рух «снаряда», за допомогою натягування линв, підйому важкої противаги. І от уперше засобом такої «доставки» стали не фізичні зусилля людей із їх обмеженнями, а тиск від вибуху пороху, це відкрило майже безкінечні можливості. Саме тому, попри усі недоліки перших гармат, їх потенціал помітили усі, а їх еволюція стала лиш питанням часу.

Перші «протогармати» нагадували «вазу» без лафета та використовували у якості снарядів стріли, і придатні були більше до пробивання воріт при осадах [1, с. 31]. У польовій битві такі гармати хіба що могли підвищувати бойовий дух союзних військ гучними пострілами. Але дуже швидко еволюціонуючи артилерія вивела на перший план свій основний козир – балістичні характеристики. Навіть порівняно примітивні бомбарди XV століття мали куди більшу дальність ефективного вогню, та й куди більшу ефективність, ніж масивні, важкі металеві машини середньовіччя, які до того ж і монтувалися інколи до місяця, що затягувало осади дуже надовго.

Як і у випадку металевих машин, першими снарядами стали кам'яні ядра. Особливістю гармат, які стріляли кам'яними ядрами, були порівняно тонші стінки стволів, адже навіть тверді породи каменю, мають набагато меншу вагу, ніж аналогічні чавунні, звідси і менша потреба в об'ємі порохового заряду, і, як наслідок, менший тиск у каналі ствола при пострілі. Поруч із кам'яними використовувалися і свинцеві снаряди, точніше снаряди із сплаву олова і свинцю.

У XVI ст. відбувається поступовий перехід від кам'яних до чавунних снарядів, які мали більшу вагу при меншому об'ємі, а отже вищі балістичні показники, адже погодні умови менше впливали на політ такого снаряда, до того ж руйнівний ефект через їх високу твердість був набагато більшим. Запровадження цієї інновації стало можливим із початком використання гарматної бронзи, замість ненадійного створення гармати методом ковальського зварювання із окремих сталевих смуг, окованих сталевими обручами. Другим чинником було винайдення гранульованого чорного пороху, який згорав куди повніше і створював потужніший тиск у каналі ствола гармати.

Із цього часу калібри гармат позначають не в діаметрі ствола, а у вазі чавунного ядра фунтах. Більш того, діаметр ствола не був сталим і щонайменше на 5 мм перевищував розмір снаряда через те, що вони не завжди були сферичної форми і могли застрягнути при заряджанні, до того ж пороховий нагар при стрільбі також «з'їдав» калібр.

У цей час з'являється величезне різноманіття гармат і поступово формується їх «класична» концепція. Ні у XVI, ні у XVII ст., попри усі спроби стандартизувати гарматний парк Речі Посполитої, вагомих результатів на цьому, поприщі досягнуто не було. Причин такої ситуації є декілька: значна частина закуплених закордоном або трофейних гармат різного періоду, відсутність зазначених нормативів у виготовленні гармат у різних частинах країни, наявність великої кількості приватних магнатських артилерійських арсеналів.

Серед наймасовіших гармат XVI ст. можна виділити наступні типи. «Класичні» бомбарди здебільшого великокаліберні гармати із відносно коротким 6-7 калібрів стволом, часто такі гармати використовували саме кам'яні ядра, дальність вогню таких гармат могла складати від 700 до 2000 метрів. Бомбарди не мали звичних нам лафетів, хоча могли кріпитися до дерев'яних колод, які були покликані зменшити віддачу [1, с. 40]. А от варіант бомбарди із коротким стволом таки отримав лафет – цю гармату називали гуфницею, і цілком можливо, використовували у польових битвах, як легку артилерію, через наявність колісного лафета і малу дальність вогню у кілька сотень метрів [1, с. 61]. На томість бомбарди «петриери» використовувались скоріше для оборони фортець. Вони мали зменшену порівняно із калібром порохову камеру і стріляли крупною кам'яною картеччю, що перетворювала «петриер» на величезний «дробовик».

Нішу легкої артилерії XVI ст. займають «гаківниці» – ручні гармати із калібром до 30 мм, схожі на сильно збільшену у розмірах аркебузу, із масивним гаком, за допомогою якого вони чіплялися за кріпосні стіни або борти возів у таборі, для зменшення колосально віддачі при пострілі, яка за інших обставин могла б серйозно травмувати стрільця [1, с. 43].

У XVII ст. бомбарди еволюціонують одразу у кількох протилежно направлених напрямках. З одного боку вони перетворюються у мортири – гармати із масивними калібрами та коротким стволом від 3 до 6 калібрів. Мортири стріляють здебільшого по навісній траєкторії для перекидання снарядів над кріпосними стінами і польовими укріпленнями. Цей рід артилерії продовжив розвиватися далі та став прообразом сучасних мінометів. Іншим типом гармат, які стали домінувати у арсеналах Речі Посполитої, були «кулеврини» – артилерія малого та середнього калібру із дуже довгими гарматними люфами до 32 калібрів – 4,5 метрів. «Кулеврини» поділялись на екстраординарні – найбільші 140 мм калібром та 30-32 калібри довжиною, ординарні – стандартні, того ж калібру, але значно коротші близько 25 калібрів, середні – із калібром близько 115 мм та легкі – із калібром біля 100 мм. Такі довгостволі гармати кидали ядра на відстань до 2 кілометрів. [1, с. 68]

Існували у XVII ст. і досить екзотичні гармати, відмінні від так би мовити «класичного» типу. Першим їх видом були уже застарілі для того часу «тарасниці», особливістю яких був досить дивний лафет, що нагадував будівельні «козла» із додатковими упорами для зменшення віддачі. Імовірніше за все, такі гармати використовували у вузькому просторі фортечних башт чи пристінних галерей. Калібр таких гармат складав 130-150 мм, довжина стволів була 6-7 калібрів, як наслідок дальність стрільби «тарасниць» складала усього кілька сотень метрів [1, с. 54]. Іншою крайністю у гарматній справі стали «фуглери» – гармати, що випередили технології свого часу, перейшовши від дульної до казенної системи заряджання. Для цього у тильній частині гармати вставлялася спеціальна камера із порохом зарядом на ручці, схожа на металеву кружку [1, с. 55]. Така система перезарядки давала ряд переваг: скорострільність, можливість перезарядити гармату у обмеженому просторі. До прикладу, майже усі «органні гармати» у тому числі і широко відома «козацька ожига» кінця XVI – поч. XVII ст., були «фуглерами» [2, с. 259]. Проте безальтернативне використання чорного пороху та недоліки тогочасної металургії додавали величезну бочку дьогтю у цю ложечку меду. Відсутність щільного сполучення камери із зарядом і ствола створювало зону прориву порохових газів, що сильно зменшувало енергію пострілу, але заради справедливості, варто додати, що цією «хворобою» страждали навіть револьвери XIX ст. Чорний порох створював досить швидко значний нагар і міг утруднити вставляння нової «порохової камери».

Поступово уже у XVII – першій половині XVIII ст. все ж таки проводиться часткова стандартизація артилерійського парку країни. За «точку відліку» береться найбільша масова гармата – «картауна» із калібром у 96 фунтів. Далі в списку йшла «півкартауна» – 48 фунтів, «чверькартауна» – 24 фунти, «октава» – 12 фунтів, фальконети – 3-4 фунтові.

Але якою ж була роль гармат у війнах XVI – XVII ст.? Однозначної відповіді на це дати важко, але точно можна сказати лиш те, що з їх еволюційним розвитком ця роль постійно зростала. Проте, якщо на польові битви гармати впливали відносно слабо, то для оборони чи штурму фортець і замків без застосування артилерії стали практично неможливі. Причиною «допоміжної» ролі артилерії у відкритих боях була низька мобільність і обмеження щодо застосування гармат. Болотистий ґрунт був не прохідним для більшості артилерії, її точність дозволяла влучати лише у достатньо крупні піхотні та кавалерійські підрозділи, та і тут все вирішував випадок. Скорострільність гармат зростала з часом, але навіть легкий фальконет у середньому за день робив лиш близько 90 пострілів, через те, що кожен залп нагрівав ствол, через це він міг при надто частих пострілах просто розірватися.

І все ж гармати стали величезною перевагою, нівелювати яку без їх наявності було майже неможливо. Єдиним вагомим обмеженням була ціна такої переваги і її логістика, адже у ході місячної осади одна важка «картауна» (найкрупніша серійна гармата Речі Посполитої) при власній вазі у 3,5 тони відправ-

ляла у ворога снарядів майже на 26 тон, затрачаючи при цьому близько 18 тон пороху. Доставка усього необхідного до місця займала купу возів, візниць та охорони. Навіть найменша гармата «фальконет» потребувала мінімум чотири вози для транспортування усього необхідного місячного боєкомплекту. А військова кампанія могла продовжуватися набагато довше.

Проблем із логістикою доставки майже не мали арсенали фортець, проте тут з'являлася проблема створення необхідних запасів, адже у разі облоги, поповнити їх до деблокації фортеці буде майже неможливо. Тому забезпечення прикордонних замків усім необхідним було досить вагомою проблемою.

Варто одразу провести чітку межу між державними і приватними фортецями. Це важливо через цілий ряд особливостей, як фінансових можливостей власників, так і військово політичних чинників: перебування фортеці на кордоні із «Диким полем» чи статус столиці маєтності магната, наявність у ній вагомих природних і фортифікаційних укріплень, віддаленість чи наближеність до можливих маршрутів ворожих нападів.

І саме у такому ключі Меджибіж являється унікальною «композицією». З одного боку Меджибіж – центр Меджибізького ключа, приватних маєтностей магнатського роду Синявських, з іншого він знаходиться на межі «Дикого поля» та ще й поруч із Ханським торговим шляхом, яким часто рухуються татарські орди, ну і насамкінець тут одразу два замки – власне Меджибізька фортеця та замчище «Раковець», що являлося митницею над торговим шляхом, під управлінням коменданта державного Кам'янець-Подільського замку Рафаїла Синявського.

На жаль на сьогодні не віднайдено жодної цілої бойової гармати, що стояла на озброєнні Меджибізького замку чи форту Раковець. Через це, для встановлення чим міг бути забезпечений артилерійський арсенал фортець, варто провести аналіз віднайдених уламків гармат, а також снарядів, які використовували наявні у фортецях гармати.

Почнемо з уламків. У ході розкопок замчища Раковець археологами було виявлено фрагменти щонайменше двох гармат: однієї чавунної та як мінімум однієї бронзової. На вцілілих частинах збереглися достатньо великі частки внутрішньої окружності стволів, що дозволило спроектувати повну окружність і заміряти калібри гармат. Калібри виявилися досить стандартними для того часу – близько 70-75 мм у чавунної та 80-85 мм у бронзової. Позитивним аспектом дослідження є визначений і відносно невеликий період «експлуатації форту» – менше тридцяти років до 1566-го – середина XVI ст. [8, с. 162]. Відомо також те, що форт зводився під управлінням Рафаїла Сенявського, і це наштовхнуло на досить цікаву деталь. На одному з уламків бронзової гармати чітко видима частина клейма виробника із цифрою «7», що нагадує клейма які ставив на свої гармати Леонард Герль – львівський людвисар родом із Нюрнберга та його син та наступник Мельхіор Герль. А саме у людвисарів Герлів замовляв артилерію рідний брат Рафаїла Синявського – Ієронім [6, с. 57]. Це створює вагому можливість закупівлі гармат для Меджибожа у цих же майстрів. Що ж до типу, то гармати відносяться до досить популярного у той час 3-х фунтових фальконетів, які у приватних замках складали абсолютну більшість артилерії. На користь цього свідчить виявлений на території форту крупний фрагмент гранати – полого чавунного снаряду близько 70 мм у діаметрі, який мав заповнюватись порохом і при вибуху створювати масу осколків для ураження живої сили ворога. Такий вид боєприпасів у XVI ст. використовувався досить рідко через високу собівартість виробництва. Стінки гранати повинні бути достатньо міцними, щоб не розламати від пострілу та подальшого удару об землю, та достатньо тонкими, щоб внутрішній пороховий заряд розірвав їх на велику кількість осколків. Також на озброєнні форту були легкі «гаківниці» про що свідчать знахідки куль більше 20мм діаметру. Такі «важкі» аркебузи забезпечували ураження ворога на відстані 200-300 метрів.

Що ж до гармат більшого калібру? Тут стануть у нагоді кам'яні ядра, знайдені на території уже Меджибізького замку. Ці ядра мають розмір від 110 до 140 мм, а це середній калібр для «класичних» бомбард XVI ст. Пізніше артилерія не використовувала подібних боєприпасів через те, що більший пороховий заряд «новіших» гармат перетворював кам'яні ядра на друзки. Скоріше всього на озброєнні «замчища» також перебували такі бомбарди. Це дозволяло б забезпечити взаємне прикриття фортецями одне одної.

Подібне озброєння у той час було досить масовим. За інвентарем Кам'янець-Подільського староства 1535 р. на озброєнні місцевої фортеці перебувало 3 старі гармати (імовірно бомбарди), 2 нових (імовірно кулеврини), 8 фальконетів та 59 гаківниць. Наступні 10 років арсенал майже не поповнювався. І це, я нагадаю, опорна коронна фортеця, із якої зброя розподілялась по менш укріплених замках [4, с. 165]. У замках другорядного значення із артилерійським парком було ще гірше. За інвентарем 1613 р. досить обширну Летичівську фортецю, яка за внутрішньою площею не поступалася Меджибізькій, захищало 2 фальконета і близько 20 гаківниць, до яких наявно усього 200 зарядів [4, с. 166].

Перепоною у накопиченні артилерії були часті війни, у ході яких гармати були бажаним трофеєм для ворога. Так, згідно записів уже кінця XVII ст., відходячи із Кам'янця, турки вивезли близько 200-260

гармат різного калібру. На жаль, невідомо скільки із них належали Речі Посполитій, а скільки завезені самими османами для посилення цієї твердині, але це величезні втрати артилерійського парку, від яких Річ Посполита оправилася далеко не одразу [7, с. 93].

Як бачимо, навіть стратегічні державні замки того часу переживали «гарматний голод», що виник через постійний брак коштів на закупівлю нових гармат, втрати артилерії у ході військових походів і ворожих нападів, спорудження нових оборонних рубежів і замків, які також потребували гарматного забезпечення. Для подолання такої проблеми ще у XVI ст. людвисарі Львова відмовилися від зайвих прикрас, щоб поставити виробництво «на конвеєр» [5, с. 22].

Окрім «стандартних» ядер, у арсеналі зберігалося чимало дрібних 40-60 мм фосфоритних сфер, які могли застосовуватися у якості крупної картечі для бомбард або навіть «петріера», подібного до того, який у свій час був на озброєні Кам'янець-Подільському замку. Це могло бути цілком обґрунтовано, з умови частих татарських набігів, що практично не використовували далекобійну артилерію, зате мали велику мобільну живу силу. Серед снарядів є досить рідкісні екземпляри. Прикладом такого боєприпасу є частини скляної гранати – екзотичне вирішення труднощів із виготовленням гранат у другій половині XVII ст. Не менш цікавим є ядро стандартного «фальконетного калібру», вкрите поверх чавуну свинцевим шаром, аби не створювати абразивну дію на ствол гармати і при цьому мати, якби зараз сказали, «броньовану внутрішню частину» із твердого чавуну.

І такі «аномалії» на Поділлі були не рідкістю. Так, у згадках про битву 2 березня 1616 р., Жан Баре описував, що гармати Хотина стріляли зарядами із двох поєднаних між собою ядер. Це ніщо інше як «Chain Shot» або «кніпель» - заряд у вигляді «гантельки» чи двох з'єднаних ланцюгом ядер, які зазвичай застосовували у морських битвах для пошкодження токелажу ворожого корабля [3].

А що ж до більш пізніх гармат XVII ст., то тут вирізняється досить велика, у кілька десятків штук, колекція гранат і ядер калібром 3-4 фунти, що знову повністю відповідає масовій практиці озброєння приватних замків артилерією малого і середнього калібру із домінуванням фальконетів і малих кулеврин. Такі гармати мали відносно малі розміри, що дозволяли їх розмістити у вузькому просторі фортечного бастіону чи пристінних галерей. Натомість дальність їх вогню становила 1100-1500 м, що у сумі з підвищенням на якому вони встановлювалися, відносно рівня землі, а це близько 10-15 метрів, давало їм змогу зрівнятися у далекобійності із польовими гарматами середніх калібрів.

Проте поруч із такими абсолютно стандартними снарядами виявлено і справжнього велетня – близько 200 мм, а це на хвилинку 96 фунтів – калібр «картауни». Але чи була така масивна гармати на озброєнні фортеці – велике запитання. І причиною цьому є її габарити і вага у 3,5 тонни без лафета. Обстеживши усі придатні за розміром бійниці фортеці та відкриті артилерійські позиції, було виявлено лише декілька придатних бійниць на першому поверсі, що нівелюватиме дальність вогню цієї гармати, а розміщення на відкритій «верхній позиції» фізично не можливе – на заваді стане колосальна маса цієї гармати та віддача від її пострілу. Для кращого розуміння: для залпу «картауна» за раз витрачає 16 кілограмів пороху. Такий постріл одразу проломить будь яке дерев'яне та навіть середньої товщини цегляне перекриття і нанесе шкоди більше власним укріпленням ніж ворогові. Для такої артилерії підходять здебільшого укріплення із природними підвищеннями. Тай сам факт наявності всього одного ядра ставить під сумнів перебування у Меджибізькому замку настільки важкої артилерії. Ядро могло бути залишене за часів перебування у Меджибожі великої регулярної армії. Методом виключення можна прогнозувати, що це могли бути війська Богдана Хмельницького. По-перше, на цю користь говорить той факт, що сам Богдан Зінобій бував у Меджибожі, а по-друге, усі гармати більше чверть-картауни перебували у його особистому розпорядженні. Врешті подібне ядро могло бути просто статусним сувеніром, який не мав відношення до артилерії фортеці.

Як висновок можна зауважити, що як Меджибізька фортеця, так і форт «Раковець» мали на озброєнні актуальну для того часу артилерію. Її далекобійність разом із природними і фортифікаційними укріпленнями створювали достатній рівень захисту, а залучення до її захисту важкої артилерії не здатне було вирішити слабкі сторони укріплень, такі як: високий природний пагорб поруч із фортечними стінами та відносно тонкість стін порівняно із тогочасними аналогами, що в сумі із ще середньовічним типом побудови не могло гарантувати захисту фортеці від вогню важкої артилерії ворога. Як не дивно головним її захистом у XVII ст. стало зміщення торгових шляхів, а отже і маршрутів переміщення важко озброєних регулярних армій. Що ж до татарських набігів то тут артилерійського парку фортеці було більш ніж достатньо.

Джерела та література:

1. Jan Szymczak Początki brona palnej w Polsce (1383-1533) / WYDAWNICTWO UNIwersytetu ŁÓDZKIEGO / ŁÓDŹ, 2004. 424 с.
2. Верхотурова Мар'яна Андріївна Органок кінця XVI – початку XVII ст. з колекції Національного музею історії України у Києві / Військовий науковий вісник № 23 – Львів, 2017 с. – 257-269.
3. Іванченко Альона Артилерія Хотинської фортеці XV – XVII століть [Електронний ресурс] Режим доступу <https://khotynska-fortecya.cv.ua/57-0/463/>
4. Медведчук Г.К. Вогнепальна зброя на території державних замків Поділля у середині XV – середині XVII століття / Науковий вісник Меджибіж 2'2009 «Стародавній Меджибіж в Історико-Культурній спадщині України»/ за ред. Погорільця О. Г., Баженова Л.В., Трембіцького А.М.. - Меджибіж-Хмельницький, 2009 с. – 165-170.
5. Олег Мальченко Арсенали українських замків XV-XVII ст. ; відп. ред. О. Маврін ; НАН України, Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. Грушевського. – К. : [б.в.], 2004 с. 310
6. Олег Мальченко «Орнаментовані гармати» на Правобережній Україні (XV – XVIII ст.) – Київ, 2009. – 250 с.
7. Станіславський В'ячеслав Кам'янецька артилерія після її вивезення турками у 1699 році: два архівних свідчення / Міжнародна наукова конференція «Війна і Соціум у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи» / Відп. ред. Д. Ващук. Інститут історії України НАН України; Кам'янець-Подільський національний університет ім. І Огієнка. – К.: Інститут історії України, 2020. – с. 92-95.
8. Стопенчук Сергій Облаштування Волино-Подільського порубіжжя на верхньому Побужжі у XV – XVI століттях за матеріалами розкопок замку Ракочі / Науковий вісник Меджибіж 1'2009 «Стародавній Меджибіж в Історико-Культурній спадщині України»/ за ред. Погорільця О. Г., Баженова Л.В., Трембіцького А.М.. - Меджибіж-Хмельницький, 2009 с. – 156-162.

Анатолій Трембіцький
м. Хмельницький

ІСТОРИКО-КАРТОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЛОДИМИРА СІЧИНСЬКОГО

У статті розкрито проблему дослідження подоланином Володимиром Січинським стародавніх мап XVII–XVIII ст. де поруч із назвою «Ukraine» («Україна»), що займає територію Правобережжя і Лівобережжя, є окремий напис «Okraïne» («Окраїна»), що займає частину територій Харківщини, Курищини і Вороніжчини.

Ключові слова: історія, мапи, Україна, Окраїна, Володимир Січинський.

У світовій історії часто зустрічаємося з явищем, коли один талант йде в парі з другим і часто в цих випадках один талант домінує над іншими, але часом бувають таланти урівноважені, такі, що «годі дати примат одного таланту над другим» [11, с. 8]. До таких урівноважених талантів можемо сміливо зарахувати Володимира Січинського, який не зважаючи на несприятливі умови еміграції, страхіття Другої світової війни, своїми науковими працями, енциклопедичними статтями та гаслами з української історії, культури та мистецтва, намагався показати всю велич української культури. Завдяки своєму таланту, працьовитості, витривалості та скромності, переживаючи страхіття війни та живучи у важких моральних і матеріальних еміграційних умовах, відчуваючи свою відповідальність перед українським народом, досліджував, висвітлював й творив українську історію, культуру та мистецтво, переконуючи світ у повноцінності української нації, доводячи, що українці є окремим самостійним народом, який нічим не поступається іншим народам світу [11, с. 25].

Радянська влада намагалася відібрати пам'ять в українського народу, стерти всі свідоцтва його славного минулого, «виховати покоління, не свідомі своєї історії, своєї ваги» [13]. Для наукових досліджень українських вчених були заборонені цілі історичні періоди, а натомість радянські науковці підлаштовували фактичний матеріал до своїх політичних цілей. Пам'ятники минулого українського народу, що вже самою своєю наявністю свідчили проти офіційної, спотвореної «братнім народом» версії української історії, були знищені, покинуті на руйнування чи розграбування. Володимир Січинський в усі періоди своєї багатогранної діяльності, яка є «неординарним явищем» української науки, намагався змінити ситуацію, пробудити в українців-емігрантів потяг до утвердження правдивої української історії.

Вчений проводив свої наукові дослідження з історії України в багатьох напрямках, продовжуючи традиції свого батька, Євфимія Січинського, який не будучи професійним істориком, все ж надавав великого значення дослідженню основних аспектів історії України від найдавніших часів до ХХ ст. Зокрема, американо-український історик О. Пріцак стверджував, що український історик Є. Січинський зробив

важливий внесок в історико-картографічні дослідження України, оскільки наприкінці XIX – початку XX ст. брав участь у складанні географічного словника України [24].

Справу батька продовжив Володимир Січинський. Вчений присвятив різним аспектам історії України близько 120 монографій, книг, статей і рецензій [3, с. 85], у яких певну увагу приділив історико-картографічним дослідженням України, надаючи важливого науково-джерелознавчого значення картографії. Будучи доцентом Високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі, він, на замовлення Української господарської академії (*Подєбради*) і «Виставової корпорації» (*Чикаго*), при посередництві «Сільського господаря» (*Львів*), склав і виконав «мапу будівельних пам'яток України» для експозиції «Мапи України» на Світовій виставці (Чикаго, 1933) [23].

21 червня 1935 р. В. Січинський на зборах Української наукової асоціації в Празі прочитав реферат «Нові знахідки мап України XVII–XVIII ст.» про віднайдені ним у різних стародруках і збірках музеїв і бібліотек Варшави, Кракова, Львова і Праги п'ять старих мап України XVII–XVIII ст., які до того часу в літературі були зовсім не знані. Так, на мапі Чорного моря 1683 р. із німецького видання «*Suaneae*», мапі Г. Боденера з першої половини XVIII ст. та мапі Т.К. Люттера з середини XVIII ст., на території Правобережної і Лівобережної України подано написи «*Ukraine*», «*Ukranse*». Вчений звернув увагу присутніх на те, що найстаршою мапою, є мапа у виконанні українського гравера О. Тарасевича (1683) з фронтиспису книги М. Оборського «*Philosophia Rationalis*» («Філософія раціоналізму»). А також на те, що на голландській мапі кінця XVII ст. із колишньої бібліотеки Баворовських у Львові, поруч із назвою «*Ukraine*» («*Україна*»), що займає Правобережжя і Лівобережжя, є окремий напис «*Okraine*» («*Окраїна*»), що займає частину територій Харківщини, Курщини і Вороніжчини. Цей факт, на його думку, перекреслює відому теорію деяких російських і польських дослідників, які виводили назву «Україна» від слова «у краю», «з краю», тобто з території, що «була на «окраїнах» московської чи польської держави [20; 21]. Матеріали доповіді вчений опублікував під назвою «Нові знаходи старих мап України XVII–XVIII ст.» (*Львів*, 1935) [22; 31].

У праці «Вступ до українського краєзнавства» (*Прага*, 1937) В. Січинський подав мапу світу давньогрецького астронома, географа та математика Клавдія Птоломея, на якій позначена територія України [35, с. 6]. У збірній праці «Територія України» (*Прага*, 1944), за ред. В. Січинського [2, с. 56], опублікував велику цінну статтю «Україна на європейських мапах» [33, с. 27–50]. Вчений, усвідомлюючи, що творчість Гійома Левассера де Боплана, – це «початок нового періоду в науці про Україну», опублікував про нього статтю «Боплян: (3 нагоди 350 і 300-ліття ювілею)» (*Буенос-Айрес*, 1949) [25]. Дослідник, готуючи одне за одним декілька видань «хрестоматійного вибору чужоземних джерел про Україну, поступово збагачував і поширював розділ про Боплана» [6] та одночасно поглиблював власне розуміння «Опису України», його значення для джерелознавства України [26, с. 57–119; 34, с. 63–70].

Усі видання «Чужинців про Україну» вчений ілюстрував різними унікальними старовинними мапами [35, с. 6], іконографією «Опису України» і титульними сторінками стародруків зі спадщини Боплана. В англomовному виданні «*Ukraine in foreing Comments and Descriptions from the VI-th to XX-th Century*» («Україна в чужинецьких коментарях і описах VI–XX століть») (1953) [39] він писав, що саме Боплан «був першим вченим післяренесансної Європи, який глянув на Україну як на самостійну географічну та політичну цілість, що мала свій індивідуальний природний, економічний і культурний характер» і «познайомив західний світ з українською визвольною боротьбою XVII ст. та з іменем України». Його прекрасний «Опис України» можна назвати «першою українською географією», а його мапи України стали моделлю «для західноєвропейської картографії до початку XVIII ст.» [39, с. 67–88].

28 січня 1956 р. В. Січинський на щомісячній науковій конференції Наукового товариства ім. Шевченка в США, присвяченій темі «Картографія України», виступив із доповіддю «Поступ картографії України XVI–XVIII сторіч» [10; 18], де подав загальний розвиток європейської картографії та відомості про мапи, починаючи від «Мапи світу» Птоломея з II ст. н. е., аж до мап Середньовіччя та італійських мап XIV–XVI ст., які охоплювали територію України. Доповідач спинився над розвитком картографії в Україні у козацькі часи, зокрема в добу гетьмана І. Мазепи та кінця XVIII ст. При цьому наголосив, що Комісія «Малоросійської колегії», яка «складалася з українців – 20 бунчукових та військових товаришів і канцеляристів на чолі з генерал-поручником А. Милорадовичем» у 1779–1781 рр., зробила нові точні геодезичні виміри теренів України, однак Російська академія наук видала в 1786 р. ці мапи, як працю російських, а не українських учених [18].

Значне місце в дослідженнях В. Січинського присвячено з'ясуванню назви «Україна», її історичних коренів і значення для рідного народу. Українські історики Л. Баженов і В. Логвіна зауважують, що «ніхто з істориків України та української діаспори XX ст. за кількістю і якістю праць не зробив стільки для до-

слідження та популяризації історії назви України, як В. Січинський» [3, с. 95–96], якому належать більше десятка книг, статей, гасел, розвідок, присвячених цій проблемі. Так, у розвідці «Нові знаходи старих мап України XVII–XVIII ст.» (Львів, 1935) [31] учений вперше подав матеріали, що спростовували російсько-польський погляд походження назви «Україна» нібито від слова «Окраїна». З дослідником не погодився «новий польський “учений”» Керський, який на сторінках польського часопису «Ілюстровани кур’єр цодзенни» розпочав «нові шовіністичні польські атаки, звернені проти назв «Україна» й «український», стверджуючи, що назва «Україна» походить саме від слова «Окраїна», «себто земель, що лежали з краю (на периферії) московської чи то польської держави».

У 1937 р. часописи «Діло» (Львів) та «Свобода» (Джерсі-Сіті) у статті «Назва “Україна” і “Окраїна”» подали деякі витяги з розвідки В. Січинського, який на підставі мап голландського походження кінця XVII ст. та «Росії» І. Массі 1633 р., поруч із назвою «Ukraine» («Україна»), подаючи назву «Okraina» («Окраїна»), стверджував, що «Okraina», – це земля, яка «лежала, між московщиною, татарськими землями й Україною». Тому теорія Керського застаріла та не відповідає дійсності і вводить читача в «блуд» [14; 15]. На значені назви «Україна» як національного імені автор наголошував у посібнику «Вступ до українського краєзнавства» та зауважував, що лише «одна спільна назва сприяє об’єднанню народу, втворює в ньому спільність устремлінь, світогляду, почувань, приводить до кращого розуміння колективної праці в усіх ділянках життя культурного, господарського та політичного» (Прага, 1937) [26, с. 12].

У квітні 1941 р. українські енциклопедисти у видавництві «Бистриця» (Краків) розпочали друкування «Енциклопедії українознавства» [37], однак вийшов тільки перший том, присвячений природі та демографії України [12, с. 11], в якому подано статтю В. Січинського «Назва «Україна», в якій автор «вперше правильно вивів її назву» [1, с. 178]. У невеличкій окремій праці «Назва України» (Берлін, 1942) [29], великій статті «Назва України» в збірній праці «Територія України» (Прага, 1944) [30], статтях «Назва України» (у співавторстві з Я. Рудницьким) (Мюнхен, 1949) [9, с. 14–16], «Проблема назви «Україна» (Париж, 1949) [32], «Найстаріші назви» (Мюнхен, 1949) [9, с. 13], «До проблеми назви “Україна”» (Філадельфія, 1950) [27] та інших публікаціях в емігрантських часописах Бразилії, Канади, Чехії [3, с. 95], а також у рефераті, прочитаному в таборі «Ді-Пі» у Міттенвальді в серпні 1946 р. [16], автор, посилаючись на європейські джерела та середньовічні карти, вкотре спростовував загальне поширене твердження, що назва «Україна», під якою він розумів «країну», означає «окраїну Русі (Росії)» та доводив походження назви «Україна» починаючи з X–XII ст., зауважуючи, що європейські вчені завжди вважали Україну інтегральною частиною Європи. Дослідник через усі ці праці намагався ствердити, що «давня назва отчої землі – Україна – часто зустрічається у думках та історичних піснях як окрема земля, територія, з якою органічно зв’язане життя народу» і заперечував назву «Малоросія», як чужу і штучну, адже ця назва ніколи не згадувалася у фольклорних творах [35, с. 6].

Продовжуючи свої дослідження з цієї проблематики, вчений видав невеличку монографію «Назва України» (Аугсбург, 1948) [28] з 38 мапами в тексті, яка «торкається дуже важливого питання, розвитку і значення назв території, що заселена українським народом». В. Січинський «на історичних прикладах», «головно за старими географічними мапами», вказував на «змінливість назв» української землі. Автор піддав гострій критиці т. зв. норманську теорію походження «Руси» і, на аналізі «текстів арабських, візантійських та інших письменників, археологічних, мистецьких течій і цілого процесу розвитку культури Причорномор’я», зробив оригінальний висновок, що первісна «Русь» і «Рутенія» була на Таманському півострові на Кубані ще в ранню добу київської державности. Далі він, подаючи низку джерельних свідочств про вживання назви «Україна» в літописах з XII ст., хроніках, грамотах і міжнародних стосунках, докладно спиняючись на європейських мапах XVII–XVIII ст., стверджував, що на них постійно уживалася назва «Україна» мапах поряд із територією України, а Московщину називали «Москію», «Московія», «Московіт» [28, с. 30–31]. Щодо походження слова «Україна», то він схилився до думки, що це синонім слова «Країна» чи то «Рідний край» і на підставі 6 європейських мап XVII ст. зовсім відкидав «відомий здогад, що ніби «Україна» походить від слова «Окраїна» [19].

У 1949 р. для «Енциклопедії українознавства» В. Січинський підготував статтю-гасло «Найстаріші назви» [8; 9, с. 13], де зауважував, що «найдавніший докладний опис української території та її людности» подав грецький історик Геродот (484–425 до н. е.), який називав «українську землю Скитією, а її людність скитами». «Від IV ст. до н. е. Україну називали Сарматією, а її людність народом сарматським». У II–III ст. н. е. «прийнялася назва “Роксолянія”, яку «залюбки вживали в козацькі часи для підкреслення окремішности й автохтонности українського народу або для відрізнення Русі-України від Русі-Московії». У половині VI–VII ст. н. е. готський історик Йордан згадував про українські території антів, а «арабські й візантійські джерела VIII–X ст. вживали для місцевої людности України назви словіни». На більшос-

ті географічних італійських мап XIV–XVI ст., зокрема «Marino Sanuto 1320» («*Маріно Сануто 1320*»), «Paolo Toriani 1565» («*Паоло Торіані 1565*») та ін., українське Наддніпров'я позначалося як «Cumania» чи «Commania» («*Половецький край*») побіч назв «Sarmatia» («*Сарматія*»), «Ruthenia» («*Рутенія*») і «Russia» («*Русь*»). Опублікував у співавторстві з Я. Рудницьким – статтю-гасло «Назва “Україна”» [9, с. 14–16], де стверджував, що з «розвитком козащини назва Україна поволі втрачає значення пограниччя й стає географічною назвою» по обох боках Дніпра. Відтоді назва Україна «широко приймається всупереч тенденційній термінології, запроваджуваній російським і польським урядами [9, с. 16]. М. Чубатий в рецензії зауважував, що автори гасел про назви України (В. Січинський та Я. Рудницький) аналізують дві історичні назви українського народу «Русь» та «Україна» і говорять про походження та вживання обох назв, адже «в своїх солідних і багато інформативних гаслах» використали «всю численну літературу на цю тему» [37, с. 2].

В. Січинський брав участь у виступах із доповідями на зібраннях НТШ в США (*Нью-Йорк*), що торкалися проблеми «Назва України». Так, 5 лютого 1950 р. він виступив «перед публікою зложеною з біля 50 осіб» із «займаючою, насиченою безліччю фактів і джерел» популярно-науковою доповіддю «Назва України» і «на підкріплення кинених тез» основно висвітлив та об'єктивно роз'яснив «заторкнені» питання [38, с. 3]. Часопис «Овид» (*Буенос-Айрес*, 1950), висвітлюючи наукову дискусію під час цього засідання, писав, що при розгляді походження назви «Україна» В. Січинський із посиланням на західноєвропейські мапи XVII ст. торкнувся питання походження назв «Українія», «Україн», «Україна» [17].

Дослідник брав активну участь у дискусіях на тему «Назва України», які відбувалися на наукових засіданнях НТШ в США. Так, 1 квітня 1950 р. М. Андрусак «ствердив, що до 1935 р. українська історіографія трималася погляду, що первісне значення «Україна» було тотожне з «окраїною», адже «таке пояснення дав уперше польський історик козацько-польських війн Самуїл Грондський у 1672 р.». Далі М. Андрусак зауважував, що хоча в 1935 р. В. Січинський й подав у науковий обіг «голландську карту з кінця XVII ст., де назва «Україна» відноситься до Волині, Поділля, Правобережжя й Лівобережжя, та назвою «Окраїна» для Слобожанщини, однак, на його думку, історія «волозької колонізації Карпатської України в XIV–XVI ст.» свідчить про «занесену волохами запозичену від болгарів чи сербів назву “країна” для означення округи сіл», яку місцеве населення перемінило на «країну». Із такими твердженнями не погодився В. Січинський, який наголосив, що свої погляди з цієї проблеми вже висловлював у статті, опублікованій в часопису «Америка», і підкреслював, що на основі 11 мап, які «має у своїй евіденції» (*колекції* – А. Т.) і на яких назва України «Українія», він намагався спростувати норманську теорію про походження назви «Україна» [7]. Пізніше М. Андрусак у праці «Про назви: “Україна”, “Русь” і “Росія»» (*Нью-Йорк*, 1962) писав, що історичні матеріали, які наводив В. Січинський, «дають вияснення первісного значення назви “Українія», як країни [2]. У червні 1950 р. на першому засіданні секції мовознавства УВАН в США Я. Рудницький виступив із доповіддю «Походження назв “Русь” і “Україна»». В. Січинський у своєму виступі під час дискусії обстоював свої погляди, висловлені ним у праці «Назви України» (1948) [28], де «уперше дав такий цінний матеріал, як карти чужоземного походження з назвою “Україна” поряд з назвою “Окраїна»» [36]. 3 червня 1950 р. П. Ковалів на науковому засіданні НТШ виголосив доповідь «Походження назви Україна», в якій, на основі філологічного «методу і закону функціональної семантики в розвитку слів по формі і змісту», стверджував, що «слово “Україна” становить собою дальший розвиток від первісної семантики “Україна” як “вкрайна земля” (*наділена*), “окрема земля”, що походить контаміновано від слів “краяти” і “країна»». В дискусії В. Січинський підкреслив «переконливі філологічні висновки доповідача та помітне явище повільного поширювання національно-державних назв» [4].

Володимир Січинський своїми працями з історії назви «Україна», скріплював національну свідомість, полемізував з «непевними, скороспілими, часом зовсім хибними поглядами на питання нашого національного імені» та спростовував твердження, які заперечували тисячолітнє буття українського народу [35, с. 6]. Ці праці вченого й сьогодні передруковуються у різних виданнях, на Інтернет-сайтах та використовуються у дискусіях українських політиків і науковців із даної проблеми.

Джерела та література:

1. Андрусак Микола. [Рецензія]. *Київ* (Філадельфія). 1950. Ч. 3. листопад-грудень. С. 178-180. Рец. на кн.: Енциклопедія українознавства в двох томах за головною редакцією проф. д-ра В. Кубійовича і проф. д-ра З. Кузелі. Т. І. Наукове товариство ім. Шевченка. Мюнхен; Нью-Йорк, 1949, 8, І. зш., 80 с.
2. Андрусак Микола. Про назви: «Україна», «Русь» і «Росія». *Свобода* (Нью-Йорк). 1962. Ч. 44. 8 березня. С. 2.
3. Баженов Л. В., Логвіна В. Л. Володимир Січинський (1894–1962 рр.). Життя, діяльність, творчість в ім'я України: монографія. Кам'янець-Подільський, 2009. 236 с.
4. Вісті з НТШ. *Свобода* (Джерсі-Сіті). 1950. Ч. 148. 28 червня. С. 3.

5. Головата Лариса. Культурно-наукове видавництво при Українському національному об'єднанні в Празі, 1941–1944: до історії створення репертуару. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*. Львів, 2011. № 3. С. 46-64.
6. Дашкевич Я. Р. Українська Бопланіана [Електронний ресурс]: URL: <http://izbornyk.org.ua/boplan/bop03.htm> (дата звернення: 08.08.2022). Назва з екрану.
7. Дискусія на тему «Назва України» на науковому засіданні НТШ. *Свобода* (Джерсі-Сіті). 1950. Ч. 127. 3 червня. С. 3.
8. Енциклопедія українознавства. *Наше життя* (Нью-Йорк). 1949. Ч. 10. С. 2.
9. Енциклопедія українознавства–І: в 3-х т. Київ: ІДАУ, 1994. Т. 1. 400 с.
10. Картографія України. *Свобода* (Нью-Йорк). 1956. Ч. 15. 26 січня. С. 3.
11. Кейван Іван. Володимир Січинський: архітект, митець-графік, мистецтвознавець, дослідник. Торонто: Євшан зілья, 1957. 79 с.: іл.
12. Кузеля Зенон. Вступ. Дотеперішні українські енциклопедії. *Енциклопедія українознавства–І*. Київ: ІУАД, 1994. Т. 1. С. 9-11.
13. Мандзій Адріян, Чорновус Володимир. Сліди наших предків: археологічні дослідження в Україні. *Свобода* (Нью-Йорк). 1992. Ч. 95. 20 травня. С. 4.
14. Назва «Україна» й «Окраїна». *Діло* (Львів). 1937. Ч. 14. 23 січня. С. 7.
15. Назва «Україна» і «Окраїна». *Свобода* (Джерсі-Сіті). 1937. Ч. 29. 5 лютого. С. 2.
16. Назва України: (Реферат проф. д-ра В. Січинського, виголошений 19.VIII.[1946 р.] в нашому таборі). *Щоденні вісти* (Табір Міттенвальд). 1946. № 22. 20 серпня.
17. Наукова дискусія. *Овид* (Буенос-Айрес). 1950. № 5. С. 12.
18. Наукова конференція НТШ присвячена темі «Картографія України». *Свобода* (Джерсі-Сіті). 1956. Ч. 31. 17 лютого. С. 5.
19. Нова праця про назву України. *Свобода* (Джерсі-Сіті). 1949. Ч. 125. 1 червня. С. 3
20. Нові знахідки мап України XVII–XVIII ст. *Діло* (Львів). 1935. № 187. 17 липня. С. 3.
21. Нові знахідки мап України. *Свобода* (Джерсі-Сіті). 1935. Ч. 178. 2 серпня. С. 1.
22. Нові книжки й журнали. *Діло* (Львів). 1936. Ч. 292. 29 грудня. С. 9.
23. П. Мапи України на світовій виставі у Шікаго (Проф. Пікард цікавиться Україною). *Діло* (Львів). 1933. Ч. 239. 12 вересня.
24. Прицак Омелян. Некролог із постскриптумом («Історичні джерела та їх використання», Видавництво «Наукова думка», Київ, 1964–1972. Т. I–VII). *Свобода* (Нью-Йорк). 1977. Ч. 114. 19 травня. С. 24.
25. Січинський Володимир. Боплян: (З нагоди 350 і 300-ліття ювілею). *Овид* (Буенос-Айрес). 1949. № 5.
26. Січинський Володимир. Вступ до українського краєзнавства: підручник для 8-го кл. гімназії і самоосвіті. З 10 рисунками в тексті і 6 табл. і мап. Прага: Укр. школа, 1937. 128 с. На правах рукопису.
27. Січинський Володимир. До проблеми назви «Україна». *Америка* (Філадельфія). 1950. №6.
28. Січинський Володимир. Назва України. Аугсбург, 1948. 44 с., іл., 38 мап.
29. Січинський Володимир. Назва України. *Курси українознавства*: культурно-освіт. референтура Гол. Упр. УНО в Берліні. Берлін, 1942. 5 с.
30. Січинський Володимир. Назва України. *Територія України / під заг. ред. Володимира Січинського*. Прага: Культ.-наук. вид-во УНО, 1944. С. 9–18. (Українське краєзнавство).
31. Січинський Володимир. Нові знаходи старих мап України XVII–XVIII ст. *Праці Географічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка у Львові*. 1935. Вип. I. С. 119-128.
32. Січинський Володимир. Проблема назви «Україна». *Українське слово* (Париж). 1949. №421-422.
33. Січинський Володимир. Україна на європейських мапах. *Територія України / під заг. ред. Володимира Січинського*. Прага: Культ.-наук. вид-во УНО, 1944. С. 27–50, іл.
34. Січинський Володимир. Чужинці про Україну: вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть / вступне слово напис. М. Галаган. 2-ге випр. і значно доп. вид. Прага: Культ.-наук. вид-во УНО, 1942. 242 с.: іл.
35. Січинський Володимир. Чужинці про Україну: Вибір описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. Київ: Фірма «Довіра», 1992. 225 с.
36. Чапленко В. Справлення помилки. *Свобода* (Джерсі-Сіті). 1950. Ч. 144. 23 червня. С. 4.
37. Чубатий Микола. Енциклопедія українознавства. *Свобода* (Джерсі-Сіті). 1949. Ч. 226. 29 вересня. С. 2-3.
38. Ясінчук Л. Наука й захист для неї. *Свобода* (Джерсі-Сіті). 1950. Ч.34. 11 лютого. С. 3-4.
39. Sycynskij W. Ukraine in Foreign Comments and Descriptions from the VI-th to XX-th Century. New York City, 1953. 236 p., il., 30 il.

УКРАЇНА–«РОКСОЛЯНІЯ» У ПРАЦЯХ ВОЛОДИМИРА СІЧИНСЬКОГО

У статті розкрито проблему дослідження подоланином Володимиром Січинським вживання найстаршої назви української землі – «Роксоляна» («Роксолянія») на європейських мапах XVII–XVIII ст., в історичних документах, працях науковців, літературі, народних легендах і переказах.

Ключові слова: історія, назва, Україна, Роксолянія, роксолани, Володимир Січинський.

Відомий дослідник і творець української архітектори, українського сакрального та ужиткового мистецтва, храмової архітектури та графіки, краєзнавець, етнограф, мистецтвознавець, делегат з'їзду діячів пластичного мистецтва в Києві, член Літературно-художнього товариства (Харків) і Подільського церковного історико-археологічного товариства, дійсний член Українського товариства архітекторів, секретар та голова Кам'янець-Подільського українського товариства «Просвіта», редактор просвітнянської газети «Життя Поділля», кур'єр Української республіканської капели, доктор філософії і професор Українського вільного університету та Української студії пластичного мистецтва (Прага), Української господарської академії (Подєбради), Українського технічно-господарського інституту (Подєбради-Регенсбург) та Українського технічного інституту (Нью-Йорк), голова Батьківського комітету при гімназії у Ржевницях і Модржанах, один із фундаторів Асоціації незалежних українських митців і секретар Гуртка діячів українського мистецтва у Львові, член та експерт-мистецтвознавець Наукової колегії Українського національного музею-архіву при Українському інституті громадознавства у Празі, один із засновників і активних членів Музею визвольної боротьби України (Прага), директор Університету українознавства при НТШ у США (Нью-Йорк), дійсний член УВАН та історично-мистецької секції НТШ, член німецького товариства Й. Гутенберга, Літературно-мистецького клубу в Нью-Йорку, Об'єднання митців українців в Америці, Асоціації дослідників совєтської теорії і практики в національних проблемах (Мюнхен) та десятка інших громадсько-просвітницьких і науково-мистецьких товариств, автор більше 600 праць і майже 70 архітектурних проектів, Володимир Січинський (*24.06.1894 – †25.06.1962), продовжуючи справу свого батька Євфимія Січинського, у майже 120 монографіях, книгах, статтях та рецензіях [1, с. 85; 9, с. 97] звертався до історії України, зокрема й до стародавньої назви України – «Роксолянії»

Вчений наголошував, що назви «Роксоляна» й «Роксолянія» вживали на старих європейських мапах, в історичних документах, літературі, народних легендах. Так, до цієї проблеми він звернувся у невеличкій монографії «Назва України» (Аугсбург, 1948) [18], в якій стверджував, що найстаршою назвою української землі була «Роксоляна», яку вживав грецький географ Птоломей в II ст. н. е. Науковець посилався головним чином на грецькі джерела про Роксолянію, на мапи Птолемея II ст. н. е., Беатуса X–XI ст., Мінстера 1552 р. та Ортелюса 1590 р., на інші відомості про роксолян в історичній літературі, документах, матеріалах, народних переказах [18, с. 6]. У 1949 р. В. Січинський підготував для загальної частини «Енциклопедії українознавства» статтю «Найстарші назви» [4; 5, с. 13], де наголошував, що «найдавніший докладний опис української території та її людности» подав грецький історик Геродот (484–425 до н. е.), який називав «українську землю Скитією, а її людність скитами». «Від IV ст. до н. е. Україну називали Сарматією, а її людність народом сарматським». У II–III ст. н. е. «прийнялася назва «Роксолянія», яку «залюбки вживали» в козацькі часи XVII–XVIII ст. «для підкреслення окремішности й автохтонности українського народу або для відрізнення Руси-України від Руси-Московії» [18, с. 9].

Цю тему він продовжив в історичному нарисі «Крим» (Нью-Йорк, 1954) [17, с. 12–16] і в монографії «Роксоляна: Джерела. Назва. Історія. Територія. Народ. Археологічні знахідки. Культура. Знакове письмо», яку підготував до друку ще в 1954 р., а почав її друкувати лише в 1956 р. у часопису «Визвольний шлях» (Лондон, 1956–1957) [24; 25]. Згодом вийшла окремою книгою (Лондон, 1957) [3107], у вступі до якої зауважував, що окремих питань проблеми роксолян торкався ще в студентські роки, згодом окремі аспекти проблеми подав у підручнику «Вступ до українського краєзнавства» (Прага, 1937) [16], а головну її концепцію скорочено виклав у праці «Назва України» (Прага, 1945; Аугсбург, 1948) [18–20].

Після переїзду до США він продовжив працювати над монографією, яка пройшла тривалу апробацію в науковому середовищі. Так, свою першу статтю-розвідку з цієї проблеми опублікував під назвою «Роксоляна» у часопису «Овид» (Буенос-Айрес, 1950) [22]. Його наукова доповідь «Джерела про роксолян» була зачитана і обговорена 8 грудня 1951 р. [12] та 3 травня 1953 р. [25, с. 1415] на засіданні НТШ у Нью-Йорку, в якій

В. Січинський доказував, що найдавніша назва території України була «Роксоланія» [3]. 27 грудня 1953 р. на засіданні секції археології і мистецтва І-го наукового з'їзду (*Нью-Йорк*) виступив із доповіддю «Знакове письмо роксолян IV стол. по Хр.» [6; 25, с. 1415], у якій звернув увагу «на знакове письмо на кам'яних плитах та ін., знайдених в 70-х рр. XIX ст.» в Євпаторії, Керчі та Ольвії. Дослідник, проаналізувавши «саме письмо та його походження», приписував його роксолянам, датував IV ст. і стверджував, що «роксолянське письмо схоже на глаголицю давнього зразка – македонську і болгарську IX–X ст. та хорватську» й «було попередницею глаголиці і тим первісним письмом русичів, про яке згадують історичні джерела IX–X ст.». У дискусії Л. Чикаленко звернув увагу на незвичайно цікаве, зовсім нове, порівняння знакового письма з глаголицею [6]. Крім того, В. Січинський у статті-рецензії «Нова теорія про “Русь”» зауважував, що І. Пашкевич наслідуючи польських і російських авторів, притримується старої т. зв. нормандської теорії підготовлену німецьким істориком А. Шлецером «для потреб російського імперіалізму», не зважав на те, що «Б. Хмельницький, з'ясовуючи прадавню українську державницьку і культурну традицію, покликався саме на Роксолянню – назву, що сягає значно далі, в глибину віків, порівнюючи з назвою “Русь”, яка була ознакою не мовного чи етнічного, а релігійного зв'язку» [21]. Унікальність цієї монографії полягає в тому, що в ній В. Січинський вперше, опрацювавши широкий спектр історико-археологічних джерел та простеживши історію, територію заселення, антропологічний склад, матеріальну і духовну культуру та соціальну організацію маловідомого етносу роксолян, який жив на території головним чином широких степів України від II ст. до н. е. аж до поразки від гунів у 375 р. н. е. [1, с. 91; 9, с. 103], наголошував, що їх проблема дуже важлива у хронологічному та територіальному плані, оскільки з'ясовує витoki «постання етнічної праукраїнської групи на українських землях, питання культурних праджерел, основ української державності і багато інших питань нашої праісторії та історії» [23, с. 8].

Теорія В. Січинського щодо роксолян отримала широку підтримку та схвалення в середовищі істориків та культурних діячів української еміграції, про що свідчить стаття «Оцінка праці проф. В. Січинського “Роксоляна” (В листах до автора)» (*Лондон*, 1957). Так, український історик і політичний діяч Олександр Оглоблин (*Нью-Йорк*) писав: «мушу визнати, що Ви зібрали силу цікавого документального матеріалу для цієї теми й підтвердження Ваших основних висновків. З цього погляду, Вашу книгу не можна лише читати – її треба студіювати». Український археолог та історик Михайло Міллер (*Мюнхен*) писав: «Одержав Вашу прекрасну книжку “Роксоляна”. Як і всі Ваші праці ця розвідка насичена великою кількістю джерел. Мабуть Ви зібрали все, що тільки є і що стосується до цієї теми». Український мистецтвознавець і культурний діяч Богдан Стебельський (*Торонто*) наголошував, що книжка «Роксоляна» «дуже цікаво написана і читається незвичайно легко, хоч матеріал стисло науковий», однак «відограє дуже поважну роль для оформлення нашого національного світогляду». Український графік, мистецтвознавець та історик мистецтва Іван Кейван (*Едмонтон*) у листі до автора наголошував: «Прийміть від мене сердечну подяку за Вашу книгу “Роксоляна”, що є для мене незвичайно цінним подарунком. Я прочитав її від дошки до дошки з захопленням. Звичайно, наукові праці бувають переважно сухі й нудні, а Ваша кожна річ читається з великим заінтересуванням і жаліється, що вже кінець. У цьому вартість і велич Ваших наукових творів. “Роксоляна” опрацьована надзвичайно солідно і кожна теза безсумнівна. Це велетенський вклад у нашу праісторію, і не тільки вклад. Це прямо зрив, бо ставить на інші основи нашу старокняжну державу і збиває московські байки – часто безосновні. Вам щире признання за цю цінну працю і бажаю, щоб Ви мали якнайбільше наснаги написати більше таких речей» [13].

Своє схвалення цієї праці подали О. Яворський у статті-рецензії «Роксоляна і Роксоляннія» (*Едмонтон*, 1951) [27], І. Кейван у статті-рецензії в газеті «Гомін України» (*Торонто*, 1957) [14] та ін. Позитивну оцінку праці дав і В. Шандор у монографії «Закарпаття, історично-правний нарис від IX ст. до 1920» (*Нью-Йорк*, 1992), в якій зауважував, що В. Січинський, дослідивши значкове письмо роксолян-альян прийшов до висновку, що «стрічкове письмо, знайдене в Ольвії, Євпаторії та Керчі», «це найстарше слов'янське письмо», а назву «Роксоляна» «вживали, як географічної та етнічної назви не тільки в середньовіччі, але також у новітні часи, аж до козацької доби» [3915, с. 28]. Ю. Перхорович, виступаючи 17 травня 1959 р. на засіданні секції античної історії УВАН у США з доповіддю «Кельти чи Роксолани?», зауважував, що «Роксоляни, згідно з Артемідором з Ефесу, перейшли на західний берег Дону у кінці 2-го віку перед народженням Христа, оселились тут і робили напади на сусідів, заганняючись часом аж за Дунай». У дискусії взяв участь В. Січинський, який підтримав думку доповідача про роксолян і зауважив, що «анти і слов'яни не той самий нарід». Про це, на його думку, свідчить оповідання Прокопія «про купно антом невільника-анта у слов'янина. Ант вернувшись до своїх, став вільним без жодного окупу» [26].

Однак варто зауважити, що не історики, а саме поет і перекладач Богдан-Юрій Кравців у статті «Про “роксоляно-альян” і здогадних “укранів”» на шпальтах літературно-мистецького додатку до часопису

«Свобода» (*Джерсі-Сіті*, 1957) [8] виступив із критикою праці В. Січинського, присвяченої проблемам походження українського народу, т. зв. етногенези [8, с. 3]. Критик зауважував, що висновки автора про роксолян «досить проблематичні», адже він посилався на стародавніх і таких «буржуазно-націоналістичних» істориків, як Михайло Грушевський, не врахувавши у своєму дослідженні праць російсько-радянських істориків В. Городцова «Дако-сарматские религиозные элементы в русском народном творчестве» (1926), К. Смірнова «О погребениях роксолян» (1948), Ю. Кухаренка «К вопросу о славяно-скифских и славяно-сарматских отношениях» (1952), С. Жебелева «Северное Причерноморье» (1953), Ф. Смірнова «Итоги и очередные задачи изучения сарматских племен и их культуры» (1953), «Вопросы изучения сарматских племен и их культуры в советской археологии» (1954) [8, с. 4], а також гасла, присвячені роксолянам у «Большой советской энциклопедии» [8, с. 3]. Тому, на думку рецензента, сформульовані вченим висновки «можуть здаватися навіть дуже привабливими для неознайомих з історією і патріотично-настроєних читачів», адже автор стверджував, що «саме роксолян мусимо вважати за тих автохтонів української землі, що стали пігментом, основою і джерелом для створення українського народу, його державності і культури X–XII ст. із центром у Києві» [8, с. 3; 23, с. 60].

Це змусило вченого опублікувати свою відповідь поету-рецензенту Б. Кравцеві «У справі роксолян» (*Лондон*, 1957) [25]. Зокрема, він наголошував, що «обширна стаття» рецензента, «є свого роду ревелюцією своїм подразненим, напасливим тоном та “нищівною” спрямованістю», «робить враження полатаних окремих статей, що торкаються окремих проблем; навіть стиль мови в поодиноких частинах відмінний». Критик «виелімінувавши майже 5 розділів праці зі всіх 7-х», намагався створити враження недосконалості й помилок цілої праці [25, с. 1415] та стверджував, що назва «Роксоляна» невідома в історичних джерелах, хоча у розділі VI книги, «який старанно виминає п. рецензент, зазначено кілька таких джерел. П. Могила писав «Ecclesia Roxolana» і «della Chiesa Roxolana», маючи на увазі Україну. Рецензент, як літературознавець і редактор, мусів би знати, що форма “Роксоляна” є українська чи, як хоче, слов’янська, а форма “Роксолянія” – латинізована, подібно до “Укранія” чи “Українія”» [25, с. 1418].

«Більш аргументовано, – на думку В. Логвіної та Л. Баженова, – заперечив дану теорію» [1, с. 92; 9, с. 104], а вірніше намагався заперечити, знаний радянсько-український історик та археолог Іон Винокур у статті «“Країна Роксоляна” Володимира Січинського: міфи та реальність» [2], де на основі сучасних даних археології, лінгвістики та вивчення джерел, однак чомусь не вказав яких саме, з’ясувавши реалії і намагався спростувати «міфи щодо існування праукраїнської землі на межі I тис. до н. е. – Роксоланії» [2, с. 48] та стверджував, що В. Січинський «перебільшує роль роксолан в історії Русі» [2, с. 50], адже «причорноморські степи були заселені на той час переважно іраномовними племенами, які не брали участі в слов’янському етногенезі» [2, с. 49].

Із І. Винокуром не згідний Є. Онацький, вітчизняні історики В. Михайловський, О. Симоненко та ін., які відзначаючи позитивні сторони монографічного дослідження В. Січинського, зокрема щодо його наполегливості з виявлення початків і регіону формування праукраїнців та їх органічного зв’язку з слов’янами-антами, Київською Руссю, подали в енциклопедично-довідкових виданнях («Енциклопедія історії України», «Українська мала енциклопедія», «Юридична енциклопедія» та ін.), статті-гасла про роксолан (роксолян) [11]. Так, у Вікіпедії вказано: «Роксолани (грец. *Ῥωξολανοί*, лат. *Rhoxolani, Roxolani*) – група чи об’єднання кочових іраномовних аланських племен, які мешкали у Північному Причорномор’ї, близько 30-их рр. II ст. до н. е. (за Я. Харматта появу роксоланів у Північному Причорномор’ї датовано проміжком 146–126 рр. до н. е. що збігається з часом великих міграцій кочовиків Середньої Азії на південь, до Бактрії та Парфії). Висловлено думку щодо ранішої (235–200 рр. до н. е.) появи роксоланів у межиріччі Дніпра та Дону. Існує декілька думок щодо батьківщини роксолан, але найвірогіднішою є думка, що взагалі весь етнос алан сформувався у Мугоджарах (регіон Західного Казахстану) за участі як прийдешніх, так і тубільних іранських племен» [15].

Володимир Січинський, як справжній український патріот, дослідник і знавець історії України, всі свої вміння, знання віддав служінню українському народові, збиранню, вивченню і збереженню його національної та історичної спадщини. Він добре розумів, що утвердження незалежної України як держави нерозривно пов’язане з плеканням її історичного надбання, без якого не мислимо її майбутнє. Саме тому, сучасна московія робить ставку на історичний ревізіонізм, намагаючись переписати, спотворити історію України, заперечує її існування.

Джерела та література:

1. Баженов Л. В., Логвіна В. Л. Володимир Січинський (1894–1962 рр.). Життя, діяльність, творчість в ім’я України: монографія. Кам’янець-Подільський, 2009. 236 с.

2. Винокур І. С. Країна «Роксоляна» Володимира Січинського: міфи та реальність. *Володимир Січинський історик, мистецтвознавець, архітектор, педагог України та української діаспори (До 110-річчя видатного українського вченого)*: збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 2005. С. 48–51.
3. Джерела про Роксолан. *Свобода* (Джерсі-Сіті). 1951. Ч. 287. 10 грудня. С. 3.
4. Енциклопедія українознавства. *Наше життя* (Нью-Йорк). 1949. Ч. 10. С. 2.
5. Енциклопедія українознавства–І: в 3-х т. Київ, 1994. Т. 1. 400 с.
6. З наукового з'їзду в Нью Йорку. Праця секції археології і мистецтва. *Свобода* (Джерсі-Сіті). 1954. Ч. 10. 3 січня. С. 3.
7. Кейван Іван. Володимир Січинський: архітект, митець-графік, мистецтвознавець, дослідник. Торонто: Євшан зілья, 1957. 79 с.: іл.
8. Кравців Богдан. [Рецензія]. Про «роксоляно-альян» і здогадних «українів». *Свобода* (Джерсі-Сіті). 1957. Ч. 201. 18 жовтня. С. 3–4. Рец. на кн.: Січинський В. Роксоляна: Джерела. Назва. Археологічні знахідки. Культура. Знакове письмо. Лондон: Укр. вид. спілка, 1957. 66 с., іл.
9. Логвіна В. Л. Володимир Січинський в науковому, громадському і освітянському житті України та української еміграції (перші десятиріччя – початок 60-х рр. ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/КПДУ. Кам'янець-Подільський. 2006. 229 с.
10. Мандзій Адріан, Чорновус Володимир. Сліди наших предків: археологічні дослідження в Україні. *Свобода* (Нью-Йорк). 1992. Ч. 95. 20 травня. С. 4.
11. Михайловський В. М. Роксолани. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2012. Т. 9: Прил – С. С. 274.
12. Наукові доповіді в А.В. НТШ в академічному році 1951–2. *Свобода* (Джерсі-Сіті). 1951. Ч. 218. 19 вересня. С. 4.
13. Оцінка праці проф. В. Січинського «Роксоляна» (В листах до автора). *Визвольний шлях* (Лондон). 1957. Кн. 11/47 (121). С. 1318.
14. [Рецензія]. *Гомін України* (Торонто). 1957. № 11. С. 11–12. Рец. на кн.: Січинський В. Роксоляна: монографія, видання Української видавничої спілки в Лондоні. 1957. 66 с.
15. Роксолани [Електронний ресурс] / *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Роксолани> (дата звернення: 08.08.2022). Назва з екрану.
16. Січинський Володимир. Вступ до українського краєзнавства: підручник для 8-го кл. гімназії і самоосвіті. 3 10 рисунками в тексті і 6 табл. і мап. Прага: Укр. школа, 1937. 128 с. На правах рукопису.
17. Січинський Володимир. Крим: Історичний нарис. Нью-Йорк: Організація оборони чотирьох свобод України; New York: Printed by «Dnipro», 1954. 31 с., іл.
18. Січинський Володимир. Назва України. Аугсбург, 1948. 44 с., іл., 38 мап.
19. Січинський Володимир. Назва України. *Курси українознавства*: культурно-освіт. референтура Гол. Упр. УНО в Берліні. Берлін, 1942. 5 с.
20. Січинський Володимир. Назва України. *Територія України* / під заг. ред. Володимира Січинського. Прага: Культ.-наук. вид-во УНО, 1944. С. 9–18.
21. Січинський Володимир. Нова теорія про Русь. *Свобода* (Джерсі-Сіті). 1957. Ч. 201. 18 жовтня. С. 5.
22. Січинський Володимир. Роксоляна. *Овид* (Буенос-Айрес). 1950. № 8 (13), іл.
23. Січинський Володимир. Роксоляна: Джерела. Назва. Історія. Територія. Народ. Археологічні знахідки. Культура. Знакове письмо. Лондон: Укр. вид. спілка, 1957. 66 с., іл.
24. Січинський Володимир. Роксоляна: Джерела. Назва. Історія. Територія. Народ. Археологічні знахідки. Культура. Знакове письмо. *Визвольний шлях* (Лондон). 1956. № 11–12; 1957. № 1–3.
25. Січинський Володимир. У справі роксолан (Відповідь поетові [Б. Кравцеві]). *Визвольний шлях* (Лондон). 1957. Кн. 12/48 (122). Грудень. С. 1415–1420.
26. Шандор Вікентій. Закарпаття, історично-правний нарис від IX ст. до 1920. Нью-Йорк: Карпатський Союз, Інк., 1992. 292 с.
27. Яворський О. Роксоляна і Роксолянтя. *Українські вісті* (Едмонтон). 1951. 4 грудня.

Владислав Берковський
м. Київ

ДО ІСТОРІЇ ЄВРЕЙСЬКОЇ ОРЕНДИ СЛАВУТСЬКОГО КЛЮЧА У XVII-XVIII СТ.

В статті розглянуто питання оренди маєтностей Славутського ключа євреями в період з 1637 по 1773 роки. Визначено основні риси організації оренди на прикладі орендного контракту 1764 року.

Ключові слова: оренда, євреї, Славута, пропінація

В структурі українського суспільства XVII – XVIII ст. євреї займали своє особне місце. Це місце сформовано було як соціально-релігійними, так і економічними чинниками. Одним з таких вагомих визнача-

ючих чинників була економічна діяльність єврейської спільноти України. Як неодноразово зазначалося у історіографії присвяченій існуванню єврейської спільноти, основними видами діяльності українського єврейства у зазначений період були – ремесло, торгівля та оренда. Фактично заняття кожним з цих видів економічної діяльності сформувало свою специфічну групу учасників. Як свого часу зазначив Якуб Гольдберг між цими професійними групами існувала серйозна диспропорція – «якщо одна з груп була досить чисельною, то в склад інших входило заледве по кількості осіб» [14, s. 189]. Власне найчисельнішою групою були орендарі пропінаций (орендарі права виготовляти та продавати міцні алкогольні напої), млинів, броварень, шинків та корчем. До даної групи у XVIII ст. входила щонайменше одна четверта усього єврейського населення Речі Посполитої.

З огляду на вище зазначене метою даної статті є дослідження єврейської оренди найприбутковіших елементів місцевого господарства (млин, шинок, корчма, броварня) Славутського ключа латифундії князів Заславських та Сангушків у період XVII – XVIII ст. Принагідно, зазначимо, що Славутський ключ вперше фіксується у другій чверті XVII століття, як структурний елемент володінь князів Заславських. Центром даного ключа, з моменту юридичного отримання міського статусу в квітні 1633 року, стає містечко Славута [1, С. 49-50, № 8]. Саме це містечко невдовзі стає своєрідним центром притягання для кількох сусідніх сіл — Бачманівки, Миньковець та Рудні. Приблизно в 1641-1644 роках Славутський ключ Заславські віддали у тримання шляхтичам Злотонським. Відтоді маєток перебував у їхньому триманні впродовж 40 років [4, к.6; 5, к.1]. За цей час і центр ключа — Славута, й навколишні села неодноразово нищились татарами, козаками, коронним та магнатським військом. У лютому 1651 року славутський міщанин Андрій Міралецький присягав перед Луцьким гродським судом про те, що в Славуті після татарських нападів з 90 димів залишилося лише 19, у Бачманівці з 26 димів — 15, у Миньківцях з 24 — тільки 18, а в Рудні з 12 залишилося щойно 8 [2, арк. 432].

Відбудова господарства цього ключа збіглась із періодом нормалізації політичної ситуації у краї, завершенням майже 10-літньої боротьби за маєтності княгині Теофілії-Людвіки Заславської та утвердження її позиції як власниці Заславського князівства [13, s.343-345]. Лише в 1694 році власниця Заславщини звертає увагу на відбудову своїх маєтностей. І першим елементом, цієї відбудови стає суцільна інвентаризація маєтностей, визначення що і ким орендується, в якому стані знаходяться маєтки та якою є їх прибутковість. Так, 19 серпня 1694 року було проведено інвентаризацію Славутського ключа. Вона проводилася за новими принципами — *«не згідно з шаблоном»*. Це було зумовлене тим, що володіння почасти через ворогів, а частково з вини посесорів дійшли до *«великого спустошення»* — з близько тисячі димів тут залишилося лише 45 [4, s. 1, 5-6, 10].

Отже, відновлення господарства Славутського ключа розпочинається щойно з 1694 року. Впродовж зазначеного вище періоду склад Славутського ключа як базової одиниці господарсько-територіального поділу приватного маєтку неодноразово змінювався. При цьому, впродовж усього XVIII століття основними населеними пунктами тут були містечко Славута й села Бачманівка, Миньківці та Пузирки Малі (з 1701 року). До складу ключа тимчасово входили також:

- у 1650-х роках — село Рудня [2, арк. 432];
- в 1694 році — села Красносілка (*«розташоване півмилі від села Миньківці на великому гостинці з Судилкова до Заслава»*) [4, к.9], Пустерадна (*«розташоване півтори милі від Славуті»*) [4, к.11] й Богущівка [4, к.11];
- 1701 року — села Красносілка, Лучники та Пузирки Малі. Принагідно зазначимо, що останні два поселення перед тим належали острозьким татарам і були включені до складу ключа щойно після того, як за рішенням Теофілії-Людвіки Любомирської всі острозькі татари були переселені на Чуднівщину, а самі села передані в чиншеву оренду місцевій шляхті [5, к.9];
- протягом 1731-1733 років – села Росовле, Уїздці й Комарівка [7, к.66-67; 9, к.72-73].

Від моменту свого створення окремі економічні одиниці господарства Славутського ключа були передані в оренду місцевим євреям. Принаймні інвентарний опис містечка Славуті 1637 року фіксує проживання в місті якогось Яцка орендаря [3, к. 55v]. Ймовірно, що до оренди цього Яцка було передано право вироблення горілки та пива.

Більш детально єврейську оренду Славутчини зафіксував наступний інвентарний опис 1694 року. Зокрема, містечко Славута разом з навколишніми селами 22 серпня 1694 року було передано в оренду євреям Янкелю Мошковичу, Марисі Марковій, Йозефу Марковичу та Іцку Шмуїловичу за суму 900 злотих на рік. До складу оренди входило декілька базових елементів. Зокрема,

а) право пропінаций – право не лише вільно шинкувати пивом та горілкою в Славуті, але й здавати в суборенду та отримувати прибуток від орендарського начиння з виробництва пива (*warzenia piwa*) та

ситіння медів (*sycenia miodu*). Оренда замкової винниці (*winiarnia zamkowa*) в Славуті та шинків в Бачманівці та Міньківцях.

б) право митних зборів – право збирати мостове мито (від одиничного возу по 1 грошу, а від купецького возу – 3 гроші) та прісінне мито (за ввезення в місто сіна – 50 кіп сіна).

в) право окремих податкових зборів – право отримувати дві мірки з славутського замкового млина, а також по два гроші з кожного мучного кола [4, k.3v].

З 1730 по 1738 роки Славутський ключ перебував в оренді місцевих євреїв під очільництвом Міхеля, який в 1738 році вказаний як Міхель Старий «*ad praesens Arędarz Sławucki*». В 1738 році оренда Славутського ключа була розділена між кількома євреями Славутського єврейського кагалу. Так, Славуту орендували Міхель Старий та Вольф Абрамович, Міньківці – Янкель, Бачманівку – Лейба. Власне Вольф Абрамович, починаючи з 1738 року змінює Міхеля Старого на посаді очільника євреїв орендарів Славутського ключа та фіксується на цій умовній посаді до кінця 1740-х років [9, k. 116].

За цей час значно зросла сума орендних сплат – від 2700 злотих на рік у 1731 році до 3200 злотих в 1738 році [7, k.47; 8, k.106]. А вже у 1745 році оренда всієї Славутської волості з врахуванням корчемного та млинового становила 4800 злотих. Щоправда, дещо змінилися статті прибутку від оренди. Надалі залишилася оренда пропінаційного права – т.зв. «котлове» (в 1745 році котлове виносило 11 котлів в яких варили пиво і горілку та річно приносило 112 злотих прибутку [9, k.116]). Однак, інвентарні описи перестали фіксувати право митних зборів і значно розширили права євреїв на збирання податків. Зокрема, їм передано було право отримувати від селян кожну десяту скирту скошеного сіна. Крім того, в єврейську оренду передається частина відробіткової ренти селян. Наприклад, в 1745 році в оренду передано було обкоски та закоски, які мали виконувати селяни Вачіва, Міньковець, Бачманівки та Пузирок [9, k.128].

Більш детальну інформацію щодо організації єврейської оренди Славутського ключа дає нам збережений до сьогодні контракт на оренду укладений з славутськими євреями Волом/Вольфом Абрамовичем, Хіршом Воловичем, Шимшою Абрахамовичем. Як зазначає контракт, до єврейської оренди потрапляли містечко Славута та прилегле село Пузирки, а зокрема: міська ратуша «*Ratusz wiezdny*» з шинком, панська винниця «*winnica dworska*», млини при старій греблі, а також мостове гребельне мито (право за проїзд через міську греблю). Також до оренди мала бути включена корчма в присілку Лучники, яка мала бути якнайшвидше побудована згідно розпорядження славутського посесора О. Кнегиненського [12, k. 5v].

Контракт укладено було за стандартною процедурою на один рік – «починаючи від 24 червня, від свята святого Іоанна Хрестителя в році 1749» і до того ж дня 1750 року. Сума оренди становила 3500 злотих, які мали бути виплачені власнику містечка двома піврічними частинами-«ратами» [12, k. 5v].

Поряд з описом фінансових умов оренди, контракт укладений між посесором Славутського ключа Олександром Кнегиненським та славутськими євреями нотував й серйозні перестороги. Зокрема, застерігалось, щоб євреї-орендарі «трунки добрі, як то мед, пиво та горілка справедливою мірою та ціною, яка визначена по цілому князівству Заславському, для підданих славутських шинкували». При цьому категорично заборонялося міщан славутських вводити та обтяжувати боргами «*borgowymi długami*». Більш того, бідних міщан максимально дозволялося кредитувати до 4 злотих, а багатших – до 8 злотих. Кредити з боржників дозволялося збирати не частіше одного разу на квартал [12, k. 5v].

Окремо в контракті унормовувалася діяльність славутських міщан-євреїв. Зокрема, згідно норм контракту, а також інвентарних описів міста Славуті основним заняттям славутських євреїв було утримання шинків та корчми, виготовлення алкогольних напоїв. Враховуючи, що саме ця стаття міської економіки приносила найбільші прибутки для власника, то цілком зрозумілим є чому в контракті окремо обумовлено було саме шинкарство та корчмарство. Отже, в Славутському ключі право вільного шинкування та виготовлення горілки дозволялося лише осілим в місті євреям, які мали власний будинок [12, k. 5v]. Натомість «якби якийсь єврей не маючий свого власного будинку захотів займатися шинкуванням та виготовленням горілки, то такому жодного шинку не дозволяти допоки будинку собі не побудує» [12, k. 5v]. Щоправда, поряд з дозволом вільного виготовлення горілки та пива, іншим міським євреям категорично заборонено було виготовляти-«ситити» меди.

Фактично визначені в контракті 1749 року позиції залишалися незмінними й в наступні часи. Наприклад, коли в 1764 та в 1767 роках в оренду групі славутських євреїв Лейби Мошковича, Янкеля Лейбовича та Лейзеша Абрамовича було передано Славутський ключ, то в складі оренди були винниця, млини, шинки та право пропінації. Щоправда, в 1764 році оренда була роздільною, а в 1767 році не згадуються співорендарі Лейби Мошковича, як старшого над євреями-орендарями [6, k.179]. В 1773 році відбулася чергова зміна орендарів Славутського ключа. Зокрема, очільником групи орендарів став славутський єврей Йосьо [11, k.5].

Отже, зазвичай очільник групи орендарів тримав в оренді саме містечко Славуту. До цієї оренди відносилися:

1) скарбова винниця розташована в місті над ставком «новозбудована з соснових колод, покрита дралицями» [10, к. 137];

2) десятина з міських полів в присілку Лучники («поле на три руки, в кожній руці по 30 плугів. Десятина з цього поля або скопщина належала орендарю» [10, к. 138]) та сіножаті в присілку Кориловщина (сіножаті на 18 косарів. З кожних десяти скошених скирт одна скирта мала йти орендареві. Скирта мала бути не менше 6 сажнів довжиною та 2 сажнів шириною).

3) три міських млини в 1764 році та чотири млини в 1767 році [6, к.179];

4) обов'язок славутських міщан здійснювати охорону орендованого майна («стража цілодобова взимку, натомість влітку під час польових робіт стража лише нічна»);

5) котлове від міських євреїв, які виготовляють горілку – т.зв. «котлове» («від кожного котла по 1 талеру») в 1764 році та по 3 талери в 1767 та 1773 роках [6, к.179; 10, к.138; 11, к.5];

6) т.зв. «posiedzilne» від євреїв міста Славути – оплата за право проживати в містечку [10, к.161]. Принагідно зазначимо, що інвентарний опис 1764 року згадує, що зі збиранням цієї оплати були труднощі, оскільки – «євреї, які мешкають в містечку Славута мають сплачувати податок від кількості житлових приміщень. Тому євреї-комірники щорічно переїжджають з місця на місце і раз їх чисельність зменшується, другий раз збільшується, а інші спеціально в час коли треба сплачувати «posiedzilne» з міста на деякий час виїжджають». То ж орендар мав пильнувати таку ситуацію та не дозволять порушувати свої права.

В цілому оренда міста Славути становила 4200 злотих на рік [10, к.164].

Інший славутський єврей Янкель Лейбович орендував Міньківці за суму у 2800 злотих та Бачманівку за 1650 злотих на рік з щорічною сплатою чотирьох частинами. До цієї оренди належали – корчма на ганнопільському гостинцю, сіножаті на 14 косарів та оренда підводної повинності [10, к.149].

Врешті-решт, Лейзеш Абрамович орендував корчму в Пузирках за 422 злотих на рік. Крім того, отримав право на «вільне виготовлення горілки та її вільний продаж гуртом» та сіножаті на три косарі [10, 140].

Вище наведені дані дозволяють нам зробити декілька важливих узагальнень.

Перше. Контракти на оренду маєтностей укладалися тривалістю на один рік. Зокрема, на це вказують усі без виключення проаналізовані інвентарні описи містечка Славуті за період з 1694 по 1773 роки. Інформації про укладання орендних контрактів на більший відтинок часу нами знайдено не було.

Друге. Інформація про укладені контракти оренди дозволяє говорити, що стандартною датою початку оренди впродовж майже 100 років виступали 20-і числа червня, а зокрема свято святого Іоанна Хрестителя. Тобто, відома ще принаймні з XVI ст. практика прив'язування важливих подій до релігійних свят надалі залишалася незмінною. Однак, якщо до середини XVII ст. на аналізованих теренах практикувалося визначення важливих подій як за католицьким, так і за православним календарем з певною перевагою в бік «руського» – православного календаря, то вже з кінця XVII і у XVIII ст. безумовно привалює католицький календар.

Третє. Євреї завжди орендували магнатські маєтності (чи то містечко, чи то села) невеликими групами співорендарів. Зазвичай ці групи залишалися незмінними упродовж декількох років. Як зазначав Я.Гольдберг, євреї-орендарі належали до категорії найзаможніших представників місцевої єврейської спільноти та користувалися значною підтримкою зі сторони магнатів та шляхти¹.

Четверте. Попри існуючу заборону передавати в оренду різного роду земські маєтності: ключі магнатських латифундій чи староств, вйтівства, шляхетські фільварки, в реальності на це ніхто не зважав. При цьому використовувалися різного роду шляхи для обходу цих норм ранньомодерного та модерного права Речі Посполитої. Зокрема, в оренду маєтності передавав не безпосередній власник-магнат, а посесор цих володінь. Фактично можна говорити про передачу маєтностей у суборенду.

П'яте. Слід зазначити, що волинська та подільська шляхта передаючи в оренду євреям шинки, корчми та броварні, права на виготовленні та продаж міцного алкоголю, також надавала певну кількість днів панщини, яку мали відпрацювати селяни чи міщани на користь євреїв-орендарів. При цьому інвентарі, а також збережені орендні контракти Славутського ключа за період кінця XVII – середини XVIII ст. не фіксують передачі євреям-орендарям повного домінального права над місцевим селянством.

¹ Goldberg J. Władza dominialna Żydów – arendarzy dóbr ziemskich nad chłopami w XVII – XVIII w. // Przegląd Historyczny, 1990, T.LXXXI, zes. 1-2. str.193

Джерела та література:

1. Славута. Заснування та походження. Збірник документів / Упор. В. Берковський // Acta Historica Slavutiensis. Vol. 2. Хмельницький, 2012.
2. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАУК), ф. 25: Луцький гродський суд, оп. 1, спр. 268
3. Archiwum Narodowe w Krakowie (Polska), Archiwum Sanguszków (далі — ANK, AS), sygn.. 64/13
4. ANK, AS, sygn. 259.
5. ANK, AS, sygn. 342/1
6. ANK, AS, sygn. 342/1-8
7. ANK, AS, sygn. 342/2-2
8. ANK, AS, sygn. 342/3
9. ANK, AS, sygn. 342/4
10. ANK, AS, sygn. 342/5
11. ANK, AS, sygn. 342/6
12. ANK, AS, sygn. *Teka 020, plik 28*
13. Czamańska I. Wiśniowieccy. Monografia rodu, Poznań, 2007
14. Goldberg J. Władza dominialna Żydów – arendarzy dóbr ziemskich nad chłopami w XVII – XVIII w. // Przegląd Historyczny, 1990, T.LXXXI, zes. 1-2.

Валентин Пагор
м. Кам'янець-Подільський

ВПЛИВ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ НА МІСТОБУДІВНИЙ РОЗВИТОК КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО (за планами XVII-XVIII ст.)

Здійснено аналітичний огляд основних планів і зображень Кам'янець-Подільського періоду 80-х років XVII – 20-х років XVIII ст., які були опубліковані в картографічних виданнях західноєвропейських держав. Показано особливості містобудівного розвитку і архітектурні композиції давнього Кам'янца, забудова якого була значною мірою втрачена в роки Другої світової війни. Сьогодні давні зображення і мапи дозволяють відтворювати втрачену історичну забудову міста. Окреслено перспективи дослідження цього виду історичного джерела для збереження історичної пам'яті про забудову Кам'янца, яка типова європейській моделі містобудування.

Ключові слова: *архітектура, картографія, джерелознавство, гравюри, Кам'янець-Подільський, фортифікація.*

Кам'янець-Подільський постав у XIV ст. як розвинуте місто в складі Великого князівства Литовського. З того часу місто було включене в західноєвропейську орбіту культурно-економічного простору. У XVI-XVIII ст. Кам'янець був добре відомий західноєвропейській громадськості. Він знайшов свою багатогранну історико-архітектурну виразність у різних видах зображальних джерел, досить часто наносився на давні карти Європи та світу. Визначна композиційність архітектури не могла залишитись осторонь уваги граверів і картографів, які залишили після себе багату творчу спадщину. Давні зображення та історичні плани міста зберігаються в фондосховищах зарубіжних країн. Більша частина з них є малодослідженими.

Перші історичні плани міста в науковий обіг ввели дослідники XIX ст., зокрема Помпей Батюшков. Готуючи до видання двохтомник про замки Поділля Юзеф Антоній Ролле згадує про план Кам'янца виконаний Кипріяном Томашевичем [13]. Деяко пізніше історик Олександр Прусевич [19] описав історію міста, при цьому він використав як історичне джерело ряд планів міста. Найбільш ґрунтовний аналіз історичних мап зробив Єфимій Сіцінський [7-9]. Його рукопис «Нариси з історичної топографії міста Кам'янца-Подільського та його околиць» до сьогодні залишається цінним джерелом для вивчення зображальних джерел Кам'янца-Подільського. Польський історик Олександр Чоловський [10] використовував плани міста вивчаючи битви Яна III Собеського. Перший сучасний аналіз планів здійснив Тадеуш Новак [16]. Інформацію про плани наводили в наукових розвідках Зенон Новак та Анджей Томчак [17], Даріуш Колодзейчик [14], Марек Згурняк [20], Яцек Чубинський, Юстина Тухольська та Лешек Опірхал

[15]. З українських дослідників історичні плани міста ґрунтовно вивчали Петро Юрченко, Микола Петров, Ярослав Дашкевич, Ольга Пламєницька [5-6], Ярослав Матвіїшин [2].

У статті поставлено за мету на основі історичних гравюр простежити вплив західноєвропейських традицій планування міського середмістя, кварталів та архітектурної стилістики громадських і цивільних будівель. Накреслено перспективи використання зображальних джерел при реставрації пам'яток архітектури і ревалоризації історико-архітектурного середовища міста. Здійснюється аналіз зображальних і писемних джерел (мап, військово-топографічних планів міста, спогадів мандрівників). Розкрито методику вишукування історичних планів в зарубіжних архівах. Проведено аналіз інформаційної складової зображальних джерел.

Український мистецтвознавець Володимир Овсійчук описуючи місто зауважив: «Велична панорама фортифікаційних споруд Кам'янця-Подільського є унікальною і за своїм масштабом, і за творчим розмахом – в ній воедино злиті утилітарність з художньою довершеністю. Ренесансні форми виступають у кам'яних одвірках з різьбою, в чорно-білих орнаментах, виконаних технікою сграфіто, в аркатурних фризах, що фрагментарно проглядають на деяких баштах, а найповніше – в гармонійній єдності цілого ансамблю з природним оточенням... Кам'янець-Подільський є прикладом раннього чітко продуманого планування, що носило регулярний характер і відповідало ренесансним вимогам» [3, с. 36]. Ці слова підкреслюють ефективну взаємодію архітектурного мистецтва та природи, яка втілилася в унікальній архітектурній композиції фортифікацій, відображених на давніх гравюрах міста.

Важливість карт для вивчення історії стародавніх міст актуалізують давні мапи Клавдія Птолемея, Мартина Бехайма, Пірі-реїса, Герхарда Меркатора та ін. Наприклад, територія Поділля вперше зображена на карті Європейської Сарматії за Птолемеєм (Ніколаус Лауренті, 1480 р.), а також в картографічних працях Миколи Кузанського ("Tabvla Moderna Sarmatiae Eur.", 1491 р.). Місто Кам'янець-Подільський почали зображати дещо пізніше.

Видатний український історик Ярослав Дашкевич писав: «Кам'янець-Подільський – місто, яке відіграло головну роль у воєнно-політичних подіях на Правобережжі другої половини XVII ст., часто потрапляло в центр уваги європейської громадськості. Саме цим, значною мірою, пояснюється й те, що йому присвячено понад 40 пам'яток урбаністичної іконографії – рисунків, гравюр, картин, медалей. Гравюри і медалі тиражували у великій кількості й поширювали по всій Європі» [1].

У XVII ст. видавці з Італії, Франції, Німеччини, Голландії почали друкувати атласи, в яких зображали кращі міста Європи, серед них був і Кам'янець. До середини XVIII ст. у європейських виданнях було опубліковано близько 20-ти окремих гравійованих зображень міста [4]. Сьогодні ці зображення і плани зберігаються в архівних установах і бібліотеках Польщі, Литви, Швеції, Німеччини, Франції, Італії, Туреччини. Особливий інтерес становлять зібрання розміщені в Республіці Польщі. Плани і зображення Кам'янця-Подільського містяться в Державному архіві в Познані, Бібліотеці Чарторийських в Кракові, Бібліотеці Ягеллонського університету, Курникській бібліотеці, Національній бібліотеці у Варшаві (основна колекція), Бібліотеці Варшавського університету, Університетській бібліотеці у Вроцлаві, Центральній бібліотеці географії та охорони навколишнього середовища у Варшаві, Центральній військовій бібліотеці у Варшаві, Фундації князів Чорторийських, Музеї Чорторийських у Кракові, Міському музеї Вроцлава, Національному музеї у Кракові, Національному музеї в Познані, Національному музеї у Варшаві, Музеї польської армії у Варшаві, Замковому музеї в Мальборку, Бібліотеці Польської академії мистецтв та наук у Кракові, Бібліотеці Познанського товариства друзів наук у Познані, Варшавському номерному центрі в Варшаві, Провінційній та муніципальній публічній бібліотеці в Бидгощі, Музеї королівського замку у Варшаві, Бібліотеці Національного інституту ім. Оссолінських в Вроцлаві [15].

Історіографічна ситуація, яка сьогодні склалася, розширює перспективи більш детально вивчати історичні плани міста які зберігаються в архівних та бібліотечних національних зібраннях Польщі. Цьому також сприяє проєкт онлайн-бібліотеки «Polona», яка дає можливість познайомитися з зібраннями Національної бібліотеки та інших культурних інститутів Польщі. З червня 2013 р. всі бажаючі мають доступ до цифрових колекцій Національної бібліотеки Польщі, які включають в себе найбільш важливі видання польської літератури, наукові матеріали, історичні документи, журнали, графіку, фотографії та карти. На даний час в онлайн доступі містяться понад 150 тисяч цифрових матеріалів. Користувачі можуть переглядати колекції і ділитися ними в соціальних мережах [18].

На сайті бібліотеки знаходиться 42 зображальних джерела міста Кам'янця-Подільського, які розміщені в рубриці «Мапи та атласи». Серед них особливий інтерес становлять високоякісні плани міста виконані в кольорі: латинський план Кам'янця 1684 р., план Кам'янця на Поділлі 1700 р., план Кам'янця-Подільського 1761 р. Серед планів XVII-XVIII ст. інтерес представляють малодосліджені – 1698, 1725, 1735, 1761 та 1774 рр.

Іл. 1. Кам'янець (1684)

Характеризуючи окремі з них, привертає увагу два подібних плани міста виконанні в 1684 р. Зберігаються вони в фондах Національної бібліотеки Польщі. Перший виконаний в кольорі з експлікацією на латині. Автором плану є картограф Джованні Джакомо де Россі (1650-1691), відомий під псевдонімом Йоган Якуб де Рубейс. Це умілий гравер і спадкоємний видавець мап і видів міст. Він був власником граверні при Храмі св. Марії у Римі, яка перейшла в спадок від батька. Останній відомий тим, що винайшов найбільш прогресивну друкарську машину XVII ст. У цій римській граверні побачив світ план Кам'янця 1684 р. (див. іл. 1), опублікований у виданні «Teatro della Guerra Contro Il Turco» (1687). Графічно на плані подано місця розташування бойових точок, озброєння та деталізовано розташування варті. Виразно зображено Старий і Новий замки. Відтворено оборонне коло потужного каньйону з фортифікаційною системою споруд, з'єднаною з укріпленнями замку.

Автором подібного плану міста є Джакомо Кантеллі де Віньола (1643-1695). Можна припустити, що Джакомо Кантеллі перебував в Кам'янці з метою створення плану міста 1684 р. Кантеллі тісно співпрацював з Джованні Джакомо де Россі (1627-1691), вище згаданим видатним італійським друкарем і видавцем, який опублікував атлас в стилі бароко «Mercurio Geografico». У першому виданні вміщено 19 карт Джакомо Кантеллі. Ймовірно зображення міста виконане Джакомо Кантеллі стало основою для створення кольорового плану опублікованого в атласі Джованні Джакомо де Россі.

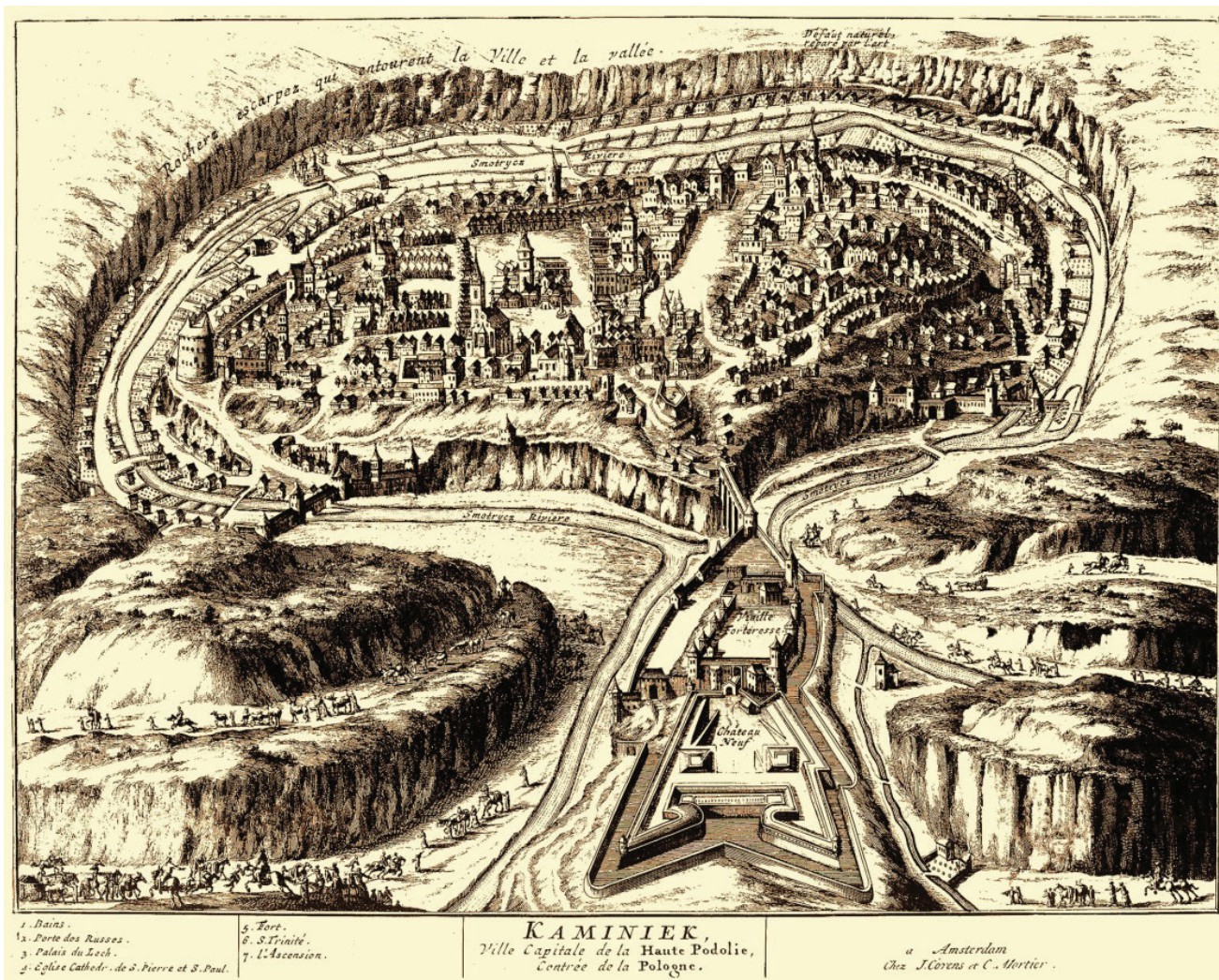
Зображення Кам'янця 1684 р. викладає інтерес своєю детальністю у відтворенні міських фортифікацій. Розміри плану складають 79x52 см. Експлікація виконана латиною, розміщена на лівій стороні карти. План яскраво ілюструє обороноздатність міста, перспективний вигляд фортець із врахуванням всіх переваг природно-географічних факторів. Квартали Старого міста подано заштрихованими. Зображено розташування гармат на валах та пушкарів, які несли варту в Новій фортеці.

В той час окрім італійців містом зацікавилися і французькі гравери. Одним з них є вмілий картограф Нікола де Фер (1646-1720). Він опублікував понад 600 окремих карт і був призначений географом короля. З картографування України, найвідомішою є його праця «План Мукачевської фортеці». Вдалося встановити, що він опублікував зображення міста з пташиного лету відоме як «План Кам'янця на Поділлі, 1691 р.» вміщене у фортифікаційному виданні 1695 р. «Introduction à la fortification» (див. іл. 2). План є одним з найбільш визначних зображень міста XVII ст., виконаний в кольорі з детальним нанесенням житлової та фортифікаційної забудови. Зображення відтворює загальну схему розташування Кам'янця на місцевості, його найважливіші укріплення по кромці каньйону, Старий і Новий замки, чітку локалізацію культових споруд і будівель. Разом з цим, в зображенні є ряд домислів автора. Особливістю плану є те, що зображення міста виконано дзеркально. План став основою для створення пізніших зображень міста початку XVIII ст.

Іл. 2. Кам'янець на Поділлі(1691)

Одне з маловивчених зображень міста, яке також зберігається в фондах Національної бібліотеки Польщі, є план Кам'янця 1729 р., відомий під назвою «Місто Кам'янець – столиця Поділля» (див. іл. 3). Опублікував його знаменитий голландський картограф і видавець П'єр ван дер АА (1659-1733). Найвідомішою його роботою є 27-ми томне видання «Galerie Agreeable du Monde», яке вміщує понад 3 тис. карт. В тому 20 «Прекрасної галереї світу» було опубліковано згаданий план Кам'янця 1729 р. На ньому топографічно точно фіксується географія розташування міста, характер архітектурних доміант, фортифікаційних споруд, лінії укріплень, розпланувальна структура садиб, трасування вулиць, об'ємно-просторові особливості втрачених церков. На зображенні видно бурхливе соціально-економічне життя міста: околиці заповнені пішоходами, шляхами в місто через передмістя (Карвасари, Польські фільварки) ідуть вершники, воли тягнуть вози наповнені крамом. Цим автор підкреслив, що Кам'янець в той час був центром бурхливого економічного життя регіону через який проходив торговий шлях із східних країн в західноєвропейські.

Іл. 3. Місто Кам'янець – столиця Поділля (1729)

Багата архітектурно-культурна спадщина Кам'янця-Подільського відбилася в інших зображеннях і планах. Місто привернуло увагу французького картографа Сієра де Дарсі, картографів Йогана Георга Старке та Зігмунда Капрала, які підготували топографічні плани міста 1700 та 1761 рр. з описами німецькою мовою. Мистецтвознавець та реставратор Ольга Пламеницька пояснює велику популярність Кам'янця і наявність ряду пізніших модифікацій «Виду Кам'янця» надрукованих в Аугсбургу, Парижі, Амстердамі, Франкфурті на Майні, тим що у 70-80-х рр. XVII ст. увага всієї Європи була прикута до слов'янських земель, де християнський світ вів боротьбу з Османською імперією [6].

Вивчаючи плани міста XVII ст. дослідники прийшли до важливих висновків, які зводяться до того, що своєрідність зображень полягає у синтезі прийомів європейського та українського мистецтва гравири для відображення складної ландшафтно-топографічної й архітектурно-урбаністичної ситуації Кам'янця-Подільського. У зображенні урбаністичної системи відчувається західноєвропейське трактування простору. Ідентифікація типу урбаністичної схеми міста і сьогодні в наукових колах є дискусійною. Найбільш вірогідною є концепція двокомпонентної урбаністичної структури Кам'янця-Подільського в якій замок відокремлений від міста. Близькими за структурою є м. Чеський Крумлов та м. Будейовіце, які також розташовані на овалному в плані острові та мають квадратний в плані ринок. Отже, урбаністична структура Кам'янця-Подільського споріднена з містами Західної Європи, вона типова європейській, а не північно-руській моделі міського управління та планування.

Подальше дослідження історичних планів Кам'янця сприяє студюванню історичної топографії, об'єктивному відтворенню його містобудівної історії та неповторного архітектурного образу. Джерелознавча цінність цих іконографічних матеріалів підкріплена практичною стороною, адже розкриття деталей забудови і архітектурних компонентів давніх будов, сприяє проведенню реставрації пам'яток архітектури міста. Перспективи подальших досліджень теми вбачаються у виявленні, систематизації та науковій атрибуції всіх існуючих зображальних джерел з історії Кам'янця-Подільського.

Джерела та література

1. Дашкевич Я.Р. Зображення Кам'янця-Подільського 70-х років XVII-XVIII ст. як історико-топографічне джерело // Проблеми історичної географії України: зб. наук. пр. Київ, 1991. С.43-45.
2. Матвіїшин Я. Кам'янець-Подільський і Хотин на рукописних планах XVII-XVIII ст. // Історична топографія і соціо-топографія України. Зб. Наук. праць. Львів, 2006. С. 216-257.
3. Овсійчук В.А. Українське мистецтво другої половини XVI - першої половини XVII ст. Київ: Наукова думка, 1985. С.36.
4. Петров М. Малюнки і гравюри Кам'янця-Подільського XVII-XVIII ст. як джерело для вивчення історичної топографії міста // Історико-географічні дослідження в Україні: зб. наук. пр. Київ, 2009. Вип. 11. С.64-78.
5. Пламеницька О. Castrum Samenecensis. Фортеця Кам'янець : (пізньоантичний – ранньомодерний час). Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2012. 672 с.
6. Пламеницька О. Забудова Кам'янця-Подільського за мідьоритом К. Томашевича 673-1679 рр.: до проблеми дослідження української ведуги // Архітектурна спадщина України. Вип.3., част.1: Питання історіографії та джерелознавства української архітектури / за ред. В.Тимофієнка. Київ: Українознавство, 1996. С.82-105.
7. Сецинський Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. Киев : Тип. С.В. Кульженко, 1895. 247 с.
8. Сіцінський Є. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць. Кам'янець на Поділлі: Вид. Поділ. братства, 1994. 60 с.
9. Сіцінський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. Кам'янець-Подільський, 1994. С. 17-19.
10. Czołowski A. Ikonografia wojenna Jana III. Warszawa 1930: [recenzja] Wiadomości Historyczne: dodatek do Kwartalnika Historycznego. Tom 44. Numer 3 (1930). s. 20, 265-266.
11. Czubiński J., Tucholska J. Historyczna kartografia Kamieńca Podolskiego Czasopismo Techniczne // Architektura. 2005. Z. 13-A. S. 52; Leszek Opyrchał. Drukowane plany i grafiki oraz medale z wizerunkiem twierdzy Kamieniec Podolski. Kraków: Wydawnictwa AGH, 2016. 169 s.
12. Dr Anconi J. Zameczki podobkie na kresach muftanskich. Krakow, 1869. S. 285-286.
13. Dr Antoni J. Zameczki podobkie na kresach muftanskich. Warszawa. 1880. T.2. S.18-19.
14. Kolodziejczyk D. O turkach w Kamieńcu raz jeszcze – refleksje z kwierende w Bolonii // Barok. Historia – Literatura – Sztuka. Warszawa: NERITON. Półrocznik VIII/1(15) 2001. S. 170.
15. Leszek Opyrchał. Drukowane plany i grafiki oraz medale z wizerunkiem twierdzy Kamieniec Podolski. Kraków: Wydawnictwa AGH, 2016. 169 s.
16. Nowak T. Fortyfikacje i artylerij Kamieńca Podolskiego w XVIII w. // Studia i materialy do historii wojskowosci. Warszawa, 1973. T.XIX. Cz.1. S.139-186.
17. Nowak Z., Tomczak A., Rękopis-mienne plany miast dawniej Rzeczypospolitej w zbiorach Biblioteki Królewskiej w Kopenhadze. KAiU. 1971. T. 16, z. 2-3. S. 225-231.
18. Polona // Офіційний сайт Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. Дата звернення: 22.06.2022 р. URL: <http://nbuv.gov.ua/node/1462>
19. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny. Kijow, Warszawa, 1915. S. 62.
20. Zgórnjak M. Nieznany plan Kamieńca Podolskiego z 1713 r. // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. 1991. T. 34. S. 324.

Ігор Западенко
с.т. Меджибіж

«ОПИС ДВОРУ МЕДЖИБІЗЬКОГО...» 1754 РОКУ: НОВИЙ ПЕРЕКЛАД, РЕКОНСТРУКЦІЯ, ЛОКАЛІЗАЦІЯ НА ТЕРЕНАХ МІСТА

На підставі наново виконаного перекладу опису «двору Меджибізького» за оригіналом 1754 р. та у світлі інвентарів Меджибожа середини XVIII ст. реконструюється вигляд одного з міських маєтків. Місце розташування садиби локалізується завдяки її комунікації з костелом св. Трійці. Висловлюється гіпотеза, що власником описаного маєтку є Меджибізький деканат Кам'янецької дієцезії, який утворено після 1717 р.

Ключові слова: *Меджибіж, інвентарні описи, урбаністика, XVIII ст., двір*

Чи не найпершим інвентарно-описовим документом будівель та господарств містечка Меджибожа, який було опубліковано українськими дослідниками, є «Опис двору Меджибізького...» [15, с. 44-47]. Оригінал документу з повною назвою «*Opisanie Dworu Międzyboskiego Wszelkich Budynków będących, Sprzętów Miejscowych do wygody potrzeby tam przysposobionych Gospodarzowi podanych*» М. Пінчаком було виявлено у Фонді рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, у т. зв. зборі

Александра Чоловського – львівського історика і архіваріуса (1865-1944). Одразу слід зазначити, що цей переклад містив неточності.

Хибною виявилася й інтерпретація цього документу у дослідницькому середовищі (сам М. Пінчак у публікації подав лише переклад, без коментарів та припущень щодо локалізації «двору»). Висловлювались припущення, що це опис покоїв Меджибізького замку – центральної садиби подільських маєтків князів Чарторийських. Меджибізькою садибою Чарторийських вважала описаний «двір» польська дослідниця К. Курас [9, s. 30-42], оминаючи наявність замку, який належить власникам міста і волості.

Вивчення текстів Інвентарів Меджибізького ключа, включно з описами замку, засвідчило, що ані розташування кімнат, ані склад об'єктів двору не відповідають об'єктам замкового комплексу – отже, йдеться про якийсь окремий маєток на теренах міста. Це спонукало наново звернутися до рукопису [1], текст якого подаємо нижче мовою оригіналу, а далі у виконаному наново перекладі:

Польський текст (оригінал):

1754. Opisanie Dworu Międzyboskiego Wszelkich Budynków będących, Sprzętów Miejskowych do wygody potrzeby tam przysposobionych Gospodarzowi podanych

1. Z przyjazdu od Miasta do Dworu, Wrota podwójne na biegunach drewnianych pod gontami z skoblicą żelazną do zamknięcia, przy wrotach furtką małą na biegunach drewnianych z zaszczepką żelazną.

2. Dziedziniec na koło Palisadą dębową obstawiony aż do Sta[j]ni.

3. Wchodząc na dziedziniec po lewej ręce Dwór nowy dębowy z rżniętego drzewa pod gontami jesionowymi, na koło wapnem otynkowany wybielony. Z facjatą na której dwa Herby malowane, a na wierchu Herb trzy Miecze Żelazne wyrobione.

4. Z dziedzińca idąc do Pokojów, Drzwi Sienne dębowe podwójne na zawiasach czterech żelaznych, z klamką żelazną ręczną jedną z skoblem żelaznym i kłódką do zamknięcia, z zasuwką w górze żelazną, po przymykaniu połowy drzwi.

5. Z Sieni do Sali drzwi podwójne lipowe na zawiasach żelaznych czterech, z klamką żelazną jedną, z haczykiem do zaszczepiania ze środka żelaznym, i zasuwką żelazną w górze od Sieni.

6. Sala duża malowana biało ściany, powała [malowana] obłoczysto, z kominami murowanymi dużymi dwoma szafiastymi, z szafą dużą kredensową z szufladami do schowania. Do kominów dwóch wilczków na drewka do palenia cztery.

7. Z Sieni do Pokoju po prawej ręce drzwi pojedynkowe lipowe z klamką żelazną ręczną, na zawiasach żelaznych dwóch.

8. Pokój mały pierwszy z piecem kaflowym zielonym i kominkiem murowanym szafiastym, z oknami dwoma napółotwierającymi się z haczkami żelaznymi dwoma.

9. Z pokoju do drugiego pokoju drzwi małe lipowe na zawiasach żelaznych dwóch z klamką żelazną ręczną.

10. Pokój paradny biało malowane ściany powała obłoczysta z piecem kaflowym zielonym, z oknami dwiema tafłowymi napółotwierającymi się, z haczkami żelaznymi dwiema.

11. Z tego Pokoju do Sali drzwi lipowe na zawiasach dwóch żelaznych z klamką żelazną ręczną i haczykiem do zaszczepiania.

12. Z sieni do Pokoju po lewej ręce drzwi lipowe na zawiasach żelaznych dwóch, z klamką żelazną ręczną.

13. Pokój mały (у тексті помилково myły, – авт.) з piecem kaflowym zielonym z kominkiem murowanym szafiastym, z oknami dwiema tafłowymi napółotwierającymi się z haczkami dwiema do tychże okien żelaznymi.

14. Pokój poboczny na tejże stronie ma bydz malowany, do którego drzwi jedne z Sali na zawiasach żelaznych dwóch, z klamką żelazną ręczną. W pokoju piec kaflowy zielony, okien dwie tafłowych napółotwierających się z haczkami żelaznymi dwiema.

15. W Sali okien dwie tafłowych napółotwierających się z haczkami dwiema żelaznymi. Trzecie okno we drzwiach duże tafłowe, które drzwi na galerią i Most wychodzą, na zawiasach żelaznych dwóch i zaszczepką żelazną ze środką jedną.

16. W sieniach okien tafłowych bez otwierania dwie.

17. Okiennic lipowych do wszystkich okien w pokojach na zawiasach żelaznych podwójnych z przechodniami żelaznymi pojedynkowymi i z zasuwkami pojedynkowymi ab intra do zamknięcia trzynaście.

18. Do Kościoła z Sali wychodząc galerijka nad Fosą gontowa, pośrodku Most na palach z poręczem z filarów wyrobionym. Na tymże Moście Furtka z sztakieciaków na zawiasach żelaznych dwóch z haczykiem do zamykania. W Murze Kościelnym na końcu Mostku drzwi dębowe podwójne na zawiasach żelaznych czterech z zasuwą dębową i skoblem żelaznym do zaparcia.

19. Pod Pokojami Lochów murowanych dwa, do których szyja nowo wymurowana z dziedzińca od Miasta pod gontami.

Apparencja do tych Pokojów

Krzeselko niebieskie obite jedno 1

Krzeselko czerwone skórzane jedno 1

Krzeselko szyte małe wloczę jedno 1 (ймовірно, має бути **włoskie**, тобто італійське, – авт.)

Taborecik mały ceratą obity jeden 1

Stolków nowych Pilawieckię cztery 4

Stolków dawnych dziesięć 10

Stół duży nowy jeden 1

Stół duży dawny na toczonych nogach jeden 1

Przystawka do tego stołu jedna 1

Stolik kwadrzasty lipowy jeden 1

Stolik składany dębowy jeden 1

Stolik okrągły do kawy jeden 1

[...] (слово нерозбірливе, – авт.) stół przystawka z nogami 1

Tapczan do sypania 1

Z tym tapczanów nowych dwa №2

Stolików jaworowych nowych 3

Obraz NN. Matki Częstochowskiej 1

Obraz S. Floryana za szkłem 1

Obrazów NN. Matki Berdyczowskiej 2

Obrazków małych nade drzwiami wszystkich pięć5

Po prawej ręce wchodząc na dziedziniec z Miasta Oficyna dębowa z krągłego drzewa wystawiona dawniejsza pod gontami kołkami przybijanymi, wylepiona ab extra et ab intra gliną i wybielona. Idąc do Sieni drzwi na zawiasach żelaznych z klamką żelazną. Sień duża, pośrodku kuchnia z kominem lepionym, z wierchu murowanym. Po prawej ręce drzwi do Pokoju na zawiasach żelaznych z klamką żelazną. Pokój duży Izba, z piecem kaflowym białym smarowanym, z kominkiem kapiastym murowanym. Z oknami trzema z szyb krągłych prostymi, z okiennicami trzema na zawiasach podwójnych żelaznych z przechodniami żelaznymi trzema. Przy tej Izbie Komora z dziedzińca drzwi na zawiasach żelaznych z skoblem żelaznym i kłódką do zamknięcia, z tejże Komory druga Komórka przeszałowana deszkami, do której drzwi na zawiasach żelaznych z skoblem do kłódki.

Z sieni po lewej ręce okno prostą szyb krągłych, i stół kucharski pod oknem duży prosty. Drzwi do Izby gospodarczej na zawiasach żelaznych z klamką żelazną i zaszczepką z izby. W której okien [z] szyb krągłych trzy z okiennicami trzema na zawiasach żelaznych podwójnych z przechodniami trzema do zamykania okien. Do tej Izby stół prosty jeden. ław do siedzenia dwie, i szafa gospodarska. Piec kaflowy na podmurowaniu biały prosty z piecem gospodarskim i kominem murowanym, za sciel wyprowadzonym.

W tymże dziedzińcu dworu Międzyboskiego w rogu Oficyny Stajnia na koni 30. w słupy dębowe w zamiót drzewo zarzucone pod gontami kołkami pobijanymi obmaszczona gliną na koło i obielona. Wrota jedne z dziedzińca podwójne na biegunach drewnianych z skoblem zasuwanym żelaznym. Drugie wrota na tył z tejże stajni na biegunach drewnianych z skoblem żelaznym do zamknięcia. Z jasłami i żłobami na obie strony. W rogu Oficyny [i] Stajni furtka na drewutnię. Drzwi na biegunach drewnianych z skoblem żelaznym. W Lochu drzwi jedne na biegunach drewnianych z skoblem żelaznym.

Taczek z kołkami okowanymi z spornikami żelaznymi dwie 2

Telega na dwóch kołach do wożenia wody jedna 1

Beczek na wodę dwie 2

Szaflików dwouchych cztery 4

Skopiec jeden 1

Tapczan nowy jeden 1

Drabin do gór dwie 2

Gontów jasieniowych kop osiem 8

Tarcic dłuższych na Ołtarz szesnaście 16

Переклад:

1754. Опис двору Меджибізького, всіх будинків наявних, начиння місцевого, для зручності і потреби там пристосованих, господареві поданих

1. З під'їзду від міста до двору ворота подвійні на бігунах дерев'яних, під гонтами, зі скобою залізною для замикання, при воротах хвіртка мала на бігунах дерев'яних з заціпкою залізною.

2. Дідинець навколо палісадом дубовим обставлений аж до стайні.

3. Входячи на дідинець, ліворуч двір новий дубовий з пиляного дерева під ясеневими гонтами, навколо вапном потинькований і побілений. З фасадом, на якому два герби намальовані, а вгорі герб три мечі залізні зроблені.

4. З дідинця йдучи до покоїв, двері сінейні дубові подвійні на завісах чотирьох залізних з клямкою залізною ручною однією, з скобою залізною та колодкою залізною для замикання, з засувкою вгорі залізною для примикання половини дверей.

5. З сіней до зали двері подвійні липові на завісах залізних чотирьох з однією залізною клямкою та гачком для заціпання зсередини, з засувкою залізною вгорі від сіней.

6. Зала велика, мальовані набіло стіни, стеля з дощок світло-блакитна, з камінами мурованими великими двома подібними до шаф, з шафою великою для столового начиння з шухлядами для схову. До камінів двох коцюб залізних на дрова до опалення чотири.

7. З сіней до покою праворуч двері одинарні липові з клямкою залізною ручною на залізних завісах двох.

8. Малий pokій перший з піччю кахельною зеленою і мурованим каміном шафоподібним, з двома вікнами, що наполовину відчиняються, з гачками залізними двома.

9. З покою до другої кімнати двері малі липові на завісах залізних двох з клямкою залізною ручною.

10. Pokій парадний, набіло мальовані стіни, стеля з дощок світло-блакитна з піччю кахельною зеленою, з двома тафльовими вікнами, що наполовину відчиняються, з гачками залізними двома.

11. З того покою до зали двері липові на завісах двох залізних, з клямкою залізною ручною і гачком для заціпання.

12. З сіней до покою ліворуч двері липові на завісах залізних двох, з клямкою залізною ручною.

13. Малий pokій з піччю кахельною зеленою з каміном мурованим шафоподібним, з вікнами двома тафльовими, що наполовину відчиняються, з гачками двома до тих вікон залізними.

14. Pokій бічний на тому ж боці має бути мальований, до якого двері одні із зали на завісах залізних двох з клямкою залізною ручною. В покої піч кахельна зелена, вікон двоє тафльових, що наполовину відчиняються з гачками залізними двома.

15. В залі два вікна тафльових, що наполовину відчиняються, з гачками двома залізними. Третє вікно в дверях велике тафльове, у тих дверях, що на галерею і міст виходять, на завісах залізних двох з заціпкою одною з середини залізною.

16. В сінях тафльових вікон, які не відчиняються, двоє.

17. Віконниця липових для всіх вікон в покоях на завісах залізних подвійних з ригелями залізними одинарними і з засувками зсередини до замикання, тринадцять.

18. До костюлу із залу виходить галерейка гонтова над ровом, посередіні міст на палях з поруччям із стовпів зробленим. На тому ж мості хвіртка із штахет на завісах залізних двох з гачком для замикання. В мурі костельному на кінці містка двері дубові подвійні на завісах залізних чотирьох з засувкою дубовим скобою залізною до замикання.

19. Під покоями льохів мурованих два, до яких шия наново мурована з дідинця від міста під гонтами.

Предмети зручності до тих покоїв

Стілець блакитний оббитий.... 1

Стілець червоний шкіряний 1

Стілець шитий малий італійський 1

Табуретик малий воценим полотном оббитий 1

Ослінчиків нових пилявецьких 4 (можливо, виготовлені або перевезені з Пилявців між Меджибожем і Старою Синявою, – авт.)

Ослінчиків давніх 10

Стіл великий новий 1
Стіл великий давній на точених ніжках 1
Приставка до того столу 1
Столик квадратний липовий 1
Столик складаний дубовий 1
Столик круглий до кави 1
[...] стіл приставка з ніжками 1
З ним тапчанів нових 2
Столиків яворових нових 3

Образ Найсвятішої Матері [Божої] Ченстоховської 1
Образ Св. Флоріана за склом 1
Образів Найсвятішої Матері [Божої] Бердичівської 2
Образків малих над дверями усіх 5

Праворуч, входячи на дідинець з міста, службовий будинок дубовий, з круглого дерева поставлений, давніший під гонтами, кілочками прибитими, ліплений ззовні та зсередини глиною і побілений. Ідучи до сіней, двері на завісах залізних з клямкою залізною. Сіни великі, посередині кухня з комином ліпленим, зверну мурованим. Праворуч двері до покою на завісах залізних з клямкою залізною. Покій – велике приміщення з піччю білою кахельною мащеною (ймовірно, йдеться про більш прості кахлі без поливи; такі кахельні печі білилися, – авт.), з мурованим каміном з дашком, з вікнами трьома з шибок круглих простими; з віконницями трьома на завісах подвійних залізних з ригелями залізними трьома. При тому приміщенні комора, з дідинця двері на завісах залізних з скобою залізною і колодкою до замикання, з тої ж комори друга комірчина, обшита дощечками, до якої двері на завісах залізних, з скобою для колодки. В сінях ліворуч вікно просте з шибок круглих і стіл кухарський під вікном великий простий. Двері до приміщення господарського на завісах залізних з клямкою залізною і заціпкою, в якому вікон трое з шибок круглих з віконницями трьома на завісах залізних подвійних з ригелями трьома для замикання вікон. У тому приміщенні стіл простий один, лав для сидіння дві і шафа господарча. Піч кахельна на підмурку біла проста, з п'єцом господарчим і комином мурованим за стелю виведеним.

В тому ж дідинці двору Меджибізького на розі службового будинку стайня на 30 коней, у стовпах дубових в заміт дерево запусене, під гонтами кілочками прибитими, обмащена глиною навколо і побілена. Ворота одні з дідинця подвійні на бігунах дерев'яних з залізною скобою, яка засувається. Другі ворота на тил з тієї ж стайні на дерев'яних бігунах, з скобою залізною для замикання, з яслами і жолобами на обидві сторони. В кутку службового будинку і стайні хвіртка до дровитні. Двері на бігунах дерев'яних з скобою залізною.

В льоху двері одні на бігунах дерев'яних з скобою залізною.

Тачок з колесами окутими з опорами залізними 2
Віз на двох колесах для возіння води 1
Діжок для води 2
Цебер з двома вухами 4
Відро 1
Тапчан новий 1
Драбин для горищ 2
Гонтів ясеневих кіп 8
Дощок довгих на віттар 16
Дощок коротших липових на віттар 26
Брусків липових на віттар 62

За цим інвентарним описом можливо відтворити планування і зовнішній вигляд двору-маєтку та окремих будівель у його складі, а також здійснити спробу його локалізації на плані містечка Меджибожа. Слід мати на увазі, що двір (польськ. *dwór*) – означає не замок, а будинок, найчастіше у сільській місцевості, який є помешканням власника [14, s. 63]. Так само й дідинець (польськ. *dziedziniec*) означає вільний простір перед або між будівлями [14, s. 67, подвір'я. До замкової архітектури виключного стосунку

не має: дідинець є як замковий, так і перед сільським будинком. Функціональний склад такого двору є типовим для XVIII-XIX ст.

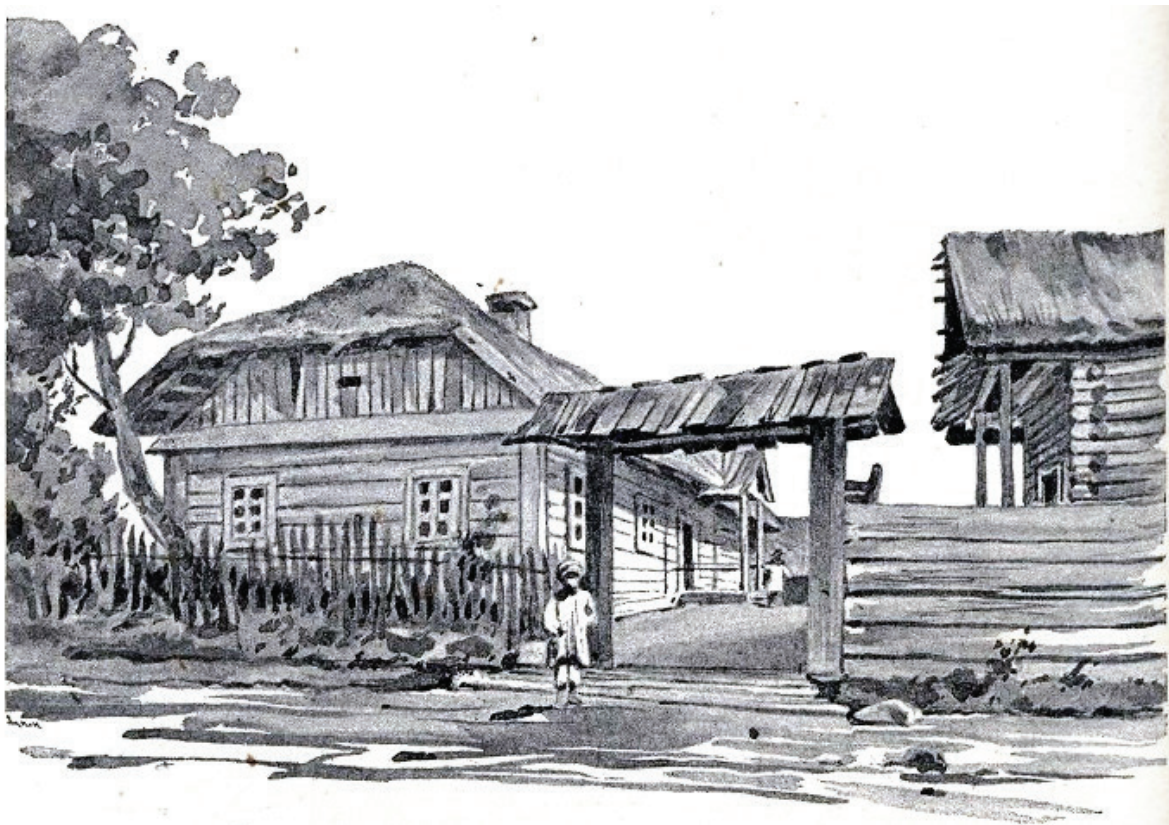

Рис. 1. Огороджений двір XVIII-XIX ст. [3, s. 181]

Головний будинок, власне **двір** побудовано за класичною для дерев'яних будинків того часу схемою «на два боки», тобто з симетричним плануванням відносно центрального входу. Ганку будинок не має, натомість має фасад, або швидше фронтон «з трьома гербами». Поздовжня внутрішня несуча стіна, як і заведено, йде не посередині, а ділить внутрішній простір у співвідношенні 2:1, однак, на відміну від більшості подібних будинків, проходить ближче до головного, а не до заднього фасаду. Поперечні стіни разом з нею ділять внутрішній простір на 6 приміщень: сіни, малі покої ліворуч та праворуч, за подвійними дверима з сіней парадний покій, зала та кімната ліворуч та праворуч. На перетині поздовжньої та поперечних внутрішніх стін влаштовано 2 однакові групи опалювальних приладів з печі та каміну, в результаті чого у великій залі є 2 каміни у кутках, з виведенням диму у 2 окремих комини над дах.

Зазначена в [1] **powała obłoczysta** у перекладі М. Пінчака помилково інтерпретована як «склепінчаста стеля» [15, с. 45]. **Powała** (польськ.) це частина дерев'яного міжповерхового перекриття, яка лежить над помешканням на балках [14, s. 232], тобто є стелею з дощок. В оригіналі рукопису сказано, що у великій залі двору Меджибізького стіни мальовані біло, а стеля – **obłoczysto**. Прикметник **obłoczysty** вживається для позначення світло-блакитного кольору (порівн.: «*Barwa zwyczajna obłoczysta, pętlíce czerwone...*» – з універсалу 1630 р. про мундири вибранецької піхоти Волинського воєводства). Відтак, у великій залі і покої парадному (на відміну від протилежного покою, вочевидь приватного, спального) стелю пофарбовано у світло-небесний колір.

Шибки у вікнах покоїв – **тафльові**, тобто виготовлені за прогресивною на той час технологією з чотирикутних пластин скла [14, s. 297]. У другій пол. XVIII ст. для зашклення вікон вживалося скло різних видів [2, s. 390]. Найкращими П. Швітковський [13, s. 251] називає вікна з шибок тафльових, які зустрічаються у розкішних інтер'єрах («з яких зазвичай роблять вікна у всіх найкрасивіших помешканнях»). Дещо гіршими, за його словами, є «вікна з шибок малих квадратних простих, зазвичай у дерево оправлених», оскільки вони не пропускають надто багато світла («шибки ті не є ясними») і не є щільними («незручні через багато щілин, які мусять бути між ними»). Наприкінці цієї якісної класифікації йдуть вікна з шибок круглих, з огляду на їхню погану якість, непрозорість і нещільність («їх важко оправляти, і вони дуже темні через кількість олова або дерева, яке їх собою зв'яже і в купі утримує»). Такі шибки у дворі Меджибізькому застосовані у службовому будинку – **офіцинні**.

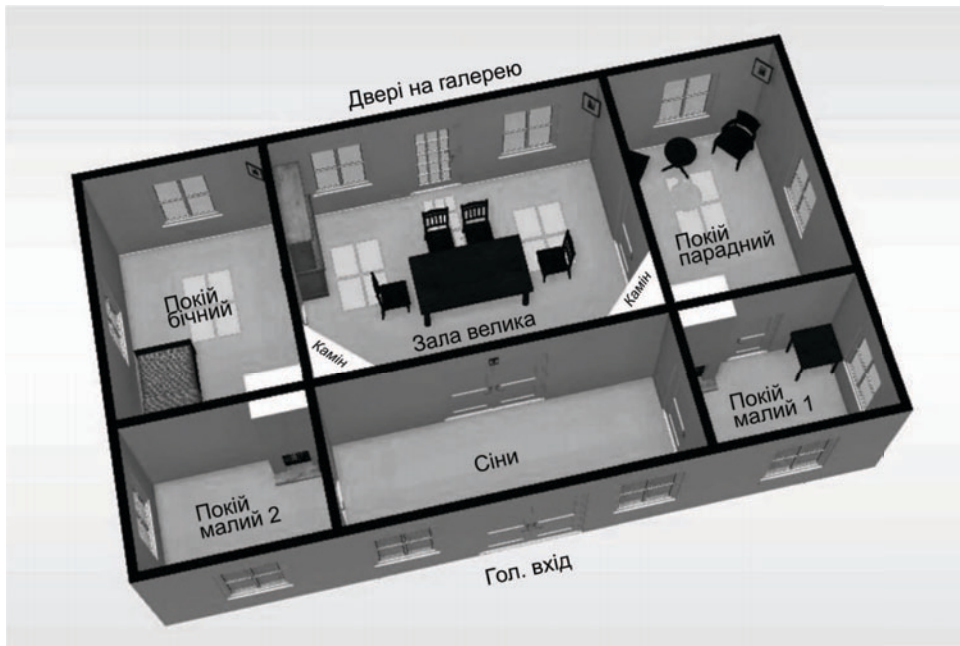

Рис. 2. Планування покоев двору Меджибізького за описом 1754 р. (реконструкція автора)

Особливістю будинку є галерейка, на яку є вихід з парадного покою, і з якої містком можна перейти просто до костельного подвір'я. Уявлення про вигляд будинку з тилу дає рис. 3, де зображено дерев'яну будівлю з подібною галерейкою. Як варіант галерейка може мати поруччя на балясінах або без них.

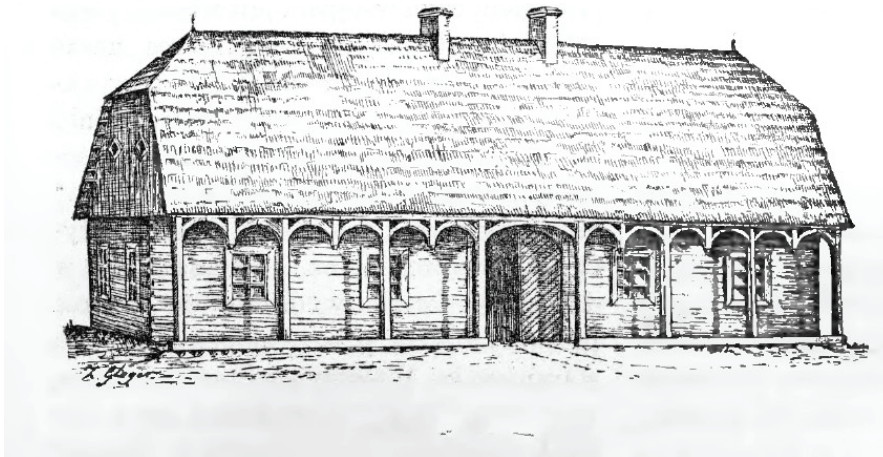

Рис. 3. Дерев'яний будинок з піддашшям – галерейкою [3, s. 204]

Кухня, як це заведено у шляхетному помешканні, у покоях відсутня і знаходиться в службовому будинку поруч. Службовий будинок (або *офіцина*), як вказано, «давніший» за «нові» на 1754 рік покої. Його розмір у плані менший, а всередині дві поперечних несучих стіни ділять об'єм на три частини, при тому бічні є кімнатами, а центральна – сіньми. Головне призначення службового будинку кухонне, тому посередині сіней є велика дров'яна плита – *кухня* з комином-«каптуром». Для приготування страв відведено одну з кімнат, ймовірно, праву, від якої відділено ще й комору. Ліва кімната може бути житлом для челяді. Вікна з круглих шибок (див. вище) некомфортні, пропускають мало світла і багато протягів, і на другу половину XVIII ст. вже є архаїчними.

Стайня при «дворі меджибізькому» велика, на 30 коней, що каже про високий статус мешканців володіння. Це не обов'язково мають бути власні коні – важливою є можливість прийняти коні гостей. У разі розміщення «на два боки», тобто двома рядами стійл по 15 коней, довжина стайні становила 20-23 м, ширина 6-8 м [13, s. 90].

Розміщення дровитні в куті між службовим будинком і стайнею говорить про їхнє розташування перпендикулярно одне до одного.

Локалізувати розміщення маєтку-двору допомагає згадка про галерейку (критий ганок) з містком, який зі згаданої галерейки веде до костелу. І. Литвинчук у гіпотетичній реконструкції топографії Меджи-

божа XVIII ст. під назвою «двір Сенявських» (яка, втім, не підтверджується наявними документами) розміщує його на плані міста між замком і костелом [17, с. 19] – на тому місці, де нині комунальний заклад «Школа мистецтв». Це суперечить інвентарним описам Меджибізького ключа 1750-х рр. [6, 7, 8, 9, 16], які чітко локалізують на цьому місці т. зв. *губернію*, або ж двір губернатора, тобто найманого керуючого маєтками Меджибізької волості. І покімнатний опис будинку, і опис дворових споруд «губернії» сильно відрізняються від опису «двору меджибізького», що свідчить: це не той самий, а різні двори. В «губернії» відсутня третя будівля – офіцина, інше планування кімнат за розмірами, а велика кухня знаходиться не в офіцині, а у сніях самого будинку.

Єдина особливість, яка є спільною у обох дворів – це наявність містка до костелу «фоссу», який є підставою для їхньої локалізації. План 1769 р. ([18], детальніше див. доповідь О. Погорільця на XI всеукраїнській конференції «Археологія & Фортифікація України», 2021 р., у друці) свідчить, що узвози (рови) біля костелу є з двох боків костельного муру, і містків, що ведуть до нього від прилеглих дворів, є не один, а два. Від «губернії» до костелу один місток веде через нині засипаний узвіз на схід від костельного муру, а другий місток веде через узвіз на місці сучасної вулиці Святотроїцької, на її другий бік, до міської парцелі, забудова якої на плані 1769 р. показана надто схематично. Нині це територія приватної забудови. Найвірогідніше, що «двір меджибізький» був саме там. Візуальний огляд засвідчує тут наявність бутової лінійної кладки біля поверхні, а за свідченнями мешканців на відповідній території є кілька приміщень льохів давніших за XX ст. Археологічні дослідження наразі не проводилися.

Відкритим залишається важливе і непросте питання: кому належить цей меджибізький двір. Називати його «двором Сенявських» документальних підстав немає, та й його опис припадає вже на період, коли Меджибожем володіє родина Чарторійських. Є заперечення й до того, щоб вважати його «двором Чарторійських». По-перше, серед будинків губернатора (пленіпотента), коменданта, офіцерських офіцин та інших скарбових будинків, які описано в інвентарях Меджибізького ключа 1752-1783 рр., будинок та двір з таким плануванням не числяться у власності Чарторійських. По-друге, слово *gospodarz* у заголовку опису має кілька значень – голова родини, власник, керуючий маєтком, орендар [11, с. 467]. Якби в якості власника зазначався князь, його б годилося титулувати, адресуючи документ «його милості», «його світлості». Заголовок же опису двору Меджибізького швидше адресує його до керуючого.

Не прояснюють ситуацію й згадані у описі двору три герби на фасаді («...два герби намальовані, а вгорі герб три мечі залізні зроблені»). Описаний герб з трьома мечами серед власників Меджибожа асоціюється лише з гербом Гербуртів. Однак, єдиний Гербург, який володів Меджибожем, загинув у 1519 р., а дерев'яний будинок з гербами у описі 1754 р. згадується як «новий». З огляду на не завжди високу кваліфікацію урядників, які складали інвентарі, також не можна бути певним, що зображення на фронтоні будинку були саме гербами, а не, наприклад, релігійними зображеннями.

Рис. 4. Двір з релігійним зображенням на фронтоні – «Око Провидіння» [3, с. 368]

Кому ж, крім власників містечка Чарторійських, міг належати не дуже великий, але доволі представницький двір-маєток поряд з костелом, з власним містком до храму, гербами на фасаді, окремим службовим будинком та кухнею і чималою стайнею на 30 коней? Комунікація з костелом св. Трійці, відсутність при костелі мурованої плебанії на плані 1769 р. і згадка в описі двору про чималий запас дощок і бруса «для вівтаря» наводять на думку, що цей «двір Меджибізький» належить костелові, або ж Меджибізькому деканату Кам'янець-Подільської дієцезії, який створено після 1717 р. [12, s. 65].

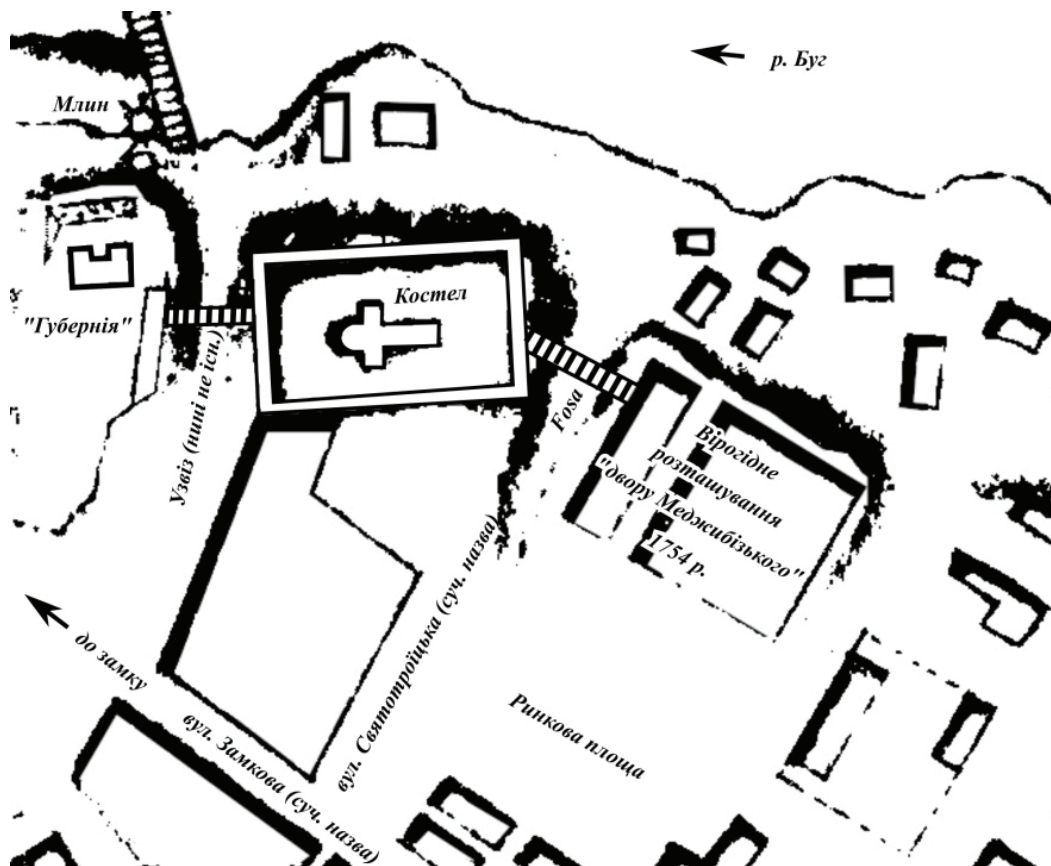

Рис. 5. Розташування «двору Меджибізького» на фрагменті плану містечка Меджибожа 1769 р. [18].
Локації вулиць, ринкової площі та ін. вказано за інвентарями XVIII ст. [5, 6, 7, 8]

Нині біля костелу є двоповерхова мурована будівля плебанії, яку в облікових документах на пам'ятку архітектури місцевого значення датують XVII-XVIII ст. Однак, архівними або археологічними дослідженнями це датування не підтверджувалось, а на плані 1769 р., який накреслено військовим інженером, будівля мурованої плебанії взагалі відсутня. Надійно засвідчити її присутність на планах міста можна лише у XIX ст. Тому правомірним є висловити припущення, що «двір меджибізький» в описі 1754 р. є плебанією, резиденцією отця декана (окружного вікарія), або ж виконує подібні функції у структурі меджибізького костелу св. Трійці.

Джерела та література:

1. 1754 : Opisanie dworu międzyboskiego. // Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Ф. 141. Оп. 1. Спр. 1508.
2. Bis M. Okna w zamku tykocińskim na początku XVIII wieku. Realia a wskazówki budowlane / M. Bis // Rzeczy i ludzie : Kultura materialna w późnym średniowieczu i w okresie nowożytnym. Studia dedykowane Marii Dąbrowskiej / M. Bis. – Warszawa: IAE PAN, 2014. – ss. 375-400.
3. Gloger Z. Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce. – Warszawa: Druk Wł. Łazarskiego, 1907. – 383 ss.
4. Gloger Z. Encyclopedja Staropolska : ilustrowana. T. 2. – Warszawa: Druk P. Laskauera i W. Babickiego, 1901. – 332 ss.
5. Klucz międzyboski. Inwentarz klucza: miast, wsi oraz folwarków. 1752. // Biblioteka XX Czartoryskich w Krakowie. Rkps 8197 (Dawna sygn. 4111).
6. Klucz międzyboski. Inwentarz klucza: miast, wsi oraz folwarków. 1753. // Biblioteka XX Czartoryskich w Krakowie. Rkps 8198 (Dawna sygn. 4114).
7. Klucz międzyboski. Inwentarz klucza: miast, wsi oraz folwarków. 1758. // Biblioteka XX Czartoryskich w Krakowie. Rkps 8202 (Dawna sygn. 4121).

8. Klucz międzyboski. Inwentarz klucza: miast, wsi oraz folwarków. 1759. // Biblioteka XX Czartoryskich w Krakowie. Rkps 8203 (Dawna sygn. Gosp. 308).
9. Kuras K. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich / K. Kuras. – Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica», 2010. – 365 ss.
10. Linde S. B. Słownik języka polskiego. Cz. 3 (Vol. 5.) – Warszawa, 1812. – 704 ss.
11. Słownik Staropolski : Tom II / St. Urbańczyk [red.]. – Kraków: Polska Akademia Nauk, 1956. – 552 c.
12. Szczepaniak J. Diecezja kamieniecka w świetle schematyzmu na 1831 rok (2). Dekanaty, parafie, zakony, kościoły i klasztory / J. Szczepaniak. // Textus et Studia. – 2020. – №4. – ss. 57–182.
13. Świtkowski P. Budowanie wiejskie : Dziedzicom Dobr Y Possessorom toż wszystkim iakążkolwiek zwierzchność po wsiach i miasteczkach mającym Do Uwagi Y Praktyki Podane ; Z Figurami. – Warszawa: Michał Gröll, 1782. – 488 ss.
14. Żebrowski T. Słownik wyrazów technicznych tyjących się budownictwa. – Kraków: w Drukarni Uniw. Jagiellońskiego, 1883. – 433 ss.
15. 1754 р. : Опис двору Меджибзького, всяких будинків, інших споруд місцевих, для вигоди і потреби господарської приспособлених, господареві підданих / М. Пінчак [пер. і адаптація з польської] // Літопис Хмельниччини. Краєзнавчий збірник / Хмельницький: Хмельницький обласний краєзнавчий музей, 2004. – С. 44–47.
16. Западенко І. Меджибзький замок в описах Інвентарів Меджибзького ключа XVIII ст. // Подільська старовина. – 2022. – №1. – С. 88–96.
17. Литвинчук І. Гіпотетична реконструкція історичних фортифікацій та топографії смт Меджибіж у XII-XVIII ст. // 30-та наукова сесія Наукового Товариства ім. Шевченка 28 березня 2020 р. Матеріали доповідей комісії архітектури та містобудування. – НТШ: 2020. – С. 13–21.
18. План замку и форштату местечка Межибожа сочинен мая 9 дня 1769 года. // Російський державний військово-історичний архів. Ф. 349. Оп. 19. Спр. 2188.

Володимир Байдич
сmt Меджибіж

ІНВЕНТАР 1765 РОКУ – ЯК БЕЗЦІННЕ ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ МЕДЖИБОЗЬКОГО ЗАМКУ ТА МІСТЕЧКА МЕДЖИБІЖ

В цьому повідомленні наводиться варіант перекладу тексту Інвентаря 1765 року в якому описується Меджибзький замок, що перебував у власності князів Чарторійських, а також на основі податкових списків осідлості християнського населення висвітлюється кількісний склад ремесла та економічний розвиток Меджибзького ключа.

Ключові слова: Меджибзький замок, скарбові дворики, приміщення, резиденція, млин.

З червня минулого року нами ведеться робота по перекладу та дослідженню документів, що зберігаються у Кракові в бібліотеці князів Чарторійських – описи інвентарів. На щастя, в наявності ми отримали поки лише 10 документів, але з них можна багато чого дізнатись про Меджибзький ключ – як найбільший Подільський маєтковий комплекс. В свій час белзький каштелян і гетьман польний коронний Миколай Синявський придбав у власність в другій чверті XVI ст., дідичне право на маєток в якому в 1547 р. дарував король Сігізмунд I. У волості, яка об'єднувала 88 поселень серед шести міст докорінно виділявся Меджибіж з Меджибзьким замком, споруджений між двома річками Бугом і Бужком, знаходячись на перетині Чорного та Кучманського шляхів він служив місцем оборони від татар, як фортеця. З 1771 р. замок, як і волость перейшла у власність князів Чарторійських. Враховуючи ці обставини палац-замок стали називати Синявських-Чарторійських.

Основна цінність опрацьованих нами документів – це детальний опис замку Меджибожа, що дозволяє на сьогоднішній день скорегувати реставраційні роботи, ідентифікувати призначення та використання приміщень. Частина подібних матеріалів вже опубліковано в декількох наукових збірниках: Микола Крикун «Інвентар Меджибзької волості 1717 р.» (2009) та через десять років – Юрій Мицик «Збірник джерел старий Меджибіж». Даний матеріал розширює відомості про економічний розвиток регіону та національні і етнічні сторони життєдіяльності Меджибожа в другій половині XVIII ст. Цілісну картину розквіту та занепаду фортеці можна відшукати дослідивши всі інвентарі з бібліотеки князів Чарторійських. Документи, подані зі збереженням тогочасної стилістики та лексики, з використанням різноманітних архаїзмів та аутентичних виразів Подільського краю.

Опис Меджибозького замку

Трикутноподібної форми з каменю і вапна мурований, розташований на схід сонця між двома Бужками (Бугом і Бужком) одною (південною) стороною від Бужка, а з другого (західною) виходить до Бугу, місця, куди річки пливуть і сходяться.

В'їзд до замку від міста через заїзже Підземче або Підзамче. З боку двох стіл парканом на земляному валі опаяаний, що упирається в ізбу підзамчого, з західної сторони. В'їздний міст має дерев'яний звід на залізних кріпленнях. Браму зроблено в мурі, ворота подвійні на залізних бігунах залізними болтами скріплені з кунами залізними, замикаються на колодки з дерев'яним засувом, з лівого боку – хвіртка (дверцята) на залізному скоблі і дерев'яному засуві. Ідучи туди від згаданої брами, бачимо з лівої сторони за першим рогом (поворотом) башту муровану квадратноподібної форми, двохповерхову в землі вмуровану з нижнім дахом, до якого двері звичайні на дерев'яних бігунах з поворотним скоблем залізним. Стеля на балках ділями викладена має перший поверх, сходи з поруччям з одиночним кріпленням; на балках з дилів струганих закладені сходи на «красній» дорозі також з поруччям, двері великі одинарні, зроблені з дерев'яних плиток. На балках з дилів укладених на башні дах. Поблизу тієї башти в бік місця замкової служби (офіцини) з каміння і цегли примурована стіна.

По ліву руку ізба, до якої ведуть липові двері <...>.

Два вікна з шибками з товстого скла в міцних дерев'яних варцабах і рамах.

Віконниці з плит змонтовані всередині приміщення <...>. Кахляна піч зелена, прибудована з великим цегляним каміном для обігріву. Оздоблення кімнати з плиток липових, <...>, підлога з цегли викладена, зверху – склепіння.

На другій стороні через сіни – також ізба з дверима липовими на завісах <...>. Два вікна з округленими шибками, вмонтованими в дерев'яні рами. Кахляна піч проста з каміном підмурованим і пекарською піччю <...>, тут бачимо прості двері збиті з дощок на дерев'яних бігунах поворотних струганих. Підлога цегляна, зверху – склепіння. Вийшовши в згадуваних вище сінях, бачимо камін, що вище даху, далі наполовину поламаними плитками покритий зал резиденції.

Чергова кімната має двері з входом збоку <...>. Вікно одне <...>, в середині підлога з цегли, укладена склепінчата у черговій кімнаті; двері дубові <...>, ведуть до льоху, до якого вісім сходинок з цегли вимурованих; з того льоху вікна із залізних рам з видом на дитинець (головну вежу). Далі біля тих апартаментів дорога, посередині якої вимурована кухня, з великим комином вгору на чотирьох стовпах побудованих з цегли і двері входу наверх прості, два вікна з округлих шибок, підлога в кухні і все інше побудоване з цегли.

Ліворуч ізба до неї двері липові <...>. Два вікна з круглих шиб в дерево вмонтованих з однією затулою, якою закривали просту піч з каміном (кахляну). Двері до передпокою з плиток, підлога цеглою викладена. Вхід до чергової сторожової кімнати.

До льоху двері прості, сусідні двері також прості. До інших трьох (входів) шия з дитинця (головної вежі) вимурована, двері прості, сходи донизу дерев'яні; до кожного льоху двері <...>. Під покоюми гетьманськими – складське приміщення з дверима з гладко виструганих дощок, долівка цеглою викладена – зверху склепінчастий має вигляд. Два вікна з залізними ґратами, з надвору з дерев'яними. Поряд з тим склепом чи шпітарнею, другий такий самий склеп з подвійними дверима, долівка цеглою викладена, вікно одне з залізними ґратами, двері з вмурованою рамою, а другі двері – дубові. На розі тієї резиденції і замкових мурів, башта низинна мурована півколом у плані, до якої ведуть одинарні ворота з замкового дитинця <...>, склепіння вимуроване у вигляді глибокого спуску вниз по сходинках, колодязь мурований.

Вийшовши з тієї далекої резиденції на другий поверх по дерев'яних сходах. Поруччя з баясами точеними, сходи до покоїв дерев'яні, двері подвійні гладко стругані на завісах і гаках поворотних, скоблями і засувками залізними. Вікно одне з шибок візерунчастих <...>.

Долівка цеглою викладена – по ній дерев'яні лаги з плитками, також двері прості – покої відпочинку, двері столярської роботи, з окремих елементів на рамі <...>, два вікна з квадратними шибками, піч кахляна зелена поливана, камін шафоподібний для обігріву, збудований в мурі, в другому покої двері <...>. Три вікна подібних до тих, що були в першому покої з квадратними шибками; піч кахляна, зелена, поливана, камін шафоподібний для обігріву, в мурі збудований, віконниці в тих покоях. Підлога і стеля на балках, плитками викладена. З того покою двері ліворуч ведуть до сусіднього покою, вікна якого видно зі сторони ставів. <...>. В тому ж залі два вікна з малими товстими шибками, піч кахляна зелена поливана, камін для обігріву в мурі збудований. Підлога на балках з плиток викладена, стеля з плиток «шахівни-

цею» викладена. Вийшовши з того покою, бачимо двоє дверей, одні праворуч ведуть прямо через сіни до резиденції <...>, а увійшовши до згаданої резиденції прямо, бачимо перший покій <...>.

Двоє вікон з такими ж шибками, з чотирма кватирками, з вісьмома залізними прутами віконними до середини. Піч кахляна, зелена, поливана. Підлога викладена плиткою, а стеля – «шахівницею». До другого покою двері такі ж самі, лише подвійні <...>.

Два вікна з гладенькими шибками. Піч кахляна, зелена, поливана, долівка з цегли, стеля «шахівницею» викладена з плиток. З того покою далше двері до чергової (сторожової) кімнати. Вийшовши з тих наріжних покоїв назад, бачимо другі двері одинарні, що ведуть з покою надбузької сторони. Сіни, пекарська піч, липові двері. Два вікна з круглими шибками, що відкриваються в одну сторону, піч проста, кахляна, димарі два вимуровані з цегли і через камін на гору виведені. Підлога з цегли, стеля на балках описаними otticinamu. Дах один єдиний <...>.

В кінці тієї стіни на другому розі – башта кругло вимурована з двома поверхами: до одного ворота подвійні з дерев'яних лат, посередині мурована криниця і там же в кінці приміщення військовий склад мурований, до нього двері з дощечок дубових складні <...>, верх склепінчастий. З нього мале віконце виходить на двір, з залізними ґратами і спеціальною штангою для зачинення. На другий поверх дерев'яні сходці і дерев'яні ворота з лат, підлога по боках викладена з дилів, там же дерев'яні сходи, що виводять на горище із середини, а поміст гладко виструганий поверх тієї башти <...>. Від тієї башти починається третя стіна замкового муру, за яким прибудова донизу, виходить за замком! Двері дубові з однією куною – засувом. Вздовж тієї таки стіни магазин має чотири примуровані стіни, приміщення закидані дялами – до всіх дверей дубові <...>. Верх гонтами і великими цвяхами прибитий. Далше четверта стіна замкового трикутника називається палац, або резиденція на два поверхи, <...>, де ідуть до резиденції дальньої двері через сіни, праворуч- покій <...>. Вікно на замковий дитинець яке видно з Ізб <...> піч кахляна зелена поливана, шафоподібний камін для обігріву. Так само другий покій <...>.

Підлога в тих покоях з цегли, верх кімнат склепінчастий. В тих самих сінях маємо навпроти себе ізбу склепінчасту, до якої двері. Вікно одне <...>. Піч кахляна проста з пекарською піччю на підмурку. Дві залізні штаби (крючки) залізні у підпіччі, підлога цеглою викладена. Збоку від тієї така ж сама друга ізба склепінчаста <...>. В тих самих сінях невеликий склад також склепінчастий. <...>. Біля тієї резиденції, від її рогу – кухня невелика склепінчаста, комин підмурований. Вікно одне з кватиркою за стіною, де плити кухарські при стінах з цегли вимуровані. Біля цієї ж кухні кімната <...>. Вікно з круглих шибок, пекарська піч з підмурованим фундаментом з каміном кахляним. Верх склепінчастий. При тій кімнатіко-мірка склепінчаста з дровами <...>.

Під тими всіма приміщеннями знаходяться льохи, до яких збудовані двері в мурах <...> сходи додолу в льохах з тесаного каміння, внутрішні до одного приміщення чи з покою вище тупегопоуо сосавуо (окреме приміщення в кімнаті на підйомі), <...>. Біля них рівно кахляна піч біла, поливана і глазурована; з того покою і до покою п'ятого двері <...>. Вікно одне <...>. Через вікно видно піч: піч зелена, поливана: шафа. З цього і до шостого покою більшого, двері подвійні <...>. Два вікна з товстих фігурних шибок. Піч кахляна, частина її вільна від кахлів – поливана і глазурована. Малий шафоподібний камін для обігріву в мурі збудований. В тих покоях підлога викладена з плиток і спеціальними цвяхами пририта до лагів. Плінтуси з плиток гембльованих по боках укладені. З цього покою двері подвійні ведуть ліворуч до сьомого покою.

Потім два вікна з видом на замок. Піч кахляна поливана, біла і глазурована з невеликим каміном для обігріву, збудованим в мурі, долівка цеглою викладена, стеля викладена плитками під «шахівницею». З цього покою двері одні подвійні <...>. Другі двері до покоїв, що ведуть через сіни, також подвійні. В тих сінях, між вищезгаданим покоєм <...>. Невелика кахляна піч, долівка з цегли, склепінчаста стеля по боках, занавіска прилаштована до ніші. Двері прості <...>. Вікно одне, стеля склепінчаста, праворуч двері до скарбчика дубові, прості, вікно одне окуте як всі інші з залізними ґратами, підлога з плиток викладена, стеля склепінчата з круглого покою двері до зали <...>. П'ять вікон з шибок товстих фігурного скла, відкриваються начетверо, з засувками, кутниками і залізними засувками. Піч кахляна біла, поливана і глазурована, невеликий камін в мурі збудований, долівка з цегли, стеля з плиток. <...>. Вийшовши з тієї зали, бачимо два інших покої, апартаменти віддалені і невеликими сінями відділені: сіни склепінчасті, підлога з плиток викладена <...>. Піч біла поливана і глазурована, малий камін круглий для обігріву. До других покоїв двері з елементів на рамі шліфовані на завісах слюсарної роботи з лямкою, шафоподібний камін в мурі збудований, в малих покоях двох підлога з плиток скобами залізними пририта і стеля також на балках покладена і в кінці – сіни з дверима. Зверху – дерев'яна стеля і підлога на балках, дерев'яними плитами викладена, в мурі зроблена ніша. Вийшовши з описаних покоїв назад на колишні сходи, виходи-

мо на майданчик альтанки, що круглим в плані змурований, з дахом. <...> на боку між сходами невелика кімнатка, віконце одне і піч проста. Над ними усіма – дахи усіх цих покоїв, а також ринви поміж дахами для стоку води. Вийшовши з описаних усіх покоїв до дитинця замкового потрапляємо. Стіни замкового муру виходять за замок близько до покоїв, до яких ведуть двоє дверей, там само в мурі кімнатка і двері дитинця. Далше попід муром – місце для возів, над ним – дах на кроквах. Під дахом є ще одне приміщення, поділене на три частини з перегородками з дилів і зачиняється на такі ж ворота подвійні. При мурі від брами вздовж побудована конюшня, до якої ведуть подвійні двері <...>. Два вікна з дерев'яними ґратами, дах на кроквах.

Ідучи далі від замку до брами, бачимо резиденцію для варти, муровану з цегли і каменю. Двері до неї подвійні дубові, ліворуч – двері до ізби, три вікна з чотирма шибками кожне, піч кахляна, зелена, поливана, малий камін для обігріву шафоподібний, що збудований в мурі. Там само і приміщення для полонених примуроване: двері прості, два вікна з ґратами залізними. Піч кахляна, проста, поряд з пекарською піччю, в тих самих сінях двері до Ізби, піч кахляна зелена, поливана. Камін шафоподібний в мурі збудований. З сіней дерев'яні сходи, ведуть на гору, вікно з шибок товстого <...>. Біля того замку каплиця з каменю мурована, з дверима простими склепінчаста стеля зверху з цегли мурована. П'ять вікон з круглих шиб. З боку – невеликий склад: двері до нього прості, склепінчастий верх. Поблизу тієї каплиці – льох: двері прості.

Сходи до льоху дерев'яні, в землю глибоко вмонтовані, другі двері теж прості. Повернувши назад за замкову браму на вищезгаданий міст, бачимо ліворуч ще одне приміщення з мурованими стінами, з залізними дверима з поворотами і скоблями залізними. Вікно з залізними ґратами.

Додаток 2

Опис Губернаторської резиденції.

Те, що на підзамчі на захід загороною оточене, паркан від міста: стовпи ділями зміцнені, а від ріки валом з ровом опоясане, називаємо ідучи далі від згаданих огорож, резиденцією. Ганок на стовпах з піддатком гонтами зміцнений і поруччям з дощок обставлений: яма з резиденцією. Стовпи ділями закидані (обкладені) з ганку до сіней увійшовши, бачимо: двері прості, одне вікно з круглих шибок з віконницею в рами і варцаби вмонтоване, ліворуч кімната до якої ведуть дубові двері <...>, три вікна в рами товстих шибок. Піч кахляна, зелена, поливана, камін при ній круглий, підлога й стеля з плиток на балках укладена. З кімнати двері прості, одне вікно з шибок товстого, підлога і стеля з плиток викладена, двоє дверей простих виходить і одні ведуть до комори, а другі – до чергової кімнати. В коморі одне вікно з круглих шибок. У вартівій кімнаті два вікна з шибок товстого скла, одне з них наполовину відчиняється. З чергової кімнати до сіней двері прості з видом на замковий вал. З іншого боку також кімната до якої двері прості. Три вікна і два з видом на дитинець, а третє з видом на костел, з шибок товстого фігурного скла. Одне з них наполовину відчиняється, а двоє – ні. Піч кахляна, проста, камін для обігріву з глини побудований. З тієї кімнати до пекарні – два вікна <...> піч проста з пекарською піччю поряд, що з глини, з залізними підпорами і залізними крючками. З пекарні ведуть двері до складу, одне вікно з круглих шибок. В кімнаті, де пекарня і склад, підлога і стеля з плиток викладені, дах над тією резиденцією, кроквами і балками зміцнений. Виходячи, бачимо праворуч конюшню на стовпах, ділями оббиту, воріт двоє подвійних, ця конюшня надвоє поділена, далі з обох стін над тією конюшнею дах гонтами і балками збудований.

Додаток 3

Опис винниць, броварень, млинів і ставів скарбових.

1. Винниця в Требухівцях на стовпах, ділями оббитих, ворота подвійні: на дерев'яних бігунах, пекарська піч – праворуч, іздебка – двері прості на бігунах дерев'яних, вікно одне з круглих шибок в рами і варцаби вмонтоване, піч кахляна, проста з комином. Там же перегородка з дилів. Стеля в ізбі і коморі – з дощок на балках покладена. Дах на кроквах, снопами пошитий частково, а решта-гонтами покритий.

2. Друга винниця в лісі під Головчинцями, що належить Меджибожу, на стовпах дошками оббита, двері на дерев'яних бігунах, два вікна з круглих шибок в рами і варцаби вмонтовані, піч проста, стеля з дощок на балках покладена, з другого боку – двері до комори – з грубих дощок на бігунах дерев'яних, верх на кроквах сніпками пошитий в обох винницях, що належать до Меджибізького скарбу.

3. Броварня на стовпах, ділями оббитих, ворота одинарні на бігунках дерев'яних, засуві дерев'яному на бігунах, двері прості на бігунах дерев'яних, посередині сіней камін з цегли з виходом диму вгору збудований, з двома невеликими печами (пічками). Збоку двері до ізби на дерев'яних бігунах, два вікна з круглих шибок в рами і варцаби вмонтованих, піч кахляна, проста з комином і піччю пекарською, і з із-

дебки двері до комори такі ж, як і попередні. Вікно одне, з круглих шибок в рами і варцаби вмонтоване. Стеля в іздебці і коморі на балках з дощок покладена; над каміном в сінях обладнана сушарка солодошці і до цього місця сходи дерев'яні. Дах на кроквах гонтами і цвяхами скріплений. В тій же броварні – броварський скарбовий склад.

4. Волобійня биків на стовпах, двоє дверей простих, одні напроти других- на дерев'яних бігунах гонтами і дерев'яними цвяхами скріплені. Фолій один.

Додаток 4

Млини.

1. Млин Кирика Буцнерка. На стовпах, дялями обшитий, двері гладкі на дерев'яних бігунах і засувці. На трьох каменях. Дах на кроквах, гонтами і цвяхами скріплений. Фолій один.

2. Другий млин Івана Деркача – з дилів, двері гладкі на дерев'яних бігунах, і засуві. Стільки ж каменів. Дах на кроквах, гонтами і дерев'яними кілочками скріплений.

3. Млин так само третій – Івана Пищика, на стовпах дялями оббитий, двері гладкі на бігунах дерев'яних з засувом. Стільки ж каменів. Дах на кроквах, гонтами і цвяхами дерев'яними скріплений. Фолій один.

4. Млин Федька Пищика, четвертий, на стовпах, двері гладкі, на бігунах дерев'яних з засувом таким же. На двох каменях. Дах на кроквах, гонтами і цвяхами скріплений. Фолій один.

5. П'ятий млин – Гаврила Глядченка, на стовпах, дялями оббитих, двері гладкі на дерев'яних бігунах з засувом таким же. На трьох каменях. Фолій один.

6. Шостий млин – Луцька Мельника, на стовпах, дялями оббитий, двері гладкі на бігунах дерев'яних, з засувом таким же. На трьох каменях, фолій один. Дах на кроквах, гонтами і цвяхами скріплений.

7. Сьомий млин – Семена Мельника, на стовпах, дялями оббитий, двері гладкі, на дерев'яних бігунах, з таким же засувом. На трьох каменях. Фолій один. Дах на кроквах гонтами і цвяхами скріплений.

Додаток 5

Опис скарбових двориків.

1. Дім перед замком, огорожа – дилі на стовпах, ворота подвійні і одна половина (частина) на бігунах, друга – на залізній засувці, в сінях – засуви звичайні в сінях, з правого боку – кімната – шинок. Двері прості на завісах, гаках з гачком і скоблем залізним. Чотири вікна з круглими шибками <...>, з двома квартирками, що засуваються і засуви відчиняються в них зі середини. Піч кахляна, проста з малим каміном і піччю пекарською, зліпленою з глини. Підлога з дилів, стеля – на балках, з плиток викладена; з кімнати двері до комори <...>; вікно одне, невелике з круглими шибками з дерев'яними ґратами; стеля з плиток на балках покладена; з комори до сіней двері прості на дерев'яних бігунах. В протилежній стороні сіней – кімната, що описаний вже подібна; двері до неї прості, чотири вікна з круглих шибок <...>, такими, що зі середини засуваються; піч кахляна, проста, підлога з дилів, стеля на балках з дубових дощок покладена. З кімнати двері до комори прості, підлога з дилів, стеля з плиток на балках покладена; з комори двері до сіней такі самі на дерев'яних бігунах, в сінях збоку – ворота подвійні на дерев'яних бігунах; дах над тим домом стоїть на кроквах, гонтами і цвяхами скріплений.

2. Крамниця стоїть посеред ринку: на стовпах оббитих дялями, двоє одинарних воріт: одні навпроти других на дерев'яних бігунах; входячи до сіней, з лівого боку бачимо двері до комори; стеля з плиток на балках покладена. При тій коморі – лядя навпроти другої комори, що йде по правій стороні від замку; з тієї комори до другої такі ж самі двері. <...> в тій коморі двоє дверей, одні якраз навпроти других <...> Три вікна з круглих шибок. Три віконниці на дерев'яних бігунах, піч кахляна, проста з круглим невеликим каміном і пекарською піччю, вимурованою з цегли, там і сходи до ганку дерев'яні, стеля з дощок на одному балкові покладена: з кімнати двері до сіней. Залізне кріплення дверей прибите в сінях, лядя виступає до чільної сторони сіней. До льоху шия мурована, сходи дерев'яні, двері гладкі, сходи, з огляду на глибину, дерев'яні з земляною основою, в покоях кімнатки на невеликому підйомі, з льоху виходячи, бачимо навпроти двері до комори, стеля з дощок на балках покладена. Виходячи, бачимо позаду сіней сходи дерев'яні до комори – до неї двері прості, підлога і стеля на балках, з плиток викладена, по долівці на лівій стороні – чотири проміжні ляді з видом на костел з поворотами і скоблями залізними. Дах над тією Ратушою на кроквах, гонтами і цвяхами зміцнений. Дім, від замкового п'ятикутника праворуч – мурований, двоє воріт подвійних – одні навпроти других, праворуч – двері до кімнати шинкової. Три вікна з шибок товстого фігурного скла, дві віконниці, піч кахляна, проста з каміном і пекарською піччю вимурованою з цегли, стеля на балках з плиток викладена; з кімнати ведуть двоє одинарних дверей, гладких,

одні до сіней; другі двері виходять до міста; верх в сінях склепінчастий; там само в сінях треті двері до комори, до льоху сходи дерев'яні, до половини муровані, друга половина сходів – глиняна; там і другі ворота і льох знаходиться там само; з сіней згаданих вище вийшовши, бачимо кімнатку: двері до неї прості; там же кімнатка поділена надвоє струганими ділями. Стеля на балках з плиток покладена. Дах над тією будівлею на кроквах, гонтами і цвяхами скріплений .

3. Ратуша в Требухівцях. Ідучи до брами вулицею ліворуч бачимо другі сіни, повернені фасадом до заходу, оточені огорожею з дилів, ворота подвійні на дерев'яних бігунах, в сінях праворуч – двері до кімнати шинкової, прості; три вікна з круглих шибок, з залізом оббитими кватирками. Піч кахляна, проста з піччю пекарською і каміном глиняним; стеля з плиток струганих на балках покладена; в тих самих сінях, ліворуч, кімната, яка описана вище на тому ж місці. Льох з каменю мурований в землі: двері прості на бігунах дерев'яних з поворотом і скоблем залізним. Дах над тією ратушею на кроквах, гонтами і цвяхами скріплений.

4. Город сільський за річкою Бужком Палісадом колоподібним огорожений, з вхідної сторони – ворота на бігунах і засуві дерев'яному; другі ворота такі ж на другому кінці города з прибудовами, гонтами і кілками скріпленими , всередині цей самий город засаджений довкола стін липами і різними плодовими деревами завезеними і звичайними; так само підвал вглиб змурований і льох мурований з каменю, двері звичайні, верх над підвалом і льохом на кроквах, снопами пошитий. Поблизу городу будинок, що по периметру оточений сінями, двері до яких на дерев'яних бігунах, а в сіни по праву сторону двері до головного входу на завісах, гаках з поворотом і скоблем залізним; три вікна з квадратними шибками в рами і варцаби вмонтованих ; піч кахляна, проста з пекарською піччю- остання побудована з глини; з кімнати двері до комори на дерев'яних бігунах, стеля в кімнаті і в коморі на балках з дощок покладена, в тих же сінях двері з правого боку до комори на бігунах дерев'яних з засувкою. Дах над тим будинком на кроквах гонтами скріплений.

5. Потатарне (я?) в Требухівцях над річкою Буг частоколом огорожена, ворота одинарні з хвірткою на бігунах дерев'яних на дві сторони. Ізба на стовпах з ділями прибитими, двері до сіней прості на бігунах дерев'яних, три вікна з круглих шибок в рами і варцаби вмонтованих з кватирками, що зачиняються. Піч кахляна, проста з комином і пекарська піч, що зроблена з глини. Стеля плитками викладена; там само двері до комори на дерев'яних бігунах, одне вікно з дерев'яними ґратами, стеля на балках з плиток викладена, верх на кроквах снопами пошитий. Поблизу стайня на стовпах, оббитих ділями, ворота одинарні на бігунах дерев'яних з поворотом і скоблем залізним і засувом дерев'яним, ділями розгороджена надвоє: на комору і возівню: двері до комори на дерев'яних бігунах, засуві дерев'яному; Ворота до возівні одинарні на дерев'яних бігунах з засувкою дерев'яною, верх ділями покладений на кроквах, гонтами зміцнений і цвяхами, і зверху скопами пошитий.

Додаток 6

Список боргів майданників літніх. 1 липня 1763 р.

Адам Майданник, Андрій Швець, Василь Кабанчик, Данило Благодійчик, Павло Стронцький, Яцих Дзюба, Ігнат Летицький, Гаврило Шевчик, Іван Гуцало, Федько Річняк з Грицьком сином, Максим Козак, Стецько Снопик, Демко Рахманник, Грицько Коваль, Антін Бездітний, Нечипір Майданник, Василь Федь, Казимірчик Слободяник, Грицько Паробок, Яцько Паробок, Степко Вербицький, Ян Міринський, Михал Вербицький, Антониха з синами, Тимко Сконира, Василь Тимошків, Олекса Залозицький, Дмитро Женяків син, Улас Паробок, Іван Колесник, Дмитро Женяків, Ярема Паробок, Савка Стецькі, Василь Ткач, Каспер Токар, Ян Поляк, Семен Козак, Матьяш Мазур, Стефан Беднаж, Іван Беднаж.

В сумі 1969.27.2

Скріпив підпис цей результат Ян Бериславський і його помічник, що відповідає за повернення боргів в даному старостві.

Джерело:

1. Klucz międzyboski. Inwentarz klucza: miast, wsi oraz folwarkow. 1765. Biblioteka XX Czaeroryskich w Krakowie, Rkps 8206 (Dawns sygn. 4131).

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРДЕНУ ТРИНІТАРІЇВ В ТЕОФІПОЛІ

В даній статті робиться спроба проаналізувати роль та місце католицького Ордену Тринітаріїв в духовному та культурному житті містечка Теофіполя (Теофілополя) на Волині у XVIII – першій половині XIX ст., розглядається процес появи римсько-католицьких культових споруд в містечку, створення парафії, а також з'ясувати причини припинення діяльності ордену в Теофіполі.

Ключові слова: Теофілполь, Орден Тринітаріїв, тринітарії, костел, кляштор, Теофіла Яблоновська з Синявських, Теофілія Сапежина Яблоновська.

Католицькі ордени діяли на теренах України ще з часів Середньовіччя. Початково, монахів направляли сюди з політичною та духовною метою. Однак, після розпаду Королівства Руського і потрапляння Галичини та Поділля під вплив Польщі, різноманітні ордени отримали постійні осідки у Львові, Кам'янці та інших містах. Процес активного поширення монаших згромаджень на терени Волині розпочався здебільшого після Люблінської унії. Кожен з орденів мав свої чіткі завдання та обов'язки. Одним із таких був жебручий орден отців тринітаріїв.

Орден Тринітаріїв, або Орден Пресвятої Трійці (Ordo Sanctissimae Trinitatis de redemptions captivorum) для викуплення бранців є одним із найстаріших, що діє сьогодні, орденів (рис. 1). Заснували Орден в 1194 р. богослов Жан де Мат та пустельник Фелікс де Валуа, а затвердив статут в 1198 р. папа Інокентій III. Основним завданням Ордену в часи Середньовіччя і Раннього Нового часу був викуп християнських бранців із мусульманської неволі, пізніше – освітня діяльність та лікування хворих. Перші тринітарії, на теренах України, з'явилися у Львові 13 липня 1685 р. на запрошення єпископа Яна Казимира Денхоффа [15, с. 20-21]. Вони викупляли жителів Речі Посполитої, які потрапляли до турецько-татарської неволі. Впродовж 1688-1782 рр. польські тринітарії провели 18 викупних акцій, під час яких звільнили понад 500 бранців [10, с. 4]. На теренах України, костели та кляштори отців тринітаріїв діяли у Львові, Луцьку, Горохові, Кам'янці, Збаражі, Брацлаві, Теофіполі, Берестечку, Шумбарі, Кременці, Станіславові (Івано-Франківську) та ін. (рис. 2) (всього 27) [14, с. 4-8].

Поява тринітаріїв в Теофіполі пов'язана із діяльністю князівського роду Яблоновських, які придбали Чолганський Камінь (з 1739 р. – Теофілполь) 6 лютого 1681 р. у Синют [6, с. 116]. Особливо, із діяльністю княгині Теофіли із Синявських Яблоновської, дружини князя Олександра Яна Яблоновського, яка після смерті чоловіка у 1723 р. перебралася з Ляхівців до Теофілополя та їх сина Юзефа Олександра Яблоновського.

Тривалий час у Чолганському Камені було мало католиків. Тому, для своїх духовних потреб їм вистачало, збудованої ще в XVII ст., замкової каплиці, яку обслуговували отці домінікани із Ляховець [6, с. 140]. Проте, в першій половині XVIII ст. чисельність католиків значно зросла і постала необхідність будівництва костелу. В 1738 р. княгиня Теофіла Яблоновська клопоче до загальної дефініторії польсько-литовської провінції Св. Йоахіма Ордену Тринітаріїв і уже 7 жовтня того ж року отримує згоду на створення релігійної установи в Теофіполі [21, с. 225]. На запрошення княгині, наприкінці 1738 р. до містечка приїжджають отці тринітарії [11, с. 267]. 30 січня 1739 р. княгиня Яблоновська видала ченцям пожалування, яке 21 березня того ж року підтвердив її син Юзеф Олександр Яблоновський [21, с. 225]. 14 червня 1739 р. княгиня пожертвувала ченцям 40000 злотих та села Вовківці й Тараканівку.

2 листопада 1739 р. глава Луцького собору затвердив проект, а 24 лютого 1740 р. генеральна консисторія дала дозвіл на будівництво в Теофіполі костелу та кляштору [3, арк. 2-3] тринітаріїв. 5 листопада 1741 р. тринітаріям урочисто вручили новостворену установу, а о. Симон від Пресвятої Богородиці освятив каплицю нового костелу та кладовище [20, с. 94], а 30 червня 1742 р. освятили фундамент та перший камінь кляштора [21, с. 225].

В 1744 р. Теофіла побудувала муровану каплицю Св. Роха на католицькому кладовищі. Згадана каплиця мала три дерев'яні вівтарі: Св. Роха із реліквіями Св. Феліціана в дерев'яному Раці, Св. Кайетана та Св. Антонія Падуанського [1, арк. 270].

Перший костел тринітаріїв в Теофіполі (рис. 3) нагадував віленський костел: центрально або центрально-поздовжній баневий храм з двобаштовим фасадом, купол розташовувався на високому барабані [20, с. 126], двоповерховий кляштор обмежувався карнизами з округлими кутами на два фасади з тривісним фронтоном і тринадцятигранним на боках, скріплених великими пілястрами [20, с. 140].

Теофіла Яблоновська подарувала тринітаріям копію образу Богоматері Ченстоховської, зображення розп'ятого Христа та Св. Онуфрія [21, с. 225]. 24 березня 1746 р. на високому вівтарі костелу встановили освячену папою статую Ісуса Назарянина (рис. 4). Дещо незрозумілим є хто ж із пап благословляв статую для теofilпольського костелу: на мідній гравюрі Юзефа Яна Філіповича, яка зберігається в Краківському національному музеї під номером MNK III-гус.-1528 вказано, що статую поблагословив папа Бенедикт XIII (1724-1730), о. А. Вітко вказує, що благословив папа Климент XII (1730-1740) [23, с. 441]. На нашу думку, швидше за все, статую поблагословив папа Бенедикт XIV (1740-1758), про що є згадка у праці М. Сікорського *Huromena Ordinis Discalceatorum Sanctissimae Trinitatis Redemptionis Captivorum*, виданій у Варшаві в 1753 р. [18, с. 794].

Освячення костелу тринітаріїв в Теофілполі 29 травня 1746 р. здійснив біскуп Луцький і Берестецький Францішек Антоній Кобельський, який дав костелу назву Пресвятої Трійці, Зачаття Пресвятої Богородиці, Святої Теофілі, Святого Архангела Михаїла, Святого Кайетана та Святого Йоана Непомука. Така довга назва свідчить про важливість храму. Цікаво, що князь Юзеф Яблоновський був автором фасадної таблиці костелу. Костел мав три вівтарі. На жаль, костел простояв недовго, уже на початку 1777 р. через дефекти в конструкції був розібраний. Будівництво нового костелу розпочалось в 1777 р., але через брак коштів припинилось через три роки [21, с. 233]. В 1804 р. будівництво тимчасово відновили, але в документі під 1828-1829 рр. згадується, що будівництво заморожене: «*Kościół zaś nowy tesi wyprowadzony z muru za gzyms do pul okten wyższych przez samych XX Tryniiarzow, ale dla niedostatku dotąd jeszcze nie ukończony*» [21, с. 233]. Під час відсутності костелу, літургії відправлялись в кляшторній каплиці.

2 червня 1746 р. за рішенням біскупа при костелі отців тринітаріїв створено парафію Пресвятої Трійці, до складу якої входили Теофілполь та села Карабіївка, Кароліна, Гаврилівка, Олійники, Строки, Заруддя, Кривовулька, Кунча, Коров'є, Михнівка, Новоставці, Вовківці, Криворудка, Тараканівка [5, с. 4]. Кількість парафіян в 1802 р. становила 1395 осіб, в 1900 р. - 1760 [13, с. 464].

Кількість тринітаріїв в Теофілполі з роками змінювалася. Наприклад, в 1797 р. мешкало 7 отців і 2 послушники; 1798 р. - 5 отців і 2 братів; 1802 р. - 7 капеланів і 2 братів; 1806 р. - 8 капеланів і один брат; 1818 р. - 8 капеланів; 1828 р. - 8 монахів, а в 1831 р. - до розпуску їх кількість сягала чотирьох [13, с. 471].

Основним заняттям Ордену босих братів небесної Пресвятої Трійці був викуп бранців із турецької й татарської неволі, створення притулків для відкуплених [7, с. 96], але теofilпольські отці тринітарії займались, в основному, душпастирством, опікою над хворими й немічними, освітянською діяльністю, надавали фінансову і медичну допомогу особам, що цього потребували. Маючи понад 1000 парафіян, тринітарії, враховуючи їх невелику кількість, забезпечували духовні потреби католиків, відправляли Святі Меси, сповідали не лише в Теофілполі, але й тих парафіян, які жили за межами містечка, ховали померлих, проводили молебні та ін.

Важливим напрямом діяльності отців тринітаріїв була освіта. В 1773 р. при кляшторі тринітаріїв працювала трикласна парафіяльна, пізніше - повітова школа, в якій на той час навчалося 60 учнів і працювало чотири учителі [6, с. 132], в 1799 р. - 40 дітей (22 в першому класі, 10 в другому і 8 в третьому) [1, арк. 277]. До речі, теofilпольська тринітарна школа була на 1816 р. єдиною повітовою школою в Старокостянтинівському повіті. В першому класі вивчали моральні науки, граматику, географію, історію Нового Заповіту, арифметику, польські й латинські слова, перекладали латинські вислови. В другому класі вивчали моральні науки, граматику, історію Старого Заповіту, географію і землепис, латинське і польське письмо, лічба ламаних та ін. В третьому класі вивчали християнську мораль, писання, історію повчань, виписи з латинської й рідної мови та їх тлумачення, життя видатних греків [1, арк. 277]. З кінця 1813 р. школа мала чотири класи, М. Гізицький перелічує предмети, які вивчалися у них: перший клас - наука християнська, наука моральна, граматика народна, географія Європи, історія Старого Заповіту, основи арифметики й латинської мови; другий клас - катехизм та наука моральна, граматика «п'ярська», історія Нового Заповіту, географія (решти частин світу), частини арифметики та виписи латинські з класичних авторів; третій клас - закінчення катехизму, наука моральна, вища граматика латинська з виписами, застосованими до моральної науки, закінчення арифметики й початок геометрії; четвертий клас - завершення науки моральної, поглиблена польська та латинська мови, основи фізики, вивчення французької й німецької мов [13, с. 534]. Також, М. Гізицький подає переліки учнів, які навчалися в кожному класі в 1802 р., всього: в першому класі - 43, другому - 8, третьому - 10, четвертому - 65. Кількість учнів в різні роки була різною. Наприклад, в 1802 р. - 126, 1805 р. - 65, 1807 р. - 63, 1808 р. - 60, 1810 р. - 63, 1812 р. - 88, 1813 р. - 78, 1814 р. - 83 [13, с. 539].

В 1803 р. теofilпольську школу перевіряв візитатор шкіл Волині, Поділля й України Тадеуш Чацький, який так відгукнувся про школу: «*Тринітарії мають директорів в Теофілполі, заклад новий; ні по-*

хвали, ні докору ще не заслужив» [13, с. 536]. З 1822 р. школа стала шестикласною та отримала статус гімназії, по завершенні якої учні мали змогу вступати до університету.

З візитації 1798 р. дізнаємось, що школа утримувалася кляшторним коштом. Також, кляштор утримував одного професора о. Яна Дамаскіна Тишкевича, а двох свіцьких – княгиня Теофілія Яблоновська. Візитація 1802 р. вказує, що професором залишався о. Ян Тишкевич, а свіцьких було уже троє – Сикстус Міжеєвський, Павел Куницький та Йозеф Язвінський. З 1806 по 1813 р. працювало двоє вчителів – о. Ян Тишкевич і о. Самуель Пшесмицький. З 1818 р. школу очолював о. Роман від Св. Матеуша Качановського, кандидат філософії Віленського університету, професор вимови й права. Вчителем математики й французької мови з 1815 по 1825 р. був о. Адам від Св. Вікентія Гжегожевського. Решта вчителів були свіцькими: Вовжинець Верешчинський, викладав в I і II класах моральні науки, Войцех Шмонівський – в I і II класах навчав латинської й німецької мов, Ян Шажевський – навчав російської мови, директором школи пізніше став Йозеф Ярославський [13, с. 538]. В 1822 р. працювали: вчитель вимови й французької мови о. Адам від Св. Вікентія Гжегожевський, вчитель релігії, права, історії й топографії о. Качановський, вчитель латинської й польської мови о. Мельхіор від Св. Мацея Косінського, вчитель фізики й математики о. Олександр від Св. Томаша Павловського; свіцькі вчителі: Верешчинський в I і II класах навчав арифметики, географії й моральної науки, Туркулл – російської мови, Юркевич – німецької мови [13, с. 545]. Останніми викладачами теофіпольської повітової школи були: о. Роман Качановський, кандидат філософії, випускник Віленського університету, з 1812 р. вчитель і наглядач повітової школи, в 1828 р. продовжував займати цю посаду; о. Єжи Білецький, професор математики, з 1827 р. префект теофіпольської парафіяльної школи та вчитель математики; о. Інокентій Новіцький, кандидат філософії, випускник Віленського університету, з 1823 р. виконував обов'язки вчителя фізики; о. Йоахім Ковальський, з 21 квітня 1829 р. викладав історію релігії; о. Августин Муссаковський, з 1829 р. виконував обов'язки вчителя польської й латинської мови [17, с. 15-17].

Пізніше, тринітарна школа перетворилася на одну з кращих в регіоні й працювала до 1831 р. Школою опікувався Віленський університет, тому, випускникам школи відкривалися двері для хорошої кар'єри в Російській імперії. Серед випускників школи були: декабрист Павло Хомич Дунцов-Вигодовський (в 1819 р. вступив до тринітарної школи) [4, с. 164-165], польський художник-портретист Ян Ксаверій Каневський (навчався в 1817-1820 рр.) [4, с. 175], скульптор Томаш Оскар Сосновський разом зі старшими братами Євгеном та Броніславом [8, с. 142].

Впродовж свого існування школа отримувала допомогу та пожертви. Зокрема, в 1811 р. Ігнацій Ротаріуш записав 2000 зл. (300 руб.), щоб з 1812 р. 6 % від зазначеної суми йшло на навчання бідних дітей [13, с. 537]; в 1817 р. власник Теофілполя розпочав будову нової, більшої школи [13, с. 537]; Віленський університет призначив по 600 руб. на рік на оплату світських викладачів, а княгиня Сапежина пообіцяла вимурувати будинок для школи, визначити місце для ботанічного саду, дати будинок для проживання свіцьких вчителів [13, с. 545]; відсотки від 500 руб. отриманих від пані Маріанни Фрогнет; місцевий лікар др. Йозеф-Кароль Гартман безплатно лікував учнів школи [13, с. 548].

Для потреб кляштора і тринітарної школи, на другому поверсі кляштора розташовувалась велика бібліотека на 610 томів і архів Ордену Тринітаріїв [7, с. 97]. В бібліотеці зберігалися книги латинською та польською мовами з різних країн Європи. Зокрема, можна було побачити книги, надруковані в Римі, Венеції, Парижі, Триденті, Кельні, Варшаві, Львові, Вільнюсі, Любліні, Празі, Бердичеві, Кракові, Почаєві, Познані, Відні та ін. [1, арк. 271-275]. Серед бібліотечних фондів зберігалися книги різної тематики: Святе Письмо, коментарі до Святого Письма, праці Отців Церкви, агіографічна література, літургійні книги, навчальні посібники з медицини та географії та ін. [9, с. 203] (детальніше про тематику книг у фондах теофіпольського кляштора в різні роки можна знайти в книзі Гізицького «Wspomnienie o Trinitarzach na Wołyniu, Podolu i Ukrainie» на с. 12-13). Після ліквідації російським царатом в 1832 р. Ордену Тринітаріїв в Теофілполі книги потрапили до Луцького тринітарного кляштору, а після закриття останнього у 1850 р. – до Луцько-Житомирської дієцезіальної семінарії. Пізніше частина книг опинилась в Бібліотеці Корніка (Польща), а частина – в Волинському науково-дослідному музеї у м. Житомирі, а в 1932 р. фонди передали до Всенародної бібліотеки УСРР (зараз – НБУ ім. В. І. Вернадського) [7, с. 97].

Про належність стародруків НБУВ до Теофіпольського кляштора тринітаріїв свідчать провенієнційні записи латинською мовою: «*Conventus Theophilopolitensis Ordinis Discalceatorum Sanctissimae Trinitatis Redemptione Captivorum*», «*Sum Conventus Theophilopolitensis Ordinis Sanctissimae Trinitatis Redemptione Captivorum*» [7, с. 98]. Кілька цінних рукописних книг з бібліотеки кляштора отців тринітаріїв в Теофілполі є у вільному доступі на ресурсах Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: «*Zbiór okólników biskupich i rozporządzeń władz kościelnych od 1740-1826, przeznaczonych lub odnoszących się do klasztoru i kościoła*

Trynitarzy w Teofilpolu», «*Księga sznurowa klasztoru teofilpolskiego Trynitarzy 1799*», «*Personalia zakonników z klasztorów trynitarzkich na ziemiach wschodnich dawnej Polski, zestawiono ok. 1829 r.*».

Досить важливий внесок отці тринітарії зробили в розвиток медицини Теофіпольщини. В другій половині XVIII ст. з дозволу княгині Теофілії Сапежини з Яблоновських та старости Котельницького, кляшторним коштом збудовано дерев'яний шпиталь із дерева, пожертвованого старостою Котельницьким. Шпиталь був досить малим і спочатку зводився на короткий час. Окрім отців тринітаріїв, які лікували хворих, в теофіпольському шпиталі працювали католицькі парафіянки. Зокрема, в 1798 р. сестрами в шпиталі працювали Маріанна Янова (61 р.), Хелена Римажова (40 р.), Маріанна Мархівічова (54 р.), Соломія Сегетовичівна (43 р.), Констанція Невінська (56 р.) [1, арк. 277]. В шпиталі та тринітарній школі в 1822-1831 рр. працював відомий лікар Йосип Францович Гартман [6, с. 135].

Отці тринітарії також займалися господарськими справами. Згідно візитацій 1798, 1799 і 1804 р. можемо побачити, що кляшторне господарство було вельми розвиненим. Окрім земель, які належали тринітаріям, на території кляштора був великий сад, на місті якого сьогодні житлова забудова, броварня, пекарня, воскобійня [1, арк. 270-271]. До речі, наприкінці XVIII- на початку XIX ст. на теренах сучасної Теофіпольщини було дві броварні: одна - належала кляштору отців тринітаріїв в Теофілполі, інша - костелу Пресвятої Трійці в Базалії. Також, у власності кляштора були конюшні та інші хліви в яких утримували коней та худобу. Доглядала за тваринами челядь, яка проживала на кляшторній землі. Потреби кляштора в 1798 р. обслуговувало 18 працівників, які отримували заробітну плату. Оплата праці коливалась від 10 до 208 злотих [1, арк. 279]. З візитації 1821 р. дізнаємось про оплату працівників кляштора: органіст отримував 39 рублів на рік і мав халупу; працівник захристії - 30 руб.; кухарка - 15 руб., 104 буханці хліба, 4 корці жита, 1 корець пшениці, 2 ячменю, 3 гречки та 5 гороху і т. д. [14, с. 13]

Спочатку тринітарії мали небагато землі. Лише в 1790 р. Франциска Яблоновська надала 40000 квадратних ліктів землі, а її син «князь-козак» заповів пасіку [14, с. 10] (про неї мова піде нижче). Теофіла Сапежина Яблоновська дещо пізніше замінила земельні ділянки, дописавши ще 2900 квадратних ліктів землі [14, с. 10]. На кінець XVIII ст. у власності тринітаріїв було 42900 квадратних ліктів землі.

У власності тринітаріїв була пасіка, яка розташовувалася на південь від Теофілполя по тракту в напрямі Гаврилівки. Пасіку заклав в 1791 р. князь Доброгост Яблоновський, а в 1799 р. задокументував на користь кляштора. На території пасіки стояла халупа з коморою та хлівом. Для зимівлі бджіл споруджений льох [1, с. 277]. Також на балансі теофіпольського кляштора був лісовий масив в Острозькому повіті в 6 милях від Теофілполя, який називався Іляшівкою. Довжина і ширина лісу не була виміряна, а довжина об'їзду масиву приблизно складала 1,5 милі. Гізицький вказує, що дерев придатних для будівництва було мало, здебільшого один молодняк. Також вказує, що в 1818 р. боротьбу за ліс з тринітаріями розпочав поручик Хометовський, але йому не відомо чим справа закінчилася [14, с. 13].

На потреби Ордену від різних добродіїв було записано понад 132,5 тис. злотих. 40 тис. зл., як фондуш, заповіла княгиня Теофіла з Синявських Яблоновська, 16 тис. зл. - княгиня Барбара Сангушкова, 50 тис. зл. - граф Август Мошинський, власник Волочиська, 8500 зл. - граф Міхал Грохольський з Терешок та ін. [16, с. 1]. За записані на кляштор кошти тринітарії зобов'язувалися протягом одного року відправляти 360 Мес читаних, 5 співаних та 4 ювілейних [14, с. 10]. Про одну із таких ювілейних Мес дізнаємось із книги «*Modlitwy w czasie jubileuszowego Nabożeństwa w Kościele Teofilpolskim XX. Trynitarzów...*», яка зберігається в фондах Національної Бібліотеки у Варшаві. Очевидно, згадані ювілейні Меси були важливими, якщо до їх проведення дієцезія друкувала спеціальні збірники молитов зі стояннями. Під час ювілейної Меси 22 вересня 1826 р. здійснювалася процесія хресної ходи із молитовними стояннями: перша станція була в костелі перед великим вівтарем Господа Ісуса, перед вівтарем Найсвітлішої Богоматері Марії, перед вівтарем святих отців Жана де Мата та Фелікса де Валуа; друга станція - в каплиці Святого Роха на кладовищі; третя станція - в палацовій каплиці Сапег-Яблоновських; четверта станція - біля статуї Святого Яна Непомука [19, с. 3-7].

В цілому, кожен день теофіпольських отців тринітаріїв був чітко регламентованим: О 5 год ранку тринітарії йшли на ранкову молитву, тривалістю 1,5 год. Від 7-ї год відправлялася Свята Меса. В неділі та святкові дні співалися пісні до Матері Божої, відмовляли з парафіянами 5 псалмів в ім'я Непорочної Диви Марії й літанія з антифоном. Меса закінчувалася об 11 год. З 2-ї год навчання капеланські, а з 5-ї - катехези для парафіян. В суботу і Марійні урочистості співали *Salve Regina* та інші пісні до Матері Божої. З 6:30 год займалися капеланськими справами, а з 8:30 збиралися знову в костелі на молитву. Кожен чернець впродовж року зобов'язаний був відбути 10 днів реколекцій [14, с. 12].

В результаті визвольного антицарського польського повстання 1830-1831 рр. та участі в цих подіях власника Теофілполя князя Леона Сапегі та отців тринітаріїв статися після чого жорстка реакція. Теофіпольський маєток князя було конфісковано та передано у державну власність. Проте, матір князя

Ганна Сапега повернула маєток. Кляштор тринітаріїв уряд скасував, як і тринітарну повітову школу. Після скасування в 1832 р. кляшторна каплиця продовжувала виконувати функції парафіяльного храму [9, с. 199]. В самому кляшторі в 1835 р. розмістили новостворену парафіяльну трикласну школу, а в 1840 р. в кляшторі розквартирували частину II піхотної дивізії та лазарет [6, с. 134]. В 1841 р. сталася велика пожежа, яка зруйнувала кляштор і каплицю. Руїни монастиря простояли до 1887 р. (рис. 5) і були передані православної громаді Теофіполя на будівництва церкви [9, с. 158].

Таким чином, проаналізувавши діяльність отців тринітаріїв в Теофіполі можемо підсумувати, що час їх діяльності був часом культурного піднесення містечка. Оскільки, про нього знали не лише політичні кола Речі Посполитої та Російської імперії, але й інтелігенція. Тринітарна школа стала кращим навчальним закладом не лише Старокостянтинівського повіту, а прирівнення її до гімназії не лише дало змогу її випускникам вступати до університетів, але й сприяло зростанню статусу містечка. Скажімо, навіть такі міста як Красилів чи Старокостянтинів не мали таких навчальних закладів і діти вихідців із можливих родин цих міст навчалися в Теофіполі. Скасування царизмом Ордену Тринітаріїв в Теофіполі стало однією з передумов початку занепаду містечка.

Джерела та література:

1. ДАЖО, ф. 178, оп. 51, спр. 8. Wizyty Generalne Kosciolow i Klastorow Franciskanskich, Augustianskich, Trynitarских, Bernardynskich, Kapucynskich, od r. 1799 do r. 1804.
2. ДАЖО, ф. 178, оп. 51, спр. 11. Wizyty Generalne Kosciolow Swieckiech, w Dekanatach Dubinskim, Krzemeneckim, Ostrogskim, Zaslawskim i Staro-Konstantynowskim w r. 1799-m.
3. Дозвіл генеральної консисторії від 24 лютого 1740 р. на будівництво в Теофіполі костелу і кляштору тринітаріїв (латинською мовою). – арк. 2-3.
4. Лавринчук В. О., Байдич О. В., Триндюк Л. П. Теофіпольщина в особистостях. – Тернопіль: ТЗОВ «Терно-граф», 2014. – 240 с.: іл.
5. Лист біскупа Францішека Антонія Кобельського від 2 червня 1746 р. до теофіпольського пароха (латинською мовою). – арк. 4-5.
6. Стасюк І. А. Історія міст і сіл Теофіпольського району Хмельницької області / І. А. Стасюк. – Т. І. – Хмельницький: Поділля, 2005. – 456 с., іл.
7. Ціборовська-Римарович І. Бібліотека Теофіпольського тринітарського монастиря: історія книгозбірні та провінції її стародруків // Літопис Волині: всеукр. наук. часопис. Чис. 8 / Волин. нац. ун-т ім. Л. Українки. – Луцьк: ВНУ ім. Л. Українки, 2010. – С. 95-100.
8. Шеретюк Р. М., Стоколос Н. Г. Мистецька спадщина ордену піарів на Волині у дискурсі культурних кодів модерної доби (кінець XVIII-перша третина XIX ст.). Монографія. – Рівне: О. Зень, 2022. – 270 с.
9. Яблонський В. В. Нариси історії культових споруд Теофіпольщини (XV-поч. XXI ст.). Вид. 2-ге. / Вадим Яблонський. – Дніпро: «Середняк Т. К.», 2022. – 158 с.: іл.
10. Ярмошик І. Волинезнавчі дослідження Яна Марека Гіжицького (1844-1925 рр.) // Часопис української історії, 2010. – № 18. – С. 94-99.
11. Betlej A. Sibi, Deo, Posteritati. Jabłonowscy a sztuka w XVIII wieku. – Kraków: Wydawnictwo Societas Vistulana, 2010. – 450 s.
12. Decretum Reformationis pro Ecclesia Parochiali Teofilpoliensi (1761). – арк. 10-11.
13. Giżycki J. M. A. Spis ważniejszych miejscowości w powiecie Starokonstantynowskim na Wołyniu. – Stary-Konstantynów, 1910. – 782 s.
14. Giżycki J. M. A. Wspomnienie o Trynitarzach na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. – Kraków: Na Składzie w Księgarni Katolickiej dra Wł. Miłkowskiego, 1909. – 112 s.
15. Chołodecki J. B. Trynitarze / J. B. Chołodecki. – Lwow, 1911. – 100 s.
16. Księga Sznurowa Klasztoru Teofilpolkiego Trynitarzy (od 1799 po 1822). – Teofilpol.
17. Personalalia zakonników z klasztorów trynitarских na ziemiach wschodnich dawnej Polski, zestawiono ok. 1829 r. (<https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/513307/edition/416216>)
18. Marianus a Sancto Stanislao, Hypomena Ordinis Disalceatorum Sanctissimae Trinitatis Redemptionis Captivorum. – Varsaviæ, Typographia Collegii Scholarum Piarum, 1753.
19. Modlitwy w czasie jubileuszowego Nabożeństwa w Kościele Teofilpolskim XX. Trynitarzów, rozpoczynającego się w dniu 22. Września 1826 roku, przy obchodzeniu Stacyj Jubileuszowych odmawiać się mające. – Łuck, 1826.
20. Sobczynska-Szczepanska M. Architektura trynitarzy na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej / M. Sobczynska-Szczepanska. – Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2017. – 345 s.
21. Sobczynska-Szczepanska M. Kościół i klasztor trynitarzy w Teofilpolu. Na marginesie książki Andrzeja Betleja Sibi, Deo, Posteritati. Jabłonowscy a sztuka w XVIII wieku, Kraków, Wydawnictwo Societas Vistulana 2010 // „Biuletyn Historii Sztuki”. – LXXIII, z. 1/2, 2011. – S. 224-233.
22. Status Ecclesia Parochialis Theophilpoliensis sub cura RRPPFF
23. Witko A. Sobre la iconografía de Jesús Nazareno rescatado en los siglos XVII-XX / Folia Historica Cracoviensia, 2004. – Vol. 10. – P. 441.

Додатки:

Рис. 1. Отці Тринітарії: взуті і босі. З книги Chołodecki J. В. «Trynitarze»[с. 15]

Рис. 2. Костели і кляштори отців Тринітаріїв в Берестечку, Луцьку, Теофілполі, Браїлові, Кам'янці та Станіславі. Фрагмент мапи польської провінції Св. Йоахіма Ордену Тринітаріїв.

Рис. 3. Кляштор Тринітаріїв у Теофілполі. Малюнок Ф. Плаціді. XVIII ст.

Рис. 4. Фігура Ісуса Назарянина з Теофілпольського костелу Тринітаріїв. Мідна гравюра Юзефа Яна Філіповича. XVIII ст. Краківський національний музей. MNK III-рус.-1528

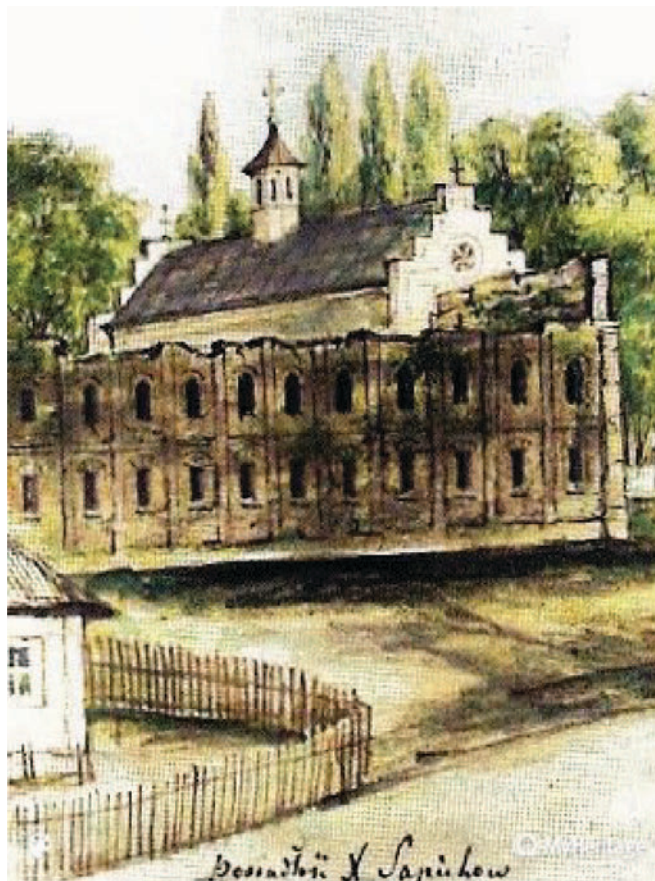

Рис. 5. Руїни колишнього Тринітарського монастиря та костел у Теофілполі, фрагмент малюнка Наполеона Орди, бл. 1870 р.

Сергій Трубчанінов
Юрій Бондар
Олена Гевель
м. Кам'янець-Подільський

ПІОНЕРИ ПОВІТРОПЛАВАННЯ ТА ПОДІЛЛЯ

У повідомленні висвітлено маловідомі сторінки біографії піонерів повітроплавання Жана-Франсуа де ла Порте д'Англьфора (1749–1784) та Яна Потоцького (1761–1815), які знайшли вічний спокій у подільській землі.

Ключові слова: повітроплавання, Поділля, Жан-Франсуа де ла Порте д'Англьфор, Ян Потоцький.

Однією із найдавніших мрій людства було повітроплавання. Із давніх-давен в різних країнах знаходилися сміливці, які безуспішно намагалися повторити політ птаха і здійнятися у небо. Лише в модерну добу з'явилися відповідні знання, котрі дозволили зробити успішні спроби. Не випадково, що саме у Франції, – передовій на той час державі, яка в технічному і науковому плані стояла вище за інших, – в епоху Просвітництва були винайдені повітряні кулі, які не лише здіймалися в повітря, але й могли піднімати пасажирів. За короткий час про успіхи французів дізналися в усій Європі. Як і все, що було модним у Франції того часу, досліді із повітряними кулями стали предметом жвавих обговорень при королівських дворах та в аристократичних салонах. Європу охопила справжня «повітряна лихоманка», коли в багатьох місцях робилися спроби піднятися в небо. Зазвичай технічні новинки досить довго торують шлях до свого визнання і використання в усьому світі. Іноді їхня промоція стає можливою лише завдяки діяльності харизматичних особистостей. Саме так сталося у Кам'янці-Подільському в травні 1784 р., всього через півтора року після перших польотів аеростатів французьких винахідників братів Монгольф'є та Жака Шарля, коли в подільське небо здійнялися виготовлені місцевими майстрами повітряні кулі. Учасниками даної події стали яскраві й неординарні особистості, авантюристи і мандрівники

– принц Карл Нассау-Зіген і граф Жан-Франсуа де ла Порте д'Англьфор. А в 1790 р. на повітряній кулі у Варшаві в небо піднявся перший подолянин – граф Ян Потоцький.

Ці події знайшли художнє відображення в кількох есе авторки популярного веб-сайту «Замки і фортеці України», подільської журналістки Ірини Пустиннікової [9–12]. На жаль, вони не позбавлені фактичних помилок і невмотивованих догадок. Слід зазначити, що історіографія, присвячена життю та діяльності Карла (Шарля) Генріха Ніколаса Оттона принца Нассау-Зігена (1745–1808), мандрівника, авантюриста, військового, дипломата, налічує десятки назв різними європейськими мовами. Оскільки принц Нассау-Зіген був однією із найбільш яскравих і неординарних особистостей, які пов'язали свою долю з Поділлям наприкінці XVIII – на початку XIX ст., його не оминули своєю увагою Сергій Феодосєєв та Володимир Захарєєв – відомі подільські краєзнавці з Дунаєвеччини [13; 14; 5]. Проте в роботах названих дослідників епізоди із запуском повітряних куль на Поділлі в 1784 р. не знайшли свого відображення. Не обділений увагою сучасників, істориків, а в наш час і політиків, був граф Ян Потоцький. Так, варто назвати повідомлення українських дослідників Л. Баженова, О. Кошеля [1], В. Окаринського [7; 8] та ін.

У той же час, попри численні згадки в працях з історії повітроплавання, біографія Жан-Франсуа де ла Порте д'Англьфора (1749–1784) ще й досі чекає на дослідників.

Мета повідомлення: висвітлити маловідомі сторінки біографії піонерів повітроплавання Жан-Франсуа де ла Порте д'Англьфора та Яна Потоцького, які знайшли вічний спокій у подільській землі.

Дворяни на прізвище де ла Порте мешкали практично в усіх регіонах Франції. Жан-Франсуа де ла Порте д'Англьфор народився 12 червня 1749 р. в регіоні Буге у парафії Англьфор над річкою Роною (близько 80 км від Ліона та 40 км від Женеви). Відомо, що першим став додавати до свого прізвища додаток «д'Англьфор» його дід – П'єр-Жозеф де ла Порте, що мало свідчити про володіння замком у цій місцевості (до наших днів збереглися залишки невеличкого замку). Допускають, що де ла Порте викупили володіння Англьфор у попередніх власників у 1715 р. [32, р. 395].

У зв'язку з різними подіями, в 1784 р. Жана-Франсуа часто називали графом д'Англьфор, проте дослідникам невідомо про жодні королівські патенти на цей титул. У другій половині XVIII ст. у Франції існувала практика роздачі титулів особам, які не мали для цього матеріальних підстав, тобто не володіли відповідною кількістю бароній чи шевальєвств. Відомо, що декому з де ла Порте в цей час вдалося отримати аристократичні титули. Першим у родині де ла Порте д'Англьфор графський титул використовував Франсуа-Жозеф – батько майбутнього повітроплавця. Допускають, що підставою для цього стало його одруження на представниці знатного роду, який був споріднений з герцогами Савойськими. Жана-Франсуа стали називати графом вже після смерті батька [19].

Деякий час Жан-Франсуа служив у королівській артилерії, але 14 березня 1778 р. він подав у відставку, щоб пізніше стати капітаном, а потім підполковником у «Добровольчому корпусі де Нассау», який був створений з дозволу короля Людовіка XVI для боротьби з корсарами з острова Джерсі. Оскільки повсталі британські колонії в Північній Америці відмовлялися платити за захоплені корсарями товари, про фінансування добровольців подбав підприємливий П'єр Бомарше (всесвітньовідомий драматург), який постачав американцям зброю та спорядження [26, р. 367-368]. До речі, він протягом тривалого часу підтримував фінансами принца К. Нассау-Зігена. До того ж, саме на торгівлі з США П. Бомарше став мільйонером [26, р. 322-323].

Весною 1779 р. К. Нассау-Зіген зі своїми добровольцями перейшов до рішучих дій. 1 травня він двічі спробував здійснити десантування на острів Джерсі, але обидва рази вони закінчилися невдачею [20, р. 468-469]. Через кілька днів британська ескадри здійснила напад на базу флотилії добровольчого корпусу в бухті Канкаль на північному сході Бретані. Під час бою 19 травня Жан-Франсуа де ла Порте показав себе холонокровним і завзятим офіцером, зміг відбити в англійців французький фрегат і в нагороду за свій героїзм став кавалером ордену святого Людовіка [27, р. 77]. Подальше фінансування корпусу виявилось обтяжливим для Бомарше [26, р. 369].

6 серпня 1779 р. вийшов королівський указ про передачу добровольчого корпусу Нассау сухопутним військам. К. Нассау-Зіген на деякий час оселився у Варшаві, де у вересні 1780 р. одружився із Кароліною Гоздзькою. Однак незабаром принц відправився в Іспанію, щоб взяти участь у «Великій облозі Гібралтару», яку здійснювали іспанські та французькі війська [26, р. 369-372].

Під час генерального штурму Гібралтару 13 вересня 1782 р. принц Нассау командував плавучою батареєю «Талья Пієдра» – однієї з найбільших з 10 плавучих батарей, побудованих за проектом французького інженера Мішо д'Арсона. Через неузгоджені дії командування тільки три з них кинули якір на дистанції пострілу, причому «Талья Пієдра» – найближче до противника. Лінійний лад батарей був порушений, оскільки інші сім стали на 1–3 кабельтових далі від цілі. Це перешкоджало щільності вогню,

необхідної для нанесення англійцям критичної шкоди. Проте, екіпаж під командуванням принца весь день обстрілював форти, не втрачаючи самовладання під інтенсивним вогнем. Коли ж розжарене ядро пробило бруствер батареї, почали тліти дерев'яні конструкції, а ввечері вогонь дістався до порохового льоху і батарея злетіла на повітря – Нассау-Зіген дивом залишився живим [5, с. 12-15].

У документах Національного зарубіжного архіву Франції міститься інформація про військову службу Жан-Франсуа де ла Порте у 1780–1783 рр. Спершу він згадується як капітан «артилерійської компанії» допоміжного батальйону піхоти, який розташовувався на острові Ре (біля Ла-Рошелі). Пізніше йому було присвоєно звання підполковника [24]. Відомо, що в 1782 р. він також відзначився під час спроби штурму Гібралтару. Допускаємо, що саме Жан-Франсуа де ла Порте командував плавучою батареєю № X «Долорес».

Важливим етапом в житті де ла Порте стало повітроплавання. Як описували свідки, з «мечем у руці» він брав участь у підйомі повітряної кулі Монгольф'є, що відбулося 19 січня 1784 р. в Ліоні. До запуску був підготовлений найбільший з аеростатів Монгольф'є. Він був висотою 120 футів та місткістю 700 тис. кубічних футів, що робить його однією з найбільших повітряних куль, які коли-небудь піднімалися в повітря. Жан-Франсуа де ла Порте не тільки був пасажиром повітряної кулі, але й брав участь у фінансуванні цього проекту. Через несприятливу погоду, всього через 13 хвилин польоту на висоті 3000 футів оболонка кулі розірвалася і аеростат впав на галявину біля Ліона. Якимось чином семеро осіб, які знаходились на борту, не постраждали при падінні [18, р. 121; 21, р. 41-42; 25, р. 83].

Про участь Жан-Франсуа у польоті найбільшої повітряної кулі свідчать листи очевидця з Ліона, у яких згадується граф де Ла Порте д'Англефорт, та плакати із зображенням повітряної кулі у небі над Ліоном, де під номером 5 вказується: «граф де Ла Порте д'Англефорт, кавалер ордену святого Людовіка, підполковник артилерії, відомий своєю хоробрістю, зокрема в ділі при Канкалі».

У травні 1784 р. принц Нассау-Зіген зі своїми супутниками, серед яких був і де ла Порте, з'явився в Кам'янці. Метою принца була організація судноплавства течією Дністра. Він переконував правителів і ділові кола у Відні та Варшаві, що це найкращий шлях для торгівлі між Австрією, Річчю Посполитою та Османською імперією і країнами Середземномор'я [1, с. 528-529; 15, р. 60].

Комендант кам'янецької та інших прикордонних фортець Ян де Вітте, який мріяв підняти в небо власний аеростат, звернувся до мандрівників за порадою. Оскільки принц спостерігав у Парижі за експериментами братів Монгольф'є, а де ла Порте брав у них безпосередню участь, комендант виділив їм помічників, які б мали виготовити повітряну кулю. Відомо також, що принц привіз із собою на Поділля невеликі кулі з якоїсь «дуже делікатної плівки». У небо над Кам'янцем аеростат у 23 фути завдовжки, а завширшки у 19 футів запустили 20 травня 1784 р. Його наповнювали гарячим повітрям із малої переносної печі Яна де Вітте. Паперова куля піднялася вгору на три тисячі ліктів і впала за чверть милі на річку Смотрич. Іншу повітряну кулю – більшу, округлу (33 фути в довжину і ширину) – запустили 28 травня в Бразі, навпроти підконтрольного туркам Хотина [10, с.78].

Після експериментів з повітряними кулями в подільському небі мандрівники вирушили на невеликому судні в плавання вниз за течією Дністра. Оскільки суденце рухалося повільно, подорожні часто висаджувалися на берег та оглядали навколишню місцевість. 5 червня сталася прикра подія, яку через кілька тижнів обговорювали в усій Європі. За не до кінця з'ясованих обставин поблизу села Цекинівки біля Ямполья загинув де ла Порте. За однією з попередніх версій його заколов багнетом солдат, якого офіцер вдарив плоскою стороною шаблі під час навчань [27, р. 77]. Пізніше більшого поширення набула інша версія – вранці де ла Порте вирішив перевірити стан корабля, на якому вони мали пливти, але заблукав. На його пошуки відправили солдатів. Коли ж ті його знайшли, він злякався, сприйнявши їх за гайдамаків, і почав тікати, пірнав у Дністер та виснажений потонув [28, р. 160]. Також у часописах згадувалося, що декілька мандрівників були вранці запрошені на каву власником Цекинівки Калінським, проте де ла Порте вирішив піти до річки. Він знав, що десь неподалік знаходилося судно, на якому був Нассау-Зіген. Але офіцер пропав. До його пошуків навіть долучилися солдати, яких прислав з Кам'янця-Подільського комендант де Вітте [31, р. 134-136; 30, р. 329-331].

У жовтні 1784 р. професор фізики і ректор школи в Кам'янці Каспрович і поручик Якубовський за фінансової підтримки генерала Яна де Вітте побудували монгольф'є з подвійного клеєного паперу діаметром близько 15 м і вагою 400 кг. Конструктори повітряної кулі мали намір літати на ній, але, побачивши, що утворюються дірки під час наповнення кулі гарячим повітрям, вони відмовилися від своїх планів. Повітряна куля, безпілотна, піднялася на висоту близько 240 м, потім лопнула і впала на землю [12].

За іншими даними, у 1784 р. Якубовський разом із проф. Каспровичем за фінансової допомоги генерала де Вітте побудували модель повітряної кулі, яку після перевірки в польоті мали намір зробити в

масштабі 1:1, пілотованого повітряної кулі, на якій збиралися злетіти. Безпілотна модель повітряної кулі піднялася на висоту близько 240 м, лопнула і впала на землю. Винахідники вирішили, що папір не є відповідним матеріалом для конструкції Монгольф'є, тому від продовження робіт і будівництва пілотованої повітряної кулі відмовилися [10, с.125].

У Кракові досліди в цій області проводили Ян Снядецький, Ян Яшкевич, Францішек Шайдт і Ян Шастер. Одним із найбільш причетних до випробувань повітряної кулі був королівський хімік Ян Окрашевський, який, за непідтвердженими даними, навіть мав здійснити перший політ з тераси королівського замку [18, р.258].

У 1786 р. було проведено вдалу спробу здійснити у повітря кулю у маєтку князя Любомирського у Чечельнику, але детальних свідчень про цей випадок немає.

Проте історичні хроніки віддають пальму першості в польоті пілотованої кулі в Польщі саме Бланшару, який здійснив свій публічний підйом на повітряній кулі 10 травня 1789 року. Опис цієї події був опублікований у тодішньому періодичному виданні «Pamiętnik Historyczno-Polityczno Ekonomiczny»: «Його випустили 10 травня на гумовій кулі, виготовленій з окружністю 90 ліктів, із саду Фоксал у Новому Святи о 1 годині ночі. Струни, підвішені до сітки, що закривала верхню частину повітряної кулі, трохи тримали човен, якому довірили життя згаданий штурман і один супутник цієї повітряної подорожі. Східно-південний вітер означав, що повітряна куля, злітаючи на незмірну висоту, завжди йшла майже вздовж Вісли і її було видно майже з будь-якої точки столиці, наприкінці через 45 хвилин повітряні моряки без жодних пошкоджень спустилися на Бялоленку за межі р. Вісла» [16, s.99].

Через кілька днів Бланшар представив варшавській публіці використання чогось на зразок парашута на випадок можливого розриву або загоряння оболонки повітряної кулі. Важко сьогодні сказати, чи був Ян Потоцький очевидцем першого польоту француза, чи просто чув про його подвиг, але незабаром він відчув величезне бажання піднятися в повітря. Він запропонував Бланшару підготувати або профінансувати виготовлення ще однієї повітряної кулі за умови, що він буде пасажиром під час наступного шоу [23, s.302].

Граф Ян Потоцький гербу Пилява – надзвичайно колоритна особа своєї епохи. Народився 8 березня 1761 р. у Пикові біля Вінниці, аристократ здобув ґрунтовну освіту в Женеві та Лозанні. Він погано володів польською мовою і щодня вживав французьку, його ж рідною мовою була подільська говірка. У молодості він здійснив ряд подорожей, в т.ч. до Туреччини, Єгипту, Марокко, Кавказу, воював під прапорами Мальтійського ордена та монархії Габсбургів. Його численні пригоди того періоду стали основою для пізніших письмових розповідей. Він одним із перших в Україні зацікавився історією давніх слов'ян та проводив археологічні дослідження [7; 8].

У 1783 р. Я. Потоцький одружився з Юлією Терезою, уродженою Любомирською, донькою великого маршала корони Станіслава Любомирського та надзвичайно впливової й заможної Ізабелли Любомирської. Юлію (яка передчасно померла в 1794 р.) вважали однією з найкрасивіших польських жінок того часу. Цей зв'язок дав лінію Потоцьких з Ланьцута. Син Яна та Ізабелли – Альфред, став засновником Ланьцутської ординації, яка існувала до 1944 р.

У травні 1790 р. здійснилася мрія Яна Потоцького піднятися в небо. Повітряна куля влетіла в повітря з площі на вулиці Сенаторській, за якою спостерігали натовпи цікавих жителів столиці та короля Станіслава Понятовського. У кошику Бланшар, Ян Потоцький та Ібрагім – турецький слуга польського аристократа, привезений з однієї з екзотичних подорожей, і ... білий пудель. Є дві версії того, як «Турчин» був серед пасажирів. За однією з них, він зробив це максимально добровільно, не бажаючи залишати свого господаря в незвичайній експедиції. За іншою версією Потоцький хитрістю заманив його в кошик, попросивши слугу принести хустку. Коли він заліз всередину, Потоцький хотів обдурити його, і повітряна куля піднялася в повітря, не звертаючи уваги на крики переляканого турка [11].

Понад півстоліття потому журнал «Варшавська бібліотека» описав подію так: «14 травня 1790 р. Бланшар здійснив експеримент, політавши на повітряній кулі, виготовленому за ідеєю коронного кравчого Яна Потоцького. З ним із саду Мнішовських на Сенаторській, згаданий Потоцький та його слуга Турчин, здійснили цю подорож; піднявшись на висоту 4500 футів, вони спустилися між Волею та Гурце» [23, s.306].

З того ж джерела відомо, що француз, підбадьорений своїм успіхом і, ймовірно, очікував ще більшого визнання від короля Станіслава, через чотири дні намагався піднятися в повітря. Цього разу повітряна куля досягла висоти лише 30 футів, а покриття було серйозно пошкоджено. У серпні Бланшар відправив те, що залишилося від повітряної кулі, до Гданська і сам вирушив у подорож у цьому напрямку. Його від'їзд покінчив із захопленням повітряної кулі у ще незалежній Польщі. Невдовзі все було затьмарено драматич-

ними політичними подіями: прийняття Конституції 3 травня, польсько-російська війна на її захист, приєднання короля до Тарговицької конфедерації, повстання Костюшка, наступні поділи і, нарешті, остаточне падіння Польщі. Колиска повітроплавання, Франція, у цей період також поринула в хаос Великої революції, громадянської війни, битв з іноземними інтервентами та наступних наполеонівських воєн [3, с. 98].

Для Яна Потоцького це був перший і мабуть останній злет у житті. Він тривав лише півгодини, мабуть, сам аристократ наполягав на його скороченні, оскільки поспішав на тривалі наради Великого сейму, в яких брав активну участь як депутат. Після краху Конституції 3 травня він переїхав до Ланьцута, де написав для місцевого придворного театру відому п'єсу «Паради». У наступні роки він служив при дворі царя Олександра I, керуючи, зокрема, у 1805–1806 роках науково-дослідним відділом невдалої великої російської експедиції до імператора Китаю. Подорож не досягла свого пункту призначення, оскільки росіяни відмовилися платити данину китайському правителю і змушені були повернути назад від кордонів імперії [23, с.310-311].

Сам Потоцький увійшов в історію переважно як письменник і автор відомого фантастично-філософського роману «Рукопис, знайдений у Сарагосі». Перший український аеронавт, охоплений меланхолією, покінчив життя самогубством у своєму маєтку в Уладівці на Вінниччині 23 грудня 1815 р. [8].

Отже, в подільське небо повітряні кулі піднялися всього на рік пізніше, ніж в Парижі. У створенні аеростату, який у травні 1784 р. злетів у небо Поділля, брав участь один із перших європейських повітроплавців Жан-Франсуа де ла Порте д'Англьфор. А от перший політ подолянина в небо здійснив Ян Потоцький у травні 1790 р., який злетів над Варшавою на борту кулі, змайстрованої Жаном Бланшаром.

Джерела та література:

1. Баженов Л. В., Кошель О. М. Историк Поділля і Волині граф Ян Потоцький (кінець XVIII та початок XIX ст.) // Поляки на Хмельниччині : погляд крізь віки : 36. наук. пр. за мат. міжн. наук. конф. (23–24 червня 1999 р.) / Інститут історії України НАН України та ін. Хмельницький : Поділля, 1999. С. 452-455.
2. Бильбасов В. А. Принц Нассау-Зиген в России // Бильбасов В. А. Исторические монографии. Т. 4. Санкт-Петербург : Тип. И. Н. Скороходова, 1901. С. 523-592.
3. Вейгелин К.Е. Очерки по истории летного дела. Москва : Оборонгиз, 1940. 459 с.
4. Громенко С. Граф, вчений, перевертень: за що Путін призначив Потоцького «винахідником українців» // Історична правда (дата публікації: 24.12.2019). URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/12/24/156777/> (дата звернення: 28.07.2022).
5. Захар'єв (із Ватралів) В. Тинна і Україна в житті «короля авантюристів» принца Нассау-Зігена. Хмельницький : Вид. ФОП Стрихар, 2021. 54 с.
6. Колесник В. В. Ян Потоцький (Jan Potocki), 1761-1815 – польський мандрівник, публіцист, політичний діяч, письменник, історик; псевдонім і криптоніми: Graf von *** (Граф фон***), J. P., M. L. C. J. P. URL : https://library.vn.ua/Konf2010/texts/5_7.htm (дата звернення: 20.06.2022).
7. Окаринський В. Граф Ян Потоцький (1761-1815): постать в контексті вітчизняної та світової історії та культури (до 250-ліття від дня народження) // Україна–Європа–Світ: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Вип. 6-7. Тернопіль, 2011. С. 230-245.
8. Окаринський В. Смерть як перформанс, життя як виклик: (у)явні образ(и) інтелектуала-нонконформіста переламної доби // Україна модерна: міжнародний інтелектуальний часопис (дата публікації: 15.02.2016). URL: <https://uamoderna.com/md/okarynsky-potocki> (дата звернення: 23.06.2022).
9. Пустиннікова І. Захмарне задоволення. Історія запуску повітряних куль в Україні // Кореспондент (дата публікації: 22.04.2016). URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/3673075-zakhmarne-zadovolennia-istoriia-zapusku-povitrianykh-kul-v-ukraini.html> (дата звернення: 20.06.2022).
10. Пустиннікова І. Кам'янець-Подільський. Хотин. Харків : Вид-во «Folio», 2020. 224 с.
11. Пустиннікова І. Перший подільський аеронавт // Подолянин. 2021, 9 липня. URL : <http://podolyanin.com.ua/history/53208/> (дата звернення: 19.06.2022).
12. Пустиннікова І. Поділля і кулі // Подолянин. 29 вересня 2017. URL : <http://podolyanin.com.ua/suspilstvo/16142/> (дата звернення: 19.06.2022).
13. Феодос'єв С. Останній паладин Європи // Дзеркало тижня. Київ, 2006. 30 грудня (№ 50). С. 12.
14. Феодос'єв С. М. Принц Шарль де Нассау-Зіген в історії Польщі і Поділля // Поляки на Хмельниччині : погляд крізь віки : 36. наук. пр. за мат. міжн. наук. конф. (23–24 червня 1999 р.) / Інститут історії України НАН України та ін. Хмельницький : Поділля, 1999. С. 480-486.
15. Aragon [A.-L.-A.-Ch. Bancelis de Maurel] marquis d'. Le prince Charles de Nassau-Siegen: d'après sa correspondance originale inédite de 1784 à 1789. Paris : E. Plon, Nourritet et Cie, Imprimeurs-Éditeurs, 1893. 396 p.
16. Banaszczuk E. Karuzela pod gwiazdami. Warszawa :Wydawnictwo Iskry. 1960. 180 s.
17. Blanchard-Potocki balon, 1789. URL : <http://www.samolotyplskie.pl/samoloty/489/126/Blanchard--Potocki-balon> (дата звернення: 10.08.2022).
18. Cavallo T. History and Practice of Aerostation. London : Printed for the Author, 1785. VIII, 326, [7] p., 2 pl.

19. Croix V. la. Jean-François de La Porte d'Anglefort [Genealogie]. URL : <http://archive.wikiwix.com/cache/?url=http%3A%2F%2Fgw.geneanet.org%2Fjmvlc%3Fang%3Dfr%3Bp%3Djean%2Bfrancois%3Bn%3Dde%2Bla%2Bporte%2Bd%2Banglefort> (дата звернення: 12.08.2022).
20. Falle Ph., Durell E. An account of the island of Jersey, with an appendix of records, & o. To which are added, Notes and Illustrations. 2e ed. Jersey : R. Giffard, 1837. XXIII, XXXI, 476, [4] p.
21. Fonvielle W. Adventures in the Air. Being Memorable experiences of Great Aeronauts / transl. and ed. John S. Keltie. London : Edward Stanford, 1877. XVI, 304 p.
22. Gruchala I. Książki Jana de Wittego i jego syna Józefa w bibliotece Heleny Dąbczańskiej // Rocznik Biblioteki naukowej PAU i PAN w Krakowie. 2018. Rok LXIII. S. 291-318.
23. Januszewski S. Pionierzy. Polscy pionierzy lotnictwa 1647–1918. Tom 1. Wrocław : Fundacja Otwartego Muzeum Techniki, 2017. 670 s.
24. La Porte d'Anglefort, capitaine de la compagnie d'artillerie du bataillon auxiliaire de l'île de Ré. 1780/1783 // Archives nationales d'outre-mer. URL : https://recherche-anom.culture.gouv.fr/ark:/61561/up424oihpjmq/daogrp/0/layout:linear/idsearch:RECH_e4c33bfe56117e85de23827e8019ae1c#id:355700585?gallery=true&brightness=100.00&contrast=100.00¢er=1136.000,-1448.000&zoom=5&rotation=0.000 (дата звернення: 20.07.2022).
25. Landelle G. de la. Dans les Aïrs, Histoire Élémentaire de L'Aéronautique. Paris : René Haton, 1884. 288 p.
26. Loménie L. de. Beaumarchais and his times: sketches of French society in the eighteenth century from unpublished documents / transl. Henry S. Edwards. New York : Harper & Brothers, 1857. 460 p.
27. Mémoires secrets pour servir a l'histoire de la République des Lettres en France, depuis MDCCLXII jusqu'a nos Jours; ou Journal d'un observateur. Tome 23. Londres : John Adamson, 1784. 298 p.
28. Mémoires secrets pour servir a l'histoire de la République des Lettres en France, depuis MDCCLXII jusqu'a nos Jours; ou Journal d'un observateur. Tome 26. Londres : John Adamson, 1786. 292 p.
29. Mémoires secrets pour servir a l'histoire de la République des Lettres en France, depuis MDCCLXII jusqu'a nos Jours; ou Journal d'un observateur. Tome 26 [2e éd. compl.]. Londres : John Adamson, 1786. 352 p.
30. Mercure de España. Madrid : Imprenta Real, 1784. Agosto. P. 301-394.
31. Mercure de France. 1784. 21 Aout. P. 97-144.
32. Mesnil E. R. du. Armorial historique de Bresse, Bugey, Dombes, Pays de Gex, Valromey et Franc-Lyonnais: d'après les travaux de Guichenon, d'Hozier, Aubert [et d'autres] ... les Archives et les Manuscrits, etc., avec les remarques critiques de Ph. Collet. Lyon : Imprimerie d'Aimé Vingtrinier, 1874. [Vol. 2]. P. 335-714.
33. Potocki Jan Nepomucen. URL : <http://www.samoloty-polskie.pl/samoloty/15200/126/Potocki-Jan-Nepomucen2> (дата звернення: 29.07.2022).
34. Seyssel-Sothonod de. Monographie historique d'Anglefort (Deuxième Partie) // Le Bugey. Société scientifique, historique et littéraire. Bulletin semestriel. Belley : A. Chaduk, 1926. Fasc. 20. P. 628-649.

Світлана Крижановська
м. Хмельницький

НА ВЕРШИНІ БЕЛЬМОНТУ: МИНЬКОВЕЦЬКИЙ КЛЮЧ ТА ЙОГО ВЛАСНИКИ

У статті йдеться про життя та діяльність господарників Миньковецького ключа, їх взаємовідносини; «народження», розвиток, розквіт та занепад Миньковецької держави.

Ключові слова: *Миньковецька держава, Миньковецький ключ, Войцех Мархоцький, Ігнацій-Сцібор Мархоцький, Ролле Антоній-Йосиф, Бельмонт, Миньківці, Побійна, Отроків, Притулівка.*

Мальовниче село Миньківці (нині Кам'янець-Подільського району) має захоплююче минуле, пам'ять про яке зберігається у фрагменті кордонного стовпа, що розміщений при вході до Хмельницького обласного краєзнавчого музею. За переконанням більшості дослідників минулого, стовп, згаданий вище фрагмент якого протримався на встановленому місці аж до 1960-х рр., був вмонтований у 1793 р. поміщиком Ігнацієм Сцібором-Мархоцьким між двома імперіями – Російською та Австрійською.

Цінний експонат є німим свідком так званої Миньковецької держави. А така, з центром у Миньківцях, існувала наприкінці XVIII – поч. XIX ст. в межах экс-Дунаєвського та экс-Новоушицького районів. На згаданому вище фрагменті зображені її символи: меч, щит, шпага, прапори, гармата й голова лева.

А ось історія Миньковецької держави.

Землями ("Миньковецьким ключем"), які пізніше стали їй належати, а це 19 сіл Ушицького повіту Подільської губернії з десятьма тис. га багатих чорноземів, лісів і левад, та ще й чотирма тис. кріпаків, з 1786 р. володів безділний польський магнат Войцех Мархоцький, котрий взяв опіку над своїм малолітнім племінником Ігнацієм після смерті його батьків. Зважаючи на запальний характер обох, відносини між дядьком

та племінником були вельми напруженими. Названий батько часто не схвалював вчинки Ігнація та не поділяв його інтересів. Наприклад, проти волі племінника дядько відправив юнака у пруське військо на службу. Пізніше Ігнацій писав: “Коли я досяг повноліття і потрібно було визначитися, як жити далі, я зважив на волю стрія і дав згоду стати жовніром і не добровільно, не за власним бажанням, а покладаючись на інстинктивне бачення того ж таки стрія пішов до чужого краю і був відданий до пруської військової служби. Там я у великій нужді, в недостатках перетерпів кілька років справжньої неволі” [2, с.9].

Та як би там не було, саме Войцех «подарував» хлопцю непогану освіту, адже додому той повернувся в 1774 р. вже капітаном [2]. Хлопець, очевидно, був здібним учнем, адже “...багато читав, досконало знав латинську і французьку, німецька теж була йому не чужою, хоча писати нею не любив. А вже що стосується законодавства краю, то вивчив його досконало... пройнявся ідеями Вольтера і Руссо...” [2, с.20]. Та попри все, як і раніше, стосунки між родичами не склалися належним чином, тож, залишивши Поділля, Ігнацій гайнув до Варшави. Там, приєднавшись до одного з військ, дослужився до звання майора. Та згодом, з невідомих нам причин, став заробляти на життя уроками музики, завдяки яким, до речі, познайомився зі своєю майбутньою дружиною, італійкою Євою Руффо. Дівчина, донька королівського кондитера, була його ученицею. Закоханий Ігнацій називав її не інакше, як “римською патриціанкою”. Пара побралася у 1783 р. Чоловік так палко любив дружину, що навіть згодом для неї придбав “велику територію землі” поблизу Чорного моря, яку, на честь коханої, назвав “Руффіполіс” [2, с. 39]. Польсько-український історик та письменник другої половини XIX ст. Ролле Антоній-Йосиф (1830-1894) у своїй праці “Граф Редукс” (1883) Єву та Ігнація охарактеризував так: “Дружина графа була жінкою лагідною, терплячою, погоджувалася в усьому з чоловіком...”, а “Мархоцький був противником безцільних подорожей, гучних та дорогих забав, ненавидів гру в карти, не був охочим до пияцтва...” [2, с.40], однак був впертим та схильним до конфліктів, адже мав судові тяганини та суперечки як з родичами, так і з представниками духовної та адміністративної влади. В парі вони нажили трьох доньок та сина: Пульхерію, Емілію, Юлію та Кароля.

Щойно одружившись, молоде подружжя повернулося на Поділля. Відбулося це за п’ять літ до смерті дядька Войцеха. Останнього поховали у березні 1788 року в Дунаївцях. Войцех, незважаючи на образи, все ж заповів своє майно норавливому племіннику, хоча незадовго до своєї смерті з причини чергової сварки мав намір відмовитися від цієї ідеї, однак не встиг. Оплативши всі борги належним чином згідно тогочасного законодавства та вигравши суд у дружини покійного Юзефи Боваровської, “... в кінці 1790 р. Ігнацій поселився в побійнянській резиденції з дружиною, її батьками і двома малими дітьми” [2, с.19]. До проголошення Миньковецької держави ще короткий час займав посаду цивільно-військового комісара Кам’янецької землі. Згодом, користуючись отриманим посагом, Ігнацій показав себе перед підданими відмінним господарником. Назвавшись “патріархом та батьком народу”, він не лише огородив власну територію, але й подбав про інтереси її мешканців, видавши “Права міста Миньківці” – конституцію новоствореної держави.

Кожне його село мало свій власний колегіальний суд першої інстанції. Суд вищої інстанції засідав у Миньківцях. Винуватців, як правило, наказували примусовою працею на фабриках чи заводах. Тілесне покарання застосовувалося рідко. А «...найбільшою карою був арешт на кілька днів ...» та «заслання» до Понтійських володінь – пасти худобу в степу... під Одесою» [1, с. 21].

Мархоцький також видав закон, яким забороняв називати селян хлопами, мужиками чи хамами, тому що кожен з його підданих – це «працівник, землероб, громадянин». На порушників цього закону чекав чималий грошовий штраф, що сплачувався в казну держави [1, с.22].

Усі закони, укази, книги видавалися у друкарні, котра з’явилася тут приблизно у 1792 р. та була, до речі, однією з перших на Поділлі. «Дозволяв він у ній друкувати не лише власні розпорядження, не лише так звані права та приклади, релігійні проповіді, сільськогосподарські поради, а й твори різного, як літературного, так і наукового змісту» [2, с.22]. Цікаво, що твір Шекспіра “Гамлет” польською мовою вперше в межах території сучасної України був надрукований саме в Миньківцях.

Урядові установи держави розміщувались в будинку, який імітував Акрополь та височів на вершині пагорба під назвою Бельмонт (Бельман). Вхід у двір прикрашала арка та кам’яна статуя Феміди – давньогрецької богині права й законного порядку.

Для своїх потреб та потреб своєї родини поміщик мав чотири резиденції – по одній на кожному пору року: зимову, найголовнішу, – в Миньківцях; весняну та осінню – в Притулівці та Побійній, а літню – в Отрокові.

Найбільший маєток графа знаходився у Побійній (нині – с. Велика Побійна Дунаєвської ОТГ), де “... була величезна бібліотека, що вміщала до 2 тисяч томів книг; зброярня з мисливською зброєю; пивна

з алкогольними та безалкогольними напоями” та, звісно ж, великі кімнати для всіх членів родини та її робітників [2, с. 41].

Розкішну резиденцію в Отрокові граф Ігнацій звів наприкінці XVIII ст. Виникла вона на високому пагорбі над річкою Ушиця та була зведена за зразком середньовічного замку. На території Отроківського замку знаходився панський будинок з розкішною бібліотекою, де зберігалися і цінні рукописи, і чимала кількість стародруків.

Отроківський замок, на відміну від всіх інших, частково зберігся до наших днів. Зараз ще можна побачити там Триумфальну арку, через яку колись здійснювався в'їзд до резиденції, а також стіни, руїни форуму та башти з господарськими приміщеннями.

Найголовніша із резиденцій – Миньковецька – знаходилася на пагорбі Бельмонт. Це був цегляний будинок, який завдяки випадковій знахідці ще називали «Лицарським замком»: на тому місці під час копання фундаменту було виявлено поховання людини в обладунках [1, с. 13].

У Миньковецьких володіннях поміщик заснував школи, сирітський притулок, шпиталь, аптеку. Тут також діяли дві суконні, байкова, селітряна, паперова, лакова фабрики, мануфактури, два млини, майстерня для ремонту та виготовлення карет. У його володіннях працювала громадська бібліотека, де зберігалося майже 2 тис. книг. Творили музична академія, хор та оркестр. Зі Львова до Миньківців приїжджала виступати трупа Яна-Непумуцена Камінського, що ставила там шекспірівського “Гамлета”.

Антоній Юзеф Ролле, про якого ми вже згадували вище, у своїй праці “Граф Редукс” писав, що у Миньківцях тоді практикували два лікаря – Стефаній (на жаль, прізвище зазначити не можемо) та Петро Геринг. Перший знався на традиційній медицині, інший – лікував травами. На прийом до них приїжджали пацієнти з усіх-усюд. Тож для зручності подорожніх Мархоцький навіть спорудив готель.

У 1787 р., під час епідемії чуми, Мархоцький закупив ліки й видав брошуру про способи боротьби із хворобою і навіть «...сам доглядав хворих». Спеціально для сиріт поміщик звів притулок, де навчав їх ремеслам [2, с. 37-38].

У межах Миньковецької держави діяв монетний двір та “ходили” власні банкноти із графською печаткою. Справжня назва валюти залишається загадкою. Сучасники ж жартома називають ті гроші “миньками”.

Аби торги були чесними та прозорими, а покупців ніхто не обважував на ринку, господар розпорядився встановити на ринковій площі точні ваги. До того ж скасував всі податки й збори, крім земельного.

А ще він визнав рівні права для всіх віросповідань.

Та найбільше Мархоцький запам'ятався іншим. 1 січня 1795 р. він першим в Європі добровільно звільнив своїх селян від кріпосної залежності та подарував їм особисту свободу. Про це йшлося в акті, що мав назву «Договір пана з підданими землеробами». Цей акт «скасовував панщину і натомість запроваджував обов'язок селян платити чинш у розмірі 1 карб. 4 коп. за 100 сажнів землі» [3]. До такого рішення заохочував ще й сусідніх поміщиків, однак ті лише посміювались над Ігнацієм, сприймаючи його за дивака.

Насправді ж, на думку сучасних дослідників, Мархоцький був генієм, талановитим господарником та реформатором, який раніше за інших, проклав міст до цивілізації. Так, своє рішення щодо вольності кріпаків він прийняв за півстоліття до селянських реформ 1848 р. в Австрійській та 1861 р. у Російській імперіях.

Завдяки старанням Ігнація, Миньківці із зuboжілого села перетворилися на привабливе містечко з затишними хатинами, гарними дорогами та багатими на врожай садами. Ідилія тривала протягом тридцяти п'яти років – саме стільки існувала Миньковецька держава, яка, як раптово народилась, так само раптово й прийшла до занепаду фактично у 1827 р., коли того ж року відійшов у вічність її творець, котрий запам'ятався селянам “як доброчинний пан, який любив підданих, як власних дітей” [2, с.80].

Але ж чому сучасники називали його диваком? Деякі вчинки Мархоцького насправді викликають посмішку. Наприклад, титули. Як він тільки себе не називав: і “батьком народу”, і “патріархом”, а ще – “графом Редуксом”. Щодо останнього, – у 1814 р. шляхта обрала Мархоцького відповідальним за поставки провіанту для російської армії у Варшаву. Під час поїздки на польські землі він сам називав себе “Dux”, тобто вождь. А після успішного виконання місії взяв собі новий титул – “Redux”. У вільному перекладі з латини це означало – “вождь експедиції, який повернувся додому”. Подейкують, що до кінця своїх днів граф не приймав паперів і листів, в яких не був зазначений саме цей титул.

Відродити пам'ять про Миньковецьку державу беруться сучасники, зокрема, краєзнавець, журналіст та літератор Володимир Захар'єв та бізнесмен, член Товариства охорони пам'яток історії та культури Ігор Скальський. Завдяки зусиллям першого у Миньківцях у травні 2012 р. відкрився музей, присвяче-

ний пам'яті легендарного графа, на базі якого також запрацював науково-дослідний Центр Мархоцькознавства – філія Центру дослідження історії НАН України при Кам'янець-Подільському Національному університеті ім. Івана Огієнка [1, с. 51].

Завдяки другому – пам'ять про Сцібора-Мархоцького досі витає серед руїн його маєтку й в Отрокові. Ігор Скальський викупив пам'ятку та поставив собі за мету відродити ідеї, які свого часу запровадив наш реформатор.

Для відродження “Миньковецької держави” та вшанування пам'яті графа Редукса у серпні 2008 року був запроваджений етнофутуристичний “Фестиваль Отроків” – подія, що об'єднала і професійні, і аматорські гурти, і митців, і гостей. Місяць серпень обраний не випадково. За часів Мархоцького саме у цю пору відзначали свято Цецери – римської богині родючості та хліборобства, яке збігалось з днем урожаю (обжинками).

Сподіваємося, всі подальші світлі задуми ідейникам вдасться втілити у життя.

А що ж нині можна побачити на місці колишніх розкоші? Це – залишки паркових споруд і млин у Притулівці та вже вище згадані руїни в Отрокові. Що ж стосується Миньковець, то вже у 1883 р., через 56 років після смерті його легендарного власника, воно згадується, як “..бідне брудне містечко... Слідів давньої заможності дошукатися тут важко. Виробники сукна і карет перебралися до сусідніх Дунаївців, аптека зачинена, лікарі також помандрували в світ широкий шукати ліпшої долі. Друкар Вагнер з належними йому друкарськими верстатами так само залишив цей негостинний закуток, через декілька років він переїхав до Кам'янця...” [2, с.80].

Як бачимо, матеріальних свідків Миньковецької держави залишилося небагато. А тому особливо пишаємося, що згаданий на початку нашої розповіді предмет – фрагмент прикордонного стовпа – зберігається та демонструється саме при вході до нашого закладу. Він, як ніхто інший, ще добре «пам'ятає» і Ігнація Сцібора-Мархоцького, і його славнозвісну Миньковецьку державу на самісній вершині Бельмунту...

Джерела та література:

1. Захарєв В.А., Захарєва З.В. Миньківці на Ушиці: віхи біографії та сучасні принади. «Бібліотечка» Наукових записок Центру Мархоцькознавства». Вип.2. – Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2017. – 72 с.
2. Ролле Антоній Юзеф. Граф Редукс / Переклад з польської Василя Ганущака. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2008. – 81с.
3. Миньковецька держава // <https://uk.wikipedia.org/wiki> (запит від 30 липня 2022р.).

Юрій Олійник

м. Хмельницький

Анна Олійник

м. Кам'янець-Подільський

С. МАЛІЇВЦІ В ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

В статті на основі архівних документів оглядово досліджується історія с.Маліївці, родинного маєтку Орловських, церкви.

Ключові слова: *електрифікація, маєток, Маліївці, Орловські, церква.*

До складу Новодунаєвської територіальної громади входить с.Маліївці. З часу заснування село має багату історичну спадщину, яку творили його люди.

Перша згадка про Маліївці датована XV століттям. Історія села частково зберігається в Державному архіві Хмельницької області.

Населений пункт досить довгий час перебував у власності поміщиків Орловських. У цьому селі Ян Онуфрій Орловський облаштував свою резиденцію. На 20 га він збудував палац та ландшафтний парк. Палац зведено у стилі Людовіка XVI з місцевого пісковика. Оскільки палац розташовано на косогорі, з парадної сторони він має два поверхи, а з паркової – триповерховий. До східного фасаду палацу прибудований двоповерховий корпус, що спочатку служив оранжереєю із зимовим садом. У північному крилі збереглися парадні сходи з ажурною огорожею кінця XVIII ст. Із західного боку до палацу примикали стайні. Вважається, що резиденція польських магнатів Орловських могла сперечатись за розкішшю з палацами Франції. А навколишній парк навряд чи поступався уманській „Софіївці”.

На початку ХХ ст. в Російській імперії активно впроваджується в різні галузі електрифікація. Не обминула вона і магнатські плаці та будинки. В Державному архіві Хмельницької області зберігається справа про електрифікацію родинного палацу Орловських [1, арк.1-10]. Мечислав Орловський в 1903 р. звернувся в губернське правління з проханням надати дозвіл на електрифікацію плацу та прилеглих до нього допоміжних будівель. Одержавши позитивну відповідь технічно-будівельний комітет склав проєкт на електрифікацію. Згідно з проєктом, джерелом енергії слугував локомотив потужністю 15-20 к.с. Механічну енергію в електричну перетворювала динамо машина. На виході вона видавала 220 вольт. Енергію накопичували акумулятори. Проводка в середині будівлі укладалася зовнішньо та утримувалася на фарфорових ізоляторах. Для освітлення плацу необхідно було встановити 135 лампочок. Всього для освітлення палацу, допоміжних будівель потрібно було 292 лампочки. Для зовнішнього освітлення передбачалося встановити 8 фугових світильників. Таким чином, родинний маєток Орловських став чи не першим електрифікованим палацом в окрузі.

Родина Орловських володіла чималими маєтностями на Поділлі. Тільки одному із синів Олександра Орловського – Ксаверію Орловському в Проскурівському повіті належали: м. Ярмолинці з передмістями Боринці, Грабина, Писарівка, а також села Нове село та Томашівка. В цих володіннях йому належало 3547 десятин землі [2, арк. 2зв]. Після смерті батька він отримав ці маєтності у спадщину та зобов'язаний був сплатити братові 17 тис. руб. Іншому братові Леону – Мечиславу Орловському належали Глушківці та Слобідка Глушковецька. Він ступив у права володіння ними одразу по смерті батька, про свідчить свідцтво на право володіння, яке зберігається в обласному архіві.

Унікальним документом збереженим в архіві є „Інвентар маєтку с. Маліївець поміщика Олександра Орловського”.

Інвентарні правила були запроваджені російським імператором Миколою I та спрямовані на обмеження кріпосного права. До цього монарха спонукала загроза повного розорення селян. Микола I затвердив „Положення комітету західних губерній про заснування губернських комітетів для запровадження інвентарів”. Комітети повинні були складати та затверджувати інвентарі по кожному маєтку строком на 6 років. Того ж року було відкрито губернські комітети і в південно-західному краї. Київський генерал-губернатор Д. Бібіков повідомив уряд, що інвентарі, розроблені комітетами, не є ефективними через їх розрізненість та різноманітність. Він запропонував урядові затвердити інші інвентарі, розроблені в його канцелярії за єдиною формою. Уряд погодився, і єдині правила було затверджено 26 травня 1847, а в новій редакції 29 грудня 1848р. [3].

Інвентаризація маєтку Маліївець та с.Слобідки Маліївецької проходила впродовж 5-ти років, з 1845 по 1850 роки. За її результатами в обох селах проживала наступна кількість селян: 316 чоловіків та 348 жінок. Працездатних чоловіків – 255, жінок 275.

Селяни в маєтку в залежності від міри закріпачення ділилися по наступних категоріях: тягли (працювали в господарстві свого поміщика та разом зі своєю худобою, обробляючи землю) – 13, напівтягли – 64, огородники (наділені власною землею)– 75, бобилі (безземельні) – 13. Дворових людей в маєтку не було.

Поміщик володів 3600 десятинами землі, з них: орної – 625 дес., 91 дес. становили сінокоси, 1466 дес. займали ліси та 36 дес. було під будівлями.

У власності залежних селян перебувало набагато менше землі: 125 дес. садибної, 366 дес. – орної та 98 дес. сінокосів. В середньому кожен тягловий селянський двір мав 1 дес. землі під огород та садибу та 15 м² орної землі.

Середній врожай із пшениці та вівса на середину ХІХ ст. складав 8 цнт пшениці, гречки – 6, гороху – 4 цнт.

Залежні селяни відробляли в панському маєтку повинності. В Маліївецькому маєтку вони становили 3 дні влітку та 2 дні взимку з господарства для тяглих селян [4, арк. 5 зв.]. Безземельні селяни відробляли більшу панщину.

В Державному архіві Хмельницької області зберігається також інформація з історії місцевої церкви. Зокрема, інформацію про неї та церковний клір можна дослідити з клірових відомостей. Так, в клірових відомостях за 1833 рік значиться, що Хрестовоздвиженська церква була збудована в 1673 р. Будівля церкви є кам'яна, кам'яною є і дзвіниця [5, арк. 6-9]. Відповідно до штату церковний клір входили місцевий священний, дячок та псаломщик. Священнослужителі зарплату від держави не одержували. Метричні книги та сповідні розписи були здані в консисторію до 1823 р. Копії з цих книг зберігалися в церкві в належному стані. Церковну службу в селі вів Іоаким Федорович Турчинський, син покійного священника. В 1805 р. рукопокладений в сан священника архієпископом Подільським та Брацлавським Іоаникієм.

Церковну службу розпочав священником в с.Коритна Проскурівського повіту. В 1825 р. переведений священником в с. Маліївці.

В 1853 р. духовною консисторією було затверджено проект церковних земель [6, арк. 15]. По його затвердженню, місцевий священник звернувся із скаргою, що в проєкті не включені орні землі та землі в Слобідці Маліївецькій. Через цю помилку парафія терпить значні фінансові збитки,

В селі крім православного населення проживало також 119 осіб римо-католицького сповідання.

Вставновлення радянської влади в регіоні призвело до насильницького створення колгоспів, виселення заможних селян та політичних репресій 30-х років ХХ ст. В Держархіві Хмельницької області зберігається 25 кримінально – слідчих справ на репресованих маліївчан. Всі вони на початку 90-х років були реабілітовані. Жителів села судили за фіктивними злочинами – учать в Польській організації військовій, шпигунська та контрреволюційна діяльність.

Радянський тоталітарний режим запровадив кругову поруку. Якщо в сім'ї заарештовували чоловіка, то через деякий час до кримінальної відповідальності притягали також і жінку. Так, в 1937 р. органами НКВС було заарештовано жительку села Грабовську Ядвігу Бернадівну польку за національність, 1898 р. народження. Її заарештували за недонесення на свого чоловіка, який займався контрреволюційною та шпигунською діяльністю на користь Польщі та був заарештований раніше. Крім того, за показами свідків, вона займалася провокаційними слухами щодо дій радянської влади.

Ядвіга Бернадівна мала родичів в Польщі. Відповідно до довідки, наданої в сільській раді, вона виховувала двох синів, які навчалися в місцевій школі. В другому та сьомому класах. Дітей після арешту матері було доправлено в НКВС для передачі в дитячий будинок. Її вироком суду засуджено до трьох років позбавлення волі. Вирок відбувала на спец поселенні в Казахстані [7, арк. 35].

24 квітня 1938 року органами НКВС заарештовано Гижовського Йосипа Феліксевича. Йому репресивні органи інкримінували службу в армії УНР та участь в спілці Визволення України. На думку слідчих в цю організацію в селі крім нього входили також декілька селян. Ціллю цієї організації в селі була ліквідація колгоспу та сільської ради.

Заарештованому згадали також участь в релігійному товаристві „ружанець”. За участь в ньому його заарештували в 1933 р., але за відсутністю доказів звільнили. В будинку Гижовського деякий час переховувався його родич, якого заарештовано зам участь в 1931 р. в повстанні проти радянської влади.

Рішенням Трійки НКВС по Кам'янець-Подільській області від 8 травня 1938 р. Гижовського Фелікса Йосиповича засуджено до розстрілу. В лютому 1960 р. в Президію Верховної Ради УРСР звернулася дружина розстріляного Гижовського – Гижовська Антоніна Йосипівна з проханням перегляду справи її чоловіка. Постановою Президії Хмельницького обласного суду від 1 жовтня 1960 р. з Гіжицького Ф.Й. обвинувачення було знято.

Не обминуло Маліївці також воєнне лихоліття часів Другої світової війни. Невільниками Третього Райху стало чимало маліївчан. Життя у нацистській неволі відображено в листах остарбайтерів, які вони надсилали на батьківщину. В Держархіві Хмельницької області зберігається 38 листів, які остарбайтери маліївчани надіслали своїм рідним. В одному із листів Мороз Інна писала: „Здрастуйте мої дорогенькі і рідненькі мамочко Франю, Зіна та Міла. Повідомляю, що я жива і здорова і вам бажаю здоров'я. Була рада, що ви мені написали. Я напам'ять вивчила ваш лист. В нас йде все по старому. Як було так і є. Пишіть побільше листів”.

Таким чином, в державному архіві Хмельницької області зберігається чимала джерельна база з історії досліджуваного села, починаючи з початку ХІХ ст. і закінчуючи ХХ ст.

Джерела та література

1. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО), ф. 227, оп.1,т.5, спр.6244, арк. 1-10.
2. Там само,ф. 113, оп.1, спр.1796, арк. 113.
3. Інвентарні правила Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (останній перегляд: 16.08.2022).
4. ДАХМО, ф.241, оп.1, спр1174, арк. 5 зв.
5. Там само, ф.315, оп.1, спр.7388, арк. 6-9.
6. Там само, ф.115, оп.1, спр. 2050, арк. 15.
7. Там само, ф. Р-6193, оп.1, спр. П-3688, арк. 35.

МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ СЕЛА ЛАШКИ (НИНІ БЕРЕЗНЕ) ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Стаття присвячена маловідомій історії села Березне, історії єдиної церкви, школи, колгоспу, походження назви села і причини перейменування.

Ключові слова: Лашки, Березне, колгосп ім. Мануїльського, школа, церква

З року в рік українські історики, вчені, дослідники відновлюють чимало призабутих цікавих сторінок літопису життя українського народу. Із забуття повертаються події, дати та призабуті особистості, які допомагають зрозуміти нашу долю та надихають робити її кращою.

Відродити духовну та культурну спадщину неможливо без розвитку історичного краєзнавства. Нажаль, не всі сільські громади можуть похвалитися наявністю унікальних старожитностей чи славнозвісних земляків. І це не повинно применшувати внесок інших поколінь – мешканців наших сіл та селищ – у становлення та розвиток Батьківщини. Адже на сьогодні невеличке село може стати центром паломництва до першоджерел української історії. Водночас викликає занепокоєння той факт, що молоді вчителі історії та краєзнавці не дуже обтяжують себе дослідницькою роботою, а їхні знання та уявлення про минуле залишаються на рівні історичних довідок, які були опрацьовані ще в 60 – 70-х рр. ХХ ст. для написання «Історії міст і сіл Української РСР».

Незважаючи на всі перепони, все ж таки знаходяться ентузіасти, яким цікаво заглибитись в надрі історії і вони цілеспрямовано ідуть до своєї мети. І саме таким дослідникам завдячують більшість сіл та міст, які змогли привідкрити занавіс історії для нових поколінь.

Одним із таких забутих сіл, яке заблукало в павутині історії, є невеличке село Березне (колись йменувалось Лашки).

Березне – село Старокостянтинівської міської громади Хмельницького району Хмельницької області з площею території лише в 72 га. За переписом, що проводили ще в 2002 році, населення становить 180 осіб. Органом місцевого самоврядування виступає Березненський старостинський округ Старокостянтинівського ОТГ. До складу старостинського округу входять навколишні села: Бутівці (площею 166 га та населенням 421 особа), Нападівка (площею 69 га та населенням 124 особи), Пихтії (площею 75 га та населенням 182 особи), Вербівочка (площею 24 га та населенням 33 особи), Лисенці (площею 61 га та населенням 203 особи), Першотравневе (площею 12 га та населенням 50 особи) і, звичайно ж, саме Березне.

Найперші згадки про село датуються ще далеким 1527 роком. Як і багато інших українських сіл, його не оминули панщина, рекрутство, комунізація, окупація німцями під час Другої світової війни...

Село Лашки, під назвою Лашківці Сульжинської волості, належало Янушу Острозькому, каштеляну Краківському, про що згадується в акті від 7 грудня 1601 року – в донесенні возних Волинського воєводства Криштофа Шуки і Станіслава Янковського Луцькому гродському суду про огляд ним містечок та сіл Луцького повіту, спустошених та спалених татарами в 1589 році (в числі цих сіл зазначалось і село Лашківці).

За деякими відомостями до 1900 року село Лашки належало дворянці Глембоцькій. Її будинок знаходився в самому центрі села, який було поруйновано. А в 1946 році на його місці було збудовано сільську 8-ми класну школу. В такому статусі вона проіснувала до травня місяця 1996 року. Пізніше їх перепрофілювали в початкову школу, а з 5 класу діти їздили у сусіднє село – Бутівці (де школа існує й по сьогоднішній день). Згодом, через брак учнів, у 2007 році, школа припинила своє існування. В селі було побудовано два 2-поверхові квартирні будинки, куди були заселені сім'ї вчителів школи.

В один рік зі школою була побудована ще одна, яку використовували як ясла та дитячий садочок до 1996 року. Пізніше її почали використовувати як колгоспну кухню та їдальню, де готували їжу для трударів у полі. А в 1999 році вона перестала функціонувати. Нажаль, ці дві будівлі до наших днів збереглися частково.

По інший бік від школи знаходився панський фруктовий садок, який від дороги був відгороджений однорядною алеєю з липи широколистої (*Tilia platyphyllos*). Липи і сьогодні дають затінок, а в період цвітіння наповнює старий садок неймовірними ароматами.

На даний момент в селі немає жодної церкви. Лише в 2016 році, за кошти місцевих мешканців, на території сільського цвинтаря було зведено невеличку капличку, щоб хоча б раз в рік, на Провідну неділю, можна було провести службу. Хоча раніше в селі була велика дерев'яна церква.

Як згадує відомий історик-краєзнавець М.І.Теодорович у своїй праці «Історико-статистичний опис Волинської єпархії», в 1756 році на кошти прихожан була побудована церква Святого Архистратига Михайла, а відремонтована в 1868 році. Вона була дерев'яною та міцною з красивою дзвіницею. Оздоби було достатньо, була навіть благодатна ікона Пресвятої Богоматері. В церкві зберігалися копії метричних книг з 1776 року, а сповідні – з 1871 року. Землі, що належала церкві, нараховувалось в загальному 35 дес. 235 саж. (якщо дані конвертувати, то виходить майже 39 га), право на ці землі було видано в 1866 році княжною Францишкою Яблоновською. Неподалік церкви стояв будинок притч (будинок, де проживав священник зі своєю сім'єю).

В 1862 році при церкві було відкрито церковно-приходську школу, що спочатку розміщувалась в будинку священика. В 1873 році її було переміщено в громадський будинок на повне утримання за рахунок прихожан села. Дітей в школі було небагато: 30 хлопчиків та 5 дівчат. Навчали їх вчителька Марія Антонівна Жадановська та два священнослужителі: священник Феофіль Іоакимович Клопотович та псаломщик Савва Андрійович Жадановський.

За згадками місцевих жителів, з приходом в село радянської влади священник разом із сім'єю став вигнанцем, церкву було поруйновано, а все майно розграбовано. Залишки дерев'яних конструкцій будівлі селяни використали як будматеріали для будівництва своїх осель (подейкують, що на стелях у всіх тих хатах проявилися хрести). В будинку священника розмістили фельдшерсько-акушерський пункт. Лише через деякий час його було перенесено в нову будівлю, яку збудували на місці колишньої церкви. На сьогоднішній день ще можна побачити дану будівлю, але медичних послуг там вже не надають. Сімейний лікар знаходиться в сусідньому селі в Бутівцях.

В далекому 1925 році в селі Лашки розпочинає свою діяльність колгосп імені Мануїльського, за яким було закріплено близько 2 тис. га орної землі. Основне місце в господарській діяльності належить вирощуванню зернових культур та цукрових буряків, а також виробництву тваринницької продукції. З невідомих причин в 1937 року колгосп припинив своє існування, йому на зміну було створено колгосп імені Петровського. Але затримався в селі він ненадовго. В 1944 році повертається колгосп ім. Мануїльського і функціонує тут аж до 1999 року, коли відбулася прискорене реформування аграрного сектора економіки.

В колгосп йшли працювати з 14 років. Кожному нараховувалися трудовні за які і виплачували зарплатню. Від складності роботи залежала сума виплат: чим легша робота – тим менша платня, а чим складніша – тим більша. Окрім цього у літній період для жінок нараховувалась норма буряків (не менше як по 3 га на кожну), які вони були змушені обробити. Працювали люди дуже тяжко, адже у кожного дома було й своє господарство.

До складу колгоспу входили: одноповерхова будівля контори, фермерське господарство (дві будівлі для утримання корів та телят, одна – для свиней, одна – для коней), великий тік, великі погребі (для зберігання картоплі та буряків), два гаражних кооперативи: один – для вантажних машин, інший – для тракторів та комбайнів. Це був найбільший колгосп з усіх в навколишніх селах. Після розпаду колгоспу вся земля була розпайована між його працівниками.

На сьогоднішній день земельні паї селян орендують кілька агропромислових компаній: «Мрія Агрохолдинг», «Контінентал Фармерз Груп» та «Старокостянтинів Агро». Вони щороку здійснюють виплати (на вибір людей) у вигляді грошової компенсації (отримують відразу на свої карткові рахунки) або ж зерном, яке у визначений час можна отримати на території колишнього току (він єдиний, який зберігся).

За згадками одного із старожилів села баби Маринії, у роки Другої світової війни у селі базувалися німецькі загони. «Німці були майже в кожного у хаті. Спали на печях і завжди просили «яйко і млеко». В нашій хаті їх не було. Хати на наша була на початку села, якраз зі сторони Бутовець. Була вона невеличка – на дві кімнати, а сім'я нараховувала дев'ять душ.

Пам'ятаю, мені тоді літ 8 чи 9 було і мати відправила мене занести оте «яйко і млеко», а йти треба було в інший кінець села. А загін їхній якраз отуточки й був (і показую на своє подвір'я). Так от. Приношу я ці продукти, а там німець відрізає собі такий товстий окраєць хліба, зверху мастить майже такої ж товщини масло і посипає це все цукром. Мені тоді так захотілось оттого хліба... А він бере й питає в мене «что, хотіш?» і простягає ту скибочку. Я не можу передати, яким той хліб був смачним».

І таких розповідей від баби Маринії ми почули не один десяток. Але найчастіше вона повторювала одну й ту ж фразу: «німці в селі людей не ображали, а дітей навіть і підготовували».

Неподалік німецьких загонів завжди були й партизанські. Так було і тут – партизани ховалися неподалік села в лісі «Березинка» (назву ліс отримав через те, що там зростали лише берези). Нажаль партизанський загін спіткала невдача: їх вирахували німці. Більша частина з них була розстріляна на місці, а інших, хто намагався сховатися, було спалено живцем разом з лісом.

За словами місцевих старожилів, у 1946 році село було перейменовано з Лашок в Березне в пам'ять про загиблих воїні у лісі «Березенка». Від колишнього березового лісі не залишилось нічого. Частина території заросла самосійними деревами, а інша частина стала пасовищем для череди (спочатку випасали колгоспну і сільську, а наразі лише сільську). В центрі села встановлено меморіал в пам'ять про загиблих односельчан в Першій та Другій Світових війнах.

В селі і досі працюють клуб та бібліотека, які знаходяться в будівлі старостату, яка колись була будівлею сільської ради та пошти (пошта перемістилась у сусідні Бутівці). Є ще в селі магазин, де селяни можуть купити товари першої необхідності.

Також є відомості, що на південний захід від Березного виявлено залишки поселення трипільської культури.

Незважаючи на те, що про села почати говорити, створюватись різноманітні програми підтримки та розвитку, вони все рівно вимирають та зникають. Найголовнішою причиною цьому – міграція молоді до міст. Така сама проблема спіткала й село Березне. Нажаль, це явище не спинити.

Джерела та література:

1. Історія міст та сіл Української РСР. Хмельницька область / Мехеда М.І., Гаврик Ю.О., Галай Д.М. та ін; Інститут історії Академії наук УРСР, К. – 1971, с. 500
2. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н.И.Теодорович – Почаевъ: типографія Почаево-Успенской Лавры, 1893 – Т. 3 – 697 с.
3. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н.И.Теодорович – Почаевъ: типографія Почаево-Успенской Лавры, 1893 – Т. 4 – 934 с.
4. Łaszki 2.), wś, powiat zasławski, par. Butowce, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. V: Kutowa Wola – Malczyce, Warszawa 1884, s. 607.
5. Łaszki 2.), wś, powiat zasławski, gm. Butowce, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. XV, cz. 2: Januszpol – Wola Justowska, Warszawa 1902, s. 258.
6. Історія міст та сіл Хмельниччини (за працями Ю. Й. Сіцінського та М. І.Теодоровича) / навч. посібник: ред.: О. О. Тимошук – Хмельницький: Поліграфіст, 2011 – 560 с.
7. Указ Президента № 1529/99 від 3 грудня 1999 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки»
8. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 727-р від 12 червня 2020 р. «Про визначення адміністративних центрів та затвердження територій територіальних громад Хмельницької області»

Світлана Коржик
сmt Летичів

КОМПЛЕКСНЕ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕЛА ЯЛИНІВКА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО РАЙОНУ

У статті на основі документів та архівних джерел здійснено детальний опис історичного минулого села Ялинівка та навколишніх сіл із часу заснування до теперішнього часу.

Ключові слова: Ялинівка, Погоріла, Костянтинівський ключ, школа, церква, Літинський повіт.

Мене як щирої українки, що народилася і виросла в чудовому краї лісів, що чергуються із ділянками степів, ще з раннього дитинства цікавили питання історії моєї Малої Батьківщини. На багато з них я отримала відповіді від батьків, бабусі, сільських старожилів та вчителів. На деякі з них відповіді шукала самотужки. На жаль, джерел, з яких можна було б почерпнути якісь вагомі історичні відомості, надто мало. До того ж навіть ці обмежені відомості є суперечливими за своїм змістом. Наприклад, офіційним загальнодоступним джерелом з історії села Ялинівка (одного з шести поселень колишньої Ялинівської сільської ради) є короткий нарис обсягом 10 газетних рядків, вміщений у виданій в 1973 р. «Історії міст і сіл Української РСР. Хмельницька область» на сторінці 304. Але в цьому заідеологізованому нарисі міститься надто мало історичних фактів, та й ті уже потребують уточнення і виправлень: «Ялинівка (до 1967 року – Погоріла) – село, центр сільської Ради. Розташована за 13 км від районного центру і за 55 км від залізничної станції Деражня на лінії Жмеринка – Хмельницька. Населення – 658 чоловік. Сільраді підпорядковані села Вербка, Лісо-Березівка, Москалівка, Новомиколаївка, Розсохувата. В селі знаходиться центральна садиба колгоспу ім. Шевченка. На 2,8 тис. га орної землі ведеться різногалузеве господарство

(зернові культури, цукрові буряки, тваринництво). З 1968 року артіль спеціалізується на відгодівлі великої рогатої худоби. За трудові успіхи орденами і медалями відзначені 62 чоловіка. Тут працюють восьмирічна школа, клуб; є також бібліотека, медичний пункт. За мужність, виявлену на фронтах Великої Вітчизняної війни, нагороджено орденами й медалями 167 чоловік. Уродженцеві Розсохуваті М. К. Печенюку за форсування річки Одера (1907-1945 рр.) присвоєно звання Героя Радянського Союзу» [1].

Одразу виправляємо, що колгосп імені Шевченка перестав існувати на початку 2000-х рр. та й призупинила діяльність восьмирічна школа. Жителів села відчутно з того часу поменшало.

Вкрай нагальною є потреба дослідження давності заселення краю шляхом проведення археологічних розкопок, оскільки жителі села на полях часто виявляли кам'яні знаряддя праці, уламки давнього глиняного посуду.

Що стосується проблеми вивчення історії поселень в період від XVII до кінця 30-х років XX ст., то архівні матеріали, які стосуються села Погоріла (після 1967 р. – Ялинівка), зберігаються в обласних архівах міст Хмельницький та Вінниця, оскільки село колись відносилось до Кожухівської волості Літинського повіту

Досі немає повністю зібраних даних про історію нашого села, тому маю надію, що результати моєї роботи зможуть використовувати в подальшому інші краєзнавці, і вона буде продовжена та доповнена.

Але, на щастя, у обласному архіві Хмельницької області мені вдалося плідно попрацювати. Також вдалося зустрітися з односельцями, занотувати цікаві свідчення про минуле і сучасне нашого села. Перечитала багато книг з історії Поділля та Подільської губернії, намагаючись віднайти бодай-якусь інформацію про моє рідне село. Адже гідна уваги історія участі моїх земляків у другій світовій війні, колгоспному будівництві, розбудові освіти, культури та розвитку духовності на території Ялинівської сільської Ради впродовж останніх 100-ти років. Завдяки цьому я маю прекрасну можливість розширити відомості про історичне минулого мого рідного села.

Тому в цій роботі я, можливо, одним з перших краєзнавців-початківців спробую зробити науково-історичну розвідку села Ялинівки як колишнього центру Ялинівської сільської Ради Летичівського району Хмельницької області та сіл Вербка, Лісо-Березівка, Розсохувата, Новомиколаївка, Москалівка як населених пунктів, підпорядкованих раніше вище згаданій сільській Раді. Головними моїми матеріалами в цьому дослідженні будуть свідчення очевидців подій та перекази померлих очевидців, збережені в пам'яті їхніх родичів та архівні матеріали.

Розташування, географічні особливості місцевості. Село Ялинівка (раніше до 1967 року село Погоріла) – розташоване за 13 км від бувшого до 2021 року районного центру Летичева, за 55 км від залізничної станції Деражня на лінії Жмеринка – Хмельницький та за 65 км від м.Хмельницького. За два кілометри від села на південь проходить автомагістраль Хмельницький – Вінниця.

Зовсім поряд розташовані села Вербка, Лісо-Березівка, Розсохувата, Москалівка, Ново-Миколаївка, які до 2015 р. належали Ялинівській сільській раді.

Село Ялинівка розкинулося на мальовничій рівнині в східній частині Хмельницької області. Територія села лежить в межах Верхньобузької височини, зокрема на Летичівській рівнині. Це геоморфологічний район, в якому практично змиті неогенові відклади та лесовидні суглинки.

Поверхня в межах села рівнинна з висотами 280...300м над рівнем моря.

У геоботанічному відношенні територія села розташована у східноєвропейській лісостеповій області, Летичівському геоботанічному районі з поширенням дубових, грабових і дубово-соснових лісів, а також трав'янистих боліт і заплавних лук.

Через село протікає річка, яка поділяє місцевість на дві частини. А називається вона Текухою, тому що постійно кудись біжить, тече, не зупиняючи своїх чистих вод. Вона бере свій початок із джерел та ставу села Майдану-Вербецького, який знаходиться на південному заході села. Протікає річка через все село Ялинівку і тримає свій шлях в с. Лука, де впадає в річку Тесівку, яка в свою чергу впадає в Південний Буг.

Хороші природні умови, м'яка зима, тепле літо, повноводна річка, густі непрохідні ліси, дали початок життю людини в цій місцевості.

Вся місцевість, що тяглася вздовж річки, з обох боків була зарослою лісовими масивами, листяними деревами та кущами, хвойних дерев тоді тут не було. Росли тут великі дуби, ясени, граби, осики, осоки, берези, різні види верби, вільхи та ін.. Крім листяних дерев росли ягідні та фруктові дерева. Були дуже великі дикі груші та яблуна.

В лісах та чагарниках водилося багато різних звірів та птахів. За переказами старожилів, особливо було багато вовків, лисів, зайців, диких кіз та інших тварин. Було багато різної птиці, з яких багато за-

лишилося і до цього часу. Такі як дикі качки, куріпки, зозулі, соловейки, горобці та ворони. У хащах та болотах водилось багато гадюк, ящірок, вужів та ін..

На галявинах росло багато диких квітів та лікарських рослин – айр, алтей, бузина трав'яниста, бузина чорна, барвінок, кропива серцева, деревій, звіробій, лопух великий, ожина та багато інших.

Клімат має атлантико-континентальний тип, характерний для західної частини України (високе зволоження, м'які, з відлигою зими, помірно-тепле літо).

Ґрунти переважно супіщані, зустрічаються суглинкові й торфово-болотні. Головні корисні копалини – пісок і глина.

Походження назви села.

Історія Ялинівки творилася і розвивалася у сув'язі з загальним розвитком всієї України. На початку XVII ст. наш край опинився під владою Польщі. У цей час і було заснована селянами – втікачами село Погоріла. 23 квітня 1793 р. після возз'єднання Правобережної України з Лівобережною у складі Росії, було утворено Ізяславське і Брацлавське намісництва та Кам'янецьку область, а 1 травня 1795 р. на цій території утворені Волинська, Брацлавська і Подільська губернії. У 1797-1803 рр. відбулося укріплення повітів Подільської губернії.

З 1795 по 1923 р. Погоріла входила до Літинського повіту Кожухівської волості Кам'янець-Подільської губернії, з 1924 по 1932 – до Хмельницького району Вінницької округи, з 1932 по 1935 р. до Хмельницького району Вінницької області, а з 1935 р. – до складу Летичівського району Кам'янець-Подільської області, з 1954 до Летичівського району Хмельницької області.

Щодо попередньої назви села – існує чотири версії її походження, деякі з них мають право на життя. Перша розповідає, що, ніби-то, назвали село від прізвища графа Погорелова, якому це село подарувала імператриця Катерина II. Однак, це мало імовірно, адже у світі королеви та її близькому оточенні, графа з подібним прізвищем неможливо відшукати. Розповідають, що липи, що ростуть поблизу села, висаджені за «височайшим» велінням Катерини II. Подорожуючи з пруськими, французькими та іншими послами на південь через Поділля, вона дала наказ своїм фаворитам Мамонтову і Потьомкіну обсадити всю дорогу деревами, щоб показати іноземним послам красу «своїх» земель.

Там, де проїжджала царська свита, солдати висаджували дерева – обабіч дороги були посаджені декілька рядів медоносних лип, а потім викопували їх і пересаджували в тих місцях, де ще не проїжджала Катерина II.

Зараз їм майже триста років, вони стали державною пам'яткою природи на автошляху Летичів – Вербка, хоч липи ростуть аж до села Розсохувата вздовж Ялинівки (Погорілої), адже тут колись і проходив поштовий тракт до села дяківці, а далі – на Літин та Вінницю. Старожили розповідали, що липи збереглися до нашого часу через те, що коли б у той час хто зрубав одне дерево, на місці зрубу „висіла б його голова». Казкові форми стовбурів і величезні крони надають сьогодні алеї неповторної краси.

Відходять у далеке минуле століття, а липова алея росте, і ще не одне покоління людей буде радувати красою розкішних крон за умови бережливого ставлення до неї. Липова алея взята під охорону і включена в реєстр заповідних об'єктів Хмельницької області. Проте цього мало. Тільки планомірна посадка нових дерев, лікування пошкоджень старих, бережливе ставлення до них під час будівництва і ремонту дороги може зберегти цю рукотворну красу. Створена людиною алея повинна відчувати доброту її та ласку не час від часу, а постійно. Тоді вона порадує своїм цвітом і красою ще не одне покоління людей.

Інша версія про походження села розповідає, що назва Погоріла походить напевно, від слова „погорілий”, „погорілець”. За легендою, на місці села колись були густі ліси. Через жорстоку експлуатацію, утиски панів, насильницьке запровадження католицизму, селяни навколишніх сіл втікали в глибину лісу і оселялися тут, побудувавши курені. У лісі вони побудували цілу вулицю з дерев'яних будинків, одним кінцем вона впиралася в ліс в кут, за що дістала назву Куток (назва збереглася донині). А також прості селяни жили подалі від центру – на окремих вулицях – *кутках*. Так як будинки були дерев'яні, вони часто страждали від пожеж. Усе село декілька разів повністю вигорало, тому, мабуть, і дістало назву Погоріла.

Щоб повернути втікачів, панські посланці не раз спалювали житло. Але люди ховалися в гущавині лісу, у непрохідних хащах і кожного разу поверталися назад, щоб відбудувати спалене і зруйноване житло. Так і залишилися люди жити на місцевості, що пригріла їх на волі і яку відвоювали в лісі. А поселення почали називати Погоріла.

Мабуть наступна версія, про вигоріле село, як наслідок нападу турків, які знищували усе на своєму шляху та забирали в ясир усіх мешканців, може бути теж вірогідною. Адже територія, де розташоване село Погоріла, входила до Подільського воєводства у XVII ст. та була 27 років під окупацією Османської імперії (1672-1699). Відродивши село на колишньому згаріщі, селяни назвали його Погоріла.

Та й раніше, як пише Архив Юго-Западной Росии татари часто спустошували цю місцевість. «В люстраціях Подольских не омечается такого повсеместного запустения, но и здесь в эпоху, ближайшую пред описанием 1565г., татарами разрушено множество сел и местечек; так в 1558г. татары разрушили в старостве Хмельницком между прочим села: Кумановцы, Кочановку, Кожухов, Гуминцы, Недвидовку, Заселово; сверх того местечко Уланов не могло остаться «потому, что его татары часто навещали». В Каменецком старостве в тоже время опустошены м. Летичев, с.Криничище, Рашенцы; в старостве Барском, также в 1558 году «с. Щодрову, Поповцы и другие села татары разрушили до грунта и людей из них немало в неволю забрали».

Підтвердженням цьому є і Подимний реєстр по Летичівському повіту за 1668 р., який повідомляє, що «усі села, належні до Нового Костянтинова – «пусті», тобто жителів немає після татарських спустошень».

Четверта версія така – перший житель мав прізвище Погорелов, тому село і назвали Погоріла. Ця версія, мабуть, теж має право на життя. У книзі «Труды Подольского историко-статистического комитета» під редакцією священика Є. Сіцинського згадується, що у XVIII ст. першими поселенцями на місці села Погоріла були росіяни-розкольники, які мали тут свою дерев'яну каплицю. Пізніше вони були вислані до Вінницького повіту колишнім володарем села Ярошинським.

У 1967 р. село Погоріла перейменовано в село Ялинівка, за прикладом назв навколишніх сіл, які пов'язані з назвами дерев, що ростуть у цій місцевості (Вербка, Лісо-Березівка).

Перші власники Погорілої.

Францішко Цетнер. Вперше у джерелах зафіксовано існування села 22 липня 1736 р., котре входило до складу Новокосянтинівського ключа, що складався з «дідичних» містечка Новий Костянтинів з передмістям Янівкою, містечка Дяківці, сіл Лука, Медведівка, Погоріла, Теси, Педоси, Янківці, Лисогірка. До ключа також входили села Вербка, Думенки, Гулі й Зиновинці.

Новокосянтинівський ключ з 1701 р. перебував у власності смоленського воєводи Францішка Цетнера. Представник польського шляхетського роду Цетнерів Францішко Цетнер герба «Пржерова».

Микола Крикун у деяких своїх працях повідомляє, що під час особистого обстеження ним у 1702 р. стану Новокосянтинівського ключа (Летичівський повіт) Францішек Цетнер, який перед тим отримав його у володіння від своїх братів Александра і Юзефа, застав у ньому, і то тільки в містечку Новокосянтинові, всього лише кільканадцять дідичних підданих, «котрих тепер кличуть старинцями», і при них унтер-офіцера Поблоцького, якого призначив зазначений Юзеф губернатором. Пишучи про це 1720 р., коли він знову обстежував цей маєток, Ф. Цетнер назвав у своїх записах, окрім Новокосянтинова, й такі його поселення: свої власні, дідичні – села Педоси, Янівці, Луку, Лучинці, Думенку, Теси, Дяківці, королівські – містечко Вербку, села Вербівчик, Кудинку, Керданівку, Гулі, Зиновинці. Всі ці поселення існували в XVII ст. та, ймовірно, входили до складу ключа і 1702 р.

Пишучи про це після об'їзду цього маєтку у 1720 р., Ф. Цетнер зазначає, що під час придушення повстання 1702-1703 рр. А. М. Сенявський і київський воєвода Юзеф Потоцький, які очолювали польські війська, спалили Новокосянтинів, не залишивши жодної хатини, і розігнали його населення. Через якийсь час після цього в Новокосянтинів стало прибувати населення. Про його наявність свідчить скарга, внесена 12 лютого 1704 року в актову книгу Летичівського гродського суду орендним володільцем села Свічної шляхтичем Петром Кроковським: у скарзі ідеться про напад на Свічну 10 підданих з Новокосянтинова; їх названо дідичними, тобто тими, що тут народилися. Тривалий час заселення Новокосянтинівського ключа проходило дуже повільно: у 1720 р. Ф. Цетнер записує, що села являють собою тільки пустища, що доход з ключа становив тому незначну суму. За вісім з половиною років, коли ключем управляв шляхтич Мончинський, одержано тільки «зо три тисячі злотих» доходу. Цетнер зазначає, що цю суму він витратив на відбудову млинів, корчем, на будування домів тощо. Пізніше в ключі з'явилося більше населення. За три роки, як ним управляв шляхтич Ясінський, одержано п'ять тисяч злотих. Наступні ж кілька років, які передували приїздові Цетнера в Новокосянтинів у 1720 р., були для ключа, за його висловом, «неспокійні», через що доход з нього сильно впав. Згідно з інвентарем 1717 р., Новокосянтинів мав 153 підданих. Це набагато менше, ніж у 1629 р., коли він сплатив податок з 474 димів. Мешканців містечка інвентар 1717 р. ділить на слободян (42) і «старинних» (111). Про деяких слободян відомо, звідки вони прибули (Іван – з Почаєва, Ясько – з Острополя, Іван – з Ковеля, Леон – з Берестя тощо), але не зазначено, хто коли поселився. У інвентарі 1717 р. жодним словом не сказано про села Новокосянтинівського ключа. Із записів Цетнера 1720 р. видно, що, як і Новокосянтинів, жодне з сіл ключа в 1717 р. не перебувало в орендному чи заставному володінні. З огляду на це припускаємо, що відомості про села ключа не вносились в інвентар 1717 р. тому, що в них не було мешканців. Наше

припущення не є безпідставним: в інвентарі, складеному 1720 р., містяться відомості знову-таки лише про Новокосянтинів, а про села ключа, які і тоді не були в оренді чи заставі, жодним словом не сказано. Але про них нам достатньо говорить інший документ, який також відноситься до 1720 р., навіть до часу складання інвентаря Новокосянтинова. Цим документом є згадані вже записи Ф. Цетнера. Згідно з інвентарем, в місті 1720 р. налічувалось 142 підданих – менше, ніж 1717 р. Справа в тому, що від епідемії померло 80 осіб, а розбіглося 60 підданих. Із 142 підданих на слободі сиділо 40, з них четверо прибули на поселення в місто у 1716 р., 22 – 1717 р., семеро – 1718 р., четверо – 1719 р., троє – 1720 р. 102 родини підданих у містечку 1720 р. – це «старинні».

У записах Ф. Цетнера стосовно 1720 р. містяться відомості і про інші поселення Новокосянтинівського ключа. Кожне з них Цетнер відвідав, щоб переконатись, в якому стані вони перебували. В Думенці (інакше – Пустомитах) він застав одного шляхтича і 15 підданих. Всі піддані сиділи на слободі, з них п'ять років живуть в селі двоє, чотири – теж двоє, три – троє, по одному року – 8.

Зовсім безлюдними Цетнер застав 12 поселень, а саме: села Педоси, Янівці, Луку, Лучинці, Теси, Дяківці і королівщини – містечко Вербку, села Вербівчик (Вербку), Кудинку, Керданівку, Гулі, Зиновинці. Лише в Луці Цетнер зауважив хати (4), та й то – пусті. Щоб заселити запустілі маєтки, Цетнер посадив в 1720 р. в них за осадчих (локаторів) шляхтичів. Александр Гашевський мав скликати на слободи і заселяти Кудинку і Керданівку (йому Цетнер видав для обзаведення там власним господарством 4 воли, 2 коней), Ян Каліцький – Дяківці, Станіслав Будзінський – Луку і Лучинці, Єнджей Клімашевський – Зиновинці, Педоси і Янівці (одержав 4 воли і коня). Вісім господарств з Новокосянтинова («старинні»), які погодились переселитись у Вербку, одержали від Цетнера право бути «довічно вільними» (імовірно, від повинностей).

Микола Крикун із записів Цереновича наводить і цікаві відомості про долю тих людей, які поселились у Меджибізькій волості та Зіньківському ключі. Ось деякі з них. Петра Млинаря з його дружиною, сином Олексою й дочкою десь на початку XVIII ст. шляхтич Бориславський зі села Гранок, що під містечком Роздолом у Руському воєводстві, переселив до села Суходола біля містечка Гусятина Подільського (нині Суходіл – село Гусятинського р-ну Тернопільської обл.), а звідти – у село Нижборк Тербовельського повіту Руського воєводства (нині село Нижборк Тербовлянського р-ну Тернопільської обл.). В обох селах ця родина проживала 30 років. За цей час Олекса обзавівся сім'єю. Усі вони через те, що в Нижборку не було лісу, втекли з нього до містечка Ялтушкова Барського староства (нині Ялтушків – село Барського р-ну Вінницької обл.). Але оскільки Бориславський став барським полковником, то їм довелося втекти і звідти та поселитися у селі Березівці (нині – с. Лісо-Березівка Летичівського р-ну Хмельницької обл.). Через два роки по цьому Олекса під час відвідин свого швагра в містечку Новому Костянтиніві (нині – с. Новокосянтинів Летичівського р-ну) був схоплений і ув'язнений, тому що він походив з тієї частини Гранок, власником якої, поряд з Бориславським, вважав себе смоленський воєвода Францішек Цетнер – власник Нового Костянтинова. Отже, Цетнер трактував Олексу як свого дідичного підданого. Засновуючись на цьому, він позовом вимагав видати йому всю Олексову родину. Олексі усе ж вдалося утекти з Нового Костянтинова до Березівки. Звідси управитель (адміністратор) містечка Нової Сеняви (нині – с. Нова Синявка Старосинявського р-ну Хмельницької обл.) перевів його сюди. Переведення сталося через 40 років по тому, як Петро Млинар опинився у Суходолі.

20 березня 1725 р. Цетнер у Львові уклав шлюбну угоду щодо умов заміжжя своєї дочки Францішки за Міхалом Жевуським.

Міхал Жевуський. Міхал Юзеф (1699 – 11.01.1770) – гусарський полковник (з 1725 р.), коронний польський писар (1736-1752), підляський (1736-1762) і подільський (з 1762 р.) воєвода. Згідно з шлюбною угодою, наречена отримувала 200 тисяч злотих посагу, причому половину з них у вигляді земельних володінь.

Дальші відомості про заселеність Новокосянтинівського ключа відносяться до 1730-1740-х рр. У 1730 р. ключ віддано в трирічну заставу шляхтичу Нікодему Вороничу, з цієї нагоди складено інвентар. 1731 чи 1732 р. Ф. Цетнер помер, і ключ по ньому успадкував його зять, крайчий коронний Міхал Жевуський. Таким чином власником села Погоріла стає М.Жевуський з 1726 р., після одруження його з Францішкою Цетнер (померла 1783 року).

Він, однак, у володіння ключем був введений лише 1736 р., вірогідно, тому, що Н. Воронич не повертав маєток. Від часу, коли ключем володів Воронич, дійшло три документи, на основі яких ми дізнаємося про кількість населення. Це – інвентар 1735 р. і два реєстри збирання грошового чиншу з підданих ключа, складені в 1731 і 1732 рр. (в останніх розповідається не тільки про очиншовані господарства, а й про звільнених від звичайних повинностей, про слободян; вони, ці реєстри, є своєрідними інвентарями).

Багато цікавого матеріалу про заселеність Новокосянтинівського ключа подають й інвентарі, складені в кожному з 1742-1750 рр. Матеріал вказаних документів стосується 16 поселень. З них 12 — давні, про них 1720 р. писав Цетнер, чотири — це ті, які виникли в 1720-х і 1730-х роках. Про Новокосянтинів, Кудинку, Керданівку, Теси, Педоси, Янівці, Луку йде мова в кожному з перелічених документів. Інші поселення згадуються не всіма документами. В документах 1730-х і 1740-х років зовсім не згадуються Лучинці і Вербівчик, які зазначені в записах Цетнера в 1720 р.: Лучинці злились у 1720-х роках з Лукою, а Вербівчик — з Вербкою.

У 1730-1735 рр., можливо, і дещо пізніше, в Новокосянтиніві проживали тільки піддані. 1730 р. їх було 140 — майже стільки ж, як 1720 р., і на 13 родин менше, ніж у 1717 р. Отже, за десятиріччя, що минуло між складанням інвентарів 1720 і 1730 рр., в місті населення не збільшилось. Скоріше всього, до цього спричинились втечі міщан. За аналогією з тим, що нам відомо про заселення сіл Новокосянтинівського ключа у 1720-х рр. (про це — дещо нижче), можна твердити, що тоді містечко поповнювалось новопоселенцями, хоч їх, можливо, прибувало мало.

Реєстр 1731 р. показує зменшення, в порівнянні з 1730 р., кількості населення в Новокосянтиніві, як, до речі, і в кількох селах ключа. Зменшення без сумніву було викликане втечами. Про це може свідчити протестація, яку 1730 р., невдовзі після складання інвентаря 1730 р., вніс комісар маєтків Ф. Цетнера в актову книгу Летичівського гродського суду. Протестація спрямована проти губернатора Новокосянтинівського ключа, призначеного Н. Вороничем; губернатор звинувачується в тому, що він, з власної ініціативи чи з наказу Н. Воронича, утискає підданих, через що вони тікають в інші маєтки, а також у тому, що деяких міщан і селян Новокосянтинівського ключа він переселив в дідичні маєтки Н. Воронича. Втікачів і тих, яких переселили з ключа, вдалося, можливо, повернути і в містечко, і в навколишні села: 1732 р. в них більше населення, ніж 1731 р.; за рахунок слободян це збільшення не могло статися, тому що їх 1732 р., як показує реєстр, числилось дуже мало саме в тих поселеннях, де господарств підданих зменшилось в часі між складанням інвентаря 1730 р. і реєстру 1731 р.

У 1735 р. в Новокосянтиніві значилось ще більше господарств підданих, ніж 1732 р., — за рахунок слободян. Як виглядала залюдненість Новокосянтиніва після 1735 р., у 1736-1741 рр., невідомо. В цьому часі підданого населення в ньому стало менше (1742 р. — 164, 1735 р. — 175 господарств). Тоді ж з'явилося у містечку єврейське населення; воно мешкало в ринкових і затильних домах, мало крамниці, винниці, пекарні.

У червні 1742 р. М. Жевуський, ознайомившись зі станом заселеності і загосподареності Новокосянтинівського ключа, в інструкції для його губернатора наказав проголосити під час ярмарок і торгів у Новокосянтиніві слободи по всьому ключу і не притягати слободян до повинностей, поки не мине строк слобід. Наказ Жевуського було виконано: 1743 р. місто мало 21 господарство на слободі, в той час як 1742 р. слободян в ньому зовсім не було. І в наступні роки, за винятком 1746, 1749 і 1750 рр., в Новокосянтиніві жило приблизно стільки ж слободян. Слободи тоді в ключі тривали, як показують інвентарі 1740-х рр., лише один-два роки. Наявність в місті слободян в кожному з 1742-1750 рр. свідчить про те, що воно тоді заселялось новоприбулими.

У 40-50-х рр. XVIII ст. Новокосянтинівський ключ в основному перебував в заставній оренді. 8 січня 1740 р., «заспокоючи борг у 20 тисяч злотих, протягом кількох років за давнини колись ясновельможним паном Цетнером, батьком своєї дружини», а також щоб погасити власний борг у 50 тисяч злотих, М. Жевуський віддав деякі свої маєтності, у тому числі і Новокосянтинівський ключ, у трирічну заставу Казімежові Вороничу до 1743 р.

У 1720-х рр. дуже повільно заселялись Керданівка, Теси, Педоси, Янівці і Лука: про це може свідчити те, що 1730 р., згідно з інвентарем, в кожному з них налічувалось дуже мало господарств підданих (разом їх було 139). Лише в Кудинці поселилось порівняно, як для Новокосянтинівського ключа, немало підданих (57). У шести селах у 1730-х і 1740-х рр. спостерігається незначний притік новопоселенців. 1750 р. їх усього налічено 165, причому у той час, як, до речі, й 1730 р., слободян у них не спостерігаємо. Про Зиновинці збереглися відомості за ті ж самі роки, що і про Новокосянтинів і 6 сіл навколо нього, за винятком 1743 і 1744 рр., про частину Дяківців, що вже були містечком, — за 1731, 1735, 1742, 1745-1750 рр., про Гулі, Думенку і містечко Вербку — за 1730-1732, 1735 і 1742 рр. В ті роки (з тих, що від них збереглися документи про Новокосянтинівський ключ), за які нема відомостей про названі поселення, вони знаходилися в оренді або заставі. Щойно названі три села і два містечка в 1720-х роках залюднювались дуже повільно. Зовсім пусті у 1720 р., Зиновинці, Гулі, Дяківці і Вербка 1730 р. мали відповідно 16, 10, 31, 34 господарства підданих. У Думенці 1730 р. їх було 29, в той час як 1720 р. — 15.

За інвентарем 1742 р., Вербку населяло 54, Думенку – 23, Гулі – 15 підданих, за інвентарем 1750 р. Зиновинці – 18, частину Дяківців – 55 підданих (і 8 родин євреїв). Слободян у цих поселеннях того часу майже нема.

На самому початку XVIII ст. частими в Подільському воєводстві були інтримісії, тобто юридично оформлені введення польської шляхти, після її повернення сюди, у володіння своїми маєтками. Повертаючись у свої подільські володіння, шляхта не завжди могла довідатись про назви поселень, які існували до турецького панування. Так, документи Новоколястинівського ключа за 1730-1740-і рр. подають також відомості про 4 села, які в XVIII ст. не існували. Це – Медведівка, Погоріла, Лисогірка і Росоховате. Перші два села виникли десь у 1720-х роках. Інвентар 1730 р., в якому вони вперше зустрічаються, називає їх «новими поселеннями» (*novae coloniae*). В Медведівці 1735 р. жило лише 4 родини селян. Наступні відомості про це село відносяться до 1745-1750 рр.; тоді в ньому мешкала лише служила шляхта – від 3 до 6 родин.

Серед втікачів на цих подільських землях чимало було філіпівців – (*filipowcy, pilipowcy*) – старообрядців, що тікали від переслідувань в Росії. На Поділлі, як і деінде на українських землях, їх йменували «пилипонами». Вони звичайно тримались компактними групами, нерідко заселяли цілі села, панщину, як правило, невідробляли, чиншували і несли деякі інші повинності. Спершу подільська шляхта, зважаючи на погану заселеність маєтків, осаджувала в них філіпівців. Згодом, коли заселення зайшло досить далеко, виявилось намагання шляхти створювати нові фільварки, розширювати старі, а отже, збільшувати кількість панщинних підданих. Філіпівці відмовлялись виконувати панщину. Це, а також те, що російські війська під час постоїв і переходів не раз філіпівців схоплювали і переправляли в Росію і тим самим розганяли решту філіпівців, робило не вигідним для шляхти дальше перебування їх у її маєтках. Характерне в цьому відношенні те, що в 1739 р. написав хмільницький староста Юзеф Оссолінський в інвентарі, складеному з нагоди віддачі Хмільника і 15 сіл в оренду. Староста відмічає, що він дозволяє орендному володільцю заселити пусті халупи філіпівців українцями (*ruśniakami*), бо доход з українських підданих забезпечений (*intrata niezawodna*), а що ж до філіпівців, то невідомо, коли його можна одержати: від наближення російських військ вони розбігаються, через що кілька років старостинський скарб зазнавав збитків. Староста додав при цьому, що сусідні пани філіпівців повиганяли.

У Хмільницькому старостві 1739 р. філіпівців зустрічаємо в таких селах: в Курилівцях їх 34 родини, Великому Митнику – 7, Осолінці – всі 25, Майдані – всі 29 родин. Вони становили всю людність в новозаснованих селах Новоколястинівського ключа Погорілії (1732 р. -72 особи і 1730 р. – 73 особи) і Лисогірці (1742-1750 рр. – 74 особи). Жодного з них тут не знаходимо 1735 р., натомість тоді налічувалось 23 підданих-українців. У 1742 р. село Погоріла віддане надвірній хоругві татар-липків, яка перебувала на службі у М. Жевуського.

Лисогірка і Росоховате виникли в другій половині 1730-х або на самому початку 1740-х років. Перша згадка про них в документах відноситься до 1742 р. Лисогірка у 1742-1750 рр. була заселена філіпівцями; 1742 р. в ній числилось 12, в 1750 р. – 13 господарств. Росоховате 1742 р., подібно як Погоріла, віддане надвірній хоругві липків. У Тесах, Янівцях і Луці мешкала також служила і чиншова шляхта (1742 р. – 5, 1750 р. – 2). В описі стану Кам'янецької дієцезії 1747-1748 рр. зазначено: філіпівців на Поділлі мало.

У 1745-1748 рр. Новий Колястинів разом із Кудинкою, Керданівкою, Тесами, Педосами, Лисогіркою, Янівцями, Лукою, Зиновинцями, Медведівкою й Дяківцями перебував у заставній орендній посесії підляського мечника Марціна Концевича й сандомирського чашника Францішка Іжкевича, оскільки, як зазначено у відповідному контракті, «М.Жевуський взяв у різні часи в означених панів суму 50 тис. польських злотих». До 1751 р. Міхал Юзеф розрахувався з М.Концевичем, а з Ф.Іжкевичем змушений був неодноразово переукладати трирічний заставний контракт (1751-1764 «до витримання виспецифікованої суми», тобто повного погашення боргу. У 1760-1764 рр. до посесії Ф.Іжкевича, окрім вищезгаданих, належали також села Думенки і Гулі. Тоді ж перебували в оренді села Вербка і Погоріла.

У вересні 1729 р. сеймик Подільського воєводства заборонив філіпівцям, під загрозою засудження земським або гродським судом, брати шлюби з дівчатами не їхньої віри, бо вони, філіпівці, їх у віру свою «приводять».

У магнатському господарстві Міхала Жевуського діяла розгалужена адміністрація. Очолював її комісар маєтків на Поділлі та Волині, що виконував контрольно-ревізійну функцію. Йому підпорядковувалася провентовий писар маєтків, економ, губернатори ключів і управителі фільварків. Останнім підпорядковувалася нижча адміністрація фільварків – провентові писарі, доглядачі стаєнь, «стадні писарі» (стадники), лісничі, городники, гуменні, побережники, ланові. Пов'язаними з фільварком були й обов'язки гуральняного писаря («доглядача бровару»). Перелічена адміністрація отримувала за свої послуги солярій

(грошову винагороду) та ординарію (натуральну виплату). Терміни перебування на тій чи іншій посаді, як і розміри виплат, залежали від сумлінності виконуваних адміністрацією обов'язків.

Фільваркове господарство обслуговувала челядь, яку складали і поповнювали головним чином безземельні селяни. Пан на власний розсуд міг обирати з-поміж них необхідну робочу силу. Виданий М. Жевуським загальномаєтковий наказ (1741) зобов'язував адміністраторів на місцях брати до послуг тільки негрунтову челядь (хоча насправді при потребі часто залучали й ґрунтову), на умові сплати їй ординарії (здебільшого збіжжям), розміри якої залежали від врожаю зернових. Грошові видатки на фільваркову челядь були незначними й в основному складали компенсацію за належні їй згідно з панською постановою вовну, одяг, взуття та «омастове» (річна свинка або шмат солонини). Для багатьох безземельних і малоземельних селян праця при фільварку ставала єдиним засобом для виживання.

Основну робочу силу фільваркового господарства становили залежні селяни. Їхні повинності й обов'язки перед двором фіксувалися в інвентарних описах. Власник маєтку їх регулярно змінював і доповнював. При цьому головну роль відігравали панщинна повинність (поруч із чиншем) і поділ селянських господарств на «тяглові» й «піші». Від часу відбудови фільварків на Поділлі панщина була нормованою, а її розміри коливалися в залежності від господарського стану того чи іншого фільварку та його профілю. Загалом же панщина «шнурового» селянського господарства у фільварках ніколи не перевищувала 3 днів на тиждень (131 день на рік). Інші види відробітку та розміри данин визначалися «потребою», тобто доцільністю.

Через стосунки маєткової адміністрації з челяддю та залежними селянами простежується доволі продумана соціально-економічна політика М. Жевуського. Її суть полягала у широкому наданні з початку 40-х років слобод (терміном до 5 років) й осадженні в маєтках новоприбулих (як селян-втікачів з Галичини та етнічних польських земель, так і з маєтків сусідніх магнатів), наданні їм ґрунту, житла або позики за квитами під будівництво, придбання волів і посівного зерна. Надавалися пільги молодим сім'ям з «давню осілих» господарств.

У 1765 р. з приходом російських військ на Поділля, безлюдними стали села Лисогірка, Янківці, Розсохувата, Погоріла, в яких раніше, сплачуючи грошовий чинш, здебільшого мешкали російські старообрядці «пилипони». Як зазначено в одному з комісарських звітів, «філіпів москалі позабирали, а доми їх залишилися й роздані підданам на умові сплати ними чиншу. Усього таким чином було ліквідовано 103 господарства «пилипонів».

Францішек Жевуський. Не пізніше 1765 р. у володіння Новокостянтинівським ключем (а отже і селом Погорілою) вступив Францішек Жевуський. 13 липня 1765 р. між ним і батьком було укладено трирічний орендний контракт на цей ключ. За його умовами, Міхал Жевуський зобов'язувався щорічно сплачувати синові в рахунок оренди 20 тисяч злотих готівкою. У 1768 р. Францішек Жевуський віддав Новокостянтинівський ключ в трирічну оренду «бахмінському старості, панові Держкові».

У 1768-1772 рр. відбувся процес значного пригальмування господарського життя подільських маєтків Жевуських. На їхній господарський стан вплинули події «коліївщини», Барської конфедерації та російсько-турецько-війни. Міхал Жевуський у вищевказаних політичних подіях особистої участі не брав. 7 жовтня 1769 р. у Роздолі він, важкохворий, уклав заповіт, за яким «цілу субстанцію (майно) свою і дружини, взявши до уваги її пожиттєве право, поділив на три рівні частини». За заздалегідь обміркованою ним (не раніше 1759 р.) схемою поділ мав відбутися на три рівні частини, причому зазначалося, що, «якщо ціни (вартість частин) не співпадатимуть, то частина частині має сплатити різницю». Перша частина майна мала відійти синові Францішкові, друга – синові Казімежові, а третя залишитися дружині Францішці з Цетнерів. З подільських маєтків до першої частини потрапив і Новокостянтинівський ключ, у тому числі з селом Погорілою. У 1783 р., після смерті матері, Ф.Жевуський продав село Дяківці Новокостянтинівського ключа його адміністраторові Янові Жуковському, а з наступного регулярно віддавав йому ж в оренду на трирічні терміни весь ключ.

Після Другого поділу Речі Посполитої над Новокостянтинівським ключем нависла загроза секвестрації російською владою. Однак деякий час цей маєток ще перебував «під заслоною діючого орендного контракту». Я.Жуковський в листі до Ф.Жевуського 25 липня 1794 р. писав, що жоден пункт його контракту, щодо котрого від секвестрації можна було б вберегтися, не є певним». Далі він повідомляв, що «в тих маєтках, де настала секвестрація, все під уряд казенний або скарбовий зайнято. Гроші, що були в касі, й економічні папери опечатано».

Збіжжя, худобу, стада, всілякі продукти і будь-що, що знаходиться на ґрунті, списано і ані вивезти, ані спожити з будь-чого не дозволено. Навіть немає чим сплатити службовим людям і нема чим їх годувати».

Францішек Жевуський, остаточно відійшовши від господарських справ і постійно перебуваючи в місті Піза в Італії, 23 серпня 1797 р. продав село Погоріла і весь Новокосянтинівський ключ (без королівщини) своєму братові Казімежові за 400 тис. злотих, а 12 січня 1798 р. усі королівщини цього ключа «села Вербка, Майдан-Вербецький, Кудинка, Керданівка, Думенки, Гулі, Зиновинці правом своїм по життєвим» віддав в річну оренду посесію Вікторії (із Кунашовських) Жуковській, вдові Яна Жуковського, та Казімежові Василевському за 11500 злотих.

Готуючи маєток до продажу К.Жевуський у 1798 р. наказав провести інвентарний опис Новокосянтинівського ключа, а 24 червня 1799 р. він продав вказаний ключ (без королівщини) «князям Адамові і Казимиру Чарторійським, генерал-майорам військ російських, братам» за 500 тис. злотих, а всі королівщини цього ключа були віддані їм же в річну оренду за 10 тисяч злотих.

Брати Чарторійські. Таким чином село Погоріла протягом тривалого часу знаходилася у володінні родини Жевуських і вже з початку XIX ст. її власниками стають брати Чарторійські (Казимир та Адам). Адам Єжи Чарторійський (14 січня 1770 – 15 липня 1861) – польсько-литовський шляхтич, політичний діяч, князь.

У 1817 р. разом з усім Новокосянтинівським ключем села Погоріла, Розсохувата, Лісо-Березівка від Чарторійського перейшли у володіння Ярошинських, а від них у 50-х роках XIX ст. до князя Кочубея.

Генріх Ярошинський. Генріх Цеславович Ярошинський (1805-1877) був сином наймолодшого із 6 синів Захарія Ярошинського, вінницького підстоля та тиврівського поміщика. Всі нащадки Ярошинських внесені у список дворян Подільської губернії указом Сенату №9362 14 жовтня 1834 р.

Щоб збільшити прибутковість своїх господарств, поміщики посилювали експлуатацію селян за рахунок збільшення норм панщини або розширення своєї ріллі за рахунок відібраних селянських надлів. На середину XIX ст. площа під посіви пшениці, ячменю, жита, вівса на Поділлі зроста майже у два рази. В 40-50-х рр. поміщики засівали пшеницю на 2/3 частині поля, відведеного під озимі. Якщо на початку XIX ст. поміщицькі господарства намолотили 5140 тис. четвертей зерна, з яких 36% продали, то у 1854 р. із зібраних на продаж 621395 четвертей товарного хліба, вони вивезли за межі губернії 60% хліба.

На Поділлі важливого значення також набрало тваринництво. Тільки у поміщицьких маєтках у 40-х роках налічувалося понад 300 тис. тонкорунних овець, тисячі голів великої рогатої худоби та коней.

Поміщики вважали селян-кріпаків своєю власністю. Продаж та обмін кріпаків, програвання в карти, заставлення в позику було звичним явищем. Київський генерал-губернатор Бібіков змушений був доповісти Миколі I у березні 1840 р., що поміщики Подільського краю не визнавали селян за людей, а вважали їх «за речі і поступали з ними так, як колоністи з неграми. Селян нікому захистити...». Чиновник особливих доручень Львов, який у 1847 р. інспектував Подільську губернію, змушений був визнати, що «селяни знаходяться в крайній бідності, вони під весну і навіть до нової жатви завжди потребують у продовольстві». З цього можна зробити висновок, що селянам Погорілої жилось несолодко, кріпосницьке ярмо доповнювалось національним гнітом з боку поміщиків. Поміщики не тільки всіляко переслідували селян, а й переслідували і їх культуру, мову, зневажали побутові звичаї, примусово насаджували польську мову.

Земельний магнат Г. Ярошинський мав у власному господарстві 2005 десятин землі. З усієї землі, 1125,4 десятини було в користуванні 144 селянських господарств.

Із «Інвентаря маєтку с.Розсохувата поміщика Генріха Ярошинського» за 1845 рік дізнаємося, що до складу Розсохуватського фільварку входили села: Розсохувата, Лука Нокостянтинівська, Медведівка, Березівка і Погоріла. У Розсохуватій було ревізьких осіб 133, у тому числі – 72 чоловіків та 61 жінок; у Погорілі – чоловіків 133, а жінок – 122. Всього у фільварку ревізьких було 833 особи, з них чоловіків – 436, а жінок – 397; здатних працювати – 443 селянина, з них 226 осіб чоловічого населення та 17 осіб жіночого. Працездатними вважалися чоловіки від 17 до 55 років, а жінки від 15 до 50 років.

Із інвентарного опису ми бачимо, що селяни працювали на панщині в поміщика Генріха Ярошинського по 4 дні влітку, та 3 дні взимку, та ще 12 днів у рік шальверкових. Дні панщини поміщик визначає сам, або його економія. Дні шальверкові були призначені для ремонту мостів, доріг, гатей тощо.

Крім цього вони мають напярсти для пана 3 мотки прядива, віддають 1 каплуна, 2 курки, 20 яєць, 1 копу пучків битої кори та заплатити 6 руб. 12,5 коп. різних податків.

19 лютого 1861 р. Олександр II проголосив своїм Маніфестом скасування кріпацтва в Росії. Скасовано особисту залежність селянина від поміщика. Селяни дістали особисту свободу і громадянські права: вступати у шлюб без дозволу поміщика, укладати договори, торгувати і займатися промислами, вступати на службу або до навчальних закладів, вільно розпоряджатися своїм майном, самостійно виступати в суді. Земля передавалася селянам за викуп. 20 % поміщику сплачували селяни, решту платила держава.

Селяни мали погасити борг державі з відсотками протягом 49 років. До укладення викупної угоди селяни мусили відпрацьовувати панщину і сплачувати оброк, маючи статус тимчасовозобов'язаних. Для кожної губернії було встановлено норми землеволодіння. Якщо селянський наділ перевищував норму, його землю «відрізали» на користь поміщика. В Україні селяни отримали в чорноземних губерніях по 3-5 десятин на душу чоловічої статі, в нечорноземних – 4-7 десятин. Фактично у селян «відрізали» близько половини землі. На Правобережжі селянські наділи збільшили, а стан тимчасовозобов'язаних узагалі не вводився, щоб позбавити польських поміщиків селянської підтримки на випадок чергового антиросійського повстання.

У 1863-1864 роках відбулося чергове польське повстання проти панування Росії в Польщі, яке також закінчилося поразкою. Генріх Ярошинський брав участь у антиросійському повстанні.

Михайло Кочубей. В буремності пережитих потрясінь не зміг уже й пан Генріх Цеславович Ярошинський протистояти силі й напористості російського поміщика Михайла Вікторовича Кочубея і вирішив, допоки не пізно, продати частину своїх маєтностей. І наприкінці 1867 року в пана Ярошинського Г. Ц. Російської імперії князь, “полный тайный советник и кавалер” Кочубей М. В. придбав через купівлю: містечко Тиврів, села Гуту, Пиляву, Янків, Цвіжин, Яришівку, Михайлівку (Довгополівку), Юрківці і Студеницю. Правда, задля цього князю Кочубею, “по известным ему причинам”, довелося у Земельного банку попросити дуже велику позику (411100 руб. на термін 51 рік і 9 місяців) під заклад придбаних маєтностей. І князь зризукував...

Та в поміщика Ярошинського у володінні ще залишилися: маєток у м. Бердичеві, села Сопин і Ординці у Київській губернії; у Літинському повіті – м. Ново-Костянтинів з селами Теси, Росоховата, Погоріла, Лука, Березівка, Медведівка, Дяківці, Нетребівка, Педос-Шляховир, Педос-Лісовир, Лисогірка, Яківці; в Ольгопільському повіті – м. М'ястківка і Мар'янівка з усіма присілками, фермами, фільварками й хуторами, з фабриками, заводами і різними закладами. Пізніше частину з них також отримав князь Кочубей, у тому числі і Погорілу.

Князь Михайло Вікторович Кочубей (1(13) червня 1816 – 8(20) січня 1874) – син дипломата та міністра внутрішніх справ Російської імперії Віктора Павловича Кочубея та Марії Василівни Васильчикової також здійснив стрімку кар'єру. Народився у Санкт-Петербурзі 1 (13) червня 1816 р. 14 жовтня 1828 р. за заслуги батька був призначений камер-пажем. З 1834 по 1843 знаходився на військовій службі. 22 квітня 1834 р. стає корнетом Кавалергардського полку. З 28 січня 1836 р. – поручик. 21 квітня 1840 р. призначений штаб-ротмістром. У 1873 р. М.Кочубей був Подільським губернським предводителем. Але вже й поміщик Кочубей М. В. через незадовільний стан здоров'я не справляється зі своїми володіннями і в 1873 р. видає доручення відставному поручику Миколі Васильовичу Коломойцеву на управління маєтностями в Саратовській, Подільській та Київській губерніях. В 1874 р. князь Кочубей М. В. помер у Києві, нащадками всіх його маєтностей залишилися двоє малолітніх дітей і їхня мати-опікунша княгиня Олександра Просперівна Кочубей.

Експлуатація й постійні матеріальні нестатки доводили бідняцьке населення села до відчаю, змушували його підніматись на боротьбу проти гнобителів. 1883 року у сусідньому селі Дяківцях відбулися селянські заворушення, які супроводжувались масовими порубками лісу спадкоємців князя Кочубея. Організатором виступу був місцевий селянин відставний унтер офіцер Клиначук, якого місцеві власті в порядку покарання вигнали з села.

У 1885 р. дорослий син, Михайло Михайлович Кочубей, отримав Яришівські маєтності «по раздельному акту, совершённом им с братом своим Львом Михайловичем Кочубеем» та Новокостянтинівський ключ із селом Погоріла. А разом із маєтностями дісталися М. Кочубею і батькові борги, виплатити які своїм коштом син уже своєчасно не зміг. В документі державного архіву про це свідчиться так. В Одеському нотаріусі Зігмунда Гуровича князь Михайло Михайлович Кочубей і дворянин Костянтин Васильович Енгельгардт *“совершают закладную в следующем: князь М. Кочубей занял у К. Энгельгардта денег 120 тыс. руб. сроком на три года за проценты по 7 на 100 в год, уплачиваемые за каждый год, но не позже 6 августа. А в тех деньгах до одного срока (до 6 июня 1894 г.) заложил он, князь М. Кочубей, ему Энгельгардту ... местечко Тывров с приселком Гутой и деревнями Пилява, Ярошевка, Янков, Юрковцы, Студеница, Цвижин и Михалёвка со всеми землями, лесами, мельницами, водами, домами, оброчными статьями и всеми угодьями, всё без остатка, за исключением только 2 дес. 626 саж. земли при приселке Юрковцах из коих под прудом с рекою, мельницею и площадью при ней, участком усадебной земли крестьян той деревни Павлюка И. Я. и Завальнюка И. Д.”*

Нащадки князя Кочубея продали село Погорілу в числі інших своїх земель в 1898 р. Селянському земельному банку. В період земельної реформи селяни мали можливість купувати землю, яка в той час мала ціну 102 карбованці сріблом за одну десятину.

У 1880 р. в Погорілій було 343 жителі, які мешкали у 45 дворах. У 1893 р. населення Погорілої за свідченнями Гульдмана В. складалося із 45 дворів та 599 жителів. За свідченнями А.Крилова у 1905 р. в Погорілій було вже 148 дворів та 878 жителів.

Селянство складало майже 80% населення Російської імперії. Незважаючи на скасування кріпосного права і деяке вирішення гострих поземельних питань, воно продовжувало залишатися майже неосвіченим, найнижчим і нерівноправним станом. На селі продовжували зберігатися значні пережитки кріпосництва: відробітки на користь землевласника, кругова порука, сплата викупних та оброчних платежів, общинне землекористування.

Початок Столипінської аграрній реформі поклав Указ від 9 листопада 1906 р., за яким кожний домогосподар як член сільської общини дістав право вимагати надання йому земельного наділу у приватну власність. Захищаючи інтереси селянина-власника, закон приписував надавати землю однією ділянкою шляхом виділення хуторів чи відрубів.

14 червня 1910 р. було опубліковано закон про вихід селян із сільської общини. Розвиваючи положення попереднього указу, закон визнавав приватними власниками селян тих общин, у яких земельні переділи не проводилися протягом останніх 24 років. Таким чином домогосподарі отримували у власність ті наділи, якими вони користувалися останнім часом.

У губерніях і повітах організовувалися землевпорядкувальні комісії. Значну роль у здійсненні реформи відіграв Селянський банк, створений у кінці XIX ст., котрий видавав позики на купівлю землі і був посередником при продажу землі помісного дворянства.

Походження назв населених пунктів та місцеві топоніми. Юхим Сіцінський у «Трудах Подольського епархиального историко-статистического комитета», вип. IX за 1901 р. повідомляє, що село Погоріла розкинулось при поштової дорозі із Літина в Летичів за 12 верст від останнього, на рівнинній мальовничій місцевості, що колись була покрита суцільним лісом, тепер майже знищеним. Посеред села був великий ставок із млином. Тепер ставок висох, млин знесено. Залишилася лише невелика річечка Текуха (Стечка), що являється правою притокою річки Південний Буг.

У XVIII ст. територія, яку займає сучасна Погоріла та навколишні села Ялинівського старостату, входила до Польського Королівства у складі Подільського воєводства. У 1793 р., після поділу Польщі, землі Поділля у складі Правобережної України були приєднані до Росії. У 1796-1797 рр. зазначені землі входили до новоствореного Подільського намісництва. Після внесення змін в адміністративно-територіальний устрій Правобережної України у 1797 р. територія цього намісництва увійшла до складу Літинського повіту Подільської губернії.

Поділ на волості було запроваджено після селянської реформи 1861 р. Він також був несталим: кількість, розміри та адміністративні межі волостей неодноразово змінювалися. Погоріла з іншими населеними пунктами (Березівка, Росоховата, Москалівка) входила спочатку до Хмільницької, а пізніше до Кожухівської волості.

У 1798 р. Погоріла вважалась приписаною до села **Вербка-Казьонна** (Летичівського повіту), яка розташована за три кілометри від Погорілої в південно-західному напрямку.

Вербка заснована ще у 15 столітті, її назва, ймовірно, походить від великої кількості верб, що ростуть навколо. У 1433 році литовський князь Ягайло *«записал... село Вербку в Летичевском повете Николаю Раловскому»*. Ще одним власником села був Іван Комаровський.

Із люстрації 1665 р. видно, що в цей час Вербка, внаслідок ворожих нашеств'я і частих переходів військ, була повністю спустошена. У 1672 р. при наступі турецько-татарських військ у західній частині села із півночі на південь було споруджено земляний вал, який доводить, що село було добре укріплене. Перша вулиця за валом дістала назву **«Завалівка»**.

У 1731 р. під час Конфедерації поблизу села Вербка відбулася велика битва між військами Станіслава Лещинського та короля польського Августа, про неї свідчили раніше добре видимі могили.

У 1765 р., як свідчить люстрація того часу, Вербка складала окреме староство і знаходилась в оренді М.Жевуського, у 1795 р. вона була подарована Катериною II графу Маркову, в 1809 р. належала графу Олсуф'єву, а в 1815 р. – графу Костянтину Чарторийському.

Вербка названа „Казьонною» з того часу, коли в 1831 р. землі цього села поступили від поміщиків в казну.

З усіх сторін село Вербка оточене лісами. В цих лісах проходили шляхи знаменитого ватажка селян Устима Кармалюка.

Місцеві кріпаки займались добуванням вапнякового каменю і випалюванням вапна. Місцевість, де стояли печі і випалювали вапно, зараз називають Вапняркою. Селяни привозили вапно до Житомира, Вінниці, Бердичева, Літина, а також камінь і дрова на вапняні заводи. Інші займалися ткацтвом, в деяких будинках було по два ткацьких верстати.

У селі Вербка була велика церква, а при ній діяла парафіяльна школа. Навчав дітей революційно налаштований Алунін, син графа.

На відстані двох кілометрів від села Погоріла на північний схід на відкритій рівнині розкинулося село **Розсохувата**, а в східному напрямку розташоване село **Лісо-Березівка** (одержало назву від березового лісу, який його оточує).

Із трьох поселень, що склали Погорільську парафію, село **Розсохувата** найдавніше. Колись воно входило до так званого боярського володіння і в 1588 р. було подароване королем Сигізмундом-Августом Філону, Борису і Карпу Бухновським. Село тоді називалось „**Воха**» чи „**Росоха**». У 1616 р. свої права на Розсохувату доводили посесори Іван, Данило, Георгій та інші. Поселення ввійшло до складу Хмельницького староства у XVII ст.

У 1730-1740 рр. село Розсохувата також входило до магнатського господарства Жевуських, яке на території сучасної Хмельниччини складалось із чотирьох ключів. Розсохувата разом із селами **Лука**, **Педоси** (зараз на території Вінниччини), містом Дяківці (зараз село Літинського району Вінницької області), передмістям **Янівка** та фільварком (тепер село Іванівці Літинського району Вінницької області) та містом **Новокостянтинівом** (зараз село в Летичівському районі) входило до Новокостянтинівського ключа. Потім власником був князь Чарторийський.

Юхим Сіцінський повідомляє, що за переказами, першими жителями в селі Погорілі були великороси розкольники-пилипони, що мали тут свою капличку-молитовню. Залишки їх кладовища ще певний час зберігалися. *«...Щодо походження самої назви «липовани» науковці не мають єдиної думки. У спеціальній літературі з цього питання зустрічається, зокрема, така етимологія цього слова. Воно нібито походить від «пилипів», власне Пилипа Пустосвята, від чого відбулася трансформація на пилипони, филипони, филиповани, липовани...».*

У Ніколая Лескова в «Печерських антиках» натрапляємо на пояснення: *«Он был «пилипон» (то есть филипповец)... – Филипповцы – одна из сект старообрядцев, названная здесь по имени её настоятеля Филиппа».*

У енциклопедії Брокгауза: *«Вольные люди людей попали и коренные крепостные края, никогда, ни раньше, ни позже, волей не пользовавшиеся, и действительно свободные люди, имевшие право перехода с одних земель на другие. К последним принадлежали, главным образом, иностранные выходцы и «российские люди, перешедшие из России и других мест в польские губернии, именуемые пилипонами» [Пилипони — это искаженное филипони (т. е. Филиповцы), а это слово впоследствии превратилось в липоване. Так сначала назывались за границей бежавшие туда беспоповцы Филиппова согласия, а затем слово это сделалось нарицательным именем для всех заграничных раскольников.]».*

Невідомо, з якої причини бувший володар села Ярошинський виселив розкольників у вінницький повіт.

Село Ялинівка дуже мальовниче, оточене різними географічними об'єктами, які мають цікаві назви. Ось деякі з них:

- озеро **Беркове** – ставок, було викопано на земельній ділянці власника, який мав вуличне прізвисько Берко (беркут - хижий птах);

- **Краварнецький ліс** – поруч із лісом межувало село, яке носило назву Краварня. Назва походить від слова «короварня», а пізніше видозмінене на урочище «Краварня». У 30-х роках людей із цього села відселили в села Вербку та Ялинівку. На місці колишнього села ще збереглася камінна криниця, старі яблуні, які колись зростали в саду якогось господаря;

Старожили розповідають, що колись на території сільської ради, крім уже існуючих, було ще чотири села: **Короварня**, **Прилуки**, **Телепеньки**, **Хутір**.

Короварня – село, що існувало до початку II світової війни поблизу Вербки за лісом. На військових картах другої світової війни воно ще позначене. Його жителів переселили ще за часів колективізації у села Ялинівку та Вербку, а земля їхня була відібрана у колгосп. У Ялинівці проживала Токар Тетяна, яка була родом із Короварні. На місці цього села ще у 90-рр. XX ст. росли яблуні та стояла велика дерев'яна криниця. За назвою села збереглася назва лісу – **Краварнецький**.

Село **Телепеньки** існувало в лісі за селом Погоріла на південь, тепер там проходить шосейна траса Хмельницький Вінниця (за два кілометри від села Майдан-Вербецький).

У лісі поблизу Лісо-Березівки колись існував хутір. Крайня хата цього маленького поселення належала жителю з вуличним прізвиськом „Музика» Тепер там розташована автобусна зупинка „Лісо-Березівка», а місцеві жителі називають це місце «**Музичка**».

Село **Прилуки** існувало за один кілометр від села Лісо-Березівка і за два кілометри від села Новомиколаївка. Там раніше проходила знаменита дорога, по якій їхала імператриця Катерина II. Село залишило згадку про себе великими садами, де росли яблуні, груші, сливи. Власником великого саду був і Поставітук Андрій (мій прадідусь). Господарі переселилися, а назви садів ще довго зберігалися на території - сади **Симеренків, Рокотів** садок, **Осташевський** садок. Далі по цій самій дорозі існувало невеличке поселення, тепер це місце огорожене колючим терном з чотирьох сторін і досі носить назву **Хутір**. Через дорогу від нього розкинулася мальовнича місцевість, де були стави (зараз залишилися яри). Цю територію місцеві жителі називають **Гуляївка**. Мабуть ця місцина використовувалася людьми для народних гулянь під час різних свят.

Територію, де розміщуються стави називали єврейське урочище «**Стави**», мабуть тут при поштово-му тракту проживали євреї, які часто були володарями шинків та корчмів.

Усі ці села зникли з лиця землі переважно в роки колективізації. Більшість жителів цих сіл було відселено в найближчі села.

Історія сільської церкви. Кожна споруда як і людина, має свою долю: щасливу чи тернисту. Саме неспокійною та тернистою є історія церковної споруди у селі Ялинівка (до 1967 р. – с. Погоріла), адже двічі її будівля повністю вигорала від пожежі. Однак, як пташка фенікс, прагнучи принести людям духовне очищення, відроджувалася від перенесених пожарищ за допомогою турботливих прихожан.

Відзначу, що до сьогодні історія церкви села Ялинівки залишається зовсім не дослідженою. Саме тому автором зроблена перша спроба доторкнутися до витоків духовного пласту села, викласти власні думки щодо історії церкви села Ялинівки, тим самим внести бодай невеличку частинку в справу відродження духовності, а також історичного літопису церкви рідного села.

На початку XIX ст. православні жителі Погорілої відремонтували каплицю, що залишилася від розкольників, розширили, перетворили на власну церкву. Першу службу у відродженому храмі жителі провели 25 грудня 1806 року. Ця каплиця-церква проіснувала до 28 березня 1870 р., а потім згоріла від непогашеної в церкві свічки. У 1847 р. приходським священиком був Гавриїл Бараницький, пізніше – Чернявський Іоанн [2]. Так як прихожани не мали засобів на будівництво нової церкви, то богослужіння, за виключенням літургії, відбувалося в звичайній хатині, перетвореній на капличку. Пізніше там розташовувалася церковно-приходська школа. Як бачимо, православна церква, крім релігійних, виконувала ще й освітні функції. Священики приділяли увагу освіті, вихованню молодого покоління.

Підтвердження факту пожежі у Погорільській церкві знаходимо у Подільських Єпархіальних Відомостях (№5 від 1 березня 1870 р.), де говориться що «прихожанам церкви Літинського повіту с.Погорілої 8 лютого 1870 р. дозволено відремонтувати церкву за рахунок самих прихожан» [3, с.85].

У тих же Подільських Єпархіальних Відомостях (№24 від 15 грудня 1870 р.) дізнаємося, що прихожанам церкви у селі Погорілій спільно із священиком вдалося зібрати 235 рублів пожертви. За це їм, як і іншим православним жертводавцям було оголошено подяку та благословення у Розпорядженні Священного Синоду від 18 листопада 1870 р. за №2565. Дане Розпорядження адресувалося Його Преосвященству, Преосвященнішому Леонтію, єпископу Подільському і Брацлавському. Разом із розпорядженням надсилалися відомості із сумами пожертв по багатьох православних храмах Подільської губернії, у тому числі Погорільському [4]. Приходському священику у Погорілій встановлювався оклад у розмірі 280 рублів, як священику у сусідніх Дяківцях, а для порівняння - у Ново Костянтиніві – лише 200 рублів.

Уже через декілька місяців після пожежі «10 липня цього ж року була освячена щойно відремонтована всередині церква» [5]. Зовнішні роботи та будівництво дзвіниці продовжувалися ще у наступні роки. І цьому теж є документальне підтвердження.

У Державному архіві Хмельницької області збереглися документи про те, як священик місцевого приходу Феофан Васильович Прокопович намагався відбудувати церкву, що постраждала від пожежі. Для цього йому довелося зрізати 213 дерев дуба з погорільського лісу. Однак спадкоємець князя Кочубея в особі штабс-капітана Трейчке звинуватив священика в порубці лісу, що вважався власністю поміщика. Із пояснень священика Прокоповича, наданих Єпископу Подільському та Брацлавському, стає зрозумілим, що ще у вересні 1873 р. попередній священик Ментелев звернувся до поміщика Кочубея з проханням видати матеріал на відбудову згорілої церкви. Князь Михайло Кочубей доручив своєму пра-

вителью Погорільським фільварком Коломійцю видати документи, які дозволяли зрізати частину дерев в погорільському лісі, адже церква мала у цьому лісі церковний сінокіс. Тому ліс вважався також власністю церкви. Такі документи були представлені в Подільську духовну консисторію.

До матеріалів справи додається довідка про майно церкви, якою опікувався попередній власник села поміщик Генріх Ярошинський. Станом на 1874 р. при церкві села Погорілої під церковною садибою знаходилося 2,119 десятин землі, а також орної землі у трьох наділах було 24,143 десятини, під сінокосами – 16,86 десятин.

Крім цього священник представив на розгляд створеної комісії Проект забезпечення православного духовенства притчу Свято Богородичної церкви села Погорілої, котра належала поміщику Ярошинському. Даний план забезпечення був створений ще 25 січня 1845 р. та підписаний Літинським повітовим предводителем дворянства Гілярієм Яновським, благочинним Юрієм Дмитровичем Райкевичем, поміщиком Генріхом Ярошинським, священником Гавриїлом Бараницьким та дяком Йосипом Туревичем.

Церква переймалася питанням віри та духовності, а тому постійно велася статистика по кожному приході в селі та місті. У даному документі вказується кількість селян, що належали поміщику – 486 із сіл Погоріла, Розсоховата та Березівка. Задokumentовано кількість робочих днів на одну десятину для обробітку церковної садиби, а саме: 15 днів тяглових, 14,5 – напівтяглових, всього 29, 5 та ще 7 днів – на сінокосах та пасовищах.

Описано стан церковних споруд та будівель. Сім'я священника проживала у дерев'яному будинку, що складався із трьох кімнат та кухні під солом'яним дахом. Довжина будинку – 5 сажнів, ширина – 2,5 аршина. Наступною спорудою була дерев'яна конюшня із солом'яним дахом. У цьому будинку був ще й погріб. У церковному дворі існував цілий ряд господарських споруд: дерев'яний амбар, дві стодоли, стебник, два хліви, будиночок із двох кімнат для пономаря, погріб, обложений дубовим деревом. Усі церковні будівлі та споруди були оцінені у дев'яносто рублів сріблом.

Приходський священник (з 1874 р.) Феодор Васильович Прокопович народився 3 лютого 1836 р. у містечку Вороновиця Брацлавського повіту. Його дружиною була Марія Макарівна. Мав трьох дітей. Священник навчався у Подільській Духовній Консисторії. Після її закінчення у 1856 р. був псаломщиком в селі Селище Вінницького повіту, в жовтні 1862 р. стає дияконом при цій же церкві. У 1868 році переходить на місце диякона при Летичівському соборі, а з 1873 р. призначений приходським священником у село Погоріла [6].

У 1877 р. в селі було побудовано нову дерев'яну церкву на честь Різдва Пресвятої Богородиці. Церква стояла на підвищенні серед села, побудована на кошти прихожан на суму 8000 рублів. Іконостас був куплений у селі Голодьки Літинського повіту за 100 рублів. Церковні землі складали 45 десятин 44 сажени, в тому числі частина землі була під будівлями, а частина під орною землею та сінокосами [2].

Прихожанами даної церкви були жителі ще трьох навколишніх сіл. У «Клірових відомостях про церкву Літинського повіту» за 1874 р. вказано кількість прихожан церкви села Погорілої. Так, православні селяни проживали у 42 будинках, чоловічого населення було 168 осіб, а жіночого 196 осіб. Крім цього було два двори солдат православної віри, в них 8 чоловіків та 15 жінок. У селі Розсохуватій було 17 будинків, в котрих проживали прихожани Погорільської церкви, з них 68 осіб чоловічого населення та 60 – жіночого населення. Солдати православної віри проживали в одному дворі: 4 чоловіки та 6 жінок. У селі Лісо-Березівка у 18 будинках проживали 72 чоловіки та 63 жінки. Солдати православної віри проживали у двох дворах: 8 чоловіків та 5 жінок [7].

За довгий період відсутні відомості про історію сільської церкви.

З утворенням 1922 р. Радянського Союзу радянська влада, яка боролася проти будь-якої релігії, змушена була зберегти Російську православну церкву, оскільки та підтримувала становлення нової, радянської держави. У той же час Українська автокефальна православна церква була знищена, бо ідея існування автокефалії ґрунтувалася на ідеї незалежності України. Та якщо християнізація наших предків започаткувала їх бурхливий духовний розвиток та наприкінці 20-х рр. ХХ ст. в історії України виявилась протилежна тенденція. Вона пов'язана з державним насаджуванням войовничого атеїзму, що фактично розглядався як своєрідна псевдо релігія.

Але на релігійності українського народу не могла не позначатися політика часів тоталітаризму, спрямована на ліквідацію селянства як основної верстви нації й перетворення селян у найманих сільськогосподарських робітників. Колективізація села спричинилась до жорстоких переслідувань та обмеження діяльності церков, що упродовж століть були втіленням національного руху, стійкості та самовіданності. Церкви перетворювались на атеїстичні осередки, кінотеатри, клуби, зерносклади, склади. Така доля чекала і церкву у селі Погоріла. До Другої світової війни у приміщенні храму був клуб, по неділях вдень організували танці, а ввечері – кіно.

Жителька села Фросина Барткова пригадує, як до початку війни вінчалася у старому храмі, що стояв у центрі села ошатною дерев'яною спорудою з великою дзвіницею. Настоятель церкви, чоловік похилого віку, був, як пригадує бабуся, дуже чуйною і доброю людиною. Та за вказівкою зверху храм перетворили на клуб. Усе церковне майно знищили, а священика вигнали з села. Церква Різдва Пресвятої Богородиці припинила свою духовну працю. Механізм такого антилюдського процесу був вельми стандартним: спочатку безбожна влада безпідставно позбавляла священика права служити в церкві, паралельно все робила для того, щоби унеможливити діяльність так званої двадцятки (не заміщувалися ті, які відходили у вічність, або ж з певних причин вибули із села), заборонялися будь-які відправи, молитви без участі священика, насильно відбирали ключі від храму. Проте більшовики не мали змоги повністю покінчити з релігією і церквою. Люди у своїй масі, особливо жінки, залишалися віруючими, тому знаходили можливість відвідувати служби у святкові дні у Летичеві.

У роки війни, коли на околицях Погорілої та у самому селі велись бої, Свято-Різдво Богородичний храм став важливою стратегічною оборонно-вогневою точкою. Це й вирішило його долю. Сільську церкву було зруйновано у день звільнення села від нацистів 20 березня 1944 року. Серед старих людей ще живі очевидці тієї пожежі, що зловіщою загравою освітила село і його околиці, але ніхто зарадити їй, на жаль, не міг.

Згадує Балинська Ганна Захарівна, жителька села: *„Як мені розповідали, в момент визволення села, у церкві, на дзвіниці, заховалося троє фашистів. Вони вели прицільний вогонь по наших солдатах і не давали змоги їм наблизитися. Одного німця нашим воїнам удалося підстрелити, і він упав із дзвіниці. Тоді командування нашими військами вирішило завдати по церкві прицільного вогню запалювальним снарядом. Він влучив у дзвіницю дерев'яної церкви, яка швидко загорілася й згоріла повністю».* Зруйнована церковна споруда поховала під собою і гітлерівців. Так, в один день, було знищено те, що створювалось роками. Страшна подія стала невимовним болем кожного жителя Погорілої.

Протягом багатьох років у селі церкви не було. В умовах загострення кризи кінця 1980-х рр. у сусільстві зріс інтерес населення до релігії та до православ'я зокрема. Перебудова зняла заборони на розповсюдження релігійної літератури, проповіді, місіонерську діяльність. Тому після розпаду Радянського Союзу і проголошення незалежності України різко збільшується кількість храмів.

Тому 9 лютого 1997 р. на загальному сході села було вирішено про будівництво нового храму. Там обрали і церковну «двадцятку». Церковним старостою обрали Кушнір Олену Іванівну, у минулому учительку української мови місцевої Ялинівської школи. І почалося оббивання порогів різних інстанцій, щоб отримати землю під забудову, оформлення архітектурного проекту церковної споруди. Одночасно тривав збір коштів жителями села, залучення благодійних внесків на придбання матеріалів. Незабаром усі погодження були отримані. Статут релігійної громади і свідоцтво за №984 було зареєстровано 18 березня 1997 року.

А вже 8 квітня було закладено та освячено перший камінь на місці майбутньої церкви. Планувалася будівля одно купольної церкви. Розміром 12x16 м за проектом священика Миколи Коблі. Уже 9 квітня розпочалося будівництво духовної споруди. Напевно, немає такого жителя, який би не долучився до цієї святої справи. З особливим піднесенням працювали люди в останні дні, перед відкриттям, бувало, навіть до пізнього вечора, вночі.

Лише 25 вересня 2001 р. жителями села при допомозі прихожан із сусідніх сіл, благодійного фонду «Солідарність» було відкрито нову величну духовну споруду – храм Різдва Пресвятої Богородиці, який будувався довгих чотири роки. До будівельних робіт були залучені усі жителі села Ялинівки. На освячення храму прибули і поважні церковні гості на чолі із владикою Митрополитом Володимирем Сабоданом, який допомагав у будівництві церкви ще й матеріально та подарував церковні книги та ікони.

У красі храму вкладає душа народу, прихожан, адже основоположниками Святого храму стали саме вони. Поставши в ясній обнові стараннями рук людських, він буде обителлю віри й покаєння вселенської любові й благодаті, довічних християнських чеснот і всепрощення, заповіданих Всевишнім [8].

І тоді з'явилися новий купол, укріплені стіни, а всередині – неймовірні, яскраві розписи на біблійну тематику. Розпис завершено 3 червня 2008 року художником Василем Васильовичем Зайшлим (м. Хмельницький). Майстерно виконаний іконостас створював житель села, Темер Віктор Валентинович, в недалекому минулому – учитель трудового навчання місцевої школи.

Протягом декількох років у селі церковну службу несли священнослужителі: отець Олег (Володимир Яворський) – з 08.12.1998 по 25.06.1999р.; отець Костянтин (обслуговував по замовленню) – з 13.08.1999 по 2001р.р.; отець Віталій (Віталій Станіславович Одрихівський) – з 08.01.2001 по 04.11.2001р.; отець Григорій (Григорій Денисович Паляниця) – з 16.12.2001 по 01.12.2002р.р.

Жителі Ялинівки дуже поважають свого місцевого священика - отця Ієроніма (у світському житті - Гакмана Івана Георгійовича), який розділяє зі своїми прихожанами усі їх болі та турботи. За часи служіння Отця Ієроніма сталися великі зміни у роботі церкви. Проведено велику роботу по оздобленню храму зовнішньо та внутрішньо, повністю впорядковане церковне подвір'я та відремонтована церковна криниця, придбана хатина для трапезних подій.

Дорога до храму – стежа до оберегу віри й надії в людських душах. Адже впродовж століть церковне життя селян було невід'ємною частиною їх буття. Від народження і до смерті селян супроводжували церковні обряди – різноманітні освячення, традиційні обходи полів тощо. В нашій церкві також збереглися традиції та обряди народження дитини – Хрестини, вінчання молодих, поховальні обряди.

Щоб торкнутись святині і побачити усю цю красу, люди з'їжджаються звідусіль. Особливо людяно – на храмове свято – 21 вересня. Адже саме навколо храму зосереджувалося культурне життя майбутніх ялинівчан, при них діяли школи і бібліотеки, а священик на селі користувався довірою та авторитетом.

Події першої світової війни і Погоріла. Більше 100 років тому почалася Перша світова війна. Трагізм цієї війни особливо проявився в тотальному характері, який вона набула, та стрімкому падінні вартості людського життя. За своїми масштабами й демографічними втратами вона значно перевершила всі найбільші міжнародні воєнні конфлікти в історії людства. Лише за перший її тиждень близько 900 млн жителів планети (а до кінця війни загалом 38 держав із населенням у півтора мільярди осіб, що дорівнювало трьом чвертям тогочасного населення всього світу) опинилися в стані протиборства між собою. За 4 роки, 3 місяці та 10 днів, які тривала війна, загалом до війська було мобілізовано 73,5 млн осіб, з яких 10 млн – убито (для порівняння – стільки людей загинуло в усіх європейських війнах упродовж цілого тисячоліття до 1914 р.) та близько 20 млн – поранено, з яких 3,5 млн назавжди стали інвалідами [9, с. 708].

Вже давно померли учасники Першої світової війни. Вже не знайдеш старої бабусі чи дідуса, які могли б пригадати тих, хто брав участь у війні. В Україні ця війна забута, та і, за великим рахунком, пам'ять про неї нікому не потрібна. Вона [пам'ять] просто стерлася під вагою наступних трагедій і випробувань, хоча слід усвідомити й нам, що саме ця війна стала їх першопричиною, спровокувавши виступ українців по різні боки Східного фронту.

Повідомлення про початок війни Німеччини з Російською імперією надійшло в Погорілу з Літина 4 серпня 1914 р. Воно було надано старості села і складалося з двох паперів, на першому було надруковано маніфест царя Миколи II щодо початку війни. У другому йшлося про проведення мобілізації серед солдатів 1887-1888 рр. народження (від повних 25 до 27 років) та відправлення їх на Північно-Західний фронт. Добір солдатів рекомендувалося проводити жеребкуванням 19 серпня 1914 р. в день Преображення Господнього та вже 24 серпня всі відібрані солдати мали бути на пересильному пункті в Літині.

За час світової війни з сільської місцевості було мобілізовано до армії 50% працездатних чоловіків, податки в сільському господарстві зросли втричі [10, с.32]. Мобілізації запасних, призови новобранців, наряди на тиллові роботи, виконання окопної і кінсько-подвірної дорожньої повинності, численні реквізиції – все це важким тягарем лягло на плечі селян [11, с.3]. Наслідки війни для українського села були надто важкими. Підприємства сільськогосподарського машинобудування замість молотарок, плугів, жнивварок, сіялок почали виготовляти для фронту кінні вози, похідні кухні, корпуси снарядів, мін, гранат тощо. Мобілізація значної частини сільського населення поряд з реквізиціями великої рогатої худоби та коней поставили сільське населення в надзвичайно скрутне становище щодо посівної кампанії і збору врожаю.

Гостра криза, що охопила все сільське господарство, спонукала органи місцевого самоврядування та громадські організації шукати шляхи поліпшення становища на селі. Для цього були задіяні земські каси дрібного кредиту, кооперативні кредитні товариства. Веліся пошуки використання потужностей для виробництва і ремонту сільськогосподарського інвентарю. Створений у 1915 р. Подільський союз кредитних і позичково-ощадних товариств організував низку майстерень і кузень для ремонту землеробських машин та інвентарю. Майстерня вищого типу була здатна обточувати вали молотарок, виготовляти підшипники, виробляти лемеші, плуги, зварювати метал [12, с. 153]. Небувало зросла роль кооперації в роки війни. Селяни тяглися до неї через гостру нестачу сільськогосподарських знарядь праці, робочої сили та фінансових засобів. Великою проблемою для селянських господарств стало припинення внаслідок війни експорту сільськогосподарської продукції, головним чином зернових, адже 9/10 російського експорту становили продукти сільського господарства.

Перша світова війна 1914-1918 рр. принесла нові випробування і страждання жителям Погорілої та навколишніх сіл, бо Поділля було прифронтовим театром бойових дій. До війська було демобілізовано 47% працездатного чоловічого населення. Армія зазнавала значних людських утрат. Трагізм становища збільшувало і те, що новобранці поступали на фронт, уперше беручи в руки рушницю.

Селян залучали до копання окопів, спорудження укріплень, до військових перевезень тощо. Селянські господарства, розорені війною, втрачали худобу, у кращому випадку отримуючи за неї від заготівельників мінімальну плату. До того ж, попри заборону та незважаючи на обов'язкову постанову від 26 лютого 1917 р. Головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту, виданої на підставі Правил про місцевості, оголошені у військовому стані, в якій наголошувалося про необхідність отримання дозволу в уповноваженого міністерства землеробства та в земській управі на вивіз свиней, овець, рогатої худоби та м'ясних продуктів, спекулянти за низькими цінами скуповували домашніх тварин.

Повітові воїнської повинності присутствія наказували волосним правлінням відбирати в приватних господарствах за мізерну плату обозних коней з візками та спорядженням. Через активізацію вилучення в господарствах тяглової сили в 1916 р. значно зменшилася чисельність кінського поголів'я. Через нестачу фуражу в армії також масово гинули коні.

Життя населення кардинально змінювалося, його рівень упав. Труднощі війни призвели до загострення соціальних проблем та великої смертності серед цивільного населення. Записи про смерть у метричних книгах значно перевищували таких про народження.

Сумні звістки, які одержували з тилу солдати та матроси про розорення їх господарств і злиденне життя сімей, незадовільне постачання зброєю, боєприпасами, харчами, амуніцією фронту, впливали на їх настрої. Вони відмовлялися йти в бій, здавалися в полон, утікали. З фронту дезертирувало близько 1,5 млн. військовослужбовців.

Війна неминуче залишила за собою як важкі наслідки, так і величезну кількість інвалідів. На заміну здорових і сильних людей, призваних на війну, повертались тисячі понівечених воїнів, які потребували піклування як і з боку держави, так і суспільства у справі поновлення їх працездатності. Тому на органі земського та міського самоврядування покладалась організація допомоги постраждалим воїнам через навчання різного роду спеціальностям, які могли бути застосовані відповідно до їх стану здоров'я: рахівник, друкар, розсильний, кур'єр, ремісник (швець, кравець).

Для більшості солдатів, в основній своїй масі безграмотних або з мінімальним рівнем освіти, все ще залишалася незрозумілою мета цієї страшної бійні. Перша світова війна стала для українців справжньою національною трагедією, прирекла населення на численні страждання й величезні людські втрати.

«Союз Возрождения Родословных Традицій» (<http://www.svrt.ru/index.html>) почав здійснювати проєкт «Перша Світова війна, 1914-1918 рр. Алфавітні списки втрат нижніх чинів». За основу проєкту було взято списки втрат нижніх чинів в Першу Світову війну, розміщені на сайті Російської державної бібліотеки. Завдяки цьому проєкту можна дізнатися імена і прізвища жителів Погорілої та навколишніх сіл, що були поранені, пропали безвісти та померли в ході бойових дій.

1. Молодший унтер-офіцер Антонюк Василь Кирилович. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Погоріла. Контузія 11.05.1915р.

2. Рядовий Балинський Антон. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Березівка. Поранений 27.08.1914р.

3. Рядовий Балинський Йосип Мартинович. Католик. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Березівка. Пропає без вісти 10.08.1914р.

4. Стрілець Балинський Михайло Андрійович. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Березівка. Поранений 25.09.1914р.

5. Гусар Балинський Павло Авксентійович. Правосл. Не одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Березівка. Поранений 17.08.1914р.

6. Рядовий Бондарчук Гаврило. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С. Погоріла. Поранений 12.02.1915р.

7. Молодший унтер-офіцер Бондарчук Іван Данилович. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С. Погоріла. Пропає без вісти 30.11.1914р.

8. Рядовий Будник Петро Микитович. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С. Погоріла. Поранений 08.10.1914р.

9. Рядовий Гайдай Пилип Костянтинівич. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. Пропає без вісти 11.01.1915р.

10. Канонір Грабар Петро Якович. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Березівка. Вбитий 29.08.1914р.

11. Рядовий Грицишен Іван Дмитрович. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Погоріла. Пропає без вісти 06.05.1915р.

12. Молодший унтер-офіцер Варенко Антон Платонович. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Вербка. Поранений 02.08.1914р.
13. Стрілець Варенко Ілля Митрофанович. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Вербка. Пропав без вісти 26.08-30.08.1914р.
14. Ратний Велічко Григорій Леонтійович. Правосл. Не одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Вербка. Пропав без вісти 15.05.1915р.
15. Рядовий Вознюк Микола Федорович. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Березівка. Залишився на полі бою 09.05.1915р.
16. Стрілець Волинець Микола Афанасійович. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Розсохувата. Поранений 24.9. – 25.09.1914р.
17. Стрілець Дмуховський Франц. Римо-католик. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Розсохувата. Поранений 12.06.1915р.
18. Рядовий Драчук Варлаам. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. Поранений 20.10.1914р.
19. Стрілець Драчук Василь Іванович. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. Поранений 21.10.1914р.
20. Єфрейтор Драчук Василь Гаврилович. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. Поранений 12.10.1914р.
21. Стрілець Драчук Деомид Якович. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. Поранений 25.09.1914р.
22. Стрілець Драчук Микола Ізотович. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. Поранений 30.11.1914р.
23. Рядовий Задояний Яків Володимирович. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Москалівка. Пропав без вісти 26.08.1914р.
24. Стрілець Кармазін Дем'ян Маркович. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Погоріла. Пропав без вісти 29.11.1914р.
25. Стрілець Липач Іван Іванович. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Вербка. Поранений 11.05.1915р.
26. Стрілець Мазуркевич Апполінарій Сильверстович. Римо-католик. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Розсохувата. Поранений 17.08.1914р.
27. Стрілець Мазуркевич Тимофій Андрійович. Римо-католик. Не одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Розсохувата. Поранений 26.8.1914р.
28. Рядовий Мазуркевич Франц. Римо-католик. Не одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Розсохувата. Пропав без вісти 1914/1915рр.
29. Рядовий Менько Олексій Сидорович. Правосл. Не одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Вербка. Поранений 19.04.1915р.
30. Єфрейтор Никифор Іванович. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Погоріла. Поранений 26.08. – 29.08.1914р.
31. Молодший унтер-офіцер Панасюк Микита Іванович. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Погоріла. Поранений 17.03.1915р.
32. Рядовий Пастухов Павло Дмитрович. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Вербка. Пропав без вісти 12.02.1915р.
33. Стрілець Печенюк Данило Карпович. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Розсохувата. Поранений 01.06.1915р.
34. Рядовий Поляруш Дем'ян Іванович. Правосл. Не одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Погоріла. Пропав без вісти 05.08.- 17.08.1914р.
35. Рядовий Ролінський Павло Михайлович. Правосл. Не одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Новомиколаївка. Поранений 29.09.1914р.
36. Рядовий Сеньков Сергій Данилович. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Вербка. Поранений 26.08.1914р.
37. Молодший унтер-офіцер Слободенюк Василь Климентійович. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Березівка. Контужений 19.01.1915р.
38. Молодший унтер-офіцер Слободянюк Василь Антонович. Правосл. Не одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. Поранений 20.10.1914р.

39. Старший унтер-офіцер Слободянюк Василь Антонович. Правосл. Не одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. Залишився на полі бою 03.06.1915р.
40. Рядовий Швець Сергій. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Вербка. Поранений 10.08.1914р.
41. Рядовий Швець Марк Нестерович. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Вербка. Поранений 25.01.1915р.
42. Молодший унтер-офіцер Шкарпета Кузьма Антонович. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Погоріла. Поранений, залишився в полоні 18.01.1915р.
43. Молодший унтер-офіцер Шкарпета Микита Абрамович. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Погоріла. Пропавав без вісти 06.11.1914р.
44. Рядовий Ткач Олексій Калинович. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Вербка. Пропавав без вісти 29.11.1914р.
45. Стрілець Ткач Конон Іванович. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. Поранений 30.11.1914р.
46. Рядовий Юрець Дмитро Єремійович. Правосл. Не одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Погоріла. Пропавав без вісти 22.05.1915р.
47. Єфрейтор Яремчук Яків Григорович. Правосл. Одруж. Подільська губернія, Літинський повіт. С.Розсохувата. Пропавав без вісти 09.11.1914р.

У багатьох з учасників бойових дій у графі місце народження вказано лише повіт. Так, можемо знайти: та інші. Ці люди могли проживати в Погорілі або навколишніх селах. Даний список є далеко неповним, адже війна тривала до 1918 р., а ми володіємо даними поранених, вбитих чи зниклих безвісти лише за 1914-1915 р.

Минуло більше століття від початку Першої світової війни. І несподівано світ усвідомив, що він є свідком розгортання прямо на його очах нової, квазісвітової, війни, в епіцентрі якої, на жаль, знову судилося опинитися Україні. Аналізуючи події 2014-го, ніяк не уникнути промовистих паралелей з 1914-м. Схоже, ми є свідками другого у новітній історії «видання» та наступу «руського мира» – цього агресивного політико-ідеологічного концепту, що прагне до самовтілення. Перше, як одна із призвідних пружин до Великої війни, мало місце саме тоді, у далекому 1914-му. Як і тоді, «руський мир» заперечує саме право на наше, українців, самодостатнє існування поза межами встановлених ним кордонів «руськості». Як і тоді, наша внутрішня слабкість – незавершеність формування української як етнічної, так і політичної нації – ллє воду на його руйнівний млин. Як і тоді, пропагандистська машина повним ходом продукує отруйний чад «присоединения исконно-русских земель», від якого вже настало запаморочення свідомості більшості населення нашого сусіда. Багато що, як і тоді... Але відтоді світ невідомо змінився, як і змінилися ми самі, що дає нам надію, що Тепер не буде так, як було Тоді [14].

У вирі революції. У вересні 1917 р. зростають аграрні виступи селян. Найбільш активно виступало селянство в Кам'янецькому, Проскурівському і Летичівському повітах. У жовтні цей рух переріс у аграрну революцію. Йшла масова конфіскація поміщицьких маєтків, землі, худоби.

Під час Української національної революції 1917-1921 років жителі Погорілої воювали по різні сторони барикад. Одні підтримували українську революцію і вступали в українське військо, йшли до отамана Шепеля, інші – підтримували більшовиків.

Тільки в 1919 р. шість різних армій, які воювали за різні політичні цілі, – українська, більшовицька, білогвардійська, польська, Антанти, анархістів вели бойові дії на Поділлі. Наприклад, у місті Летичеві за 1917-1921 рр. влада змінювалась 17 разів.

31 жовтня 1921 р. під час Листопадового рейду через Голенищеве, Сахни, Майдан-Вербецький, Погорілу, Лісо-Березівку, Розсохувату проліг шлях Подільської групи (командувач Михайло Палій-Сидорянський) Армії Української Народної Республіки.

Роки Української революції та Першої світової війни, які забрали життя сотень тисяч подолян, призвели край до повного виснаження, занепаду економіки. Через нестачу харчів, палива, припинення промислового виробництва на Поділлі, як і в усій Україні, панували голод, холод і безробіття. Чого тільки не довелося пережити країнам на початку 20-х: „продрозкладку”, продподаток, нову економічну політику.

Внаслідок поразки перших визвольних замахів територія району надовго окупована більшовицькими загарбниками.

У період Радянської влади. Наприкінці жовтня – на початку листопада 1919 р. жителі Погорілої вперше встановили в селі Радянську владу. Розпочав свою діяльність ревком, утворений із сільських бідняків і очолюваний батраком Микитою Кармазіним, секретарем був Гаврилюк Іван Антонович.

1919 р. створюється також комітет незаможних селян. Головою його обрали колишнього наймита Редколіса Микиту Семеновича. Комнезам узяв на себе функції правильного розподілу поміщицької землі між біднотою.

Як згадує житель с. Погорілої Кушнір Арсен Купріянович, 1895 року народження, до складу комітету незаможних селян входили: Коржик Павло Теренович, Ноянчук Петро Стахович, Роговський Франц Адамович, Редколіс Микита Семенович, Кулібаба Параска Мусіївна, Реверчук Марця Наумівна. Сам Кушнір Арсен Купріянович головою комнезаму був обраний у 1922 р.

Наприкінці 1920 р. на всій території сучасної Хмельниччини було встановлено радянську владу. Подільська губернія була поділена на 6 територіально-адміністративних округів. На території сучасної Хмельницької області було створено 3 округи – Кам'янецький (17 районів), Проскурівський (16 районів) та Шепетівський (14 районів). У 1925 р. були ліквідовані і губернії.

У 1930 р. бідняцько-середняцькі господарства об'єднуються в колгосп, з назвою „8 Березня», до якого входили села Погоріла і Москалівка. Обрали правління і першого голову колгоспу - бідняка Цвіру Никифора. На початку своєї організації колгосп мав 27 пар коней і 12 плугів.

У 1930 р. в селі Вербка був організований колгосп ім. Шевченка (голова Ушук). Першими до колгоспу подали заяви бідні малоземельні селяни, серед яких Кудинський М., Солтис Я., Моторний К., Моторна М., Терешко О., Гунчак Г.

У 1933 р. в селі Вербка був організований другий колгосп із розкуркулених громадян – „П'ятирічка» (голова – Цвіра Степан, завгосп – Мосур Федір Семенович).

У село Вербка в 1935 р. прислали 20 сімей переселенців-активістів. У 1937 р. в колгоспі з'явився перший трактор, на якому працював Бутлір Леонід. У цей час колгосп ім. Шевченка очолював Асеев Гнат. Головою колгоспу «П'ятирічка» був обраний Зубков Панас.

У 1929 р. в селі Лісо-Березівка організувався колгосп „Незаможник», який очолив Грабар Максим. Після нього головою колгоспу став Шевчук Іван Демидович. Саме за його головування, у 1932 р., на поле вийшов перший трактор, за кермом якого сидів молодий хлопець із сусіднього села Москалівка. Колгосп вирощував тоді високі врожаї зернових, сіяли тмін, ріпак, вирощували телят на м'ясо. Достатніх успіхів колективне господарство досягло під час головування Балинського Октавіана, а перед початком Другої світової війни колгосп с. Погорілої став високо розвинутим господарством.

„Урожайність зернових становила 14-15 цнт в середньому з гектара. Високою була оплата трудодня: по 2,5-3 кг хліба на трудодень», – згадує Будник Ларіон Іванович.

У страшні часи колективізації. Протягом 1927-1932 рр. на Поділлі, як і в усій країні, проводилася насильницька колективізація сільського господарства – створювалися колгоспи.

На село урядом країни направлялися партійні працівники та робітники-комуністи, які мали б довести селянам, що в колгоспі їм буде краще. Цих робітників називали 25-тисячниками, бо їх, ніби-то, в села приїхало 25 тис. чоловік.

У Погорілу були направлені Безкоровайний, Никулін, Тріщенко, Алексієнко, Мясоедов, Твердохліб, Харитонов, Ушаков та інші.

Першими до колгоспів записувалися, як правило, сільські комуністи і найбідніші селяни. Проте, чимало селян не могли погодитись з тим, що земля, корова, чи кінь та інша худоба, чи реманент стають уже не його власним, а спільним.

З діда-прадіда кожен намагався працювати з сім'єю на власній землі навіть тоді, коли її було обмаль. Земля була основою життя селянської сім'ї. Виховуючи дітей, батьки, у першу чергу, прищеплювали любов до найсвятішого – землі. Від батька до сина передавалась у спадок земельна ділянка, а з нею, і любов до хліборобської праці.

З виникненням колгоспів усе змінювалося. Серце селянина до спільної праці на спільній землі не лежало. Віками він мріяв бути господарем на власній землі. Нова влада дала йому цю землю. Але через деякий час почала відбирати і змушувала працювати на ній колективно.

З боєм і страхом вступали селяни до колгоспів. Тих, хто відмовлявся, особливо карали, оголошували „ворогами народу», їх виселяли з рідних місць, називали куркулями.

Розпочалася боротьба з куркулями. Таким лайливим словом називали всіх трудящих господарів, які власною працею досягли добробуту і не бажали йти до колгоспів. Спочатку „розкуркулювали» найзаможніших: які мали кілька пар коней чи кілька корів, млини та інше; у яких працювали наймані робітники. Приходили озброєні люди, забирали зерно, худобу, навіть ужиткові речі, а родині наказували покинути хату. Якщо ж господар опирався, його могли й убити. Куркулів під охороною висідали до

Сибіру, а їхнє майно і земля переходили у власність колгоспу. Багато з виселених умирали дорогою, або, згодом, на чужині.

Від уряду надходили все нові розпорядження - прискорити колективізацію, всіх, хто не бажає бути колгоспником, примушувати, розкуркулювати, виселяти...

Згодом узялися за менш заможних селян, які також залишилися поза колгоспом. А тим часом надходив новий наказ усі селяни повинні стати колгоспниками в найкоротший термін. Уже не переконували, а наказували – усі до колгоспу. Під страхом розкуркулення та виселення селяни вимушено корилися.

Голодомор 1932-1933 років у Погорілій. Кожна осінь несла селянам тільки розчарування. Радянський уряд, на чолі якого в ті часи стояв Йосип Сталін, вимагав від колгоспників дедалі більше хліба, м'яса, молока, овочів. Усе менше й менше залишалося продуктів селянським сім'ям на зиму. Навіть те, що залишили на насіння, примушували здавати. Спочатку селяни ще якось перебивалися з хліба на картоплю, але потім і цього не стало.

Осінь 1932 р. великого лиха селянам не віщувала. Врожай був не гірший, ніж у попередні роки. Здали селяни державі запланований податок. Та раптом за першим податком оголосили другий, потім третій. Почали їздити по селах спеціальні продовольчі загони і забирати „все до нитки». Люди ховали зерно, картоплю в ямах, криницях, у скиртах, на горищах, замазували в грубах. Та хіба вбережеш від пильного ока збирача?

І спалахнув в Україні і в Погорілій великий голод, а за ним прийшла смерть. Вмирали сім'ями, кутками, вулицями. Виснажені люди падали на дорогах, під тинами. Селами їздили підводи, збирали померлих і Голодомор 33-го ховали у братських могилах.

Селяни, не маючи чого їсти, пекли хліб із висівок, з домішками трави, варили юшку з бур'яну, їли бруньки. Зникли коні, вівці, корови, кури і качки, не видно було ні собак, ні котів, ловили та їли навіть ворон і горобців. Доходило... і до людодства.

Трохи легше було тим, хто працював у колгоспі - для них іноді варили поганеньку юшку, пекли сякий-такий хліб, але й того не вистачало.

Село перетворювалося на пустку. Від голоду та страху перед голодною смертю люди дичавіли, забували добрі звичаї, їх заступали жорстокість та ненависть.

Про жахливий голодомор ми дізнаємось із спогадів тих, кому пощастило вижити.

Згадує Кушнір Василина Пилипівна, 1922 р. народження, жителька села Коло-Михайлівка Вінницького району Вінницької області: *«Ми жили недалеко від лісу. У сім'ї були: бабуся Олена, тато Пилип, мама Марія, старший брат Іван, я – Василина і молодша сестричка Марія. Батьки жили бідно і, коли почався голод, то першою померла бабуся, а потім мама. Батько одружився вдруге.*

Могила на сільському кладовищі Мачуха – Юрчик Христина – була лихою людиною, часто нам зовсім не давала їсти, хоча продукти ще деякі були. Молодша сестричка Марія, 1940 року народження, просила мачуху дати щось їсти, а вона не давала. Так сестричка голодною і померла.

Одного разу старший брат від голоду знепритомнів у сараї. Там навесні було холодно, от він і „задубів». Батько його знайшов, зробив труну і покликав сусідів на поминки. Хтось доторкнувся до брата Івана і, виявилось, що він живий, просто „закоченів» від холоду. Його розтерли, відігріли, і брат вижив. А сусіди насварилися на батьків, щоб нас краще годували. Так ми і вижили, бо стали їсти трохи краще.

Дуже шкода, що були такі важкі часи, і я втратила своїх найрідніших: бабуся, маму і сестричку. Низький їм уклін. От у цьому році вирішила покласти могилку на них, брат двоюрідний, Кушнір Василь, допоміг встановити надгробну плиту. А отець Ієронім сьогодні, 8 травня 2005 року, освятив могилку. Хай спочивають вічним сном. Ми про них пам'ятаємо».

Згадує Кушнір (Слободянюк) Олена Іванівна, 1930 р. народження, жителька села Ялинівки: *«Нас у сім'ї було шестеро дітей: Григорій, Іван, Поліна, Володимир, я і Олена. Маму звали Марфа (називали Марця), а батька Іваном. Ми жили біля теперішньої сільської ради, наш будинок ще зберігся.*

Я, хоч була маленькою, всього три роки мені було, але пам'ятаю я той страшний голод. Багато людей тоді помирало, їх возили на цвинтар повз нашу хату майже кожного дня. Ми вижили усі, мабуть тому, що на двох із сусідами тримали корову. Восени 1932 р. добре вродила картопля, а навесні 1933 р. та, що залишилася при зборі непоміченою, була в землі після зими перемерзлою. Я, бувало, прийду в садок, пальчиком поковыряю в розталій землі і вишпортаю картоплину чи дві. Такі вони мені були смачні. Я, ще й тепер, як їм молоду картоплю, то згадую ту, в 1933-му, яка врятувала мене від голоду. Батько Іван працював сторожем на фермі, то часом йому вдавалося принести нам трохи молока. Вже пізніше мені розповіли, як я стала старшою, що голод цей був створений штучно, що в людей позабирали усе зерно, всі продукти.

У наших сусідів, які жили через дорогу від нас, було троє синів, і мати для них прикопала в землі трохи зерна, то ходили 25-тисячники і знайшли прикопане. Пізніше усі ці троє хлопців померли від голоду, бо не мали що їсти.

Поряд із церквою, що в центрі села, була велика хата, господарів її виселили, а там розмістили колгоспу їдальню. Тих людей, які працювали в колгоспі, годували якоюсь баландою, давали їм трохи хліба.

Розповідали, що до колгоспу йшли спочатку найбідніші, батраки, які не мали ні коней, ні корів. А господарі, що любили біля землі працювати, не бажали входити до спілки, то їх оголошували ворогами народу, куркулями.

Цілі сім'ї розкуркулювали, їхнє майно віддавали на продаж, худобу і коней забирали в колгосп, а в будинках виселених людей поселяли спеціально привезених активістів, щоб підтримувати новий „порядок» на селі. От вони себе і проявляли як „господарі»: забирали в людей усе до останньої зернини. Це були Харитонов Іван, Латинський, Ушаков, Климов та інші. Були розкуркулені сім'ї Овчарука Антона, Гаврилюка Івана.

Розповідають, що на тій вулиці біля „журавля» (криниці) жила вдова Варвара, яка мала трьох дітей. Та ось голод довів її до того, що вона зарізала свого старшого сина, тіло розчленувала, нутрощі викинула в колодязь, а з тіла вже бралася готувати якусь стряпню, але сусіди побачили з комина дим, запідозрили щось неладне, вибили двері і побачили цю страшну картину. Молодші діти в цей час на вулиці гралися. Десь потім вивезли її з дітками, ніхто про неї нічого не знає».

І на Загреблі одну жінку було позбавлено волі, вона перебувала в тюрмі за людоїдство. Такі випадки були і в Кудинці, і в Попівцях. От які страшні часи ми пережили «. Під час голодомору 1932-1933 рр. у селах сільської ради померло 147 чоловік, з них у селі Погоріла – біля 70.

Жителі Ялинівки пам'ятають про ті страшні роки і, щоб увічнити пам'ять про жертв голодомору, в 1993 р. в центрі села відбувся мітинг-реквієм з нагоди встановлення хреста на знак вшанування світлої пам'яті невинних жертв. Коли в 1998 р. в центрі села почали будувати нову церкву, то хрест перенесли до в'їзду у село, до сільського кладовища, через декілька років його знову встановили у центрі села. Біля хреста від ранньої весни до пізньої осені цвітуть квіти. Так ялинівчани намагаються віддати свою шану тим, хто загинув від голоду.

Події Другої світової війни в моєму селі. Гітлерівці напали на СРСР 22 червня 1941 р. та доволі швидко просувалися на схід. Як тільки розпочалася війна, за кілька днів у нашому районі була проведена мобілізація чоловіків, народжених у період від 1905 до 1918 рр. Жителі Погорілої також буди мобілізовані і направлялися на боротьбу з ворогом.

Вже у липні 1941 р. гітлерівці захопили всю територію області, запровадили окупаційний режим. Вони руйнували підприємства, обладнання, машини, ліквідовували колгоспи, забирали у селян худобу, хліб, грабували майно.

17 липня 1941 р. нацисти захопили Летичів. Наступного дня гітлерівцями була окупована вся Летичівщина, в тому числі й село Погоріла (Ялинівка).

У село гітлерівці вступили без бою. Їх ніхто не зустрів. Усі жителі поховалися по домівках. Відразу нові господарі почали встановлювати свій порядок: збрали усіх людей на сільську сходку й оголосили про те, що тепер потрібно працювати на них та про запровадження нових владних структур. Найнижчою ланкою в адміністративному управлінні були сільські управи. У кожному населеному пункті владні повноваження виконували старости. Їх, як правило, призначали керівники районів, які особисто відповідали за їхню лояльність до влади. В початковий період окупації старости виконували обов'язки на громадських засадах, утім згодом, із розгортанням руху Опору, гітлерівці почали виплачувати старостам за виконання розпоряджень влади грошову винагороду. На інститут старост окупаційна влада поклала широке коло обов'язків. Зокрема, вони несли відповідальність за безпеку в селах, виконання розпоряджень цивільної адміністрації, проводили реєстрацію жителів населених пунктів. На зборах у селі Погорілі було обрано старостою села Скульського Миколу, жив на Загреблі. Розповідають, що він був злою й лихою людиною.

Набирали нацисти штат поліцаїв. Формування штату шуцманів було покладено на керівників районів. Для служби в охоронній структурі набирали осіб у віці від 20 до 40 років. Кандидати на посади шуцманів подавали керівникам адміністративних органів такі документи: заяву, автобіографію, довідку з місця проживання та заповнювали анкети, де вказували відомості про перебування в партії та комсомолі, притягнення до судової відповідальності, соціальний статус та національність.

Осіб, які зголосилися добровільно служити в поліції, після співбесід із керівниками поліцейських підрозділів направляли на курси поліції або в поліцейські школи, що діяли майже в кожному гебітско-місаріаті. Встановлено, що школи поліції працювали в таких містах: Дунаївцях, Кам'янці-Подільському,

Меджибожі, Антонінах та Теофіполі. Зараховані в штат поліції особи і випускники шкіл одержували обмундирування, регулярне харчування та зарплату.

При зарахуванні в штат поліцаї обов'язково складали присягу на вірність окупаційного режиму такого змісту: «Я зобов'язуюсь чесно служити німецькій владі, виконувати всі завдання німецької жандармерії. Буду вести боротьбу проти всіх банд і більшовиків». Особовому складу поліції видавали посвідчення із зазначенням місця служби та звання. Вони давали змогу вільно пересуватися по території населених пунктів у будь-який час доби.

Військова влада використовувала дармову працю місцевого населення епізодично. Лише зі створенням рейхскомісаріату «Україна» та його передачею в управління цивільній адміністрації, трудова повинність місцевого населення стає обов'язковою, як сплата боргу «визволителям» від більшовизму. Офіційно примусову працю на окупованих територіях було підтверджено в серпні 1941 р. розпорядженням міністра окупованих територій Сходу А. Розенберга. Для місцевого населення віком від 18 до 45 років запроваджувався «трудоий примус». На території рейхскомісаріату «Україна» зазначену повинність для місцевого населення підтвердив рейхскомісар Е. Кох. У генеральній окрузі «Волинь-Поділля» до трудового обов'язку залучалися особи віком від 14 до 60 років.

На підставі режиму загального трудового обов'язку місцева «робоча сила» використовувалась на будівництві, при зборі урожаю, на окопних і фортифікаційних роботах. Жителі Летичівської округи в наказовому порядку направлялися на місцеві торфорозробки. З 1942 р. за рахунок дармової місцевої робочої сили виконувалися також підземні, висотні роботи, спорудження та ремонт залізниць, доріг, каналів тощо. «За ці види робіт, - писав у розпорядженні керівник генеральної округи, - платні не буде, вони вважаються обов'язковими для кожного громадянина. Німецька цивільна влада чекає від кожного мешканця самої палкої роботи при будівлі генеральної округи».

Окупувавши територію України, нацистська Німеччина відразу ж приступила до перетворення родючих українських земель на продовольчу базу рейху, а місцевого селянства на дешеву робочу силу.

Найефективнішою формою пограбування матеріальних статків населення було обкладання його різними видами податків. Податки, запроваджені гітлерівським урядом в генеральній окрузі, були двох видів – натуральні та грошові. Що стосується перших, то сталих норм не існувало, але згідно з розпорядженням Е. Коха відхилення в контингентах допускалися лише в бік збільшення. Нацисти залишили відповідно до наказу рейхскомісара Е. Коха всі закони, постанови та розпорядження радянської влади, що стосувалися збирання податків. Сплата селянами грошових податків проходила за детально розробленою схемою. Ключову роль у ній відігравали сільські управи, що через торгових агентів збирали податки. Зібрані суми передавали до районних кас, а звіди до урядових, що працювали при гебітскомісаріатах. На території генеральної округи населення сіл платило окупаційній владі до десятка різноманітних грошових податків: податок із господарства – 400 крб на рік, подушний податок – 100 крб, податок з корови – 150 крб, податок «за звільнення» – 50 крб.

Подушним податком обкладалися мешканці сіл у віці від 18 до 60 років. Від цього виду податку звільнялися фольксдойче, інваліди, які мали посвідчення медичної комісії, та біженці.

З березня 1942 р. населення почало сплачувати ще й одноразовий податок. Податком обкладалися також велика рогата худоба, коні та інші сільськогосподарські тварини. Утримування корови селянину обходилося в суму 18 крб, коня - 16 крб. Загалом у 1942 р. на кожний селянський двір податки всіх видів складали 2 315 крб. У наступному році сума податків зросла до 3 200 крб на двір.

Два роки й вісім місяців населення нашого села перебувало на окупованій гітлерівцями території. Протягом усього цього жахливого періоду тривав режим насильства та терору.

В умовах воєнного часу нацистське керівництво зберегло колгоспи і радгоспи. Вони були вигідними для окупантів як оптимальна система контролю за виробленням і вилученням сільськогосподарської продукції. Чиновники цивільної адміністрації чітко усвідомлювали, що виробничий процес та визиск продукції легше проводити у великих господарствах, ніж у сотні дрібних.

Наміри окупантів зберегти колективну форму власності засвідчує офіційна заява нацистів (в грудні 1941 р.) про те, що колгоспне майно є власністю Німецької держави, і хто його не поверне, того буде розстріляно. Виконуючи розпорядження органів вищого рівня, місцева влада вимагала від старост сіл і населення забезпечити повернення вцілілого після воєнних дій колгоспного та радгоспного майна, сільськогосподарських машин, будівель, тварин, палива та проводила його інвентаризацію. Мешканці сіл вимушені були повертати в загальні двори худобу та реманент або доводити цивільній владі право власності на нього. На місцевому рівні збереження колективних форм господарювання чиновники пояснювали відсутністю у селян для обробітку розподіленої землі інвентаря та живої тягової сили. Але, щоб

не дражнити населення, колгоспно-радгоспна система все-таки зазнала змін: колгоспи були перетворені у загальні (громадські) господарства, радгоспи у земельні двори, а машинно-тракторні станції (МТС) переходили у підпорядкування органів німецької цивільної влади.

Господарства колективної форми власності отримували нових керівників. У розробленій інструкції щодо управління колгоспами та радгоспами зазначалося, що у зв'язку з відсутністю можливості залучати на адміністративні посади німців, потрібно активізувати роботу по призначенню на ці посади місцеве населення та потурбуватися про підняття їх авторитету. Командири радянських партизанських загонів зазначали: «В об'єднаних господарствах керівником є староста господарства, а в колишніх радгоспах – коменданти або управляючі господарством. Старосту об'єднаного господарства не обирають, а призначає сільськогосподарський комендант»[15].

Керівники господарств несли адміністративну та кримінальну відповідальність за виконання доручених до їх відома завдань. У разі їх невиконання або прояву слабкодухості, керівників загальних дворів притягали до адміністративної та кримінальної відповідальності.

Окупаційна влада залишила без змін внутрішню структуру господарств. Вони, як і до війни, поділялися на бригади та ланки. Нижчою структурою в загальному дворі були ланки, що склалися з 10 дворів [16]. Їх кількість залежала від площі земельних угідь і культур, що вирощувалися в господарстві. У середньому в громадському господарстві працювало 3-4 бригади під керівництвом бригадирів, які призначалися керівником господарства та старостою села. За виконання намічених планів вони отримували надбавки та премії у розмірі 10% від заробітної плати[17].

Праця селян у колективних господарствах регламентувалася відповідно до закону про загальну трудову повинність. Кожний член загального двору віком від 16 до 60 років був зобов'язаний брати участь у трудовій діяльності загального двору та виробляти встановлені норми виробітку. В разі саботування трудової повинності, з винних стягувався штраф на користь загального двору в сумі 100 крб 70. Якщо ж і ця міра не допомагала, то справу на саботажника передавали в канцелярію гебітскомісара і згідно з рішенням направляли у трудовий табір для перевиховання[18].

Робочий день селянина тривав з 5-ї до 22-ї години. Перерва на сніданок тривала півгодини, на обід – годину. Післяобідня пауза не перевершувала – 15 хв. Як і за радянської влади, хлібороби отримували платню на основі вироблених трудовнів. Трудовий мінімум складав 22 робочих дні на місяць. На зарплату видавали гроші і збіжжя (за вироблений трудовень – 2 крб і 3 кг зерна)[19].

На початку окупації розмір оплати на трудовень устанавлювали загальні збори господарств. Так, у серпні 1941 р. на загальних зборах села Майдан Сахнівський було прийнято рішення про оплату трудовень одним снопом жита та півснопом пшениці.

Із перших днів окупації місцева влада намагалася зберегти та відновити матеріально-технічну базу колишніх колгоспів, без якої значно б ускладнилося виконання поставлених завдань. Компенсуючи відсутність техніки, окупаційна влада вдавалася до широкого застосування ручної праці, зокрема при косовицях, збиранні урожаю та його обмолоті. Цей процес у підсумку низив якість і збільшив терміни проведення посівних та збиральних кампаній. Але нацисти і тут знайшли вихід із ситуації. Нестачу робочих рук компенсували міськими жителями, яких масово направляли в села на збиральні кампанії. Створювалися мобільні групи (щонайменше з 14-літніх 91 підлітків), які цивільна влада використовувала впродовж 8-ми місяців. Господарські роботи під час окупації в колгоспах і радгоспах виконував також гужовий транспорт. На коней, які залишилися в господарствах, у середньому припадало від 3,5 до 14,5 га орної ріллі.

Весна 1942 р. принесла для селянства генеральної округи земельну реформу. Початок її поклав закон «Про новий аграрний лад», датований 15 лютого 1942 р. [20]. Розрекламований новий земельний устрій передбачав планомірний перехід від більшовицького колективного господарства до самостійних селянських господарств. Реформу передбачалося проводити у декілька етапів. На першому етапі колгоспи перетворювалися у перехідну форму – громадські господарства. Їх створення регламентували тимчасові постанови Надзвичайної комісії для впорядкування земельного питання в Україні. До громадських господарств переходило майно колишніх колгоспів зі всією землею та живим і мертвим інвентарем. Положення зобов'язувало виконувати господарством всі контингенти, що накладалися на все село. Положення також регламентувало роботу членів господарства і на власних земельних ділянках. Чоловікам дозволялося працювати у власному господарстві 150 днів на рік, жінкам – 100 днів, молоді та особам, які досягли 60 років – 30 днів. На другому етапі реформи громадські господарства мали реорганізуватися у хліборобські спілки – товариські об'єднання індивідуальних селянських господарств, що створювалися при умові виконання членами громадських господарств усіх контингентів. За підрахунками окупантів,

у рейхскомісаріаті «Україна» проживало 3,3 млн. селян, яким потрібно було надати землі реформованих громадських господарств[21].

Члени хліборобських спілок землю отримували смугами у декількох місцях громадського господарства і повинні були її обробляти відповідно до загальної сівозміни.

Члени індивідуальних господарств об'єднувалися лише для спільного обробітку ґрунту, хоча не виключалося об'єднання для виконання трудомістких сільськогосподарських робіт. У жовтні 1942 р. сільськогосподарськими спілками стали: в Проскурівському гебіті – господарства 11-ти сіл, в Кам'янецькому – 293 і Летичівському гебіті – господарства 23-х сіл[22].

Українське село за роки окупації зазнало значного економічного пограбування. Продукцію, селяни здавали окупантам за мізерними закупівельними цінами, рівень яких в десятки разів був меншим від їх ринкової вартості. Так, закупівельна ціна десятка яєць у деяких гебітах генеральної округи в 1942 р. складала 2,80 коп., за 1 кг картоплі окупаційна влада платила 35 коп., за кг капусти, помідор та огірків – по 25 коп., за кг яловичини – 3 крб 10 коп., 1 кг свинини – 5 крб. Центнер збіжжя окупаційна влада приймала по таким закупівельним цінам із розрахунку 10 крб – 1 рейхсмарка: жито – 25 крб, пшениця в залежності від класу – від 25 до 35 крб, овес – 23, ячмінь – 23, гречка – 40, просо – 23, ріпак – 120, кукурудза – 23-30 крб. За 100 кг зданого сіна населенню сплачувалось 20 крб. Для своєчасного та повного виконання селянами сільськогосподарських поставок, гебітскомісари в генеральній округі «Волинь-Поділля» заборонили продавати на ринках худобу, свиней, коней, овець, домашню птицю всіх видів, збіжжя та вироби з нього, м'ясо і м'ясопродукта. В Проскурівському гебіті табу поширювалось і на молоко та молочну продукцію, яйця, фрукти, городину, картоплю, олію [23].

За невиконання розпорядження накладалися штрафи та проводилася конфіскація худоби. Ті види продукції, що не потрапили до «чорних списків», селяни реалізовувати не могли через масове закриття окупаційною владою базарів[24].

У деяких випадках влада дозволяла ярмаркувати, але чітко визначала для цього дні. За самовільний продаж продукції та відновлення базарів накладалися величезні штрафи. Так, у Шепетівському гебіті вони досягали 10 тис. крб. [25].

Бездумне накладення нацистами на селян сільськогосподарських контингентів призвело до економічного краху села. За даними гебітскомісара Ізяславської округи на травень 1943 р., у його володіннях із 2005 селянськими дворами залишилося лише 22 дійних корови, але здати рейху, як контингент, в 1943 р. селяни повинні були ще 26 корів. Контингенти «зіли» у селян гусей, курей, качок та іншу домашню птицю[26].

Після нищівних поразок вермахту в 1943 р., окупанти дещо лібералізували політику щодо селянства. Було введено сталі контингенти. Селяни, які їх виконали могли розпоряджатися продукцією, що залишилася у них. Зміни стосувалися поставки контингенту ВРХ. Кількість поставок тварин обраховувалася від площі земельних угідь індивідуального та громадського господарства. Чиновники цивільної адміністрації надали селянам право вибору при поставці м'ясоного контингенту між свининою і телятиною. Ще однією акцією з пропагандистським підтекстом було повернення мешканцям сіл генеральної округи конфіскованої під час колективізації худоби та коней. Повіривши нацистам, селяни зверталися до влади з заявами такого змісту: «Прошу повернути мені дійну корову, яку в мене конфіскувала радянська влада в 1933 році» [27].

З метою завоювання авторитету серед місцевого населення нацисти з червня 1943 р. проголосили «Декларацію про власність», розроблену Міністерством у справах східних областей. У ній зазначалося, що Німеччина визнає та захищає селянську земельну власність [28].

Документ називали продовженням земельної реформи. Згідно з його положеннями земля, що була надана селянам для постійного користування, оголошувалась їх приватною власністю. Оскільки декларація мала загальний характер і не містила конкретних умов передачі селянам землі у приватну власність, то до неї було додано відповідні директиви, де містився детально описаний порядок передачі земельної власності. Декларація передбачала також спадкову власність на землю [28, с. 180.]

У центрі села Погоріла, поблизу церкви (де тепер розміщується сільський магазин), нацисти розмістили дві пересувні польові майстерні для ремонту танків, там була і пересувна електростанція. Гітлерівці розквартирувалися в будинках, розташованих ближче до центру села, й у ці будинки також було підведено електричне світло. Штаб свій вони організували у приміщенні, де раніше була сільська рада (в колишньому помешканні розкуркуленого Овчарука Антона).

На місці теперішньої сільської ради окупанти організували невеличкий табір для наших військовополонених, їх дуже суворо охороняли, жителів села навіть близько не підпускали. Один раз на день

полонених, змучених, скривавлених, вошивих, голодних, виводили на прогулянку. Через деякий час їх кудись було вивезено, можливо, у табір військовополонених у Летичеві. У приміщенні нинішньої школи був розташований госпіталь, а поруч була конюшня.

В період нацистської окупації будувалася шосейна дорога з Вербки до Дяківців, через густий мішаний ліс. Старожили розповідають, що населення усіх навколишніх сіл працювало на її будівництві в дуже важких умовах. По обидва боки дороги стояли озброєні наглядачі й нікому не давали часу на відпочинок. Хто присів утомлений, того відразу били нагайками. Роботи не припинялися навіть узимку.

У лісі, біля с. Лісо-Березівка розміщувалася невеличка майстерня, де подрібнювалося каміння на щєбінь. Це місце стали називати Дробілка. Назва так і залишилася за цією місцевістю.

У часи окупації трапилася в Ялинівці одна жахлива подія: через село пробиралися три воїни Червоної Армії, що відстали від своїх частин при відступі. А Юрчик Тихін видав їх нацистам. За це одержав «нагороду» – мішок солі. А нещасних юнаків окупанти змусили копати собі могилу. Там їх і поховали живцем.

Лише одному з них вдалося таємно передати свої документи й домашню адресу Стельмах Соломії Лівонівні. По війні Соломія Лівонівна написала листа за вказаною адресою. В Ялинівку приїздила дружина солдата й поклонилася місцю його загибелі.

Поки Соломія Лівонівна здужала, вона доглядала за могилою (останки воїнів після війни перепоховали вже на цвинтарі, бо спочатку це було за межами цвинтаря). Зараз це місце зрівняно із землею, і вже ніхто не знає, де розташоване те поховання.

Під час окупації старостою села після Скульського Миколи було обрано Вознюка Антона (повуличному – Байдак). Він був доброю людиною й нічого лихого жителям не чинив. Йому навіть удалося врятувати двох партизанів, що попросилися до нього на ніч, не знаючи його теперішньої посади, їх Антон заховав у себе на горищі, а вранці вивів за село. Після війни бійці приїздили до села і засвідчили цей випадок, урятувавши таким чином Вознюка від в'язниці за роботу на гітлерівців.

Розповідають, що через село таємно пробиралися ще чотири партизани, їх побачили нацисти й розстріляли. Могила одного з них знаходиться в лісі, що при дорозі на Новокостянтинів (тому так і називають Новокостянтинівський).

Нацистські загарбники вважали, що радянські люди здатні виконувати лише фізичну роботу. Тому в перші ж дні окупації гітлерівці закрили в селі школу й уже пізніше погодилися на існування початкової школи. Директором школи в роки війни був Орлов Микола, він очолював її і до війни.

Наше майбутнє - у рабство до Німеччини... З 1942 р. гітлерівці розпочали депортувати населення на роботи до Німеччини. Відповідно до інструкції Герінга з рейхскомісаріату «Україна» підлягало депортації 237 тис. промислових та 290 тис. сільськогосподарських робітників. Головним відповідальним по набору іноземних робітників було призначено Фріца Заукеля. Масово набір цивільної робочої сили з сіл і міст до праці в рейху розпочався з березня 1942 р., після появи відповідного циркуляра А. Розенберга, у якому наказувалось направити до Німеччини 290 тис. сільськогосподарських працівників. На теренах генеральної округи розпочалась широкомасштабна кампанія по «вербуванню» населення до праці в Німеччині. Пропагандистські листівки, у яких запевняли, що «... Велика Німеччина вирішила допомогти українському населенню. У Німеччині є праця і хліб для багатьох; житла там не зруйновані і в доброму стані. Ви працюватимете в одній із найкращих областей Німеччини – Обердонау», розповсюджувались по всіх населених пунктах генеральної округи та рясніли в усіх окупаційних газетах, що друкувалися на цій території [29].

Перший ешелон із невольниками з України відправився до Німеччини в січні 1942 р. Місцева влада організувала урочисту відправку. Але вже з весни 1942 р. вивіз людей до рейху став примусовим.

Окупанти та їх спільники розпочали справжнє полювання на людей. Повсюди влаштовувались облави, людей хапали під час сільських свят, на вулицях і навіть на сільськогосподарських роботах у полі. Нацисти ретельно перевіряли ймовірні схованки населення: горища, підвали, льохи.

Хто потрапляв у розкладені ворогом тенета, той ставав невольником Третього рейху. Генеральний комісар округи Е. Шене щодо набору робочої сили в 1943 р. дав наступні вказівки: «Найважливішим завданням, через яке повинна на час відійти на задній план адміністративна праця, є набір робітників. Фюрер наказав доставити з України понад мільйон робітників. З цієї кількості на захід припадає 200 тис., на схід – 800 тис. Жодних відмовок не може бути: 12-річний хлопець, як резерв, може вести підводу. Одна тисяча українців звільняє для армії 100 німецьких солдатів. Депортація людей мусить бути виконана!» [30].

Щоб уникнути насильного вивозу до Німеччини, населення стимулювало небезпечні хвороби, зокрема йшло на ризик самозараження тифом, віспою та іншими захворюваннями. До осіб, що ухилялися від депортації, застосовувалися різні види покарання. У зв'язку з невиконанням планів примусової де-

портації цивільна окупаційна влада реагувала чимдалі жорстокіше. З вересня 1942 р. генеральний комісар Е. Шене «Волинь-Поділля» санкціонував спалення дворів і захоплення заручників у родинах, члени яких саботували акцію. Широко практикувалися й інші методи: конфіскація худоби, примусове відправлення іншого члена сім'ї, про що безпосередньо зазначалося у повістках, наприклад, такого змісту «... *Попередьте гр. Корнійчук, що в разі неявки її особисто, її сім'я буде відправлена на роботу до Німеччини*» [31].

Дефіцит робочої сили в Німеччині призвів до збільшення плану набору робітників до 1 млн. осіб. Щоб його виконати, встановлювалися квоти для рейхскомісаріату «Україна». З березня 1942 р. денна поставка невольників складала 1 тис. осіб [32].

Примусова мобілізація призвела до обезлюднення міст і сіл генеральної округи. За повідомленнями гебітскомісара Летичева з підконтрольної йому території, у 1942 р. до Німеччини вивезли 14% населення віком від 23 до 25 років.

Із загальної кількості «остарбайтерів» з СРСР 35% були зайняті в сільському господарстві, 50% – у промисловості та 15% – в інших галузях економіки²³. За підрахунками дослідників, невольники впродовж війни відпрацювали для рейху 45 млн. місяців або майже 4 млн. років, у тому числі 1,875 млн. років у промисловості.

Страшним лихом для наших людей було також насильне вивезення їх на каторгу до Німеччини. 80 мешканців сіл Ялинівської сільради вивезено.

Нестерпним було життя наших громадян у Німеччині. Господарі використовували їх на важких виснажливих роботах, а годували хлібом, випеченим з каштанової муки й тирси, гнилою бруквою й капустою.

Деякі українці смерть свою на чужині зустріли, наприклад, Цвіра Клавдія Никифорівна, 1923 р. народження. У Книзі Скорботи України написано, що вона примусово була вивезена до Німеччини на роботу в 1942 р. Померла від голоду й важкої праці в 1943 р. Похована в Німеччині.

Але більшості вдалося повернутися: Слободянюку Григорію Івановичу, Слободянюку Мартину Васильовичу, Яськовій Філіпіні Павлівні, Цвірі Дмитру Тихоновичу, Домбровській Юлії Адамівні, Овчарук Василені Антонівні, Балинському Івану та іншим, їхні спогади – то жахливі сторінки їх поневірянь, важкої непосильної праці на чужій землі.

Листи писати їм заборонялося, дозволяли відсилати лише листівки. Не зважаючи на це, листи різними шляхами відправлялись додому. Про своє становище на чужині люди писали в листах-листівках до своїх близьких, родичів кров'ю і сльозами з різних місць Великого Рейху. Ось що писав Кошель Іван батькам із Ставра: «...*Харчі погані. Дають мені кіло хліба на 4 дні, а мені не стає на два дні. Я дуже вириваюсь додому, а не знаю, чи вернусь...*»

Цей лист за №123 вміщено в збірнику „Україна сниться... Неотримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1943-1944 р.р.», який видали працівники Державного архіву Хмельниччини. На 41-48 сторінках збірника вміщені коротенькі вісточки з далекої Німеччини, що їх писали додому жителі Летичівського та Меджибізького районів, яким не вдалося уникнути нацистської каторги. В збірці є листи і жителів села Погоріла.

Весна визволення. Нарешті настали березневі дні 1944 р. В ході Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції військ 1-го Українського фронту полки й дивізії 18-ї армії генерал-лейтенанта Є. Журавльова з боями пробивались до Летичівського району, звільнивши Хмільник, Літин, Жмеринку. Наші війська продовжували громити відступаючі німецькі дивізії – бої характеризувалися впертою боротьбою за шосейну дорогу. Радянські воїни, діючи невеликими рухливими загонами, що в основному склалися з автоматників, кінної артилерії та всюдиходів, стрімко виходили на шосе, відрізаючи противнику шляхи до відступу.

Уся німецька техніка, зосереджена під Вінницею в момент відступу, рухалася по Проскурівському шосе. У боротьбі з наступаючими частинами Червоної Армії німці використали наші старі укріплення, так званого Летичівського укріпрайону. Ця, зруйнована радянськими військами в 1941 р., потужна оборонна лінія була частково відбудована німцями. Ряд залізобетонних вогневих точок був добрим укриттям для ворога і серйозною перешкодою для наших наступаючих військ.

На підступах до с. Погоріла, Москалівка розгорнув свої позиції 39-й танковий полк. У результаті запеклого бою за Антонівку 18 березня 1944 р. воїнами 216-ї стрілецької дивізії було звільнено і село Москалівку.

Житель с. Москалівки, Оленчук Леонід згадує, що наші солдати наступали з Тесів і Луки Вінницької області. Німці відступали на Вербку. В селі Розсохуватій було спалено три хати. В селі Москалівка вбито солдата Червоної Армії, на садибі Іванишина Михайла Федоровича. На краю села, біля хреста, було по-

ховано трьох наших солдат, що загинули при звільненні с. Москалівки. Їх останки потім перезахоронили в с. Погоріла, на краю кладовища, разом з воїнами, що загинули при визволенні Погорілої.

Згадує Слободянюк Тарас Федорович, офіцер запасу: *«При підході наших військ до села Розсохувата, розпочалась артилерійська підготовка по відступаючих німецьких частинах, що утримували шосейну дорогу під Вербкою, за краєм лісу. Перші залпи здійснили ракетні установки „Катюші» та бойові машини БМ-13. Саме вони призвели до масового відступу німецьких військ по Проскурівському шосе в напрямку до Летичева».*

Згадує Роговська Марія: *«Коли німці почали відступати з села, було вбито Мацькайла Антона. Він виходив з погребя, а німець, що заховався в садку, за деревом, вистрілив у нього».*

Згадує Коломієць Віра Федорівна: *«Німці жорстоко відбивалися й не хотіли здавати своїх позицій. Коли в наше село ввійшли воїни Червоної Армії (після того, як останні фашисти згоріли в церкві), з ними були і санітари. На моїх очах сталося вбивство вродливої медичної сестри з довгим руським волоссям, Сорокіної Клави з Харкова, – розірвалася фашистська граната. Дівчина померла від ран і похована на сільському кладовищі».*

Згадує Кушнір Олена Іванівна: *«Коли вже виганяли фашистів з нашої землі, то в нашому селі відбувалися дуже страшні бої. А перед цим гітлерівці вивозили все найцінніше: техніку, коней, забрали свою пересувну майстерню. Наші воїни наступали з Розсохуватої, там розміщався фронт, там була передова. Фашисти відступили від села й зупинилися під лісом, що веде до Вербки. Два дні йшли страшні бої, снаряди, міни розривалися то тут, то там... У ту березневу пору було дуже велике бездоріжжя: замерзла земля танула, а ще сніг ішов – ні пройти, ні проїхати».*

Фашисти, коли відступали, то своєю важкою технікою ще більше розбили дорогу. Нашим воїнам було дуже сутужно наступати».

Розповідають, що у Лісо-Березівці був пересувний військовий госпіталь. Туди привозили усіх поранених воїнів, навіть з навколишніх сіл: із Погорілої, з Майдану-Вербецького та інших.

Село Погоріла було остаточно звільнено від нацистів 20 березня 1944 р. Гітлерівці завдали величезних збитків селу: було зруйновано 32 будинки колгоспників, вивезено в Німеччину 80 чоловік. Ще більших збитків зазнав колгосп, вони становлять 5665400 крб., а всім колгоспам сільської ради нанесено збитки на суму 21116500 крб.

На фронтах Великої Вітчизняної війни боролися з ворогом 500 жителів сільської ради. Понад 330 поселенців не вернулися додому, про 55 ялинівчан є свідчення у „Книзі пам'яті України».

За мужність, виявлену під час боїв, нагороджено орденами та медалями 167 чоловік. У партизанському з'єднанні О.Федорова брав активну участь Драчук Олександр, якого нагороджено орденами Червоної Зірки і Слави.

У запеклих боях при прориві ворожої оборони біля села Погоріла загинуло 28 чоловік, які поховані в п'яти захороненнях.

Визволення села Вербка тривало майже три дні. Гітлерівці не хотіли здавати своїх позицій, і село кілька разів переходило від німців до червоноармійців. Єдина відремонтована шосейна дорога вела через Вербку до Проскурова, і ворог наполегливо обороняв її. Саме тоді нацисти переправляли колони військовополонених, які будували укріплення ставки Гітлера в Якушенцях. Остаточний удар радянські війська завдали після залпів ракетних установок „Катюша». Старожили згадують, як під тріск пожежі на лісових околицях, навкруги села, велися вуличні бої, а також була застосована тактика „спаленої землі» на одній із вулиць (сучасна Вишнева). Село Вербка було визволене 22 березня 1944 р.

Ялинівка в післявоєнний період. Після визволення району від німецьких нацистів колгоспники с. Погоріла з небувалим трудовим піднесенням узялися до залічування ран, нанесених війною, й за короткий час відбудували зруйноване господарство.

Незважаючи на величезні труднощі, жителі Погорільської сільської ради доклали максимум зусиль, щоб допомогти фронту – передплатили на 3% та 4% позики, зібравши таким чином 140 тис. крб. (ця сума була найбільшою в районі).

Натхненно працювали на полях. Передовий приклад роботи на сівбі та оранці демонстрували колгоспники колгоспу «2-га п'ятирічка» (с. Вербка) І.Терешко, М.Стрелько, щоденний виробіток яких становив 100-115%. Орачі колгоспу ім. Леніна (с. Розсохувата) О.Довгий, В.Довга щоденно виорювали по 0,9 га, В.Волошин, В.Хмільницький по 0,85 га.

У районній газеті „За Батьківщину» №10 за 28 липня 1944 р. читаємо замітку голови колгоспу „8-Березня» Щегельської: *«По-стахановськи працюють колгоспники колгоспу „8-Березня» села Погоріла на збиранні врожаю. За 25 липня колгоспниця Довгалюк Катерина вижала жита 0,20га при нормі 0,10га та нав'язала 150 снопів. Колгоспниця Щегельська Галина та Олійник Явдоха теж вижали по 0,20га, нав'язали по 150 снопів кожна».*

У 1950 р. колгосп ім. Т.Т. Шевченка і „П'ятирічка» були об'єднані в один, його очолив Войченко Яків Володимирович.

Того ж року об'єдналися колгоспи ім. Леніна с. Розсохувата та ім. Ворошилова с. Новомиколаївка в один колгосп ім. Леніна з центром в с.Лісо-Березівка.

У лютому 1951 р. колгоспи «8-Березня» та ім. Леніна об'єдналися в один колгосп ім. Леніна з центром в с. Погоріла.

У 1960 р. колгоспи сіл Вербка, Погоріла, Лісо-Березівка, Москалівка, Розсохувата, Новомиколаївка були об'єднані в один колгосп ім. Шевченка. Центральною садибою стало село Погоріла.

Головами колгоспу працювали Войченко Я.В., Фадеїв Б.Г. (1957-1963), Колесник Ф.Я. (1963-1965), Скальський Б. (1966-1968), Непийвода В.Ц. (1969-1973). У 1973 р. головою колгоспу було обрано Довгого М.Н., який пропрацював на цій посаді до 1978 р.

Тривалий час у колгоспі налічувалося 5 бригад: 1 тракторна, в котрій у 1966 р. було 83 працюючих та 4 рільничих бригади із 934 працюючими. Колгосп спеціалізувався на рослинництві та тваринництві. За підсумками 1966 р. у колгоспі було 1137 голів великої рогатої худоби, 1222 свиней, 888 овець та 1084 голів птиці. Було 3200 га землі, на якій вирощували озимі та ярі зернові та зернобобові культури (1466 га), технічні культури (320 га), овочеві, баштанні культури та картопля (100 га), кормові культури (97,8 га). Всього під посівами було 2859 га орної землі, під сіножатями – 108 га, площа садів – 52,4 га.

Всього у колгоспі в цей час було 997 дворів, наявних членів колгоспу – 2081, з їх працездатних чоловіків віком від 16 до 60 років – 500 осіб, працездатних жінок віком від 16 до 55 років – 710 осіб. Разом працездатних осіб – 1210. Працювали у колгоспі і люди пенсійного віку: чоловіки віком від 60 до 65 років – 263, чоловіки віком від 65 років і старші – 476 осіб.

У травні 1978 р. на посаду голови був призначений Кондратюк Яків Степанович. Восени 1979 р. колгосп очолив Циц Віталій Петрович. За час його головування спостерігається зростання виробництва й заготівлі сільськогосподарської продукції, будується просторий сучасний дитячий садок, здійснено благоустрій виробничих територій, збільшено автотракторний парк.

Довгий час бригадиром рільничої бригади у селі працював гарний господар і вмілий керівник, мій таточко, Мацкайло Анатолій Мар'янович. Здобувши вищу освіту та професію вченого агронома у Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті, усі свої звання та набутий досвід використовував у роботі. З раннього ранку і до темної ночі він особисто здійснював керівництво прополкою буряків, городини, заготівлею кормів для тваринницької ферми, збором урожаїв зернових та технічних культур. Його бригада багато разів була відзначена різними нагородами та відзнаками, а портрет бригадира неодноразово заносився на колгоспну Дошку Пошани.

Сучасна Ялинівка. У 1986 р. головою господарства призначено Б.Д. Стояна. В цей час було заасфальтовано дорогу в с. Ялинівка, побудовано млин у с. Вербка, завершено будівництво житлового будинку для спеціалістів, розпочато будівництво двох будинків у селах Ялинівка та Вербка. Було зібрано урожай зернових по 30 цнт з гектара, поголів'я великої рогатої худоби сягало трьох тисяч голів, свиней – 600. У липні 1988 р. Стоян Б.Д. залишив посаду голови колгоспу за станом здоров'я.

На місце голови було обрано Кулібабу М.Д., який до цього часу працював заступником голови колгоспу ім. Т.Г. Шевченка. За час його керівництва колгосп було реорганізовано у військове сільськогосподарське підприємство – підсобне господарство Прикарпатського військового округу, що стало причиною зниження рівня сільськогосподарського виробництва.

У 1996 р. директором військового сільськогосподарського підприємства призначили Яцькова І.П. Господарство повністю занепало: зникло поголів'я худоби, поля залишались незораними й незасіяними.

У лютому 1999 р. директором СТОВ ім. Т.Г. Шевченка обрано Ганжія М.В., якому в спадщину дісталося лише 20 гектарів озимих. Того ж року господарство вийшло з-під військового підпорядкування – цим йому знову було завдано великих збитків.

У березні 2001 р. відбулося розпаювання землі, й 740 осіб стали власниками земельного сертифіката (паю).

Колгосп ім. Т.Г.Шевченка визнано банкрутом, усі будівлі й споруди, що йому належали, зруйновані та зрівняні з землею. З вибитими вікнами й розтряними дверима сяє пусткою колись просторий добротний дитячий садок.

Єдиною прикрасою села стала духовна споруда – церква Різдва Пресвятої Богородиці, яку було відкрито 25 вересня 2001 р. Поставши в ясній обнові стараннями рук людських, вона буде обителлю віри й покаяння, вселенської любові й благодаті, довічних християнських чеснот і всепрощення, заповіданих Всевишнім.

На території сільської ради працює одна Вербецька загальноосвітня школа I-II ступенів, Вербецький дошкільний навчальний заклад «Сонечко», дві бібліотеки, клуби у Ялинівці та Вербці, 2 ФАПи, 2 поштових відділення (у Вербці та Ялинівці), декілька приватних магазинів, кафе «Марія» з готелем та кафе «Два гусі» у с. Вербка.

Але жителі Ялинівки не нарікають на свою долю, з діда-прадіда їм передалася любов до рідного краю, до рідної і зболеної ранами землі-годувальниці. Більшість не працевлаштовані, тому утримують чималі господарства. Не бояться важкої праці сільські трударі. Облаштовують по-сучасному свої садиби, котрі від весни до пізньої осені потопають у зелені садів. Навесні село особливо гарне, напоєне пахощами садів. Влітку і восени валять сади і городи ялинівчан соковитими плодами. Зима вкриває землю пухким снігом, щоб вона відпочила до наступної весни. І так з року в рік, від десятиліття до десятиліття, від століття до століття.

Джерела та література:

1. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – Київ, 1971. – С.304.
2. Труды Подольского историческо-статистического комитета. Вып.9 / Под. ред. Сецинского. 1901 .
3. ПЄВ, 1870. №5. – 1 березня. – с.85.
4. ПЄВ, 1870. №24. – 15 грудня. – с.806.
5. ПЄВ, 1870. №15. – 1 серпня. – с.436.
6. Держархів Хмельницької обл., ф-315, Оп. 1, Спр. 10384, арк.102.
7. Держархів Хмельницької обл., ф-315, Оп. 1, Спр. 11854, арк.808.
8. Севастьянова Т. Хай святиться буття твоє, храме! Фоторепортаж // Летичівська газета. – 2001. – №73. – С.1-2.
9. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. – К.: ТОВ Видавництво “КЛЮ”, 2013.
10. Гуменюк С.К. Хмельницька область // Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – К., 1971. – С. 9-64.
11. Михайлюк О. Г. Класова боротьба в подільському селі в роки першої світової війни / О. Г. Михайлюк // Тези доповідей VI-ї Подільської історикокраєзнавчої конференції (секція історії дожовтневого періоду). – Кам’янець-Подільський, 1985. – С. 3-4.
12. Реєнт О., Середюк О. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917) / О. Реєнт, О. Середюк // Проблеми історії України XIX-XX ст. – К.; Інститут історії України ГІАГ України, 2004. – Вип. VII. – С. 47.
13. Именной список убитым, раненым и без вести пропавшим нижним чинам. – Петербург: Воен. тип. имп. Екатерины Великой, 1914-1920. – № 1-1290. – [1915]. – С. 1-20640: табл. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.svrt.ru/1914/0p-1914.htm>
14. Реєнт О. П. Перша світова війна і наслідки геополітичних катаклізмів початку ХХ ст. для України) 2. Реєнт О. П. Велика війна 1914–1918 рр. у сучасній українській історіографії / О. П. Реєнт, Б. М. Янишин // Український історичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 4-21.
15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 69, арк. 56.
16. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 240, арк. 2.
17. Держархів Хмельницької обл., ф. Р-420, оп. 1, спр. 76, арк. 45.
18. Держархів Хмельницької обл., ф. Р-505, оп. 1, спр. 6, арк. 10.
19. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 12, арк. 132.
20. Перехід до одноосібного користування землею // Подолянин. – 1942. – 19 лип. – С. 3
21. Що ти знаєш про новий земельний лад? [Україна], [1942?]. – С. 3.
22. Україна в Другій світовій війні: зб. нім. архів, матер. / [упорядн.: Косик В.]. – Львів: Ін-т українознавства НАНУ, 1998. – Т. 2. – С. 224.
23. По окрузі // Український голос (Проскурів). – 1942. – 25 жовт. – С. 3.
24. Оголошення // Нова Шепетівщина. – 1943. – 28 квіт. – С. 4.
25. Завальнюк О. М. Хмельниччина у 1941-1944 рр.: хроніка війни / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарницький, Ю. В. Олійник. – Кам’янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. – С. 97.
26. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 212, арк. 23.
27. Держархів Хмельницької обл., ф. Р-505, оп. 1, спр. 10, арк. 87.
28. Власенко С.І. Аграрна реформа німецької влади на території військової зони України на завершальному етапі окупації (червень-вересень 1943 р.) // Велика Вітчизняна війна 1941-1945 років: сучасні проблеми історичної освіти і науки: зб. матер. наук. конф., (Дніпропетровськ, 12-13 травня 2005 р.). – Д.: Пороги, 2005. – С. 180.
29. Оголошення // Український голос (Проскурів). – 1942. – 29 січ. – С. 4.
30. ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 212, арк. 17.
31. Волинь Радянська (1939-1964 рр.): зб. док. і матер. / [упорядн.: В. Замлинський, І. Колесник, Л. Мінаєва, Е. Смирнова]. – Львів: Каменяр, 1971. – Ч. III. – С. 93.
32. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж, Нью-Йорк, Львів: НТШ, 1993. – С. 267.

ТАРГОВИЦЬКА КОНФЕДЕРАЦІЯ ЯК ПРИКЛАД СЕПАРАТИСТСЬКОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У статті розглядаються причини російсько-польської війни 1792 року, зокрема Тарговицька конфедерація. Автор аналізує склад учасників, процес утворення та роль російських урядовців в цьому політичному явищі, а також суспільно-політичні передумови та особливості Тарговицької конфедерації. Також зазначено основні наслідки, що були зумовлені діяльністю тарговичан у співпраці з росіянами для історичного розвитку держав.

Ключові слова: “Великий Сейм”, “Конституція 3 Травня”, князь Понятовський, генерал Морков, Жилинці (Зеленці), “*Virtuti Militari*”

“18 maja 98 tys. wojsko rosyjskie przekroczyło granice Rzeczpospolitej...”

Так почалася російсько-польська війна 1792 року, znana в польській історіографії, як “війна в обороні Конституції 3 мая”. Найвідомішою битвою в цій війні стала Жилинецька (Зеленецька). Для української та польської військової історії вона залишається феноменом, який варто проаналізувати якомога детальніше, щоб зрозуміти всі наслідки (коротко- та довготривалі), які вона спричинила для історії Польщі, України та рос.імперії. Не менш важливими є також звернення уваги на історичне тло, дії та бездіяльність ключових історичних постатей, що привели війська князя Понятовського та генерала Моркова на поле під Жилинцями (Зеленцями в польській історичній традиції). Битва стала одним із визначних епізодів російсько-польської війни 1792, проте стати визначальним їй, на жаль, не вдалося. Укладення т.зв. Тарговицької конфедерації є одним з тих цеглинок, якими вимощена була дорога до Зеленецької битви, тим більше, що участь в битві одного із Тарговицьких зрадників завадила польському командувачу Юзефу Понятовському переломити хід війни на свою користь.

Битва під Зеленцями відбулася 18 червня 1792 року, в ході російсько-польської війни “в обороні Конституції 3 травня”. Польські підрозділи під керівництвом князя Юзефа Понятовського і Тадеуша Косцюшка прийняли бій, який нав’язали їм росіяни, намагаючись відрізати шлях відходу на Заслав і він став переможним для княжого війська. Щоб відсвяткувати цю перемогу, король Станіслав Август Понятовський встановив відзнаку – Хрест *Virtuti Militari*, а першим нагородженим став сам князь Юзеф Понятовський. Відтоді цим орденом нагороджується військові за хоробрість і до сьогодні він є однією з найвищих польських відзнак.

Задоволення власних імперських інтересів росією через використання внутрішніх чвар та міждержавних суперечностей інших країн завжди було пріоритетним інструментом зовнішньої політики рос. імперії. Стратегія їхня незмінна і донині - спираючись на існуючі або створюючи самостійно групи, негативно налаштовані до центральної влади, створювати конфлікти і потім нібито “приходити на допомогу” або “захистити” ту частину населення чи групу, позицію якої можна використати на власну вигоду. Магнати, які поставили особисті інтереси вище за власну державу, врешті спричинилися до її поділу. Уклавши сепаратний союз з подання росіян, вони дали можливість цій імперії спричинити політичну кризу, послабити і розділити керівну магнатську верхівку, а також дали політичне підґрунтя і виправдання військової інтервенції на українські землі в складі Польської держави.

Передумовами укладення цього союзу стала діяльність “Великого, або Чотирирічного сейму”, що була направлена на подолання російської гегемонії і засилля росіян. Великою проблемою було те, що у магнатському політичному середовищі не було необхідної єдності. На той час існувало кілька партій, що відрізнялися за політичною програмою та стратегією досягнення цілей, як-от:

- придворна (королівська) партія – очолювана королем Станіславом Августом Понятовським. Мала на меті покращити управління, підняти промисловість, дозволити міщанам брати участь у громадському житті, забезпечити державний захист селян;

- проросійська партія, що розпалася на дві фракції та загалом хотіла зберегти республіканську форму правління і за допомогою росії хотіла перешкодити зміцненню королівської влади;

- магнатсько-республіканська партія Станіслава Щесного Потоцького була проти залежності Республіки Польща від інших країн і мала на меті перетворення її в республіку на кшталт США, що забезпечувало б перевагу магнатів у країні;
- партія гетьмана Францішка Ксаверія Браницького, яка з 1776 р. перебувала в постійній опозиції до двору, прагнула відновити старі системні уклади, особливо ослаблену владу гетьманів;
- патріотична партія, що об'єднувала прихильників зміцнення та незалежності держави, але теж не мала єдності і ділилася на 4 фракції.

Попри всі труднощі, Великий сейм здійснив колосальну роботу – 3 травня 1791 р. було прийнято нову конституцію. Вона змінила політичний устрій Республіки Польща з парламентської монархії на конституційну, запровадила поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову, розширила повноваження городян, провіщала покращення становища селян, ліквідувала ліберум вето в сеймі, обмежила політичні права шляхетства. Великий сейм проіснував до 29 травня 1792 р., а Конституція 3 травня – 14 місяців і 3 тижні. Вони були зруйновані Тарговицькою конфедерацією та збройною інтервенцією Росії під час польсько-російської війни 1792 року.

Прийняття Великим сеймом Конституції, в очак імператриці Катерини II загрожувало втратою впливу росії в Польщі, яку вона вважала де-факто своїм протекторатом. Для зміцнення і посилення цього впливу, імперські політики вирішили використати внутрішні суперечності в середовищі магнатів. А вже після прийняття Конституції 3 травня, яка суттєво обмежувала їхні станові привілеї, частина невдоволених цими реформами демонструвала відверто опозиційну позицію щодо центральної влади. Проте, сили їхні були обмежені і суттєво вплинути на ситуацію самотужки вони б не зуміли. Біля витоків конфедерації стояли по суті лише три постаті, що мали хоч якийсь вплив: Станіслав Щенський Потоцький, Францішек Ксавері Браницький та Северин Ржевуський. Останні двоє були гетьманами, а Потоцькі представляли найбільший магнатський рід у Польщі. Як зазначає проф. Пьотр Угневський (співробітник Інституту історії Варшавського університету): “Якби не суттєва підтримка та військова інтервенція з боку Росії в 1792 році, цього (утворення) б, мабуть, взагалі не було.” Підготовка до формування конфедерації розпочалася ще в листопаді 1791 року групою магнатів, згуртованих навколо Потоцького і Ржевуського. Під керівництвом генерала Попова було підготовлено установчий акт конфедерації, підписаний і приведенний до присяги в Петербурзі 27 квітня 1792 р. Дата 14 травня 1792 р., якою пізніше його оприлюднили в Тарговиці, прикордонному містечку на березі р.Синюха, була навмисне сфальшована, щоб приховати російський слід документу. Сам документ складався із 40 сторінок тексту, в якому говорилося, що з огляду на невміле керування короля Станіслава Августа, названого в документі “деспотом”, який не шанує “вольності і прав шляхетських”. “А що Річ Посполита є поневолена і в руках її гнобителів, що мають всю владу, власними силами з неволі вибратися не може, нічого іншого не залишається, тільки прибігати з довірою до великої Катерини, яка народом сусіднім, дружнім і союзним з такою славою і справедливостю керує”, – зазначено в тексті. (*«A że Rzeczpospolita podbita i w rękach swych ciemnościeli moc całą mająca, własnymi się z niewoli dźwignąć nie może siłami, nic jej innego nie zostaje, tylko uciec się z ufnością do wielkiej Katarzyny, która Narodowi Sąsiedniemu przyjaznemu i sprzymierzonym z taką sławą i sprawiedliwością panuje» - uzasadniono.*)

Таким чином, росіяни підготували собі законодавчий ґрунт для вторгнення, адже фактично покладав відповідальність за вторгнення на самих поляків. Цікавим фактом є те, що укладення і оприлюднення конфедерації завершилося тільки тоді, коли закінчилася російсько-турецька війна і в Яссах було підписано мир. Російські війська, повертаючись із півдня, вторглися на українські землі у складі Речі Посполитої, рухаючись на північ. Тут вони розділилися на два напрями – польський і литовський. Оборону на польському напрямі очолив князь Юзеф Понятовський, якому допомагав славнозвісний Тадеуш Костюшко. На литовському напрямі зрада керівника корпусу генерала Людвіга Віртемберського фактично одразу паралізувала збройний опір. Звитяга Понятовського під Зеленцями 18 червня мала радше моральне, аніж стратегічне значення, однак саме вона показала просту істину – росіян можна подолати. Важче було подолати власних зрадників – тарговичан.

В день, коли росіяни перетнули кордони РП, посол царської росії Яків Булгаков, який був одним із провідних “диригентів” російсько-польської війни 1792 року, вручив дипломатичну ноту польським урядовцям, в якій назвав військову інтервенцію “дружньою, сусідською допомогою”. “Сусідська допомога” полягала у державному перевороті з допомогою військової сили. Стратегія створення або підтримка існуючих сепаратних груп (тарговичани, опозиціонери, сепаратисти) всередині країни задля внутрішньої дестабілізації і показової легітимізації військового вторгнення під приводом “дружньої допомоги”, в

результаті якої частина території відходить росії або стає її фактичною і юридичною колонією доведена імперським урядом до досконалості.

Ця тактика росією використовувалася неодноразово і в наступні століття. Так само з “дружньою допомогою” російські війська вторглися в Польщу уже в 1939, практично одночасно із нацистами окупувавши суверенну державу та порушивши цілісність і недоторканність державних кордонів. У 1968 році в сферу “дружніх” інтересів росії потрапила Чехословаччина. “Празька весна” стала викликом для певної частки правлячої верхівки – особливо на найвищому рівні – тож вони активно виступали проти будь-якого послаблення партійного контролю над суспільством. Тому і звернулися до радянського керівництва за допомогою у відстороненні реформаторів від влади, що стало приводом для введення в країну 200 000 солдатів і 5000 танків країн Варшавського договору в ніч з 20 на 21 серпня і повернення країни в “соціалістичний табір”. Не менш вагомою була “дружня допомога” уряду Афганської демократичної республіки у боротьбі з повстанцями, коли срср намагався втримати у сфері своїх інтересів цей регіон і не допустити посилення позицій США.

Пізніше “руку допомоги” (читай – солдатський чобіт) отримує Молдова (Придністров’я), Чечня, Грузія (Абхазія), Сирія. Щодо України, то немає фактично жодного століття, починаючи із зруйнування Києва військами Андрія Боголюбського, коли б росіяни не намагалися загарбати наші землі. Тільки в ХХ-ХХІ столітті силою російських військ була придушена Українська революція (війна 1917-18 рр.), запроваджена більшовицька влада (1918-21 рр.) і утверджена (період Другої світової війни і повоєнний час боротьби з повстанським рухом), територіальні претензії вже до незалежної України (оо. Тузла і Зміїний, Крим, Донбас, 24 лютого – повномасштабна війна).

Після розпаду радянської держави, росія успадкувала не лише “наслідіє”, а й методи зовнішньої політики обох імперій. Протягом 90-х років її “руки допомоги” тягнулися до всіх сусідніх держав і всюди несли лише війни, руйнацію і окупацію. Не стала винятком і Україна. Так звані “пробні війни”, які рф намагалася розв’язати навколо островів Тузла та Зміїний у 2000-х роках, викликали обурення як світової спільноти, так і власне українців. Тому, у 2013-14 роках, коли прагнення українського народу до євроінтеграції росія сприйняла як виклик своєму впливу в Україні, вона пішла вже знаним шляхом. Фальсифікація виборів, ставлення свого “легітимного” і оголошення обраного народом Президента “ставлеником Америки” (як у випадку поляків торговичанами оголошено було короля Станіслава “деспотом” і “тираном”), розпалювання сепаратистських настроїв на Сході України та намагання вчинити державний переворот в Україні. Проте, це не вдалося – люди у великих містах (Одеса, Харків, Дніпро, Херсон), де диверсанти намагалися зривати українські прапори і замінювати їх на триколор, чинили масовий спротив. Тоді російська “дружня допомога” і почала перетинати кордони України. Таким чином було окуповано Крим та частину Донбасу. Розпочалася чергова російсько-українська війна. На той час російська пропаганда настільки плідно попрацювала як в Україні, так і в Європі та світі, що лавров, який постійно повторював мантру про “расіян в данбасе нет”, зумів переконати велику частину світової спільноти, що в Україні йде “громадянська війна”. Навіть у катастрофі малазійського Боїнга 777 російські терористи звинуватили Україну.

Та 24 лютого весь світ нарешті зрозумів, що росія – це держава-терорист і що її “дружня допомога” протягом століть призводила лише до війн, розподілів та руйнацій у всіх століттях, починаючи з далеких 1790-х років. Конфедерація і назва “Тарговиця” стала символом найбільшої державної зради в історії Польської держави.

*Валерій Кундельський
м.Хмельницький*

НАСАДЖЕННЯ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ РОСІЙСЬКОЮ ВЛАДОЮ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

У статті на основі комплексу архівних джерел і документальних матеріалів зроблена спроба дослідити окремі штрихи політики російської влади з розпалювання національної ворожнечі у Правобережній Україні з часу її приєднання до Російської імперії і до середини ХІХ ст. Акцентується увага на тому, що російська влада цілеспрямовано використовувала протиріччя українських селян і польської шляхти під час повстання 1830-1831 рр., щоб вберегти контроль над регіоном і придушити виступи поляків. Простежено політику російської влади. щодо створення системи доносів. Розкрито суть інвентарної рефор-

ми 1847-1848 рр., проведеної російською владою в Правобережній Україні; досліджено, що реформа мала на меті поставити під контроль польську шляхту і при цьому посягти міжетнічні суперечності між корінними жителями регіону – українцями та поляками.

Ключові слова: *Правобережна Україна, російська політика, шляхта, доноси, польське повстання 1830–1831 рр., інвентарна реформа 1847-1848 рр., міжетнічні суперечності.*

У сучасному динамічному світі та значних політичних змінах, які переживає Україна, особливо у зв'язку з агресією путінської Росії проти України воєнними подіями, зростає інтерес до проблеми політики російського самодержавства, яка активно впроваджувалась наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. у Правобережній Україні.

У даній статті поставлено за мету на основі комплексу архівних джерел і документальних матеріалів, осмислення наукової літератури розкрити окремі штрихи політики російського самодержавства по насадженню національної ворожнечі у Правобережній Україні з часу її приєднання до Російської імперії і до середини XIX століття.

Вивченням даного питання займалися М. Грушевський, Н. Полонська-Василенко, сучасні історики Б. Гудь, Н. Щербак, А. Філінюк, В. Шандра, дослідники української діаспори – В. Верига, З. Когут, О. Субтельний, зарубіжні вчені – А. Каппелер, К. Мацузато, Д. Бовуа, С. Камінський та інші.

Так, Н.Полонська-Василенко акцентує увагу на тому, що політика російської влади під час повстання 1830-1831 рр. була спрямована на розкол польського руху; за Олександра I поляки мали значні привілеї, чого не можна сказати в період царювання Миколи I.

Б. Гудь, професор Львівського університету, простежує довготривалий українсько-польський конфлікт, звертає увагу на міжнаціональні суперечності в Правобережній Україні. В. Верига – історик діаспори з Канади – стверджує, що «безправний і принижений український народ зустрів XIX століття... здавалось, Україні вже немає.., але це було тільки назовні. Серед провідної верстви пробуджувалась туга за вільним життям, бажанням бути собою» [1, с. 32].

Д.Бовуа, вчений із Франції, досліджує так званий трикутник: російська влада – польська шляхта – українські селяни. У цьому контексті Д.Бовуа видав ряд праць, присвячених поліетнічній історії Правобережної України, зокрема, простежуються окремі напрями російської національної політики в регіоні.

Професор Кам'янець-Подільського університету А.Філінюк видав цілий ряд праць, присвячених історії Правобережної України впродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст. Так, у монографії «Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальної трансформації» він показує процес інкорпорації (насильницького включення) Правобережної України в державне тіло Російської імперії.

Професор Люблінського університету Камінський С. подає історію Речі Посполитої як історію поляків, українців, білорусів та інших народів. У його праці говориться про втручання царської Росії у внутрішнє життя Речі Посполитої наприкінці XVIII століття та колаборацію останнього польського короля С.Понятовського.

Наприкінці XVIII ст. Річ Посполиту в результаті поділів знищено не лише як державу, а як на той час найрозвинутіше (поряд з Великою Британією) громадянське суспільство. Річ Посполиту стерто з європейської мапи в момент виразного економічного похвалення і творчого модифікування політичної системи, на початку формування європейської нації [9, с.241].

Правобережна Україна на межі XVIII – XIX століть була насильно включена до складу Російської імперії, характерною особливістю якої була розбудова держави за рахунок приєднаних сусідніх територій і поглинання та асиміляція її корінного населення. При цьому самодержавство шляхом пропаганди, особливо релігійної, ретельно приховувало справжні цілі свого політичного курсу. Включення українських земель до складу Російської імперії трактувалось як захист корінного населення Правобережжя від свавілля, яке панувало за Речі Посполитої.

Політика російського самодержавства в регіоні втілювалась в життя як повернення давніх «русских земель» в російську державу, надання допомоги одноплемінникам по вірі та крові [16, с.132]. При цьому російська влада цілеспрямовано насаджувала міжнаціональні суперечності в Правобережній Україні, щоб забезпечити власний інкорпораційний курс, втриматись при владі в регіоні.

Зазначимо, що сучасні російські науковці продовжують дивитись на Україну, як на частину Росії, та розцінювати її завоювання і підкорення Москвою, як найкращі наслідки для власне українців [15, с.161].

У дійсності ж російську владу, яка мала величезні простори, цікавили не конкретні українці, що жили на своїй одвічній території і в етнічній структурі Правобережної України склали майже 90%

населення, а поглинення нової території та отримання від неї нових доходів та ресурсів для наступних імперських завоювань та перетворень.

Розглянемо на конкретних прикладах, як російська влада в регіоні насаджувала міжнаціональні суперечності. Нові володарі Правобережжя, зіткнувшись з численними фактами жахливих умов українського селянства в маєтках польських поміщиків, з успіхом застосовувала відомий принцип давньої Римської імперії: «поділяй і владарюй».

Російська влада лицемірно видає себе за захисницю українського народу перед насильством польської шляхти і за оборонців православної віри перед католицизмом. Ця політика не припинялась навіть у XIX столітті.

Перед повстанням 1830-1831 рр. поляки, як відомо, намагались заручитись підтримкою широких мас українського селянства (відомий лозунг «за нашу і вашу свободу»). Першим практичним кроком російської влади, який досить швидко звузив можливість застосування українського селянства на підтримку польського повстання, стало видання головнокомандувачем російських військ фельдмаршалаом Ф.Остен-Сакеном відозви до українських селян 19 травня 1831 р. Відозва мала назву «Сповідання про діяльність бунтівників у Київській, Подільській і Волинській губерніях». У ній писалось: «не вірте їм (польським повстанцям – К.В.), а тих, що будуть намовляти і силувати до бунту, старайтесь схопити і доставити начальству. Ви вже не будете належати тим поміщикам, котрі повстануть проти законної влади» [3, с.40].

Відозва Ф.Остен-Сакена була зачитана священниками у всіх православних церквах краю, і народ з ентузіазмом відгукнувся на його заклик, адже у свідомості закріпаченого селянина захисником народу завжди був «добрий монарх», а ворогом «поганий пан», більше того, поляк.

На Полтавщині і Чернігівщині для боротьби з поляками стали формуватися козацькі українські полки (8 тис. вояків). 6 травня 1831 р. видано царський указ про формування українського (офіційно малоросійського козацтва) із числа місцевих селян, яким було обіцяно звільнення від кріпацтва. Через шість тижнів це добровільне військо вже було в поході з Чернігова для придушення повстання [1, с. 103].

Однак козацькі полки не встигли вступити в бій з польськими повстанцями Правобережної України, так як на той час царські війська розгромили польські шляхетські загони і повстання у Правобережжі було придушено.

Головним наслідком повстання були масові репресії, спрямовані передусім проти польської шляхти, католицької та уніатської церков, було закрито багато костелів та монастирів, польських навчальних закладів. В уніатів відібрали Почаївський монастир, Барську василіанську школу. У багатьох учасників повстання конфіскували маєтки і віддали їх росіянам або ж перетворили на військові поселення. Дрібну чиншову шляхту стали насильно перетворювати на селян-однодвірців та міщан, що в майбутньому посприяло насильницькій асиміляції з українськими селянами.

Документи архівів і тогочасної періодичної преси свідчать про позбавлення певних привілеїв польської шляхти після повстання 1830 -1831 рр. Так, матеріали Подільської палати цивільного суду стверджують про розшук польських дворян, які виїжджали для підтримки повстанців етнічної Польщі з території Поділля, їхні маєтки підлягали конфіскації. У цьому контексті фігурує Ушицький повіт, де згадуються поміщики Сабанський, Красіцький, Гриневич, Станевич та інші [8, арк.10].

Газета «Подольские Губернские ведомости» за 4 квітня 1842 р. подає рубрику «О лицах не признаниях в дворянском звании», де вказується про позбавлення статусу дворянства. Зокрема вказується на жителів с. Глушківці Проскурівського повіту Й. Та М. Шабанських, жителів с.Головчинці Літинського повіту П. і С. Гупаловських, жителя м. Бар О.Матушевського [11,с. 74].

Та ж газета від 10 жовтня 1842 р. в тій самій рубриці повідомляє про позбавлення прав дворянства і виключення родовідної книги жителів м.Жванчик Ушицького повіту – І. і Ф.Соболевських, жителів м.Чорний Острів Проскурівського повіту – І., А., Л. Галузінських [12, с.75]. Жителя с. Крошня Житомирського повіту Струтковського Томаша звинувачено в участі в польському повстанні 1830-1831 рр. і переведено в кріпосницький стан, хоча російська влада визнає, що він колишній шляхтич [5, арк.21].

Протягом 1832- 1850 рр. близько 340 тис. безземельних шляхтичів було виключено з родовідних книг. Шляхтич, котрий бажав користуватись титулом, гербом чи шляхетськими привілеями повинен був документально довести, що його батько, дід і прадід безперервно ним користувались. Подільські шляхтичі мали довести своє шляхетське походження спеціальною геральдичною комісією, що перебувала у Мінську [4, с.179].

Однак в умовах величезної Російської імперії, яка була не здатна забезпечити чиновників достатньої платнею, це породжувало корупцію [14, с.118]. Саме тому в умовах корупції часто вдавалось сфальшу-

вати документи, як на це вказують архівні матеріали. Так, матеріали Подільського головного суду стверджують, що в 1810 році шляхтич А.Чоповський з м.Летичева продавав фальшиві грамоти, які підтверджували дворянське походження, за що і був притягнутий до кримінальної відповідальності [7, арк.25].

У цілому ж російська влада під час повстання 1830 - 1831 рр., як бачимо, намагалася використати суперечності між українськими селянами і польськими поміщиками-шляхтичами, що в значній мірі було застосовано. Як показують документи, польським повстанцям удалось привернути на свій бік 1273 особи з українських селян, що є зовсім мало [3, с.40].

Крім того, невідомо скільки осіб з цієї кількості були українцями за походженням і скільки пішли у повстанські загони з власної волі.

З іншого боку, російська влада не виконала обіцянок перед українськими селянами, які співпрацювали з нею. Становище селян стало ще гіршим, ніж було перед повстанням. Російська влада не захистила українських селян від помсти польських панів [13, с.296].

Цікаво, що з українських селян, що допомагали російській владі викривати польських повстанців, лише один Семен Бурделюк з Волині за донос на свого польського пана-повстанця отримав вольну [3, с.44].

Таким чином, як бачимо, російська влада під час повстання 1830 -1831 рр. реально втілила в життя для розпалюванню міжнаціональної ворожнечі римський принцип – «поділяй та владарюй».

У контексті вище сказаного цікавим є питання про донос, який згідно законодавства Російської імперії оголошується обов'язком кожного громадянина [10, с.208].

В історичній літературі стверджується, що бюрократизація Росії, створення великого штату каральних органів, штату агентів-донощиків у великих розмірах розпочалось за Миколи I. Однак система агентів-донощиків в Росії існувала завжди і часто була спрямована на розпалювання міжнаціональної ворожнечі. Ось конкретні факти. Київський воєнний губернатор своїм указом від 5 вересня 1798 року зобов'язував поміщиків Київської губернії ретельно стежити за особами польського походження і доповідати керівництву губернії [20, арк.1].

У с. Сягрів Подільської губернії шляхтич Ф. Рогульський мав необережність під час богослужіння в церкві сказати слова, спрямовані проти царя Олександра I. В матеріалах Подільського головного суду є цілий список осіб, які були присутні в храмі і чули «оскорбительные речи против Олександра Павловича» [6, арк.20-21].

Історик з Києва Н.Яковенко подає дані про те, що ще в першій половині XVIII ст. київський губернатор князь Д.Голіцин повчав своїх підлеглих: «для нашої безпеки на Україні треба насамперед посіяти ворожнечу між полковниками і гетьманом... , треба щоб в усіх містах були люди, які не згодні з гетьманом: коли вони будуть не згодні, то всі їхні діла будуть нам відкриті» [21, с.504].

Вказівки князя Д.Голіцина, як бачимо, були актуальні і в XIX столітті, особливо в контексті розпалювання міжнаціональної ворожнечі. Однак, незважаючи на репресії російської влади стосовно польських повстанців Правобережної України, царизм не досяг бажаних результатів у приборканні польських впливів в регіоні. Адже російській владі навіть за царя Миколи I (відомо, що за царів Павла і Олександра I поляки мали великі привілеї) не вистачало чиновницького апарату в регіоні. Саме тому колишня польська шляхта, яка засвідчила своє лояльне ставлення до російської влади і надалі зберігала свою провідну роль у Правобережній Україні.

Так, у 1850 р. близько 5 тис. польських землевласників володіли 90% землі та 1,2 млн. кріпаків Правобережжя, де зосереджувалось 60% дворян. Україна залишалась твердиною старих порядків [14, с.241]. Для прикладу наведемо дані Центрального Державного історичного архіву України в м. Києві стосовно православного (українського) населення Новоград-Волинського повіту Волинської губернії за 1834 р. Граф Потоцький володіє с. Дубрівка (134 двори, 535 чоловіків і 527 жінок), с. Радулин (63 двори, 256 чоловіків і 249 жінок), с. Свинобичі (36 дворів, 142 чоловіки і 154 жінки), с. Суємці (108 дворів, 434 чоловіки і 431 жінка), с. Середня (7дворів, 28 чоловіків і 37 жінок) та іншими населеними пунктами. Поміщик Врочинський володіє с. Мокре (36 дворів, 150 чоловік, 119 жінок), поміщик Дарафкович володіє с. Закриниччя (19 дворів, 78 чоловік, 79 жінок), с. Вересна (7 дворів, 28 чоловіків, 31 жінка), поміщик Іздебський володіє с. Стовпи (6 дворів, 23 чоловіки, 25 жінок) [17, арк.214]. Поміщиця Карвацька володіє м.Любар (353 двори, 1417 чоловіків, 1428 жінок) [там само, арк.220].

Як бачимо, основними поміщиками так само залишаються польські землевласники, саме тому французький дослідник Д.Бовуа стверджує, що «польська Україна зникає 1917-1920 рр.» [2, с.364].

Іншим фактом, який характеризує російську самодержавну політику щодо розпалювання міжнаціональної ворожнечі в Правобережній Україні є інвентарна реформа 1847-1848 рр., яку проводив Київ-

ський генерал-губернатор Бібіков Д.Г. Щоб обмежити польські впливи у Правобережжі, Бібіков пішов на нечуваний крок як на ті часи – послаблення структури кріпосництва у Правобережжі. Інвентарні правила дещо збільшували площу селянських наділів, зменшували панщину до трьох днів, поміщики не мали права віддавати селян у рекрути або засилати у Сибір, втручатись в особисте життя своїх підданих чи карати без рішення суду [3,с. 45].

Це було здійснено переважно з політичних мотивів, щоб привернути симпатії українського селянства на бік російської влади у Правобережній Україні у боротьбі проти всевладдя поляків, а також для ослаблення антикріпосницького руху, придушення якого потребувало значних зусиль і затрат.

В архівних матеріалах часто трапляються дані про те, що місцеві поміщики, як правило поляки, ігнорували самі інвентарні правила. Для прикладу наведемо дані рапорту поліцейського справника Проскурівського повіту Подільської губернії у 80 маєтках. Зокрема, російська влада відзначає, що, незважаючи на заборону польського діловодства у Правобережній Україні, діловодство ведеться саме польською мовою, а не російською [18, арк.22].

Вибірково вкажемо прізвища польських поміщиків, які ігнорували інвентарні правила: Раціборовський (с. Буйволівці), Яцковський (с. Ворівці), Білецький (с. Перегінка), Скібнєвський (с. Райківці), Марцинкевич (с.Доброгорща), Стршалковський (с. Матвійківці), Чайковський (с. Калинівка), Комаровський (с. Копачівка), Жеромський (с. Бокіївка) та ін. [там само, арк. 5].

У с. Калинівка Проскурівського повіту місцевий поміщик Ф.Чайковський у 1849 р. примушував вагітних жінок до важких робіт і не виплачував грошей за виконання роботи, що суперечило інвентарним правилам [19,арк. 46].

Таким чином, інвентарні правила фактично е виконувалися польськими поміщиками. Українське селянство, яке внаслідок своєї затурканості ніколи не усвідомлювало до кінця хитрощів урядових указів, і в цьому випадку сприймало крок царської влади дуже радикально. Практично по всій території Правобережної України прокотилася хвиля антипоміщицьких (антипольських) виступів, суть яких здебільшого зводилася до відмови виконувати панщину.У цілому ряді маєтків непокоря селян поміщикам набула таких загрозливих масштабів, що російська влада змушена була застосувати військову силу. У Правобережній Україні було зафіксовано понад 300 випадків селянських заворушень, пов'язаних із запровадженням інвентарної реформи [3, с.46].

Однак після 1848 р. російська влада вже припиняє репресивні акції щодо польських поміщиків, розпочаті одразу ж після придушення Листопадового повстання 1831 р. У 1855 р. польським землевласникам вдалося остаточно припинити дію «Закону про інвентарі», внаслідок чого визиск українського селянства у Правобережжі знову посилюється, а соціальний і національний антагонізм загострився до краю.

Таким чином, у Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. російська влада цілеспрямовано використовувала суперечності між основними народами, які населяли регіон, зокрема між українськими селянами і польською шляхтою.

Утверджуючи російську державність у Правобережній Україні, розпалюючи міжнаціональну ворожнечу між народами в регіоні, самодержавство виходило з того, що росіяни представляли панівну націю, які належала влада і управління і яка керувалась переважно насильницькими, воєнними методами. Звичайними явищами було презирство і неповага з боку російської влади до місцевого населення. Стосунки, зокрема між росіянами та українцями, характеризувались напруженістю та міжетнічною ворожнечою.

Джерела та література

1. Верига Василь. *Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.)* – Львів: Світ. 1996. – 447 с.
2. Бовуа Даніель. *Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та управлінням масами (1831 – 1863)* / Даніель Бовуа. – К.: ІНТЕЛ. 1996. – 415 с.
3. Гудь Богдан. *Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів в першій половині XX ст.* – Львів: Кальварія, 2000 – 192 с.
4. Гуржій О.І. *Славетні битви на теренах України.* / О.І.Гуржій. О.П.Реєнт. – К.: Арій. 2012. – 336 с.: іл.
5. Державний архів Житомирської області, ф.2, оп.1, спр.238 – а, 23 арк.
6. Державний архів Хмельницької області, ф.120, оп.1, спр.918,
7. Держархів Хмельницької області, ф.120, оп.2, спр.91.
8. Держархів Хмельницької області, ф.196, оп.1, спр.1.
9. Камінський Суліма Анджей. *Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505 – 1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура* . / Анджей Суліма Камінський., пер. з пол. Я.Стріхи. – К.: Наш час, 2011. – 263 с.

10. Мицик Ю.А., Бажан О.Г., Власов В.С. *Історія України: Навч. посібник.* / Ю.А. Мицик, О.Г.Бажан, В.С.Власов. – 3-тє вид., допов. і переробл. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 595 с.
11. Подольские губернские ведомости. – Кам'янець-Подільський, 1842. – 4 квітня.
12. Подольские губернские ведомости. – Кам'янець-Подільський, 1842. – 10 жовтня.
13. Полонська-Василенко Н. *Історія України: в 2 т.* – К.: Либідь, 1992. – Т.2: від середини XVIII століття до 1923 року. – 608 с.
14. Субтельний Орест. *Україна. Історія.* / Пер. з англ. Ю.А.Шевчука. Вст. ст. С.В. Кульчицького. – К.: Либідь, 1991. – 521 с.
15. Філінюк А.Г. *Міжнаціональні відносини в Правобережній Україні на межі XVIII – XIX ст. у контексті політичних і соціально-станових чинників.* / А.Г.Філінюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені І.Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010 – Т.20. На пошану професора І.В.Рибачка – С.159-171.
16. Філінюк А.Г. *Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації:* монографія / А.Г.Філінюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома. – 728 с.
17. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДІА України в м. Києві), ф. 442, оп.66, спр.570.
18. ЦДІА України в м. Києві, ф. 442, оп.445, спр.5.
19. ЦДІА України в м. Києві, ф. 442, оп.445, спр.15.
20. ЦДІА України в м. Києві, ф. 533, оп.1а, спр.23.
21. Яковенко Наталя. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України.* – 2-ге вид., перероблене та розшир. – К.:Критика, 2005. – 584 с.: іл. – Бібліогр.: 531-537.

Наталія Гриськова
м. Кам'янець-Подільський

ЕТНОКОНФЕСІЙНА ПОЛІТИКА САМОДЕРЖАВСТВА НА ПОДІЛЛІ В УМОВАХ ІНКОРПОРАЦІЇ КІНЕЦЬ ХVІІІ – 30-ТІ РОКИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Розглянуто специфіку конфесійної політики російського самодержавства на території Подільського регіону щодо етнічних спільнот впродовж 1793–1830-х рр., в контексті реалізації курсу на інкорпорацію краю до складу Російської імперії.

Ключові слова: *Поділля, етноси, конфесії, самодержавство, інкорпорація.*

У результаті зовнішньополітичних акцій з боку Пруссії, Габсбурзької та Російської монархії, у 1793 р. територія Речі Посполитої була розділена між цими державами вдруге. Разом з Київським, Волинським і Брацлавським воєводствами до складу Російської імперії відійшов Подільський регіон, в якому поліетнічна і поліконфесійна ситуація була нерівноправна і напружена. Етнічні групи населення краю були представниками декількох конфесій. Так українці, як представники місцевого корінного населення склали найбільшу за чисельністю етнічну групу (87,82 %), яка переважно належала до греко-католицької та православної конфесії. Поляки (7,79 %) представляли римо-католицьку віру, а євреї (3,61%), виступали носіями іудейського віросповідання [11, с.149]. Представники інших християнських спільнот: лютерани-євангелісти, меноніти, чехи-баптисти склали незначний відсоток у етнічно-конфесійній картині краю.

Така етнорелігійна структура сформувалася з часів перебування Поділля у складі Речі Посполитої, що й привернуло до неї увагу самодержавства. В розумінні російської влади проповідь православ'я ідентифікувалась з русифікацією, проповідь католицтва – з колонізацією, проповідь протестантизму – з онімеченням тощо. Тому існування панівного польсько-католицького класу вимагало розроблення та проведення ефективної етноконфесійної політики, яка б змінила ситуацію на користь державної Церкви та підпорядкувала римо-католиків владі імператора.

Вирішення етноконфесійного питання на Поділлі та необхідність проведення етнорелігійної політики стало одним із ключових завдань нової влади щодо неправославних віросповідань. Проте, задля впровадження даної політики на законодавчому рівні виникла необхідність в її юридичному та історичному підґрунті й ідеологічному обґрунтуванні. Розроблення даних засад опиралося на російську вітчизняну історію й пам'ять, вектори зовнішньої та внутрішньої політики, статус державної релігії (православ'я), морально-релігійні погляди монархів стосовно конфесійно-релігійних спільнот, які проживали на території імперії тощо.

Основний принцип віросповідної політики самодержавства ґрунтувався на засадах того, що релігія – основа народності. В Російській імперії головною та законно визнаною релігійною конфесією було – православ'я, а центральне місце в державній віросповідній політиці займала Православна Церква, як її носій та державна конфесія. На законодавчому рівні Православна Церква визнавалася панівною однак, залишалась вкрай залежною від політики держави, що залежало від цілої сукупності факторів: релігійні погляди монарха, склад Синоду, персона Обер-прокурора, діяльність місцевих православних ієрархів, уніфікаційна політика імперського центру, намагання держави толерувати окремі релігійні громади за дла економічного зростання, модернізаційні трансформації російського суспільства тощо [14, с.721-722]. Влада надавала православній церкві перевагу в питаннях поширення віри на неправославне населення, що було пов'язано перш за все з проблемою збереження єдності держави, яка в умовах що сформувалися прагнула опиратися на титульну руську народність і православну церкву.

Під час правління імператора Миколи I (1825-1855 рр.) було створено Звід законів Російської імперії (від 1832 р.), який остаточно впорядкував відносини між державою та Церквою. Згідно із ними, взаємовідносини держави та існуючих на її території конфесій, базувалися на концепції «православного конфесіоналізму». Це передбачало союз держави з Православною Церквою, яка в «Основних законах Російської імперії» проголошувалася «провідною й панівною». «Головна і панівна в Російській імперії віра є Християнська Православна Кафолічна Східного сповідання», – зазначалося в статті 40 Основних законів [10].

Проте, в інкорпорованому Подільському регіоні становище та позиції Православної Церкви знаходилися у іншій площині соціально-правових відносин і були далеко нерівноправними. Головні та лідируючі позиції займали представники польського етносу й римо-католицька конфесія, вір'янами якого були польська та покатоличена українська шляхта, католицьке духовенство й частина корінного населення, які до кінця 30-х рр. XIX ст. зберігали панівні позиції в регіоні [8, с. 70]. Дана конфесія була політично, соціально й економічно сильною, оскільки опиралася на польських магнатів, чисельну шляхту та ослаблену державу й мала величезну власність проте, кількість її вір'ян була невеликою.

З метою послаблення сильних пропольських впливів на Поділлі самодержавство поставило завдання посилити державний контроль за освітою й місцевим церковним життям. Такі етнічні чинники, як мова, культура і навіть релігія, у російсько-імперській суспільно-політичній структурі відігравали другорядну роль, тому не бралися до уваги оскільки станова належність мала більше значення, ніж належність до етнічної або конфесійної групи.

Це яскраво проявилось в політиці влади кін. XVIII – 30-х рр. XIX ст. щодо українського етносу. Якщо євреїв і поляків переслідували за те, що вони мають національну самобутність, – відзначали сучасники подій, – то малороси опинилися позбавлені прав тому, що за ними не захотіли визнати національної самобутності. Національність українців – це особистість народу, що формувалася віками його історичного життя, й отримала певну фізіономію. Склад розуму й темперамент народу, його характер, природні сердечні схильності, поетичний настрій, мова, вірування й повір'я, література, традиції, звичаї, обряди, його особистісне, індивідуальне ставлення до життя. Виходячи з принципів: одна віра – один народ, царський уряд прагнув усіх «іновірців» й представників етнічних груп об'єднати під патронатом однієї державної віри – православ'я, яка повністю була підконтрольна монарху.

Маючи бажання уніфікації та підпорядкування імперському контролю конфесійних спільнот Поділля, влада все-таки була змушена миритися з їх існуванням, апелюючи до принципу віротерпимості. Віротерпимість самодержавства спочатку будувалася на власне політичній підставі - розширення географічних кордонів імперії та включення до її складу південно-західних територій з населенням, яке сповідувало римо-католицьку й греко-католицьку віру, та іудейську релігію і лише згодом отримала певне національне забарвлення. Це була терпимість не віри, а тих або інших племен і народів, як носіїв етноконфесійних звичаїв, традицій і обрядів. Тому, дана політика російського уряду проводилася із врахуванням історичних умов та політичної ситуації, у яких мала реалізовуватися. Для кожної з них самодержавство встановило особливий правовий режим.

На першому місці у впровадженні етноконфесійної політики було «польське» (католицьке) питання. Історичне протистояння православної Росії і католицької Польщі підігрівало в російському суспільстві негативне ставлення до католицизму, яке призвело до того, що католицька церква була «заручницею» польської проблеми. Постійне прагнення римо-католиків до прозелітизму і масові лиха, яких зазнала Російська держава від католицької Речі Посполитої у XVII ст. (особливо в смутні часи), залишилися в пам'яті російського народу. Важливим аспектом було введення унії в західних руських землях, і тим самим бажання викоринити там православ'я. Часто унія нав'язувалася православним насильно, із застосуванням соціально-економічних методів впливу, що також не було забуто.

Наприкінці XVIII ст. у Російській імперії були реалізовані загальні принципи ставлення державного апарату до католицизму – недопущення прозелітизму, зміни віросповідання на користь римської віри та вимога політичної лояльності від представників іновірного духовенства [2, с. 21]. Влітку 1796 р. місцеві органи влади зобов'язали священнослужителів католицької церкви скласти присягу на вірність Російській імперії, а римо-католицькі священики приєднаних областей оголошувалися незалежними від закордонної духовної влади Ватикану [22, с. 581-582]. Тому, з кін. XVIII ст. стратегічна мета уряду щодо католицької конфесії полягала в її одержавленні й перетворенні духовенства в знаряддя ідеологічного впливу на населення, яке сповідувало дану віру. Аби запобігти місіонерській діяльності католиків, та переходу до цієї конфесії місцевого населення, в кін. XVIII ст. російський уряд приймає радикальні рішення. У 1795 р. за наказом Катерини II Кам'янецька римо-католицька дієцезія була ліквідована. Натомість для віруючих римо-католицької конфесії Подільської, Брацлавської і Вознесенської губерній, указом від 6 вересня 1795 р. створювалася Летичівська римо-католицька єпархія [6, с. 30, 53-54].

Політику самодержавства, щодо представників римо-католицького віросповідання у Подільському регіоні в кін. XVIII – середині XIX ст. можна охарактеризувати як бажання уряду включити його вір'я у соціально-економічну, правову і політичну системи Російської імперії. Найбільш дієвим засобом у цьому бачилося проведення політики асиміляції та русифікації. Юридичною основою його розв'язання стали вимоги, викладені Катериною II на адресу генерал-губернатора Т.І.Тутолміна, в яких імператриця назвала конфесійну стратегію винятково важливою державною справою, а маніфестом від 30 жовтня 1794 р. надала католикам право необмеженого публічного віросповідання та законного володіння їхнім майном [22, с. 581-582]. Це був так званий «принцип віротерпимості», який аж ніяк не означав рівності правового становища різних конфесій та однакового ставлення держави до всіх визнаних і терпимих нею релігійних спільнот.

Слід зазначити, що цей рік (1794 р.) став відправним пунктом у законодавчому обмеженні колишніх прав римо-католицького духовенства, оскільки розпорядженням Катерини II православ'я у «південно-західних губерніях» де-факто проголошувалося державною релігією, а особам, що сповідали католицизм, (як і греко-католикам) заборонялося чинити будь-які перешкоди бажаним перейти до православної віри [28, с. 168-169]. На державному рівні православне духовенство Подільського регіону піднеслося на перший щабель в ієрархії неправославних християнських віросповідань, але на цьому до 30-х рр. XIX ст. його перевага закінчувалася.

Після смерті Катерини II її наступник Павло I 18 березня 1797 р. видав маніфест «Про вільне віросповідання, про незалучення у приєднаних від Польщі губерніях людей з греко-російської віри до католицької та про не утиск свободи тим, хто сам від інших сповідань до православної церкви приєднатися побажають» [17, с. 512]. В ньому монарх покладав на себе зобов'язання «забезпечити кожному сповідання віри, якої він дотримується», а також усіма можливими заходами оберігати «греко-російську православну віру, яка сповідається нами самими і природними російськими підданими». Але насправді у ньому йшлося не стільки про те, щоб забезпечення свободи віросповідання, скільки про унеможливлення переходу від православ'я до католицького чи греко-католицького віросповідання [9, с. 150].

На це було спрямовано сенатський указ від 4 березня 1798 р. «Про здійснення священниками римського віросповідання у випадку вінчання шлюбів, де одна особа буде греко-російського сповідання, а друга – іншої релігії, попередніх з російськими священниками зносин», де римо-католицьким священникам приписувалося не вінчати такі пари «у противність прийнятих греко-російською церквою правил... , щоб тим не подати приводу до спокуси» тим, хто дотримується православної віри [18, с. 120]. 12 січня 1799 р. остання норма була замінена на більш жорстоку сенатським указом «Про незалучення до римо-католицької віри тих, хто сповідає інші християнські закони» [19, с. 526].

Змін зазнало й церковне управління, яке було реформоване іменним царським указом, даним Сенату від 28 квітня 1798 року. Указом запроваджувалася Кам'янець-Подільська дієцезія (єпархія римо-католицької церкви). При цьому наголошувалося, щоб «духовні особи римської віри, що перебувають в імперії нашій, без дозволу верховної влади не мали жодних відносин поза межами нашими, не посилали прибутків за кордон без волі нашої і у випадку отримання Були або послань від Папи, щоб архієпископ та єпископи надавали їх на розгляд наш» [19, с. 222]. 29 квітня 1799 р. це ще раз було підтверджено іменним указом царя «Про нездійснення виконання за папськими буллами без височайшого затвердження» [19, с. 436]. Прямі порушення канонічного права римо-католицької церкви (відкриття без узгодження з римським папою нових єпархій і ліквідація вже існуючих, призначення в них єпископів, збереження на своїй території забороненого ордена єзуїтів, підпорядкування монастирів місцевим єпископам тощо) ставили їх під повний контроль і управління органів державної влади Російської імперії.

3 листопада 1798 р. набув чинності «Регламент для церков та монастирів римо-католицького сповідання в Російській імперії» [9, с.162-166]. Ним було докладно визначено організаційні засади управління церковними закладами, повноваження архієпископа та єпископів, монастирських настоятелів, а також пересічних монахів. Для католицьких монахів було обмежено свободу пересування. Їм категорично заборонялося «не лише переходити з однієї єпархії до іншої, але й тимчасово відлучатися без крайньої монастирської необхідності» і лише з особистого дозволу архієрея [9, с. 165]. Окремою статтею священникам суворо заборонялося «говорити на кафедрі або видавати твори щодо справ політичних, насамперед тих, що мають відношення до вітчизняного правління» [19, с. 436-438]. При цьому священнослужителі були обмежені у можливості звертатися для вирішення нагальних проблем до світської влади, а право надавати пропозиції щодо діяльності єпископії та «сполученої з їхнім саном структури» й подавати проекти до римо-католицького департаменту Юстиц-колегії дозволялося лише архієпископам [19, с. 436-438].

Головним прагненням російського уряду щодо католицького населення стало бажання створення власної, російської римо-католицької церкви, вільної від римського папи, з призначеним імператором архієпископом, організувати управління католиками на своїй території і відірвати їх від впливу Римського Папи (природно, ніякого двовладдя (Імператора і Папи Римського) в самодержавній православній державі бути не могло). Указ Павла I від 3 листопада 1798 р. про управління Римо-католицькою церквою в Росії вимагав від католицького духовенства вірності і слухняності государю [19, с. 162-166]. Подібно до православної церкви, діяльність якої регулювалася статутами, у 1798 р. з'являється «Регламент для церков і монастирів» католицької церкви який порушував її канонр а 1816 р. видано статут для католицької церкви у імперії [31, с. 90].

Для подальшого відриву католицизму від римської курії указом від 13 листопада 1801 р. Павло I повелівав створити римо-католицьку колегію, що мала відати усіма справами цієї конфесії в Росії. Її головою було призначено С. Сестренцевича, який навернув у латинський обряд понад 200 тис. уніатів. Варто зазначити, що на початку XIX ст., за активної місіонерської діяльності римо-католицьких ксьондзів відбувалися масові переходи уніатської пастви, зокрема українських селян, у римо-католицизм [7, с. 110]. Проте, указ від 4 липня 1803 р. забороняв перехід з однієї конфесії в іншу без відома влади. За угодою 1807 р. між католицькою та уніатською церквами всі греко-католики, що перейшли за попередні 10 років (1798-1807 рр.) у католицизм, повертались в уніатство [35].

На початку XIX ст., з'явилася низка нормативно-правових актів, які обмежували можливості для розширення кола вірян-католиків. До них відносилися: царський іменний указ Католицькому департаменту Юстиц-колегії від 21 серпня 1801 р. «Про підтвердження усім монастирям і властям, щоб не залучали спокусливими заходами іновірних до своєї віри» [20, с. 757]; а також іменний указ, оголошений міністром внутрішніх справ Російської імперії митрополиту римо-католицьких церков від 5 травня 1803 р. «Про припис, щоб під жодним виглядом духовенство католицьке не дозволяло собі робити таких навіювань, нібито російський уряд має намір силою обертати у греко-російську віру всіх тих уніатів, які до римо-католицької не пристануть» [21, с. 584-585].

Олександр I вважав релігію засобом відвернення від вільнодумства, тому його релігійно-конфесійна політика не була надто радикальною. В цей час жорстких обмежень, переслідувань чи гонінь католицьке духовенство краю не зазнавало. Тому, скориставшись ситуацією яка склалася, поляки почали перетягувати в католицизм колишніх уніатів і кріпосних селян. Це фіксувалось в Проскурівському, Літинському, Летичівському, Ушицькому повітах, а також в Кам'янець-Подільському. Були випадки, коли церкви відбиралися, а натомість відкривалися костели [36]. Звернувши увагу на ситуацію що складалася 21 липня 1810 р. було видано сенатський указ «Щодо припису римо-католицькому та уніатському департаментам наглядати, щоб з одного сповідання до іншого не принадували, у прийнятті ж пануючої релігії жодних перепон не чинили» [24, с. 277-278]. Ці заборони підтвердив виданий у 1815 р. Іменний указ Митрополиту Римських церков в Росії Сестринцевичу, у якому зазначалося про те, що у випадку проявів прозелітизму з боку римо-католицьких священників серед православного й уніатського населення, останніх необхідно було карати відповідно до закону [25, с. 416].

У другій чверті XIX ст. істотний вплив на ставлення державної влади до католиків спричинили події 1830-1831 рр. після яких церковна політика держави набула ще більш жорстких рис. Самодержавство, без шкоди державним інтересам країни, не могло узгодити свої закони з канонічними вказівками римо-католицької церкви. Порушення ж канонів управління католиками давало їм право не підкорятися указам російського імператора, які стосувалися віросповідних питань. У підсумку це стало одним з ідеологічних обґрунтувань польського повстання 1830 - 1831 рр. у якому головним аспектом був захист католицизму. Тому, після придушення повстання багато заходів уряду другої чверті XIX ст., було направлено на підтримку і захист пануючого в імперії віросповідання.

У роки польського повстання 1830–1831 рр. імператор Микола I запровадив низку заходів, спрямованих на підриєв правових, ідеологічних та матеріальних позицій католицької церкви. 10 вересня 1830 р. вийшов указ «Про заборону духовенству римо-католицького віросповідання навертати осіб православного віросповідання до своєї віри» [25, с. 27-28]. Риторика цього акту була жорсткою та виявляла негативне ставлення держави до римо-католиків. У ньому містилася заборона духовенству «терпимої в Росії» римо-католицької віри «здійснювати православним духовні треби» або надавати будь-які роз'яснення, що стосуються релігії, а священикам категорично заборонялося будь-яким чином сприяти бажаним «відступити від православ'я». За порушення цієї норми католицькі священики, які були визнані винними після «належного розслідування цивільного начальства», мали каратися усуненням з парафії та заборонаю будь-якої парафіяльної служби. Така ж кара очікувала й учителі монастирських шкіл, «які дозволяють собі спокушати учнів інших вір до римо-католицької» [25, с. 511-512]. У зв'язку з «польським питанням», влада прагнула запобігти експансії римо-католицизму серед православного населення. Звідси ставлення до прозелітизму римського духовенства, як потенційного джерела міжрелігійних конфліктів і створення напруженості.

Щоб забезпечити робітників православного та греко-католицького віросповідань від ідеологічного впливу роботодавця-католика 10 червня 1830 р. вийшло Положення Комітету міністрів «Про заборону особам греко-російського та уніатського віросповідання наймитувати при католицьких монастирях», що закріплювалося «височайшою резолюцією» яка містила тверду вказівку без будь-яких виключень не допускати таких випадків [25, с. 510-511].

Водночас суттєво обмежувалася свобода пересування католицьких священиків (навіть у межах імперії), затверджена в указі 1830 р. «Про заходи для запобігання самостійних від'їздів римо-католицьких ченців з Росії до Царства Польського» [25, с.717-722]. З метою обмеження можливостей неконтрольованого спілкування католицького духовенства російських земель із закордонним указом вимагалася: а) щоб уряд Царства Польського вжив найдієвих заходів, для того, щоб ніхто з римо-католицького духовництва російського підданства від цього часу «не приймався туди без дозволу російського уряду»; б) щоб особам духовного звання «не видавалися паспорти на виїзд за кордон без відома духовного їх начальства»; в) щоб на прикордонних заставах «ніхто з духовних, які прямують за кодон або з-за кордону, не пропускався без належних видів документів» [25, с.717-722].

Особливу проблему для влади представляли католицькі монастирі, які безпосередньо підпорядковувалися владі папи. В результаті причетності римо-католицьких монастирів до повстань у Царстві Польському в 1830-1831 рр. основна їх частина була закрита, і залишилися лише ті, що відповідали всім правилам їх функціонування. Іменним указом від 19 липня 1832 р. «Про скасування деяких римо-католицьких монастирів», оголошеним міністром внутрішніх справ Російської імперії цивільним губернатором [26, с. 507-510], начебто піклуючись про те, що деякі з них перебували «у розореному стані» через «нерозбірливість у прийомі осіб до монашеського звання» та «надмірне послаблення дисципліни» царським урядом було прийнято рішення ліквідувати низку кляшторів, що розташовані «посеред поселень греко-російських і греко-уніатських», монахи з яких «у парафіях чужого їм сповідання не можуть бути потрібними для жодних духовних треб» [26, с. 507-510]. Внаслідок цього на Поділлі було закрито 19 монастирів [16, с. 125], а їхнє майно передано до військового відомства, земля – до міністерства державних маєтків, а приміщення – до Російської православної церкви.

Ще однією ключовою проблемою, що постала на шляху уніфікації церковно-релігійного життя на Поділлі, була греко-католицька уніатська конфесія, яка знаходилася у канонічному зв'язку з римо-католицькою церквою і за впливом, кількістю віруючих та економічною міццю була найпотужнішою конфесією на Правобережній Україні після католицької. Від початку існування уніатської конфесії царська влада намагалася ініціювати перехід її вір'ян у православ'я й контролювати православне, римо-католицьке та уніатське духовенство на приєднаних землях.

Справу ліквідації унії розпочала здійснювати Катерина II, яка обіцяла не утискувати католиків ні латинського, ні грецького обрядів. У договорі, укладеному в Гродно (1793 р.), імператриця зазначила, що «на вічні часи католикам двох обрядів будуть гарантовані їхні привілеї, маєтки, церкви», що «ніколи не буде застосована верховна царська влада для порушення прав католицького віровизнання двох обрядів» у землях, які відійшли до Росії. Проте, в тому ж році вона розпорядилася заснувати «Місійне товариство», яке мало розпочати акцію «возз'єднання уніатів з Православною церквою». Товариство очолив єпископ Віктор Садковський. На утримання православних місіонерів із державної скарбниці щорічно виділялося 20 тис. карбованців. Для успішного проведення місійної діяльності серед уніатів В. Садковському було дозволено залучати військові загони.

Зважаючи на це, благочинна інструкція 1795 р. вимагала від священників навернених з унії в православ'я знищити церковно-обрядові розбіжності. З цією метою організовувалися акції з примусового опрацювання уніатів – у 1793–1795 та 1839 рр. а на місця висилалися інструкції для посилення місіонерської роботи серед неправославних. Іншими методами навернення були заборони переходу з православ'я в інші конфесії та обов'язок хрестити дітей від змішаних шлюбів у православній вірі [36]. Із приходом до влади консервативного Миколи I, владний тиск на уніатську церкву посилювався. За царським указом від 22 квітня 1828 р. відбулася реструктуризація уніатських епархій – землі Правобережжя були включені до складу Білоруської унійної епархії.

До 1830–1831 рр. на українських землях Російської імперії, Римо-католицька церква збільшувалася кількісно за рахунок уніатів. Оскільки у відносинах римо-католиків з уніатами панував патерналізм перших до других, що виражалося у мовно-культурній колонізації уніатського духовенства та перетягуванні уніатів–мирян у латинський обряд, імператор Олександр I повелів увести до Католицької духовної колегії чотирьох членів від уніатів.

Через збільшення зведених у католицизм у 1830 р. було видано Сенатський наказ про заборону римо-католицькому духовництву перехрещувати уніатів у свою віру. За порушення заборони католицький священник мав припинити службу та полишити парафію [25, с. 27]. Настоятелі монастирів та члени консисторій позбавлялись посад, а ченці не допускались до посад та вчителювання. Порушуючи заборону вдруге винуватець вже ніс карну відповідальність (наказ від 22 квітня 1794 р.) [26, с. 174]. Також католицьким священникам було суворо заборонено «спокушати» та «силоміць заволікати» в свою віру малолітніх дітей інших сповідань (особливо іудейського) супроти волі їх батьків [26, с. 201]. Відповідно до положення Комітету Міністрів від 15 квітня 1832 р. всі справи стосовно зведення з православ'я та самовільної побудови іновірських церков слід було розглядати судами позачергово [27, с. 40]. Порядок ведення справ було затверджено 27 січня 1840 р. сенатським наказом – будь-який факт порушення заборони прозелітизму мав терміново розслідуватись депутатами з боку православ'я та римо-католицизму. Якщо провина винуватців була доведена слідством, то вони негайно підводились під суд. Духовні особи передавались не суду римських консисторій, а суду карному, оскільки вони порушили не римський церковний закон, а закон загальнодержавний. Особливо актуальними ці питання були в західних губерніях Російської імперії.

Не зважаючи на кількісну більшість і конфесійну близькість уніатів до католиків, вони поступалися місцем православної церкві, яка у суспільстві та державі займала лідируючі позиції [3]. Це поставило уніатів перед альтернативою: «возз'єднатися» з православ'ям і тим самим отримати покровительство з боку російських світських і церковних властей, або перейти у римо-католицьку конфесію щоб здобути більш ліберальне ставлення з боку поляків–католиків, втративши при цьому прихильність росіян. Більша частина уніатського духовенства та вірян обрала для себе перший варіант, чому послужив наочний приклад заходів уряду щодо римо-католицької конфесії на початку XIX століття.

Київський генерал-губернатор доповідав царю про повернення до православ'я 130 тис. підданих Київської, Подільської і Волинської губерній [12]. Однак цей процес проходив не просто. Під час проведення об'єднавчого собору прибув російський 29-й козацький полк для запобігання спротиву у справі приєднання з боку уніатських священників. Слід зауважити, що рішення собору проштовхувалися шляхом репресій проти незгодних [4]. Імператор Микола I 25 березня 1839 р. видав указ, про підтвердження акта Полоцького собору, на основі чого Священний синод Російської православної церкви прийняв постанову про приєднання уніатів.

Таким чином ключовою тенденцією міжконфесійних взаємин виступив масовий перехід останніх у православну віру та перетворення православної церкви в державну інституцію [33]. Зміна вірування уніатами представляла собою складне, суперечливе явище, що відбулося під впливом російської інкорпораційної політики, яка спиралася головним чином на військову силу та адміністративні методи [5].

Окрім іновірних конфесій на Поділлі існували спільноти розкольників-старовірів, які почали селитися в регіоні з поч. XVIII століття. Старовіри тікали з Російської імперії до Речі Посполитої та селилися на Правобережжі, оскільки влада останньої не переслідувала їх, натомість гарантувала й забезпечувала вільне сповідання їхньої віри [30]. Після анексії регіону Російською імперією монархи дотримувалися ліберальних позицій у законодавстві стосовно старообрядців регіону. Імператор Павло I 12 березня 1798 р. видав указ, який дозволяв будівництво старообрядницьких храмів у всіх епархіях Російської держави й мати рукопокладених православними архієреями священників, за умови отримання спеціального дозволу від Синоду, що свідчило про лояльне ставлення до старовірів. Згідно указу 1806 р. старообрядці Правобережжя визнавалися особисто вільними людьми [31], отримавши підтвердження свого статусу, здобутого у Речі Посполитій.

Водночас уряд бажав знати чисельність старообрядців. Для цього у 1811 р. всім губернаторам було наказано двічі на рік надавати списки старообрядців у Міністерство поліції. Імператорським указом від 1820 р. старовірам дозволено обиратися на деякі керівні посади купецьких та міщанських товариств, а в 1822 р. – мати власне священство [29]. Подільські старообрядці відповідно до «Пунктів або правил єдиновір'я», складених Московським митрополитом Платоном, й затверджених 27 жовтня 1800 р. імператором Павлом I [15], зобов'язувалися прийняти поставлених від православної Церкви священників, а ті натомість мали служити розкольникам по харатейним книгам та дотримуватись старих обрядів.

Єдиновір'я не було остаточним варіантом розв'язання релігійних конфліктів між пануючою Церквою та старовір'ям. За задумом імперського центру, воно повинно було виконати функції виключно проміжного етапу на шляху тотального переходу старовірів до офіційного православ'я. Однак, зустрічались випадки відпадиння від православ'я євреїв-вихрестів. Деякі з них демонстрували пряме порушення місцевими священиками настанови про заборону насильницького приєднання до православ'я.

За часів правління віротерпимого Олександра I поширення єдиновір'я було загальмовано. Старообрядцям вже не обов'язково було шукати компромісів з офіційною Церквою. Представники ж останньої фактично були позбавлені важелів впливу на старовірів, які не дотримувались єдиновір'я. Лише з приходом до влади Миколи I для офіційної Церкви ситуація покращилася. Він скасував правила, що послабляли переслідування православних священників, які переходили у старообрядництво, й взяв курс на його викорінення. За його правління старовіри сприймалися як таємні бунтівники, що порушують державний спокій. У 1826 р. вийшла урядова ухвала, за якою з усіх старовірських молитовень було знято хрести, заборонялося споруджувати нові та ремонтувати старі культові споруди. Проте, 1826 р. уряд визнав старообрядців Правобережжя вільними людьми [29], що підтвердило їх статус, здобутий у Речі Посполитій.

Водночас уряд бажав знати чисельність старообрядців. Для цього у 1811 р. всім губернаторам було наказано двічі на рік надавати списки старообрядців у Міністерство поліції. Імператорським указом від 1820 р. старовірам дозволено обиратися на деякі керівні посади купецьких та міщанських товариств, а в 1822 р. – мати власне священство [30]. Подільські старообрядці відповідно до «Пунктів або правил єдиновір'я», складених Московським митрополитом Платоном, й затверджених 27 жовтня 1800 р. імператором Павлом I [15], зобов'язувалися прийняти поставлених від православної Церкви священників, а ті натомість мали служити розкольникам по харатейним книгам та дотримуватись старих обрядів.

Єдиновір'я не було остаточним варіантом розв'язання релігійних конфліктів між пануючою Церквою та старовір'ям. За задумом імперського центру, воно повинно було виконати функції виключно проміжного етапу на шляху тотального переходу старовірів до офіційного православ'я. Однак, зустрічались випадки відпадиння від православ'я євреїв-вихрестів. Деякі з них демонстрували пряме порушення місцевими священиками настанови про заборону насильницького приєднання до православ'я.

За часів правління віротерпимого Олександра I поширення єдиновір'я було загальмовано. Старообрядцям вже не обов'язково було шукати компромісів з офіційною Церквою. Представники ж останньої фактично були позбавлені важелів впливу на старовірів, які не дотримувались єдиновір'я. Лише з приходом до влади Миколи I для офіційної Церкви ситуація покращилася. Він скасував правила, що послабляли переслідування православних священників, які переходили у старообрядництво, й взяв курс на його викорінення. За його правління старовіри сприймалися як таємні бунтівники, що порушують державний спокій. У 1826 р. вийшла урядова ухвала, за якою з усіх старовірських молитовень було знято хрести, заборонялося споруджувати нові та ремонтувати старі культові споруди; приймати до старообрядницької віри православних; проводити богослужіння священникам-втікачам; старовірам заборонялося обиратися на громадські посади; в судах велися окремі журнали в справах розкольників тощо [13]. Також заборонялося будувати культові будівлі, а над монастирями старообрядців встановлювався нагляд й заборонялося вести власні метричні книги [29]. Для більш ефективної боротьби з розкольниками-старовірами у 1838 р. уряд заснував «Таємні дорадчі комітети по справах про розкольників» у губерніях [30].

Старовіри визнавалися толерантним, але невизнаним російським правом релігійним об'єднанням. Законодавство не визнавало їх релігійні громади, не дозволяло мати своїх духовних установ, організувати чернечі скити і обителі, здійснювати хресні ходи і процесії тощо. Разом з тим, держава анітрохи не заважала старовірам вести активну економічну діяльність. На Правобережжі за правління Миколи I уряд, турбуючись про зміцнення у регіоні позицій російського населення після польського повстання 1830-1831 рр. ухвалив низку рішень, які сприяли переселенню сюди російського купецтва [29].

Міграція представників німецької й чеської нації на Поділля, була спричинена переслідуваннями за релігійні переконання у європейських країнах. Це призвело до виникнення в регіоні у XIX ст. протес-

тантських громад менонітів, лютеран та ін. Російський уряд ставився до них лояльно, не перешкоджаючи діяльності, оскільки їх вплив на вірування подолян був мінімальним. Головними центрами лютеранства на Поділлі були міста Немирів та Дунаївці [32, с. 40].

Євангелічно-лютеранській церкві було законодавчо надано привілейоване становище порівняно з нехристиянськими сповіданнями. Наявність лютеран серед правлячої еліти імперії і оточення монархів, а також традиційно лояльна політика Євангелічно-лютеранської церкви по відношенню до світської влади, дозволили їй набути статусу «офіційної» швидше, ніж католицькій. У відповідності з принципом віротерпимості влада фактично не зазіхала на свободу віросповідання лютеран. Обмеження стосувалися лише питань поширення ними своєї віри на православне населення (заборона прозелітизму, дозвільний порядок будівництва храмів, обмеження при заміщенні державних посад тощо).

Представниками інших етносів, що проживали на Поділлі були молдаване, білоруси, цигани. Їх кількість згідно з матеріалами десятої ревізії не перевищувала 0,92% від загальної кількості мешканців краю. Найбільше молдаван проживало у Балтському (13,4%), Ольгопільському (9%) та Ямпільському (5%) повітах [11, с. 158]. За своїми релігійними переконаннями вони дотримувалися христинської віри східного обряду. За даними ревізій, переписів населення неможливо визначити чисельність білоруського населення, оскільки представників цього етносу місцеві чиновники вважали «руськими». На Поділлі упродовж століть проживала незначна кількість циган-кочівників. Згідно з результатами перепису циган у 1839 р. в Подільській губернії нараховувалося 318 осіб. Із них у сільській місцевості Подільської губернії мешкало – 175 осіб.

Паралельно з українською, на Поділлі розвивалась місцева єврейська етнорелігійна культура, яка через політику уряду починає зазнавати певних трансформацій. З останньої чверті XVIII - до 30-х рр. XIX ст. політика російського уряду щодо іудейського населення регіону спрямовувалася на включення його в соціально-економічну, правову і політичну системи Російської імперії. Найбільш дієвим засобом було проведення політики асиміляції та русифікації. Цей процес розраховувався на тривалий період і повинен був проводитися поступово через прийняття російськими іудеями системи цінностей, яку підтримувало православне населення Росії. Влада не втручалася у внутрішнє життя іудеїв, але строго стежила за тим, щоб вони не поширювали свої вчення на інші верстви населення.

Іудеї, прийняли православ'я, які здобули середню і вищу світську освіту, купці першої гільдії, які відслужили рекрутську повинність, могли селитися по всій території Російської імперії. Такі ж права отримали і іудеї, що займаються землеробством. Вводилися податкові послаблення іудеям, практиковані в ремеслах. Таким чином, діяльності; б) злиття їх з іншим населенням, включення в культурну і економічне життя держави.

У часи правління Миколи I, царський уряд спрямував політику на інтеграцію і асиміляцію єврейського населення з місцевим. Микола I видав указ про обов'язкове хрещення євреїв, які працювали на державній службі. Восени 1830 р. євреям, які прийняли християнство, надавалися трирічні пільги щодо виплати податків, а засуджені євреї отримували значне скорочення терміну ув'язнення [23, с. 43-48, 76-79.]. 6 вересня 1830 р. Міністерство внутрішніх справ оприлюднило циркуляр, у якому місцевим органам влади пропонувалося активізувати роботу щодо вихрещення євреїв-рекрутів. «Вихрестів» краще одягали, годували, звільняли від муштри [34, с. 107]. Влада підтримувала перехід із іудейської віри у православ'я й надавала певні пріоритети у цьому. Так, на державну службу лише тих євреїв, які прийняли християнство. Іудеї, як і решта тих, хто перейшов у православ'я, отримували звільнення від податків терміном на три роки [25, с. 70]. Ті ж іудеї, що за злочин були заслані до Сибіру і в процесі приймали православ'я, отримували полегшення покарання – термін заслання зменшувався з восьми років до трьох-чотирьох. Для вихрещених євреїв центральні органи влади встановлювали значні пільги та привілеї. Вони та їхні нащадки звільнялися від військової служби, а також – від усіх виплат на користь єврейської громади, а також отримували значну матеріальну допомогу у розмірі 30 – 40 руб. Сріблом [34, с. 103].

З обмеженням діяльності конфесійних структур неправославних та іновірних церков, російський уряд вживав заходів для забезпечення лояльності неправославного духовенства до влади і державних органів управління. Від інославного духовенства вимагалось забезпечення релігійного миру з православною та іншими церквами, натомість заборонялося проведення політичних проповідей та встановлювалася цензура на ввезену літературу з-за кордону. Йому категорично заборонялася місіонерська діяльність серед російських підданих (прозелітизм), в тому числі серед католиків і лютеран. Всі ієрархи неправославних та іновірних спільнот, а через них і всі церковні структури, були підпорядковані російському уряду і перебували під його жорстким контролем. Тільки на таких умовах могли існувати, в Російській імперії, іноземні християнські церкви та релігійні спільноти.

Єдиним документом, який визначав релігійно-конфесійну політику держави, була великодержавницька доктрина графа С. Уварова (1834 р.), що отримала назву «теорії офіційної народності», основним девізом якого став вираз «Православ'я, Самодержавство, Народність». Крім того, кожен правитель проводив церковно-релігійну політику відповідно до власного розуміння (яке ґрунтувалося на вихованні, світогляді, ступені впливу наставників і оточення), а також внутрішньополітичної та зовнішньополітичної ситуації. А існуючи в рамках іновірного середовища, представники різних конфесій намагалися зберегти свою національну, культурну, релігійну самобутність у чому велику роль відігравали духовні центри (кірхи, храми, костели, синагоги), які служили не тільки потребам релігійного культу, а й виконували освітню, виховну, об'єднуючу функції тощо.

Отже, політика Російської імперії в інкорпорованому Подільському регіоні, наприкінці XVIII – у 30-х рр. XIX ст. характеризувалася прагненням контролювати усі релігійні організації. З цією метою уряд створив спеціальні адміністративні органи та ухвалив низку статутних документів, які регламентували діяльність релігійних організацій. Особлива увага приділялася розробленню історичного, юридичного та ідеологічного обґрунтування етнічно-конфесійної політики.

В інкорпорованому Подільському регіоні головні та лідируючі позиції займали представники польського етносу й римо-католицька конфесія, вір'янами якого були польська та покатоличена українська шляхта, католицьке духовенство й частина корінного населення, які стояли на перепоні впровадження самодержавством ефективної конфесійної політики. З метою послаблення сильних пропольських впливів на Поділлі імперський уряд поставив завдання посилити державний контроль за освітою й місцевим церковним життям.

Серед низки конфесій регіону влада прагнула поставити на лідируюче й привілейоване становище державну церкву й державну релігію, що забезпечило б першість православної конфесії у віросповідній системі Подільського регіону й Російської імперії зокрема. Отож, загальною тенденцією релігійної політики кін. XVIII – 30-х рр. XIX ст. у Російській імперії було встановлення контролю над релігійними організаціями з боку держави, які умовно ділилися на три групи: привілейована православна церква, «терпимі» конфесії та релігії й «нетерпимі» конфесії: скопці, духобори, молокани, старообрядці та ін. Інколи держава виявляла до конфесій із третьої групи толерантність [1].

З часу правління Катерини II основою церковно-релігійної політики офіційно визнається віротерпимість, при збереженні головного становища Російської Православної церкви і охороні пануючої православної віри. Однак, віротерпимість не означала свободи совісті та рівності конфесій. Тому, основними принципами віросповідної політики на Поділлі було: невизнання прав особистості на релігійне самовизначення; наявність правової ієрархії конфесій і їх нерівність в правах, привілеях і обмеженнях; втручання у внутрішньо-церковну діяльність існуючих у регіоні конфесій; жорсткість національно-конфесійних рамок і фактична заборона переходу з одного віросповідання в інше, за винятком переходу в православ'я, який вітався і підтримувався державою; перетворення церковної влади в знаряддя світської політики; виконання релігійним законодавством ролі регулятора національного питання (оскільки конфесійні відмінності в основному збігалися з національними); поширення та підтримка тільки православної віри як державної релігії; визнання повноправними (з точки зору конфесійної приналежності) тільки осіб, які сповідують православ'я.

Крім масового переходу уніатів у православ'я на користь державної церкви почала змінюватися й конфесійна ієрархія, а приналежність до кожної з них стала набувати етноконфесійного спрямування. Державна політика уряду по відношенню до римо-католицької конфесії упродовж кін. XVIII – сер. XIX ст. виявлялася у постійному прагненні до максимального обмеження впливу католицької церкви на населення Поділля. Саме цим, значною мірою, і можна пояснити політику уряду, спрямовану на зміцнення позицій Російської Православної Церкви на Поділлі, що виступала опорою самодержавства, а у перспективі – на створення монорелігійного простору на усій території України.

Джерела та література:

1. Авдєєва, О. С. (2016). Міжконфесійні відносини у північному Приазов'ї (кінець XVIII – початок XX ст.): (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01–Історія України). / Запоріжжя, 301 с.
2. Андреев, А. Н. (2004). Католицизм и общество в России XVIII в.: (дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 – История России). Челябинск, 229 с.
3. Блажевич, Ю. І. (2007). До питання про конфесійну політику самодержавства на Поділлі в умовах інкорпорації краю в Російську імперію на межі XVIII – XIX ст. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. (17), 160-179.
4. Буравський, О. А. (2013). Польська шляхта й римо-католицьке духовенство Правобережної України в польському повстанні 1830–1831 рр. Матеріали VI Волинської всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції: Збірник наукових праць, с. 99–102.

5. Верстюк, В.Ф.; Гарань, О. В.; Гуржій О. І., та ін. (2000). Історія України: нове бачення. Київ: Альтернативи, 464 с.
6. Вилкул, П. О. (1893). По поводу столетия воссоединения Подолии с Россией (1793– 1893) / П. О. Вилкул // Прощедшее Подолии. Изд. второе. – Каменец-Подольский: Тип. Н-в Д.Крайза, 64 с.
7. Голий, Р. В. Конфессиональные конверсии греко–католиков во второй четверти XIX в. (На примере Волынской губернии). Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина, 2014.
8. Григоренко, О. П. Деякі аспекти російщення населення Поділля в період становлення православної подільської єпархії в перші десятиліття XIX ст. Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць, 9, с. 69-78.
9. Законоположения и правительственные распоряжения до римско-католической церкви в России относящиеся: со времени царей Петра и Иоанна Алексеевичей с 1669 по 1867 год включительно. Составлены в Вильне при управлении главного начальника Северо-Западного края. Вильно: Тип. А. К. Киркора, 1868. 616 с.
10. Звід законів Російської імперії (СЗ РИ). СПб., 1892. Т.І. Ч.І.
11. Кабузан В. М. Народы России в первой половине XIX века. Численность и этнический состав / В. М. Кабузан. – М.: Наука, 1992. – 192 с.
12. Лось, В. Е. (2007). Історія Греко–уніатської церкви на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст.: джерелознавчий аспект: (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 -). Київ, 279 с.
13. Мельгунов, С. (1907). Церковь и государство в России (к вопросу о свободе совести): сборник статей, 1, 193 с.
14. О выборе в обер-прокуроры в Синод из офицеров // ПСЗ. СПб., 1830. Соб. 1. Т. 6. С. 676. Инструкция обер-прокурору Св. Синода // ПСЗ. СПб., 1830. Соб. 1. Т. 6. С. 721 — 722.
15. Платон, Правила учреждения единоверия 1800 г. URL: krotov.info/acts/18/3/18001027.html (дата звернення: 29.08.2021).
16. Поліщук, Ю. М. (2012). Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 432 с.
17. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1 : 1649 – 12 дек. 1825. В 45 т. СПб.: Тип. Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830, т. 24.
18. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1 : 1649 – 12 дек. 1825. В 45 т. СПб.: Тип. Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830, т. 25.
19. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1 : 1649 – 12 дек. 1825. В 45 т. СПб.: Тип. Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830, т. 26.
20. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1 : 1649 – 12 дек. 1825. В 45 т. СПб.: Тип. Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830, т. 27.
21. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1 : 1649 – 12 дек. 1825. В 45 т. СПб.: Тип. Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830, т. 23.
22. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2 : 12 дек. 1825 – 28 февр. 1881. В 55 т. СПб. : Тип. Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830–1884, т. 4.
23. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1 : 1649 – 12 дек. 1825. В 45 т. СПб.: Тип. Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830, т. 31.
24. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1 : 1649 – 12 дек. 1825. В 45 т. СПб.: Тип. Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830, т. 33.
25. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2 : 12 дек. 1825 – 28 февр. 1881. В 55 т. СПб. : Тип. Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830–1884, т. 5.
26. Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1833, т. 7.
27. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2 : 12 дек. 1825 – 28 февр. 1881. В 55 т. СПб. : Тип. Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830–1884, т. 15.
28. Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. К. : Наук.думка, 1978. 192 с.
29. Таранец, С.В.(2004).Старообрядчество города Киева и Киевской губернии. Киев, 352с.
30. Таранец, С. В. (2012). Старообрядчество в Российской империи (конец XVIII – начало XX века). Киев, 704 с.
31. Тихонов, А. К. (2007). Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII – начале XX в. Санкт–Петербург: Издательство Санкт–Петербургского университета, 353 с.
32. Феодосьєв, С. Лютеранська церква на Поділлі. Хмельниччина: Дивокрай, 2005. № 1-2.
33. Філінюк, А. Г. (2008). Політика російського самодержавства щодо греко-католицької церкви в Правобережній Україні на межі XVIII – XIX століть. Наук. часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, (6), 405-413.
34. Хонигсман Я., Найман А. Евреи Украины (краткий очерк истории). – Ч. І.– Київ, 1992.
35. Щетинін, О. В. Державна політика Російської імперії щодо релігійних організацій на українських землях наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/gileya_2017_120_56.pdf. (дата звернення 16.08.2022).
36. Яворовский, Н. И. (1912). История гражданской и церковной жизни Подолии. Каменец-Подольский: Тип. Св.-Троицкого Братства, Городской дом, 88 с.

ПРАЦЯ М. ДАНИЛЬЧЕНКО
«ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ СВЕДЕНИЯ ПОДОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ»
ЯК ДЖЕРЕЛО В ДОСЛІДЖЕННІ ЕТНОГРАФІЇ КРАЮ»

У статті проаналізовані народні вірування, забобони, упередження, світосприйняття, традиції, обряди та фольклор мешканців Літинського повіту Подільської губернії на основі праці М. Данильченко.

Ключові слова: *етнографія, традиції, вірування, Данильченко.*

Етнографія – це наука, яка досліджує та вивчає культуру та побут людей, їх походження, територіальне розміщення [5]. Термін «етнографія» походить від грецької «ethnos», що означає «народ» або «нація» і «grapho» – «пишу».

Етнографія існує вже кілька століть, хоча набула великої популярності лише наприкінці XIX століття. Було кілька підходів до цього дослідження: Франц Боас, наприклад, вважав за краще використовувати документи та інформаторів, щоб дізнатися більше про інші культури. Однак багато етнографів нині дотримуються підходу Броніслава Малиновського, який вважав, що дослідники повинні занурюватися в життя людей, традиції яких вони вивчають.

Подібні дослідження іноді можуть тривати роками. Наприклад, Микола Данильченко послужив декілька років на посаді мирового посередника перед тим як написав свої «Этнографические сведения Подольской губернии».

Загалом ім'я Данильченка ніде повністю не фігурує і скромно обмежується буквою «Н». Лише провівши дослідження, вдалось знайти записи про його родину у «Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Подольской губернии» 1897 року, де вказується: «Данильченко Йосиф з дружиною Олександрою Семенівною і дітьми: Іваном, Миколою, Михайлом, Олександром, Петром, Василем, Катериною та Ольгою, син Михайла (із Волинських дворян)» [3, ст. 148]. З цього можемо зробити висновок, що його ім'я Микола.

У праці Данильченка, присвяченій етнографії Поділля, детально описується звичаєве право, народні вірування, традиції, повір'я та забобони, фольклор мешканців Літинського повіту Подільської губернії, при цьому зазначаючи, що вони не обмежуються даним повітом, а охоплюють всю губернію і, можливо, навіть виходять за її межі [4].

Загалом праця складається з двох розділів, перший з яких присвячений народним юридичним звичаям, зокрема можна ознайомитись з а) правом сімейним, б) юридичними відносинами членів родини, в) опікою та піклуванням, г) способами набуття власності; а другий – народним віруванням, забобонам та упередженням, а саме сприйняттям а) неба, світила та небесних явищ, б) землі, стихій і різних природних явищ на землі, в) людини, її житла, одягу, їжі та занять, г) царства тварин і рослин, д) світу духовного, е) перетворень, обрядів та хвороб. Такий поділ є надзвичайно інформативним, оскільки розділяє юридичне та звичайне життя і полегшує процес опрацювання матеріалу.

Дана праця науковця як етнографічне дослідження є надзвичайно цінним джерелом у вивченні краю, бо вона дає змогу зрозуміти аспекти суспільного життя, включаючи сприйняття та цінності, які інші методи дослідження не в змозі охопити. Вона висвітлює те, що сприймається як належне, закладене як очевидне і залишається невисловленим у спільноті. Це дозволяє як дослідникам, які використовують цю роботу в наукових цілях, так і простим читачам розвинути глибоке та цінне розуміння культурного значення практики та взаємодії. Крім того, детальні спостереження, проведені в даному етнографічному дослідженні, також можуть спростувати певні упередження або стереотипи щодо життя, побуту та звичаїв населення краю або ж підтвердити їх.

Основна перевага праці полягає і в тому, що вона дає читачам прямий доступ до культури та життя певної групи населення. Це корисний підхід, щоб дізнатися практично з перших вуст про поведінку та взаємодію людей у певному суспільстві.

Занурюючись у соціальне середовище під час читання роботи, ми отримуємо доступ до більш правдивої інформації, про яку ми не могли дізнатися, просто запитавши в когось.

Матеріал даного дослідження також є відкритим і гнучким. Замість того, щоб перевірити загальну теорію чи гіпотезу, він пропонує нам багату розповідь про культуру, життя, систему мислення та віру-

вань населення певного краю, в нашому випадку Подільської губернії, дозволяючи нам дослідити багато різних аспектів.

Тож, якщо у вас є багато «незакритих» питань, ця книга - ваш вибір.

Розглянемо дещо детальніше. По-перше, дана праця дає можливість зрозуміти істинний сенс певних вчинків, традицій та звичаїв. Впевнена, що багато хто з нас час від часу стикався з ситуацією, коли після певної «неправильної» дії, старші люди казали «не можна так робити», а на запитання чому, чіткої відповіді не мали й відповідали «бо так треба».

Наприклад, не можна розкидатись віником, помелом та кочергою, їх обов'язково ставлять в чистому кутку будинку, біля пічки. Це пояснюється тим, що ці «предмети потрібні для вогню, який вважається святим», то ж вони користуються повагою. Так само часто виникає питання, чому ж раніше так рано одружувались і чому з цим так поспішали. Можна пояснити це тим, що у 20 років дівчина вважалась вже старою дівою, а можна й тим, що в дружині сина – невістці – вбачали, в першу чергу, робітницю, то ж спішили її «придбати». Сюди ж можна віднести вираз «не мішай молоко з м'ясом» або заборону їсти молочні продукти з рибою. Звісно, це все можна зараз пояснити з наукової, зокрема медичної, точки зору, однак раніше це пояснювали з релігійної: «молоко вважають їжею, що очищує тіло людини, а м'ясо – що оскверняє, і тому мішати молоко з м'ясом є гріхом» [2].

По-друге, значення релігії та її вплив на розуміння базових явищ населенням. Цікаво, що через недостатньо розвинену наукову думку та її недоступність для простого населення ще наприкінці 19 століття всі явища небесні та земні пояснюються через релігійну призму, Бог та Святі часто згадуються в тексті книги. Так, наприклад, грім пояснюється як «звук, створений рухом по хмарі громоносної зброї, якою керує Св. Юрій і Архангел Гавриїл»; сонячне та місячне затемнення «відбуваються від того, що світила ці закриваються від нас час нашими гріхами, подібно до того як місяць закритий гріхом Каїна»; «при народженні всякої людини Бог запалює для неї на небі свічу, сяйво якої завжди збігається з життям того, для кого вона запалена». А Земля пояснюється як «кругла купина землі, що плаває на воді та підтримується двома рибами, від руху яких бувають землетруси...представлена в такому виді допускає можливість і навіть необхідність початку і кінця землі, але меж цих ніхто ще не сягав, оскільки ми живемо в самому центрі землі» [2]. Також традиційно подається історія створення світу Богом, про Адама та Єву, страшний суд тощо.

По-третє, можна прослідкувати народні вірування, їх історію, тлумачення та уявлення персонажів народної творчості. Останні допомагають розкрити колорит місцевості, особливості клімату, різноманіття тваринного та рослинного світу. Наприклад, відьма описується, як «жінка, що зв'язалась з дияволом... робить людям лише зло... завжди виростає ззаду хвіст величиною з палець»; перелесник – «злий дух, що з'являється кому-небудь в образі коханої йому людини, що померла» [2]. Також згадуються такі сучасні українські персонажі, як злидні, мара, потерчата, мавки, Баба Хима тощо.

Своєю чергою метаморфоза літа і зими теж веде свою довгу історію з давнини. Найчастіше ми уявляємо їх як два протилежних поняття, наділяючи літо позитивними якостями, а зиму – негативними, наче живі істоти. Чому ж так відбувається? Річ у тім, що ці уявлення закладені ще далекими предками, для яких «літо і зима представляються живими істотами: літо зображують у вигляді молодої дівчини, а зиму – у вигляді старої з величезними зубами та кістлявими пальцями. Дівчина-літо дуже щедра і багата, а стара-зима надмірно скупа і бідна» [2]. Такі персоніфікації теж можна легко пояснити: влітку люди збирають врожай, хата заставляється усіляким добром, тобто люди постійно щось надбають, відповідно стають багатими; взимку ж навпаки – те, що надбали влітку, постійно розходиться, відповідно добра стає менше і вже до наступного літа хата пустує.

Відповідно звідси походить і така любов і шана до землі, яку називають найсильнішим словом у світі «матір»: «земля користується особливою повагою: її називають матір'ю, позаяк ми з неї походимо і вона нас годує; землею клянуться як чимось святим. Клятва землею є найстрашнішою клятвою і при ній звичай цілують землю» [2].

По-четверте, пояснюються багато забобонів, обрядів та правил, які мають місце в сучасному світі. Наприклад, ставлення до вагітної жінки: їй потрібно догоджати в усьому, все, що попросить, виконувати, а не то гірше буде і тій людині, що відмовила, і майбутній дитині, в бідах якої теж звинуватять першого; автор пише, що такій людині погрожують тим, що вона «через певний час обов'язково побачить весь свій одяг і особливо спідню білизну як то: панталони, підштанці, чоботи тощо зіпсованими та навіть поїдженими мишами», в сучасності такі люди піддаються осуду. Крім того, обряди та правила при народженні дитини, хрещенні, сватанні, весіллі, похоронах, хоч і з певними змінами, але сутнісно залишились однаковими. Що вже говорити про традиції святкування найбільших народних та релігійних свят,

яких дотримуються з покоління в покоління віряни-українці! Наприклад, так описується Святий Вечір: «напередодні Різдва Христового, ввечері під час вечері, яка обов'язково має складатись із 12 страв і яка завжди починається кутею, господар родини, їсть першу ложку...» [2].

Що ж до забобонів та прикмет, то всі чули цілий перелік наслідків чухання різних частин тіла; або що червоне небо при заході сонця обов'язково віщує вітер і бурю; або коли людини ікає, то це обов'язково її хтось зі знайомих згадує і так далі. У всі ці численні прикмети та забобони сліпо вірили наші пращури, так само як і більшість з нас зараз.

По-п'яте, подані зразки такої народної творчості як пісні, казки, анекдоти, прислів'я, приказки, загадки, що безсумнівно, складають неоціненне надбання та скарб кожного народу. Саме вони найкраще передають біль, страждання, щастя, долю та, найголовніше, його душу. Ознайомившись з ними, можна якнайкраще познайомитись з народом та його менталітетом.

Отже, роботи етнографів і, зокрема Миколи Данильченка «Этнографические сведения Подольской губернии 1869», є цінним джерелом у дослідженні краю. Прочитавши книгу, як науковці, так і звичайні люди, можуть дізнатися більше про життя подолан, про українців та про самих себе, а також про їх культуру, традиції, норми, вірування тощо. Це, у свою чергу, розвиває уявлення і змушує усвідомити, наскільки різноманітним є світ. Це усвідомлення може допомогти людям краще прийняти себе та інших, які відрізняються від них за расовою, етнічною приналежністю, релігією та політичними переконаннями.

Джерела та література

1. Батирева І. Етнографічні дослідження на Східному Поділлі в другій половині XIX – на початку XX століття. Випуск №33, Вінниця.
2. Данильченко Н. Этнографические сведения Подольской губернии. Випуск 1-й. – Каменец-Подольский: тип. Подольского губерн. упр. , 1869. – 54 с.
3. Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Подольской губернии. Каменец-Подольский: тип. Подольского губерн. упр. , 1897. – 393 с.
4. Чибирак С.В. Розвиток етнографічної науки в Наддніпрянській Україні у 60-80-х роках XIX століття. – Київ, 2012.
5. Наулко В. І. Етнографія // Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [онлайн] / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=18059 (дата перегляду: 21.08.2022).

Олександр Кравчук
Надія Марценюк
м. Вінниця

ТВОРИ А. ПОСТОЛОВСЬКОГО «НАРОДНЯ ОСВІТА НА ПОДІЛЛІ» ТА «МІЙ ЖИТТЄПИС» (1967 Р.).

У статті публікуються твори А. Постоловського «Народня освіта на Поділлі (Уривки з споминів)» та «Мій життєпис», підготовлені у 1967 р. У першому з них містяться спостереження А. Постоловського щодо розвитку дореволюційної освітньої системи на Поділлі, її структури, особливостей та функціонування у сільських місцевостях. Другий твір розкриває основні віхи життя А. Постоловського.

Ключові слова: Україна, Поділля, освіта, А. Постоловський, спогади.

Український державний і громадсько-політичний діяч Антін Олександрович Постоловський (1889-1991), родом із с. Чернокозинці (нині – Кам'янець-Подільський район Хмельницької області), найбільш відомий як член Української Центральної Ради, один із секретарів її Президії (червень 1917 – квітень 1918 рр.) [1, с. 151; 6, с. 10]. А. Постоловському належать маловідомі спогади про Українську Центральну Раду («По дорозі до IV універсалу») [2], низка поетичних творів [7, с. 263]. У 1920-1940-х рр. проживав у Польщі, Чехії, Німеччині. Виїхав наприкінці 1940-х рр. до Аргентини, де продовжував брати активну участь в житті української громади [1, с. 151-152; 4, с. 13-14]. Зокрема, він підготував спогади про розвиток освіти на Поділлі наприкінці XIX – на початку XX ст.

Мета статті – привернути увагу до творів А. Постоловського «Народня освіта на Поділлі (Уривки з споминів)» та «Мій життєпис» як важливих історичних джерел.

Можна припустити, що святкування 900-річчя заснування Кам'янця-Подільського українськими емігрантами в США, спонукало А. Постоловського відгукнутися на ініціативу підготовки «Ювілейного

збірника Поділля», висловлену Товариством Подолян при Українській Вільній Академії Наук [3, с. 385-386]. А. Постолювський, зокрема, підготував нарис «Народня освіта на Поділлі (Уривки з споминів)». Його та короткий життєпис А. Постолювського було передано М. С. Кравчуку (1896-1975) – голові Товариства Подолян. Зазначені матеріали зберігаються у фонді М. С. Кравчука (ф. 219) в Архіві імені Дмитра Антоновича Української Вільної Академії Наук у США [5].

У правому верхньому кутку машинопису «Народня освіта на Поділлі (Уривки з споминів)» стоїть дата – 28/ХІІ/12.1967 р., під якою в дужках напис англійською «Kamianets jubilee».

Спогади А. Постолювського є власне його спостереженнями розвитку дореволюційної освітньої системи на Поділлі, її структури, особливостей та функціонування у сільських місцевостях. Один із діячів Товариства Подолян підготував своєрідну рецензію на зазначений доробок: «Спомини п. Антона Постолювського цікаві, хоч вони й не є типовими «споминами», хоча б уже тому, що починаються з ... 1652 року, а автор народився «трошки» пізніше Перша частина статті-споминів має характер дуже загальний, тобто з Поділлям як таким прямо не пов'язана, але, може, її треба таки залишити, звільнивши від деяких ілюстрацій, як, наприклад, випадок із гречкою, мінеєю і под. Взагалі стаття потрібна, має цікавий (хоч подекуди й сухий) матеріал і при відповідній редакційній обробці цілком заслуговує на вміщення її в збірнику. Шкода лише, що матеріал обмежується лише дореволюційними часами. Напрошується побажання мати матеріал і пізніших часів, включаючи й тему про радянську шкільну політику. Але, може, це розірве прямий зв'язок теми з Поділлям? А, може, й ні ... ».

Враховуючи джерельне значення спогадів А. Постолювського для вивчення історії Поділля, подаємо їх повністю із збереженням лексики і пунктуації оригіналу.

А. Постолювський. НАРОДНЯ ОСВІТА НА ПОДІЛЛІ (Уривки з споминів).

Описати правдивий стан освіти в Україні, не маючи під руками жадних фактичних матеріалів – не можливо і тому приходиться вдатися до споминів своїх і чужих.

Вже з прийняттям християнства Україна мусіла подбати про запровадження грамоти спершу між вищими верствами суспільства і духовенством, щоб воно могло було відправляти Богослужби, а потім помалу ширити її і між народом. Із свідчень чужинців, які побували в давніших часах в Україні, ми бачимо, що грамотність між нашим народом була досить поширена. Так наприклад, архидиякон Павло Алепський – секретар антиохійського патріарха Макарія, переїжджаючи через Україну в 1652 р. так висловив свій подив з приводу любови українського населення до освіти: «починаючи з цього міста – Рашкова (на Поділлі) і по всій землі козаків ми помітили факт дивний і гарний: вони майже всі, і навіть більшість їх жінок і дівчат, вміють читати і знають порядок Служби Божої та релігійні співи. Священники навчають сиріт і не дозволяють їм вештатися по вулицях без всякої науки. Діти численніш від трави і всі вміють читати, навіть сироти ... » Так було за української влади!

Коли ж Москва підкорила Україну цілком, запровадила по селах панщину, то народня освіта почала сильно занепадати. Панський кріпак не тільки не мав часу для навчання, але не мав навіть права вибрати собі працю по вподобі – він був рабом. Москва навіть по знесенні панщини в 1861 р. не спішила запроваджувати в Україні народню освіту. Правда, по великих містах і містечках міністерство народної освіти почало помалу відкривати народні школи однокласові з трирічним курсом навчання і двокласові (п'ятирічки), але й то не в достатній кількості, так що в деяких містах засновувалися приватні «Товариства Грамотности» й провадили недільні школи, щоб хоч трохи поширити грамотність між народом.

Багато гірше стояла справа освіти на селі. Тут уряд довгий час зовсім не дбав про відкриття народніх шкіл. Але між народом були одиниці, що самі бажали навчитися грамоти і вони з власної охоти, як і Т. Г. Шевченко, вдавалися по науку до місцевих дяків. Правда, така наука була для учнів досить трудна, хоча учні й були вже досить дорослі – біля 13-15 років. Навчання провадилося по церковно-слов'янських букварях, де майже половина букваря була заповнена «складами», себто різними комбінаціями сполучених букв – спочатку двох букв, потім трьох і т. д. Звукова метода навчання читання тоді ще не була знана й учень, щоб прочитати склад з двох букв, напр. БА – мусів наперед назвати кожную букву осібно, а саме: буки – а з ба; віди – аз ва; глаголь – аз га і т. д. Що ж торкається складів з трьох і більше літер, напр. бра, вра, гра, дра і т. д., то це вже не для одного учня було цілком незрозумілим. В нашому селі, наприклад, був такий випадок: коли один хлопець прийшов до дяка вчитися й приглянувся, як учні читають і пишуть, то сказав: «я писати – то бим писав, а читати таки, бігме, не буду».

Крім труднощів навчання дяки ще немилосердно карали своїх учнів за якусь провину чи непослух, – били, тягнули за чуприну, за вуха й скаржитись не було перед ким, – якогось начальника над дяками не було, а батьки наші на биття як на метод виховання, мали свій особливий погляд, який досі зберігся в

народній пам'яті в формі красномовних приказок, як «битва-молитва», «за битого двох небитих дають, та й то не беруть» т. ін. Коли я вже в «нові часи» одного разу сказав селянинові, що бити дітей не можна, то він відповів: «як не можна, а хіба коса неклепана бере?».

У нас був такий випадок: одного учня дяк поставив голими коліньми на гречане зерно, написане на землі, а в руки дав місячну мінею, щоб її тримав високо над головою. Мінеї – це великі, грубі, тяжкі книжки, оправлені в дерев'яні палятурки, обтягнені шкірою. Хлопець терпів якийсь час, але як дяк вийшов на хвилю на двір подивитись по господарству, він кинув мінею на землю і втік додому. Дяк, повернувшись у хату й не бачачи покараного, запитав хлопців – де він? Хлопці сказали, що втік додому. Дяк наказав хлопцям силою привести його до нього. Хлопці раді, що відпочинуть трохи від науки й бігом пігнули за втікачем. А втікач, прибігши додому, сховався на печі. Та гінці найшли його й там і давай тягнути з печі. І хоча В. Самійленко й казав, що «кожна піч українська-фортеця міцна», але на цей раз «фортеця» не витримала й завалилась, і коли батьки повернулися увечір додому, то мусіли проситися до сусіда, щоб вечерю зварити, бо дома не було де. Так з різними пригодами минали роки дяківської науки аж нарешті прийшов час, коли московський уряд мусів подумати про запровадження навчання грамоти й для селян.

Сталося це аж в половині вісімдесятих років минулого XIX століття. 1880 р. оберпрокурором святійшого синоду був призначений відомий реакціонер Победоносцев. Він в 1884 р. перевів закон, яким народню освіту віддав під нагляд і керування духовенству. Духовний стан взагалі вважався за найбільш благонадійний і тому уряд довірив духовенству виховання народу. Та, віддавши справу шкільної освіти до рук священикам, уряд не дав зразу відповідних засобів для цього. Не було помешкань для шкіл, не було вчителів ні книжок. І п. Олександр Лотоцький у своїх «Сторінках минулого» каже, що «віддати справу народньої освіти духовенству, яке не має засобів, часу й охоти її переводити – це справді була мажорельська думка». Тому спочатку церковні школи, не маючи під собою твердої підстави, не раз раптово виникали, коли був гострий наказ влади, але де-які легко й зникали. «Майже всі шкільні будівлі, які ми бачили (в Брацлавському повіті) каже О. Лотоцький, були демісіоновані коршми або сільські розправи; учителі були в більшості люде, що вибившись з життєвої колії, не могли вже приткнутися до життя ні з якого іншого боку; підручників взагалі не було, і тим, що взялися з біди за хліб учительський, довелося ще вирішати не легку проблему навчання без підручників».

Що торкається шкільних будинків, то на Поділлі ще в 1910 році траплялися села, де не було їх і під школи батюшки винаймали селянські хати. Прикро дуже було те, що при де-яких школах не було виходків.

Так народня освіта на Поділлі в церковних школах шкутильгала майже до половини 90-х років. «Коли подільським архиреем став Іреней, родом українець (Орда), але дуже гострий українофоб, він каже Лотоцький – з церковних шкіл зробив «ударну» справу своєї архирейської діяльності, – карав недбалих, сприяв тим, що старалися про школи, заходився навіть видобути ширші кошти на сю справу».

Тоді майже в кожному селі була відкрита церковна школа. Називалися ці школи яких пару літ «школами грамоти». Завідуючими (директорами) цими школами були священики, але для цих шкіл не було вчителів, і священики мусіли були підшукувати собі помічників поміж сільськими хлопцями, що знали трохи грамоти. Платили цим помічникам по 5 карб. у місяць так, як платила громада своєму пастухові.

Розуміється, що такий стан тривати довго не міг і тоді, разом з масовим відкриттям по селах церковних шкіл грамоти, почали відкривати й спеціальні школи для виховання вчителів для цих шкіл. Офіційна назва цих шкіл була: «Второклассная Учительская Школа». Відкрили їх по одній майже в кожному повіті на Поділлі, але переважно по селах, щоб місто часом не вплинуло від'ємно на виховання вчителя.

І так: в Балтському пов. була Второклясова школа в селі Велика Мечетня,

- Брацлавському - - - -	Чуків,
- Вінницькому - - - -	Сутиська,
- Гайсинському - - - -	Степашки,
- Кам'янецькому - - - -	Чорнокозинці,
- Летичівському - - - -	Міст. Немирів (дівоcha),
- Літинському - - - -	в селі Майдан Трепів,
- Могилівському - - - -	міст. Шаргород?
- Ольгопільському - - - -	Ольгопіль.
- Ямпільському - - - -	с. Жолоби.

Про повіти: Проскурівський, Новоушицький – не знаю. Всі второклясові школи були хлоп'ячі, крім Немирівської, яка була при Немирівському жіночому монастирі, а в р. 1909 р. чи 1910 й Чорнокозинецьку хлоп'ячу змінили на дівоchu.

Второклясові школи були з трьохрічним курсом навчання. Приймали до них тих, що покінчили початкову школу, по конкурсу: складали іспит писемний і усний. При іспиті звертали увагу на те, щоб учень мав добрий слух і голос, щоб по закінченні школи, ставши вчителем, міг навчати дітей церковного співу й керувати в церкві хором. При кожній Второклясовій школі була зразкова початкова школа, куда учні третьої кляси ходили по черзі кожного дня приглядатися, як вчать дітей і самі по черзі під керівництвом учителя давали практичні лекції.

Програма второклясових шкіл була така:

1. Закон Божий: в 1-й кл. поширена історія Старого Заповіту,

2-й - - - Нового -

3-й Православний катехизис філарета (напам'ять)

2. Церковно-слов'янська мова з перекладом на московську.

3. Московська мова: 1 кл. – Етимологія, 2 кл. – Синтаксис, 3 кл. – Стилїстика (Теорія словесності)

курс середніх шкіл.

4. Арифметика – повний курс середньої школи на протязі трьох років.

5. Геометрія й фізика – скорочений курс.

6. Історія Росії.

7. Географія загальна і осібно географія Росії.

8. Дидактика і методика навчальних предметів у початкових школах.

9. Церковний спів – теорія співу і вивчення обіходу: обов'язкове знання напам'ять усіх церковних напівів (гласів).

10. Загальна гігієна з розпізнаванням дитячих хвороб.

Таким чином учні, що кінчали второклясову школу, мали загальну освіту рівну приблизно чотирьом нижчим клясам середньої школи.

При кожній Второклясовій школі був також гуртожиток для учнів, де учні мешкали, годувались і вечорами вивчали лекції під наглядом учителів. Випускники Второклясових шкіл діставали звання вчителя школи грамоти. Але по двох чи трьох літах школи грамоти були перейменовані на «Церковно-парафіальні» школи. Платня вчителів цих шкіл була піднесена до 25 карбованців на місяць, себто зрівняна з платнею вчителів початкових шкіл Міністерства Народної Освіти. Тепер кожний вчитель мусів мати вже «звання вчителя церковно-парафіальної школи», для цього треба було складати нові іспити. Випускникам Второклясових шкіл, які провчителювали в школах грамоти не менше двох літ, було дано право складати іспит на звання вчителя Церковно-парафіальної школи по скороченій програмі. Такі іспитові комісії були створені при Духовних семінаріях і Церковно-Учительських школах.

Учителями по Второклясових школах спочатку переважно були особи, що покінчили Духовну семінарію, отже люди, які готувалися до священничого стану й спеціальної педагогічної підготовки не мали, тому виникла потреба заснувати спеціальну церковну педагогічну школу, яка виховувала б учителів для Второклясових і двоклясових церковних шкіл, які почали відкривати по більших селах Поділля. Таким чином постав новий тип учительської семінарії, який офіційно називався «Церковно-Учительская Школа». Церковно-учительські школи з трьохрічним курсом навчання було відкрито по одній на губернію: на Київщині – в Києві, на Полтавщині – в Полтаві, на Херсонщині – в с. Шамівка, на Волині – в с. Дермані, на Поділлі – у Вінниці, Вінницька ЦУШкола була відкрита в 1901 чи 1902 році. При ній теж був гуртожиток, де майже всі учні були стипендіатами. Приймали до ЦУШколи по конкурсу тих осіб, що покінчили Второклясову або Духовну школу, або звільнених з Духовної семінарії.

Програма її, як і належить «церковній» школі, була «вщертъ» виповнена такими предмети, як: Святе Письмо – читання головних місьць з Біблії з докладними поясненнями; вивчення Св. Євангелій, щоб знати докладно при що в кожному розділі (главі) говориться. Основне, Догматичне й моральне (нравственне) богослов'є, всесвітня й російська історія церкви; логіка, вступ до філософії. Психологія дітей дошкільного віку. З загальноосвітніх: Всесвітня історія – старі, середні й нові віки; загальна географія – про кожную частину світу осібна книжка; Отечествоведение (економічна географія Росії), історія Росії, історія російської літератури, граматика церковнослов'янської мови; з математики – альгебра, геометрія й фізика – курс середньої школи. Теорія співу й наука гармонізації; музика – гра на скрипці й піано. Гігієна й розпізнавання пошестних дитячих хвороб. Сільське господарство: рільництво, городництво й пасічництво; практичне шовківництво.

Для адміністрування церковними школами були утворено «Подольській Єпархіальний Учіліщний Совет», головою якого був архирей. При Советі був «Єпархіальний наблюдатель» (священик-візитатор) церковних шкіл в цілій єпархії, а в повітах – повітове «Отделение Єпархіального Учіліщного Совета» (по-

вітова Шкільна Рада), в склад якого входили «благочинні» (декани) з цілого повіту і був повітовий наглядач (візитатор) церковно-парафіяльних шкіл – один на цілий повіт; в більших повітах, як напр. в Балтському, було два наглядачі – старший і його помічник.

Підручники для церковних шкіл затверджував «Учільничий Совет» при святішому синоді й звідти розсилалися вони по всіх церковних школах. Там комплектувалися й «шкільні бібліотечки» досить мізерні для церковно-парафіяльних шкіл; були переважно з видань Суворіна, на які ніхто й дивитися не хотів.

В 1880-х роках в деяких селах на Поділлі були відкриті народні школи також Міністерства Народної Освіти, але їх було дуже мало, лише по кілька на повіт. В кам'янецькому повіті я знаю лише два села з такими школами: це Кадиївці – «казенне» село, як його називали люди. Тут за кріпатства не було дідиача й селяни не відробляли панщини, але великий обшар кадиївської землі був покритий лісом, що належав до держави.

Друга школа була в с. Чернокозинцях, яке розташовано на лівому березі р. Збруча, себто на границі держави. Тут була колись Волосна Управа, до якої належало 12 сіл. Але тому, що людям з інших сіл було далеко ходити до с. Чернокозинець, то радні ухвалили перенести волосну Управу в центр волости в с. Рихту, а будинок, що залишився по волосній Управі в Чернокозинцях, віддати під школу.

Після запровадження на Поділлі земства (в дев'ятсотих роках) по селах де не було шкіл, як, напр. приписні парафії («деревні» – де не було церкви й священика), або в більших селах, де одна школа не могла вмістити всіх дітей шкільного віку, почало земство будувати свої школи. Ці школи під матеріальним оглядом стояли ще ліпше, як міністерські. Будинки були взірцеві, вівінувані були достатньо шкільним приладдям і підручниками. Взагалі земство не жаліло коштів, щоб піднести школи на належну височінь. А вже біля 1910 р. була відкрита у Вінниці навіть Учительська семинарія Міністерства Нар. Освіти (можливо, що з ініціативи та допомогою земства). Але під наглядом адміністративним земські школи належали до М. Н. Освіти.

Міністерські народні школи були в ліпшому матеріальному й навчальному положенні ніж церковні. Тут господарем школи був сам учитель; священик був лише «законовчителем» і не мав права вмішуватися в справи школи. Вчитель діставав на руки всі гроші, що були асигновані на школу й розпоряджався ними по своїй уподобі: купував необхідне приладдя для школи, вибирав собі підручники для школи з списку М. Н. Освіти, де було зазначено, які книжки дозволено вживати в народніх школах; комплектував сам шкільну бібліотеку і т. п. Тому при де-яких міністерських народніх школах були досить добрі бібліотеки.

Взагалі «Учюний Комітет» при М. Н. Освіти складається з людей більш поступових, ніж «Учільничий Совет» при Святішому Синоді, й він допускав для народніх шкіл підручники більш ліберального змісту. Напр., на читанки Вахтерова й інші, що вийшли після 1905 р. й були допущені до вжитку в міністерських школах, відомий чорносотенець – Пурішкевич – написав був критику й випустив її окремою книжкою під назвою: «Школьная подготовка второй русской революции», але й після цього міністерство не заборонило вживати цих підручників.

Таким чином, як бачимо з вище сказаного, на Поділлі до революції 1917 р. було два типи народніх шкіл: міністерські (разом з земськими) й церковно-парафіяльні. Міністерські школи стояли вище церковно-парафіяльних – вони в час були всім забезпечені й учителі їх були переважно випускники вчительських семинарій – люди з більшою загальною й педагогічною освітою, ніж второкласки, але цих шкіл на Поділлі було дуже мало, не більше сотні – каже О. Лотоцький.

Церковно-парафіяльних шкіл було біля 1900 – але вони знаходилися в багато гірших матеріальних умовах, ніж міністерські. Багато шкільних будинків, як було згадано спочатку, не відповідали свому призначенню; кошти асигновані на утримання школи не завжди приходили своєчасно, так що часто школи на зиму не були в час забезпечені опалом; вчителі в де-яких повітах по півроку не одержували платні: шкільні підручники були гірші від міністерських і тому навіть добрий вчитель не міг піднести навчання на належний рівень. Вчителями були переважно випускники второкласових шкіл – діти села виховані в селі й далі почували себе селянами, лише одиниці з них, що працювали далі над самоосвітою або попадали у відповідне інтелігентне оточення, вибивалися наверх. Крім того, обов'язком учителя церковної школи було «підходити під благословення» до священика, себто цілувати його в руку, а це як-не-як принижувало самоповагу вчителя й він при зустрічі з іншим інтелігентом почувався завжди меншовартісним.

Що торкається національної свідомості вчителів, то вона була досить поширена як в одних, так і в других і тому в народі не було кому ширити її. Ось чому національна революція в 1917 р. застала наш народ не приготованим до неї!

МІЙ ЖИТТЄПИС.

Народився я 17 січня 1889р. (ст. ст.) в с. Чорнокозинцях Кам'янецького пов. на Поділлі, батьки Олександр і Юстина – дрібні хлібороби. Народню школу скінчив у 1900 р. і по двох літах (бо був малолітний) 1902 р. вступив до Второклясової школи в нашому ж селі, яку скінчив у 1905 р. Восени цього ж року вступив у Вінницьку Церковно-Учительську школу, яку закінчив у 1908 р. і восени цього року подався в Балтський пов. на вчителювання, де вчителював до половини 1910 р. В 1910 році був засуджений за «державну зраду» й по відбуттю кари господарював дома разом з батьком до 1913 р. В 1913 р. вдалося дістати свідоцтво про «політичну благонадійність» і на осінь я подався на вчителювання в Проскурівський повіт.

Коли в 1914 р. вибухла війна, я разом з іншими вчителями 1-го для мобілізації був забраний до війська й під кінець листопада 1914 р. відісланий на фронт. По вибуху революції в 1917 р. на фронтівому з'їзді в Румунії був вибраний делегатом на 1-й і 2-й Всеукраїнські Військові З'їзди. На 2-му Військовому З'їзді був обраний в склад «Всеукраїнської Ради Військових Депутатів», яку було включено в члени УЦРади, а тут при перевиборі Президії ЦРади, від партії УСР увійшов до Президії, як секретар ЦР. По гетьманським перевороті повернувся знову в село й вчителював до приходу більшовиків. При більшовиках заарештувала мене ЧеКа й коли вдалося мені вирватись з Вінницької в'язниці, я емігрував до Польщі, а потім до Чехії. Тут у Празі в 1928 р. скінчив політехніку й переїхав до Польщі на працю, де пробув до 2-ї світової війни. Перед окупацією Польщі москалями виїхав до Німеччини на працю, а з Німеччини вкінці грудня 1948 р. переїхав до Аргентини де проживаю й досі.

А. Постолювський.

Джерела і література:

1. Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. К., 1998. 256 с.
2. Кравчук О. М., Марценюк Н. М. Спогади секретаря Української Центральної Ради А. Постолювського. // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник. Хмельницький, 2022. Вип. 35. С. 126-140.
3. Легун Ю. В. Товариство Подолян при Українській Вільній Академії наук у США (кінця 1960-х – початку 1970-х рр.). // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця, 2008. Вип. XIV. С. 384-389.
4. Мизак Н., Горбатюк В. За тебе, свята Україно. Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА. Чернівці: «Букрек», 2006. Кн. 5. 352 с.
5. Постолювський А. Народня освіта на Поділлі (Уривки з споминів). Мій життєпис. // Архів імені Дмитра Антоновича Української Вільної Академії Наук у США, ф. 219, Арк. 1-9.
6. Постолювський А. По дорозі до IV універсалу (Виголошено на Святі Соборности і Самостійности України в УТГІ для 22.І.1947). // Вісті УТГІ. Регенсбург, 1947. Ч. 3. Березень. С. 5-14.
7. Телячий Ю. В. Державотворча та літературна діяльність кам'яничанина А. О. Постолювського в роки Української революції (1917-1920). // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2009. Т. 14. С. 261-265.

*Вадим Стецюк
м. Кам'янець-Подільський*

ГЕОГРАФІЧНИЙ ТА ВІЙСЬКОВО-СПЕЦІАЛЬНИЙ РОЗПОДІЛ ПРИЗОВНИКІВ З КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ПОВІТУ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті на прикладі Кам'янецького повіту Подільської губернії проаналізовано систему територіального та військово-спеціального розподілу юнаків, призваних до складу російської імперії армії, на початку ХХ століття. Показано, що усі призовники проходили службу за межами рідного регіону, більшість – за межами українських етнічних земель. Водночас військові частини, дислоковані у Кам'янець-Подільському комплектувались етнічними росіянами, українцями із інших регіонів Наддніпрянщини, а також вірменами, представниками народів Поволжя тощо.

Ключові слова: Поділля, Кам'янецький повіт, російська армія, військова служба, призов.

Одним з малодосліджених питань історії Поділля пізньої імперської доби залишається виконання місцевим населенням військової повинності, а також етнорелігійний склад військовослужбовців, що проходили службу в регіоні.

Як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії проблема залучення українців Правобережжя на імперську військову службу переважно досліджувалась в контексті рекрутських наборів XVIII – першої половини XIX ст., водночас дослідження, присвячені здійсненню військових призовів на засадах загальної військової повинності, практично відсутні.

Також потрібно відзначити, що в літературі щодо проходження українцями служби в частинах імперського війська сформувалось кілька стереотипів. Зокрема, ще з радянських часів поширеним явищем стало ототожнення вояків-українців із полками, назви яких були пов'язані із українською топонімікою. Показово, що в енциклопедичній статті про російсько-французьку війну 1812 р. міститься наступна теза: «До складу регулярних ЗС Російської імперії входили Київ., Малорос. гренадерські, Катериносл., Глухівський кірасирські, Одес., Черніг., Полтав. піх., Охтирський, Ізюмський, Маріупольський, Сум. гусарські, Харків., Новоросійський, Ніжин. драгунські та ін. полки, де служило чимало українців» [13, с.537]. Подібне формулювання, на нашу думку, є відверто некоректним, оскільки «чимало українців» служили і в інших військових частинах. При цьому принципової відмінності у комплектуванні між Київським і Сибірським гренадерськими полками, попри їх назви, не існувало.

Загалом система поповнення російської армії розвивалась під впливом цілого ряду чинників, головним серед яких був національний склад населення загалом і окремих земель імперії зокрема. Ще у першій половині XVIII ст. імперське військо комплектувалось майже виключно етнічними росіянами, контингенти з числа інших народів імперії зазвичай проходили службу окремо, зберігаючи свій автономний устрій. Це, зокрема, стосується українців Гетьманщини та Слобожанщини, башкирських формувань тощо. Поступово рекрутська, а пізніше загальна військова повинність поширювалась на все нові народи імперії (хоча навіть на початку XX ст. від призову звільнялись «іногородці» усіх губерній та областей Сибіру, Астраханської губернії, Акмолінської, Семипалатінської, Семиріччинської, Уральської, Тургайської областей, Закаспійського краю, а також саами Мезенського і Печорського повітів Архангельської губернії). Відповідно, перед військово-політичним керівництвом імперії постало питання рівномірного поєднання у військових частинах представників різних етнічних груп.

При цьому російське військово-політичне керівництво виявилось одностайним у небажанні формувати всю армію чи хоча б значні військові контингенти із представників певних етносів. Російський дослідник Л. Дамешек наводить цитату начальника Генерального штабу царської армії генерал-лейтенанта Є. О. Гернгросса, згідно із якою «історичний досвід формування туземних армій показав, що кінцевим результатом таких рішень була необхідність їх розформувувати, як тільки на певній окраїні загострювала національна свідомість» [2, с.263]. Нам не вдалось встановити, коли саме і за яких обставин Гернгросс висловив цю думку; більше того, можливо у даному випадку має місце плутанина із іншим генералом із численного прибалтійського роду Гернгроссів. Тим не менш, було б цікаво простежити вплив на погляди Є. О. Гернгросса його служби на території України, де він командував спершу Кримський кінним дивізіоном у Сімферополі, а згодом 35-м драгунським Білгородським полком у Проскуріві.

Результатом намагань імперської влади уникнути концентрації у військових частинах представників одного етносу стала система, при якій кожна військова частина (полк, артилерійська бригада, інженерний батальйон тощо) комплектувалася з кількох губерній. При цьому контролювався баланс в особовому складі частини «росіян», до яких відносили також українців та білорусів, та «іногородців» – поляків, грузинів, литовців, євреїв тощо. Подібна система вимагала перевезення призовників на значні відстані, створювала психологічний дискомфорт для призовників (для порівняння, у Німеччині та Австро-Угорщині територія була поділена на полкові призовні ділянки, а більшість призовників служила неподалік від місця проживання) [1, с.6]. Однак усі ці чинники з точки зору імперського військово-політичного керівництва були менш важливими у порівнянні з розсіюванням між різними частинами військовослужбовців тих чи інших національностей.

Із цієї системи існували окремі винятки – наприклад, аж до 1917 р. існували національні частини, укомплектовані осетинами, туркменами, народами Дагестану. Найбільш масштабним із таких винятків були козацькі частини, однак і вони мали свою специфіку, про яку частково ще буде сказано далі.

Мета даної статті – на прикладі Кам'янецького повіту Подільської губернії проаналізувати розподіл призовників із українських земель за місцем проходження служби та військовими спеціальностями, а також спробувати проаналізувати вплив цього розподілу на світогляд та подальші життєві стратегії подолан.

Для цього проаналізовано структуру призову 1904 р., коли з повіту було призвано 1298 осіб і у складі 15 призовних партій розподілено між 19 військовими частинами та установами [14, арк.276].

Із цих молодих людей 35 призовники мали бути направлені до гвардії [14, арк.276]. Створена Петром І як особиста охорона в складі двох полків до початку XX ст. російська гвардія розрослась у чисельну

військову формування в складі трьох піхотних дивізій (в кожній – чотири полки і артилерійська бригада), двох кавалерійських дивізій, стрілецької та кавалерійської бригад тощо. Гвардія вважалася елітною частиною імперських збройних сил, однак значну частину її службових завдань становили різноманітні придворні церемонії. Це безпосередньо впливало на критерії відбору призовників до гвардійських частин – перевага надавалась фізично розвиненим, красивим юнакам; при цьому існувала практика відбору в окремі полки призовників певного типу (високих блондинів до Преображенського полку, чорнявих до Ізмайловського полку тощо). Водночас служба в гвардії давала низку можливостей для подальшої кар'єри, а також передбачала кращі умови проходження служби. Слід також враховувати, що гвардійські частини дислокувалися як в Петербурзі й околицях, так і в Варшаві (3-я гвардійська піхотна дивізія та Гвардійська кавалерійська бригада). Проте в будь-якому випадку умови служби гвардійців були суттєво кращими, ніж у решти військовослужбовців. Малодослідженим залишається питання впливу служби в гвардійських частинах, в умовах досить частих контактів із представниками імператорської родини та регулярної участі у різноманітних пропагандистських акціях, на світогляд військовослужбовців. Тим не менш, можна припустити, що в цьому відношенні служба у гвардійських частинах мала свою специфіку.

63 особи з числа призовників Кам'янецького повіту мали бути направлені на Балтійський флот [14, арк.276]. Можна припустити, що в даному випадку ми маємо місце зі специфікою, обумовленою війною із Японією. Адже на призов 1904-го року припало формування 2-ї Тихоокеанської ескадри, яке відбувалось саме на Балтиці. Показово, що саме на Балтійський флот були направлені призовники з усіх повітів Правобережної України, попри географічну близькість до Чорного моря. Однак загалом ситуація, коли на флот направляли 3-5 відсотків усіх призовників, була достатньо типовою.

Невелику групу призовників – 16 юнаків – передбачалось направити у Заамурську залізничну бригаду Заамурського округу прикордонної варті [14, арк.276]. Округ було створено у 1901 р. для охорони Китайсько-Східної залізниці; він нараховував близько 30 тисяч військовослужбовців, що займались охороною залізниці від нападів хунхузів. Служба за 10 тисяч кілометрів від рідного краю, де-юре за межами російського державного кордону в умовах постійних нападів була надзвичайно важкою. Показово, що спершу охорону лінії залізниці несла спеціальна вільнонаймана варта, однак згодом професіоналів із досвідом служби замінили молодими вояками строкової служби, в тому числі з Кам'янецького повіту. Більше того, в реаліях 1904 р. це була фактично відправка на війну, адже корпус брав активну участь у бойових діях із Японією, при цьому ніс значні людські втрати.

Цікаво, що попри існування у російській армії досить численної кінноти, з Кам'яниччини в кавалеристи направлялась надзвичайно обмежена кількість новобранців – 40 осіб мали поповнити 26-й драгунський Бузький полк, дислокований у містечку Біла Церква Васильківського повіту Київської губернії [14, арк.276].

97 осіб направлялось на службу в артилерію. При цьому 42 із них призначались для комплектування 42-ї артилерійської бригади у місті Ніжин, а решта – 4-ї резервної артилерійської бригади у Курську [14, арк.276].

25 юнаків направлялись до 3-ї саперної бригади, дислокованої у Києві [14, арк.276].

8 призовників призначались для служби в писарських класах Київської місцевої бригади із подальшим заміщенням писарських посад у різних військових частинах [14, арк.276].

Абсолютна більшість призовників спрямовувались на службу до піхотних частин, переважно, також далеко від рідного краю. Зокрема, найбільша партія призовників – 400 осіб (тобто майже третина усіх призовників із повіту) – мала бути направлена до 43-го і 44-го піхотних полків, розміщених у Луцьку. 168 юнаків направлялись до 165-го, 166-го і 168-го піхотних полків 42-ї піхотної дивізії, які входили до київського гарнізону. 100 призовників було відправлено до 9-го і 10-го гренадерських полків у губернському місті Володимир у європейській частині Росії. 75 осіб направлялись до 30-го Східносибірського стрілецького полку, дислокованого у Владивостоці, ще 123 призовники – до складу 10-го Східносибірського стрілецького полку в Порт-Артурі. 50 призовників мали поповнити полки 8-ї Туркестанської стрілецької бригади, які дислокувались у містах Вірний (сучасне місто Алмати у Республіці Казахстан), Джаркент і Копал. 98 призовників-кам'ячан мали поповнити 195-й піхотний резервний полк у польському місті Седлець [14, арк.276].

Затверджена військовим відомством структура призову та подальшого розподілу призовників мстила вагому дискримінаційну складову за національною ознакою. Стосувалась вона єврейської національності, що становила близько 13% населення Кам'янецького повіту і була суттєво представлена у призовних контингентах. Так, призовників-євреїв дозволялось направляти для проходження служби лише у піхотні, артилерійські, кавалерійські та інженерні частини, розміщені у певних населених пунктах.

тах та регіонах, при цьому встановлювався ліміт чисельності молодих солдат даної національності. Логіка обрахування даного ліміту наразі не зовсім зрозуміла, можна лише припустити, що він певним чином пов'язувався із чисельністю уже наявних солдат-євреїв у військовій частині, місцем дислокації певного полку тощо. Скажімо, із 98 призовників, що мали бути направлені у 195-й піхотний резервний полк, 50 могли бути з числа юнаків-євреїв. водночас із 100 осіб, призначених поповнити гренадерські полки у Московському військовому окрузі, євреїв дозволялось направити 25 осіб. У піхотні полки, дислоковані у Києві, євреїв не передбачалось направляти узагалі. Так само, квоти призовників-євреїв не були передбачені у призовних партіях, направлених у гвардію, на флот і в писарські класи. Варто зауважити, що подібні обмеження мали місце лише щодо євреїв, однак при цьому не поширювались на призовників із числа німецьких колоністів, переселенців з Австро-Угорщини, попри те, що стосунки із цими країнами у досліджуваний період були непростими і неодноразово балансували на межі збройного конфлікту [14, арк.276].

Загалом, характеризуючи наведені відомості, можна відзначити кілька чітко помітних тенденцій. Перш за все, це вже відзначена дискримінація призовників єврейської національності. По-друге, проходження більшістю вояків із Кам'янецького повіту служби за межами рідного краю. Так, ніхто із призовників не залишався для проходження на території Подільської губернії, попри те, що на її території розміщувались значні військові контингенти – дві піхотні та кавалерійська дивізії, а також ряд інших частин і військових установ. Щоправда, доволі значна частина призовників (близько половини) направлялась на службу у сусідні Київську та Волинську губернії.

Варто зазначити, що схожа ситуація (із певними нюансами) була характерна для більшості українських губерній. Для прикладу, з числа призовників Дубенського повіту Волинської губернії 139 осіб, тобто близько 16,4% проходили службу в межах рідної Волині (однак у Ковелі, котрий на той час належав до іншої військово-адміністративної одиниці – Варшавського військового округу), водночас 60,9% усіх призваних до війська були відправлені до частин Віленського військового округу, дислокованих у Гродненській, Віленській, Сувалкській та Ковенській губерніях. З логістичного боку більш доцільним було поповнення частин Віленського округу місцевим населенням та одночасне спрямування призовників із Правобережжя у численні військові частини Київської, Волинської та Подільської губерній. Тим не менш, очевидно, небажання концентрувати у полках, бригадах та батальйонах представників певних етносів переважало і зберігався саме охарактеризований вище спосіб комплектування.

16% призовників направлялись на службу у східні регіони Російської імперії і навіть за її кордони – на Далекий Схід та у Маньчжурію. Якщо врахувати, що значна частина призовників, направлених на Балтійський флот, надалі могла опинитись в складі 2-ї Тихоокеанської ескадри і також відправитись на Далекосхідний театр бойових дій, цей відсоток може бути ще вищим.

Надзвичайно складним залишається питання впливу військової служби на свідомість солдат у модерну епоху. На жаль, наявна джерельна база не дозволяє чітко відповісти на питання, як саме змінювались уявлення та цінності вояків царської армії під впливом армійського середовища, знайомства із новими краями тощо. Свого часу Ю. Вебер сформулював точку зору, згідно із якою саме армія виступила одним із головних інструментів формування модерної французької нації у XIX ст., формуючи у представників різних регіонів відчуття національної спільності [17, р.176]. Подібна теза була перенесена дослідниками на інші нації, зокрема, у 2003 р. побачила світ книга Дж. Сенборна, в якій автор обстоював тезу, що саме армія була головним інструментом формування російської національної ідентичності у пізній Російській імперії та ранньому СРСР [16, р.]. Праця Дж. Сенборна викликала жваву дискусію серед дослідників, чимало із яких закидали автору ігнорування етнічних відмінностей та національних протиріч. Адже подібний погляд, справедливий щодо західноєвропейських держав, виглядає надзвичайно суперечливим і неоднозначним стосовно військової служби в інших країнах. Показово, що американський історик Дж. Башнелл (*John Bushnell*), характеризуючи психологічні зміни, яких зазнавали вояки царської армії за час строкової служби, не наважується зробити однозначний висновок щодо характеру цих змін. На його думку, значною мірою військовослужбовці строкової служби сприяли демодернізації військових частин, привносячи в них елементи, характерні для селянської громади [15, р.568-569]. Варто зазначити, що подібна оцінка не унікальна – наприклад, Ю. Янікдаг (*Yüncel Yanikdag*) показав, що вельми суперечливими були результати «модернізації» для вояків османської армії [18, р.104].

Безумовно, опиняючись в іншомовному та іншокультурному середовищі, з домінуванням чужої для багатьох призовників релігії, військовослужбовці зазнавали значного психологічного тиску, русифікуючись, почасти приймаючи православ'я тощо. Однак слід зауважити, що в пізній імперський період ці фактори суттєво обмежувались скороченням терміну служби та, власне згаданою системою комп-

лектування. На відміну від дореформеного часу, коли забрані в рекрути представники різних народів імперії практично на все життя потрапляли у середовище із домінуванням російської мови, культури тощо (власне, недаремно, в українській мові у цей час усіх військовослужбовців царської армії іменували «москалями»), після запровадження загальної військової повинності та запровадження напівтериторіальної системи комплектування, призовники зберігали можливості для комунікації в межах військової частини із земляками, підтримання зв'язку із батьківською домівкою тощо. Що ж стосується розподілу призовників із Кам'янецьчини, то він навряд чи сприяв ототожненню себе із російською нацією. Можна припустити, що служба в етнічних російських регіонах, навпаки, сприяла усвідомленню відмінностей між українцями та росіянами.

Не можна оминати увагою і той факт, що служба в армії впливала не лише на політичні переконання та національну самоідентифікацію. Зокрема, служба в інженерних частинах, в яких передбачалась повна грамотність усього особового складу, сприяло розширенню світогляду вояків, знайомству із новою технікою (електричною, залізничним транспортом тощо), міським побутом тощо. Ще більш виразною була подібна тенденція на флоті, військовослужбовці якого мали можливість в ході плавань відвідувати закордонні країни, знайомились із жителями прикордонних (у випадку Російської імперії – переважно іншомовних та іншокультурних), вчилися взаємодіяти зі складними технологіями. На окрему згадку заслуговує служба в якості військових писарів, яка проходила у штабах військових з'єднань та адміністративних структур, дозволяла отримати принципово новий життєвий досвід, відмінний від попереднього селянського чи ремісничого життя. Крім того, служба у віддалених регіонах давала можливість побачити екзотичні краї, суттєво розширити кругозір, хоча, очевидно, і супроводжувалась колосальним стресом для солдатів.

Для більш комплексного розуміння характеру циркуляції вояків строкової служби у російській армії доречно також охарактеризувати склад призовних контингентів військових частин, дислокованих у Кам'янці-Подільському.

З 1894 р. у Кам'янці розміщувався 74-й піхотний Ставропольський полк. Крім того, з 1889 р. в місті дислокувався 1-й Урупський полк Кубанського козачого війська, у 1904 р. переведений на Лівобережну Україну для боротьби з селянським рухом [4, с.38, 106]. Крім того, у місті розміщувались різноманітні інституції військового відомства: управління повітового військового начальника з конвойною командою при ньому, продовольчий магазин, жандармська команда, госпіталь тощо.

Для поповнення 74-го піхотного полку в ході призову 1904 р. мали прибути 750 новобранців, з них 141 із Канівського повіту Київської губернії, 30 – із Гайсинського повіту Поділля. 60 новобранців мали прибути з Єреванського повіту однойменної губернії та 30 – з Темрюцького відділу Кубанської області. Більшість поповнення Ставропольський полк мав отримати з російських губерній: 195 осіб – із Новосильського повіту Тульської губернії, 102 – із Уфимського повіту однойменної губернії, 192 – із Поріцького, Смоленського і Рославльського повітів Смоленської губернії (відповідно, 100, 42 і 50 осіб) [14, арк.140].

Реконструювати етнічний склад поповнення, яке надійшло у 1904 р. до кам'янецького гарнізону, можна лише з певною долею імовірності, виходячи з національного складу населення тих чи інших повітів.

Найпростішою є ситуація із поповненням із Смоленщини та Тульської губернії. Оскільки населення цих регіонів майже стовідсотково складалось із етнічних росіян [8, с.2-3; 9, с.2-4], видається логічним, що й призовний контингент із цих регіонів був тієї ж національної належності.

Дві із призовних партій надходили із українських губерній, ще одна – із Темрюцького відділу Кубанської області, який відрізнявся надзвичайно своєрідним етнічним складом населення. Наприкінці ХІХ ст. 75,2% його населення становили українці, 17,1% – росіяни. Близько 4% жителів відділу становили греки, а решту – адиги (черкеси), вірмени та представники інших нечисленних етнічних груп. Однак при цьому близько половини населення становили представники козацького стану, які проходили службу на особливих правових засадах [11, с.2-3, 56-57]. Точно співвіднести національну та станову структуру населення практично неможливо, можна лише констатувати, що серед призовників у значних кількостях були представлені українці та росіяни.

Зауважимо, що в числі призовників з Київщини дозволялась наявність до 40 призовників-євреїв, а щодо призовників з Гайсинського повіту Поділля міністерська документація узагалі дозволяла, щоб усі 30 новобранців були етнічними євреями.

Своєрідною була ситуація з поповненням із Уфимського повіту. Згідно перепису 1897 р. 57,8% населення цього повіту становили етнічні росіяни, 19,% – мордва, 8,6% – чуваші, 7,1% – татари, 2,3% –

башкири. Безумовно, при жеребкуванні у повітовому присутстві з військової повинності могли бути різні ситуації, однак середньостатистичний склад призовників, поза сумнівом, відповідав саме вказаній статистиці [10, с.2-3].

Схожа картина була із призовниками з Єреванського повіту, в якому згідно із переписом 1897 р. 51,2% населення становили етнічні азербайджанці («татари», згідно із тогочасною офіційною термінологією), ще 38,54% склали вірмени. Проте на азербайджанців загальна військова повинність не поширювалась; відповідно, можна констатувати, що абсолютна більшість призовників зі вказаної адміністративної одиниці була саме вірменською національності [12, с.2-3].

Що стосується підрозділів управління повітового військового начальника, то в проаналізованому документі вони не виділені окремо. Тим не менш, перераховано повіти, з яких мали надійти призовники до Київської місцевої бригади, що об'єднувала управління повітових військових начальників трьох губерній Правобережної України. Всього у розпорядження начальника бригади мали прибути 185 новобранців, в тому числі з чотирьох повітів Київщини (Київського і Звенигородського – по 17 осіб, Канівського – 16, Липовецького – 15), двох повітів Поділля (Новоушицького – 20, Проскурівського – 15), по одному повіту Волинської (Заславський – 25) і Келецької (Келецький – 60) губерній. Оскільки між повітовими управліннями призовники розподілялись відповідно до наказу начальника місцевої бригади, при цьому враховувались різноманітні чинники, чітко вказати, скільки юнаків із якого повіту направлялись на службу саме у Кам'янець, неможливо [14, арк.146].

Безумовно, наведені підрахунки не вичерпують усіх можливих варіантів щодо національного складу поповнення, що прибувало до Кам'янця-Подільського. Наприклад, у 1910 р. кам'янецька газета «Подільянин» повідомляла про кубанських козаків, що прибули на суботнє богослужіння до міської синагоги, викликавши неабияке здивування усіх присутніх своєю належністю до іудаїзму [5, с.2]. Можна припустити, що згадані козаки належали до так званого горського єврейства, що проживало на Північному Кавказі; імовірно, їхні предки були включені до складу кубанського козацтва на етапі завоювання регіону Російською імперією, коли імперському командуванню гостро не вистачало союзників серед місцевого населення. Попри екзотичність, наведений приклад демонструє, наскільки строкатими у етнічному та релігійному відношенні могли бути призовні партії, що прибували на терени українських земель.

Загалом, характеризуючи етнорелігійний склад військовослужбовців Кам'янецького гарнізону, можна констатувати, що в ньому поєднувалися військовослужбовці кількох етнічних груп: українці із різних губерній Наддніпрянської України, євреї, уродженці кількох російських регіонів, представники низки народів Поволжя та вірмени.

Загалом викладений вище матеріал на прикладі однієї адміністративної одиниці чітко демонструє ключові тенденції імперської політики щодо комплектування збройних сил та розподілу призовників. Добре видно, що юнаки, призвані до війська з території Кам'янецького повіту, проходили службу за межами Поділля, нерідко – у віддалених регіонах на кшталт Далекого Сходу, Маньчжурії чи Казахстану. Водночас у самому Кам'янці розміщувались частини, укомплектовані переважно росіянами, почасти українцями, євреями, вірменами, башкирами та представниками інших народів.

Джерела та література:

1. Вооруженные силы Австро-Венгрии. Часть I. Санкт-Петербург: Военная типография, 1912. 116 с.
2. Дамешек Л.М. Сибирские инородцы в имперской стратегии власти. *Современное историческое сибиреведение XVII – начала XX вв.: сборник научных трудов*. Барнаул, 2005. С. 258-268.
3. Ежегодник Русской армии за 1875 год. Часть II. Санкт-Петербург: Военная типография, 1875. 488 с.
4. Краткое расписание Сухопутных войск. Исправлено по 1-е Июля 1903 года. Санкт-Петербург, 1903. 172 с.
5. Местная хроника. Казаки-евреи. *Подольянин*. 1910. 23 сентября (№8). С.2.
6. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Под ред. Н. А. Тройницкого. *Том 16. Киевская губерния*. Санкт-Петербург, 1904. 310 с.
7. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Под ред. Н. А. Тройницкого. *Том 32. Подольская губерния*. Санкт-Петербург, 1904. 306 с.
8. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Под ред. Н. А. Тройницкого. *Том 40. Смоленская губерния*. Санкт-Петербург, 1904. 258 с.
9. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Под ред. Н. А. Тройницкого. *Том 44. Тульская губерния*. Санкт-Петербург, 1904. 244 с.
10. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Под ред. Н. А. Тройницкого. *Том 45. Уфимская губерния*. Санкт-Петербург, 1904. 286 с.
11. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Под ред. Н. А. Тройницкого. *Том 56. Кубанская область*. Санкт-Петербург, 1905. 263 с.

12. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Под ред. Н. А. Тройницкого. Том 71. Эриванская губерния. Санкт-Петербург, 1904. 186 с.
13. Усенко П. Г. Війна 1812 р. *Енциклопедія історії України*. Т.1: А-В. Редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін. Київ: Інститут історії України, 2003. С.536-537.
14. Центральний державний історичний архів у м. Києві. Оп. 703. Спр. 116. *Дело о проведении мобилизации 1904 г. (25 января – 8 декабря 1904 г.)*. 439 арк.
15. Bushnell J. Peasants in Uniform: The Tsarist Army as a Peasant Society. *Journal of Social History*. Volume 13. #4. P.565-576.
16. Sanborn J. Drafting the Russian Nation: Military Conscription, Total War, and Mass Politics, 1905-1925. DeKalb: Northern Illinois University Press, 2003. 288 p.
17. Weber E. *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870-1914*. Stanford: Stanford University Press, 1976.
18. Yanikdag Y. Educating the Peasants: The Ottoman Army and Enlisted Men in Uniform. *Middle Eastern Studies*. 2004. Vol.40. No.6. Pp.92-108.

Андрій Задорожнюк
м. Кам'янець-Подільський

КАТОЛИЦЬКІ СЯТИНИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО ТА ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ НА РЕЛІГІЙНИХ МЕДАЛЯХ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У повідомленні аналізуються католицькі храми Кам'янця-Подільського та їх відображення на релігійних медальйонах кінця ХІХ – початку ХХ ст. Коротко розглянуто історію католицьких святинь, досліджено сюжети та зображення на релігійних медальйонах, пов'язані із цими храмами. Досліджено місце, час та особистості, причетних до випуску медальйонів із зображеннями кам'янецьких святинь. До наукового обігу запроваджено кілька церковних медальйонів початку ХХ ст.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, пам'ятка, релігійний медальйон, католицизм, костюль.

Кам'янець-Подільський упродовж віків формувався як фортифікаційний, ремісничий і культурно-духовний центр подільського регіону. До сьогодні культові пам'ятки міста залишаються ключовими архітектурними домінантами та важливими туристичними принадами міста. Разом з тим, ще з кінця ХІХ – початку ХХ ст. окремі культові святині міста активно пропагувалися і відображалися у самих різних візуальних формах. Цікавим і маловивченим є відображення культових пам'яток на релігійних медалях, які на сьогодні часто залишаються поза увагою широкого кола дослідників. Це пов'язано, на нашу думку, з малотиражністю таких медалей та їх відсутністю у музейних колекціях. Однак, останніми роками такі предмети виявляють в приватних колекціях, а також в результаті пошуків аматорів за допомогою металошукачів [6, s.219].

Метою даного повідомлення є бажання звернути увагу на малодосліджену проблему в історіографії та можливість запровадити у науковий обіг нові іконографічні джерела з історії нашого краю, зокрема неопубліковані раніше медалі із зображеннями Кафедрального і Тринітарського костелів у Кам'янці-Подільському.

Релігійні медалі в цілому, як явище, традиційно залишалися предметом інтересу істориків матеріальної культури, проте здебільшого західних. До сьогодні невичерпним джерелом інформації про релігійні медалі залишається дослідження Теофіла Револінського, у якому описано понад 1500 релігійних медалей [8, s. 65]. У згаданій роботі міститься опис медальйону із зображенням Кам'янецького Вірменського костелу та ікони Вірменської Богородиці [8, s. 66].

Під медальйонами розглядаються невеликого розміру медалі з зображеннями на релігійну тематику. В церковній практиці вживають термін *pumisma*, під яким розуміється пам'ятну річ, карбовану з металу на зразок монети, що містить зображення релігійних предметів, святих і т.п. Утвердилася практика, коли папа римський під час аудієнції благословляв паломникам такі пам'ятні медальйони на відпущення гріхів. Медальйони з відпущенням гріхів повинні були виготовлятися лише з твердого металу. В 1853 р. папа Пій ІХ дозволив випускати залізні медальйони, але в жодному випадку не свинцеві чи олов'яні, які могли швидко зношуватися. На медальйонах повинні були бути зображені святі, які вже канонізовані, або вписані в римський *Martyrologium* [3, с.291-292].

Потужним духовним і культурним осередком південних кварталів міста упродовж багатьох століть була споруда Вірменського Миколаївського костелу. Згідно відомості джерел та історіографії, храм постав у 1495 р. Скоріш за все, на той час він був дерев'яним, а необхідність його розбудови була зумовлена зростанням чисельності вірменської громади міста, релігійні потреби якої вже не задовольняла тісна Миколаївська церква. Разом з тим, новий храм стає кафедральним, в ньому зберігалися архів, королівські привілеї, а також печатка та хоругва вірменської громади. Храм пережив кілька значних руйнувань – у 1602 р. – від великої пожежі, та під час турецького штурму 1672 р. Лише у 1756 р. вірменська община розпочала масштабну відбудову, яка завершилася відновлення храму у 1767 р. Впродовж XV – 1 половини XVII ст. служба у Вірменському храмі велася за вірмено-григоріанським обрядом. Проте, в жовтні 1666 р. вірмени прийняли унію з римо-католицькою конфесією, після чого Вірменський собор перетворився на католицький костел, а з кінця XVIII ст., з майже повною асиміляцією місцевих вірмен, був захищений до приходських костелів міста [7, с. 21].

Зовні споруда мала риси східної архітектури, була прикрашена кам'яним портиком дорійсько-римського ордену і оточена з трьох сторін критими галереями. Фронтон костелу прикрашала, виготовлена із позолоченої міді, фігура Пресвятої Діви Марії в сонячних променях і зірками над головою. В руці вона тримала лілею, а під ногами містилася куля, обвита змією. Згадана статуя була подібна до фігури Діви Марії, встановленої на мінареті кафедрального костелу. Вхід до храму був влаштований з головного фасаду по шести тесаним сходам, через арку галереї, виконаної із цегли. В інтер'єрі храму знаходилося шість вівтарів [2, с. 63-67]. Вірменський храм був справжньою окрасою міста та центром духовного життя його мешканців. Проте, на початку революційних подій ХХ ст. він був зачинений, а в період воєнного атеїзму зруйнований потужною вибухівкою.

До закриття храму, в ньому знаходилася, відома далеко за межами Поділля, чудотворна ікона Пресвятої Діви Марії. Дослідники стверджували, що ікона візантійського зразка, була написана у Х ст. на кипарисовій дошці і зображала Богородицю із дитям на лівій руці. За переказами вона потрапила до Кам'янця у 1398 ст., коли вірмени рятуючись від переслідувань мусульман прибули до міста із Севастополя. Згідно легенд, ікона неодноразово розділяла долю мешканців міста. Під час турецької окупації Поділля, вона була забрана із церкви і слугувала столом для замісу тіста в одній турецькій родині. Саме в такому вигляді вірмени віднайшли її в Македонії, викупили святиню, проте при поверненні на Поділля вони зазнали нападу турецьких галер. Багато суден були потоплені, однак корабель, на якому знаходилася ікона благополучно досягнув берега. Під час турецької окупації міста вірмени забрали святиню із собою до Созополя, потім перехували її у Львові, а після виходу з міста турок повернули ікону до Кам'янця [12, с. 181-182].

Кам'янецька вірменська Богородиця вважалася заступницею міщанського стану. Прихожани приносили до ікони різні пожертви за заступництво та зцілення від хвороби. До образу Богородиці підвишувалися виготовлені із дорогоцінних металів знаки у вигляді сердець, рук, ніг, навіть дитячих колисок. Казна Вірменського костелу містила багаті килими, золоті та срібні пояси, перли, вироби з бурштину та коралу, інші дорогоцінні пожертви [12, с. 123].

Ікона залишалася в храмі до початку 20-х рр. ХХ ст., коли, з початком реквізиції церковних цінностей, її сліди зникають. Тривалий час про існування Вірменського костелу свідчили лише кілька зображень на поштових листівках початку ХХ ст., кілька графічних робіт та описи в дореволюційних джерелах.

Цінну інформацію про храм та його найбільшу святиню зберіг медальйон ХІХ століття із зображенням ікони вірменської Богородиці та фасаду Вірменського костелу (рис. 1). На аверсі медальйону зображено Матір Божу в півоберту з дитям Ісусом на лівій руці. Оточена променями голова Богородиці увінчана короною, яку тримають з боків два ангели. В іконографії на українських землях шанування образу Божої Матері, починаючи з пізнього середньовіччя, було надзвичайно популярним. Через особливе місце у Бога, Богородиця була наділена майже королівським маєстатом, безмежною добротою і могутністю, завдяки чому була здатна відвернути усі лиха, і в переконаннях віруючих виступала як істинна заступниця і покровителька краю.

Згідно виявлених джерел, релігійний медальйон був відкарбований у 1881 р. Ідея випуску медалі виникла у краківського каноніка, знаного нумізмата ксьондза Пулковського, а реалізована разом з Владиславом Бартиновським відомим у місті фотохудожником Михайлом Греймом [4, s. 171]. Профінансоване М. Греймом замовлення було виконане у Варшаві, на медальєрній фабриці Павла Бітчана, про що свідчать дві літери на реверсі медальйону (Р.В.). Гравером, який виконав ескіз малюнку, був Францішек Вітковський [8, с. 65-66]. Отже, релігійна медаль увічнила для нащадків втрачену згодом пам'ятку та чудотворний образ Вірменської Богородиці.

Головний католицький храм міста – костюл св. Апостолів Петра і Павла також відображений на релігійній медалі початку ХХ ст. Кам'янецька катедрала була найзначнішим католицьким храмом не лише міста, а й усього Поділля. Зовнішній вигляд храму остаточно сформований у другій половині ХVIII ст. У 1756 р. на мінареті, перебудованого із однієї із капличок храму із північно-західного боку, була встановлена фігура Діви Марії, а у 1782 р., на честь приїзду до міста польського короля Станіслава Августа була споруджена Триумфальна брама [11, с. 96]. Катедрала із дзвіницею та Триумфальною аркою після перебудов набули яскравих рис і значно вплинули на вигляд і панораму Кам'янця, що з заходу сприймалися як своєрідний католицький фасад міста [9, с. 192]. Кафедральний костюл із мінаретом на передньому плані зафіксував медальйон присвячений 50-річчю проголошення догмату про Непорочне Зачаття Діви Марії (рис. 2).

Ще один католицький храм, зафіксований на медальйоні початку ХХ ст., Тринітарський костел, був збудований у другій половині ХVIII ст. Згідно інформації Ю.Ролле, орден тринітаріїв виник в Європі ще у ХІІІ ст., проте на наших теренах його діяльність стала широко відома наприкінці ХVІІ ст., коли монахи ордену активно займалися викупом християн із мусульманської неволі [5, с. 295-296]. Кам'янець, як і усе Поділля, в період турецької окупації, та й після виходу турок у 1699 р. потребував допомоги монахів ордену у поверненні на Батьківщину полонених. Саме з цією місією вони вперше з'явилися в місті у цей період, коли і оприлюднили заповіт померлого у Львові кам'янецького шляхтича Хоцімирського на земельну ділянку на розі Вірменського ринку. Саме на цій ділянці, упродовж 1750-1765 рр., постав величний костел ордену тринітаріїв в ім'я св. Трійці, який був освячений у 1780 р. Інтер'єр костюлу був розписаний тринітарійцем з Браїлова – Юзефом Прахтлем, одним із найвідоміших на Поділлі художників [10, с. 303]. Костюл посів надзвичайно вигідну містобудівну позицію і, згідно програми тринітарійського ордену, був декорований скульптурами, що символізували порятунок бранців. Центральне місце займала фігура ангела на постаменті, посередині схилів було встановлено фігури воїна та полоненого, на кутах фронтона – декоративні вази. Обидва боки фронтона вінчали бюсти кардиналів ордену. Виразне барокове оформлення отримала огорожа костюлу, парапетна стінка якої, що обмежувала сходи до брами перед головним фасадом, була увінчана трифігурною скульптурною композицією. Центральне місце займала фігура Діви Марії, на пілонах брами було встановлено статуї патріархів ордену – з заходу Жана де Мата, зі сходу – Фелікса де Валуа [10, с. 301]. Саме такий фасад костюлу зафіксував релігійний медальйон, відбитий у 1906 р. (рис. 3).

Знаменною подією для Поділля стало те, що в 1744 році отці-тринітарії привезли з Мадрида до Браїлова дерев'яну фігуру Ісуса Назарянського, яка була встановлена в монастирі отців тринітаріїв. Як свідчать перекази, ця фігура одразу відзначилася чудесами і була визнана чудотворною. Вона була вирізьблена із цитрусового дерева, а на шиї висів скопулярій Святої Трійці. Ісус був одягнений в білу альбу і червоний плащ. Вірні шанували фігуру Ісуса, за посередництвом якої Бог робив багато чудес. Упродовж 1850-1879 рр. в Браїлові був збудований новий храм, у якому по завершенню будівництва була встановлена фігура Ісуса Назарянського. Новина про чудотворну фігуру Ісуса і чудесні зцілення поширювалася між католиками в Україні та за її межами. До Ісуса Браїлівського прибували десятки тисяч паломників. І сьогодні святиня в Браїлові є санктуарієм Ісуса Назарянського [1].

Розглянуті медальйони свідчать про особливу популярність культу Ісуса Христа та Матері Божої. Така популярність була обумовлена їх ідейним змістом, скерованим, передусім, на формування християнських чеснот з однієї сторони і спокутування гріхів – з іншої, а разом – вони слугували запорукою спасіння душі. В умовах постійних жорстоких війн, жакливих епідемій, стихійних лих і т.п., коли людське життя наражалось на смертельну загрозу та тяжкі випробування, деволюціоналії набували особливого значення, як надія на порятунок для живих – тілесного ества, для вмираючих – душі [3, с. 308].

Згадані католицькі святині остаточно сформувалися у ХVIII ст., після турецької окупації, яка стала ключовим періодом у всіх сферах життя міста та регіону. Це підтверджують і зображені храми – зруйнований в ході штурму міста Вірменський храм, відновлений лише після звільнення Кам'янця, посталий Тринітарський костел, як символ звільнення бранців з турецької неволі, та Кафедральний костел, де були укладені умови почесної капітуляції 1672 р., а після захоплення міста турками саме цей храм став головною мечеттю окупантів, що засвідчує турецький мінарет на фасаді. Усе це робить місто неповторним в архітектурному і культурному відношенні, а мінарет в архітектурі діючого кафедрального християнського храму не має аналогів у європейській і світовій практиці.

Отже, описані медальйони різняться за іконографією, проте усі вони репрезентують католицькі пам'ятки міста. Медальйони відштамповані з бронзи та алюмінію наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. В цей час почався масовий випуск релігійних медалей із алюмінію. Алюміній швидко витіснив вироби з бронзи і міді, метал тривалий час не темнів, не забруднювався, був легким в обробці і в рази дешевшим за срібло. Найбільше релігійних медалей було виготовлено на фабриці Бітчанів у Варшаві. Фабрика була

відкрита ще у 1828 р. Яном Бітчаном, після його смерті роботу на фабриці продовжив його син Павел Бітчан, а з 1903 р., після смерті сина, онук, також Павел [14, s. 377-379]. Усі описані медалі із зображеннями кам'янецьких храмів були виготовлені на фабриці Бітчанів, одна Павла Бітчана-сина, дві, алюмінієві – Павла Бітчана-онука. Обидва підписували продукцію своєї фабрики літерами P.B. [13]. Розглянувши медальйони, виконані у варшавських майстернях талановитими художниками, ще раз доводять, що Кам'янець знаходився у сфері поширення релігійно-естетичних імпульсів, які з Апостольської Столиці різними шляхами сягали східних теренів християнської ойкумени.

Повідомлення доповнюється публікацією і описом медальйонів із приватних колекцій, в тому числі і належних автору медалей із зображенням Вірменського і Тринітарського костелів.

Опис медальйонів

1. Медальйон (рис. 1)

Рисунок 1.

Загальний опис: двосторонній, овальний; вушко розміщене паралельно до площини зображення. Рельєф контурний.

Опис зображення:

Аверс. Кам'янецька Вірменська Богородиця. По центру півпостать Божої Матері в короні на голові, корону з обох боків підтримують ангели; довкола обличчя і на шиї разки перл, на шиї рівнораменний хрестик, сукня і плащ рясно гаптовані. Риси обличчя виразні. В кисті правої руки Вона тримає скіпетр, як символ влади. Лівою рукою підтримує дитячку Ісуса. Ісус зображений у сидячому на руці положенні. Одягнений у довгу, оздоблену гаптуванням сукню з розширеними рукавами, на голові у нього корона.

Реверс. Зображення Вірменського костьолу. Споруда представляє своєрідну триярусну композицію: на цоколі знаходиться триаркова галерея до якої, між опорами арок, ведуть широкі сходи; другий ярус представлений трикутним фронтоном, в центральній частині якого зображено статую Мадонни з німбом; третій ярус формує купол храму, увінчаний главкою із хрестом.

Написи:

Аверс. Довкола постаті Богородиці вгорі – MATKA BOSKA – ORMIANSKA – W KAM. POD. – (Матір Божа Вірменська у Кам'янці-Подільському).

Реверс. Довкола Вірменського костьолу вгорі – KOSCIOL ORMIAN. – W KAM.PODOLSKIM; внизу дві латинські літери P.B. – (Костьол Вірменський у Кам'янці-Подільському). P.B. – ініціали власника фабрики релігійних медальйонів у Варшаві Павла Бітчана.

Розміри: 18 на 22 мм., з вушком 25 мм., вага 2,33 г.
Матеріал і техніка виконання: бронза, штампування.
Стан збереження: добрий.
Хронологія: 1881 р.

2. Медальйон (рис. 2)

Рисунок 2.

Загальний опис: двосторонній, овальний; вушко розміщене паралельно до площини зображення. Рельєф контурний.

Опис зображення:

Аверс. Зображення Діви Марії на постаменті, в повний зріст з німбом і сяючими від постаті променями. Права і ліва руки зображені із розверненою назовні долонями, із яких іде сяйво. Цей прийом яскраво передає простий, зрозумілий кожному жест сердечної прихильності, щирої приязні. Оточена променистим сяйвом Пресвята Богородиця, перемагаючи зло, ступає назустріч стражденим, розкриваючи з любов'ю в серці обійми божественного милосердя для спасіння їх душ. Цей образ надзвичайно емоційний і сильний за вкладеним у нього ідейним змістом.

На медальйоні представлено образ найсвятішої Непорочної Діви Марії. Непорочне зачаття Діви Марії у християнстві віра в те, що Діва Марія була непорочно зачата; вона не зазнала скверни первородного гріха завдяки заслугам її майбутнього сина Ісуса Христа. 8 грудня 1854 р. римський папа Пій IX затвердив католицький догмат про Непорочне зачаття Діви Марії. Православні церкви не визнають цього догмату, але не заперечують непорочності Марії. Отже, догмат про Непорочне Зачаття Пресвятої Діви Марії це богословське положення, що визначає особливий стан святості, що є привілеєм Марії Назарянської, проголошене в католицькій церкві 8 грудня 1854 року Пієм IX як догмат віри.

Реверс. Зображення Кафедрального костюлу. Споруда представлена із північно-західного боку, де на передній план виступає турецький мінарет, увінчаний зображенням статуї Мадонни на півмісяці. Праворуч від мінарету центральний фасад храму, ліворуч – каплиця Пресвятого Таїнства.

Написи:

Аверс. Довкола постаті Богородиці вгорі – NAISWIETSZA MARYA PANNA NIEPOKALANIE ROCZETA + – (Пресвята Богородиця Непорочна). Ліворуч від ніг Богородиці літери P.B., а під ногами –

ледь помітні F.W., під зображенням три зірки. Літери P.B. – ініціали видавця медалі Павла Бітчана, F.W. – ініціали гравера Францішека Вітковського, який тісно співпрацював з фабрикою Бітчанів.

Реверс. Довкола Кафедрального костьолу вгорі у дві строки – PAM.50 ROCZ. OGLOSZ.DOGMATU O NIER. – ROGZECIU N.M.P. (Пам'яті 50-річниці проголошення догмату про Непорочне Зачаття Пресвятої Діви Марії). Під зображенням храму напис в три строки: KOSCIOL KATEDR. – W KAMIENCU POD – 1904. (Костьол Кафедральний у Кам'янці-Подільському. 1904 р.)

Розміри: 19 на 23 мм., з вушком 28 мм., вага 0,63 г.

Матеріал і техніка виконання: алюміній, штампування.

Стан збереження: добрий.

Хронологія: 1904 р.

3. Медальйон (рис. 3)

Рисунок 3.

Загальний опис: двосторонній, овальний; вушко розміщене паралельно до площини зображення. Рельєф контурний.

Опис зображення:

Аверс. Зображення Ісуса в повний зріст з хрестом на грудях, біля ніг з обох боків ангели. На медальйоні представлено образ Ісуса з Назарету – Сина Божого. Ісус стоїть в повний зріст, з руками, складеними на поясі, погляд його спрямований поперед себе. На грудях у Ісуса параман з рівнораменним хрестом, як символ перенесених страждань. Риси аскетично видовженого обличчя – схематичні. На голові – терновий вінець, довкола голови – густо укладені короткі промінчики сяйва, кінці широкої дуги якого сягають плечей. Цей образ втілює смиренність і терпіння.

Реверс. Зображення Тринітарського костьолу. Споруда представлена із північно-східного боку, де на передній план виступає головний фасад храму із брамою до якої ведуть сходи, прикрашені скульптурною композицією. Головний фасад в бароковому стилі, розділений пілястрами тосканського ордену, завершений фронтоном, декорованим скульптурами і вазами. Ліворуч, на трьох пілонах, об'єднаних лучковими склепіннями, зображено костьольну дзвіницю.

Написи:

Аверс. Довкола постаті Ісуса вгорі – JEZUS NAZARANSKI (Ісус Назарянський). Під зображенням дві літери – Р.В., що означають ініціали варшавського видавця медалі Павла Бітчана.

Реверс. Довкола зображення храму, напис вгорі: KOSCIOL TRYNITARSKI, під зображенням напис у дві строки: W KAMIENCU – POD. 1906. (Костьол

Розміри: 20 на 24 мм., з вушком 28 мм., вага 1,23 г.

Матеріал і техніка виконання: алюміній, штампування. Овальна частина алюмінієвої медалі взята в обрамлення із срібла, що демонструє ремонт, здійснений з метою відновлення пошкодженого вушка медалі.

Стан збереження: задовільний.

Хронологія: 1906 р.

Джерела та література:

1. Браїлівський Санктуарій Ісуса Назарянського // http://dp-me.blogspot.com/2015/07/blog-post_29.html
2. Визитное описание каменецкой армяно-римско-католической приходской церкви III-го класса с 1850 по 1856 гг. – Російський Державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі РДІА). – Ф. 822. – Оп. 1. – Спр. 2939. – Арк. 63-67.
3. Гупало В. Релігійні медальйони із поховань у колишньому бернардинському костелі в Дубні на Волині // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 2014. Вип. 18. С. 291–321.
4. Garzdecki J. Mistrz zapomniany: O Michale Greimie z Kamienca. – Krakow: Wydawnictwo Literackie, 1972. – 394 s.
5. Dr. Antoni J. /Rolle/. Zameczki Podolskie na kresach multanskich. Wyd. 2. – Т. 2. Kamieniec nad Smotryczem. – Warszawa-Krakow, 1880. – 304 s.
6. Duchnowski Tomasz M. Medaliki i krzyżyki z XVIII i XIX wieku związane z kultem religijnym na Warmii // Wiadomości Numizmatyczne, R. LVIII, 2014, z. 1–2 (197–198). – s. 219-238.
7. Задорожнюк А., Петров М. Вірменський храм св. Миколи XV-XVIII ст. у Кам'янці-Подільському // Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2009. – 64 с.
8. Katalog medali religijnych, odnoszacych sie do koscjola katolickiego we wszystkich krajach dawnej Polski zbioru T. Rewolinskiego. – Radom, 1887. – 88 s.
9. Пламеницька О. Кам'янець-Подільський. – К.: Абрис, 2004. – 256 с.
10. Пламеницька О. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2005. – 388 с.
11. Расщупкін О. Кам'янець на Поділлі / О. Расщупкін, С. Трубочанінов. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2008. – 112 с.
12. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – Киев, 1895. – 250 с.
13. SYGNATURY CZ. 1 - W kręgu sacrum <http://wkgregusakrum.blogspot.com/>
14. Jarkiewicz Katarzyna. Medalik jako signum servitutis i numisma cakrum. Charakterystyka szczegolowa w obszarze polskiej wytworczosci // Terra culturae. Obszary, transfery, recepcje kultury. Studia oraz szkice o kulturze i historii ed. Ł. Burkiewicz, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum, 2018, 460 s. – S. 367-430.

*Тетяна Герасимчук
м. Кам'янець-Подільський*

ВИДАВНИЧА СПРАВА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано видавничу діяльність у Кам'янець-Подільському на поч. ХХ ст. (до 1920 р.) та ознайомлено з будівлями, що виконували функції редакції, видавничих контор, типографій та друкарень в вище зазначений період.

Ключові слова: видавнича справа, редакція, місцева преса, друкарня, м. Кам'янець-Подільський, Губернська управа.

Розвиток інформаційних технологій і поліграфічного мистецтва сучасності викликає все більший інтерес науковців і суспільства в цілому до історії друкарської справи. Зародження друкарської справи на Поділлі, функціонування друкарських установ, створення перших постійно діючих друкарень мало значний вплив на розвиток суспільства загалом. Цей процес проходив певними магістральними напрямками, одним із яких було виникнення нової якості знання та освіти. Найпотужнішим засобом передачі якого було друковане слово, через що друкарські установи стають надзвичайно затребуваними у

суспільстві. За останній час з'явилося чимало публікацій, присвячених друкарській справі на Поділлі у XIX – початку XX ст., в дослідженнях В. Галатиря [9, с.518], І. Гарнаги [10, с.5], П. Губи [11, с.25], О. Будзея. Аналізом подільських часописів в різні часи займалися Л. Баженов, В. Бездрабко, В. Гандзюк, С. Єсюнін, О. Комарницький, О. Кошель, І. Кревецький, Г. Кучеров, Н. Макогончук, В. Нечитайло, В. Прокопчук, В. Савчук, П. Слободянюк, Ю. Телячий та ін. Значна кількість матеріалів стосується проблемам зародження і розвитку окремих друкарських установ, аналізу того чи іншого періодичного видання, які подають оперативну інформацію про події, які відбуваються в місті.

Друкарська справа на Поділлі бере початок ще з XVII ст. Перші друкарні, які стали передвісниками та основними осередками розвитку друкованих періодичних видань. Саме у цих друкарнях народжувалося, формувалося та розвивалося майбутнє регіональної та загальноукраїнської преси, саме тут були створені перші документи, які заклали початок друкованому слову у українській історії.

В 1608 р. в с. Панівці, що неподалік Кам'янця-Подільського, була відкрита перша друкарня. Очолював її Вавржинець Малюхович запрошений з м. Вільни. Тут друкувалися латинськими і польськими мовами публіцистичні твори викладачів Панівецької кальвіністської школи. Проте Панівецька друкарня проіснувала декілька років.[17]

Наприкінці XVIII ст. на Поділлі з'являються друкарні в містечках Тульчин, Яришев (Могилівського повіту) та Миньківці (Ушицького повіту). У 1770 р. відчинила свої двері Яришівська друкарня в містечку Яришів Могилівського повіту, заснував її разом із місцевою початковою школою Валеріан Дідущицький. Але вона теж проіснувала недовго – близько 20 місяців. Пізніше її за наказом Щенсния Потоцького було перенесено до Тульчина. Також на території діяли Могилівська, Янівська та Жовківська друкарні – всі вони друкували книжки, відозви до населення польською, латинською, єврейською, російською мовами [23, с.204]. В 1795 р. – була відкрита друкарня в Могилеві-Подільському. У 1798 р. у Кам'янці-Подільському була заснована друкарня при губернському правлінні [26, с.1].

Існує твердження, що друкарня спочатку знаходилась на Губернаторській площі (тепер площа Вірменський ринок), а пізніше на Великій або Ринковій площі (тепер площа Польський ринок).

Будинок, де розміщувалась друкарня зведений у 1782 р. як духовна семінарія, у північно-західному куті площі Польський ринок. Первісно це був двоповерховий будинок у формі літери П, східний фасад якого виходив на площу. Документ «Розподіл квартир в місті Кам'янці-Подільському» від 8.10.1789 р. фіксує наявність уже збудованої семінарії, що перебуває у власності Кам'янецької катедрі. У цій будівлі римо-католицька духовна семінарія розміщувалась до 1793 р. Після ліквідації дієцезії в 1795 р. споруду колишньої семінарії конфісковано російською владою в державну скарбницю та з 1798 р. призначено під Губернське правління і його друкарню. В архівних матеріалах цього періоду зазначається, що в будівлі розташовувалась Держдрукарня, котрій пізніше присвоєно ім'я Леніна, нині це Кам'янець-Подільська міська друкарня [25, с.2-3] (Рис.1)

Друкарня займалась випуском циркулярів, наказів, бланків для Губернських повітових і міських установ, а 3 січня 1838 р. вийшов перший номер першої щоденної газети краю «Подольские губернские ведомости» [26, с.3]. «Подольские губернские ведомости» (рис.2) – це була головна газета Поділля – офіційний орган губернської влади. Відображаючи офіційну точку зору, газета виступала як провідник державної політики та ідеології. Виходила газета щосуботи, а з 1885 р. – ще й щосереди. Складалася вона, як це і передбачало положення 1837 р., з двох частин: офіційної та неофіційної. Офіційну підписували посадові особи. Серед редакторів неофіційної частини «Подольских губернских ведомостей» були секретар губернського статистичного комітету Віктор Карлович Гульдман, наглядач губернської друкарні Андрій Іванович Ільницький, секретар губернського статистичного комітету Василь Васильович Філімонов. Газету у різні роки редагували: Ф. Вуйчич, Л. Братчанський, В. Гордійчук, А. Маньковський, А. Солуха, А. Ільницький, З. Шкура, Ф. Литвицький, Радомський, Л. Чекерський, В. Гульдман, В. Філімонов, М. Цигольник, М. Статкевич. Гульдману навіть вдалося перетворити «Подольские губернские ведомости» на щоденне видання з програмою великих провінційних приватних газет. Але дворічний (упродовж 1898-1899 рр.) досвід видання показав, частково через матеріальні, а частково і цензурні умови, неможливість існування на Поділлі щоденної газети. Тому з 1900 р. «Подольские губернские ведомости» повернулися до звичного графіка виходу: двічі на тиждень [27].

У 1910 р. газета «Подільські губернські відомості» продовжує виходити двічі на тиждень: щосуботи та щочетверга російською мовою. Вартість підписки складала 20 коп. за 1 номер, 1 руб. – за 1 місяць, 2,5 руб. – 3 місяці, 4 руб. – за півроку та 6 руб. – за рік підписки на газету. Газета надалі складається з двох частин: офіційної та неофіційної, що становлять 6-8 аркушів. Крім того до багатьох номерів газети додавались додаткові аркуші – різнопланові відомості та додатки (наприклад, відомості про кількість

проданої нерухомості в губернії, про кількість тварин в приватних домогосподарствах по всій території губернії або додатки з різними оголошеннями про торги на теренах губернії, про підписки на губернську періодику). Офіційна частина газети містила про службові кадрові рішення і зміни, накази губернатора, повідомлення від поліцейських управ губернії, повідомлення про продаж державних маєтків та торги в околицях губернії. Неофіційна частина видання містила статистичні дані по усіх уїздах губернії, різні новини та невеликі оголошення [7, с.4]. 81 рік часопис виходив російською мовою і тільки з 25 травня 1918 р. – українською. З 3 січня по 22 травня 1918 р. замість газети «Подільські губернські відомості» тимчасово виходила щоденна українська демократична газета «Поділля» (рис.3). Друкувалася газета у Кам'янець-Подільській Губернській Друкарні, видавало її Губернське Правління, редагували К. Вегера, С. Карпенко, М. Статкевич з дозволу Австро-Угорської цензури [18,с.109].

В друкарні випускалось ще одне періодичне видання – щоденну демократичну безпартійну газету «Наш шлях». Газета «Наш Шлях» видавалася в місті з 1919 р. і в 1920 р., коштувала від 8 до 20 карбованців. Україномовна газета містила: рубрику «Вісті» – повідомляла про місцеві новини, новини з усієї України та з-за кордону; рубрику «З преси» – інформує короткі й цікаві замітки із закордонної преси; рубрику «Хроніка» – висвітлює події, які будуть відбуватися наступного дня (засідання міської управи, університету, розклад лекцій та культурно-освітньої заходів університету, учительської Семінарії). Окрім того видання було насичене оголошеннями різного типу: про робочі вакансії, про прийом вихованців у семінаріях, про драми та п'єси в культурно-розважальних закладах міста. Газета містить також некрологи, з яких можна дізнатись про дату смерті та родинні відносини відомих постатей міста. Цікаві та дуже інформативні були оголошення Українського Народного Університету, які оприлюднювали семестрову програму факультетів університету, де вказувався предмет викладання, прізвище та науковий ступінь викладача. Крім того зазначалось приміщення в якому читались лекції [7, с.2]. Головним редактором даного видання в 1920 р. був Іларіон Костенко. Видавцем газети «Наш Шлях» було українське товариство «Селянин». Редакції і контора газети розташовувалась на території Нового плану, в приміщенні Українського клубу, на перехресті колишніх вулиць Петроградської та Кишинівської (тепер вулиці Лесі Українки та Драгоманова) [6, с.1].

В 1920 р. губернська друкарня була перейменована в Першу Радянську друкарню. В листопаді 1920 р. після остаточного приходу більшовиків у місто, починають виходити «Вісті» – орган Кам'янець-Подільського військового революційного комітету та Кам'янецького бюро КП(б)У. Газета містила вісті з фронту, вісті з-за кордону, вісті з усієї «Радянської федерації», відомості про партію та її програми, офіційні накази, постанови та звернення (деякі з них друкувались російською). В деяких номерах друкувались відомості з місцевого життя та оголошення (деякі також друкувались російською мовою) [5]. Редакція газети розташовувалась за адресою вул. Троїцькій,22. Домоволодіння за цією адресою належало Фрід-Померанц Ісааку. Дана парцеля розташовувалась в східній частині вулиці Троїцької (тепер Зарванської) та мала протяжність із заходу на схід, із вулиці Зарванської до Довгої. Згідно генерального плану площа садиби становила 168,37 кв.саж. та складалась з трьох кам'яних будинків [15, с.1-12]. Редакція газети, ймовірно, розташовувалась в одноповерховому будинку з напівпідвальним поверхом, який центральним фасадом виходив на Троїцьку (Зарванську) вулицю. Пізніше садиба за зазначеною адресою була націоналізована і в 1925 р. належала Житловому кооперативу ім. "9 січня" [15, с.14]. У роки Другої Світової війни будинок був зруйнований [24, с.6] та відбудований в наш час.

На поч. ХХ ст. Кам'янець-Подільська друкарня стала одним з найбільших поліграфічних підприємств на Правобережній Україні. Тут видавались книги, видання повітового і окружного комітетів, статистичні довідники, наукові записки інститутів Кам'янця-Подільського краєзнавча література, журнали, літературні альманахи, а також газети і плакати. Губернська друкарня виконувала замовлення установ, випускала газету, друкувала «Кооперативний листок», бюлетені «Врачебно-санитарная хроника», «Ветеринарная хроника», інші видання земства.

В другій пол. ХІХ ст. – на поч. ХХ ст. в місті з'являється ряд поліграфічних видавництв. Свої друкарні відкривають Свято-Троїцьке братство, Д. Крайз, С. Киржацький, Л. Ландвігер, Б. Вайнбаум, Станкевич та інші, які друкували періодичні видання. В окремих архівних джерелах є згадки що станом на 1911 р. на Поділлі було відкрито 60 друкарень [4]. Редакції та контори, які займались збором матеріалу, написанням, редакцією та оформленням місцевої періодици розташовувались в будинках Старого міста і Нового плану.

У липні 1906 р. в Кам'янці-Подільському побачив світ перший номер газети «Каменчанин», редактором якої був міщанин, власник типографії А. Ландвігер. Редакція та приватна типографія розташовувалась в триповерховому будинку Ландвігера, що знаходився за адресою вул. Троїцький узвіз,1. Будинок

центральним фасадом виходив на Площу Троїцьку. Газета «Каменчанин» проіснувала недовго і після 7-го номера її видання припинилось.

На вул Бульварній, що простягається на Новому плані (сьогодні – Шевченка) в будинку Киржацького розміщувалась редакція щоденної політичної церковно-суспільної і літературної газети “Подолія”, яка друкувалась в Кам’янці-Подільському з 1906 р. Сергій Киржацький – священик, учитель Подільської духовної семінарії, власник типографії в Кам’янці-Подільському. У 1907 р. приватна друкарня Киржацького перейшла під керівництво друкарні Свято Троїцького братства [18, с.111-112]. Як і більшість тогочасної преси “Подолія” містила статті констатуючого та фактологічного характеру. Газета містила крім офіційної поточної інформації з щоденного губернського та єпархіального життя, ще і різноманітний історичний та етнографічний краєзнавчий матеріал наукового характеру. На сторінках вказаного видання широко пропагувалися рішення 38-го Подільського єпархіального з’їзду, які передбачали вивчення в Подільській духовній семінарії української літератури, історії України та Поділля, а також вивчення у церковно-парафіяльних школах рідної мови. Головним редактором періодики був С. Киржацький, до редакції видання входили Є. Сіцинський і С. Должевський.

В період з 1910 по 1916 р. поширеною була щоденна політична, суспільна і сільськогосподарська газета «Подоланин», яка виходила у Кам’янець-Подільську. Видавалася вона Подільським союзом російських націоналістів, а головним її редактором була Л. Наталюк. «Подоланин» займав відкриту монархічну позицію, а тому на його сторінках здійснювалася активна пропаганда патріотизму, ідей про визвольний характер війни та її значимості для «возз’єднання» усіх «русских» земель під скіпетром Росії [21, с.46-47]. Газета “Подоланин” друкувалась в друкарні Свято-Троїцького братства.

На вул. Троїцькій в будинку Германа розміщувалась редакція та контора щоденної україномовної газети «Україна». Згідно інвентарної справи, будинок Германа мав адресу: вул. Троїцька,24 (вул. Леніна, Раковського) Це парцеля, яка розміщувалась ліворуч від в’їзду з Новопланівського мосту, складалась з чотирьох кам’яних будинків та мала площу 173,28 кв. сажнів (788,8 м²). Ймовірно, редакція газети “Україна” розташовувалась в одноповерховому будинку, що виходив на вул. Троїцьку, так як решта будівель мали вихід на вул. Троїцький спуск та вул. Довгу [14, ark.3]. Газета видавалась з 1919 р. в місті. В 1920 р. один номер газети для пересічного громадянина коштувала 25 карбованець, місячна переплата вартувала 750 крб. Дане періодичне видання інформувало: про новини і телеграми з-за кордону; політичні вісті; новини церковного, академічного (університетського) життя; замітки з преси; містило короткі літературні твори або ж їх уривки. Цікавим є те що кожен номер мав довідник, який містив інформацію про діяльність та місце розміщення установ нашого міста. Друкувалась газета в друкарні Кам’янець-Подільського Державного Університету, яка була сформована та оснащена в лютому 1919 р. [20, с.59-60]. У 1920 р. вищезгадана друкарня університету придбала друкарню Свято-Троїцького братства і була підпорядкована Міністерству преси та інформації.

Загалом, в 1919-1920 рр. тут друкували такі часописи: «Українське слово» (редактор не зазначений; виходила газета за сприянням подільської інтелігенції), вищезгадану газету «Наш шлях» та орган Кам’янецького повітового комітету комуністичної партії «Сільська біднота» (редактор не зазначений). За підтримки Кам’янецького університету виходила щоденна газета «Новий шлях», яка з 26-го червня 1919 р. змінила назву на «Трудовий шлях». Редагував газету Леонід Білецький. Через брак коштів замість журналу «Село» Подільська Губернська народна управа за сприяння губернського комісара Степури видавала екстрені випуски щоденної газети «Село», де містилися накази Директорії УНР, звернення комісаріату, відомості про суспільно-політичне життя Поділля, інформація про діяльність «Просвіти», огляд преси, місцева хроніка, новини театру та музики. Редагував газету редакційний комітет [18, с.113].

В будинку Давіда Бергера, що на площі Польський ринок, знаходилась редакція та контора газети «Подільський край». Це була садиба в північно-західній частині площі Польський ринок та складалася з двоповерхового кам’яного будинку [16], що виходив на площу та двоповерхового кам’яного флігеля, який формував червону лінію Гімназійного провулку [13, с.27]. Будинок був зруйнований в період Другої світової війни і до сьогодні не зберігся. На місці вищезгаданого будинку зараз знаходиться будинок друкарні (адреса Польський ринок,2). Часопис Єврейської громади «Подольський край», який висвітлював потреби місцевого єврейського населення, події у місцевому суспільно-політичному, державному та культурному житті [9, с.519-520]. Дане видання виходило в місті ще з 1916 р. та в 1920 р. «Подольський край» було суспільно-політичною та літературною газетою, яка друкувалась щоденно російською та українською мовами. Місячна підписка на газету з доставкою додому для громадян міста коштувала 100 рублів., один номер газети вартував 5 рублів. Газета «Подольський край» містила 2 сторінки різнобічної інформації. Це були хроніки дня, телеграми з-за кордону, рубрика «Місьцеве життя» та різного типу

оголошення. Плата за оголошення на 1 сторінці вартувала 10 рублів за стрічку, на 2 сторінках – 5 рублів за стрічку.

Редакторами і видавцями даної газети в різний час були Ш.Л.Фукс, міщанин М.Н.Самсонов, син місцевого священика І.Ф.Недельський, міщанин М.М.Оксман. Видавництво Ш. Фукса розміщувалось в житловому будинку на західній стороні сучасної вулиці Зарванської.

В приватній типографії С. Тукбіндера з серпня 1920 р. друкувалась настінна газета «Укроста» (рис.4). Газети «Укроста» передруковувала матеріали з газети «Правда» постанови Радянської влади. Значне місце в газеті відводилось фронтовому життю. Була також рубрика «Місцеве життя» із різними замітками та оголошеннями. Стінгазета вмещувала повідомлення з Одеси, Харкова, Москви та інших міст. На вересень-листопад 1920 р. видання газети припинилось [22, с.4]. Видавцем настінної газети було Кам'янець-Подільське відділення Укроста [3, с.1].

В №3 готелю Метрополь, що на вул. Троїцькій знаходилась редакція та контора газети «Трудова Громада». Українська селянсько-робітничка газета «Трудова Громада» виходила з 1919 р. щодня крім понеділків та післясвяткових днів. Вартість для кам'ячан 10 гривень, для всіх інших людей 11 гривень. На першій сторінці газети виділеним шрифтом був вписаний лозунгами «Борітесь – поборітесь», «Вся влада трудовому народові», «Хай живе соціалістичний інтернаціонал» [2]. Дана періодика містила офіційний відділ, новини міста, країни та з-за кордону, хроніку міста, листи в редакцію, замітки з інших періодичних видань. Газета видавалась друкарнею товариства «Дністер». Приватне українське видавництво «Дністер» розпочало свою діяльність в Кам'янець-Подільському з 1908 р. з виданням творів С. Руданського, І. Волошиновського та ін. Подільське видавниче товариство «Дністер» у своїй видавничій діяльності намагалось охопити всі сторони наукового, культурного і освітнього життя. Особливу увагу приділяло видавництві підручників, художньої літератури та преси на Поділлі [20, с.58]. Склад продукції друкарні товариства «Дністер» знаходився на території Нового плану, по вул. Олександрівській, 3 в будинку Марцінкевича. Садиба із будинком Марцінкевича формувала червону лінію лівої сторони вул. Олександрівської (сьогодні Соборної) і розміщувалась навпроти Собору Олександра Невського та складалась з двох-поверхового будинку та двох флігелів. У 1922 р. дана садиба була закріплена за Наросвітою, а в 1926 р. в приміщенні будинку розміщувалась бібліотека.[12, арк.1] В будинку Марцінкевича знаходилась ще і редакція та контора газети «Подольская жизнь». Дане видання друкувалось також в друкарні «Дністер».

Друкарня Товариства «Дністер» з вересня 1920 р. друкувала ще одну щоденну періодику – газету «Слово». Проте, щотижневик «Слово» видавався ще в 1907-1909 рр. за участі М. Порша, В. Садовського, С. Петлюри у Києві. [19,с.409] Кам'янецька газета «Слово» була громадською, політичною та літературною газетою, яка видавалась українською мовою. Редакція та контора знаходилась в вище згаданому будинку Марцінкевича на вул. Олександрівській, 3. Газета нараховувала 4 сторінки і містила офіційний відділ, де друкувалися накази Головної команди військ Української народної республіки та звернення до громадян та офіційні вісті по Україні і з-за кордону та неофіційну частину, де писали про місцеве життя, оголошення, листи в редакцію і короткі літературні твори. Цікавою інформацією для дослідника сьогодення є статистичні дані, що містились в газеті [1].

Масового розповсюдження набуло друкування україномовних періодичних видань у 1917-1920 рр., зокрема на Поділлі видавалось близько 250 україномовних часописів, з них у Кам'янці – 40. Деякі часописи були переведені з Києва та Львова до Кам'янця, який став на той час столицею Української Народної Республіки (УНР). У Кам'янці видавалися різнопланові, переважно україномовні газети: партійні («Боротьба», «Воля»), урядові («Вістник Української Народної Республіки»), безпартійні («Наш шлях»), законодавчі («Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки»), релігійні («Голос Подольської Церкви»), військові («Козак», «Козацька думка»), бюлетні Українського Телеграфного Агентства тощо. Розширилася географія видань преси: «Козак» (Нова Ушиця), «Известия Военно-Революционного Комитета VII армии» (Проскурів), «Народні бажання» (Ольгопіль), «Стрілецька думка» (Проскурів; Дунаївці; Старокостянтинів) та ін. Газети пропагували українську освіту, науку, літературу, мистецтво. Осередками української культури стали Кам'янецький державний університет, Український і Робітничо-селянський клуби.

Частину подільської преси видавало товариство «Просвіта». 15 грудня 1918 р. вийшов перший номер газети Подільського товариства «Просвіта», запровадженої Юхимом Сіцинським, «Життя Поділля». Першим редактором часопису був професор Українського державного університету, громадський діяч та літературознавець Леонід Білецький, пізніше до активної співпраці залучений Михайло Грушевський, з 25 лютого цього ж року редагував газету новоутворений Комітет українських соціалістичних партій, посаду відповідального секретаря обіймали Володимир Січинський, Андрій Животко. Видання «Життя

Поділля» позиціонувало себе як незалежна демократична газета. Друкувалася газета у друкарні Подільської Губернської Народної Управи [18, с.120].

Зі встановлення радянської влади періодична преса стала розглядатися більшовиками як головна ідеологічна зброя у боротьбі за радянізацію України. Склався формальний поділ преси за напрямками: на партійну, радянську, профспілкову, комсомольську, кооперативну, видання громадських організацій, хоча усі вони перебували під невиспним наглядом більшовицьких партійних органів. Змінилося обличчя газет – обов'язковим атрибутом кожної з них стали, наприклад, передові статті, в яких редактори видань, виходячи з настанов Комуністичної партії, визначали пріоритетні завдання друкованих органів на різних напрямках роботи. Встановлення жорсткого партійного контролю над пресою призвело до збіднення її змісту. Газетні сторінки заповнювалися одноманітними матеріалами (постановами партійних органів та іншою обов'язковою інформацією). Були здійснені кроки щодо забезпечення періодичних видань однотипною, політично перевіреною інформацією [19, с.409]. У квітні 1921 р. Радянська влада націоналізувала всі друкарні й провела їх організацію з метою укрупнення.

Отже, періодична преса Поділля є важливою складовою української журналістики поч. ХХ ст. та є цінним джерельним матеріалом для дослідження тих змін, які відбувалися в суспільному та політичному житті міста. Аналізуючи газетні періодичні видання, які виходили в Кам'янці-Подільському, можна зробити висновки:

- преса поч ХХ ст. є багатим і змістовним джерелом для дослідження історії міста;
- дає можливість дослідити життя національних меншин на Поділлі у контексті взаємовідносин з корінним українським населенням, розповідає про їхнє становище, культуру та розвиток;
- серед великого розмаїття газетних періодичних видань, що побачили світ на початку ХХ ст. на Поділлі, українською мовою видавалось дуже мало, більшість видань були російськомовні;
- газетні видання подають інформацію про місцезнаходження та розміщення редакцій та контор на території міста, а також дають можливість прорахувати кількість видавництва та друкарень на теренах Кам'янця-Подільського.

Додатки:

Рис.1 Будівля міської друкарні. Фото поч. ХХ ст.

Рис.2 Титули газет “Подільські губернські відомості”

Рис.3 Титул газети “Поділля”, 1918 р.

Рис 4. Газета “Укрроста” від 22 серпня 1920 р.

Джерела та література:

1. Газета «Слово» – 30 вересня 1920р. – №2. // Бібліотека КПНУ ім. Огієнка. Відділ рідкісних книг, інв. № 17607
2. Газета “Трудова громада” – Зсічня 1920р. – № 2(146) // Бібліотека КПНУ ім. Огієнка. Відділ рідкісних книг, інв. № 17608
3. Газета “Укроста. Каменец-Подольское отделение.” – 22 августа 1920-№7 – С.1 // Бібліотека КПНУ ім. Огієнка. Відділ рідкісних книг ім. – інв. № 17597.
4. Газета Є – 6 серпня 2020 р. // Електронний ресурс – Режим доступу: https://ye.ua/istiriya/44103_Cey_den_v_istoriyi_Hmelnichchini__6_serpnya.html
5. Газета «Вісті» – №2 – 29 грудня 1920 р. // Бібліотека КПНУ ім. Огієнка. Відділ рідкісних книг. – інв. № 17898
6. Газета «Наш шлях» – 13 січня1920р.-С.1. // Бібліотека КПНУ ім. Огієнка. Відділ рідкісних книг. – інв. № 17611.
7. Газета «Наш шлях» – 1 лютого 1920р. – С.2. // Бібліотека КПНУ ім. Огієнка. Відділ рідкісних книг. – інв. № 17611
8. Газета “Подільські губернські відомості” – 12 червня 1910 – 4 с. – Бібліотека КПНУ ім. Огієнка. Відділ рідкісних книг. – інв №105045
9. Галатир В. Періодична преса м. Кам’янця-Подільського проблеми становлення місцевих органів державної влади Правобережної України в добу Гетьманату П. Скоропадського // Матеріали XIV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції (14-15 листопада 2014р) /під редакцією Л.В. Баженова. – Кам’янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2014. – С.518-522.
10. Гарнага І, Коваленко С. Найстаріша друкарня // Радянське Поділля. – 1982. – 4 серпня.
11. Губа П.І. Преса як джерело вивчення історії національно-демократичної революції в Україні (1917-1920 рр.) /П.І. Губа // УІЖ. –1999. – №4. – С.29-40.
12. Інвентарна справа на домоволодіння по вул. Котовського,3. // Фонди НІАЗ «Кам’янець» – Інв №933/5816 – арк.1,2,13.
13. Інвентарна справа на домоволодіння по Центральній пл. 18. // Фонди НІАЗ «Кам’янець» – Інв №,330/5213– 27 с.
14. Інвентарна справа на домоволодіння по вул. Троїцький,24 // Фонди НІАЗ «Кам’янець» – інв.№ 405/5288.
15. Інвентарна справа на домоволодіння по вул Троїцькій,22 // Фонди НІАЗ «Кам’янець» – інв. №249/4956 – 14с.
16. Держархів Хмельницької обл., ф.249, оп.1,с.4898, арк.37
17. Ісаєвич Я. Українське книговидання: Витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. [Електронний ресурс] . – Режим доступу: <http://www.history.org.ua>
18. Залізнюк О.С. Газетна періодика Поділля в електронній базі Відділу газетних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Просвітницька діяльність бібліотек вищої школи: проблеми, досвід, перспективи: матеріали науково-практичної конференції бібліотек вищих закладів освіти Хмельницького методичного об’єднання [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://lib.khnu.km.ua/about_library/naukova_robota/konf_2016/konf_2016.pdf . – С. 108-122.
19. Калакура Я.С., Головка С.В. та ін. Історичне джерелознавство: підручник. – Київ:Либідь, 2002 – С.409
20. Крик Н.В. Книговидавнича діяльність в період Директорії УНР / Н.В. Крик // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Сер. : Історична та філологічна. – 2013. – Вип. 10. – С. 58-65
21. Куцик Р. Російськомовна преса Київщини, Поділля та Волині у 1914-1917 рр. // Етнічна історія народів Європи. - збірник наукових праць, Вип. 50 – Київ, 2016. – С.45-50.
24. Назаренко Є. Свідчать газети // «Радянське Поділля» – 11 травня – 1984. – С.4.
25. Огієнко І. І. Історія українського друкарства / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик; Ред. кол.: Ю.П. Дяченко, В.О. Замлинський, Л.Г. Мельник, Ю.М. Мушкетик, В.Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. П. Тараник, Ф. П. Шевченко (голова). – К.: Либідь, 1994. – 448 с.
26. Осетрова Г. Історична довідка. Житловий будинок по вул. Зарванська7/1 (вул. Троїцька,22).-2011, С.6 // Фонди НІАЗ “Кам’янець”, інв № 3904.
27. Свінціцька Л.І. Коротка історична довідка. Будинок католицької духовної семінарії, пл. Польський ринок,18 // Фонди НІАЗ “Кам’янець”, науковий архів, 2015. - С.2-3.
28. Шадура О.Ю. Історія розвитку регіональної преси Хмельниччини//Збірник наукових праць з актуальних проблем економічних наук — Харків, 26-27 травня 2017 р. – С.1
29. Електронний ресурс — Режим доступу: https://kampod.at.ua/publ/znakhidki_vid_o_budzeja/istoria/kam_janecki_chasopisi_vid_zarodzhennja

ПОДІЛЬСЬКА ГУБЕРНСЬКА РАДА ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ: ІНСТИТУЦІЙНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ТА ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД

У повідомленні аналізується процес формування Подільської губернської ради, спричинений поваленням самодержавства в Росії наприкінці лютого 1917 р. Подано перелік самоврядних та громадських інституцій, які делегували своїх представників до органу представницької демократії Подільської губернії.

Ключові слова: революція, громадськість, рада, губернський комісар, вибори, зібрання.

Після повалення самодержавства в Росії наприкінці лютого 1917 р. у практичній площині достатньо гостро постало питання щодо формування нових органів влади у регіонах імперії. Рішенням Тимчасового уряду ліквідовувалися посади губернаторів та віце-губернаторів, а натомість запроваджувалася посада губернських і повітових комісарів, на яких покладалися обов'язки представництва на місцях органів центральної виконавчої влади.

Водночас завдяки ініціативам громадськості виникали різні громадські структури, які також намагалися впливати на ухвалення рішень місцевого значення. Це, зокрема, ради робітничих депутатів, ради солдатських депутатів, селянські спілки, національні інституції. Однак найбільш впливовими на початку революції виступали ради громадських організацій, які масово формувалися і на Поділлі. З огляду на важливість цих структур у суспільно-політичному житті регіону, дослідники неодноразово зверталися до аналізу їхньої діяльності [1; 2; 3; 4; 5; 6].

Однак власне Подільській губернській раді громадських організацій спеціальних розвідок присвячено не було. У даному повідомленні автор ставить за мету проаналізувати процес формування впливової суспільної структури в контексті її інституційної репрезентації та персонального складу.

Слід наголосити, що на Поділлі заснування губернської ради не входило до числа першочергових у стратегії місцевої громадськості. Останні зосереджувались передусім на організації міських та повітових структур. Втім, 10 березня 1917 р. Подільський губернський комісар отримав телеграфне повідомлення від Міністра внутрішніх справ князя Г. Львова, в якому він досить чітко сформулював чергове завдання щодо конструкції місцевих органів влади. У телеграмі, зокрема, зазначалося: «Із повідомлень, що надходять, стає зрозумілим, що на місцях з метою підтримки порядку та влаштування управління на нових засадах виникає в одній і тій самій місцевості низка громадських комітетів різних за назвою та складом, діяльність яких не завжди погоджена. З метою погодження планомірного виконання майбутніх завдань щодо управління Тимчасовий уряд вважає за необхідне об'єднати існуючі та ті, що зорганізуються невдовзі, комітети в губернські, повітові та волосні, а в більш великих центрах у міські та містечкові комітети. В цих комітетах повинні бути представлені інтереси всіх груп населення даної місцевості. Губернські комітети повинні скеровувати та об'єднувати діяльність повітових, міських та інших місцевих комітетів. Погоджуючи свою діяльність з відповідними комітетами тимчасові губернські комісари, на яких покладені обов'язки губернаторів, та повітові комісари є уповноваженими особами та виконавчими органами Тимчасового уряду на місцях» [7].

Відтак на Поділлі ініціатива з формування губернської ради належала губернському комісару П. М. Александрову. Щоправда, в регіоні спостерігалися поодинокі випадки, коли ініціатива виходила знизу. Так, зокрема, було у Гайсині. 31 березня 1917 р. Гайсинський повітовий комісар інформував Подільського губернського комісара про те, що в засіданні Гайсинського повітового виконавчого комітету обраними до Подільського виконавчого комітету стали прапорщик Олександр Григорович Кешоли та мировий суддя Сава Єгорович Кроленко [8].

Аби надати процесу певної плановості, Подільський губернський комісар за власною ініціативою скликав у Вінниці представницьку нараду, яка тривала два дні – 15-16 квітня 1917 р. У її роботі брали участь повітові комісари та уповноважені представники від повітових та міських виконавчих комітетів. Крім інших рішень, ухвалених учасниками наради, був визначений порядок формування губернської ради. Норми представництва були наступними:

«1) Від повітових рад громадських організацій або повітових виконавчих комітетів – по 3 делегати від кожного повіту.

2) Від міських рад громадських організацій або міських виконавчих комітетів цих міст із населенням понад 25 тисяч – по одному делегату від міста.

3) Від Ради солдатських та робітничих депутатів – по 3 делегати від кожного повіту. Від тієї ж Ради в м. Кам'янці – 2 від солдат та 2 від робітників. Існування організацій повинно бути затвердженим повітовими Радами громадських організацій.

4) Від організованих груп трудового селянства, а де таких немає, від волосних комітетів – 3 делегати від кожного повіту. Якщо у майбутньому виникнуть окремі структури трудового селянства, то вони мають право додатково послати ще одного делегата від повіту.

5) Українські та єврейські політичні і просвітницькі, польські та російські культурні або благодійні організації – по 2 делегати від кожної національності від губернії» [9].

Надсилаючи 19 квітня 1917 р. повітовим комісарам це рішення, Подільський губернський комісар П. М. Александров зауважував, що необхідно на місцях познайомити з цим документом усі наявні організації та проінформувати, що перше засідання губернської ради заплановано на 7 травня 1917 р. в приміщенні Пушкінського Народного дому в Кам'янці-Подільському [10].

Цього ж дня канцелярія губернського комісара надіслала окремі повідомлення громадським інституціям губернського центру. Зокрема, відповідний лист був направлений Римо-католицькому благодійному товариству у м. Кам'янці. Правління організації просили зв'язатись із усіма польськими організаціями, аби обрати двох своїх представників до губернської ради [11]. 24 квітня 1917 р. аналогічний лист отримала Рада об'єднаних єврейських організацій м. Кам'янця [12].

Слід зазначити, що від самого початку виконання цього завдання на місцях виникли окремі зауваження. Зокрема, Літинський повітовий комісар Т. Стемповський вказував, що загальний аналіз змісту вимоги щодо норм представництва від повіту передбачає делегування дванадцяти делегатів, з яких шестеро мають представляти раду солдатських та робітничих депутатів (по троє від кожної). Але якщо врахувати той факт, що на теренах Літинського повіту перебувають лише охоронна козака сотня та писарська і конвойна команди при Управлінні військового начальника у складі приблизно 130 осіб, спільної солдатської ради у цих частин немає, то чи буде справедливим надати право військовим делегувати аж три представника. Стемповський просив роз'яснення, як діяти в цій ситуації [13].

Відповідь від губернського комісара була миттєвою: «На Ваш запит від 24 цього квітня № 390 повідомляю, що Губ. Народа визначила запросити в Раду 3-х представників від кожного повіту від Ради солдатських та робітничих організацій, а не по 3 від солдатських і робітничих організацій. Таким чином політичні організації солдат і робітників кожного повіту будуть мати в Раді 3-х представників, а не 6. Питання про те, чи визнавати наявні в повіті організації робітників і солдат вирішується радою громадських організацій. Якщо з'ясується, що ці організації об'єдналися, то їх спільна рада уповноважує 3-х делегатів. Якщо вони існують окремо, – одна організація уповноважує – 2-х, а інша одного делегата. Якщо, врешті, існує тільки робітнича або тільки солдатська організація – то такі уповноважують трьох делегатів» [14].

1 травня 1917 р. розпочалася активна стадія висунення делегатів. Так, Кам'янець-Подільська рада робітничих депутатів обрала своїми представниками до губернської ради Павла Олександровича Самулевича та Миколу Андрійовича Коста [15]. Брацлавська повітова рада робітничих, селянських та солдатських депутатів делегувала члена повітового комітету Герша Соломоновича Голігера, Юзефа Антоновича Бельського та Онисима Івановича Мороза [16].

Об'єднане засідання делегатів містечкових Рад робітничих депутатів Летичівського повіту обрало своїм представником Лазаря Мойсейовича Фінгера [17]. У свою чергу, Рада робітничих і солдатських депутатів Могилева-Подільського делегувала до губернської ради громадських організацій заступника голови ради Йосифа Іхілева Блата, депутата військової ради Могилів-Подільського гарнізону, лікаря Сергія Івановича Добролюбова та солдата Никифора Івановича Шпаковського [18].

6 травня 1917 р. Балтська рада робітничих депутатів виписала мандат Зелману Шабсоновичу Мимхі як своєму представникові в губернській раді. Наступного дня це ж саме зробила Проскурівська рада солдатських та робітничих депутатів. Мандат отримав член виконкому ради солдатських і робітничих депутатів Анатолій Антонович Дубінін [19].

Від Ольгопільського повіту станом на 3 травня був уповноважений член повітового виконавчого комітету Іван Сергійович Христич [20]. У свою чергу Літинський повітовий виконавчий комітет підтримав кандидатури Сави Васильовича Костюка, Федора Калиновича Слободянюка, Якова Діомидовича Карпачова та Прокопа Дмитровича Лісового [21].

Селяни Гайсинського повіту делегували до губернської ради Федора Зиновійовича Ковалю та Сергія Федоровича Бурлаченка [22], а селянська спілка Монастирської волості Брацлавського повіту – Прокопа Івановича Пилявоза [23].

5 травня 1917 р. Ямпільський повітовий виконавчий комітет делегував до губернської ради Григорія Васильовича Темчуренка, Василя Сидоровича Перекатова та Івана Петровича Косицького [24]. Цього ж дня відповідне посвідчення отримав член Могилів-Подільського міського виконавчого комітету Мендель Йосифович Фрайберг, якого обрав міський виконком [25]. Член Летичівського повітового виконавчого комітету Борис Самуїлович Куперман отримав посвідчення 6 травня [26]. Іван Іванович Войтков та Федір Миколайович Багрій були підтримані спільним рішенням Летичівського повітового виконавчого комітету та Летичівської ради селянських депутатів [27]. Наразі фельдфебель Олександр Кирилович Терлецький був підтриманий до губернської ради Летичівською радою селянських депутатів [28].

Проскурівський повітовий виконавчий комітет в засіданні 5 травня 1917 р. обрав до складу Подільської губернської ради голову з'їзду мирових суддів Проскурівського округу Д. М. Ципурдеева та інженера Бориса Зусевича Когана [29]. Кам'янець-Подільський повітовий виконавчий комітет делегував членів комітету Івана Юліановича Качуровського, Юліана Васильовича Гарбулінського та Пантелеймона Йосифовича Блонського [30].

Рада Кам'янець-Подільських об'єднаних громадських організацій делегувала до губернської ради М. А. Альтера [31].

Подільське українське товариство «Просвіта» до складу губернської ради обрало Павла Степановича Гречинського та Віктора Кіндратовича Приходька [32]. Щоправда, 8 травня 1917 р. Подільському губернському комісару надійшов лист за підписом голови Кам'янецької «Просвіти» К. Солухи, в якому від української громадськості замість Приходька делегувався Трохим Іванович Павловський. Це було пов'язаним із тим, що Віктор Кіндратович був обраний від селянської ради [33].

Лише 8 травня 1917 р. визначилася із своїми представниками польська громадськість Поділля. Зокрема, повітовий комісар польської об'єднаної організації К. С. Червинський повідомив губернський виконавчий комітет, що ними обраний Альфред Євгенович Журовський [34]. Наразі представником від Римо-католицького благодійного товариства виступив Юліан Антонович Гіжицький [35].

Список учасників першого засідання Подільської губернської ради громадських організацій нами вже було оприлюднено [36].

В контексті нашого дослідження наголосимо ще на одній обставині. В організаторів представницького зібрання під час підготовки засідання виникли неочікувані проблеми. Вони були пов'язані з місцем засідання. Ще 27 квітня Подільський губернський комісар отримав повідомлення від коменданта Головної квартири Головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту, в якому йшлося про те, що з 5 травня 1917 р. у Пушкінському Народному домі розпочинає свою роботу фронтовий з'їзд армій Південно-Західного фронту, а тому надати у користування приміщення не має змоги [37].

Така ситуація спонукала П. М. Александрова звернутися за допомогою до Кам'янець-Подільської міської думи. Він просив для проведення зібрання відпустити зал міської управи [38]. Однак, як з'ясувалося невдовзі, зал управи також був зайнятий у цей день. Своє засідання планувала провести рада громадських організацій міста Кам'янця-Подільського. З огляду на це, губернський комісар звернувся окремим відношенням до голови ради, аби той переніс засідання. У разі неможливості цього, він пропонував кам'янчанам зібратися в приміщенні губернського правління [39].

Це звернення знайшло позитивний відгук. 2 травня 1917 р. голова Кам'янець-Подільської ради громадських організацій В. Собічевський інформував П. М. Александрова про те, що засідання міської громадської інституції перенесено на 6 травня [40]. Напередодні проведення форуму газета «Подільнин» повідомила для загального відома, що плановане засідання Подільського губернського виконавчого комітету відбудеться 7 травня 1917 р. в приміщенні Кам'янець-Подільської міської управи [41].

Крім того, П. М. Александров окремо звернувся до Кам'янецького міського виконавчого комітету з проханням повідомляти усіх адресатів та можливих особистих звернень про те, що перше засідання Подільської губернської ради відбудеться в приміщенні міської управи на Романівському проспекті [42].

Перше засідання Подільської губернської ради громадських організацій відбулося 7 травня 1917 р. З обговорюваними питаннями та ухваленими рішеннями можна ознайомитися у документальному збірнику, де міститься його повний протокол [43].

Таким чином, зміна суспільно-політичного режиму в Росії після повалення самодержавства призвела до формування нових органів місцевої влади. Завдяки ініціативі мас засновувалися громадські структури, які намагалися впливати на вирішення важливих питань місцевого значення. На Поділлі губернська рада громадських організацій була створена лише 7 травня 1917 р., коли відбулося її перше засідання. Значну ініціативу в її скликанні проявив Подільський губернський комісар П. М. Александров. Аналіз до-

кументальних джерел дає підстави стверджувати, що рада формувалася за демократичною процедурою і відображала політичні симпатії, принаймні активної частини, населення станом на весну 1917 р.

Джерела та література:

1. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Подільські містечка в добу Української революції 1917–1920 рр. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. 320 с.
2. Завальнюк О. М., Стецюк В. Б. Земства Поділля в добу Української революції 1917–1920 рр. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 220 с.
3. Логінов О. В., Семенко Л. І. Вінниця у 1917 році: Революція у провінційному місті. Вид. 2-е. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. 272 с.
4. Реєнт О. П., Рекрут В. П. Нариси життя Літинщини 1917–1921 рр.: революційні події та повсякденність /наук. ред. В. А. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. 298 с.
5. Рекрут В. П. Нариси життя Гайсинщини. Українська революція (1917–1921 рр.): Події. Особи. Роздуми. Книга 1: Доба Української Центральної Ради (4 березня 1917 – 29 квітня 1918 рр.). Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018. 420 с.
6. Коржик С. Летичів та Летичівщина у вирі Української революції 1917–1921 рр. Хмельницький: ФОП А. М. Стрихар, 2019. 91 с.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України). Ф. 1792. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 131–132.
8. Там само. Спр. 65. Арк. 3.
9. Там само. Арк. 4–4 зв.
10. Там само. Арк. 4 зв.
11. Там само. Арк. 6–6 зв.
12. Там само. Арк. 7–7 зв.
13. Там само. Арк. 10–10 зв.
14. Там само. Арк. 11–11 зв.
15. Там само. Арк. 14, 15.
16. Там само. Арк. 19, 20, 21.
17. Там само. Арк. 22.
18. Там само. Арк. 36, 37, 38.
19. Там само. Арк. 58.
20. Там само. Арк. 16.
21. Там само. Арк. 24, 25, 26, 27.
22. Там само. Арк. 28, 29.
23. Там само. Арк. 32.
24. Там само. Арк. 34.
25. Там само. Арк. 39.
26. Там само. Арк. 45.
27. Там само. Арк. 46, 47.
28. Там само. Арк. 48.
29. Там само. Арк. 49.
30. Там само. Арк. 59, 60, 61.
31. Там само. Арк. 42.
32. Там само. Арк. 44.
33. Там само. Арк. 77.
34. Там само. Арк. 76.
35. Там само. Арк. 78.
36. Поділля в добу Української революції. Рік 1917: Док. та мат. / ред. кол.: І. М. Шоробура (відп. ред.), В. Р. Адамський, В. Г. Байдич, Ю. І. Блажевич, О. М. Галус, Ю. В. Легун, Н. В. Маковська, В. М. Островий; упоряд.: В. Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2017. С. 198–199.
37. ЦДАВО України. Ф. 1792. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 8.
38. Там само. Арк. 9.
39. Там само. Арк. 12–12 зв.
40. Там само. Арк. 17.
41. Объявление // Подолянин (ежедневная, политическая, общественная и сельскохозяйственная газета). Каменец-Подольск. 1917. 7 мая. С. 1.
42. ЦДАВО України. Ф. 1792. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 57.
43. Поділля в добу Української революції. Рік 1917: Док. та мат. / ред. кол.: І. М. Шоробура (відп. ред.), В. Р. Адамський, В. Г. Байдич, Ю. І. Блажевич, О. М. Галус, Ю. В. Легун, Н. В. Маковська, В. М. Островий; упоряд.: В. Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2017. С. 199–208.

ПОДІЛЬСЬКА ЗВИТЯГА 4-Ї ЗОЛОЧІВСЬКОЇ БРИГАДИ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ ВЛІТКУ 1919 РОКУ

Стаття присвячена історії Української Галицької армії Поділля. На конкретних фактах простежується бойовий шлях 4-ї Золочівської галицької бригади на теренах Подільського краю влітку 1919 року. Відмічаються основні складові цього процесу, їх місце в загальному контексті збройної боротьби за українську державність на Поділлі влітку 1919 року.

Ключові слова: галицьке військо, Поділля, Українська Галицька Армія

В середині липня 1919 року, в силу попередніх домовленостей між керівництвом УНР і ЗОУНР, на Поділля прибула Українська Галицька армія. В цей час УНР знаходилася в критичній ситуації, республіканська армія фактично контролювала лише невелику територію навколо Кам'янця-Подільського. Прибуття галичан значно посилило бойовий потенціал українців, дало змогу об'єднаній армії провести низку наступальних операцій, і мати сподівання на успішне протистояння з противниками національної української державності.

Тривалий час ареною збройної боротьби були терени Поділля. Завдячуючи значній кількості досліджень та різноманітних публікацій ми на сьогодні досить чітко можемо розкрити загальну картину перебігу зазначених подій. В той же час, залишається ще багато моментів, пов'язаних із деталізацією тих чи інших бойових дій, функціонування окремих підрозділів тощо. В контексті останнього, вважаємо за необхідне простежити бойовий шлях 4-ї Золочівської бригади галицького війська, яка стала однією із головних діючих осіб у процесі боротьби за українську державність на Поділлі влітку 1919 року.

4-а бригада УГА належала до одного із найбільш боєздатних підрозділів галицького війська, сформованого ще під час листопадово – грудневих подій українсько-польської війни 1918 року на Західній Україні. Командували послідовно полковник Чмелик (до 21 липня 1919 р.), отамани (майори) Ляковський та С. Шухевич (з серпня) [2, с. 5]. Це військове формування входило до складу 2-го корпусу УГА, очолюваного полковником Арнольдом Вольфом. Бригада мала у своїй структурі кілька куренів, кожен яких нараховував по 400-800 бійців і мав в своєму розпорядженні до 20 кулеметів.

Після переходу Збруча 4-а бригада як і весь 2-й галицький корпус зосередилася в районі Мар'янівни – Оринина [4, с. 63]. Незабаром корпус було передислоковано східніше: Шатава, Безнісківці, Дунаївці. Однак відпочивати не довелося.

22 липня радянські війська ударом з півночі захопили Смотрич і Мар'янівну, чим створили загрозу для 2-го корпусу галичан [3, с. 18]. Тому останні одразу ж перейшли в контрнаступ. Силами трьох бригад вдалося змусити ворога відступити. У ході цих бойових дій 4-а бригада зайняла Чорну. Все ж таки, територія, яку опановував 2-й корпус була за мала. Потрібно було розширити район його дислокації. Тому, враховуючи, що спільних сил наддніпрянців і наддністрянців було достатньо для успішного протистояння на північній ділянці українсько-більшовицького фронту, було вирішено розпочати наступ на Проскурів (2-й корпус УГА, УСС і Запорізька група армії УНР) [4, с. 72-73].

Наступ розпочався 26 липня. Уже цього дня 4-а бригада зайняла Глушківці, а інші бригади корпусу увійшли в Морозів, Бебехи, Петраші, Зіньків [3, с. 20]. Наступного дня успіх було розвинуто. Золочівці оволоділи районом Ярмолинців і готувалися для удару по Проскуріву [5, с. 71].

28 липня 4-а бригада вирушила в північному напрямку. Цього ж дня нею було здобуто Солобківці [4, с. 63]. А вже 29 липня золочівська бригада спільно з підрозділами армії УНР вступила до Проскурова, де переможним, парадним маршем пройшла його вулицями і, не затримуючись, вирушила на Гринівці, де наштовхнулася на опір з боку Червоної армії. Однак це не стало серйозною вадою для подальшого руху бригади [4, с. 74].

На 30 липня під контролем галичан були всі переправи через Бужок – від Ярославки до Орлинців, західніше переправи контролювали УСС. Для повного оволодіння районом над річкою Бужок частини 4-ї бригади зайняли Пашутинці, а розвідка дійшла до Западинців [4, с. 75].

У перші дні серпня відділи 4-ї бригади під командуванням сотників Іванова і Гадзейки розбили радянські частини і захопили бронепоезди «Богунець» і «Комуніст» сильної конструкції (по шість гармат і 12 кулеметів), яким дали назву «Галичина» та «Черепаша». Як згадував у своїх мемуарах С. Гайдучок, бій

з радянськими бронепоездами був запеклий і тривав цілий день. Завдячуючи батареї січовиків вдалося пошкодити залізничну колію як попереду, так і позаду, що серйозно вплинуло на підсумок бою [1, с. 11].

Паралельно з Проскурівською операцією Запорізька група армії УНР завдавала дошкульних ударів більшовикам на вапнярському напрямку [4, с. 75].

Такий успіх відкрив можливість проведення подальшого наступу. Адже на початок серпня 1919 р., в результаті отриманих перемог, об'єднані українські армії здобули плацдарм для подальших наступальних операцій. Він розташовувався з півночі по лінії р. Бужок (УСС), Меджибіж (21-ша бригада), Деражня (7-ма бригада), околиць Жмеринки (група Ю. Тютюнника); з півдня і заходу його межі проходили по річках Дністер і Збруч, зі сходу – по лінії Вапнярка – Яруга (3-тя дивізія). З розширенням плацдарму та захопленням важливих стратегічних напрямків перед українськими арміями постало питання про проведення більш широких генеральних наступальних операцій [4, с. 75-76].

Згідно плану вищого військового керівництва (штабу Об'єднаного українського війська на чолі з Головним отаманом С. Петлюрою), планом, на першому етапі 2-й галицький корпус спільно з січовиками мав наступати на Старокостянтинів – Кульчин, з виходом на р. Хомору. Іншим корпусам поставили завдання просуватися через Летичів – Літин на фронті Янів – Уланів – Любар. У подальшому передбачалось розгорнути два корпуси УГА на лінії Козятин – Бердичів – Житомир, а 2-й корпус – в районі Шепетівки для підтримки наступу на Коростень, а запорожці, здобувши Вінницю, мали прикрити правий фланг наступаючих на Київ українських військ. Групі отамана Ю. Тютюнника, яка наступала на Брацлав – Христинівку, поставили завдання прикрити лівий фланг військ О. Удовиченка. Волинську групу та частини УСС відвели в резерв.

1 серпня корпус УСС розпочав рух в північному напрямку, а 3 серпня, прикриваючи його праве крило, на прохання Є. Коновальця, фактично самочинно, зняли з місць частини 2-го корпусу УГА. Вони просувались обережно, і вже наступного дня 4-а бригада переможно увійшла в Кузьмин і Старокостянтинів. В районі Кузьмина – Красилова вона перебувала декілька днів. В цілому наступальні операції мали невиразний характер. Зосередивши більші сили (близько 1500 вояків), радянські війська вирішили скористатись сприятливою ситуацією і 10 серпня, атакувавши групу отамана Шашкевича (4-а і 21-а бригади), відбили Старокостянтинів. Галичани змушені були відступити і зайняти оборону вздовж річок Хомора і Случ [4, с. 82-83].

Для захисту Проскурова від можливої небезпеки з боку поляків (їхня 6-а дивізія розташовувалась по Збручу) в район Війтівців 6 серпня було передислоковано Волинську групу. Хоча й українські підрозділи відступили під ударами значно слабшого противника, проте небезпеки втрати Проскурова не існувало. До того ж, повернення втрачених позицій було лише справою часу, так як в районі Проскурова знаходилась значна кількість підрозділів 2-го корпусу УГА, які у будь-який момент могли розпочати наступ і відвоювати втрачені позиції, що і сталося незабаром. Після цього під український контроль потрапили Шепетівка і Полонне. 4-а ж бригада оперувала в районі Сульжина. Фактично бойові дії вийшли за межі Поділля. На території краю залишилися лише тилові структури [4, с. 83].

Таким чином, 4-а Золочівська бригада галицького війська впродовж другої половини липня і середини серпня 1919 року була активним учасником збройної боротьби за українську державність на теренах Поділля. Її підрозділи становили бойову основу 2-го корпусу УГА. Тому впродовж усього цього часу вони були постійними учасниками бойових операцій, які проводив зазначений корпус. За цей короткий час вона покрила себе славою, неодноразово успішно громила більшовицькі війська, подекуди здобуваючи серйозні трофеї, на кшталт бронепоездів, котрі потім неодноразово прислужилися українській справі.

Джерела та література:

1. Гайдучок С. З листків слави 4 золочівської бригади. Літопис Червоної Калини. 1930. Ч.4. С. 11.
2. Гайдучок С. На Старокостянтинів. Літопис Червоної Калини. 1930. Ч.5. С. 5-6.
3. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. Нью-Йорк: Червона Калина, 1974. 325 с.
4. Завальнюк О. М., Олійник С. В. Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.): монографія. Вид. 2-е. доп. і перероб. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. 292 с.
5. Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році: короткий історичний огляд. 2-е вид. Мюнхен, 1946. Кн. 2. Ч. 3. 200 с.

ІНОЗЕМНІ ПІДРОЗДІЛИ АРМІЇ УНР В КАМПАНІЇ 1920 РОКУ НА ПОДІЛЛІ

У статті досліджено участь іноземних підрозділів у складі Армії УНР під час Східної кампанії 1920 року, зокрема спільного наступу польсько-українських військ на Київ. На основі джерел і літератури, автор розкрив деталі служби іноземних солдат в українському війську, їх участь у Зимовому поході, боях із більшовиками. Особливо проаналізував контингенти російських і козацьких підрозділів, що підлягали українському командуванню і взяли участь у контрнаступі восени 1920 р. на Поділлі.

Ключові слова: 3-я російська армія, Армія УНР, іноземці, Козацька бригада, Окремий кінний полк, Поділля.

У квітні 1920 р. розпочався останній етап збройної боротьби за незалежність України, що було наслідком підписання Варшавської угоди і окремої Військової конвенції між урядами УНР і Речі Посполитої. Варшава офіційно визнала незалежність України і уряд Симона Петлюри як законних представників українського населення. Взамін, Головному Отаману довелося погодитись на анексію Західної України поляками, але він отримав бажану військову і дипломатичну підтримку з боку нового союзника. Це дало шанс продовжити визвольні змагання і досягти відновлення влади УНР на території України.

На момент початку бойових дій, ситуація для УНР складалась критично. Під її владою залишалось лише одне велике місто – Кам'янець-Подільський, де перебував уряд і військове командування. Армія налічувала менше 20 тис. осіб, а бойового складу – ще менше. Найбоєздатніші частини ще в грудні 1919-го пішли у Зимовий похід по тилах червоних і білих армій, щоби налагодити контакти із повстанцями і поповнити військо. У складі Зимового походу перебувало чимало іноземців. Реєстри військових частин армії УНР, що брали участь у поході, фіксують наявність німецьких, китайських, корейських, татарських, балтійських і єврейських вояків [10, с.417-496].

Під час походу Правобережжям до складу українського війська влились дезертири з Червоної Армії – колишні білі, галичани, примусово мобілізовані росіяни, китайці і корейці. Згодом, значна частина із них влилась до складу Дієвої Армії УНР і продовжувала участь у визвольних змаганнях до 1921 р. Зокрема, у складі 2-ї Волинської дивізії було утворено Чорноморський повстанський кіш, до складу якого входили й неукраїнці, а очолив цей підрозділ російський генерал В. Галкін – колишній офіцер гетьманської армії [10, с.58]. На бік українців також перейшли декілька загонів ЧУГА, у більшості це були німецькі галичани, що не бажали воювати на боці більшовиків. Серед них були і брати Шепаровичі – відомі галицькі старшини, із родини німецьких колоністів. Вони продовжили воювати у складі Армії УНР до кінця року [3, с.323-324].

Напочатку Київської кампанії у квітні 1920 р. до складу армії УНР увійшли і перші козацькі частини. Серед них варто згадати полк донських козаків під командуванням осавула М. Фролова, згодом він буде підвищений у званні і стане підполковником Армії УНР. Донці Фролова відігравали велику роль, оскільки мали колосальний військовий досвід. Їх доля також складалась драматично: частина із них складалась із примусово мобілізованих донців з Червоної Армії, які у 1919-му перейшли на бік ген. Денікіна [4, с.409]. Однак після відступу білих з Правобережжя, частина їх армії вирішила пробиватись до Польщі через Правобережжя («Бредівський похід»). Перетнувши польський кордон, армія ген. Бредова була інтернована, але декілька донських сотень відмовились здавати свою зброю полякам і приєднались до 3-ї української дивізії ген. О. Удовиченка [2, с.138-139]. Окрім донців Фролова до складу українського війська влились ще декілька сотень козаків різного походження, але їх розподілили про українським підрозділам.

Через свою невелику численність, Окремий козацький полк використовувався у якості кавалерійського резерву у дивізії Омеляновича-Павленка. Полк відіграв роль кінної розвідки, а також проводив рейди по тилах червоних. Під час відступу українського війська за Дністер у червні 1920 р., Окремий козацький полк Фролова здійснював прикриття українських частин, згодом брав участь у кінних рейдах і контратаках. За спогадами М. Омеляновича-Павленка та ген. О. Удовиченка, донські козаки проявили високу бойову майстерність і дисциплінованість [4, с.426; 7, с.98-101].

На відміну від інших українських частин, донці тримались стійко, незважаючи на величезні втрати. Полк поповнювався за рахунок донських, терських і кубанських козаків інтернованих у Польщі. Надзвичайно важливу роль донці Фролова відіграли під час контрнаступу українського війська у вересні 1920 р.

Вони брали участь у визволенні Бучачу, Кам'янця, Дунаївців, Нової Ушиці. Донці, незважаючи на втрати, громили відділи, набагато чисельніші за свій підрозділ і загалом відіграли велику роль в успіху союзницького контрнаступу на Поділлі [7, с.104-107]. Під час радянського наступу у листопаді 1920 р. полк Фролова здійснив найбільш важку операцію в історії свого підрозділу – їм було доручено якомога довше затримати наступ кінноти Г. Котовського, щоби дати час українському уряду та біженцями евакуюватись з Кам'янця за Збруч, до Польщі. Донські козаки здійснили кавалерійський рейд в район Вінниці і відтягнули на себе частину червоної кінноти, при цьому втративши 2/3 свого особистого складу і більшість коней [7, с.120]. Але своє завдання вони виконали, а під час евакуації через Збруч саме донська кіннота прикривала відступ українців.

Ще одним козачим підрозділом у складі Армії УНР була Донська бригада осавула О. Сальнікова. Вона складалась із перебіжчиків-козаків, котрі були примусово завербовані у 1-шу Кінну армію С. Будионного у 1920 р. Як тільки вони потрапили на Західний фронт, то одразу перейшли на бік поляків. Представники ген. П. Врангеля намагались залучити ці козацькі підрозділи на свій бік, але Сальніков не хотів підпорядковуватись російському командуванню. Польська сторона дала козакам вибір: або приєднатись до армії білоруського ген. Булак-Балаховича, або до Армії УНР. Сальніков та його офіцери обрали другий варіант і увійшли до складу українського війська.

Вперше спроба направити козаків на Поділля у червні 1920 р. завершилась невдачею, оскільки козаки не хотіли підпорядковуватись українському командуванню, але вже восени вони змінили свою думку [9, с.78]. У жовтні 1920-го р. козацькі загони Сальнікова, після завершення доукомплектування, були переведені в Україну. Спочатку їх відправили в район Шепетівки, а згодом – до Волочиська. Вони повинні були прикривати лівий фланг українського війська під час ймовірного контрнаступу з метою звільнення Правобережжя. Козаки Сальнікова повинні були наступати на Брацлав [5, с.115]. Однак червоні розпочали свій наступ раніше, чим зірвали плани українського командування. Загони Сальнікова прикривали відхід Армії УНР і 3-ї російської армії через Збруч і відступили з території Поділля 21 листопада [2, с.146].

Найбільш активну роль з-поміж козацьких частин відіграла Окрема козака бригада осавула В. Яковлева. Він походив із кубанських козаків і в 1919 р. очолював Вовчухівський партизанський загін, котрий набув недоброї слави через грабежі і погроми, що вчиняли козаки в українських землях. Саме ця сторінка біографії заважала порозумінню між Яковлевим і українською стороною. Однак, осавулу все ж вдалося зібрати під своїм прапором декілька козацьких полків, при чому різного походження: терських, донських, кубанських, уральських, оренбурзьких [5, с.407]. Усіх їх об'єднали в Окрему козаку бригаду. Представники барона Врангеля, Російський Політичний Комітет Б. Савінкова, білоруських отаман С. Булак-Балахович – усі хотіли отримати козаків Яковлева, однак від погодився лише на включення до складу української армії [6, с.55].

Будучи авантюристом, осавул не хотів підпорядковуватись російському командуванню, а в складі Армії УНР він зберігав внутрішню автономію, що окремо оговорювалось у підписаній військовій конвенції від 30 жовтня 1920 р. До того ж, ген. Омелянович-Павленко погодився передати до складу Окремої козачої бригади донський полк Фролова, за погодженням останнього [5, с.410]. Наприкінці жовтня козака бригада Яковлева прибула на Поділля, в район Чорного Острову. Вона складалась із 3-х полків: донського, терського і Вовчанського драгунського. Загальна чисельність – близько 1,7 тис. осіб. Однак коней було всього 1 тис., а тому не всі козаки могли прийняти участь у бойових діях [2, с.152].

Незважаючи на брак дисциплінованості і внутрішні конфлікти, козака бригада проявила себе з кращого боку. Коли розпочався наступ червоних, кінноту Яковлева використали у якості кінного авангарду, котрий вирушив по тилах червоним, зокрема на Літин і Вінницю. У районі Деражні, козаки діяли спільно із Чорними Запорожцями і нанесли більшовикам відчутних втрат. Зокрема, вони вирізували кількасот бійців Башкирської кінної бригади і захопили багато трофеїв, окрім того успішно діяли проти кінноти Г. Котовського [4, с.450]. Проте невеликі локальні успіхи не змогли змінити повну ситуацію на фронтах. 21 листопада козаки Яковлева прикривали евакуацію українських військ через Збруч, а деякі загони продовжували утримувати переправи через річку. При цьому, одна із сотень, де служили осетини, добровільно перейшла на бік червоних [5, с.411].

Існував також проект утворення Кубанської сотні в складі Окремої кінної дивізії полк. І. Омеляновича-Павленка. У 1920 р. у різних загонах Дієвої армії воювало багато вихідців із Кубані. Вони були розкидані по різних підрозділах і українське командування вирішило утворити єдиний кубанський загін у складі кінної дивізії. Однак, процес затвердження та утворення її ускладнювався політичними перемовинами [2, с.154]. Лише наприкінці жовтня 1920 р. українське командування видало розпорядження про утворення Кубанської сотні, яка мала по мірі поповнення утворити окремий дивізіон. Але через початок

радянського наступу, цей підрозділ не був сформований. Номінальним командиром був сотник І. Цапко – кубанський старшина, що до того служив у 4-му кінному полку Окремої кінної дивізії [5, с.412].

Окрім козачих, під українським командуванням восени 1920-го р. опинилась і 3-я російська армія ген. Б. Пермикіна. Вона складалась із інтернованих частин генерала Бермондта-Авалова, що діяв у Латвії, Естонії і Білорусі, з Північно-Західної армії Юденича і загонів С. Булак-Балаховича [6, с.54-56]. У її створенні активну участь взяв і очільник Російського Політичного Комітету Б. Савінков. Сам ген. Пермикін не хотів підпорядковуватись уряду барона Врангеля, а також вважав ідею перевезення своєї армії до Криму запізнілою і неможливою, а тому погодився на підписання військової конвенції з українцями. Згідно неї, під час перебування на Правобережній Україні, 3-я російська армія офіційно підпорядковується українському командуванню в особі М. Омеляновича-Павленка. Саме він скеровував усі операції союзницької армії [4, с.439-440].

Загальна чисельність союзників складала близько 4 тис. багнетів і шабель, на озброєнні була також 16 гармат окремої батареї. Офіційно, 3-я російська армія визнавалась допоміжним окремим корпусом, який підлягав лише верховному командуванню і не входив до українських загонів. Союзники тримали фронт в районі Чорного Острову і Волочиська [1, с.520]. У контрнаступі, що планувався українським командуванням, армія ген. Пермикіна повинна була наступати вздовж залізниці від Проскурова до Літина, Жмеринки і Вінниці [2, с.128-129]. Але атака більшовиків сплутала усі плани союзників, оскільки червона кіннота вдарила на правому фланзі і потіснила українські війська до Дністра.

У той же час північніше, де знаходились російські загони, червоні не проявляли активності, і командарм Омелянович-Павленко завдав контрудару по їх наступаючим військам. 3-я російська армія у складі двох піхотних дивізій завдала удару у напрямку Бара і прикривала дорогу на Проскурів [1, с.525-526]. Союзникам вдалося потіснити більшовиків і захопити багато полонених, однак вони понесли значні втрати. 15 листопада кіннота Г. Котовського захопила Дунаївці, чим розсікла єдиний український фронт. 2-га Волинська дивізія і 3-я російська армія виявились відрізаними від українських сил у Кам'янці. В таких умовах, український уряд розпочав евакуацію через Збруч в районі Волочиська [4, с.468]. Окрім українськи військ, була евакуйована і армія ген. Пермикіна. Таким чином, спільна польсько-українсько-російська кампанія зазнала невдачі, що ознаменувало завершення збройної боротьби за Українську державу.

Висновки. Кампанія 1920 року стала останньою спробою українського уряду відвоювати Наддніпрянщину і реалізувати проект Української держави принаймні на частині території. Активну участь у бойових діях взяли представники інших народів – німці, росіяни, татари, козаки, поляки. Була зроблена спроба утворити єдину антибільшовицьку коаліцію із народів Східної Європи, але вона зазнала невдачі. У складі Армії УНР існували російські, козацькі та польські підрозділи, котрі допомагали українцям у визволенні території від червоних і незважаючи на військову поразку продемонстрували здатність до об'єднання перед обличчям спільної загрози.

Джерела та література:

1. Ковалев Е. Из Польши на Украину с 3-й Русской Армией генерала Врангеля. Исход Русской Армии генерала Врангеля из Крыма. М.: ЗАО Центрополиграф. 2003. С. 515-529
2. Карпус З. Східні союзники Польщі у війні 1920 року. Торун, 1999. 246 с.
3. Кучерук В. Українська Галицька Армія: довідник / Львівський історичний музей. Київ: Київська нотна фабрика, 2010. 448 с.
4. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання / Упоряд.: М. Ковальчук. К.: Темпора, 2007. 608 с.
5. Руккас А.О. «Разом з польським військом: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа). Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2013. 480 с
6. Симонова Т. Советская Россия (СССР) и Польша. Русские антисоветские формирования в Польше (1919–1925 гг.). Москва: Квадрига; Зебра Е, 2013. 368 с.
7. Удовиченко О. Від Дністра до лінії перемир'я і відворот за Збруч. За Державність. Каліш, 1935. № 5. С. 76-124.
8. Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії Війська України: істор та культура. Нью-Йорк: Червона Калина, 1971. 264 с.
9. Українсько-московська війна 1920 року в документах. Ч. 1: Оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки. Варшава, 1933. 423 с.
10. Тинченко Я. Лицарі Зимових походів. 1919-1922 рр. К.:Темпора, 2017. 760 с.

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ В НОВО-УШИЦЬКОМУ РАЙОНІ У 1920-ТІ РОКИ

У статті розглядається етнонаціональна ситуація на теренах Ново-Ушицького району в період політики «коренізації». Аналізується еволюція національної політики радянської влади у досліджуваний період. Простежуються методи проведення «українізації» та шляхи залучення національних меншин (євреїв, поляків) до так званого «радянського будівництва».

Ключові слова: *українізація, національна політика, євреї, поляки, росіяни, етнічні процеси, українознавство.*

Ново-Ушицький район у середині 1920-х рр. був найбільшим районом Кам'янецького округу. Його площа становила 438, 9 квадратних верств (понад 45, 5 кв. км.). До складу району входило 64 населені пункти [1, с. 2-3]. Строкатим був етнічний склад його населення. Згідно всесоюзного перепису населення 1926 р. тут проживало 42417 українці (близько 89%), 1526 росіян (3,1%), 3582 євреї (4,3%), 1702 поляки (3,5%). Інші етнічні спільноти (німці, молдаване) були зовсім малочисленими і склали тільки 0,1% в загальній структурі населення Ново-Ушицького району [2, с.2-5]. Ці відомості наведено, однак, без урахування жителів районного центру. Нова Ушиця поряд із Кам'янцем-Подільським та Дунаївцями входила до трійки міст округу, тому відомості по ній подавались в офіційних документах окремо. Станом на 1 січня 1926 р. у Новій Ушиці проживало 6095 осіб (за попереднім міським переписом, що був проведений у березні 1923 р. – 6584). Тобто за цей час населення міста скоротилось майже на 500 чоловік. 62,84% мешканців районного центру становили українці, 30,28% – євреї, 3,45% – поляки, 3,00% – росіяни, 0,43% – інші [3, с. 5-11].

Українці переважали майже в усіх селах району, займались переважно сільськогосподарською працею, поляки проживали у мішаних населених пунктах поряд із українцями. Так, у Новій Гуті налічувалось 493 поляки та 213 українців. Євреї мешкали в першу чергу у містечках Поділля. Так, у Калюсі (Ново-Ушицький район) налічувалось 1192 євреї та 1198 українців. На теренах досліджуваного району проживало також чимало росіян-старовірів, предки які поселились тут ще на початку XVIII ст. Називали їх часто «пилипівцями» за назвою одного із напрямів у старообрядництві. Очевидно, саме вони дали назву селу Пилипи Хребтіївські, де у середині 1920-х рр. мешкало 1073 росіянина та 458 українців [2, с.2]. До речі, за кількістю російського населення Ново-Ушицький район займав перше місце серед усіх районів Кам'янецьчини.

Радянська влада після свого утвердження на теренах Поділля спочатку порівняно невелику увагу приділяла етнонаціональним питанням. Українські, польські, єврейські школи, що були утворені за часів УНР, продовжували функціонувати, але в них було проведено соціальні «чистки», наслідком яких стали звільнення з роботи (а то і арешти) тих педагогів, котрі брали активну участь в Українській національній революції 1917-1921 рр. або негативно ставився до політики більшовиків. Владою було заборонено діяльність єврейських релігійних навчальних закладів (хедерів) та викладання християнства в українських або польських школах.

Однак, у 1923 р. керівниками Радянського Союзу був взятий курс на так звану політику «коренізації». В УСРР вона мала два напрями: українізацію державного і адміністративного апарату та створення органів місцевого самоврядування, навчальних та культурно-освітніх закладів для етнічних меншин (поляків, євреїв тощо).

Практичне запровадження політики «українізації» розпочалось улітку 1923 р. В Кам'янецькому окрузі розпочали діяти окружна та районні комісії з українізації, які періодично перевіряли стан українізації державних і радянських установ. Зокрема, у 1924 р. Ново-Ушицькою районною комісією з українізації було перевірено 25 працівників райвиконкому. З них українців було 20 осіб, євреїв – 2, інших національностей – 3. 13 осіб добре знали українську мову, 11 – не дуже задовільно, 1 зовсім не знав. Для службовців району діяли двомісячні курси з української мови, але часто працівники державних установ їх не відвідували. Великою перешкодою діяльності курсів була відсутність підручників з українознавства. Що стосується діловодства, то воно вже на початку 1924 р. в усіх державних, радянських закладах і установах району було переведено на українську мову [4, арк. 83].

У наступні роки районна комісія з українізації періодично перевіряла стан українізації державних закладів та установ району, проводила іспити з українознавства для службовців, які складались з диктанту або переказу з української мови, усних питань з історії, географії України тощо. Ті особи, які не склали іспиту, відправлялись на повторні курси з українознавства. А тих службовців, які вороже ставились до українізаційних процесів, передбачалось звільнити з державної чи адміністративної служби.

Перевірка, що була проведена восени 1926 р., засвідчила, що 26 службовців Ново-Ушицького райвиконкому, інших державних установ району добре знали українську мову, питання з українознавства, 51 – задовільно, але 21 – незадовільно [5, арк. 146]. Загалом, Кам'янецький округ був одним із найбільш українізованих в Радянській Україні. Однак, комісіями з українізації нерідко відмічалось чимало недоліків: часто керівники установ і закладів, що повинні біли практично впроваджувати українізацію, самі не знали української мови, приймали на роботу осіб, що не знали української мови, а це було заборонено тодішнім законодавством. Якість мовлення багатьох службовців була незадовільною. Усі навчальні заклади Кам'янецького округу (за винятком шкіл для національних меншин) було українізовано, але педагоги Кам'янця-Подільського, Нової Ушиці, Дунаєвця, які мали ще дореволюційну під-

готовку, «українізувались» формально [5, арк. 146]. Найгірше ж українізація проходила серед працівників міліції, ГПУ, інших адміністративних установ, працівників торгової сфери тощо.

Незважаючи на всі труднощі та недоліки, політика «українізації», мала велике позитивне значення. В Ново-Ушицькому районі (як і загалом в УСРР) було створено мережу українських навчальних і культосвітніх закладів (хат-читалень, сільбудів, бібліотек), які значно підняли національну свідомість місцевого селянства. Українці тепер складали більшість серед працівників райвиконкому, інших установ і організацій. Значно піднявся статус української мови, на яку було переведено діловодство у всіх державних і радянських установах.

Іншим напрямом політики «коренізації» було забезпечення культурно-освітніх потреб для етнічних меншин, створення для них національних рад. Національні ради були організовані у тих населених пунктах, де етнічні меншини становили більшість населення і проживали компактними групами. При створенні таких рад бралось до уваги побажання населення, економічні чинники тощо. У серпні 1925 р. на засіданні Кам'янецької окружної комісії було ухвалено проект про утворення кількох національних рад. Зокрема, в Ново-Ушицькому районі передбачалось утворити польську раду в Новій Гуті, єврейську – в Калюсі [6].

До кінця 1920-х рр. в Кам'янецькому окрузі було утворено 13 єврейських, 8 польських і одна російська національні ради. Калюська єврейська сільська рада за даними 1931 р. охоплювала 1204 особи, Ново-Гутянська польська – 760. В Новій Ушиці українське населення обслуговувалось українською радою, а єврейське – єврейською селищною радою [7, с. 44, 47, 60]. Це створювало додаткові труднощі і пізніше влада відмовилась від практики створення двох рад в одному населеному пункті.

Коротко проаналізуємо соціально-економічне та суспільно-політичне становище етнічних меншин Поділля. Переважна більшість євреїв були кустарями або крамарями. Вузький товарний ринок в роки «непу» призвів до жорсткої конкуренції між ними. Багато євреїв розорились, не могли найти роботу, безробіття було великим, а матеріальний стан їх жахливим. Це призвело до того, що на Поділлі у 1924-1925 рр. майже у кожному місті та містечку діяли нелегальні єврейські партії (соціалісти-сіоністи, Гехолуц та інші) [8, арк.28]. Такі осередки були і в Новій Ушиці та Калюсі. Зокрема, в Калюсі до сіоністської організації входило 100 осіб, переважно молодь [9, арк.110]. Вона мала великий авторитет серед місцевого єврейства. Праця організації полягала у тому, що на своїх засіданнях її члени вивчали «Історію Палестини», пропагували еміграцію до Близького Сходу. Осередок мав свою земельну ділянку – 0,5 десятини. Організація була законспірована і складалась з восьми різних груп.

Середня чисельність єврейських нелегальних організацій в Подільській губернії становила 20-25 членів – переважно молодих людей віком від 16 до 30-ти років. Крім вивчення івриту, забороненого владою, єврейської історії, сіоністи різко критикували соціально-економічну політику радянської влади, зокрема, виступали проти створення єврейських колгоспів на території Південної України, натомість підтримували ідею про еміграцію євреїв до Палестини [9, арк. 111].

Влада використовувала по відношенню до єврейських нелегальних партій різні методи: агітаційні та силові, що включали арешти та виселення найбільш активних членів цих об'єднань за межі України. Намагаючись зменшити соціальну напругу в містечках та покращити матеріальне становище їх мешканців, керівництво УСРР почало переселяти євреїв, які бажали працювати на землі, до інших регіонів України, де їм надавала деяка державна допомога. З Поділля у 1925 році пропонувалось переселити на південь України 2 тис. дворів (включаючи 1 тис. дворів – з Кам'янецького округу). Наряд по Кам'яниччині був розподілений між Ново-Ушицьким та Китайгородським районами [10]. Однак, під впливом сіоністів євреї спочатку поставились до цієї кампанії негативно. Так, в Новій Ушиці, коли було оголошено про переселення євреїв до Катеринославської губернії, ніхто не записався. Євреї говорили, що там вони швидко помруть з голоду [9, арк. 129].

Незважаючи на це, у 1924-1925 рр. з Кам'яниччини було переселено на південь України 120 єврейських родин, які утворили 9 сільських колективів. Передбачалось збільшити число переселенців за рахунок безробітних євреїв [11]. Починаючи з 1928 р., оскільки всі вільні земельні фонди УСРР було вичерпано, Всесоюзний переселенський комітет розпочав переселення євреїв з Правобережної України до Далекого Сходу. Завдяки цим заходам вдалось дещо зменшити напругу в містечках Поділля, але матеріальне становище переважної більшості їх мешканців продовжувало залишатись важким.

Польське населення Поділля знаходилося від впливом Римо-католицької церкви і дуже насторожено ставилось до дій радянської влади. У 1925 р. польська безпартійна конференція у Ново-Ушицькому районі пройшла, на думку місцевої влади, незадовільно. На конференцію з'явилося тільки близько 40 делегатів, які ставили дуже незручні для радянських функціонерів питання, наприклад про дозвіл викладання у школах Біблії тощо [12, арк.9]. У 1926 р. на Поділлі вперше відбулись вибори до польських рад. У Новій Гуті Ново-Ушицького району до складу польської ради було обрано переважно заможних селян та представників католицької громади, а партійні і комсомольські кандидатури було провалено [13, арк.2.]. Це свідчило про те, що попередній склад ради, до якого входили і комуністи, ніяким авторитетом у селянства не користувався. Польські селяни переважно були середняками і ніякого бажання до колгоспного руху не виявляли, працювали на своїй власній землі.

У 1920-ті роки розвивалась освіта етнічних меншин. Слід відзначити, що євреї та поляки ставились до відкриття національних освітніх закладів дещо по-різному. Якщо містечкові євреї підтримували заходи щодо створення єврейських трудових шкіл, то міські – реагували на ці заходи не так позитивно. Так, у 1924 р. загальні батьківські збори Ново-Ушицької семирічної школи ім. К.Маркса, на яких були присутні 125 осіб (переважно – євреї), прийняли резолюцію, в якій просили, щоб викладання в цій школі і далі здійснювалося російською мовою [14, арк.

147]. Своє рішення батьки учнів мотивували тим, що оскільки «на Україні державними мовами є російська та українська, причому російська мова з історичних причин має перевагу, тому нам бажано, щоб діти вивчали російською мовою інші предмети» [14, арк. 147]. Батьки учнів писали, що російська мова поширена у містах, на залізницях, на підприємствах, а єврейська – лише у побуті, тому бажали, щоб їхні діти не були ізольовані від загального життя в Україні, від стосунків з іншими етносами. Вони відмічали, що в Новій Ушиці вже була єврейська школа, яку відвідувало 30-40 дітей, в той час як у школі з російською мовою викладання навчалось близько 200 дітей (з них переважну більшість становили євреї). Незадоволення батьківського комітету викликало і те, що у місті не було досвідчених вчителів, які добре знали єврейську мову. Подібні випадки помічались у Проскуріві та Хмільнику Подільської губернії. Там також батьки писали скарги після того, як російські навчальні заклади, де більшість учнів складала євреї, були переведені на мову викладання їдиш (навчання на давньоєврейській мові в радянські часи було забуто). Однак, на їх побажання ніхто не зважав. А після того як діти звикли до викладання предметів новоєврейською мовою це питання взагалі відпало [15, арк. 99].

На відміну від євреїв поляки, навпаки, наполягали на негайному відкритті навчальних закладів з польською навчання мовою і писали численні заяви до місцевих органів народної освіти. Так, поляки села Липини Кам'янецького округу у своїй скарзі до окрвно відмічали, що їх прохання про відкриття польської школи райвно не задовільнив, внаслідок чого «діти не мають можливості отримувати освіту рідною мовою» [16, арк. 45]. Згодом це прохання окружною владою було задоволено. У березні 1924 р., йдучи на зустріч бажанням поляків, культ секція Кам'янецької наросвіти погодилась відкрити кілька польських шкіл у Ново-Ушицькому районі при умові, що поляки їх будуть утримувати на власні кошти [16, арк. 78].

Проблема виникла із обслуговуванням шкільною освітою дітей росіян-старовірів. В деяких населених пунктах Поділля (зокрема, в селі Пилипи Хребтіївські Ново-Ушицького району) росіяни відмовлялись посилати своїх дітей до школи з українською мовою викладання, вимагали, щоб навчання їх дітей здійснювалось рідною російською мовою [17, арк.18]. Згодом цей недолік було усунуто.

У 1929-1930 навчальному році на Кам'яниччині функціонувало 36 польських, 27 єврейських, 6 російських школи [18]. За соціальним станом, більшість учнів єврейських шкіл були дітьми кустарів, польських – селян, російських – діти старовірів. Працювало 28 єврейських та 20 польських пунктів з ліквідації неписьменності, які відвідувало відповідно 558 та 391 осіб. Діяло також 15 єврейських та 14 польських хат-читалень, 15 єврейських, 3 польських, 6 українсько-польських бібліотек в хатах-читальнях. В Ново-Ушицькому районі наприкінці 1920-х років працювала єврейська семирічна школа у районному центрі (викладали 9 вчителів, навчалось 305 учнів), а в Заміхові та Калюсі – єврейські початкові школи. Польські початкові навчальні заклади були в Новій Ушиці (там один вчитель навчав 53 дитини) та в Новій Гуті, де два педагога працювали з 48 дітьми. У Пилипах Хребтіївських навчання у початковій школі для 40 дітей здійснювалось російською мовою одним вчителем. Всі інші навчальні заклади Ново-Ушицького району були україномовними [19, арк. 52-62].

Отже, в період політики «коренізації» всі етнічні спільноти Кам'яниччини отримали широкі можливості для задоволення своїх культурно-освітніх потреб, хоч не слід забувати, що навчання в радянських трудових школах було прокомуністичним, суттєво суперечило традиційній освіті поляків чи євреїв. Час від часу з роботи звільнялись викладачі, які виховували дітей в «націоналістичному» дусі. Про такі випадки є чимало інформації в архівних документах.

Наприкінці 1920-х рр. радянська влада взяла курс на зміну попередньої національної політики. Цій меті сприяла і форсована колективізація сільського господарства, яка фактично знищила традиційну матеріальну культуру українців, поляків, інших етносів Поділля.

Наприкінці 1929 р. у Ново-Ушицькому районі працювало два українсько-єврейських колгоспи у Калюсі та Заміхові. Вони мали скотарський напрямок [20, арк. 12]. Колективізація серед польського населення в середині 1929 р. була незначною. Так, в селі Нова Гута з 178 польських господарств тільки 109 осіб були членами місцевого ТОЗу [21]. Однак, на початку 1930 р. вже 5 з 11 польських сел Кам'янецького округу було переведено на суцільну колективізацію, інші – на 20-50% [22]. Форсована колективізація здійснювалась в умовах гострої класової боротьби влади з так званими «націоналістичними контрреволюційними» елементами.

У 1933 р. в ході боротьби з так званою «скрипниківською» лінією було заарештовано багатьох керівників освіти Поділля, вчителів, котрі були провідниками політики «українізації». В середині 1930-х р. було ліквідовано польські та єврейські ради, поступово скорочувалась мережа польських та єврейських навчальних закладів. Чимало поляків було заарештовано у сфабрикованій каральними органами справі так званої «Польської організації військової».

«Великий терор» 1937-1938 рр. не оминув всі райони Кам'яниччини, зокрема і Ново-Ушицького та сусіднього Старо-Ушицького районів. Під репресії потрапили не тільки пересічні громадяни, а й керівники цих районів. Так, 2 березня 1937 на засіданні окружного комітету партії було прийнято рішення: «Виключити Васильєва (колишнього секретаря Старо-Ушицького РПК, члена окружного КП(б)У) зі складу членів пленуму окружному КП(б)У як троцькіста, контрреволюціонера, заарештованого органами НКВС» [23, арк.2]. Під «маховик» репресій потрапили колишній перший секретар Ново-Ушицького райпарткому Р. Дягілев, який у 1923 р. під час партійної дискусії підтримав тези Л. Троцького щодо необхідності розширення внутріпартійної демократії, другий секретар райпарткому Дагаєв, якого теж звинуватили у «троцькізмі» та багато інших відповідальних працівників району [24, арк. 35, 56-57]. Фактично був знищений сформований у попередні роки державний та адміністративний апарат. В умовах,

коли сталінською владою було взято курс на «злиття націй» та формування нової історичної спільноти – так званого «радянського народу» всі без винятку національності Поділля опинились під пресом тоталітарної машини.

Джерела та література:

1. Геринович Володимир. Кам'янецьчина. – Кам'янець-Подільський, 1926. – Частина 1.
2. Населені місця Кам'янецької округи (за переписом 1926 р.). – Кам'янець-Подільський, 1927.
3. Україна. Статистичний щорічник. – Харків, 1926.
4. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф.р.5. – Оп.1. – Спр.40.
5. ДАХМО. – Ф.р.5. – Оп.1. – Спр. 76.
6. Організація національних сільрад// Червоний кордон. – 1925. – 12 серпня.
7. Національні меншини в Україні в 1920-1930-ті роки. – К.: Червона хвиля, 1996.
8. ДАХМО. – Ф.п.3. – Оп. 1. – Спр. 160.
9. ДАХМО. – Ф.п.3. – Оп.1. – Спр. 129.
10. Переселення// Червоний кордон. – 1925. – 23 липня.
11. Червоний кордон. - 1926. – 17 січня.
12. ДАХМО. - Ф.п.3. – Оп.1. – Спр. 158.
13. ДАХМО. - Ф.п.3. – Оп.1. – Спр.206.
14. ДАХМО. – Ф. р. 5. – Оп.1. – Спр. 1060.
15. ДАХМО. Ф. р. 5. – Оп.1. – Спр. 1059.
16. ДАХМО. - Ф. р. 5. – Оп.1. – Спр.60.
17. ДАХМО. - Ф.р.5. – Оп.1. – Спр. 95.
18. Культурне будівництво на Кам'янецьчині//Червоний кордон. – 1930. – 5 травня.
19. ДАХМО. - Ф. р.5. – Оп.1. – Спр. 517.
20. ДАХМО. – Ф. р. 5. – Оп.1. – Спр. 1062.
21. Червоний кордон. – 1929. – 6 липня.
22. Польські села колективізуються// Червоний кордон. – 1930. – 22 лютого.
23. ДАХМО. - Ф.п. 3. – Оп.1. – Спр. 396.
24. ДАХМО. – Ф. п. 3. – Оп.1. – Спр. 241.

Олександр Комарницький
Людмила Комарницька
м. Кам'янець-Подільський

ГАЗЕТИ «КОМСОМОЛЕЦЬ ПРИКОРДОННЯ» І «СТУДЕНТ ПРИКОРДОННЯ» ПРО УЧАСТЬ МОЛОДІ У КАМПАНІЯХ МОБІЛІЗАЦІЇ КОШТІВ СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ (КІНЕЦЬ 20-х – ПОЧАТОК 30-х рр. ХХ ст.)

У статті, у якій аналізуються матеріали газет «Комсомолец Прикордоння» і «Студент Прикордоння», йдеться про те, що влада намагалася активно залучати молодь для участі мобілізації коштів на різні господарські потреби держави. Автори зазначають, що молоді люди були учасниками передплати позик індустріалізації, селянської позики, здавали кошти на тракторну колону імені комсомолу України, на користь Червоної армії, польського і китайського комсомолу тощо. Основною рушійною силою у зборі коштів були комсомольці, які відверто тероризували населення. Часто селяни такі методи громадської «активізації» не сприймали і заявляли, що в них не було грошей. У ряді випадків проти позик агітували священники. Автори вважають, що такі події призвели до того, що округи колишньої Подільської губернії суттєво відставали у передплаті позики від інших регіонів УСРР.

Ключові слова: *молодь, комсомол, позика, передплата, облігація, район.*

Серед головних засобів масової інформації є газети і журнали, роль в житті суспільства яких величезна. Вони є основним засобом збереження і передачі від покоління до покоління всіх досягнень науки і культури. Для людей різного віку журнали і газети служать джерелом знань, допомагають дізнатися і оцінити життя, зрозуміти закони суспільних відносин і явищ природи. Особливо велика роль преси для формування соціальних і моральних ідеалів людини, для засвоєння їм норм суспільної поведінки. Власне дане твердження стосується як сьогодення, так і попередніх десятиліть, зокрема міжвоєнного періоду, коли більшовики, використовуючи політику диктату, «будували соціалізм». Звісно, радянські періодичні видання проходили цензуру. Водночас, відкинувши ідеологічні штампи, на їхніх шпальтах можна знайти масу цікавих фактів. Наше дослідження присвячене аналізу молодіжних періодичних видань Поділля, а саме газетам «Комсомолец Прикордоння» і «Студент Прикордоння», де вміщено низку свідчень про громадське життя молоді краю.

Однією із форм громадського діяльності молоді Поділля була її участь у кампаніях мобілізації коштів на різні господарські потреби держави. Зокрема, влада залучала хлопців і дівчат до передплати позик індустріалізації.

Наприклад, у с. Сказинці Ярмолинецького району кожний комсомолец осередку ЛКСМУ підписався на облігації другої позики індустріалізації [1]. Молодь Чемеровецького, Вільховецького і Кутковецького осередків ЛКСМУ Чемеровецького району [2], Ісаковецького Кам'янець-Подільського району, Соколицького Жванецького району [3], Клембівського Могилівського району [4], Старосинявського району [5], друкарні Кам'янець-Подільського [6], Меджибіжського єврейського і українського осередків [7], Міцівського і Лошківського осередків Солобковецького району [8], Лясковецького Кам'янець-Подільського району [9], Букатинецького Бабчинського району [10], Вербокодерів'янського Михалпільського району [11], Гусятинського Чемеровецького району [12], Приворотського Староушицького району [13], Кучськослобідського, Вільховецького, Струзького, Калюського Новоушицького району [14] підписалися на третю позику.

Деякі комсомольці не вміли проводити роботу, не рідко тероризували населення. Так, у Старій Ушиці комсомолец Остяк на зборах попередив жителів: «Якщо не передплатите позики – стріляти, вшати будемо». Після цього всі люди розбіглися [15].

Молодь брала участь у закупівлі облігацій селянської позики. Основну відповідальність за розповсюдження позики поклали на комсомольців. Так, 11-12 лютого 1928 р. районний актив ЛКСМУ Дунаєвського району було відряджено у села для допомоги із розповсюдження цієї позики. 14 лютого зібрали 250 крб у Дунаївцях, 27 крб – у Чанькові, 42 крб – у Горчичні, 15 крб – у Рудій [16]. 15 лютого члени Довжоцького бюро райкому комсомолу підписалися на 50 крб, осередок ЛКСМУ Зіньківців – на 10 крб, Довжка – 10 крб, Довжоцької гуральні – на 80 крб, Мікші Китайгородської – 10 крб, с. Завалля – 10 крб, Мікші Боришківської – 5 крб, Голоскова – 10 крб. [17]. Комсомольці с. Соколівка Ярмолинецького району зібрали 60 крб [18]. Учні сільськогосподарської школи с. Ріпне Оринецького району зі свого пайка харчування на позику виділили 10 крб [19].

У ряді публікацій повідомлялося, що селянська позики не знайшла активної підтримки зі сторони українських селян. Із с. Білецьке Летичівського району повідомляли, що селяни заявили, що в них не було грошей на облігацію. Але, коли в село з Летичева на «коляди» приїхав ксьондз Кухарський кожний двір дав по 1 крб [20]. У с. Велика Мукша Китайгородського району дяк І. Надкреничний агітував проти позики, закликаючи селян кидати камінням в членів комісії з розповсюдження позики. Дяк с. Врублівці Ф. Смик називав позику «обдиралівкою», а священник с. Тарасівка заявляв, що той, хто купує позику є антихристом і Бог його за це покарає. Відмовлялася передплачувати позику і сільська інтелігенція. Так, агрономи Китайгородської агрошколи Білоручко й Ціклер заявили, що їм позики не потрібна [21]. Відмовився передплачувати позику комсомолец В. Бондарчук з с. Пораївка Орининського району [22]. У с. Копистин Проскурівського району лише 70% комсомольців підписалися на позику, хоча планували 100% [23]. Теж саме у с. Олешин Проскурівського району [24].

Нам вдалося віднайти систематизовані дані про надходження позики в окремо взятих регіонах. У Лянцкорунському районі Кам'янець-Подільського округу на березень 1928 р. план розповсюдження позики виконали лише на 28,5%, Солобковецькому – 29,9%, Чемеровецькому – 32,2% [25].

Загалом, округи колишньої Подільської губернії суттєво відставали у передплаті селянської позики. Так, Могилівський округ на березень 1928 р. виконав завдання лише на 19,9% і посідав 39 місце серед усіх округ УСРР, Проскурівський – відповідно 35,2% і 27, Кам'янець-Подільський – 32,5% і 29 [25]. У квітні Могилівський округ входив до числа 6 округ республіки, у яких справи були найгіршими. На той час показник виконання плану становив 33,5% [26]. У наступні тижні робота суттєво не покращилася (35%) і округ посідав останнє місце. Проскурівський округ був на 31 місці (показник виконання – 58,7%), Кам'янець-Подільський – на 14 місці [27].

Молодь була учасником зборів коштів на тракторну колону імені комсомолу України. Так, Кам'янець-Подільський окружком ЛКСМУ уповноважив Дунаєвський райком зібрати 245 крб, Кам'янецький – 150, Новоушицький – 150, Миньковецький – 120, Затонський – 120, Чемеровецький – 120, Староушицький – 90, Зіньківський – 70, Китайгородський – 60, Купинський – 120, Смотрицький – 80, Солобковецький – 100, Орининський – 60 [28]. Кам'янець-Подільський сільгоспінститут зібрав 90 крб [29]. Комсомольці Лучинської районної організація ЛКСМУ внесли 400 крб [30], Чернівецького осередку Чернівецького району – 16 крб [31], Кам'янецької друкарні – 50 крб [32], Барської агрономічної школи – 112 крб [33], Станіславчикського сільського осередку – 100 крб [34], Савинського осередку Кам'янець-Подільського району – 25 крб, Федорівського Мурафського району – 20 крб. [35], Копайгородського райкому – 20 крб. [36]. Водночас, секретар комітету комсомолу с. Березанки Чемеровецького району Д. Котик розтратив гроші, зібрані на колону [37].

Збирали кошти на користь Червоної армії. Зокрема, силами Дербчинського, Соснівського та Моївського фабрично-заводських училищ Могилів-Подільського району зібрано 168 крб на будівництво літака «Фабзаучник України» [38]. Барський райком комсомолу висловив ініціативу силами комсомольців Могилівщини, Кам'яниччини і Проскурівщини збудувати літак «Комсомолец Прикордоння» для ескадрильї «Наша відповідь Чан-Кай-Ші» [39]. Кошти надали осередок ЛКСМУ Проскурівського окружного виконавчого комітету [40], Барський [41] і Затонський райкоми комсомолу [42], Ямпільський [43] і Купинський містечкові осередки [44], пошта і друкарня Кам'янець-Подільського [45], Дунаєвська сукняна фабрика [46], комсомольці с. Кузьминці Барського району [47], Чемерівців [48], с. Міцівці Солобковецького району [49], с. Жинишківці і Калюс Затонського району [50]. Станом на кінець вересня 1929 р. було зібрано 1784 крб. Гроші зібрано виключно в кількох районах Кам'яниччини та Могилівщини. Так, Китайгородський район здав 97 крб, Староушицький – 23, Чемеровецький – 400, Барський – 270, Ялтушківський – 179, Зіньківський – 78, Солобковецький – 106, Дунаєвський – 500, осередки та загони юних піонерів – 105 крб. Решту грошей було внесено по індивідуальних викликах. Жодної копійки не вніс Проскурівський округ [51].

Після цієї дати Ямпільський райком переказав 179 крб. [52], с. Кузьмин Проскурівського округу – 10 крб [53]. Члени осередку «Тсоавіахім» при Кам'янецькому окрстатбіро і страхової каси висловили ініціативу відрахувати 1% від місячної зарплати на збудування літака «Вартовий Сходу» [54]. У с. Мала Карабчіївка Купинського району збирали кошти на танк «Вартовий Кам'яниччини» [55]. Селяни с. Суржа Кам'янецького району збирали гроші на літак «Безвірник України» [56].

Молодь залучали також до інших кампаній мобілізації коштів. Осередок комсомолу «Харчесмак» Могилів-Подільського організував своїми силами платну виставу на користь потерпілим від землетрусу у Криму. Зібрали 19 крб [57].

Комсомольці с. Вахнівці Староушицького району зібрали 9 крб для допомоги польським комуністам [58]. Осередок ЛКСМУ «Харчесмак» Могилів-Подільського організував суботник на користь китайського комсомолу. Зібрали готівкою 100 крб [59]. Комсомольський осередок Могилів-Подільського педтехнікуму провів недільник, виручені кошти від якого (25 крб) пішли на ці ж потреби. За ініціативи осередку ЛКСМУ «Радторгслужбовець» у Могилів-Подільському театрі ім. Луначарського організували платну виставу на користь польському і китайському комсомолу. Виручили понад 100 крб [57]. Комсомольці Лучинецького району зібрали для допомоги китайським комсомольцям 15 крб [60].

Щоправда, мали місце випадки, коли кошти витрачалися не за призначенням. Так, студенти Кам'янець-Подільського хімічного інституту надали 122 крб на користь німецьким страйкарям. Голова осередку МОПРу Шойхет 63 крб передав у банк, а інші кошти віддав скарбнику Пільдервасеру. Однак ці гроші, а також частина дозбираних грошей (загалом 100 крб) зникли безслідно [61].

Таким чином, аналіз матеріалів газет «Комсомолец Прикордоння» і «Студент Прикордоння» показує, що влада намагалася активно залучати молодь для участі мобілізації коштів на різні господарські потреби держави. Зокрема, молоді люди були учасниками передплати позик індустріалізації, селянської позики, здавали кошти на тракторну колону імені комсомолу України, на користь Червоної армії, польського і китайського комсомолу тощо. Основною рушійною силою у зборі коштів були комсомольці, які відверто тероризували населення. Часто селяни такі методи громадської «активізації» не сприймали і заявляли, що в них не було грошей. У ряді випадків проти позик агітували священники. Такі події призвели до того, що округи колишньої Подільської губернії суттєво відставали у передплаті позики від інших регіонів УСРР.

Джерела та література:

1. Осередок ЛКСМ дає приклад // Комсомолец Прикордоння. 1928. 11 вересня. №30. С. 2.
2. Реалізуємо 3 індустріальну // Комсомолец Прикордоння. 1929. 3 серпня. №24 (65). С. 1.
3. Підписались на індустріальну і викликаємо // Комсомолец Прикордоння. 1929. 3 серпня. №24 (65). С. 1.
4. Клембівський осередок викликав Качківку // Комсомолец Прикордоння. 1929. 27 серпня. №27 (68). С. 1.
5. Даємо приклад у реалізації 3 індустріальної // Комсомолец Прикордоння. 1929. 27 серпня. №27 (68). С. 1.
6. Осередки м. Кам'янця готуються до XV МЮД // Комсомолец Прикордоння. 1929. 27 серпня. №27 (68). С. 2.
7. Н. Н. На цім роботі не кінчаємо // Комсомолец Прикордоння. 1929. 14 вересня. №29 (70). С. 2.
8. Допомагаємо здійснити гасло – жодної хати без позики // Комсомолец Прикордоння. 1929. 14 вересня. №29 (70). С. 2.
9. Л. Своє зобов'язання виконаємо, а як Мілівці? // Комсомолец Прикордоння. 1929. 14 вересня. №29 (70). С. 2.
10. Г. Л. Самі передплатили й серед селян ведемо роботу // Комсомолец Прикордоння. 1929. 14 вересня. №29 (70). С. 2.
11. Око. Виконуємо завдання з перевищенням // Комсомолец Прикордоння. 1929. 14 вересня. №29 (70). С. 2.
12. Добровільна група допомоги реалізувати позик // Комсомолец Прикордоння. 1929. 14 вересня. №29 (70). С. 2.
13. Підписались на 200 карбованців // Комсомолец Прикордоння. 1929. 14 вересня. №29 (70). С. 2.
14. П. В. Комсомол Н.-Ушиччини в класовій боротьбі // Комсомолец Прикордоння. 1929. 10 жовтня. №31 (72). С. 1.
15. Солоха. «Гаряча» участь остигла в реалізації позики // Комсомолец Прикордоння. 1929. 10 жовтня. №31 (72). С. 1.
16. Позика у Дунаївецькому районі // Комсомолец Прикордоння. 1928. 18 лютого. №2. С. 1.
17. Реалізуємо позик // Комсомолец Прикордоння. 1928. 18 лютого. №2. С. 1.
18. Розповсюджуємо позик // Комсомолец Прикордоння. 1928. 18 лютого. №2. С. 1.
19. Відрахували з харчів // Комсомолец Прикордоння. 1928. 18 лютого. №2. С. 3.
20. На позик нема, а для ксьондза є // Комсомолец Прикордоння. 1928. 18 лютого. №2. С. 3.
21. Збарський. Про шкідників позики // Комсомолец Прикордоння. 1928. 27 березня. №7. С. 2.
22. М. Побоявся попсувати ласку куркулів // Комсомолец Прикордоння. 1928. 19 червня. №18. С. 1.
23. Гриб. Язиками багато плещемо, а роботи нема // Комсомолец Прикордоння. 1929. 15 січня. №3 (44). С. 2.
24. Лисий. Мало виносити постанови, треба й виконувати // Комсомолец Прикордоння. 1929. 15 січня. №3 (44). С. 2.
25. Ганебно відстають // Комсомолец Прикордоння. 1928. 27 березня. №7. С. 2.
26. Зміцнити з'ясувальну кампанію про значення позики // Комсомолец Прикордоння. 1928. 10 квітня. №10. С. 4.
27. Пожвавити роботу по реалізації позики // Комсомолец Прикордоння. 1928. 19 квітня. №11. С. 4.
28. Будуємо тракторну колону ім. 10-ти річчя комсомолу // Комсомолец Прикордоння. 1929. 28 березня. №10 (51). С. 1.

29. Малатін. КСМ осередок СГІ утрое перевищив завдання // Комсомолец Прикордоння. 1929. 13 квітня. №12 (53). С. 1.
30. Карманський. Досягненнями вітаємо ювілей // Комсомолец Прикордоння. 1929. 13 липня. №21 (62). С. 4.
31. На районференціях ЛКСМУ // Комсомолец Прикордоння. 1929. 9 травня. №13 (54). С. 1.
32. Грінберг. Осередок Кам'янецької друкарні викликає // Комсомолец Прикордоння. 1929. 9 травня. №13 (54). С. 2.
33. Гагарович М. Зібрали і викликаємо // Комсомолец Прикордоння. 1929. 23 травня. №15 (56). С. 2.
34. Збудуємо тракторну колону // Комсомолец Прикордоння. 1929. 15 червня. №18 (59). С. 1.
35. Збудуємо тракторну колону ім. Комсомолу України // Комсомолец Прикордоння. 1929. 20 червня. №19 (60). С. 1.
36. Збудуємо тракторну колону ім. Комсомолу України // Комсомолец Прикордоння. 1929. 21 березня. №9 (50). С. 1.
37. Зозуля. Не здає хліба, бо «побожну» маму має // Комсомолец Прикордоння. 1929. 10 жовтня. №31 (72). С. 1.
38. П. Будуємо літак «Фабзаучник України» // Комсомолец Прикордоння. 1928. 19 червня. №18. С. 1.
39. Кам'янецький окружком підтримав пропозицію Барського райкому // Комсомолец Прикордоння. 1929. 27 липня. №23 (64). С. 1.
40. Н. Осередок ЛКСМУ при Проскурівськiм ОВК викликає // Комсомолец Прикордоння. 1929. 3 серпня. №24 (65). С. 2.
41. Кондратенко М. Барський райком вніс перший внесок // Комсомолец Прикордоння. 1929. 3 серпня. №24 (65). С. 2.
42. Музман М. Зібрали вже 70 крб // Комсомолец Прикордоння. 1929. 14 вересня. №29 (70). С. 3.
43. На загрозу війни – зміцнимо обороноздатність СРСР // Комсомолец Прикордоння. 1929. 27 серпня. №27 (68). С. 2.
44. Вносимо й викликаємо // Комсомолец Прикордоння. 1929. 27 серпня. №27 (68). С. 2.
45. Канер. Зібрали серед поштовиків 34 крб // Комсомолец Прикордоння. 1929. 3 вересня. №28 (69). С. 1.
46. В. Годі терпіти витівки китайських посіпак // Комсомолец Прикордоння. 1929. 14 вересня. №29 (70). С. 3.
47. М. Кузьминівчани на спробу нав'язати нам війну // Комсомолец Прикордоння. 1929. 3 серпня. №24 (65). С. 2.
48. Зібрали 17 крб 60 коп. // Комсомолец Прикордоння. 1929. 3 серпня. №24 (65). С. 2.
49. К. Дамо на літак 100 карбованців // Комсомолец Прикордоння. 1929. 3 серпня. №24 (65). С. 2.
50. Фіголь. Затонський район веде перед // Комсомолец Прикордоння. 1929. 27 серпня. №27 (68). С. 2.
51. Що значить мовчанка Проскурівського Окружкому ЛКСМУ? // Комсомолец Прикордоння. 1929. 10 жовтня. №31 (72). С. 3.
52. С. Р. Ямпільський райком переказав 179 карб. // Комсомолец Прикордоння. 1929. 28 вересня. №30 (71). С. 2.
53. Сицинський. Внесли свою частку на літак // Комсомолец Прикордоння. 1929. 10 жовтня. №31 (72). С. 2.
54. На збудування літака «Вартовий Сходу» // Комсомолец Прикордоння. 1929. 27 липня. №23 (64). С. 2.
55. Палашевський. Організували осередок // Комсомолец Прикордоння. 1928. 31 липня. №24. С. 1.
56. Топола. На збудування літака «Безвірник України» // Комсомолец Прикордоння. 1930. 3 лютого. №3 (82). С. 3.
57. П. На допомогу Китайському Комсомолу // Комсомолец Прикордоння. 1928. 14 червня. №17. С. 2.
58. Допомагаємо польським комуністам // Комсомолец Прикордоння. 1928. 18 лютого. №2. С. 2.
59. А як у вас? // Комсомолец Прикордоння. 1928. 9 червня. №16. С. 2.
60. Теслер і Гойхман. На допомогу китайському комсомолу // Комсомолец Прикордоння. 1928. 19 червня. №18. С. 2.
61. Жук. Студент-розтратник // Студент Прикордоння. 1930. 6 січня. Ч. 4 (11). С. 6.

*Галина Матушок
м. Вінниця*

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ПЕДІНСТИТУТ У РОКИ ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ»: МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНА БАЗА, МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ТРУДОВОГО І СТУДЕНТСЬКОГО КОЛЕКТИВІВ

У статті характеризується матеріально-технічна база, матеріальне становище трудового і студентського колективів Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту у роки хрущовської «відлиги». Зазначається, що поступово розширювалися навчальні площі педінституту, формувалася його спортивна база. Щорічно зростала кількість кабінетів і лабораторій, велася цілеспрямована робота щодо формування бібліотечного фонду. Авторка повідомляє, що у полі зору дирекції інститутів, профкому студентів завжди знаходилося питання забезпечення студентів гуртожитками та харчуванням. Значна увага приділялася дозвіллю і відпочинку студентів.

Ключові слова: інститут, навчальний корпус, гуртожиток, їдальня, стипендія.

У період хрущовської «відлиги» чи не найбільша увага приділялася розвитку навчально-матеріальної бази інститутів загалом і кожного факультету та спеціальності зокрема. Це забирало найбільше сил, енергії і часу, бо ж потрібно було створити необхідні умови для нормального і ритмічного функціонування вишів. Для цього доводилося використовувати усі можливі варіанти і найменші шанси.

Поступово зростали навчальні площі педінституту. У 1956 р. у зв'язку із закриттям Кам'янець-Подільського педучилища його двоповерхове приміщення з флігелем і садом по вулиці Гагаріна, 47 перейшло в розпорядження інституту. У часи існування Кам'янець-Подільського державного українського університету тут працював сільсько-

господарський факультет. У цьому приміщенні вирішили розмістити факультет фізичного виховання. Колектив підрозділу отримав гарно облаштовані аудиторії і спортивний зал. Частина аудиторій у нічний час трансформувалися у гуртожиток для іногородніх студентів. Через це директор інституту порушив питання перед місцевою владою, а згодом і перед республіканськими відомчими органами, про передачу на баланс інституту флігеля, який знаходився у дворі навчального корпусу, а відтак і відселення з нього сторонніх жителів. У червні 1957 р. обком КПУ прийняв позитивне рішення, після чого флігель переобладнали під гуртожиток, у якому стали мешкати студенти.

Зі збільшенням кількості студентів загострилося питання забезпечення вишу навчальними площами, а, відтак, і гуртожитками. На цю обставину звернули увагу і регіональні владні органи. Зокрема, в узагальнювальній довідці відділу шкіл обкому партії «Вищі і середні спеціальні навчальні заклади» за 1956 р. звернули увагу на зростання матеріально-технічної бази педінституту, що дозволяло готувати висококваліфіковані кадри учителів. Водночас, партійні функціонери констатували, що «обмеженість корисної площі навчальних корпусів не дозволяла створити необхідні навчальні кабінети». Відчувши підтримку обласного керівництва, директор вишу І. Зеленюк звернувся із відповідним клопотанням до Міністерства освіти УРСР про виділення коштів на відбудову зруйнованого під час радянсько-німецької війни колишнього будинку університету та інституту народної освіти (сучасний головний корпус. – Авт.). Крім цього, керівник надіслав листа і на адресу уряду радянської України, сподіваючись, що він зобов'яже профільне міністерство «найближчим часом розпочати роботи з відбудови будинку ІНО, тому що коробка цієї споруди зазнає руйнування».

Власне справа зрушилася з місця лише у 1959 р., коли у середині березня того року депутати Кам'янець-Подільської міської ради сьомого скликання затвердили пакет пропозицій наказів виборців, серед яких було і питання щодо відбудови і реконструкції інститутського приміщення по вул. Московській. Відповідні роботи мало проводити будівельне управління №2. Першу чергу з відбудови корпусу завершили до кінця 1961 р. У 1962 р., спорудивши два спортзали з душовими, масажними кімнатами та гардеробом, роботи були завершені. У ході відбудови було добудовано четвертий поверх. Повністю виконання всіх завдань із реконструкції успішно завершилося у 1963 р. Загальний кошторис вартості будівництва склав 694,75 тис. крб. [12, арк. 5]. На будівництві нового корпусу працювала частина студентів. Вони очищали територію новобудови, перевозили обладнання кабінетів і лабораторій у нове приміщення [12, арк. 87]. Тут розмістили фізико-математичний факультет та факультет фізичного виховання, ректорат, канцелярія, бухгалтерія і всі громадські організації. У навчальному корпусі обладнали навчальні кабінети і лабораторії. З тим, щоб забезпечити оперативність у координації діяльності всіх підрозділів, встановили селекторний зв'язок між кабінетом ректора й усіма лабораторіями й кабінетами, заново переобладнали радіотехнічну лабораторію, придбали перші телевізори та магнітофони, завершили спорудження метеостанції. Аматори радіогуртка під керівництвом К. Добровольського першими у місті виготовили та встановили телеантену, що дало можливість отримувати стабільний прийом телесигналу зі Львова. У цьому ж навчальному корпусі облаштували читальний зал і книгозшивище бібліотеки на 200 тис. прим. літератури. У підвальному приміщенні розмістили тир і котельню [6, с. 115; 23, с. 155-157].

Факультет педагогіки і методики початкового навчання отримав навчальний корпус по вулиці Гагаріна, 47, у якому до цього навчалися майбутні фізкультурники. В корпусі по вулиці К. Маркса, 10 розмістились заочний відділ, загальнонауковий факультет, окремі лабораторії і майстерні фізико-математичного факультету та загальноінститутська бібліотека [16, арк. 5; 13, арк. 8].

Поступово формувалася спортивна база вишу. У 1953 р. припинила існування школа перепідготовки офіцерського складу прикордонних військ у Кам'янці-Подільському. Єдиний в місті стадіон цієї школи за неодноразовими клопотаннями директора педінституту був переданий на баланс вишу і за два роки він став окрасою всього міста. Його реконструкцію здійснили методом народної будови. За неповними підрахунками, на спорудженні стадіону студенти, викладачі та співробітники інституту відпрацювали понад 2 тис. людиноднів. Після занять тут часто лунала весела музика, під яку заповзято працювали не лише студенти, а й викладачі. Зусиллями колективу було побудовано 400-метрову шлакову бігову доріжку, створено та обладнано новітніми знаряддями сектори для стрибків і метання, ігрові майданчики, закуплено понад 100 пар лиж і створено лижну базу. По периметру стадіону висадили 900 дерев. У колективі пишалися своїм дітищем, адже тоді жоден педінститут України не мав власного стадіону. Відтоді на його майданчиках проводились не тільки навчально-тренувальні заняття з студентами, а й інститутські, міські та обласні змагання і навіть студентські спартакіади серед вищих педагогічних навчальних закладів України [6, с. 115]. У 1962-1963 н.р. студенти брали участь у ремонті стадіону. Вони мурували стіни, стовпи, оновлювали частину дерев'яної огорожі [16, арк. 87].

Водночас, площі спортзалів були недостатніми. Зокрема, у 1953 р. обладнали спортзал площею 200 м², який забезпечував потреби факультету фізичного виховання лише на 50%. Крім того, у цьому ж спортзалі проводилися заняття з фізвиховання зі студентами інших факультетів [9, арк. 104]. На початку 60-х рр. становище поліпшилося. Для занять з гімнастики, спортивних ігор, важкої атлетики, боротьби були 4 спортзали. Легкоатлети для занять мали спортивне ядро з 400-метровою доріжкою і двома секторами для метання легкоатлетичних снарядів і стрибків. Крім того, на стадіоні обладнали 2 баскетбольні, 2 волейбольні, городошний майданчики, тенісний корт [14, арк. 7].

З кожним роком зростала кількість кабінетів і лабораторій. У 1951 р. у педінституті була лише одна фізична лабораторія, а у 1953 р. – вже 5 (фізики, радіотехніки, електротехніки, методики фізики, психології. На початку 50-х рр. обладнали кабінети історії, педагогіки, основ марксизму-ленінізму, літератури, мови, математики, відкрили на-

вчальну майстерню [9, арк. 103]. Наприкінці 50-х рр. були створені кабінет фізики та астрономічна лабораторія, придбані і змонтовані планетарій, а в окремому павільйоні – рефрактор типу АВР-3 (діаметр об'єктиву 130 мм. Це дало змогу значно покращити викладання астрономії і, зокрема, піднести науково-практичний рівень лабораторно-практичних робіт студентів [12, арк. 5]. Власними силами обладнали кабінети теорії і методики фізичного виховання, лабораторію хімії, дещо пізніше – кабінет домоводства, лабораторію технічної механіки і машинознавства, фонічний кабінет для вивчення іноземних мов. Зі створенням факультету педагогіки і методики початкової навчання було закладено кабінети методики початкової освіти та музики. Загалом, у 1959-1960 н.р. у структурі інститутських кафедр працювали 12 кабінетів і 16 лабораторій [12, арк. 5], у 1960-1961 н.р. – відповідно 13 і 14 [14, арк. 6-7], у 1962-1963 н.р. – 14 і 15. У 1963-1964 н.р. загалом налічувалося 32 кабінети і лабораторії [17, арк. 30]. У 1963 р. при кафедрі історії започаткували науково-навчальну лабораторію археології [7].

Крім того, виш мав навчально-дослідну ділянку площею 3 га, а також навчальну майстерню. Що стосується останньої, то її спочатку оснастили кількома верстатами: токарними верстатами по дереву і металу, трьома слюсарними, свердлильним, свердлильно-довбальним, рейсмусовим, фуговальним. У березні 1960 р. комісія Міністерства освіти УРСР зробила зауваження про недостатність обладнання майстерні. Дирекцією інституту і кафедрою загально технічних дисциплін були вжиті заходи до покращення цього обладнання. Було придбано декілька верстатів. Силами студентів і викладачів збудоване ковальсько-пресове відділення майстерні, в якому встановили два горни з дуттям від ротаційного насоса та вінтовий прес. Загалом, майстерня мала 30 обладнаних слюсарних та столярних робочих місць. Встановлено 13 металообробних та 6 деревообробних верстатів. Тут першокурсники проходили виробничий практикум, у ході якого навчалися працювати на верстатах, набували навичок застосування інструментів, елементарної техніки в роботі з картоном, склом, деревом, металом й іншими матеріалами. Наприкінці 1959-1960 н.р. майстерня мала слюсарно-механічне, столярне і ковальське відділення [10, арк. 89; 12, арк. 5-6]. Зростала кінолабораторія, яка на 1960-1961 н.р. мала 9 кінопроекторів, 105 фільмокопій, 108 діапозитивів та діафільмів, 2 діапроектори типу ЛЕТІ-55 [14, арк. 9].

Поряд із збільшенням кількості кабінетів і лабораторій зростала вартість їхнього обладнання. У 1954 р. вона становила 966 тис. крб., у 1955 р. – 1089 тис. На 1 липня 1955 р. найкраще була обладнана фізична лабораторія (вартість – 453852 крб.) і кабінет основ марксизму-ленінізму (111284 крб.) [10, арк. 3].

Підготовка і виховання висококваліфікованих педагогів неможлива без необхідної наукової та навчально-методичної бази. Тому в інституті велась цілеспрямована робота щодо формування бібліотечного фонду. У педінституті цю важливу ділянку очолював самовідданий працівник і талановитий керівник підрозділу Й. Токар. Йому допомагав згуртований та працьовитий колектив бібліотекарів. У 1950 р. бібліотечний фонд становив 32 тис. прим. [22, с. 654]. У наступні роки він значно зріс. У 1953 р. у виші було 62 тис. томів навчальної, методичної, наукової і художньої літератури [9, арк. 103], у 1954 р. – 70,8 тис., у 1955 р. – 80,4 тис., у 1956 р. – 130,8 тис., у 1958 р. – 195 тис. [10, арк. 3; 11, арк. 5]. У 1958 р. книгозбірня стала найбільшою в області. Поставила проблема обробки книжкового фонду, оскільки невеличкий колектив не справлявся з таким потоком літератури. На допомогу було залучено 53 студенти історико-філологічного факультету. Вони цілий місяць працювали над упорядкуванням фонду, формуванням систематичного каталогу та картотеки журнальних і газетних статей [20, с. 88]. У 1959 р. фонд бібліотеки склав уже 211800 документів, а у 1960 р. – 216059 прим. [12, арк. 4], у 1961 р. – 230758 прим. [14, арк. 9], у 1962 р. – 243168 прим. [5, с. 71]; у 1963 р. – 270148 прим. [16, арк. 7]; у 1964 р. – 295360 прим. [5, с. 71]. Виділені раніше бібліотечні площі виявилися замалими, книги змушені були складати не тільки на стелажах, а й на вікнах і підлозі. Одна кімната була повністю заповнена нерозібраними книгами з бібліотеки закритого Чернівецького педінституту, що ускладнювало обслуговування читачів. Проблема вдалося вирішити у 1963 р., коли було введено в дію навчальний корпус по вул. Московській. Тут відкрили читальний зал. У структурі бібліотеки тоді функціонували відділ комплектування і обробки літератури, віділ бібліографії. Створено систематичний та алфавітний каталоги. Крім того, в гуртожитках стали працювати пункти видачі, в спортивно-оздоровчому таборі – бібліотека-пересувка, у Хмельницькому консультпункті – окремий бібліотечний підрозділ [18, с. 64]. Водночас зростала кількість і рідкісних видань, для яких було відведено окрему кімнату. В інституті було сформовано одне з найбільших зібрань старовинних і раритетних видань серед педінститутів республіки. Щоправда, доступ до цих книг був обмежений.

У полі зору дирекції інституту, профкомом студентів завжди знаходилося питання забезпечення студентів гуртожитками. У 1953 р. у гуртожитках педінституту мешкали 357 студентів. 718 студентів проживали на приватних квартирах, з яких понад 500 «знімали кутки». З числа тих, хто винаймав житло (390 осіб) отримували грошову допомогу у розмірі 30 крб. для оплати за проживання. Молодь, яка мешкала у гуртожитку, забезпечувалася як м'яким, так і твердим інвентарем [9, арк. 120]. У 1958 р. у закладі функціонували три гуртожитки: один – по вул. Ленінградській, 64; другий – по Табірній, 45 і третій – по Ленінградській 31. В гуртожитки провели електроосвітлення та створили нормальні температурні умови. Тут були обладнані кімнати відпочинку, «побутовки», де мешканці мали можливість щоденно готувати гарячу їжу, для чого за розпорядженням ректора їм виділяли щоденно дрова, ізолятори для хворих, камери для зберігання особистих речей і продуктів студентів, а також приміщення для пральні. До їх послуг були радіомовлення і медичний пункт. Вихованців інституту на рівні з міським населенням обслуговували поліклініка, майстерня з ремонту взуття та одягу. Вони тричі на місяць організовано проводили повну санітарну обробку постільної білизни, щотижня відвідували міську лазню [23, с. 161].

У 1962 р. загальна площа гуртожитків становила 3224 м², у яких проживали 428 студентів; у 1963 р. – відповідно 4411 і 567, у 1964 р. – 4411 (житлова площа – 2836 м²) і 592 [5, с. 42].

Цих площ було недостатньо. У кімнатах гуртожитків спостерігалось велике перенаселення. Тому керівництво педінституту змушене було брати на озброєння практику укладення договорів оренди частини шкільних приміщень, наприклад, школи №9 [23, с. 161].

На початку 50-х рр. незадовільними були побутові (особливо квартирні) умови частини викладачів. У 1953 р. 20 викладачів педінституту проживали у кімнатах гуртожитку. Покращити їхні квартирні умови, а також розширити житлову площу для студентів дирекція інституту не мала ніякої змоги у зв'язку з відсутністю житлового фонду в місті [9, арк. 120]. У наступні роки керівництво вишу намагалось забезпечити житловою площею викладачів. Частина з них, насамперед, ті, які не мали наукового ступеня, проживали у гуртожитку по вул. Ленінградській, 31. Кандидати наук, доценти отримували квартири в житловому фонді міста [23, с. 163].

Значна увага приділялася харчуванню студентів. У гуртожитках були побутові кімнати, де студенти могли готувати гарячу їжу. У педінституті функціонувала їдальня на 40 місць (з 1962 р. – 48), а також 5 буфетів (на 190 місць), два з яких видавали гарячу їжу [5, с. 52]. Тут студенти могли поснідати або пообідати, придбати необхідні продукти харчування. Водночас, пропускна спроможність їдальні була дуже низькою. Вона могла обслуговувати не більше 250 студентів в день. Тому молодь змушена була користуватися послугами міської студентської їдальні. Частина студентів привозили продукти з дому і, як зазначалося, самостійно готували для себе їжу [8, арк. 120]. В інститутській їдальні були запроваджені талони на сніданки та обіди, які частково оплачували студенти, решту витрат покривав профком [23, с. 157].

Навчальні корпуси утримувалися в належному порядку самими студентами шляхом запровадження самообслуговування. Аудиторії, кабінети, сходи між поверхами були закріплені за академічними групами. Щодня чергові студенти робили вологе прибирання закріплених територій. Молодь проводила поточний ремонт: студенти білили стіни, фарбували панелі у частині аудиторій і кабінетів, закріплювали вікна і замазували їхні фальца, чистили і мили стенди, меблі, робили генеральне прибирання. Подібна робота проводилася і у гуртожитках [12, арк. 57]. Про організацію самообслуговування регулярно повідомляли у газеті «Радянський студент» [4; 25]. Найбільш сумлінним групам профком студентів надавав грошові премії [1].

Фінансову основу життя студентства складала стипендія: на першому курсі студенти отримували по 220 крб, на інших курсах вона була вищою на 20 крб від попередніх. Студенти-сироти, вихідці з багатодітних і малозабезпечених сімей одержували грошову допомогу. Нерідко окремим студентам надавали її додатково [23, с. 162]. У 1960-1961 н.р. стипендіями були забезпечені 710 студентів педінституту, у 1961-1962 н.р. – 816. Особлива увага зверталася на матеріальне забезпечення контингенту I-II курсів, оскільки тут 80% складала молодь, яка прийшла на навчання з виробництва або демобілізована з лав радянської армії [14, арк. 5].

Значна увага приділялася дозвіллю і відпочинку студентів. З ініціативи дирекції і профкому у 1958 р. в парку колишнього графського маєтку біля с. Голосків створено спортивно-оздоровчий табір «Юність» на 200 місць, який мав велике значення для зміцнення здоров'я студентів [19]. Силами студентів було обладнано шлакову бігову доріжку на 300 м, сектори для штовхання ядра, стрибків у висоту та довжину, для стрибків із жердиною, тенісні та гандбольні майданчики, майданчики для занять важкою атлетикою, настільним тенісом (5 столів), водну станцію на 4 доріжки. Крім того, студенти розбили алеї і клумби, виготовили і встановили павільйони і лавки для відпочинку, павільйони для естради, обладнали атракціон, їдальню, кінозал і т.д. [Оп. 8. Спр. 99, арк. 54]. В перші роки табір базувався в армійських 10- та 12-місних наметах. Щорічно заняття в таборі та відпочинок для студентів поєднувались з капітальним будівництвом літніх будиночків [21, с. 12]. За літо могли оздоровитися понад 500 юнаків і дівчат [23, с. 163] (наприклад, у 1962-1963 н.р. – 560) [16, арк. 7]. Загальна вартість путівки складала 350 крб. Студент сплачував за неї 150 крб, решта витрат за рахунок профкому [19].

Тим, кому це було необхідно, видавалися путівки на лікування в кращих санаторіях країни. Профком регулярно у пресі публікував відповідні оголошення: «Хворим студентам, яким необхідне санаторно-курортне лікування, звертатись до профкому. При цьому слід мати картку санаторнокурортного відбору, що оформляється за участю лікаря. Сімдесят процентів вартості путівки в санаторій, одержаної через профком, оплачується профспільною. Путівки на курорт на літні місяці можна придбати тільки в тому випадку, якщо звертатись до профкому не пізніше 15 квітня». На шпальтах газети «Радянський студент» вміщено інформацію про оздоровлення, зокрема, у 1958 р. студентів О. Дудки (лікувався у Криму), М. Роженка (побував у Кисловодську), Г. Русецької, Л. Смірної, І. Лаблюка, Л. Зборовського (всього 13 осіб), у 1959 р. – Л. Матвеєнка, І. Демиденка, В. Дриги, А. Підгорного, С. Гарник, Г. Стець (всього 25 осіб) [2]. У 1960 р. у санаторіях та на курортах побували 18 студентів [24]. Частина студентів під час літніх канікул оздоровлювалися у будинках відпочинку. Наприклад, у 1958 р. тут побували 28 студентів (М. Безрідний, А. Суrowий, П. Сливка, В. Ткачевська та ін.), у 1959 р. – 28 (В. Кузнецова, В. Волков, С. Бородіна, Л. Ялоха та ін.), у 1960 р. – 30 (А. Ільчик, Н. Лиса та ін.) [3]. У 1963 р. у санаторіях, будинках відпочинку, на туристичних базах загалом побували 450 студентів [16, арк. 92].

Отже, у середині 50-х – у першій половині 60-х рр. поступово розширювалися навчальні площі педінституту, формувалася його спортивна база. Щорічно зростала кількість кабінетів і лабораторій, велася цілеспрямована робота щодо формування бібліотечного фонду. У полі зору дирекції інститутів, профкому студентів завжди знаходилося питання забезпечення студентів гуртожитками та харчуванням. Значна увага приділялася дозвіллю і відпочинку студентів.

Джерела та література:

1. В час літніх канікул... // Радянський студент. Кам'янець-Подільський, 1959. 11 квітня.
2. 18 путівок на курорти // Радянський студент. 1959. 1 вересня.
3. Григоренко О. По путівках профспілки // Радянський студент. 1958. 1 вересня.
4. Гуменюк В. Звітує профбюро історико-філологічного // Радянський студент. 1959. 24 вересня.
5. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. До історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: довідк.-статистич. матер. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. 112 с.
6. Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. 408 с.
7. Книш З. Біографія вузу – історія держави і народу // Хмельниччина. Хмельницький, 1998. 23 жовтня
8. Держархів Хмельницької області. Ф. Р. 302. Оп. 7. Спр. 148.
9. Держархів Хмельницької області. Ф. Р. 302. Оп. 7. Спр. 154.
10. Держархів Хмельницької області. Ф. Р. 302. Оп. 7. Спр. 192.
11. Держархів Хмельницької області. Ф. Р. 302. Оп. 8. Спр. 83.
12. Держархів Хмельницької області. Ф. Р. 302. Оп. 8. Спр. 99.
13. Держархів Хмельницької області. Ф. Р. 302. Оп. 8. Спр. 112.
14. Держархів Хмельницької області. Ф. Р. 302. Оп. 8. Спр. 244.
15. Держархів Хмельницької області. Ф. Р. 302. Оп. 8. Спр. 259.
16. Держархів Хмельницької області. Ф. Р. 302. Оп. 8. Спр. 275.
17. Держархів Хмельницької області. Ф. Р. 302. Оп. 8. Спр. 285.
18. Пархоменко В. М. З історії бібліотеки Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 1998. Т. 1. С. 59-65.
19. Полозова Л. Це здорово, корисно, приємно // Радянський студент. 1959. 7 березня.
20. Прокопчук В. С., Філінюк Л. Ф. Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: роки становлення й розквіту: іст. нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 284 с.
21. Солопчук М. С., Комарніцький О. Б. Факультет фізичної культури Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (1949-2008 рр.): іст. нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 164 с.
22. Суровий А. Ф. Токар Йосип Іванович // Кам'янець-Подільський державний університет в особах. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. Т. 1. С. 652-656.
23. Філінюк А. Г. Життя, віддане справі: трудова, громадська та науково-педагогічна діяльність Івана Степановича Зеленюка: іст. нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 332 с.
24. Хапіцький М. На кошти профспілки // Радянський студент. 1960. 1 вересня.
25. Це наш обов'язок // Радянський студент. 1962. 20 лютого.

Віктор Прокопчук

м. Дунаївці,

Олена Айвазян

м. Хмельницький

ЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ МАСОВИХ БІБЛІОТЕК ХМЕЛЬНИЧЧИНИ У 1970-х РОКАХ: ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ І НАСЛІДКИ

Дослідження присвячене важливій сторінці історії бібліотечної справи – процесу централізації бібліотек на Хмельниччині в 70-і роки минулого століття, створенню єдиного бібліотечного інформаційного простору, розрахованого на найповніше забезпечення зростаючих читачьких потреб.

Ключові слова: Хмельницька область, централізація, централізована бібліотечна система, центральна бібліотека, філіал, мережа, фонд.

Ця сторінка історії бібліотечної справи на Хмельниччині не знайшла ґрунтовного відображення в наукових працях. Побіжно і фрагментарно її торкнулись автори цієї статті у свої публікаціях, присвячених історії становлення і розвитку бібліотек на Поділлі, зокрема – на Хмельниччині [4;25]. Однак у радянські часи, зокрема у 70-і рр. ХХ ст., централізація бібліотек розглядалася як важливий засіб задоволення зростаючих інформаційних потреб читачів, один з важливіших факторів підвищення ідейно-політичного рівня трудящих, продуктивності їх праці. Не зважаючи на досить непрості процеси, що супроводжують бібліотеки на етапі становлення бібліотечної справи незалежної української держави, деякі елементи централізації – створення зведеного, тепер електронного каталогу з метою ефективного використання бібліотечних фондів, організаційно-методичний вплив обласних, районних та міських бібліотек на поріділу низову бібліотечну ланку та ін., успішно використовуються, трансформуються, і досвід попередніх часів може знайти застосування в умовах децентралізації управління територіальними громадами.

Мета цієї статті – розглянути централізацію як процес, що тривав від задуму, розробки концепції, її апробації – до реалізації, відпрацювання взаємодії усіх її елементів і перших наслідків.

Бібліотека як соціальний інститут трансформується відповідно до політичних, економічних і технологічних змін у суспільстві, особливостей того чи іншого періоду його життя. 1970 – 1980 -ті роки позначені зусиллями держави сформувати матеріально – технічну базу комунізму і нову людину, здатну творити і жити за принципами задекларованого в третій програмі КПРС морального кодексу будівника комунізму, передовсім – віддану ідеям комуністичної партії, всесторонньо розвинуту – інтелектуально, фізично, морально-естетично. І в цьому процесі бібліотека мала суттєво посилити роль книги в комуністичному вихованні трудящих і реалізації економічних завдань партії, спираючись на ініціативу і всезростаючу роль бібліотечної громадськості. Здійснити ці завдання бібліотеки могли шляхом об'єднання зусиль державних масових бібліотек з бібліотеками інших відомств, створення централізованих бібліотечних систем. Саме на 70-і припадає проведення централізації бібліотек різних типів і відомств, уніфікації і стандартизації бібліотечних процесів, спрямованих на формування єдиної зверху до низу контрольованої бібліотечної системи.

У 1970-ті бібліотеки вступили з чималими успіхами. Попередня п'ятирічка дала помітне зростання мережі: якщо 1965 року в Україні налічувалося 26932 масових бібліотеки з фондом 228723 тис. прим., то 1970 -го бібліотек стало 27608, а книг і журналів – 282634 [14, с. 416]. Подібні тенденції були характерні і бібліотечній системі Хмельниччини. Участь у всесоюзному огляді, присвяченому 100-річчю В.І. Леніна, змагання за звання бібліотек відмінної роботи та інші мотиваційні впливи дали зростання основних показників бібліотечного обслуговування населення. В області 1970 року функціонувало 2280 бібліотек, у тому числі масових бібліотек міністерства культури УРСР – 1186, профспілкових – 133, відомчих – 25, шкільних – 902, вищих і середніх спеціальних навчальних закладів – 27, громадських – 7 [1, арк. 60]. Усі населені пункти з понад 500 жителями обслуговувалися стаціонарними бібліотеками, 361 малий населений пункт – нестационарними формами: 203 філіалами, 77 пунктами видачі, 1063 пересувниками [1, арк.100]. Книжковий фонд масових бібліотек за рік зріс на 471345 книг і налічував 10404813 прим. [1, арк. 59]. Зросла книгозабезпеченість і на 1 січня 1971 року в середньому по області склала 10,1 книги. Бібліотеки обслужили 879897 читачів, на 36655 більше попереднього 1969 року, книговидача зросла на 852178 прим. і склала 17318979 прим. книг та журналів [1, арк.74]. Підвищився й освітній рівень бібліотечних працівників: на 1302 працівники районних, міських і сільських бібліотек для дорослих вищу фахову освіту мали 78, середню спеціальну – 555, 115 здобували фахову освіту заочно [1, арк. 105]. Хмельницька обласна бібліотека для дорослих за успіхи у бібліотечному обслуговуванні населення, вміле організаційно-методичне керівництво системою була відзначена ленінською Почесною грамотою ЦК КПРС і отримала почесне звання «Бібліотека відмінної роботи», її методичний відділ став переможцем республіканського огляду [10, с. 6]. Ювілейні відзнаки різного рівня отримали чимало інших бібліотек області, зокрема Волочеська районна стала переможцем всесоюзного огляду і отримала Диплом I ст.[12, с. 278].

Новий імпульс подальшому розвитку та реформуванню бібліотечної системи дала постанова ЦК КПРС «Про підвищення ролі бібліотек у комуністичному вихованні трудящих і науково-технічному прогресі» від 8 травня 1974 року, над виконанням якої бібліотечна спільнота працювала впродовж наступних більше десяти років. Підкресливши, що більш масштабному використанню книги заважала відомча роз'єднаність, відсутність кооперування в комплектуванні фондів, головний партійний орган проголосив **курс на централізацію бібліотек: «Радам міністрів союзних і автономних республік, крайовим та обласним виконкомом рад депутатів трудящих провести в 1974 - 1980 роках централізацію шляхом створення на базі міських і районних бібліотек єдиної мережі із спільним штатом, книжковим фондом, централізованим комплектуванням і обробкою літератури»** [17, с.360]. Це стосувалося як державних, так і профспілкових та відомчих бібліотек. Тому союзному міністерству культури доручалося розробити положення про централізацію державних масових бібліотек, методику їх переводу на нову систему, а профспілкам і міністерствам – заходи з централізації підвідомчих їм бібліотек.

Були визначені й інші завдання удосконалення бібліотечної справи. Зокрема – поліпшення бібліотечного обслуговування дітей та юнацтва, завершення у 1974-1976 рр. створення республіканських та обласних дитячих і юнацьких бібліотек, базових бібліотек – депозитаріїв для передачі їм дублетної, непрофільної літератури. Держплану доручалося в планах на десяту п'ятирічку (1976-1980) передбачити збільшення виробництва бібліотечного обладнання, Держбуду і міністерству культури СРСР – у 1974-1976 рр. розробити нові типові проекти бібліотечних приміщень для різних районів країни тощо [17, с.362-363].

Слід зауважити, що ідея централізації бібліотек не є винаходом московського керівництва. По-перше, створення єдиних методичних засад бібліотечних технологічних процесів розпочалося за кордоном ще на початку ХХ ст. По-друге, з метою з'ясування ефективності і проблем, які треба було враховувати під час централізації, у 1971-1972 рр. в м. Севастополі вже тривав експеримент. 28 грудня 1972 року колегія міністерства культури УРСР з метою відпрацювання проблем стосовно певних категорій бібліотек поширила експеримент на міста Суми, Краматорськ, Кременчук, Борщівський на Тернопільщині, Овідіопольський на Одещині, Городоцький на Хмельниччині райони і, навіть, село Мирогоща Дубненського району Рівненської області [17, с.343]. Постанова, по суті, узаконила процес, що набирала сили, дала йому «зелене світло».

3 лютого 1975 року на виконання постанови ЦК КПРС було прийняте «Положение о централизации государственных массовых библиотек» [23]. Вона задумувалася, як об'єднання бібліотек за адміністративно-територіальним принципом в єдине структурно-цілісне утворення для найбільш ефективного використання бібліотечних ресурсів району або міста. До складу ЦБС мали входити центральна районна (міська) бібліотека, районна

(міська) бібліотека для дітей та бібліотеки, розташовані в межах адміністративного району (міста) на правах філій. Центральна бібліотека мала бути організаційно-методичним центром для бібліотек-філій з єдиним штатом, правом директора призначати і звільняти працівників, забезпечувати централізоване комплектування і обробку бібліотечного фонду, оперативне надходження нової літератури в усі підрозділи системи, вивчати потреби користувачів централізованої бібліотечної системи, організовувати підвищення кваліфікації кадрів, вивчати, аналізувати, узагальнювати і поширювати передовий вітчизняний і світовий досвід у практику роботи своєї ЦБС.

Централізація стосувалася профспілкових та відомчих бібліотек. 25 квітня 1975 року Укрпрофрада прийняла постанову «Про централізацію бібліотечної мережі профспілок республіки і створення обласних базових бібліотек», затвердила Республіканську спеціалізовану бібліотеку Укрпрофради центральною базовою бібліотекою, а також обласні базові, передбачила проведення експерименту на базі Кіровоградської міжспілкової бібліотеки, а для великих міст – на базі бібліотеки завкому Київського комбінату хімволокна, зобов'язала Кіровоградську і Київську облпрофради до 1 червня 1975 року прийняти відповідні постанови, 1976 року на базі експериментальних бібліотек провести семінари, обговорити позитивний досвід і проблеми з цього питання [17, с.376].

Експеримент з централізації бібліотек Городоцького району дав базовий досвід для створення з безпосередньою участю відділів обласної бібліотеки для дорослих низки методичних матеріалів – положень, інструкцій: «Положення про систему каталогів, картотек районної централізованої бібліотечної системи», «Положення про відділ комплектування і обробки літератури центральної районної (міської) бібліотеки», «Примірне положення про зведений алфавітний каталог бібліотек централізованої системи», «Положення про алфавітний каталог бібліотеки-філіалу», «Положення про систематичний каталог бібліотеки-філіалу», «Примірне положення про центральний систематичний каталог центральної бібліотеки», «Інструкцію по розстановці карток у систематичному каталозі, побудованому на нових таблицях ББК» та ін. [10, с.33].

На початок 1976 року в Україні діяло 69 ЦБС, які об'єднали 2 тис. бібліотек. Окрім того передбачалося організувати ще 477 районних та 113 міських [14, с.419].

У травні 1976 року досвід централізації бібліотечної мережі Хмельниччини розглядався на семінарі, що проходив в обласній бібліотеці для дорослих за участі директорів вже створених ЦБС, їх заступників по роботі з дітьми і завідуючих районними бібліотеками, які вели підготовку до централізації. Здобутки і проблеми централізації та шляхи їх подолання були закладені в доповідь начальника управління культури Ф.П. Возняка, звучали у виступах головного бібліотекаря Державної республіканської бібліотеки ім. КіпрС Л.С. Маринич, заступника директора з наукової роботи обласної бібліотеки для дорослих В.П. Гуська, для дітей – Н.О. Луцюк, директорки базової з питань централізації Городоцької ЦБС О.З. Гуменної та завідувачки Кам'янець-Подільської міської бібліотеки №3 Л.С. Малярчук. Низку порад і консультацій дали працівники обласної бібліотеки для дорослих В.М. Бойко, В.М. Гальчевська, М.Й. Глузголь, Г.Н. Слободянюк та директор облбібліоколектора В.М. Петрицька [16].

Перші централізовані бібліотечні системи на Хмельниччині з'явилися вже 1975 році. На цей час бібліотеки області стали потужною інформаційною системою, першість в якій тримали 1232 масові книгозбірні міністерства культури, обслуговували 951960 читачів, спираючись на книжковий фонд 9850947 прим., у середньому за рік видали по 20,4 книги на читача, забезпечили дворазову обертаність фонду [6]. 1975 року на централізоване обслуговування читачів перейшли бібліотеки Волоцького, Ізяславського і Славутського районів [3, арк.63]. До Волоцької ЦБС ввійшли районні бібліотеки для дорослих і дітей, 4 міських і 67 сільських. Це спричинило низку змін – появу нових відділів у центральній бібліотеці, перебудови системи управління кадрами, призначення і звільнення яких, як і підвищення професійного рівня, повністю перейшло до компетенції центральної бібліотеки [12, с.279].

1976 року централізація відбулася ще у восьми районах, у тому числі і в Кам'янець-Подільському. Здійснювалася вона на підставі рішення Хмельницького облвиконкому № 253 від 22 жовтня 1974 року, постанови колегії міністерства культури УРСР 1975 року «Про затвердження централізованих бібліотечних систем державних масових бібліотек», наказу Хмельницького обласного управління культури «Про переведення державних масових бібліотек Кам'янець-Подільського району на централізоване бібліотечне обслуговування» №51 від 31 березня 1976 року та відповідних нормативних актів районних органів влади та управління. Наказ обласного управління культури гласив: «1. *Перевести з 1 квітня 1976 року на централізоване бібліотечне обслуговування масові бібліотеки Кам'янець-Подільського району згідно структур і штатних розписів, затверджених міністерством культури УРСР, з віднесенням їх до IV групи по оплаті праці.* 2. *Обласній бібліотеці ім. М. Островського (тов. Нагорна Р.В.), обласній дитячій бібліотеці ім. О. Жданова (тов. Александрова Т.А.) спільно з районним відділом культури організувати перевід бібліотек на централізовану систему та укомплектувати їх штати досвідченими працівниками, представивши матеріали на затвердження директора і заступника обласному управлінню культури до 2 квітня 1976 року.* 3. *Районному відділу культури: 3.1. Централізувати кошти всіх бібліотек, що входять до системи, на коштириси центральних бібліотек, крім видатків заробітної плати молодшого обслуговуючого персоналу і господарського обслуговування сільських і селищних бібліотек, які залишаються відповідно на бюджетах сільських рад; 3.2. Створити централізованій системі нормальні умови і забезпечити їх роботу в світлі вимог постанови ЦК КППС (1974 р.) «Про підвищення ролі бібліотек в комуністичному вихованні трудящих і науково-технічному прогресі» [3, арк.132-133].*

Аналогічні накази видавалися по всіх районах, що проводили централізацію. Того ж року згідно з наказом Хмельницького міського управління культури № 22 від 17 березня у Хмельницьку міську ЦБС об'єдналися 13 бібліотек (9 – для дорослих і 4 – для дітей). Центральною бібліотекою системи було визначено міську бібліотеку № 1, а її завідувачку З.І. Орлову призначено директором ЦБС [4].

1977 року централізацію здійснили ще 7 районів – Віньковецький, Дунаєвецький, Красилівський, Новоушицький, Хмельницький, Чемеровецький і Ярмолинецький [7, с.2]. У Віньковецькому районі до ЦБС ввійшло 36 бібліотек – районна, 2 міських, дитяча і 32 сільських, 56 бібліотечних працівників, які книжковим фондом 319,6 тис. прим. обслуговували 35723 читачів [19, с.269]. У Дунаєвецькому районі напередодні централізації налічувалося 149 бібліотек різних відомств, сумарний книжковий фонд складав 1118582 прим., 163 бібліотекарі обслуговували 77339 читачів. У централізовану бібліотечну систему об'єдналися 75 бібліотек міністерства культури – районна, 4 міських, 3 дитячих і 67 сільських. На 1 січня 1978 року ЦБС мала фонд 578,9 тис. прим., обслуговувала 63848 читачів, по кількості штатних працівників – 112 бібліотекарів – займала 2-ге місце в області після Кам'янець-Подільського району (120 бібліотекарів), 61,6% із них мали вищу і середню спеціальну освіту, по області – 60,8%. Того року центральна районна бібліотека перейшла в нове двоповерхове приміщення, нові приміщення отримали бібліотеки в селах Зеленче і Лисогірка. 28 колгоспів із 31 виділили 3 тис. крб. на придбання літератури. У роботі з читачами, особливо під час проведення масових заходів, вже використовувались технічні засоби, зокрема центральна районна бібліотека мала ротатор, 2 лічильних і 4 друкарських машинки, програвач, 2 фільмоскопи, діапроектор і 3 телевізори [25, с. 272; 7, с.26-28].

Наступного 1978 року централізація бібліотек області була завершена, як свідчить наказ обласного управління культури від 30 травня 1979 року – достроково. До 22 ЦБС ввійшли 1232 бібліотеки, їх книжковий фонд сумарно склав 12 млн. 164,7 тис. прим., у т.ч. суспільно-політична література в ньому займала 23%, сільськогосподарська – 5,7%, науково-природнича – 4,6%, технічна – 3,2%, переважала художня – 46,6%, на одного жителя тепер припадало від 9,2 книги в Білогірському до 13,2 у Деражнянському і 25,5 – у м. Хмельницькому. Бібліотеками, у т.ч. 230 пунктами видачі та 97 пересувками, було охоплено 75,1% населення. Послугами масових бібліотек користувалося 1099063 читачі, за рік вони отримали 23890839 документів. У порівнянні з попереднім 1977 роком кількість читачів зросла на 8 тис., книговидача – на 391 тис. прим.

У соціалістичному змаганні між бібліотеками районів та окремо міст, започаткованому 1977 року, за низкою показників – видача галузевої літератури (суспільно-політичної, науково-природничої, технічної, сільськогосподарської); читаність; обертаність; відвідуваність; працівників зі бібліотечною освітою – перше місце зайняла Теофіпольська ЦБС (112,8 балів), друге – Шепетівська, третє – Городоцька. Обласне управління культури оголосило подяку директорам Красилівської ЦБС (Л.Ф. Сіренко), Новоушицької (В.М. Кондратюк), Волочиської (І.М. Головкіна), Кам'янець-Подільської (І.В. Троняк), Кам'янець-Подільської міської (М.О. Бойцова), до Книги пошани бібліотечних працівників області занесло Т.А. Білоус, зав. відділом обслуговування Деражнянської, Д.П. Воляника, директора Теофіпольської ЦБС, Ф.А. Крикливу, зав. бібліотекою-філіалом с. Ясенівка Ярмолинецької ЦБС, Л.Н. Яроша, директора Старокостянтинівської центральної районної бібліотеки, на Дошку пошани – Г.І. Байдусь, зав. відділом комплектування та обробки літератури Кам'янець-Подільської ЦРБ, Н.В. Бортник, зав. відділом методичної та бібліографічної роботи Старокостянтинівської ЦРБ, В.М. Павлюк, зав. бібліотекою-філіалом с. Зеленче Дунаєвецької ЦБС, О.З. Гуменну, директора Городоцької ЦБС, Г.Є. Мельник, зав. бібліотекою-філіалом с. Бражинці Полонської ЦБС, В.І. Кириченка, зав. відділом методичної і бібліографічної роботи Ізяславської ЦРБ, Л.Г. Кіпніса, директора Шепетівської ЦБС, Л.Ю. Мельник, старшого бібліотекаря філіалу с. Глибівка Новоушицької ЦБС, В.М. Надольську, зав. відділом комплектування та обробки літератури Кам'янець-Подільської міської ЦБ, О.І. Підберезну, зав. бібліотекою-філіалом с. Чепелівка Красилівської ЦБС, С.Д. Фіголь, зав. бібліотекою-філіалом с. Калюсик Віньковецької ЦБС, С.М. Широку, директорку Ярмолинецької ЦБС [8, с. 3-4].

Централізація бібліотек мала значні переваги, насамперед – **обслуговуванні читачів єдиним книжковим фондом**, доступним кожному через систему замовлень. Не зважаючи на стрімке збільшення кількості виданої літератури, держава не знімала з порядку денного питання видання, поширення книг через торгівельну мережу, комплектування ними бібліотек. Дещо видавалося і на місцях, зокрема 1971 року у Вінницькій області побачило світ 29 видань, Житомирській – 6, Тернопільській – 13, Чернівецькій – 38, у Хмельницькій – 44. За період 1918 – 1971 рр. в УРСР видано 271 тис. книг загальним тиражем 3771 млн. прим. [17, с. 329-331]. Правда, більша частина продукції видавалася російською мовою: 1970 року українською мовою вийшло 3105 книг, російською – 4682 [17, с. 334].

Книгу з відповідним ідеологічним вимогам змістом донести до читача повинна була, у першу чергу, бібліотека, а також добре налагоджена система книжкової торгівлі. Тому в полі зору влади було відкриття книжкових магазинів і кіосків у містах, райцентрах та інших населених пунктах. Якщо 1950 року в Україні діяло 874 книжкових магазини і 1175 книжкових палаток, продаж літератури склав 67,4 млн. крб. – на одного жителя 1,8 крб., то 1971-го – 3382, 7087, 361,7 і 7,6 відповідно [17, с. 335]. 1976 року голова Городоцької райспоживспілки Хмельницької області З. Коїн і директор фірми «Книга» через газету «Прапор Ілліча» навіть закликали жителів Городоччини нести книги до районного книжкового магазину, де їх мали викупити, бо *«саме ці книги можуть бути комусь потрібні»* [18].

На початку 70-х років посилювся партійний контроль за ідейним змістом видань та репресії проти інакомислення. Їх спровокували ініційовані М. Сусливим постанови ЦК КПРС «Про підвищення відповідальності керівних органів преси, радіо, телебачення, кінемаграфії, установ культури і мистецтва за ідейно-політичний рівень матеріалів, що друкуються, та репертуар» (1969), «Про літературно-художню критику» (1972), наслідком яких було усунення Петра Шелеста з поста першого секретаря ЦК КПУ, активний пошук «українських буржуазних націоналістів», арешти низки так званих дисидентів, вилучення з бібліотек їх творів. Був зміщений з посади головного редактора видавництва «Каменярь» уродженець с. Лисогірка Дунаєвецького району Хмельницької області Іван Іванович Сварник.

Давались взнаки застійні явища в економіці. У 70-ті роки ЦК КПРС видав кілька постанов, які обмежували видання літератури з метою економії паперу. 24 серпня 1971 року постановою «Про порядок видання прижиттєвих зібрань творів радянських письменників» зажадав від Комітету по пресі при Раді Міністрів СРСР і правління Спілки письменників СРСР розробити і затвердити «Положення про порядок підготовки і видання вибраних творів у країні», підвищити вимоги до їх ідейно-художнього рівня, забезпечити економне витрачання паперу і державних коштів [17, с.325]. 2 червня 1975 року постановою «Про заходи подальшого впорядкування видання літератури, економії і раціонального використання паперу для друку» ЦК КПРС поставив вимогу «не допускати необґрунтоване збільшення тиражу тих книг, що не користуються попитом», до яких потрапили, у першу чергу, мемуарна література, монографії і збірники наукових статей, зажадав скоротити число установ і організацій, які мали право на видання книг, стабілізувати підручну літературу, забезпечивши її триваліше використання [17, с.377-378]. А 2 жовтня 1979 року постановою ЦК КПРС «Про упорядкування тиражів і скорочення числа періодичних видань» такі обмеження були поширені і на періодику. Водночас указом президії Верховної Ради УРСР від 13 лютого 1973 року було посилено відповідальність читачів за псування чи неповернення книги: штраф дорівнював п'ятикратній вартості книги, яку за вимогою бібліотек на основі нотаріальних виконавчих приписів мав сплатити винуватець, або повернути таку чи, за згодою бібліотекаря, рівноцінну книгу [17, с.347-348].

25 жовтня 1975 року Рада Міністрів УРСР розпорядженням за №830 затвердила бібліотеки-депозитарії республіканського та міжобласного значення, зобов'язала бібліотеки надсилати до депозитаріїв інформаційні картки про маловикористовувану літературу. Своім листом – обіжником від 24 листопада 1975 року міністерство культури довело це розпорядження до обласних управлінь культури та обласних бібліотек. Бібліотеками – депозитаріями республіканського значення були визначені Державна республіканська бібліотека УРСР ім. КПРС, до якої прикріплені 12 областей, у т.ч. – Хмельницька, та м. Київ, а також Державна історична бібліотека УРСР; міжобласного значення – Одеська державна наукова бібліотека ім. О. Горького, Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Короленка, Донецька обласна бібліотека ім. Н. Крупської, Запорізька обласна бібліотека ім. О. Горького [17, с. 380-381]. Їх функції визначало союзне «Положення про організацію депозитарного збереження книжкових фондів бібліотек країни». Хмельницька державна наукова бібліотека ім. М. Островського отримала статус обласного депозитарію краєзнавчого профілю і поступово формувала фонд краєзнавчих документів, який нині налічує понад 3 тис. прим.

З року в рік все більше читачів використовували можливість єдиного книжкового фонду централізованих бібліотечних систем. Вже 1977 року, коли на Хмельниччині тільки завершилася централізація, відділи книгозабезпечення отримали 8450 замовлень і направили читачам з фондів центральних бібліотек 15350 прим., з філіалів – 1128 та за рахунок МБА – 8285 прим. Наступного 1978 року кількість замовлень зростає більш ніж у чотири рази, 1980 року складала 66510, а отриманих замовниками з єдиного книжкового фонду книг – понад 94 тис. прим.[7, с.13; 8, с.17; 9, с.19].

Це помітно збільшило кількість читачів, книговидачу і читаність, що ілюструє таблиця [6; 7; 8; 9]:

Показники	1975	1977	1978	1980	1980 до 1975
Читачів	1045131	1063503	1069425	1072744	+27613
Книговидача	22051500	22853300	23185700	23984300	+1932800
Читаність	20,4	21,5	21,7	22,3	+1,9
Обертаність	2	2	1,9	1,8	-0,2
Обслужено населення (%)	72,1	74	75,1	75,8	+3,7

Зниження обертаності на 0,2 можна пояснити збільшенням за чотири роки централізації книжкових фондів майже на 2 млн. прим., а ріст основних показників бібліотечного обслуговування населення – і збільшенням фондів, і чималою індивідуальною та масовою пропагандою літератури. Кількість різних масових заходів (бесід, бібліографічних оглядів, підготовлених і доведених до читачів списків рекомендованої літератури, виставок, усних журналів тощо) протягом 1975-1980 років невинно зростала: якщо 1975 року їх було проведено 39188, то 1980-го – 46398 [6, с.17; 7, с.22; 8, с.25; 9, с.30]. У Городецькому районі в цьому відношенні непогано була налагоджена традиційна співпраця бібліотек з районною та первинними організаціями товариства «Знання», іншими громадськими організаціями. Завідуюча бібліотекою с. Підлісний Олексинець М.А. Ціліщівська разом із сільськими знаннівцями 1976 року провела теоретичну конференцію «Плани великого творення» про «Основні завдання розвитку народного господарства СРСР на 1976-1980 рр.», у ході якої виступили з доповідями та повідомленнями Л.К. Рудь, М.В. Рогуляк, О.З. Сорокіна, Є.М. Лозінський [27]. Завідуюча Лісоводською сільською бібліотекою М.О. Козак плідно співпрацювала з бюро науково-технічної інформації колгоспу «Україна», головою якого був колгоспний спеціаліст Б. Даньков, входили голова колгоспу Г.І. Ткачук, головні спеціалісти А.Д. Мороз, В.П. Артим, А.М. Пукліч, директор школи О.Л. Ведмедьора, та ін. Бібліотека створила для членів бюро та інших колгоспних фахівців реєстраційну картотеку видань центрів науково-технічної інформації, картотеку періодичних видань сільськогосподарської тематики, а під час засідань, особливо у дні інформації, знайомила спеціалістів з новими надходженнями [13].

В Україні використовувалися різні форми пропаганди книги. 1972 року під егідою Комітету по пресі Ради Міністрів УРСР за активної участі міністерства культури і Спілки письменників УРСР проводився Міжнародний рік книги. Діяли оргкомітети, до складу яких входили і бібліотечні працівники, організували виставки, бібліографіч-

ні огляди, зустрічі з авторами книг. До пропаганди книг долучилися районні, міські та обласні організації книголюбів, які щойно формувалися, обговорювали статут товариства, вносили пропозиції і конститувалися у вересні 1974 року, коли установчий з'їзд проголосив створення республіканської організації Добровільного товариства любителів книги. У резолюції з'їзду були чітко окреслені завдання Товариства – пропаганда книги серед трудящих, «щоб вона ще активніше служила утворенню високих комуністичних принципів, боротьбі проти ворожої ідеології, сприяла поширенню політичних, наукових і технічних знань» [17, с.368]. У листопаді постало і всесоюзне Добровільне товариство любителів книги. Його осередки за підтримки громадськості, а через п'ять років в Україні діяло 25 обласних, 116 міських і 569 районних відділень, 26277 первинних осередків, які об'єднували 1704841 особу, 11780 колективних членів, збагатили новим змістом раніш напрацьовані форми і методи пропаганди книги: читацькі конференції, літературні вечори, зустрічі з письменниками, тижні, декади, місячники, свята книги, книжкові виставки. Водночас започаткували нові, чисто книголюбівські: «прем'єри книг», книгознавчі п'ятниці, літературні вікторини для дітей, ярмарки букіністів, громадські бібліотеки, бібліотеки – пересувки на підприємствах, будовах, тваринницьких фермах, польових станах, виставки книг, зібраних книголюбамі, збір книг для бібліотек ударних будов 10-ої п'ятирічки з приватних книгозбірень, конкурси на краще збереження шкільних підручників, разом з торговельними організаціями створили 5 тис. народних книжкових магазинів та кіосків, 150 тис. книголюбівських активістів розповсюджували книги серед населення [17, с.370]. Під егідою ДТЛК в Україні діяло 600 клубів книголюбів, 859 громадських бібліотек, 6,5 тис. шкільних кооперативів «Юні друзі книги», лекторські ради і секції. Республіканське правління здійснювало деяку видавничу діяльність [17, с.399-403].

На часі була й пропаганда краєзнавчої літератури. Якраз закінчилося видання 26-ти томної «Історії міст і сіл Української РСР» – 1971 року побачив світ хмельницький том, 1972-го – вінницький, а 1974-го – останній 26-ий том по Кримській області. Настала пора узагальнення досвіду, винесення певних уроків на майбутнє. Незаперечним був один висновок: кампанія розбудила краєзнавчий рух, мобілізувала кадри – у підготовці двадцятишеститомника взяли різноманітну участь 100 тис. осіб, у тому числі – 10 тис. авторів.

Відродилося і набирано сили бібліотечне краєзнавство на Хмельниччині, особливо після того, як обласна бібліотека отримала статус обласного краєзнавчого депозитарію, посилено формувалася краєзнавчий фонд, активізувалася його пропаганда, зростає видача краєзнавчої літератури. У краєзнавчому фонді обласної бібліотеки зібралася чимало книжкових пам'яток, пропаганду яких активно вели бібліографи, зокрема сектор краєзнавчої літератури при бібліографічному відділі, який згодом трансформувалася в окремий відділ. Вишукувалися різні форми і методи привернення уваги читачів до краєзнавчої книги, зокрема й популярні на той час краєзнавчі п'ятниці, започатковані 1969 року. Наступного 1970 року на їх організаційно-методичному арсеналі постав клуб «Краєзнавець» [21, с. 169]. До участі в роботі клубу були залучені науковці, краєзнавці області, відбувалися прем'єри книг, зокрема – Апполінарія Мацевича «Озеро Око», зустрічі з цікавими людьми, краєзнавчі години тощо [11, с. 47]. На базі Шепетівського району 27-29 жовтня 1976 р. проведено триденне заняття обласної школи передового досвіду з бібліотечного краєзнавства [3, арк. 573-574]. Додатковий імпульс бібліотечному краєзнавству надали прийняте 1978 року «Положення про краєзнавчу роботу бібліотек системи міністерства культури Української РСР» та «Положення про зведену краєзнавчу картотеку централізованої бібліотечної системи» (1981).

Централізація сприяла підвищенню професійного рівня **бібліотечних кадрів**. Питання добору, призначення і звільнення перейшло у відання директорів ЦБС, як і підвищення їх компетентності і фахового рівня. 1970 року в бібліотечних закладах Хмельниччини працювало 43,5% бібліотекарів з вищою і середньою спеціальною бібліотечною освітою, 1975 року, на початок централізації, таких фахівців вже було 51,6 %, на час завершення централізації – 1977 року – їх стало 60,8%, а 1980-го – 62,3%. За 10 років кваліфікованих кадрів у бібліотеках області стало на 18,8 % більше. Цьому сприяло те, що кожного року все нові групи працівників ставали студентами-заочниками: якщо 1973 року заочно здобували професійну освіту 85 бібліотекарів області, то 1978-го – 150 [22, с.26; 6, с.30; 7, с.26; 8, с.28; 9, с.32]. Водночас підпорядкування бібліотекарів – призначення і звільнення – центральній бібліотеці до певної міри огородило їх від залучення, у першу чергу сільрадами, до виконання різних доручень, відволікання від виконання прямих обов'язків.

Заслуженим авторитетом у кам'ячан та жителів району користувалася Ірина Володимирівна Троняк-Веретянова, з 1976 року директор найбільшої в області Кам'янець-Подільської ЦБС, яка об'єднала 100 бібліотечних філіалів. Вона сприяла будівництву приміщень для сільських бібліотек, зміцненню їх книжкових фондів, матеріальної бази взагалі, з метою піднесення авторитету бібліотек перетворила традиційні щорічні звіти бібліотекарів перед населенням у Дні культури на селі. З її участю була розроблена програма «Кадри», вона постійно залучала випускників культосвітнього училища до роботи в бібліотеках Кам'яниччини, за погодженням з кожною завідувачкою філіалу спланувала рік вступу на заочне навчання тих, хто ще не мав фахової освіти. У результаті 1980 року із 100 завідуючих сільськими філіалами 71 мали фахову освіту і 10 навчалися заочно. Це був найвищий показник в області серед районних централізованих бібліотечних систем [9, с.32]. Кам'янець-Подільська районна ЦБС у числі перших отримала бібліобус (транспорт мали ще Городоцька, Новоушицька, Старокостянтинівська і Шепетівська ЦБС), який щодня віз книги у віддалені села, тракторні бригади, на ферми, виконував замовлення спеціалістів, учителів, хліборобів [20]. 1970 року Ірина Володимирівна удостоїлась медалі «За доблесну працю», знаку союзного міністерства культури «За отличную работу», не раз її портрет заносився на Дошку пошани [26].

Процес підготовки і проведення централізації активізував **організаційно-масову роботу** обласних бібліотек для дорослих і дітей, районних і міських центральних бібліотек, обласного управління, районних та міських відді-

лів культури. Помітно зростає кількість виїздів з метою комплексних, тематичних перевірок чи надання допомоги. 1975-го, з початком централізації, їх здійснено 2454, 1977-го, у рік її завершення – 2594 [6, с.27; 7, с.23].

У ході централізації посилили допомогу бібліотечному колективу області методисти обласних, міських та районних бібліотек. Наказом обласного управління культури 12 січня 1976 року на допомогу методичному відділу обласної бібліотеки імені М. Островського затверджено десять позаштатних методистів, у тому числі Д.П. Воляника, завідувача Теофіпольською районною бібліотекою, О.З. Довганя, завідувача Хмельницькою районною бібліотекою, З.І. Орлову, директорку Хмельницької міської ЦБС, З.Г. Сербу, методиста Городоцької центральної районної бібліотеки та ін. [3, арк.10]. А 20 серпня того року наказом обласного управління культури Кам'янець-Подільська міська та Городоцька районна ЦБС були визначені базою передового досвіду з централізації державних масових бібліотек, директорів М.О. Бойцову і О.З. Гуменну зобов'язано *«забезпечити якісне навчання працівників бібліотек та органів культури принципів та методиці централізації, показ конкретних досягнень, широке розповсюдження і впровадження у практику передового досвіду, пропаганду переваг централізації»* [3, арк.399].

Використовувались як раніш напрацьовані форми і методи управління, так і нові, зокрема й змагання за почесне звання «Бібліотека відмінної роботи». 1974 року з'явилося примірне «Положення про бібліотеку відмінної роботи», яке чіткіше виписало та унормувало критерії, відповідати яким мали претенденти на це почесне звання [24]. За роки 10-ї п'ятирічки (1976-1980) кількість таких бібліотек зростає на 118 і 1980 року становила 485, або 39,3%, найбільше їх було – 46 із 65 (70,8%) – у Городоцькому та Волочиському районах (49,3%), найменше – у Полонському (27,5%) і Летичівському (28,3%) [9, с.33]. У цей час в Україні ширився рух за звання району відмінної роботи, на яке в області претендували насамперед бібліотечні колективи Городоцького і Волочиського районів. Порівнюючи результати змагання, яке підносило на вищий щабель рівень бібліотечного обслуговування населення, відзначаючи кращих і критикуючи відстаючих, управління і відділи культури, обласні, районні та міські центральні бібліотеки стимулювали пошук і ефективність праці бібліотек низової ланки.

З централізації, як уже зазначалося, бере початок змагання між бібліотеками районів і міст. Якщо за підсумками 1977 року серед 20 районів перше місце зайняли бібліотеки Городоцького, друге – Кам'янець-Подільського, третє – Ярмолинецького районів, серед міст – Кам'янець-Подільська міська централізована система [7, с.6-7], то 1980-го заключного року 10-ї п'ятирічки результати змінилися: перше місце серед 22 претендентів, до яких на рівних правах приєднали і два міста – Хмельницький і Кам'янець-Подільський, на нашу думку, не зовсім оправдано, зайняла Кам'янець-Подільська міська централізована система, друге – Городоцька районна і третє – Хмельницька міська [9, с. 6-7].

Удосконалювала механізм впливу і обласна міжвідомча бібліотечна рада – 14 осіб на чолі з Я.С. Браїнином, завідувачим відділом культосвітніх установ. 22 жовтня 1971 року бюро Міжвідомчої ради з питань бібліотечної роботи при міністерстві культури УРСР затвердило «Примірне положення про Міжвідомчу раду з питань бібліотечної роботи», унормувавши порядок її створення, статус, основні завдання [2, арк.31-33]. З метою охоплення впливом різних ділянок бібліотечної роботи обласна міжвідомча рада запровадила поділ свого складу на 5 секцій: координації обслуговування населення; координації комплектування фондів бібліотек; координації довідково-бібліографічної та інформаційної роботи; координації науково-методичної та науково-дослідної роботи; координації обслуговування дітей [2, арк.10-13].

Поява секції координації обслуговування дітей засвідчувала зростаючу увагу владних структур до обслуговування дітей та юнацтва. Вона проявлялася в різних аспектах. У 70-і відбулося повернення до диференційованого обслуговування дітей (1-8 класи) та юнацтва (від 14 років). Адже саме в їх руках – майбутнє суспільства. 25 лютого 1975 року Рада Міністрів УРСР прийняла постанову «Про створення Державної республіканської бібліотеки для юнацтва в м. Києві». Вона постала на базі бібліотеки імені Ванди Василевської в Московському районі й надалі носила її ім'я [17, с.375]. А 25 лютого 1977 року рішенням облради була створена і Хмельницька обласна бібліотека для юнацтва. Розмістилась вона в триповерховому будинку, зайнявши два поверхи – 1163 кв. метри. Приміщення вражало та і нині вражає новизною проекту, виготовленого лауреатом Державної премії УРСР у галузі архітектури, заслуженим архітектором УРСР В. Сусловим. Інтер'єр оформили відомі хмельницькі художники М. Андрійчук, Л. Бесараба, А. Ісаєв, В. Карвасарний, І. Когут. Автор скульптури «Наука» – Б. Бистров. Бібліотеку очолила Д.Т. Починок і працювала на цій посаді до 1985 року. З першопочатків колектив бібліотеки концентрував зусилля на таких напрямках: комплектування відповідного профілю читачів книжкового фонду; всебічне сприяння освіті молоді; її змістовне дозвілля тощо.

2 лютого 1978 року указом президії Верховної Ради УРСР *«за активну роботу по комуністичному вихованню підростаючого покоління»* Хмельницька обласна бібліотека для дітей була нагороджена Почесною грамотою [17, с.397]. Того ж року директору Тамарі Олександрівні Александровій присвоєно звання «Заслужений працівник культури України». У зв'язку з її переходом на посаду директора театру ляльок обласну дитячу бібліотеку для дітей очолила Ніна Олександрівна Луцюк [15, с. 231-232].

У зв'язку з централізацією чимало робилося і для зміцнення матеріальної бази бібліотек. Протягом 70-х в області було побудовано 153 нових бібліотеки, 308 переведено в кращі приміщення, на бібліотечні потреби, у першу чергу на зміцнення книжкового фонду, залучено додатково 541299 крб., придбано 10 бібліобусів [6, с. 32-34; 9, с. 35-38].

Найбільшою підтримкою місцевих органів влади користувалися бібліотеки у Волочиському районі, де протягом 70-х було збудовано 19 і переведено в кращі приміщення 10 бібліотек. Наблизились до цього рівня по кількості

бібліотечних новобудов Славутський (15) і Чемеровецький (13) райони. У Красилівському районі за дві п'ятирічки не було збудовано жодної бібліотеки [6, с. 32; 9, с. 35].

У 70-і робилися перші кроки в справі **автоматизації бібліотечних процесів**. У бібліотеках, у першу чергу районних та міських, почали з'являтися ротатори, що дозволяло тиражувати для розповсюдження листи, аналітичні матеріали, накази, списки літератури, опис досвіду бібліотечної роботи, поповнювався арсенал друкарських та лічильних машинок, програвачів, проекційної апаратури, телевізорів.

Паралельно з централізацією бібліотечного обслуговування здійснювався курс на **стандартизацію та уніфікацію** бібліотечних процесів. 18 січня 1977 року Державна міжвідомча бібліотечна комісія при міністерстві культури СРСР прийняла рішення «Про розробку системи стандартів у галузі бібліотечної роботи» і поклала функції головної організації з стандартизації на Державну бібліотеку СРСР ім. В.І. Леніна, створивши там спеціальний підрозділ [17, с.389]. 3 березня того ж року Держкомвидав СРСР затвердив «Єдину схему класифікації літератури для книговидання в СРСР» і прийняв рішення про її впровадження в системі державної бібліографії з 1978 року, у зведеному тематичному плануванні, держстатистиці друку – з 1979-го, у системі торгівлі – з 1980-го [17, с.391-392]. Ці процеси поширювалися на всі республіки Союзу, т.ч. – Україну. Розпочалася підготовча робота до переходу на нову бібліотечно-бібліографічну класифікацію (ББК), яка мала суттєво поліпшити розстановку і користування книжковими фондами.

Отже 1970-і роки стали кращим часом в історії бібліотечної справи в області. Була упорядкована оптимальна мережа як масових, так і відомчих бібліотек, на третину зріс фонд, поповнився актуальними виданнями. Протягом 1975-1977 року відбулася централізація мережі бібліотек, яка через систему замовлень сприяла ефективному використанню бібліотечних фондів як центральних бібліотек, так і філіалів, а отже – повнішому задоволенню потреб читачів. Зміцнів кадровий потенціал, зріс фаховий рівень бібліотекарів, знизилась плинність. Поліпшилася матеріальна база, почалася автоматизація бібліотечних процесів. З'явилися республіканська та обласні юнацькі бібліотеки, що сприяло диференційованому і поглибленому обслуговуванню дітей і юнацтва. І, не зважаючи на посилену ідеологізацію й політизацію бібліотечної справи, переслідування інакомислення, особливо на початку 70-х років, репресії проти багатьох авторів і пласту нової літератури, все ж це десятиліття позначене посиленою увагою і підтримкою бібліотек з боку держави і суспільства, стало періодом їх інтенсивного розвитку, що дає підстави вважати його «золотою добою» в історії бібліотечної справи як в Україні, так і на Хмельниччині.

Джерела та література:

1. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р-3512 – Хмельницьке обласне управління культури. Оп.1. Спр.726 – Річний текстовий звіт про роботу Хмельницької обласної бібліотеки імені Островського за 1970 рік. 117 арк.
2. Там само. Спр.775 – Документи про роботу обласної міжвідомчої бібліотечної ради за 1971 рік (протоколи, плани, списки). 52 арк.
3. Там само. Спр. 982 – Накази Хмельницького обласного управління культури з основної діяльності.1976 р. 644 арк.
4. Айвазян О.Б. З історії централізації публічних бібліотек м. Хмельницького // Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб. Хмельницький: Стрихар А.М.,2020. Вип. 26. С.32-45.
5. Аналіз роботи масових бібліотек Хмельницької області за 1974 рік / Хмельницька державна обласна бібліотека ім. М. Островського, наук.-метод. відділ. Хмельницький, 1975. 31 с.
6. Аналіз роботи масових бібліотек Хмельницької області за 1975 рік / Хмельницька державна обласна бібліотека ім. М. Островського, наук.-метод. відділ; відп. за випуск В.П. Гусько. Хмельницький, 1976. 34 с.
7. Аналіз роботи масових бібліотек Хмельницької області за 1977 рік / Хмельницька державна обласна бібліотека ім. М. Островського, наук.- метод. відділ; відп. за випуск В.П. Гусько. Хмельницький, 1978. 29 с.
8. Аналіз роботи масових бібліотек Хмельницької області за 1978 рік / Хмельницька державна обласна бібліотека ім. М. Островського, наук.- метод. відділ; відп. за випуск. Т.В. Логвиненко Хмельницький, 1979. 31 с.
9. Аналіз роботи масових бібліотек Хмельницької області за 1980 рік / Хмельницька державна обласна бібліотека ім. М. Островського, наук.- метод. відділ; відп. за випуск. Т.В. Логвиненко Хмельницький, 1981. 38 с.
10. Бібліотека і час: ювіл. зб., присвяч. 100-річчю з часу засн. ХОУНБ ім. М. Островського / редкол.: Карван С.Л., голова, Синиця Н.М., укладач, Михайлова С.Р. [та ін.]. Хмельницький, 2001. 118 с.
11. Блажевич Ю.І. Діяльність клубу «Краєзнавець» при обласній науковій бібліотеці: історичний вимір // Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб. Хмельницький: Стрихар А.М.,2021. Вип. 32. С.46-65.
12. Горшкова В.Л. Історія бібліотечної справи у Волочиському районі // Бібліотеки в інформаційному просторі: матер. наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю ХОУНБ ім. М. Островського. 21 верес. 2001 р. Хмельницький, 2001. С.275- 279.
13. Даньков Б. На допомогу приходить БНТЕІ // Прапор Ілліча. 1975. 23 груд. (№151).
14. Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті. Київ, 2009. 530 с.
15. Захаренко А.М. Імена в історії бібліотеки (штрихи до портретів директорів Хмельницької обласної бібліотеки для дітей ім. Т.Г. Шевченка) // Бібліотеки в інформаційному просторі: матер. наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю ХОУНБ ім. М. Островського. 21 верес. 2001 р. Хмельницький, 2001. С.230-233.
16. Іванович Л. Централізація – вимога дня // Радянське Поділля. 1976. 12 трав. (№95).

17. Книга и книжное дело в Украинской ССР: сб. док. и матер. 1941-1984 / сост.: Л.И. Гольденберг, руковод. работы, А.С.Беляев, В.П. Колесников и др. Киев: Наук. думка, 1986. 564 с.
18. Коїн З., Сорокіна Н. Продавайте використані вами книги // Прапор Ілліча. 1976. 15 квіт. (№45).
19. Корнев Т.А. Історія бібліотечної справи на Вінковеччині // Бібліотеки в інформаційному просторі: матер. наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю ХОУНБ ім. М. Островського. 21 верес. 2001 р. Хмельницький, 2001. С.267-269.
20. Маршрути бібліобуса // Радянське Поділля. 1976. 27 жовт. (№212).
21. Мельник В.О. Клуб «Краєзнавець» Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки: історія і сьогодення // Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб. Хмельницький: Стрихар А.М., 2016. Вип.8. С.169-172.
22. Підсумки роботи масових бібліотек Хмельницької області за 1973 рік / Хмельницька державна обласна бібліотека ім. М. Островського; відп. за випуск В.П. Гусько. Хмельницький, 1974. 28 с.
23. Положение о централизации государственных массовых библиотек. 3 февр. 1975 г. // Руководящие материалы по библиотечному делу. Москва, 1975. С.82-87.
24. Примірне «Положення про бібліотеку відмінної роботи». 26 червня 1974 р. // Довідник бібліотекаря. Харків. 1977. С.185-188.
25. Прокопчук Т.К., Прокопчук В.С. Бібліотеки Дунаєвеччини: історія і сучасність // Бібліотеки в інформаційному просторі: матер. наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю ХОУНБ ім. М. Островського. 21 верес. 2001 р. Хмельницький, 2001. С. 269-275.
26. Тимчук Г.А. Жити і працювати для людей – це щастя // Бібліотеки в інформаційному просторі: матер. наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю ХОУНБ ім. М. Островського. 21 верес. 2001 р. Хмельницький, 2001. С. 233-236.
27. Трач С. В нашій бібліотеці // Прапор Ілліча. 1976. 17 черв.

*Микола Дзизінський
Даніела Хоптюк
Даніела Пристуна
м. Хмельницький*

МОЛОДЬ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ У 1970 - НА ПОЧАТКУ 1980-х рр.: ПРАКТИКИ ПОВСЯКДЕННОСТІ (ЗА СПОГАДАМИ ПРИСТУПИ МІЛІЇ МИКОЛАЇВНИ ТА ЗАВОРОТНОЇ ГЕНЕФИ БРОНІСЛАВІВНИ)

У статті на основі спогадів Пристуни Мілії Миколаївни та Заворотної Генефи Броніславівни висвітлено їх повсякдення у 1970 – на початку 1980-х рр. Розкрито ставлення жінок до суспільно-політичних подій в тодішньому суспільстві. Показано на прикладі респондентів життя молоді в радянських селі та місті.

Ключові слова: село, місто, заробіток, сім'я, побут.

Мова піде про двох подолянок, бабусь авторів дослідження Пристуни Даніели та Хоптюк Даніели: Пристуни Мілію Миколаївну (1957 р.н.), яка проживає в с. Петрашівка Хмельницького району Хмельницької області та Заворотну Генефу Броніславівну (1955 р.н.) жительку міста Хмельницького.

Мілія Миколаївна виросла та проживає в селі, і з дитячих років мріяла стати медсестрою. Але мрія дитинства, так і залишилась мрією. Життя внесло свої корективи: вийшла заміж у 18 років, а в 1970-х – на початку 1980-х рр. працювала бухгалтером в колгоспі. Заробітної плати не вистачало, тому, як зазначає, змушена була шукати додатковий заробіток, тримаючи невелике домашнє господарство: «Зарплати не вистачало для того, щоб виховувати 3-х дітей та будувати будинок, тому тримала корову і здавала молоко, розводила свиней та продавала їх».

Мілія Миколаївна, говорячи про радянську «заможність», згадує: «Ну, всі були середнього класу. А заможними вважались, ті в кого був хороший будинок, повна сім'я, і звичайно стабільна робота». На думку респондента, вибір раціону харчування був менший, але продукти більш якісніші, ніж сьогодні. Про тодішній свій гардероб розповідає наступне: «Дещо купляла в магазині, а що можна було шила сама: платтячка, костюми».

Маючи багато роботи та сімейних справ молоді люди знаходили час для відпочинку. Мілія Миколаївна разом із сім'єю на вихідні відпочивали на природі, їздили до родичів в гості, на релігійні свята ходили до костьолу. Проживаючи в сільській місцевості, особливо полюбляли «тихе полювання» – збір грибів [1].

Генефа Броніславівна з 15 років проживає в місті Хмельницькому. З дитинства мріяла стати вчителькою. У 18-річному віці вийшла заміж. Працювала технологом харчової продукції.

Додаткового заробітку в той час не шукала. Оскільки чоловік, який також працював на заводі, отримував пристойну зарплату, і таким чином, повністю забезпечував свою сім'ю. Розповідаючи про тодішню зайнятість молодих людей, згадує, що список вакансій був широким: «Вакансій було дуже багато, особливо на заводах, я б навіть сказала, що можна було вибрати, ким хочеш працювати».

Про одяг радянської епохи Генефа Броніславівна зазначає: «Їздили в районний центр, де були магазини, в яких імпортований товар обмінювали за лікарські рослини». Після роботи забирала дітей з садочку та гуляла з ними. На вихідні з чоловіком та дітьми провідували батьків, які проживали в селі неподалік Хмельницького. В самому ж місті ходили до парку, в кінотеатр, відпочивали з друзями. До релігії ставиться позитивно, в 1970-ті – на початку 1980-х рр. із сім'єю святкувала великі свята, але до церкви не ходила.

Обидві жінки стверджують, що особливої допомоги від держави не було. Обґрунтовує це Генефа Броніславівна наступним чином: «Всі крутились як могли: допомагали один одному, як не з роботою, то з будівництвом власного житла. Тоді все трималось через знайомих».

В радянські часи вважалось ганьбою мати неповну сім'ю, або «нагуляних дітей», і бабусі Приступи Данієли та Хоптюк Данієли поділяють цю думку. Зокрема, Генефа Броніславівна стверджує: «Я ставлюсь до цього негативно, тому що це – ганьба. В місті звичайно не так. Але в селі, де всі один одного знають це ганьба не лише дівчині, але й всій родині. Особливо діти страждали, бо в школі їх цькували. Можна сказати: із-за батьків в дітей травма на все життя»

Побутова техніка була радянського виробництва, дістати її було дуже важко, та й не у всіх була така можливість. В обох сім'ях були такі побутові прилади: телевізор, пральна машинка, холодильник. Як стверджує, Генефа Броніславівна: «З побутових приладів в нас було все, на той час. А щоб мати це «все» потрібно було або чекати роками в черзі, або шукати «знайомих». Саме тому придбання побутової техніки через «знайомих» на той час було дуже поширеним явищем, звичною справою.

До політики, на той момент, ще молоді дівчата Мілія Миколаївна та Генефа Броніславівна ставилися нейтрально: були заклопотані сімейними справами, і вважали, що політика для більш старших людей. Обидві жінки не були членами комуністичної партії. Свою політичну активність вбачали в голосуванні за «конкретно запропонованого» кандидата на виборах, які відбувалися в СРСР з періодичністю в декілька років. Також обидві жінки не були за кордоном, аргументуючи це тим, що не було потреби.

Мілія Миколаївна дещо сумує за своєю молодістю, запевняючи, що тоді все було стабільніше. Генефа Броніславівна, в свою чергу, розповідає: «Я не шкодую. На той час я багато чого зробила, щоб почувати себе комфортно зараз: у мене є квартира, будинок, машина, непогана пенсія» [2].

Отже, життя молоді 1970 – початку 1980-х рр. в селі та місті дещо відрізнялося і мало певні особливості. По-перше, для сільської молоді, зазвичай, основним місцем роботи залишався колгосп, натомість в місті перелік вакансій та місць роботи був значно ширшим. По-друге, незважаючи на тиск з боку партії, українські звичаї та традиції краще зберігались в сільській місцевості, ніж в місті. По-третє, зарплати робітників були вищими, ніж у селян. З цієї причини останні мусили шукати додатковий заробіток, головним чином, утримуючи власне невелике господарство.

Крім того, будучи зайнятою щоденними справами (сім'я, робота тощо), молоді люди значною мірою політикою не цікавилися, а комуністичну ідеологію не розуміли. Також радянська економіка не могла забезпечити населенню гідні умови життя, і найбільшою проблемою держави був дефіцит товарів. Саме тому, на думку респондентів, кожен виходив з положення як міг: шили одяг власноруч, побутову техніку діставали через «знайомих» тощо.

Джерела та література

1. Особистий архів Приступи Д.В.
2. Особистий архів Хоптюк Д.Р.

*Зоя Тунцева
м. Нетішин*

ТОЛОКА НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ НА ПОЧАТКУ 1960-х РОКІВ (НА ПРИКЛАДІ С. ШПИЧИНЦІ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО Р-НУ)

Взаємодопомога – одна з характерних рис українського народу, яка сприяє виживанню за будь-яких умов. Споглядаючи реалії сьогодення, можна сказати, що проявляється це на генетичному рівні. Допомогали безкорисливо, з відкритою душею й щирим серцем, з любові до ближнього. Допомогали в біді та радості, сусід сусідові, родич родичу, біднішому, а то й незнайомому в різних життєвих обставинах. Ми зупинимось на трудовій взаємодопомозі. Зокрема, на одній з її форм – толоці.

Трудова взаємодопомога на слов'янських теренах була досить поширена. Найбільш результативно вона проявлялась на толоці. Толока – одна з найдавніших форм колективної взаємодопомоги при виконанні нагальних і трудових робіт. Це різновид тимчасової трудової кооперації фізичною силою, трудовими навичками селян, робочою худобою, транспортом, знаряддями праці тощо [1, с. 117; 6, с. 159; 7, с. 444-445].

Слово толока в українській мові має декілька значень.

І Толока – 1) залишене під пар поле, що служить пасовищем для худоби. 2) діал. Взагалі вільна ділянка біля села, де збиралася молодь гуляти.

II Толока чи толока розм. 1) Звичайно одноразова праця гуртом для швидкого виконання великої за обсягом роботи, на яку скликають сусідів, родичів, товаришів (без оплати, а за частування). // Люди, скликані для такої роботи. // *перен.* Про скупчення людей, які щось роблять. 2) *толокою*. Спільно, гуртом (працюючи без оплати, а за частування) [2, с. 544-545].

Народна толока ґрунтувалася переважно на етичних засадах. Основним її моральним принципом було добровільне надання безкоштовної допомоги односельцям. На знак вдячності господар толоки пригощав її учасників.

Безкорислива праця пов'язувалася з поняттям *поміч*, що надавали бідним людям, удовам, сиротам, тим, хто постраждав від стихійного лиха. На таких благодійних роботах працювали *за спасибі*. Хоча участь у толоці кожен вирішував самостійно, проте громадська думка не схвалювала відмови, оскільки кожен міг опинитися у скрутному становищі.

Ми зупинимося на толоці при будівництві житла в с. Шпичинці Хмельницького району на початку 1960-х років. В цей час люди активно зводили хати й допомагали всім селом один одному. Цей вид допомоги в селі називають толока (наголос на а).

Толоку влаштовували лише в будень. В святкові чи недільні дні ніхто б не прийшов. Спочатку брали дозвіл в голови колгоспу. Якщо хтось робив толоку без такого дозволу, то тих, хто був там (а не на роботі), штрафували.

«Робили толоку влітку в будень день, в той, коли дозвіл давали в колгоспі. Як голова дозволить. Щоб не відривати від роботи. Бо в колгоспі все робили вручну», – розповіла Ганна Наумова [4]. Тому в селі в один і той же день могло бути 2-3 толоки. «Було за щастя, як в селі одна толока. Прийде більше людей. А як дві толоки, то люди ділилися. Як ми хату ставили, то в селі було три толоки. Це було в 1960-1961 роках. Моя мама (вдова) дуже переживала, хто до нас прийде. Але, як потім вияснилося, в нас було найбільше людей», – пригадала Галина Рибак. – На толоку просили так: «Приходь до мене на толоку (на такий-то день)» [3].

Основним будівельним матеріалом були глина, солома, полова, дерево. Будували помешкання вальковані та на стовпах. В бідніших були хати вальковані, оскільки глина – доступний природний матеріал, який знаходився біля села. Платили лише за транспорт, який виписували в колгоспі, та вантажникам. Привозили 10-12 машин глини й скидали на дорозі, щоб збоку був проїзд. Розрівнювали. Бочкою привозили воду й ту глину добре поливали. Перелопачували глину й місили кіньми. По розмоченій глині посипали соломкою і знову місили кіньми. Заливали водою. Це був заміс глини з соломкою і робили його до того, як люди зійдуться на толоку. А на багато раніше орали дорогу і болото місили – такий був заміс. На другий день робили толоку [4].

«Приходили люди. На дорозі коло замісу ставили на коліна і руками домішували соломку й робили вальки. Вальок – глина з соломкою довжиною до 50 см. Їх складали на купу й накривали соломкою, щоб не висихали» [4]. Могли робити й на подвір'ї. «Хлопи стають і суховилами рвуть заміс й ложать на носілки. Двоє носять носілки. Накладає іден хлоп, а ті двоє, що носять, допомагають йому мотузками. Заміс несли до жінок, які робили вальки. Ті вальки забирали й наклали в копиці. Як робили вальки? Поклали з носілок заміс, жінки добавляли соломку й руками місили, робили вальки. Вальки робили і чоловіки. Склали в копиці й водою поливали, щоб не були сухими» [5].

Далі майстер і його помічники клали вальки на підмурок. Рядів 10 викладуть і чекають, щоб висохло. Через декілька днів продовжували роботу. А як вилижили вальки і стіни висохли – конструювали дах. Все це робили спеціалісти.

Якщо хата була на стовпах, то за день могли стіни викласти. Заміс вже був готовий. «По двоє на носілках з ручками носили його. Заміс був важкий, тому його накидали троє. Один набирив суховилами, до яких була прив'язана мотузка, кінці якої відходили вправо й вліво. Ще двоє ці кінці тримали й допомагали підняти суховила з глиною, яку накидали на носілки. Заміс несли до хати, де робили стіни. Стіни клали чоловіки. Підмурок вже був зроблений до толоки й стояли стовпи. Клали глину з соломкою й заміть (для кріплення), глину й заміть і так доверху. Заміть – дерев'яні кренкі дручки (різної довжини могли бути). Якщо багато людей було, то за день стіни вилижували» [3].

Незалежно від того, яким чином будували хату (на стовпах чи з вальків), коли були готові стіни й споруджений верх, робили толоку, щоб вкласти стелю й вирівняти стіни.

«Стіни висохли. Робили другу толоку. Це накидка називалась. Стіни покривали глиною з половиною ячмінною. Робили спеціальні дерев'яні ящики великі (десь 2x4 м). Накидали туди глини, мочили її, сипали дрібну ячмінну полову, і люди місили голими ногами. Ця глина була в'язка. Її накидали на носілки й носили до жінок, які гладили стіни. Гладили жінки, які вміли це робити. Працювали вони спеціальними дощечками. Стягували глину й рівняли стіни. Це не міг робити будь-хто. Ці жінки називалися гладільниці. Їх в селі було небагато. Це Фросина Маршал, Уляна Грабик, Ганна Дерев'янчук, Ольга Вернигора, Явдокія Бабич, Мотря Гресь» [3].

Як зробили другу толоку, то казали, що рудою глиною погладили хату. Чекали, доки висохне. Як стіни добре висохли, то робили третю толоку. Привозили гарну глину. Поливали водою. Жінки місили ту глину з «кінськими гімняками» й пересіяною ячмінною половиною. Коней було багато в колгоспі. Вони паслися на полі. Люди ходили на поле і збирали там «гімняки» на купу. Підводою привозили додому (їх треба було багато). Руками подрібнювали «гімняки» й кидали в глину, яку жінки місили ногами. Глина ставала як масло. Її накидали на носілки й носили до «гладільниць», які вже другий раз гладили до готовності. Були в них спеціальні дощечки, лінійки, «щоб біля вікон зробити гарно» [3].

Праця «гладільниць» була нелегкою й вимагала певних навиків і вправності. «Це ж треба розуміти. Стіна повинна йти по центру, по дверях, по одвірках. І щоб стеля не впала. Треба вміти», – зауважує 95-річна мешканка

села, колишня гладільниця Фросина Маршал [5]. Вона ж відзначає, що ячмінна полова найкраще тримає, але має бути просіяна. Як не просіяна, то зерно ячменю проростає на стінах.

На толоку приходило багато людей (30-50, а той 100 чоловік) [3; 4; 5]. Їх частували. «Сніданку не було. Починали працювати десь о 8-й годині. На обід був борщ, пиріжки з горохом до часнику. Часник в мисочки наливали, вмочали пиріжки й їли з борщем. Каша гречана до підливи. Печеня (м'ясо) насипали в миски і до цього м'яса був дець (дріжджове здобне тісто, спечене на деці, яке розрізали на шматки й подавали на стіл). Рідко в кого був холодець. І ще компот давали. А на вечерю було те, що залишилось з обіду. Могли доварити суп. Горілки не було, тільки сітро» [3]. «Обід: борщ, пиріжки з горохом, каша до молока; на третє – дець і компот. Алкоголю не було. Вечеря: розсолник, консерви, що лишилось з обіду. Не засиджувалися. Швидко їли, бо треба було додому йти хазяйство порати. Пісень не було. Не було часу співати й жартувати» [4]. «Два рази давали їсти: обід і вечеря. Сніданку ніколи не було. Обід: борщ, пиріжки з горохом, горох і капуста. Горілку не давали. Вечеря: це саме. Повечеряли і йшли додому, не співали» [5].

Як бачимо, страви не були вишукані. Обов'язково мав бути борщ і пиріжки з горохом. Й ніяких алкогольних напоїв. Люди тяжко трудилися на колгоспних роботах, на толоці, тому не засиджувалися за частуванням. Поспішали додому порати худобу, щоб відпочити за ніч, оскільки наступного дня – знову до праці.

Всі допомагали один одному добросовісно й безкоштовно. Гроші не платили. «На толоку йшли, хто міг. Але приходили. Якщо в мене хто був, то мені треба було відробляти» [4]. «Якщо хтось з гладільниць не брав гроші, то мама пізніше старалась щось дати з продуктів або відробити, коли тим потрібна була допомога» [3]. Гроші платили лише гладільницям й майстрам. «Гладільницям платили по 20 руб., пізніше по 25-30 руб. А майстрам – по 40-50 руб.» [5].

Зведення житла – процес тривалий і нелегкий, який вимагає великої фізичної сили, матеріальних затрат. Тому внесок кожного в будівництво хати був вагомим і потрібним, оскільки спільними зусиллями легше й швидше завершити справу. І хоча участь в толоці була добровільною, кожен житель села вважав своїм обов'язком надати посильну допомогу ближньому.

Джерела та література:

1. Енциклопедія історії України / Голова редкол. В. Смолій. – Київ: Наукова думка, 2013. – Т. 10.
2. Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах / Укладачі В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. – Київ: Аконті, 2000. – Т. 4.
3. Спогади Галини Рибак (1941 р. н.), с. Шпичинці Хмельницького району Хмельницької області, від 29.07. 2022 р. // Архів автора.
4. Спогади Ганни Наумової (1942 р. н.), с. Шпичинці Хмельницького району Хмельницької області, від 29.07. 2022 р. // Архів автора.
5. Спогади Фросини Маршал (1927 р. н.), с. Шпичинці Хмельницького району Хмельницької області, від 29.07.2022 р. // Архів автора.
6. Українська минушина: Ілюстрований етнографічний довідник / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. – Київ: Либідь, 1993.
7. Gloger Z. Księga rzeczy polskich. – Lwów, 1896.

Віктор Войковський
м. Нетішин

ПЕРШОМУ ЕНЕРГОБЛОКУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ АЕС — 35 РОКІВ!

Нова історія Нетішина перед нами, як на долоні. Сорок п'ять років – вік для міста зовсім юний. Своім нинішнім статусом міста Нетішин завдячує тому, що на його території збудовано атомну електростанцію. Незважаючи на невеликий відрізок часу, місто росло й розвивалось на тлі знакових історичних подій: зміна політичної карти, економічних умов та громадської свідомості, здобутків і втрат, ейфорії та протистоянь...

У кінці 70-х – на початку 80-х років минулого століття розвиток народного господарства Союзу Радянських Соціалістичних республік (СРСР) вимагав постійного збільшення потужностей з виробництва електроенергії для забезпечення народногосподарчого комплексу, зокрема промисловості, для реалізації намічених планів.

Енергоресурси у Європейській частині СРСР були майже вичерпані, а у маловодні періоди гідроелектростанції не могли в достатній кількості забезпечувати електроенергією потреби промислового виробництва. Досить великі проблеми з'явилися і перед тепловими електростанціями – де взяти необхідну кількість палива: вугілля, нафти, газу. До того ж, баланс потужностей західного регіону був пов'язаний з експортом електроенергії у сусідні соціалістичні країни так званої Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ). З огляду на це зріс дефіцит електроенергії в західних регіонах, зокрема у Вінницькій, Львівській енергосистемах. Стало очевидним, що дефіцит можна ліквідувати лише за рахунок будівництва атомних електростанцій.

Золотий час атомної енергетики припав на сімдесяті, вісімдесяті роки ХХ ст., коли нафтова криза 1973 року підштовхнула світ до необхідності забезпечити енергетичну безпеку за рахунок диверсифікованих джерел енергії. В тій ситуації атомна енергетика була найбільш альтернативною по своїй значимості, ефективності та собівартості аж до Чорнобильської катастрофи.

Спорудження Хмельницької атомної електростанції (ХАЕС) стало знаковою подією для всієї України, та найбільше воно позначилося на долі Нетішина. Будівництво енергетичного гіганта не лише суттєво змінило обличчя цього населеного пункту, а й заклало підвалини у процес перетворення його від села до міста обласного значення. Багато з тих, котрі прибули сюди в пошуках роботи, знайшли на нетішинській землі свою долю — поселилися тут, звели місто, електричну станцію, зростили дітей, дочекалися онуків. Попервах трохи непривітний «невтішний» край поступово перетворився на мальовничий куточок Волинської землі.

Передумова початку будівництва ХАЕС з'явилася 14 березня 1971 року, коли Центральний Комітет Комуністичної Партії Радянського Союзу (ЦК КПРС) та Рада Міністрів СРСР прийняли Постанову щодо будівництва об'єктів атомної енергетики в центральних районах України. У свою чергу, згідно з Постановою Ради Міністрів СРСР від 16 березня того ж року, в центрі Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) передбачалося спорудити велику атомну електричну станцію. Щоправда, у зв'язку зі зростом експорту електроенергії до країн РЕВ вирішили перенести об'єкт на терени Західної України.

16 квітня 1975 року Головатоменерго і Головндріпроект Міненерго СРСР прийняли Рішення № 80, в якому йшлося про доцільність спорудження АЕС потужністю 4 000 МВт в Нетішинському пункті Хмельницької області. Постановили вважати доцільним надалі іменувати АЕС в Нетішинському пункті Хмельницької області Західно-Українською АЕС №2.

Рада Міністрів Української РСР своїм розпорядженням від 2 липня 1975 року за №473-р створила робочу комісію для вибору майданчика під будівництво Західно-Української АЕС №2 в Нетішинському пункті Хмельницької області на чолі з Міністром енергетики і електрифікації Макухіним О.Н., до складу якої увійшли ще 16 членів.

Державний плановий комітет Ради Міністрів Української РСР вже 14 серпня 1975 року прийняв Постанову №56 «Про вибір майданчика для будівництва атомної електростанції в Хмельницькій області», в якій зокрема було сказано: «Погодитися з пропозицією Державної комісії, створеної розпорядженням Ради Міністрів УРСР від 02.07.75р. №473, про розміщення Західно-Української АЕС потужністю 4 млн. кВт. на майданчику № 1 у Славутському районі Хмельницької області, що знаходиться на лівому березі річки Горинь за 4 кілометри на південь від села Нетішин, і надалі іменувати атомну електростанцію – Хмельницька атомна електростанція».

Отож, одного літнього дня 1975 року в селі Комарівка на шкільному подвір'ї з'явилися незвична техніка і люди, які своєю зовнішню нагадували не «своїх» і викликали подив і безліч запитань у місцевих мешканців. Хто ж ви і для чого тут з'явилися, з якою метою?

А з Києва сюди прибула комплексна пошукова геологічна експедиція, до складу якої входили топографи, гідрологи та спеціалісти з бурових робіт, які на місці повинні були визначати параметри водних ресурсів, зробити географічну прив'язку на місцевості та геологічну розвідку ґрунтів, які залягають в даному регіоні. Керувати всім цим процесом було доручено начальнику експедиції Валентину Марецькому.

Комарівка як у прямому, так і в переносному сенсі цього слова повинна бути з комарами. Це відчули «прибульці» в перші дні свого перебування на новому місці. І будуть страждати згодом, ще не один раз! Як згадувала геодезист Марія Шевчук: «Поселилися ми в школі. Вставали рано. Потрібно було зібратися в дорогу, приготувати їжу, оскільки в полі, чи в лісі нас ніхто не годував. Харчувалися самі. Варили картоплю на вогні, якої тоді було вдосталь, салом теж не були обділені. Цибулю, огірки, капусту купували у місцевих жителів, хоча ця плата була чисто символічна. Мені, як молодому спеціалісту, не маючи практичного досвіду, довелось влітку попотіти, взимку змерзнути, восени промокнути до нитки, а весною стояти по коліна у воді. Крім того, потрібно було вчити місцеву молодь, яка приходила до нас на роботу і не мала відповідної підготовки, проводити та контролювати бурові роботи, які велися в досить складних умовах, без належного технічного забезпечення. Більшість робіт проводилися вручну: копали шурфи, бурову установку іноді доводилось тягнути майже вручну. Болотиста місцевість в районі урочища «Кринички», де мав будуватися головний корпус, давала мало шансів на проведення робіт. Доводилось бульдозером валити дерева і робити настил, щоб затягнути бурову установку. Рвалися троти, нівечилось залізо, обривались бурові штанги, а потім ми їх підкопували і діставали з глибини 3-4 метри, але це не завжди вдавалось, навіть не витримували мости в автомобілях. А ми витримали все!».

4 лютого 1977 року Міністерство енергетики і електрифікації СРСР видало Наказ №46а «Про початок робіт з будівництва Хмельницької АЕС». Це можна назвати своєрідним свідоцтвом про народження ХАЕС. Саме цей документ дав старт широкомасштабному будівництву.

У першому пункті цього наказу зазначалася: «Організувати Дирекцію Хмельницької АЕС, що будується, з місцем перебування в м. Славута Хмельницької області з підпорядкуванням Головатоменерго». У другому – «Покласти будівництво Хмельницької атомної електростанції на трест «Південьенергобуд» Головатоменергобуду».

29 березня 1977 року було прийнято рішення, в якому вже чітко було визначено перші будівельні об'єкти та обсяги робіт. Серед них – під'їзна автодорога до проммайданчика ХАЕС, залізнична колія до піонерної бази, безпосередньо сама база будівництва, водозабір та його мережа. Також були віднесені до першочергових об'єктів: тимчасова котельня і теплопровід, мережі електропостачання будівництва, намив території під селище, три гуртожитки, три житлові будинки, їдальня, магазин, школа, овочесховище тощо.

7 квітня того ж року біля старого Нетішинського млина з'явилася перша бригада будівельників з Управління будівництва Бурштинської ДРЕС. Серед тих, хто першим влився до колективу бурштинського трудового десанту, був нетішинець Василь Савчук. Вже на четвертий день, 11 квітня 1977 року, він був прийнятий на роботу теслярем-бетонувальником 4-го розряду.

Як згадував свого часу Василь Петрович, перший день його трудової біографії розпочався демонтажем обладнання з приміщення старого млина, у якому після відповідної реконструкції мав бути гуртожиток. Але цього не сталося через ряд об'єктивних та суб'єктивних причин.

– За декілька тижнів мені було доручено формувати бригаду лісорубів, до якої приєдналися нетішинці Володимир Войчик та Володимир Сівак, інші молоді хлопці з Кривина, Поляні, Комарівки, і ми розпочали різати ліс спочатку на піонерній базі, де була завалена перша сосна під вагончики штабу будівництва, а далі розчистка майданчиків під бетонно-розчинний завод, адмінбудинок Управління будівництва Хмельницької атомної електростанції (УБ ХАЕС) та дирекції, дороги на піонерку, головний корпус та інші промислові об'єкти. Роботи було багато важкої та брудної, адже відповідної техніки ще не було, тому доводилось працювати, як кажуть у таких випадках, «надиривати пупа».

Згодом моя бригада стала більш чисельною і переведена на більш відповідальну ділянку роботи, пов'язану з бетонуванням фундаментів під промислові об'єкти та гуртожитки. Запам'ятався мені і перший куб бетону, який було закладено у фундамент першої трансформаторної пістанції біля першого гуртожитку. З цього часу я у повній мірі можу вважати себе будівельником, адже подальша моя трудова діяльність буде тісно пов'язана з бетоном та залізобетоном».

Зараз неможливо підрахувати, скільки кубометрів бетону було закладено його бригадою під різноманітні об'єкти соціальної сфери, житлові будинки, та й не потрібно цього робити, адже праця колективу не прихована, а яскраво вписалася в міський архітектурний комплекс, і ще не одному поколінню все це знадобиться.

Наказом №274к від 19 жовтня 1977 року за підписом Міністра енергетики СРСР Непорожнього П. С. директором Хмельницької АЕС, що будувалася, було призначено Троценка О. І., який приступив до виконання своїх обов'язків 14 листопада 1977 року. Розпочалася нелегка робота, можна сказати трудова битва, яка через десятиліття втілилась в енергетичного велетня, а на карті України з'явилося нове молоде місто.

Не кожному місту випадає знати свого засновника, хоча, як правило, його ім'я залишається в історії переказом, символом або ж легендою. У Нетішина був батько з конкретною біографією та ім'ям – Олексій Іванович Троценка. Зоряний час цієї людини припав на його піввіковий ювілей.

Як згадував Олексій Іванович: «Колектив Дирекції до початку будівництва був малочисельним, всього 19 чоловік. Після ознайомлення з обстановкою протягом декількох днів потрібно було вирішити цілий ряд невідкладних питань, починаючи з фінансування та аналізу проєкту і закінчуючи сприянням створенню Управління будівництва станції. Увесь «штаб» містився в трьох вагончиках у районі старого млина, а сама Дирекція – в маленькій хатині в м. Славута.

Зима 1977-78 років була важкою. Створювали перевантажувальний майданчик на залізничній станції Кривин, де розвантажувалися залізобетонні конструкції та інші будівельні матеріали та обладнання. А весна принесла свої сюрпризи: не витримала дорога від станції Кривин, заграла хвилями. Автомобілі тонули в багнюці, яка з кожним разом ще в сильніші об'їми брала наступну машину. Довелось терміново викладати нову, вже з бетонних плит. Житла не було. Жили на приватних квартирах, а зарплата була невисокою. Але ми вірили, що пройде не так вже багато часу і нам стане легше.

Ми, працівники Дирекції, вивчивши і проаналізувавши проєкт, розпочали «війну» з проєктним інститутом, домагаючись ліквідації недоліків у проєкті. Після майже піврічної «боротьби» ми добились збільшення асигнувань на житло та соцкультпобут.

Між тим, на будівництво щоденно прибували люди. Потрібно було їх прийняти, влаштувати. Адже від цього залежала якість роботи. Гостро стояло питання забезпечення житлом, і його треба було вирішувати негайно...

За рекордний термін були побудовані і здані в експлуатацію їдальня, магазин, гуртожиток на 470 місць, до речі – укомплектований меблями із заправленими ліжками, килимками, що пізніше повторити вже не вдалося».

На початку 1979 року відбулося засідання Виконкому комітету РЕВ, яке мало безпосереднє відношення до будівництва атомної станції на Горині. Вже через два місяці було підписано міжурядову угоду, відповідно до якої «хрещеними батьками» ХАЕС стали чотири країни – Радянський Союз, Польща, Угорщина та Чехословаччина.

20 жовтня до Нетішина прибула перша делегація з «Енергополя» (Польща). А з середини листопада почав прибувати персонал польської будівельної компанії. У 1980 році вони вже працювали на повну силу, створивши свою базу та містечко, де згодом з'явилась вулиця Варшавська.

Наприкінці жовтня того ж року в Москві відбулося чергове засідання комісії РЕВ з питань електроенергетики, на якому були заслухані повідомлення делегацій країн про хід реалізації генеральної угоди зі співробітництва зацікавлених країн-членів РЕВ у спорудженні ХАЕС та угод про спрудження лінії електропередачі 750 кВт. СРСР – ПНР.

У 1981 році на спорудженні ХАЕС сталися ще дві знакові події. 22 січня на головному майданчику майбутньої АЕС почалося виймання ґрунту під фундамент першого енергоблоку, а 22 жовтня розпочато бетонування фундаментної плити під реактор першого енергоблоку.

«...Праця на кожній ділянці – то вагомий внесок в атомобуд. І все ж почати роботи на головній споруді, відкрити рахунок зверненням на об'єкті, заради якого приведено в дію на Хмельниччині величезні людські, матеріальні

ресурси, то, всі знали, почесно. Недарма в підрозділах задовго до цієї події розгорнулось соціалістичне змагання за право виїняти перші кубометри ґрунту під фундамент енергоблоку №1 і вивезти його. Зрозуміло. суперництво розгорнулося передусім, серед екскаваторників дільниці «Південенергобудмеханізація» і шоферів філіалу авто-виробничого об'єднання. До уваги брались насамперед професійна майстерність, трудова дисципліна, культура виробництва, щоденний виробіток, участь у громадському житті... Отож першими мали бути найдостойніші. Їх назвали лише напередодні події. Екскаваторники Леонід Веремійчук і Віктор Гаренських та бригада шоферів Юрія Сущинського...

У своїх виступах начальник будівництва ХАЕС І. Х. Малюк, бригадир екскаваторників В. П. Гаренських, бригадир шоферів, керівник групи будівельників з Польської народної Республіки Е. Ю. Улас, бригадир опоряджувальників... В.П. Боброва говорили про високу честь споруджувати атомну, про розуміння своєї відповідальності за долю ново-будови... Так описав цю подію кореспондент «Подільських вістей» І. Федоров у своїй статті «Рости атомна».

Цей же автор також розповів про подію, яка відбулася дещо пізніше – закладення першого кубометру бетону під основу першого енергоблоку. Це сталося 22 жовтня того ж року.

«...Перший... Це слово не раз чується на величезному будівельному майданчику, але не перестає хвилювати атомобудівців. Бо ним називаються справді етапні моменти у спорудженні АЕС. Почавши з нуля, атомобудівці за три з половиною роки навчилися освоювати за місяць майже три мільйони карбованців. Щорічно обсяг будівельно-монтажних робіт подвоюється. Майже 20 організацій зайнято нині на різних об'єктах атомної. Поєднати їхні зусилля в єдиному руслі, створити міцний колектив — ось над чим постійно працюють... І тепер, коли кращі представники підрозділів стоять один біля одного, зриміше відчувається єдність помислів і дій».

Начальник управління будівництва І. Х. Малюк на урочистому мітингу називає їх – кращих з кращих. Це бригади О. М. Рагузіна, В. Й. Палкіної, Л. А. Школяра, екскаваторник Ю. Л. Дубінов, електрозварник О. Д. Бондаренко, слюсар В.П. Нечипорук і багато інших.

Закінчується мітинг, і всі прямують до краю котловану. Звідси добре видно змонтовану на бетонній основі арматуру. Каркаси висотою 2,4 метра укладені, підготовлені до заповнення бетоном. Все чекає команди. Її подає бригадир управління «Південенергомонтаж» М. І. Пасічник. У напруженому трудовому суперництві колектив, який він очолює, виборів право укласти перший кубометр бетону. В руках у ватажка капсула з нержавіючої сталі. В неї закладено символічне звернення до майбутніх поколінь. І як тільки могутня рука крану подає ємність на вказане місце, М. І. Пасічник разом з першим бетоном опускає капсулу.

Цілодобово тут буде налагоджене бетонунання – така вимога технології. Величезна плита 6бх6б метрів, яка вмістить у собі 1 660 тонн арматури і металокопункції, 11,5 тисяч кубічних метрів бетону почала заповнюватись...»

1987 рік був досить напружений в плані виконання пуско налагоджувальних робіт, пов'язаних з підготовкою реакторної установки до пуску і освоєння потужності.

У вересні успішно пройшли гідравлічні випробування першого та другого контурів, завершено монтажні роботи на турбіні й розпочалися її вакуумні випробування та електричні випробування генератора.

2 жовтня на першому енергоблоці розпочалася гаряча обкатка, що передуює фізичному пуску енергоблока, після якої проведено ревізії обладнання.

16 листопада розпочали завантажувати ядерне паливо у реактор. Це знаменувало початковий етап фізичного пуску енергоблока № 1. Після завантаження ядерного палива розпочалися гідравлічні випробування реактора. 10 грудня о шостій годині ранку здійснено фізичний пуск енергоблока № 1, який був виведений на мінімальний рівень потужності.

Пуск пройшов успішно, всі технологічні системи та обладнання, які гарантують ядерну безпеку, працювали чітко та надійно. Першою приступила до виконання програми зміна у складі В. П. Палатського, Ю. М. Вінграновського та О. М. Ващенко.

Програма запуску систем продовжувалась три зміни. Опівночі з 9 на 10 грудня вахту прийняла зміна, яку очолив Генадій Тимофійович Тугаєв. І саме цій зміні судилося 10 грудня о 6-й годині ранку зафіксувати дані самописців про досягнення мінімальної теплової потужності реактора – 20 кВт. Звукові сигнали сповістили про те, що енергоблок № 1 ожив! Після фізичного пуску і закінчення експериментів, які підтвердили дієздатність реактора, були проведені виробничі операції з програмою енергопуску.

17 грудня о 6 годині ранку реактор було виведено на мінімально контрольований рівень і після фізичних експериментів настав етап енергетичного пуску і освоєння проєктної потужності енергоблоку.

22 грудня відбувся енергетичний пуск першого блоку ХАЕС і його було увімкнено в енергетичну систему країни. А останнього дня року, 31 грудня, о 10 годині 28 хвилин перший енергоблок ХАЕС був прийнятий в експлуатацію Державною комісією.

Так закінчилась майже одинадцятирічна (без трьох з половиною місяців) епопея по зведенню і пуску «гіганта над Горинню». На подальшу його історію, як відомо, мала істотний вплив Чорнобильська трагедія і проголошений в цьому зв'язку мораторій на введення в дію решти енергоблоків.

Період 1981-1987 років був досить насичений клопіткою роботою. Крім основних будівельно-монтажних та пусконалагоджувальних робіт на майданчику ХАЕС, в Нетішині зводились житлові будинки, школи, дитячі садки, об'єкти громадського харчування, торгівлі, культури, спорту...

Люди втрутилися у навколишній ландшафт майже повністю тому не для того, щоб перетворити його у промислову зону й позбавити природної краси. Навпаки – непоказна ріка Гнилий Ріг зусиллям проєктантів та буді-

вельників перетворилась на велике озеро, у глибинах якого вирощується промислова риба, на широкому плесі та у прибережній смузі гніздяться птахи, водиться дичина. Навколишні ліси є природним парком. Тут збережено розмаїття рослин, зростають дерева та квіти...

Тридцять п'ять років для історії – це мить, а для людини – трудова біографія. Нові сторінки історії пишуть нові покоління. І ще напишуть! Майбутні...

Джерела та література:

1. *Вихованець Т.* Історія Нетішина. — Острог, 2006.
2. *Вихованець Т.* Документи підготовчого етапу будівництва Хмельницької АЕС // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. — 2017. — № 6. — С. 128-155.
3. *Войковський В.* Відкрито дивився людям в очі // Місто Славута і Славутчина в контексті історії Волині. — Хмельницький, 2017. — С. 89-101.
4. *Войковський В.* Вони були одними з перших... // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. — 2011. — Вип. 4. — С. 37-45.
5. *Войковський В.* За покликом душі — педагог, за іронією долі — геодезист // Нетішинський вісник. — 2012. — № 12. — 23 березня.
6. *Войковський В.* Історія запам'ятає вас, якщо во її напишете // Нетішинський вісник. — 2008. — № 39. — 26 вересня.
7. *Войковський В.* Нетішин. Сорок років тому... // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. — 2021. — Вип. 7. — С. 61-67.
8. *Войковський В.* Нетішин та Хмельницька АЕС на шпальтах радянської періодики (1977 – 1987) // Хмельниччина в контексті історії України. — Хмельницький, 2012. — С. 264-273.
9. *Панасюк М., Фурманчук Г.* Нетішин. Хронологія сучасності (1977 – 2007). — Хмельницький, 2017.
10. *Троценко Л.* Хмельницька АЕС. Випуск другий, доповнений. — Нетішин, 1999.
11. Рубрика «Атомобуд» // Радянське Поділля. — 1981. — № 208. — 30 жовтня.

Микола Панасюк
м. Хмельницький

НАДАННЯ НЕТІШИНУ СТАТУСУ МІСТА ОБЛАСНОГО ЗНАЧЕННЯ. ЯК ЦЕ БУЛО...

Звичайний буденний день 21 жовтня 1993 р. став для нашого міста по-справжньому історичним. Восьма сесія Верховної Ради України прийняла в цей день два доленосних для Нетішина документи. Спочатку народні депутати в рамках постанови «Про деякі заходи забезпечення народного господарства електроенергією» проголосували за зняття мораторію на будівництво АЕС в Україні, а ще через півгодини прийняли довгоочікувану постанову «Про віднесення міста Нетішин Славутського району Хмельницької області до категорії міст обласного підпорядкування».

А передував цій події ряд рішень місцевих органів ради. Ще 29 квітня 1990 р. на першій сесії Нетішинської міської ради XXI скликання було схвалено текст звернення до Верховної Ради УРСР з приводу надання Нетішину статусу міста обласного підпорядкування. Проте розвал Радянського Союзу та здобуття Україною незалежності на деякий час відтіснили подальший розгляд цього питання з першого плану. І лише 17 січня 1993 р. депутати Славутської районної ради на своїй черговій, п'ятій сесії висловилися за надання Нетішину статусу міста обласного підпорядкування. Згодом, 12 травня цього ж року, уже на п'ятнадцятій сесії Хмельницької обласної ради було прийнято рішення про клопотання перед Верховною Радою України щодо віднесення Нетішина до категорії міст обласного підпорядкування. Як бачимо, шлях до статусу міста обласного значення для Нетішина був непростим і тривалим.

* * *

Ось який вигляд має короткий витяг зі стенограми вісімнадцятого засідання Верховної Ради України 21 жовтня 1993 року. Вів засідання Голова Верховної Ради України Іван Степанович Плющ:

«Третій мікрофон. БАТАЛОВ В.Г., член Комісії Верховної Ради України у питаннях екології та раціонального природокористування (Здолбунівський виборчий округ, Рівненська область):

– Шановний Іване Степановичу! Думаю, що доцільно було б поставити питання (є й прохання енергетиків Хмельницької атомної електростанції і будівельників з цього приводу) про надання місту Нетішин статусу міста обласного підпорядкування. Є готовий проект постанови, я б дуже просив проголосувати. Дякую.

ГОЛОВА:

– Я про оцей Нетішин чую вже давно. Вісімнадцять депутатів писали звернення з цього приводу. Це дійсно місто атомників. Зараз давайте проголосуємо проект постанови про віднесення міста Нетішин Славутського району Хмельницької області до категорії міст обласного підпорядкування.

”За“– 270. Приймається».

Про ті дні на сторінках місцевої преси безпосередній учасник тих історичних подій, народний депутат України першого скликання, письменник та громадський діяч, який, на жаль, уже відійшов у вічність, Валерій Гаязович Баталов згадував так:

«На ту пору, а це жовтень 1993 року, в готелі «Москва» з десяти депутатів Рівненщини залишилися жити тільки двоє – я і Микола Шершун – генеральний директор «Рівнелісу». Уже збиралися йти з ним на вранішнє засідання Ради, як задзвонив телефон. «Будете розмовляти з Нетішином», – казенно відлунило в слухавці. «Чого б це? Адже не мій округ». Але дзвонив давній колега – редактор газети «Енергобудівник» Микола Панасюк, який на той час, як виявилось, ще й обіймав заштатну посаду заступника голови Нетішинської міськради. Миколу добре знав і по журналістській роботі, і по створенню перших демократичних інституцій на Рівненщині та Хмельниччині. Суть справи виклав у кількох словах. У місті склалася парадоксальна ситуація. Нетішин, у якому мешкає більше сорока тисяч мешканців, має статус районного підпорядкування, тобто майже повністю підпорядковувався Славути, щось на зразок Ганнополя чи Берездова. А це, насамперед, формування міського бюджету, контроль за його витрачанням, це керівництво соціальними, правничими, освітньо-культурними та усіма іншими структурами. Одним словом, місто Нетішин, відверто кажучи, було звичайним селищем. За будь-яким «апчхи!» треба було їхати на прийом до Славути, а точніше – на поклон.

І тут я пригадав, як два тижні тому у мене на прийомі в Острозі побували керівники Славутського району. Візит був не вельми офіційним – ніби приїхали з okazjiю. Оскільки людей на прийомі було дуже багато – зі Здолбунова, Гощі – розмова відбулась «шапочно»: зустрінемось десь згодом і т.д. Але єдине, на чому наполягали сусіди – не на часі виходити Нетішину з під славутських крил, будуть створюватись зайві структури, витрати, люди не зрозуміють і т. д. Одним словом, я зрозумів: якщо таке питання буде піднято в парламенті – його необхідно заблокувати. Тим більше «там» – палець багатозначно піднятий угору, у Києві, з нашою позицією згодні. Депутати від Хмельниччини ніби теж. Отже, і прийняття даної постанови треба відкласти...

Настійним проханням Миколи Панасюка, а згодом і голови міста Івана Гладуняка, було прийняти постанову уже на цій сесії — оскільки в роботі парламенту мала бути перерва, а там і новий бюджетний рік – тобто знову бути на правах звичайної ради. А це скільки митарств простим нетішинцям! Я попросив хлопців з Нетішина підготувати обґрунтовану довідку і якомога швидше бути в Києві.

У той же день я звернувся у відділ Верховної Ради зі зв'язків з органами місцевого самоврядування. «Та ви що? На цьому тижні? Ми не встигнемо навіть постанову підготувати. Ні-ні! Це на наступному засіданні. Та й то! Хоч би й був проект – секретаріат не пропустить. А один керівник (не буду називати прізвище): «А чого це вас «пече» цей Нетішин? Ви ж з Рівного, а де Хмельницька АЕС – там є свої депутати. Крім того, визнання статусу обласного значення – це роздування штатів у Нетішині. На це, ні голова Ради, ні сам Президент не підуть...».

І тут я зрозумів оте «там», отой багатозначно піднятий палець. Отже тут уже хтось добряче попрацював. Іду в Адміністрацію Президента – тут працював радником Леоніда Кравчука мій добрий товариш Василь Руденко. Довго сиділи-раділись. Василь пообіцяв, що поговорить з паном Дурдинцем. Той був першим заступником Івана Степановича Плюща, спікера парламенту. Але радник Президента сказав відверто, що дуже багато на тиждень гарячих питань і навряд чи вдасться протягнути нетішинську проблему. Але спробує.

Пізно ввечері Іван Гладуняк і Микола Панасюк були в моєму готельному номері. Без передмов сіли за розгляд необхідної документації. А вранці я заспішив у секретаріат – через годину мало розпочинатись засідання парламенту. Потрібно було також виписати перепустки керівникам з Нетішина, а також віддати до друку довідку та проект постанови. Дівчата із секретаріату чудом взяли до друку документи, навіть без візи шефа. Пообіцяв для них, що «підпис» принесу пізніше. До п'ятниці (а це останній день засідання Ради перед перервою) залишилось три дні. За будь-яку ціну треба вскочити в останній вагон.

У перерві підходить Василь Руденко, бачу знічений і розхвилюваний, до речі надзвичайно порядна людина: «Дурдинець не хоче непокоїти такими постановами голову Ради. Якись неприємності в Кабміні і Плющ терміново подався туди. Не до пори», – сказав...

А нетішинські керівники на другому поверсі, в ложі для гостей – як на голках. Звісно ж – в столиці чиновникам – «не на часі». А тисячам нетішинцям? За будь-який папірець, за будь-яке «Дозволяю!» – в Славути.

Вирішив сам підійти до Василя Дурдинця. До речі, людина досить вихована і скромна за натурою. Однак і в мене осічка. «Розумієте, краще ви самі — не в настрої сьогодні голова Ради. Не допоміг і другий заступник спікера – пан Гриньов. Потрібно обмовитись, що тоді не лише державні справи непокоїли Івана Плюща: застрілили сина-підприємця, дружина полишила сім'ю і пішла в монастир.

Настрій і в мене, і в Панасюка, і в Гладуняка був досить кепський. Тим більше, що нетішинським керівникам (хтось же доніс, що вони тут!) з головного відділу місцевих рад Верховної Ради наказали терміново їхати додому. І сказано це було досить зверхньо. До честі молодих на ту пору керівників – вони проявили бійцівський характер і не виконали вимоги київських чинуш.

Вирішили діяти знизу. Підготував лист-звернення до Голови Верховної Ради. Приклав довідку-аргументацію, проект постанови і пішов по рядах за підписами депутатів – це спрацювало уже не раз. Весь наш парламентський закуток, а це всі депутати Рівненщини, а також Миколаївщини – Михайло Потєбенько, Анатолій Кінах та іже з ними Харківщини – Юра Гайсинський, Женя Кушнар'ов, Генріх Алтунян та інші, львівський ряд, волиняни,

хмельничани поставили підписи. Одним словом – більше сотні автографів. Зареєстрував лист у секретаріаті, зняв копію для себе – на всяк випадок, Тепер знав, що просто відмахнутись від такого листа буде проблематично. Дівчат із секретаріату попросив, аби проект постанови поклали завтра всім депутатам разом з іншими документами. А вранці, це вже був четвер, пішов на засідання.

Вирішив з самого ранку потрапити до Івана Плюща. Не вдалося. В обід – теж. Після вечірнього засідання Плющ приймав якусь важливу персону. Вирішив у п'ятницю піти ва банк. Настрою уже в готелі ні в мене, ні в хлопців – ніякого. Тим більше, лист-звернення із секретаріату в президію не надійшов. Вочевидь, там знову працювали радівські служачки.

Набрался нахабності, зустрів Івана Степановича під час перерви у його приймальні. Хоча обидва його помічники – молоді кремезні хлопці – не радили, мовляв, у голови дуже кепський настрій. І все ж Іван Степанович, хоч і втомлено, але досить привітно запросив до кабінету. Відразу ж запитав: «Як там в Острозі. Академію збираєтесь відкривати?... А за книгу дякую». Перед цим, днів десять тому, я подарував спікеру свою нову книгу «Інтерв'ю не для преси». Мовчки подав йому лист-звернення від депутатів, довідку-аргументацію, упродовж хвилини-другої доповів про ситуацію, яка склалась у Нетішині. «Підігрів» спікера, що в разі не вирішення цього питання може виникнути соціальна напруга в місті.

– Гарзд, під кінець засідання надам слово. Будь біля третього мікрофона, – резюмував Іван Плющ.

Ми вже майже святкували з хлопцями перемогу. Але коли спікер оголосив про розгляд питання, у залі залишилось не більше ста депутатів. Я згарячу почав вимагати слово, але Плющ зразу ж присадив і попросив не гарячкувати: «Ваше питання розглянемо на наступному тижні». І звернувся уже до нетішинців на балконі: «Хлопці, самі бачите, не можу я зараз ставити цей проект на голосування. Всі порозбігались». Дивлюся на балкон і бачу, як Микола Панасюк з розумінням розводить руки.

І це був єдиний вихід, оскільки навіть позитивне голосування малою кількістю депутатів нічого б не дало, і питання було б знято з розгляду взагалі. Все-таки світла голова у Івана Плюща! Уже після засідання я підійшов до нього за роз'ясненням. «Розумієш, могли б зарізати, а так у зв'язку з великим боргом нерозглянутих питань вирішили продовжити сесію ще на кілька днів... А ти ніби жар ухопив!».

Лише наступного четверга, уже перед самісіньким закриттям засідання, коли депутати, як кажуть, були вже у дверях, Іван Степанович поставив нетішинське питання на голосування. І правда, як кажуть у народі, довелося стрибати на підніжку останнього вагона. При цьому варто віддати належне депутату від Славутчини Галині Архиповій, усім хмельничанам, які активно підтримали Нетішин.

Коли ми під час візиту Івана Плюща та Президента України Леоніда Кучми до Острога стояли на балконі князівського замку і дивились на нетішинські новобудови, Іван Степанович пригадав мені цей епізод. Цей день, 21 жовтня, став справжнім святом для Нетішина. Не лише для міської ради, а й для усіх його мешканців. Цю дату можна по праву вважати другим днем народження, фактично юридичним днем народження міста».

Згодом постанова парламенту України «Про віднесення міста Нетішин Славутського району Хмельницької області до категорії міст обласного підпорядкування» почала набувати реального змісту. 1 грудня у Нетішині були створені відділ освіти, відділ культури, фінансовий відділ та відділ соціального захисту населення виконавчого комітету міськради. У цей же день у місті розпочала свою роботу податкова інспекція. Нетішин розпочав новий етап свого розвитку...

Додаток:

ПОСТАНОВА
ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ
**Про віднесення міста Нетішин Славутського району
Хмельницької області до категорії міст обласного
підпорядкування**

Верховна Рада України п о с т а н о в л я є:

Віднести місто Нетішин Славутського району Хмельницької області до категорії міст обласного підпорядкування.

Голова Верховної Ради України
м. Київ, 21 жовтня 1993 року
№3539-ХІІ

І. ПЛЮЩ

(Відомості Верховної Ради України. — 1993. — N 43. — Ст. 412.)

**ВНЕСОК НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ
КАФЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА (1992-2021 рр.)
У ВИВЧЕННЯ МИНУВШИНИ ПОДІЛЛЯ / ХМЕЛЬНИЧЧИНИ**

Оглядом представлено здобутки вчених кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка щодо дослідження різних періодів минулого Поділля / Хмельниччини. Зважаючи на великий масив опублікованої ними наукової продукції, увагу звернено лише на більш як вісім десятків окремих дослідницьких, навчальних і документальних видань, які становлять значні напрацювання істориків-поділлязнавців базового структурного підрозділу і використовуються в освітньому процесі, при виконанні дисертаційних робіт, наукових статей, в краєзнавчій діяльності, науково-дослідній роботі студентів та Малій академії наук. Відзначено участь представників кафедри у різних наукових конференціях з історії краю, виданні фахового збірника наукових праць, у якому друкувалися чимало іногородніх дослідників.

Ключові слова: Поділля/Хмельниччина, кафедра історії України, вчені-поділлязнавці, наукові, навчальні та документальні праці.

У сучасній українській історичній науці важливе місце посідає регіоналістика, яка дає змогу глибше простежити особливості загальноукраїнських подій, що відбулися на конкретних територіях країни, з'ясувати внесок функціональних сил різних регіонів у розвиток загальноісторичних процесів різних періодів минувшини, виявити певні місцеві традиції, які потребують різнобічного осмислення, підтримки і розвитку в нових умовах.

Одним із найбільш значущих в історичній регіоналістиці України є поділлязнавство, пов'язане із дослідженням Подільського краю (в ширшому контексті воно трактується як історія Поділля-Хмельниччини), початки якого припадають на першу половину XIX ст. На сьогодні воно стало одним із вагомих історичних напрямів, інтерес до якого не вичерпується на різних рівнях – загальноосвітньої школи, вишів, академічних структур, краєзнавчої спільноти тощо. За підрахунками відомого вченого, професора Л. В. Баженова, лише науковці і краєзнавці Хмельниччини та Вінниччини, об'єднані навколо Центру дослідження історії Поділля, що діє як підрозділ одночасно Інституту історії України НАН України і Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, у 1995-2018 рр. опублікували величезний масив досліджень, який становить 508 окремих видань, у т.ч. 79 монографій, 222 наукові і науково-популярні книги, брошури альбоми, довідники, покажчики й путівники, 137 наукових збірників праць та матеріалів конференцій, симпозіумів, круглих стлів, 27 збірників документів і матеріалів, 22 перевидані краєзнавчі книги-раритети, 20 навчальних підручників і посібників для вищої і загальноосвітньої школи тощо [6, с.96]. Таких вражаючих досягнень поділлязнавство не мало в попередні періоди розвитку, що дає цілком обґрунтовані підстави окремо проаналізувати його масштаби, зміст і причини стрімкого розвитку. Власне, це і зробив у своїй ґрунтовній монографії Л. В. Баженов, яка з'явилася ще на початку XXI ст. до 10-річчя діяльності Центру дослідження історії Поділля. Серед багатьох імен поділлязнавців автор згадує чи аналізує праці 113 осіб, які у свій час працювали чи нині трудяться зокрема на кафедрі історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка [5, с.399-414]. Звісно, з того часу в складі цього колективу відбулися кадрові зміни (з 16 штатних осіб їх стало 11), проте серйозно збільшився науковий доробок його працівників, який широко використовується у науковому середовищі, історичному краєзнавстві, освітньому процесі, науково-дослідній роботі студентської молоді.

До різних ювілейних подій у житті кафедри поділлязнавчі напрацювання її науково-педагогічних працівників частково представили А.Г. Філінюк індивідуально та у співавторстві з колегами у низці робіт [99; 101; 102; 105; 106], утім вони не охопили досягнення останніх років. За їхніми підрахунками праці кафедрального колективу, опубліковані з кінця 1990-х рр. до середини 2018 р., загалом нараховують 3623 (з них понад 1000 – статті) [102, с.533]. Значну частину цього масиву присвячено різним важливим питанням історії Подільського краю загалом, його окремим населеним пунктам тощо. На сьогодні наведені підрахунки перевершені і мають більші статистичну вагу, хоча і не опубліковані.

У 1993 р. відомий подільський історик і археолог, завідувач кафедри історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педінституту І. С. Винокур разом з молодим викладачем С. В. Трубочаніновим, який на той час працював у складі кафедри історії України, опублікував досить вдалу працю, присвячену раннім періодам історії Поділля і Південно-Східної Волині, яку адресували науковцям, краєзнавцям і студентам істфаку [12]. Наступного року С. В. Трубочанінов продовжив цю серію і видав її наступну частину [98]. Обидва видання не втратили актуальності і в наші дні. Подібних праць, які б представляли широкий спектр історії регіону і зокрема Хмельницької області, з різних причин поки що не створено, що становить одне із актуальних завдань науковців на майбутнє.

Історики тяжіють до висвітлення більш менш значних періодів подільської минувшини. Зокрема, великий внесок у дослідження історичної Болохівської землі, яка топографічно стосується сучасної Хмельницької області, зробив вчений-археолог, професор В. І. Якубовський у своїх двох вагомих монографічних роботах [108; 109]. У складі авторського колективу він взяв участь у підготовці колективної монографії, присвяченої літописному Губину [11],

на території якого упродовж багатьох років проводив разом зі студентами-істориками результативні археологічні розкопки. За свої фундаментальні дослідження вчений здобув спеціальну обласну премію.

Досліджуються питання унікального дослідницького напрямку – подільської сфрагістики, що віддзеркалює різні питання соціально-економічного і культурного життя регіону, слід в історії відомих дворянських та інших родів. У цьому плані привертає увагу змістовне ілюстроване видання, яке охоплює період кінця XVIII – середини XX ст. [53], і знайшло свого читача не лише у нашому регіоні. Кооперативний рух, що протікав в Подільській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст., професійно висвітлили у своїй монографії О. М. Федьков та його талановита учениця Ю. І. Магась-Демидас [74].

Значну увагу приділено вивченню ролі адміністративного і культурного центру регіону – губернського міста Кам'янцю-Подільського. Цілісні нариси, присвячені системному погляду на історію міста з часу заснування і до сьогодення, представлено у кількох добре ілюстрованих виданнях, які найбільше прислужилися учням старших класів загальноосвітніх шкіл міста під час вивчення відповідного факультативу, і багатьом туристам, які полюбили старовинний центр Поділля [30; 31; 35]. Глибоко досліджувалися окремі періоди історії міста та його роль у розвитку краю. Зокрема, заслуговує на увагу ґрунтовна посмертна монографія відомого вченого-поділлязнавця, професора М. Б. Петрова, присвячена різним аспектам життя Кам'янця-Подільського в період з 30-х рр. XV і до XVIII ст. [87]. У тому ж хронологічному відтинку групою істориків висвітлено творення і діяльність у цьому місті Вірменського храму св. Миколи [50; 52].

Роль історичного Кам'янця і різних повітових центрів Поділля у розвитку Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. глибоко висвітлено А. Г. Філінюком у капітальній монографічній праці, яка отримала високу оцінку професійних істориків [103]. В іншій серйозній праці, виданій разом з доцентом С. А. Сидоруком, професор показав роль чоловічого населення регіону у виконанні нав'язаної Російською імперією рекрутської повинності щодо формування особового складу збройних сил країни в Правобережній Україні, і зокрема на Поділлі, упродовж 1794-1874 рр. [104]. А. Б. Задорожнюк і член-кореспондент НАН України О. П. Реєнт звернули увагу на поширення промислового виробництва у містах і містечках регіону наприкінці XVIII – на початку XX ст. [54]. Інші вчені висвітлили процес вдосконалення і діяльності митних органів на Поділлі в контексті Правобережної України з 60-х рр. XIX ст. до початку Першої світової війни [15].

Вчені виявили інтерес й до інших періодів минувшини краю загалом, функціонування адміністративного центру, зокрема. Низку окремих праць присвячено добі Української революції 1917-1921 рр., зокрема, регіональним подіям, що мали місце за Української Центральної Ради [70; 72]; простежено громадсько-політичне і культурне життя подільських містечок [39], широкомасштабну діяльність земських організацій [49], роль подільської інтелігенції у реформуванні української загальноосвітньої школи [47], участь Української Галицької армії у збройній боротьбі за українську державність [45; 46].

Чималу увагу вчені приділяють вивченню персоналій, органічно пов'язаних з історією краю. Це стосується, як широкого хронологічного спектру, найбільше міста Кам'янця-Подільського, що охоплює XIV – початок XXI ст. [36; 42], його окремі історичні періоди [17] чи сучасність [40]. Професор А. Г. Філінюк видав ґрунтовний, єдиний такого роду історичний нарис, присвячений життю і багатогранній діяльності ректора Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту І. С. Зеленюка (1909-1966) [100]. Низку праць (йдеться про півтора десятка доповідей) членами кафедри було підготовлено і виголошено на трьох науково-практичних конференціях «Анатолій Олексійович Копилов: особистість у вимірі епохи» (2011, 2016, 2021), присвячених ректору педагогічного інституту/педагогічного університету в Кам'янці-Подільському в 1977-2001 рр. [1; 2; 3].

На початку 2000-х років науковці кафедри взяли активну участь у підготовці унікального тритомника, присвяченого персональному складу Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка [59; 60; 64], який на сьогодні становить бібліографічну рідкість і є своєрідним енциклопедичним виданням про професорсько-викладацький склад, почесних членів колективу і найвідоміших випускників за весь період існування вишу, починаючи з 1918 р., коли у Кам'янці-Подільському розпочав діяльність державний український університет, далекий попередник нинішнього вишу. Загалом автори з кафедри історії України розмістили у цьому виданні 98 біографічних нарисів із 323 або більше 30%, чим серйозно посприяли персоніфікації історії вишу.

Значний інтерес у окремих дослідників викликала тематика, пов'язана із історією Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Зокрема, ґрунтовно з'ясовано усі його етапи розвитку, існування в роки Другої світової війни і сучасний стан [13; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 26; 27; 28; 29; 30; 48; 61; 62; 63; 64; 91, с.7-207]; діяльність представників ректорського корпусу в 1918-1920-х рр. [16; 18; 34; 41; 66]; ріст та функціонування різних факультетів [51; 57; 73; 75; 76; 78; 94], інших підрозділів [43]. Оpubліковано деякі документи і матеріали про життя КПНУ ім. І. Огієнка у XXI ст. [91, с.208-679; 92].

За редакцією О. Б. Комарницького видано змістовну монографічну працю про півстолітній шлях одного із сучасних закладів вищої освіти Кам'янця-Подільського [97], яка є прикладом для вираженого, змістовного, різнобічного висвітлення діяльності й інших молодих вишів Поділля, інших регіонів української держави.

Важливе значення у науково-педагогічній діяльності членів кафедри має підготовка посібників і методичних порад для студентів з різних дисциплін навчальних планів денної, екстернатної і заочної форм навчання. Окремі з них стосуються історії і культури Подільського регіону, міста Кам'янця-Подільського, викликають значний інтерес у вчительської спільноти [19; 37; 38; 44; 55; 56; 58; 85; 86].

Деякі науковці, допомагаючи у реалізації програм різних установ області, зробили певний внесок у пошук і друк документів та матеріалів, присвячених різним проблемам, подіям, що стосуються різних періодів історії регіону загалом, окремих проблем чи відомих історичних персоналій, що залишили яскравий слід на подільських теренах. В результаті видано відповідні збірники, хроніки, документальні описи тощо, зокрема і для студентів навчального підрозділу [4; 10; 14; 67; 77; 80; 88; 89].

Упродовж двох останніх десятиліть кафедра стала важливим осередком концентрації поділлезнавців, які публікували результати своїх досліджень у фаховому науковому збірнику «Освіта, наука і культура на Поділлі» (виходив у 1998-2018 р.). За нашими підрахунками, у 25, переважно об'ємних, томах цього видання опубліковано загалом 1305 статей, заміток, інформацій, рецензій та хронік, 275 з яких (21,1%) опублікували члени кафедри історії України КПНУ ім. І. Огієнка, показавши позитивний приклад іншим вишівським науковим осередкам у вивченні культурно-освітньої складової історії малої Батьківщини.

За весь період діяльності кафедри історії України серйозний внесок у дослідження різноманітних питань історії Поділля/Хмельниччини внесли: професори М. Б. Петров, А. Г. Філінюк, О. М. Завальнюк, О. М. Федьков, О. Б. Комарніцький, доценти А. Ф. Суровий, В. І. Якубовський, С. В. Трубочанінов, А. Б. Задорожнюк, С. В. Олійник, Е. М. Мельник та ін. Їхні праці, представлені переважно різноматематичними, змістовними і новаторськими дослідницькими статтями, загалом нараховують багато десятків позицій і заслуговують на спеціальний аналіз. Окремі вчені зробили сотні таких публікацій і серйозно збагатили певні складові поділлезнавства добротним внеском. Заслугою науковців є також участь у підготовці, проведенні і друкуванні матеріалів різних наукових форумів, зокрема, IX–XVI Подільських історико-краєзнавчих конференцій (1995-2020), п'яти міжнародних науково-практичних конференцій «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків» (2004-2019), наукового круглого столу «Розвиток національного краєзнавства та історико-регіональних досліджень на Поділлі і Південно-Східній Волині: досвід, проблеми, перспективи (до 75-річчя від дня народження професора Лева Васильовича Баженова)» (2021), кількох Могилів-Подільських краєзнавчих конференцій, всеукраїнських наукових конференцій «Юхим Сіцинський в історії та культурі Поділля» (2004), «Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки» (2009), з нагоди 120-річчя заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (2010) та ін...

Подільська історична тематика безпосередньо досліджувалася здобувачами докторського і кандидатського наукових ступенів на кафедрі історії України, нині доктором історичних наук М.П. Олійником [81], кандидатами історичних наук Ю.В. Блажевичем [7], А.М. Боднар [9], О.М. Кримською [68], Ю.В. Олійником [82], С.А. Ткачем [96]. В контексті правобережного регіону України, де вагомим місцем посідав подільський регіон, виконали свої дисертації: докторську – А.Ю. Скрипник [93], кандидатські – А.Л. Богуцька [8], О.Б. Комарніцький [65], В.В. Кундельський [69], І.В. Міщенко [79], С.В. Олійник [82], Г.В. Поташнікова [90], В.Б. Стецюк [95], А.Ю. Хоптяр [107].

Отже, упродовж трьох останніх десятиліть у наукових дослідженнях членів колективу кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка важливе місце посідає подільська регіональна тематика, яка представлена багатьма десятками окремих наукових і навчально-методичних праць, сотнями дослідницьких статей і стосується як комплексного вивчення, так здебільшого окремих історичних періодів, різних проблем, сотень персоналій. Історія краю представлена також у низці докторських і кандидатських дисертацій, виконаних за керівництва і консультування провідних вчених базового структурного підрозділу та згодом успішно захищених в спецрадах, віддзеркалена у низці цінних збірників документів і матеріалів, укладених за участі окремих кафедральних науково-педагогічних працівників, активно використовуються у науковій і освітній діяльності. Зазначений доробок науковців є важливим внеском у розвиток поділлезнавства і дає змогу ґрунтовно прояснити чимало важливих питань соціально-економічного, політичного і культурного розвитку Поділля/Хмельниччини, їхні особливості, нарешті внесок регіону, його важливих центрів у розгортання тих чи тих історичних процесів.

Джерела та література

1. Анатолій Олексійович Копилов: особистість у вимірі епохи: Дослідження, Спогади. Документи. Бібліографія / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; [уклад. О. М. Завальнюк, В. С. Степанков; відп. ред. В. С. Степанков]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. 320 с.
2. Анатолій Олексійович Копилов: особистість у вимірі епохи : Спогади. Дослідження : збірник матеріалів науково-практичної конференції / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; [уклад.: В. А. Дубінський, В. С. Степанков; відп. ред. В. С. Степанков]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. Вип.2. 212 с.
3. Анатолій Олексійович Копилов: особистість у вимірі епохи : Спогади. Дослідження : збірник матеріалів науково-практичної конференції / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; [уклад. : Володимир Дубінський, Валерій Степанков]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2021. Вип.3. 256 с.
4. Архівна справа на Хмельниччині: зб. док., матеріалів і світлин / [уклад.: В. Г. Байдич, О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький та ін.]. Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. 416 с.
5. Баженов Л. В. Alma mater подільського краєзнавства. (Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики XIX – початку XXI століття). Наукове видання. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. 416 с.
6. Баженов Лев. В ім'я української історичної науки та поділлезнавства. До 25-річчя діяльності Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному

- університеті імені Івана Огієнка // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [ред. кол.: В. Магась (гол. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2020. Т.30: До 70-річчя від дня народження академіка Валерія Смолія. С.82-100.
7. Блажевич Ю. І. Подільська православна єпархія в період становлення та зміцнення своїх позицій у регіоні (кінець XVIII – 50-ті роки XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук; 07.00.01 / Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2012. 19 с.
 8. Богуцька А. Л. Етнонаціональний та етнотемографічний розвиток Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук; 07.00.02 / Кам'янець-Подільський національний ун-т ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2017. 19 с.
 9. Боднар А. М. Освітні трансформації на Поділлі наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук; 07.00.01 / Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2015.19 с.
 10. В боротьбі за Україну: протистояння Якова Гальчевського більшовицькій владі в 1921-1924 рр. на Поділлі: зб. док. і матеріалів / [уклад.: В. Г. Байдич, О. М. Завальнюк та ін.]. Вид.2-е, доп. та перероб. Вінниця: Твори, 2018. 428 с.
 11. Винокур І. С., Журко О. І., Мегей В. П., Якубовський В. І. Літописний Губин XII-XIII ст. Болохівська земля. Кам'янець-Подільський-Хмельницький-Старокостянтинів, 2004. 208 с.
 12. Винокур І. С., Трубочанінов С. В. Історія Поділля та Південно-Східної Волині. Кам'янець-Подільський: Центр Поділлязнавства, 1993. Кн. 1. 112 с.
 13. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька область / ред.. рада вид.: В. Г. Кремень (гол.) [та ін.]; редкол. тому: О. М. Заавальнюк (гол.) [та ін.]. Київ: Знання, 2010. 447 с.
 14. Дунаєвеччина в роки Другої світової війни: збірник документів і матеріалів / [вступ. Стаття О. М. Завальнюк, Ю. В. Олійник; упорядкування В. Г. Байдич, О. М. Завальнюк, Ю. В. Олійник та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. 320 с.
 15. Завальнюк О. М., Войцешук А. Д., Поташнікова Г. В. Митна справа на Правобережній Україні (60-ті рр. XIX ст. – 1914 р.). Хмельницький: Крисюк, 2014. 448 с.
 16. Завальнюк О. М. Геринович Володимир Олександрович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 28 с.
 17. Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. 632 с.
 18. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Бучинський Петро Миколайович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 32 с.
 19. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський в Українській революції 1917-1920 рр.: навч. посіб. для студентів історик. ф-ту. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 116 с.
 20. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський державний університет (1918-2003 рр.): істор. нарис. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2003. 108 с.
 21. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний університет: курсом зростання (2002-2006 рр.) Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. 300 с.: іл.
 22. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський державний університет (1918-2004 рр.): істор. нарис. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. 120 с.
 23. Завальнюк О.М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський державний університет (1918-2005 рр.): істор. нарис. Вид. 3-є, доопр. і доп. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА. 2005. 172 с.
 24. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський державний університет (1918-2006 рр.): істор. нарис. Вид. 4-е, доопр. і доп.. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. 196 с.
 25. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний університет (1918-2007 рр.): істор. нарис. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007. 228 с.
 26. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський національний університет (1918-2008 р.): істор. нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 296 с.
 27. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (2018-2009 рр.): істор. нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 388 с.
 28. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918-2010 рр.): істор. нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 380 с.
 29. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918-2011 р.): істор. нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 452 с.
 30. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918-2012 рр.): істор. нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. 340 с.
 31. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський: історико-популярний нарис. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2001. 120 с.
 32. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський: історія і сучасність. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. 136 с.: іл.

33. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка у добу незалежної України. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 768 с.
34. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Клепатський Павло Григорович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 28 с.
35. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Нариси з історії Кам'янця-Подільського. Львів: Центр Європи, 2006. 136 с.
36. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського: політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини: Історичні нариси. Кам'янець-Подільський: «Абетка-НОВА», 2003. 316 с.
37. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б., Олійник Ю. В. Хмельниччина у 1941-1944 рр.: хроніка війни. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. 140 с.
38. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Сільськогосподарський факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919-1921 рр.): Дослідження, документи, матеріали. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. 552 с.
39. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Подільські містечка в добу Української революції (1917-1920 рр.). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. 320 с.
40. Завальнюк О. М. Подільські науковці й освітяни: звершення в ім'я незалежної України. Персональний вимір. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. 676 с.
41. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Хведорів (Федоров) Михайло Михайлович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 24 с.
42. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Стецюк В. Б. Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського: політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини: Історичні нариси. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. Вип. 2. 452 с.
43. Завальнюк О. М., Конет І. М. Науково-дослідний сектор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (2007-2012 рр.). Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. 140 с.: іл.
44. Завальнюк О. М., Олійник С. В. Поділля та Південно-Східна Волинь за Центральної Ради: навч. посіб. для студентів історичних факультетів. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2017. 140 с.
45. Завальнюк О. М., Олійник С. В. Українська Галицька армія на Поділлі. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2001. 148 с.
46. Завальнюк О. М., Олійник С. В. Українська Галицька армія на Поділлі: монографія. Вид. 2-е, доп. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2013. 304 с.
47. Завальнюк О. М. Подільська інтелігенція у реформуванні загальноосвітньої школи в добу Української революції 1917-1920 рр.: історичний нарис. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2017. 62 с.
48. Завальнюк О. М., Прокопчук В. С., Гавришук А. П. Кам'янець-Подільський учительський інститут у роки Великої Вітчизняної війни. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. 448 с.
49. Завальнюк О. М., Стецюк В. Б. Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 220 с.
50. Задорожнюк А. Б., Копилов С. А., Петров М. Б. Казанський собор у Кам'янці-Подільському. Кам'янець-Подільський: Мошак М. І., 2007. 52 с.
51. Задорожнюк А. Б., Матвеев М. Д., Казанішена Н. В., Гордій Н. М. Природничий факультет Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: істор. нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 148 с.
52. Задорожнюк А. Б., Петров М. Б. Вірменський храм св. Миколи XV-XVIII ст. у Кам'янці-Подільському. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2009. 64 с.
53. Задорожнюк А. Б. Подільські печатки кінця XVIII – середини XX ст. (за матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих). Київ; София-А, 2010. 268 с.
54. Задорожнюк А. Б., Реєнт О. П. Промислове виробництво і міста і містечка Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. 270 с.
55. Іван Огієнко – організатор, керівник і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.): Документи. Матеріали. Світлина. Хроніка діяльності / [уклад. і автори статті С. А. Копилов, О. М. Завальнюк]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. 384 с.
56. Інститут Головноуповноваженого уряду Української Народної Республіки у висвітленні періодики 1919-1920 рр.: збірник матеріалів / [упоряд. і автори вступ. Статті О. М. Завальнюк, О. І. Марчук]. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня „Рута”», 2018. 242 с.
57. Каньоса П. С., Суровий А. Ф. Педагогічний факультет Кам'янець-Подільського національного університету: минуле і сьогодення. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 196 с.
58. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921 рр.) у документах і матеріалах / [уклад. і автори статті С. А. Копилов і О. М. Завальнюк]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. 848 с.
59. Кам'янець-Подільський державний університет в особах. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. Т.1. 796 с.
60. Кам'янець-Подільський державний університет в особах. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т.2. 928 с.

61. Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення: / Заг. редакція О. М. Завальнюка. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. 408 с.: іл.
62. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка / [Редкол.: Завальнюк О.М., Смолій В.А., Вишневецький І. М. та ін.]. Київ: Вид-во «Логос Україна», 2008. 200 с.
63. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Перші 100 років поступу / Авт.: С. Копилов, О. Завальнюк, А. Філінюк та ін. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2018. 208 с.
64. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка в особах. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т.3. 1008 с.
65. Комарніцький О. Б. Містечка Правобережної України в добу Української революції 1917-1920 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук; 07.00.01 / Чернівецький національний ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2005. 20 с.
66. Копилов С. А., Завальнюк О. М. Першопроходець: Іван Огієнко – освітянин, будівничий, ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету : відкрита лекція. Кам'янець-Подільський: Друкарня «рута», 2018. 60 с.
67. Красилівщина в роки Другої світової війни: зб. док. і матеріалів / [уклад.: В. Г. Байдич, О. В. Байдич, О. М. Завальнюк та ін.]. Хмельницький: Мельник А. А., 2016. 540 с.
68. Кримська О. М. Землеволодіння міст і містечок Подільської губернії кінця XVIII – початку XX століття: історичний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук; 07.00.01 / Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2014. 19 с.
69. Кундельський В. В. Корінне населення правобережної України у міжнародних відносинах наприкінці XVIII – 60-х рр. XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук; 07.00.01 / Кам'янець-Подільський національний ун-т ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2018. 20 с.
70. Лозовий В. С. Аграрна політика Директорії Української Народної Республіки і її реалізація на Поділлі (червень-листопад 1919 р.). Кам'янець-Подільський, 2004. 42 с.
71. Лозовий В. С. Поділля в період гетьманату (1918 р.): навч.-метод. посібник. Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2003. 36 с.
72. Лозовий В. С. Поділля в добу Центральної Ради (історичний нарис). Київ: Комітет виборців України, 1999. 29 с.
73. Лозовий В. С., Щирба В. С., Рачковський О. М. Фізико-математичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету: минуле і сьогодення. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 116 с.
74. Магась-Демидас Ю. І., Федьков О. М. Кооперативний рух в Подільській губернії. 1860-і – 1914 роки: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 144 с.
75. Маркітантов Ю. О., Стецюк В. Б. Факультет української філології та журналістики: істор. нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 120 с.
76. Марчишина А. А., Олійник С. В. Факультет іноземної філології Кам'янець-Подільського національного університету: минуле і сьогодення. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 52 с.
77. Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1944-1945 рр.) / [уклад.: В. Г. Байдич, О. М. Завальнюк та ін.]. Хмельницький Мельник А. А., 2015. 454 с.
78. Мельник Е. М., Ящишина І. В. Економічний факультет Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: істор. нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 76 с.
79. Міщенко І. В. Польська педагогічна освіта в умовах коренізації та утвердження тоталітаризму в Правобережній Україні: автореф. дис. ... канд. іст. наук; -7.00.01 / Кам'янець-Подільський національний ун-т ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2015. 20 с.
80. Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941-1944: док. і матеріали / [упоряд.: М. П. Вавринчук, О. М. Завальнюк, А. Г. Філінюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. 576 с.
81. Олійник М. П. Поділля в роки нової економічної політики: політичні, соціально-економічні та культурно-духовні процеси (1921-1928): Автореф. ... докт. іст. наук; 07.00.01 / Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2016. 35 с.
82. Олійник С. В. Галицьке військо і визвольні змагання на території Правобережної України (липень 1919 – травень 1920 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук; 07.00.01 / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2004. 20 с.
83. Олійник С. В. Поділля в добу Центральної Ради: метод. поради. Кам'янець-Подільський: ПП Цвігайло М. М., 2010. 36 с.
84. Олійник Ю. В. Нацистський окупаційний режим в Україні у 1941-1944 рр. (на матеріалах генеральної округи «Волинь-Поділля»): автореф. дис. ... канд. іст. наук; 07.00.01 / Кам'янець-Подільський національний ун-т ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2012. 19 с.
85. Опис Подільської губернії 1830 р. [уклад. і автори вступ. статті С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. 59 с.
86. Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. / [уклад. і автор вступ. статті С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 124 с.

87. Петров М. Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV – XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. 480 с.: іл.
88. Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Української революції (1919-1921) і повстанського руху під проводом Я. Гальчевського (1921-1924): зб. док. і матеріалів / [уклад.: В. Г. Байдич, О. М. Завальнюк та ін.] Хмельницький, 2015. 540 с.
89. Подоляни в роки Великої Вітчизняної війни (1914-1945 рр.): зб. док. матеріалів та світлин / [уклад.: В. Г. Байдич, О. М. Завальнюк та ін.]. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. 492 с.
90. Поташнікова Г. В. Розвиток митної справи на Правобережній Україні в умовах становлення ринкової економіки (60-ті рр. XIX ст. – 1914 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук; 07.00.01 / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2009. 20 с.
91. Прокопчук В. С., Комарніцький О. Б. Від університету педагогічного – до університету національного (2001-2011 рр.): Дослідження. Документи. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. 680 с.
92. Святкування 90-річчя Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірка матеріалів / упоряд., автор вступ. статті О. Б. Комарніцький. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 124 с.
93. Скрипник А. Ю. Вплив російської військової присутності у Правобережній Україні на інкорпорацію регіону наприкінці XVIII – середини 60-х рр. XIX ст.: автореф. дис. ... докт. іст. наук; 07.00.01 / Кам'янець-Подільський національний ун-т ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2017. 34 с.
94. Солопчук М. С., Комарніцький О. Б. Факультет фізичної культури Кам'янець-Подільського національного університету (1949-2008 рр.). Кам'янець-Подільський: Кксіома, 2008. 164 с.
95. Стецюк В. Б. Земства Правобережної України в період Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук; 07.00.01 / Чернівецький національний ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2009. 20 с.
96. Ткач С. А. Політичні партії та організації в суспільному житті Подільської губернії на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук; 07.00.01 / Кам'янець-Подільський національний ун-т ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2016. 19 с.
97. Тріпак М. М., Комарніцький О. Б., Скрипник А. Ю., Комарніцька Л. М., Боровисюк Т. В. Віхи зростання: технікум-інтернат, коледж, інститут (1971-2021 рр.): монографія / за заг. ред. О. Б. Комарніцького. Кам'янець-Подільський: ЗУНУ, 2021. 466 с.
98. Трубчанінов С. В. Історія Поділля та Південно-Східної Волині. Кам'янець-Подільський: Центр Поділлянавства, 1994. Кн.2. 80 с.
99. Філінюк А. Г. Двадцять років у поступі і трансформаціях Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (до 20-річчя створення кафедри історії України) // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. Т.16: Матеріали круглого столу «Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі», 22 жовтня 2010 року. С. 3-29.
100. Філінюк А. Г. Життя, віддане справі: трудова, громадська та науково-педагогічна діяльність Івана Степановича Зеленюка: історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 332 с.
101. Філінюк А. Г. На новому рівні історичної освіти та історичної правди про минуле України (до 25-річчя кафедри історії України) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [Редкол.: А.Г.Філінюк (відп. ред.) та ін.] Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип.8: До 25-річчя кафедри історії України. С.9-24.
102. Філінюк А. Г., Олійник С. В., Сидорук С. А. Кафедра історії України – провідний базовий підрозділ історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць / [Редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін.] Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2018. Т.25: До 100-річчя заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С.520-538.
103. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 728 с.
104. Філінюк А. Г., Сидорук С. А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794-1874 рр.: суспільно-політичний, соціально-становий і демографічний аспекти: сучасний дискурс: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. 416 с.
105. Філінюк А. Г. У пошуках нової якості історичної освіти та історичної правди: до 20-річчя створення кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 68 с.
106. Філінюк А. Г. Флагман Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (до 20-річчя створення кафедри історії України) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. Вип.3: До 20-річчя кафедри історії України. С. 6-25.
107. Хоптяр А. Ю. Діяльність партії соціалістів-революціонерів і Правобережній Україні в 1896-1907 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук; 07.00.01 / Кам'янець-Подільський національний ун-т ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2015. 20 с.

108. Якубовський В. І. Болохівська земля XII-XIII ст. Історія, матеріальна культура, економіка. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. 352 с.

109. Якубовський В. І. Скарби Болохівської землі. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2001. 144 с.

*Леонід Місінкевич
м. Хмельницький*

ШЛЯХИ СТАНОВЛЕННЯ ТА ВИЗНАННЯ (до 30-річчя заснування Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова)

У статті досліджено етапи становлення та діяльності Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова — першого гуманітарного вищого навчального закладу в місті Хмельницькому з підготовки висококваліфікованих правознавців та управлінців. Зроблено оцінку обставин реорганізації інституту в державний вищий навчальний заклад. Розкриті сторінки великої університетської родини, яка єднає студентів, аспірантів, науково-педагогічних працівників та співробітників навчального закладу.

Ключові слова: Хмельницький філіал Одеського відкритого університету, Хмельницький інститут регіонального управління та права, Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, сподвижництво, навчально-виховний процес, ліцензування, акредитація, наукова робота, юридичний факультет, правознавці, управлінські кадри.

У вересні 2022 року виповнюється тридцять років від дня заснування Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова. Історія навчального закладу – яскраве підтвердження того, що перспектива вишу перебуває в динаміці розвитку та активному пошуку, завдяки чому можна досягти високих результатів у складних умовах, працюючи на перспективу.

Важко повірити, що тридцять років тому, у далекому 1992 році, обласний центр м. Хмельницький уславлював лише один вищий навчальний заклад технічного спрямування. З проголошенням незалежності України створилися умови, які сприяли формуванню вищих навчальних закладів, що стали альтернативними в єдиній системі вищої освіти, сформованій в Радянському Союзі. Відкриття Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова було цілком логічним і відповідало нагальним потребам забезпечення Хмельниччини висококваліфікованими юристами для вирішення важливих питань правового обслуговування населення, укомплектування правознавцями судових та правоохоронних органів області.

Оцінивши означені обставини, кандидат економічних наук В. К. Андрушко у тісній співдружності з кандидатом історичних наук Л. І. Чорним розпочали реалізацію надзвичайно сміливої ідеї – створення в регіоні вищого навчального закладу юридичного профілю. На початковому етапі вирішення, здавалося б, абсолютно нездійсненого задуму в багатьох хмельничан та їх керівників виникало чимало сумнівів, адже не було ні коштів, ні приміщень, ні науково-педагогічних працівників. Одержимі своєю ідеєю, до кінця не уявляючи всієї складності привабливого рішення, вони звернулися до Одеського відкритого університету про сприяння організувати у м. Хмельницькому філіалу університету. 6 липня 1992 року за наказом ректора В. О. Медведєва було створено філіал Одеського відкритого університету, а рішенням Хмельницької міської ради народних депутатів за №172-а від 16 липня 1992 року зареєстровано філіал Одеського відкритого університету (попередника сьогодняшнього вищого навчального закладу), затверджено Статут філіалу та його директора Л. І. Чорного [2, с. 2].

В цей час В. К. Андрушко та Л. І. Чорний всі свої зусилля направили на виконання комплексу складних завдань: розробку та затвердження навчального плану, робочих та навчальних програм, якісного навчально-методичного забезпечення та налагодження навчально-виховного процесу. Одночасно вирішувалися питання щодо інфраструктури навчального закладу та кадрового складу науково-педагогічних працівників. Реалізація цих завдань дала можливість успішно пройти ліцензування та отримати право на здійснення освітньої діяльності з підготовки спеціалістів з повною вищою освітою за III (третім) рівнем акредитації.

Відповідно до правил прийому вишу, які були затверджені 10 серпня 1992 року, та рішення приймальної комісії за результатами вступних екзаменів на перший курс філіалу було зараховано 94 студенти. Враховуючи відсутність штатних науково-педагогічних кадрів, у навчальному закладі був розроблений особливий графік занять на 1992/93 навчальний рік, яким навчання у філіалі університету розпочиналось 21 вересня і заняття проводилися в будні дні з 16 до 20 години, а щосуботи – з 9 до 15 години [3, с. 22].

Отож 21 вересня 1992 року розпочав роботу Хмельницький філіал Одеського відкритого університету (сьогодні – Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова) – перший гуманітарний вищий навчальний заклад в обласному центрі, ініціаторами і засновниками якого стали вчені Поділля Василь Климович Андрушко та Леонтій Ілліч Чорний.

Отримавши підтримку в організації навчального закладу від обласної державної адміністрації та обласної ради, керівництво філіалу розпочало роботу з вирішення найскладнішого питання — формування викладацького

корпусу. Першим, хто дав згоду працювати в новоствореному філіалі, був доктор юридичних наук, професор Петро Федорович Щербина. Погодилися працювати у філіалі на правах сумісництва науково-педагогічні працівники Київського національного університету імені Тараса Шевченка Опанас Андронович Підопригора — академік Академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор, та Аркадій Петрович Ткач — доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України [4, с. 26 - 27].

Залучивши кращих науково-педагогічних працівників Києва та Хмельницького, у філіалі формуються чотири кафедри: кафедра спеціальних юридичних дисциплін, яку очолив заслужений юрист України, начальник Головного управління юстиції у Хмельницькій області Олексій Миколайович Леванчук; кафедра економічних дисциплін, керівництво якою здійснював кандидат економічних наук, доцент Володимир Леонідович Співачук; кафедра фундаментальних та загальногуманітарних наук, яку очолив кандидат історичних наук, доцент Анатолій Григорович Філінюк; кафедра іноземних мов, керівництво якою здійснював кандидат психологічних наук, доцент Валерій Деметрійович Федорів. Організацію навчального процесу забезпечували 37 науково-педагогічних працівників. Для забезпечення наукового керівництва навчальним процесом та координації дії кафедр з виконання навчального плану була створена вчена рада ХФОВУ, яку очолив доктор юридичних наук, професор Петро Федорович Щербина [5, с. 25].

Налагоджуючи навчальний процес, керівники філіалу чітко усвідомлювали, що без повноцінного кадрового забезпечення науково-педагогічними працівниками новосформований навчальний заклад буде неспроможним вести підготовку висококваліфікованих фахівців. Отож у полі їхнього зору постійно перебували питання комплектації повноцінних кафедр науково-педагогічними працівниками та активна співпраця з вищими навчальними закладами держави, з метою вивчення в них досвіду підготовки майбутніх правознавців. Для цього В. К. Андрушко та Л. І. Чорний визначили для себе два пріоритетних напрямки. Перший напрямок – робота з юридичним факультетом Київського національного університету імені Тараса Шевченка, який взяв на себе В. К. Андрушко, отримавши при цьому підтримку нашого земляка, уродженця Кам'янецьчини – декана юридичного факультету, доктора юридичних наук, професора Володимира Івановича Андрейцева, та нашого земляка, уродженця Полонського району першого Голови Конституційного Суду України – Леоніда Петровича Юзькова. Л. І. Чорний розпочав активну співпрацю з юридичним факультетом Львівського національного університету імені Івана Франка, заручившись підтримкою земляків, уродженців Ізяславщини – доктора юридичних наук, професора Віктора Климовича Грищука та доктора юридичних наук, професора Радомира Івановича Кондратьєва.

Вивчаючи досвід роботи вищих навчальних юридичних закладів Києва, Харкова, Одеси, Львова В. К. Андрушко та Л. І. Чорний прагнули не тільки запозичити все цінне в організації роботи навчально-виховного процесу, але й сформуванню відповідне навчально-методичне та інформаційне забезпечення. Чимало зусиль було докладено на формування наукової бібліотеки та комплектації книжкового фонду. Практично все доводилося розпочинати з нуля. Досить активну допомогу в справі організації бібліотеки навчального закладу надав голова Федерації профспілок області Харківський Геннадій Петрович. Ним було безкоштовно передано у власність новоутвореної бібліотеки устаткування та понад 3 тисячі примірників книжкового фонду.

У квітні 1993 року Хмельницький філіал Одеського відкритого університету успішно пройшов перевірку експертної комісії, яка була сформована у такому складі: Ю. М. Комара – головного спеціаліста Головного управління акредитації та атестації навчальних закладів Міністерства освіти України, кандидата економічних наук (голова); Н. Р. Нижник – професора Національної академії управління, доктора юридичних наук; В. Б. Андронові – завідувача кафедри іноземних мов Харківського педагогічного інституту, кандидата філологічних наук, доцента; М. Х. Гуменного – професора кафедри української літератури Херсонського педагогічного інституту, доктора філологічних наук; М. М. Дученко – доцента кафедри економіки і організації промислового виробництва Київського політехнічного інституту, кандидата економічних наук; Т. С. Кириленко – доцента кафедри загальної та інженерної психології Київського університету ім. Тараса Шевченка; І. І. Мархеля – доцента кафедри транспортних машин Одеського інституту інженерів водного флоту, доктора педагогічних наук; О. П. Степанова – ректора Чернігівського інституту регіональної економіки та управління, доктора економічних наук, академіка Української академії наук національного прогресу (члени комісії) [6, с. 1].

За рішенням колегії Міністерства освіти України від 23 червня 1993 року було затверджене рішення Міжгалузевої акредитаційної комісії про внесення Хмельницького філіалу Одеського інституту підприємництва та права (до 20 травня 1993 р. мав статус філіалу Одеського відкритого університету) до державного реєстру закладів освіти України, з видачею права ліцензії на здійснення освітньої діяльності за третім рівнем акредитації за напрямками (спеціальностями) і ліцензованими обсягами прийому: правознавство – 75 осіб; економіка та управління виробництвом – 75 осіб [1, с. 3], що дало можливість у 1995 році провести набір студентів на факультеті управління та економіки за спеціальністю «Адміністративний менеджмент».

Успішне ліцензування дало можливість керівникам навчального закладу сконцентрувати увагу на вирішенні проблем навчально-матеріальної бази, зокрема розширенні аудиторного фонду та формування колективу штатних викладачів, яких можна було запросити на постійну роботу новосформованого філіалу інституту. В. К. Андрушко та Л. І. Чорний розпочали активний пошук залучення фінансів для подальшого розвитку навчального закладу. Отримавши підтримку керівників області та міста, вони надіслали десятки листів районним державним адміністраціям, виконавчим комітетам рад міст обласного значення, підприємствам, установам та підприємницьким структурам для створення із зацікавлених осіб координаційного комітету становлення Хмельницького юридич-

ного вищого навчального закладу з метою формування фонду безповоротної фінансової допомоги для придбання житла науково-педагогічним працівникам філіалу, запрошених з інших міст України. За умов участі у вирішенні питання формування фінансового фонду керівництво навчального закладу зобов'язалося надавати меценатам право рекомендувати абітурієнтів з їх трудових колективів на позаконкурсній основі та навчати їх на пільгових умовах.

З розумінням і зацікавленістю допомогти становленню вищого навчального закладу відгукнулися керівники підприємств області: І. І. Дунець – президент Хмельницького союзу промисловців та підприємців, А. М. Яхіїв – президент ВАТ «Адвіс», В. Ф. Коцемир – директор Хмельницького спеціалізованого АТП «Агропромтранс» В. О. Данілов – директор Хмельницького міського виробничо-технічного вузлу електрозв'язку «Хмельницьктелеком», А. І. Кучер – голова Кам'янець-Подільської міської ради та інші.

Започатковані заходи дозволили сформувати певну навчально-матеріальну базу. За рахунок коштів філіалу було придбано чотири квартири для викладачів, обладнано два комп'ютерних класи та два лінгафонні кабінети, криміналістичну лабораторію та фотолабораторію, кодифікаційне та копіювальне бюро, укомплектовано наукову бібліотеку.

У 1993 р. наші земляки, уродженці Ізяславщини – доктор юридичних наук, професор Віктор Климович Грищук та доктор юридичних наук, професор Радомир Іванович Кондратьєв з Львівського національного університету імені Івана Франка – підтримали ініціаторів створення навчального закладу В. К. Андрушка та Л. І. Чорного.

Першим відгукнувся надати допомогу землякам у становленні навчального закладу доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, член-кореспондент Національної академії правових наук України, академік Академії наук вищої освіти України Віктор Климович Грищук, який присягнувся перед хмельничанами докласти всіх зусиль для розбудови юридичного вищого навчального закладу на теренах Подільського краю. З вересня 1993 р. він почав працювати на посаді професора кафедри кримінального права, процесу та кримінально-виконавчого права. Маючи великий досвід викладацької роботи на юридичному факультеті Львівського університету ім. Івана Франка, він надавав практичну допомогу юристам-практикам К. А. Голдзіцькому, В. П. Колгану, В. І. Назаренку, О. Л. Задворному та іншим, які погодились працювати в навчальному закладі. Віктор Климович і нині щиро ділиться своїм педагогічним досвідом, науковими та методичними напрацюваннями, готуючи кандидатів та докторів юридичних наук для нашого університету. Виступаючи 17 квітня 2015 р. на університетській конференції «Теоретико-прикладні проблеми юридичної науки на сучасному етапі реформування кримінальної юстиції», він зазначив: «...у свій час ми проводили заняття в орендованих холодних приміщеннях з великою вірою в те, що досягнемо того, що зараз маємо. Це чудові навчальні корпуси, бібліотека, криміналістична лабораторія, гуртожитки, юридична клініка та бізнес-центр. Зараз студенти навчаються в аудиторіях, котрі оснащені сучасною мультимедійною системою та системою кондиціонування. Комп'ютерні класи дають змогу використовувати в навчальному процесі різноманітні види програмних продуктів, зокрема інформаційні – «Ліга: Закон», «НАУ-Експерт» та мережу Уран, через яку студенти мають персональний доступ до наукових часописів та інформресурсів провідних видавництва світу. Усе це дає змогу нашим студентам навчатися в одну зміну, сприяє науково обґрунтованій організації навчального процесу».

У далекому 1993 р. Віктор Климович Грищук, звертаючись до своїх львівських колег юристів-науковців, переконував їх у необхідності надати допомогу новоутвореному в м. Хмельницькому вищому юридичному навчальному закладі. Відверта і щира розповідь про навчальний заклад і його відчайдушних організаторів почули Павло Федорович Гураль – доктор юридичних наук, професор, Мирослав Григорович Дячок – кандидат юридичних наук, професор, Борис Олександрович Киресь – доцент, Володимир Петрович Лісицин – кандидат юридичних наук, доцент, В'ячеслав Олександрович Навроцький – доктор юридичних наук, професор, Василь Тимофійович Нор – доктор юридичних наук, професор, Віталій Іванович Чушенко – кандидат юридичних наук, професор, які прийшли на допомогу керівництву навчального закладу, викладаючи галузеві юридичні дисципліни. Саме вони надали величезну допомогу з вирішення кадрових питань на етапі становлення вищого навчального закладу, забезпечуючи викладання лекційних курсів галузей права. З легкої руки Віктора Климовича погодились працювати в нашому навчальному закладі доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України Володимир Михайлович Косак та кандидат юридичних наук, доцент, заслужений юрист України Любомир Володимирович Бориславський, який очолив кафедру конституційного, адміністративного та фінансового права. Під його керівництвом підготувала і захистила кандидатську дисертацію Ірина Леонідівна Литвиненко (нині – заступник декана юридичного факультету).

У 1996 р. Радомир Іванович Кондратьєв пов'язав своє подальше життя з рідним Поділлям. В університеті він очолив кафедру теорії та історії держави і права, заклав підвалини наукової школи, працюючи упродовж 1996–2010 рр. проректором з наукової роботи та першим проректором. Досліджуючи проблемні питання трудового права, теорії та історії держави і права, охоче ділився теоретичними знаннями та практичними навичками зі своїми учнями. Він підготував трьох кандидатів наук за спеціальністю 12.00.05– трудове право; право соціального забезпечення. Розроблений курс «Філософія права». З його ініціативи постійно проводилися конференції, методологічні семінари та різного роду наукові заходи. Очолюючи редакційну колегію часопису «Університетські наукові записки», Радомир Іванович приділяв велику увагу популяризації наукових досліджень як відомих учених України, так і молодих дослідників.

З позиції оцінки становлення навчального закладу зазначимо, що розбудова університету проходила за активної участі Віктора Климовича Грищука та Радомира Івановича Кондратьєва. Саме вони доклали чимало зусиль для формування кафедр навчального закладу науково-педагогічними працівниками, дбаючи про їх забезпечення

навчальними та методичними матеріалами. Активну допомогу у становленні університету доклав наш земляк із Кам'янецьчини – доктор юридичних наук, професор, академік Академії правових наук України, заслужений юрист України Володимир Іванович Андрейцев, який зумів мобілізувати науковців вищих навчальних закладів м. Києва для підтримки і налагодження навчального процесу. У складний час організаційного становлення навчального закладу до цієї роботи долучилися Ніна Романівна Нижник – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, Михайло Йосипович Штефан – доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, Ігор Анатолійович Безклубий – доктор юридичних наук, професор, Валерій Степанович Картавцев – кандидат юридичних наук, професор, заслужений юрист України, Віктор Миколайович Баранчук – кандидат юридичних наук, доцент, Микола Олексійович Бондаренко – кандидат юридичних наук, доцент, Василь Степанович Гопанчук – кандидат юридичних наук, доцент, Сергій Олександрович Єфремов – кандидат юридичних наук, доцент, Юрій Миколайович Комар – доктор наук з державного управління, професор, Євген Володимирович Першиков – суддя Вищого господарського суду, Віктор Володимирович Трутень – кандидат юридичних наук, доцент.

В. І. Андрейцев стояв біля витоків зародження кафедри цивільного права та процесу, організації її роботи, налагодження навчально-методичної роботи в навчальному закладі. Наші випускники зі словами великої вдячності згадують проведення ним лекційних, практичних та семінарських занять, які наближали їх до майбутньої професії правознавця. Знання, здобуті на цих заняттях, стали надійною опорою у практичній діяльності після завершення навчання в університеті. Володимир Іванович Андрейцев доклав чимало зусиль для розвитку юридичної науки у вищому навчальному закладі. З його допомогою здійснювалась організація міжнародних правових конференцій, які певною мірою сприяли успішній акредитації вищого навчального закладу в 1997 році. Будучи деканом юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, він зробив вагомий внесок у підготовку науково-педагогічних працівників нашого університету. У 2001 – 2007 рр. у спеціалізованих вчених радах юридичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка захистили кандидатські дисертації шість аспірантів Хмельницького університету управління та права.

У 1995 р. ректорат університету приймає ще одне надзвичайно сміливе рішення – відкриття факультету адміністративного менеджменту (нині – факультет управління та економіки), який мав вирішити питання підготовки фахівців для органів державного управління та місцевого самоврядування області. Отримавши підтримку обласної державної адміністрації та обласної ради, керівництво навчального закладу спрямовує роботу на формування викладацького складу кафедр навчального закладу, які забезпечили б підготовку управлінських кадрів. Першою на факультеті була сформована кафедра економічної теорії та підприємництва, яку в червні 1994 року очолив один із засновників навчального закладу кандидат економічних наук, доцент Василь Климович Андрушко. Наступним кроком на шляху розвитку науково-педагогічних потенціалів факультету було формування кафедри математики, статистики та інформаційних технологій під керівництвом доктора економічних наук, професора Омеляна Івановича Кулінина. Кафедра загального менеджменту та менеджменту організацій запрацювала під керівництвом доктора наук з державного управління, професора Юрія Миколайовича Комара, а кафедру регіонального та муніципального управління очолила доктор економічних наук, професор Лідія Іванівна Нейкова.

Велику підтримку новосформованим кафедрам факультету надали знані в нашій державі науковці: доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України Ніна Романівна Нижник, доктори економічних наук, професори Дмитро Миколайович Стеченко, Василь Іванович Пила, Олена Сергіївна Чмир та Олена Віталіївна Панухник. Щиро ділилися своїми знаннями та досвідом практичної роботи науково-педагогічні працівники Хмельницького національного університету доктор економічних наук, професор Валентина Василівна Стаднік, кандидати наук, доценти Галина Олександрівна Дарманська, Євгенія Григорівна Рясних, Людмила Павлівна Швець, Руслан Васильович Бойко, Ольга Іванівна Гончар, Світлана Миколаївна Тараненко, Володимир Пилипович Вельбой, Ганна Василівна Блажівська.

Розбудовуючи навчальний заклад, В.К. Андрушко та Л. І. Чорний приймають виняткове рішення про реорганізацію його в державний вищий навчальний заклад. Позиція була підтримана обласною радою. 14 лютого 1995 р. виконком прийняв рішення про створення на базі приватного навчального закладу – першого державного вищого навчального закладу з одночасною передачею у спільну власність територіальних громад області всього майна і коштів, які були на рахунках філіалу. На клопотання обласної ради, обласної державної адміністрації, за погодженням з Міністерством освіти, Міністерством економіки, Міністерством фінансів та Міністерством праці Кабінет Міністрів України постановою від 4 серпня 1995 р. № 606 створив Хмельницький інститут регіонального управління та права (нині – Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова), врахувавши при цьому, що для відкриття навчального закладу не було потреби виділення коштів з державного бюджету. Такого прецеденту в Україні не було: приватний вищий навчальний заклад подарували державі. Так, за ініціативою В. К. Андрушка та Л. І. Чорного територіальні громади області отримали вищий навчальний заклад на госпрозрахунковій основі з 25-відсотковим державним замовленням, а інститут отримав статус державного і був внесений до Державного реєстру вищих навчальних закладів України.

Такий результат додав сил та рішучості керівництву інституту в подальшій розбудові вузу. Хмельницька міська рада сприяла передачі навчального закладу триповерхового приміщення загальною площею 1451,7 кв. м. Було виготовлено документацію і добудовано навчальний корпус площею 445 кв. м, у якому розмістилися два лекційні зали на 80 місць кожний, видавничий цех та кафедри факультету управління та економіки. Зусилля В. К. Андрушко

та Л. І. Чорного спрямовувались на вирішення питання передачі навчальному закладу гуртожитку для студентів з інших міст. Неодноразово з допомогою керівників області та міста, директорів підприємств Хмельницького вирішувалися проблеми щодо отримання ще десяти квартир для викладачів з метою подальшого зміцнення колективу навчального закладу провідними вченими.

Навчальний заклад поступово зростав, запрошуючи до співпраці викладачів-науковців зі Львова, Києва, Кіровограда, Кривого Рогу, які повірили в перспективи його розвитку. До навчального закладу прийшли працювати доктор економічних наук О. І. Кулинич, який став завідувачем кафедри математики, статистики та інформаційних технологій, кандидати юридичних наук В. М. Котенко, В. М. Баранчук та Р. С. Огірко, кандидат історичних наук Ю.О. Тополь. На початок 1996–1997 н.р. в інституті лекційні заняття проводили провідні вчені України, з яких 37,6% – доктори наук та професори, 50 відсотків – кандидати наук. Керівництво навчального закладу й надалі продовжувало працювати над покращенням складу науково-педагогічних працівників.

При підготовці фахівців значна увага зверталась не лише на теоретичні знання, а й на отримання практичних навичок. Навчальні відділи та кафедри факультетів послідовно втілювали в життя основні вимоги положення про проведення практики після закінчення кожного курсу. Для цього був сформований відділ практики, який забезпечував студентам змогу апробувати свої знання під час проходження стажування у Верховній Раді України, Кабінеті Міністрів України, Конституційному Суді України, місцевих органах виконавчої влади, органах місцевого самоврядування, правоохоронних органах та господарюючих суб'єктах. Прагнучи вдосконалити практичні навички студентів, керівництво інституту створило юридичну клініку, до роботи в якій активно залучалися викладачі та студенти четвертих – п'ятих курсів. Юридична клініка стала однією з баз практики студентів юридичного факультету, а у 2010 р. – виборола першість серед юридичних клінік вищих навчальних закладів України. У квітні того ж року представляла Україну на Всесвітньому конкурсі юридичних клінік, який відбувся у м. Гонконг (КНР). Нині клініка працює за програмою розвитку ООН «Сприяння неупередженості рад Хмельниччини». Юридична клініка і студентський бізнес-центр як структурні підрозділи юридичного факультету та факультету управління та економіки надають безкоштовні економічні та юридичні послуги малозабезпеченим верствам населення області.

Реалізуючи в життя клопотання управління Міністерства юстиції у Хмельницькій області, обласного відділу державної реєстрації актів громадянського стану, правоохоронних органів та органів місцевого самоврядування і підприємств області, керівництво інституту розпочало роботу з підготовки до відкриття факультету післядипломної освіти та заочного відділення юридичного факультету. З цією метою запросили на посаду декана Володимира Тадеушовича Савицького, кандидата наук з державного управління. Для реалізації цього завдання, передбачалося вирішити питання забезпечення навчального закладу аудиторним фондом, приміщенням для бібліотеки та укомплектування її підручниками і навчальними посібниками, завершити укомплектування кафедр факультету навчально-педагогічними кадрами та матеріалами навчально-методичного забезпечення. Активна робота очільників інституту разом з педагогічним персоналом сприяла успішному ліцензуванню навчального закладу. Рішення ДАК від 10 лютого 1998 року дозволяло відкрити в інституті у 1998 – 1999 навчальному році факультет другої вищої освіти та заочне відділення на базі середньої спеціальної освіти для перепідготовки та навчання державних службовців [7, с. 127].

У важких і складних умовах становлення навчального закладу керівництво та науково-педагогічні працівники постійно дбали про студентів. Так, вшановуючи пам'ять видатного юриста сучасності, нашого земляка, доктора юридичних наук, професора, академіка правових наук України першого Голови Конституційного суду України Леоніда Петровича Юзькова, який надавав всебічну підтримку при вирішенні питань формування навчального закладу, на початку 1999 – 2000 навчального року була започаткована студентська стипендія імені Л. П. Юзькова [8, с. 82]. За положенням іменна стипендія першого Голови Конституційного суду України виплачувалася кращому студенту на кожному факультеті та студентам – круглим сиротам, які домоглися високої якості успішності та приймали активну участь у науковій роботі та громадському житті інституту. Першими іменними стипендіатами на юридичному факультеті стали студенти другого курсу Прокопишина Н. Ю. і Ситницька О. А., студентка четвертого курсу Парахіна Л. А. та студентка п'ятого курсу Смаглюк О. І. На факультеті управління та економіки іменну стипендію імені першого Голови Конституційного Суду України Л. П. Юзькова отримав студент Кирикищук О. А [9, с. 132].

Наполегливий пошук щодо формування викладацького складу, здатного здійснювати навчально-виховний та науковий процес, посів чільне місце. Для його реалізації керівництво прийняло рішення готувати викладацький склад із випускників першого випуску та викладачів інституту. Дванадцять випускників інституту було направлено в аспірантури провідних навчальних та наукових закладів України. Ще шестеро викладачів інституту були прикріплені здобувачами. Стратегічний задум співдиректорів щодо розв'язання кадрового питання успішно був реалізовано. Уже в травні 2000 року відбувся перший захист кандидатської дисертації. У наступному році ще три викладачі інституту захистили кандидатські дисертації.

Рішенням десятої сесії Хмельницької обласної ради від 29 лютого 2000 року було затверджено Статут Хмельницького інституту управління та права, за яким управління його діяльністю здійснює уповноважений засновником ректор. За статутом два його засновники – співдиректори В. К. Андрушко та Л. І. Чорний усувались від керівництва навчальним закладом. Натомість дванадцята сесія Хмельницької обласної ради 6 липня 2000 року призначила ректором інституту В. М. Олуйка [10, с. 69]. Андрушко В. К. був призначений проректором з нормативного та науково-методичного забезпечення підготовки спеціалістів, а Чорний Л. І. став проректором з навчальної роботи [11, с. 108 - 113].

Увага керівництва спрямовувалася на виконання Указу Президента України від 29 березня 2001 року «Про додаткові заходи щодо реалізації державної молодіжної політики», з метою створення більш сприятливих умов для здобуття молоддю області вищої освіти. Кафедри навчального закладу спільно з відділом виховної роботи інституту відпрацювали механізм співробітництва з Хмельницьким спеціалізованим ліцеєм інтернатом поглибленої підготовки в галузі науки, Кам'янець-Подільським ліцеєм, Шепетівським навчально-виховним комплексом № 1 та Хмельницькою спеціалізованою школою № 8 для виявлення обдарованих випускників, через залучення їх до роботи у студентських гуртках [12, с. 88 – 90]. Досвід співробітництва дозволив інституту започаткувати проведення обласних відкритих учнівської олімпіад у випускних класах і виявити кращих майбутніх студентів для навчального закладу. Такі заходи дозволили керівництву інституту внести пропозиції облдержадміністрації та обласній раді щодо цільової підготовки юристів та управлінців для потреб органів місцевого самоврядування серед обдарованих випускників шкіл за бюджетні кошти [13, с. 169 - 170].

Постанова Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 року № 866 «Про військову підготовку студентів вищих навчальних закладів за програмою офіцерів запасу» дала можливість ректору навчального закладу В. М. Олуйку ініціювати створення на базі Національної академії Прикордонних військ України ім. Б. Хмельницького кафедри військової підготовки студентів навчального закладу за програмою офіцерів запасу. Військова підготовка студентів включалася до освітньо-професійних програм інституту як самостійна дисципліна і складалася з теоретичного і практичного курсів навчання та навчальних зборів упродовж третього та четвертого курсів [14, 158 - 163]. За двадцять років кафедру військової підготовки закінчили понад 500 випускників, отримавши при цьому офіцерське звання молодшого лейтенанта. І сьогодні багато з них беруть участь у російсько-українській війні, захищаючи незалежність нашої держави.

Планова, цілеспрямована науково-дослідна робота в університеті розпочалась зі створенням у жовтні 2002 р. науково-дослідного сектору в складі 4 осіб під керівництвом кандидата юридичних наук Р. О. Стефанчука. За короткий час сектор став справжнім осередком наукового життя університету. Його співробітники разом із студентами, які проявляли зацікавленість до наукової роботи, активно включились до організації та проведення наукових заходів. Першим фундаментальним та широкомасштабним науковим заходом, який був проведений у жовтні 2002 року, стали перші Всеукраїнські юридичні читання студентів та аспірантів, що отримали постійну прописку в університеті. Упродовж 20 років науковий захід постійно проводиться в навчальному закладі. «Осінні юридичні читання» трансформувалися у повноцінний науковий форум міжнародного рівня, в якому щорічно беруть участь як студенти, так і досвідчені, знані науковці нашої держави, Білорусі, Польщі, Казахстану та інших країн СНД. З кожним роком інтерес до юридичних читань постійно зростає з боку науковців – як кандидатів, так і докторів наук.

У 2002р. у навчальному закладі засновано науковий часопис «Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права», в якому могли друкувати свої наукові здобутки як науково-педагогічні працівники навчального закладу, так і науковці з інших регіонів нашої країни. Згодом вісник був перейменований на «Університетські наукові записки», співзасновниками якого стали Хмельницький університет управління та права, Національна академія державного управління при Президенті України, Інститут законодавства Верховної Ради України.

Часопис «Університетські наукові записки» включено до переліку наукових фахових видань України, в якому можуть публікуватися результати дисертаційних досліджень на здобуття наукового ступеня доктора й кандидата юридичних, економічних наук та наук з державного управління. У ньому, крім праць представників провідних вітчизняних наукових шкіл, широко репрезентовані наукові праці зарубіжних авторів, серед яких праці представників навчальних та наукових закладів Любліна та Гданська (Польща), Нового Саду (Сербія), Мінська (Білорусь), Астани та Алмати (Казахстан), Баку (Азербайджан), Душанбе (Таджикистан).

Разом з часописом у 2002р. був зареєстрований науково-редакційний відділ, який очолив кандидат юридичних наук, професор Юрій Валерійович Білоусов. Одночасно з науково-редакційним відділом в університеті відбулась реєстрація видавничого відділу під керівництвом Віри Яківни Чорної. Робота видавців університету оцінюється щорічним випуском до 40 найменувань наукової продукції.

У січні 2003р. на засіданні вченої ради навчального закладу під час розгляду питання наукової роботи була внесена пропозиція щодо затвердження планових тем науково-дослідної роботи факультетів з подальшою реєстрацією в Українському інституті науково-технічної експертизи та інформації. Для юридичного факультету затверджена тема «Правові й управлінські засади розбудови Української держави та забезпечення прав громадян» (державний реєстраційний № 0104U004239), а факультету управління та економіки – тема «Проблеми трансформації регіональної економіки та механізми стимулювання сталого соціально-економічного розвитку» (державний реєстраційний № 0104U010899).

Науково-дослідний сектор у 2003 р. реорганізований у науково-дослідну частину, в якій було сформовано два науково-дослідні відділи – з питань нормопроєктної роботи та науково-дослідний відділ з питань координації наукових заходів та міжнародного співробітництва. Подальша діяльність науково-дослідної частини призвела до її реорганізації, яка була проведена через три роки. Це сприяло відкриттю п'яти відділів: координації наукових заходів та проведення наукових експертиз; міжнародного співробітництва та грантової діяльності; відділу з питань законотворчості «Центр громадських законодавчих ініціатив»; науково-редакційного відділу та відділу аспірантури. Реорганізація науково-дослідної частини якісно покращила та поживила роботу наукового підрозділу. Про це свідчить тісна співпраця з органами юстиції, судовими та правоохоронними органами області у проведенні наукових заходів, експертиз та розробці нормативно-правових актів.

Спектр наукових університетських конференцій дозволяє констатувати про становлення навчального закладу як наукового центру, де проходить підготовка фахівців високого рівня та формуються наукові школи. До прикладу, науково-практична конференція «Державна регіональна політика України в умовах проведення адміністративної реформи» була підготовлена і проведена за активної участі науковців Адміністрації Президента України, Кабінету Міністрів України, Головного управління державної служби України, Української академії наук з державного управління, Хмельницької обласної державної адміністрації та обласної ради, Хмельницького регіонального відділення Асоціації міст України.

До міжнародного управлінського форуму «Управління сьогодні та завтра», крім співorganizаторів Головного управління державної служби України, Національної академії державного управління при Президентові України, Інституту законодавства Верховної Ради України, Української академії наук з державного управління, обласної державної адміністрації та обласної ради активно долучилися представники з Франції, Німеччини, Польщі, Білорусі, Казахстану та Таджикистану.

Проводячи наукові заходи, науково-дослідна частина співпрацює з освітніми та науковими осередками нашої держави. Зацікавлена робота провадиться із Академією правових наук України, Інститутом держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київським національним університетом ім. Тараса Шевченка, Львівським національним університетом імені Івана Франка, Національним університетом «Одеська юридична академія». Значним досягненням стала співпраця з Науково-дослідним інститутом приватного права та підприємництва АПрН України, яка втілилась не лише в підписанні договору про співробітництво, але й у відкритті на базі університету Подільської лабораторії з питань адаптації цивільного законодавства України до стандартів Європейського Союзу від Академії правових наук України.

З 2006 р. у роботі науково-дослідної частини університету започатковується новий перспективний напрям діяльності – проведення наукових експертиз. Рішенням вченої ради університету була створена рада науково-правових експертиз при Хмельницькому університеті управління та права. Започаткування проведення наукових експертиз у навчальному закладі засвідчує не лише про наукове визнання вищого навчального закладу, але й високий його науковий рівень, який підтверджує формування наукової школи та наявних фахівців, котрі володіють системним баченням своєї галузі права і в той же час здатні дати оцінку конкретної ситуації та запропонувати правовий вихід з неї або визначити альтернативні шляхи її вирішення. Координацію цієї роботи здійснює відділ з питань законотворчості та наукових експертиз, який організовує науковців навчального закладу для проведення експертиз на замовлення державних та недержавних установ і організацій. Замовниками наукових експертиз виступили Конституційний Суд України, Міжнародна організація праці, управління Хмельницької обласної державної адміністрації, обласна рада, прокуратура області та м. Хмельницького, адвокати, громадські та творчі спілки, приватні особи.

Науково-дослідна частина університету стала генератором нормопроектної роботи в навчальному закладі. Ініціатива викладацького складу щодо підготовки нормативно-правових актів всебічно підтримується ректоратом університету. Науковцями навчального закладу розроблено понад 160 законопроектів, які були внесені на розгляд Верховної Ради України народними депутатами України. Окрім цього, науково-дослідна частина стала справжнім осередком підготовки наукових кадрів. Упродовж роботи в науково-дослідній частині були захищені дві дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук Р. О. Стефанчуком та О. А. Музикою-Стефанчук. Під впливом наукової атмосфери, створеної в науково-дослідній частині формувався характер молодих науковців: М. Б. Гарієвської, І. Ю. Михайлової, Д. А. Монастирського, А. В. Нижного, С. В. Нижного, О. О. Посикалюка, О. А. Ситницької, М. О. Стефанчука та О. Ю. Черняк, – які в подальшому захистили дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, а В. А. Ватрас та В. І. Нагнибіда – докторські дисертації.

У березні 2011 р. було проведено оптимізацію структури науково-дослідної частини. Крім науково-редакційного відділу та відділу аспірантури, до складу науково-дослідної частини входять відділ з координації наукових заходів, міжнародного співробітництва та грантової діяльності та відділ з питань законотворчості та наукових експертиз.

Знаковим для навчального закладу став 2004 р. Пройшовши атестаційну та акредитаційну експертизи, на підставі висновків Державної акредитаційної комісії та на пропозицію Хмельницької обласної державної адміністрації, обласної ради Хмельницький інститут регіонального управління та права було реорганізовано у Хмельницький університет управління та права.

Підготовка висококваліфікованих юристів, державних службовців та управлінців не можлива без необхідної наукової та навчально-методичної джерельної бази. Керівництво навчального закладу проводить цілеспрямовану роботу щодо забезпечення необхідним приміщенням наукової бібліотеки та формування бібліотечного фонду. У 2007 р. для бібліотеки придбано спеціально облаштоване приміщення, в якому розміщений книжковий фонд у понад 65 тисяч примірників сучасної навчальної та наукової літератури, що видається в Україні, з правознавства, економіки, фінансів та управління. Через світову мережу «Інтернет» та інформаційно-пошукову систему «Ліга-закон» науково-педагогічні працівники та студенти університету мають доступ до електронних наукометричних баз даних Scopus, W&S, віддалений доступ до Science Direct з використанням доменного імені установи.

У грудні 2008 р. відбулася зміна керівництва університету. Виконуючим обов'язки ректора було призначено Л. І. Чорного, а з травня 2009 р. обласна рада доручила очолити навчальний заклад декану юридичного факультету, кандидату юридичних наук, доценту О. М. Омельчуку. У вересні 2015р. на перших виборах ректором навчального

закладу на альтернативній основі обрано доктора юридичних наук, професора О.М. Омельчука. У березні 2021 року він був переобраний на наступних п'ять років.

Починаючи з 2013 року, університет спільно з Євразійською асоціацією правничих шкіл та правників проводить конкурс на присудження щорічної премії імені Святого Володимира за краще науково-правниче видання у тринадцяти номінаціях галузей правничих наук. На присудження премії висувуються монографічні та колективні наукові праці (наукові та науково-практичні видання, навчальні підручники та посібники з авторським колективом не більше п'яти осіб), які видані з дотриманням видавничих вимог не пізніше п'яти останніх років і не були номіновані в інших преміях та конкурсах, що проводяться в Україні.

Вручення щорічної премії імені Святого Володимира проводиться під час урочистих заходів, присвячених Дню науки Хмельницького університету управління та права, в ході пленарного засідання Міжнародної науково-практичної конференції «Осінні юридичні читання». За цей період лауреатами премії імені Святого Володимира стало понад 200 науковців та науково-педагогічних працівників.

Проводячи наукові заходи, кафедри університету активно співпрацюють з освітніми та науковими осередками нашої держави. Зацікавлена робота провадиться із Академією правових наук України, Інститутом держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київським національним університетом ім. Тараса Шевченка, Львівським національним університетом імені Івана Франка, Національним університетом «Одеська юридична академія». Значним досягненням стала співпраця з Науково-дослідним інститутом приватного права та підприємництва АПРН України, яка втілилась не лише в підписанні договору про співробітництво, але й у відкритті на базі університету Подільської лабораторії з питань адаптації цивільного законодавства України до стандартів Європейського Союзу від Академії правових наук України.

У 2018 році в університеті започаткувала роботу Навчально-наукова лабораторія з дослідження проблем публічного адміністрування та децентралізації влади. Її діяльність спрямовується на реалізацію обласних програм, які передбачають підвищення ефективності здійснення публічної влади на місцевому рівні, забезпечення прав та свобод людини і громадянина органами державної влади та місцевого самоврядування.

Аналізуючи роботу науково-педагогічних працівників, керівництво університету відзначало, що політика залучення викладачів вищої кваліфікації з інших навчальних закладів та міст України не слугувала формуванню стабільного науково-педагогічного колективу, адже, пропрацювавши, кілька років і отримавши квартири, вони, як правило, повертались назад у великі міста. Ректоратом було прийнято рішення про збільшення питомої ваги викладачів із науковими ступенями та науковими званнями за рахунок обдарованих і талановитих випускників та викладачів навчального закладу, як це було у свій час задумано В. К. Андрушком та Л. І. Чорним. Сподівання справдились. За 22 роки понад 100 випускників та викладачів навчального закладу захистили кандидатські, 21 – докторську дисертацію. Зараз освітній процес забезпечують 132 науково-педагогічні працівники, з яких – 33 доктори наук, 78 кандидатів наук, у тому числі 23 професори, 62 доценти, 9 науково-педагогічних працівників із почесними званнями заслуженого юриста України, заслуженого працівника науки і техніки, соціальної сфери та освіти.

Готуючи викладачів вищої кваліфікації в аспірантурах наукових установ та вищих навчальних закладах України, керівництво університету започатковує відкриття у 1998 році разової аспірантури. Наказом міністерства освіти і науки України від 23 жовтня 2003 року № 716 університету було дозволено здійснити разовий прийом до аспірантури зі спеціальності 12.00.05 – трудове право, право соціального забезпечення. Згодом за рішенням Атестаційної колегії від 21 лютого 2006 року продовжено діяльність аспірантури зі спеціальності 08.00.01 – фінанси, грошовий обіг і кредит. У цьому ж році було відкрито разову аспірантуру зі спеціальностей 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право, 25.00.03 – державна служба та 09.00.11 – релігієзнавство, а у 2007р. відкрита разова докторантура за спеціальністю 25.00.03 – державна служба.

2010 рік для університету став особливим щодо затвердження постійної аспірантури зі спеціальності 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право», та 08.00.08 – гроші, фінанси, кредит. Через чотири роки в навчальному закладі відкрита постійно діюча аспірантура зі спеціальності 08.00.10 – статистика та спеціальності 12.00.12 – філософія права (юридичні науки).

За наказами Міністерства освіти і науки України «Про ліцензування освітньої діяльності на третьому освітньо-науковому рівні освіти» від 15.09.2016 року №1111 та «Про затвердження рішень Ліцензійної комісії Міністерства освіти і науки України» від 3.03.2017 року отримані ліцензії на здійснення підготовки наукових кадрів за такими спеціальностями: 081 Право, 051 Економіка, 072 Фінанси, банківська справа та страхування, 281 Публічне управління та адміністрування у загальній кількості 50 осіб.

Підготовку фахівців ступеня доктора філософії (кандидата наук) за денною та заочною формами навчання зі спеціальності 081 Право здійснюється за новими спеціалізаціями:

- цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право;
- земельне право; природоресурсне право; трудове право; право соціального забезпечення;
- адміністративне право та адміністративний процес; фінансове право; інформаційне право; конституційне право;
- кримінальне право та кримінальний процес; кримінологія та криміналістика; кримінально-виконавче право; судова експертиза;
- філософія права (юридичні науки).

У вересні 2021 року аспірантура університету успішно пройшла акредитацію освітньо-наукової програми за спеціальністю 081 Право (Доктор філософії з права) в Національному агентстві забезпечення якості вищої освіти.

2017 рік став знаковим для аспірантури університету. За наказом Міністерства освіти та науки України від 10.05.2017 р. № 693 у навчальному закладі створена спеціалізована вчена рада К70.895.01 з правом прийняття до розгляду та проведення захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата наук з державного управління за спеціальностями 25.00.02 – механізми державного управління та 25.00.05 – державне управління у сфері державної безпеки та охорони громадського порядку. Через рік в університеті запрацювала спеціалізована вчена рада К 70.895.02 (наказ Міністерства освіти та науки України №775) з правом прийняття до розгляду та проведення захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за такими спеціальностями: 12.00.03 – цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право; 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право; 12.00.12 – філософія права.

Діяльність спеціалізованих вчених рад сприяли відкриттю докторантури за спеціальностями: 25.00.02 – механізми державного управління, державне управління у сфері державної безпеки та охорони громадського порядку та за спеціальністю 081 Право.

30 березня 2018 року Конституційним Судом України спільно з Інститутом держави і права імені М. В. Корецького НАН України проводився академічний науково-практичний семінар на вшанування пам'яті та з нагоди 80-ї річниці з дня народження видатного конституціоналіста, доктора юридичних наук, професора, академіка – засновника НАПрН України, першого Голови Конституційного Суду України Леоніда Петровича Юзькова «Людська гідність як конституційна цінність», на якому була висловлена пропозиція про присвоєння його імені Хмельницькому університету управління та права.

Виходячи з вимог Закону «Про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій» та постанови Кабінету Міністрів України на підставі рішення Хмельницької обласної ради від 27 вересня 2018 року було проведено громадське обговорення з цього важливого питання.

У ході громадського обговорення судові та правоохоронні органи області одностайно підтримали пропозицію Конституційного Суду України про присвоєння Хмельницькому університету управління та права імені Леоніда Юзькова. Оцінюючи діяльність вищу президент Національної академії правових наук України О. В. Петришин відзначив, що університет заслуговує присвоєння імені видатного науковця Леоніда Юзькова, адже є одним з найпрестижніших закладів юридичної і управлінської освіти, де на високому професійному рівні, здійснюється підготовка юристів і управлінців. Це сучасний вищий навчальний заклад, який є найвідомішим осередком правничої та управлінської освіти і науки, що справедливо посів у широкій палітрі організаційних форм забезпечення юридичної і управлінської освіти своє місце, набувши авторитетності та значення у вищій школі України.

Відповідно до рішення Хмельницької обласної ради від 21 березня 2019 року за № 30-25/2019 Хмельницькому університету управління та права було присвоєно ім'я Леоніда Юзькова.

Упродовж трьох останніх навчальних років керівництву навчального закладу та науково-педагогічним працівникам довелося працювати у складних та важких умовах пандемії covid-19 та російсько-української війни. На сьогодні університетське життя підтримується двома ІТ-сервісами найпопулярніших транснаціональних корпорацій Google LLC та Microsoft. Навчально-виховний процес та наукову роботу університету забезпечують два хмарні сервіси – Google Workspace та Microsoft Office 365. Саме ці сервіси дозволяють перенести програмне забезпечення й документи та обчислювальні ресурси на віддалені інтернет-сервери і не зберігати великі обсяги інформації на своїх комп'ютерах.

Microsoft Office 365 дав можливість створити хмаро орієнтоване навчальне середовище, яке забезпечило навчальну мобільність та об'єднання групової співпраці викладачів і студентів для досягнення навчальних цілей, використовуючи при цьому різноманітні можливості різних гаджетів (ноутбуки, планшети, звичайні комп'ютери та смартфони) незалежно від типу операційної системи. Під час перебігу навчального процесу для науково-педагогічних працівників та студентів забезпечені доступні сервіси: електронна пошта Outlook, електронний календар, текстовий редактор Word Online, електронні книги Excel Online, електронний записник OneNote, редактор презентацій PowerPoint Online, соціальна мережа Yammer.

Запроваджена у виші мережа уможливила розміщення навчальних матеріалів «у хмарі», що забезпечила як індивідуалізований, так і колективний доступ до процесу навчання у будь-якому місті й у будь-який час. Студенти за допомогою чату, відеосеансів, електронної пошти мають змогу отримувати миттєві повідомлення та результати перевірки навчальних завдань.

Через центр командної роботи в Office 365 від Microsoft – Teams створена можливість для роботи курсів та груп у відеоконференції або наради одним натисканням. Цей режим роботи уможливив об'єднати все в спільному робочому середовищі, яке містить чат для нарад, файлообмінник та корпоративні програми. Інструментами проведення онлайн-зустрічей, лекцій та семінарів виступають Google Meet, Microsoft Teams, Zoom. Під час проведення лекцій і семінарських занять науково-педагогічні працівники активно використовують онлайн-дошки (migo, idroo) та онлайн-інструменти формуючого оцінювання (опитування, тести, вікторини).

До свого тридцятиліття навчальний заклад пришов з новими здобутками. Випускниками юридичного факультету вперше стали 11 осіб за спеціальністю «Соціальне забезпечення» та 15 фахівців з «Міжнародного права», 106 випусників за спеціальністю «Правоохоронна діяльність» та 7769 осіб отримали дипломи за спеціальністю

«Право». Загалом юридичний факультет закінчила 7901 особа. Факультет управління та економіки дав можливість отримати вищу освіту 3124 випускникам, з них за спеціальностями «Адміністративний менеджмент» – 301, «Менеджмент» – 1930, «Публічне управління та адміністрування» – 853, «Фінанси, банківська справа та страхування» – 30. Дипломи про вищу освіту вперше отримали 10 осіб за спеціальністю «Туризм».

Серед відомих випускників вишу Голова Верховної Ради України Стефанчук Р. О.; Міністр внутрішніх справ України Монастирський Д. А.; народні депутати Верховної Ради України Бакунець П. А., Ватрас В. А., Манзій С. В., Марчук І. П., Маслов Д. В., Осипенко І. В., Стефанчук М. О.; заступник Голови Державної служби України з надзвичайних ситуацій з питань цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації Примуш Р. Б.; голова Хмельницької військової адміністрації Гамалій С. В., його заступники Тюрін С. Г., Юр'єв В. В., та Ткачук С. П., заступники голови Хмельницької обласної ради Зеленко Т. І., Соколюк В. І., керівник апарату обласної ради Лецишина О. В., заступник Хмельницького міського голови Ваврищук М. В., керівники інших місцевих органів публічної влади. Радіємо успіхам наших вихованців, які, примножуючи авторитет і славу рідного вишу, займають провідні посади, працюють прокурорами, суддями, адвокатами, бізнесменами, керівниками виконавчих органів влади та самоврядування.

Своє тридцятиліття колектив Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова зустрів заслуживши високий авторитет та здобувши широку популярність і наукове визнання. Про колектив, як і про людину, судять не за тим, як він про себе думає і говорить, а за тим, що і як робить. Тридцятилітня діяльність університету колоритна на яскраві особистості науково-педагогічних працівників, насичена вагомими подіями і здобутками та багата на щедрий творчий ужиток.

Навчальний заклад, кожен його співробітник сповнені сил та наснаги продовжувати свою діяльність на підготовку національних кадрів управлінців та правознавців вищої кваліфікації, формування фахівців із глибокими знаннями та широким сучасним мисленням. А студентська допитливість слугує невичерпним джерелом сили та натхнення для кожного науково-педагогічного працівника і всього колективу університету.

Джерела та література:

1. Акредитаційна справа Хмельницького університету управління та права щодо проведення чергової акредитації діяльності з надання освітніх послуг у сфері вищої освіти з підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра з галузі знань 0304 Право напряму 6.030401 Правознавство, підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня спеціаліста з галузі знань 0304 Право спеціальності 7.03040101 Правознавство та перепідготовки спеціалістів за спеціальністю 7.060101 Правознавство напряму підготовки 0601 Право і 7.03040101 Правознавство галузі знань 0304 Право. – Хмельницький 2003. – С. 3.
2. Відомчий архів Хмельницького університету управління та прав (далі ВА ХФОВУ). Наказ № 1 від 16 липня 1992. – С. 2.
3. ВА ХФОВУ. – Наказ № 7 від 10 серпня 1992. – С. 11 – 12. Наказ № 10 від 10 серпня 1992. – С. 22.
4. ВА ХФОВУ. – Наказ № 14 від 15 жовтня 1992. – С. 26 – 27.
5. ВА ХФОВУ. – Наказ № 13 від 15 жовтня 1992. – С. 25.
6. ВА ХФОВУ. – Висновок експертної комісії по ліцензуванню Одеського Відкритого університету та Хмельницького філіалу Одеського Відкритого університету. – 2 квітня 1993 р. – С. 1.
7. ВА ХІРУП. – Наказ № 90-н від 8 квітня 1998. – С. 127.
8. ВА ХІРУП. – Наказ № 69 від 19 серпня 1999. – С. 82.
9. ВА ХІРУП. – Наказ № 459 від 15 листопада 1999. – С. 132.
10. ВА ХІРУП. – Наказ № 266 від 18 липня 2000. – С. 69.
11. ВА ХІРУП. – Наказ № 494 від 25 жовтня 2000. – С. 108 – 113.
12. ВА ХІРУП. Наказ № 710 від 16 жовтня 2001. – С. 88 – 90.
13. ВА ХІРУП. Наказ № 84 від 19 квітня 2002. – С. 169 – 170.
14. ВА ХІРУП. Наказ № 81 від 10 квітня 2002. – С. 158 – 163.

Анатолій Скрипник
м. Кам'янець-Подільський

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ПЛАНОВО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТЕХНІКУМ-ІНТЕРНАТ У 2000-2005 РР.

У статті, на основі наукового аналізу конкретного історичного матеріалу, досліджена одна зі сторінок історії НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут». У даному хронологічному відрізку, що припав на час комплексного реформування української освіти, показано період освітньої діяльності навчального закладу на початку ХХІ ст. у статусі планово-економічного технікуму-інтернату для навчання студентів з особливими потребами. Висвітлено методи і основні напрямки педагогічної роботи, методичні процеси та результати навчання, статистичні відомості та персоналії.

Ключові слова: *технікум-інтернат, навчальний і методичний процес, педагогічні працівники, студентство.*

Вступаючи у нове тисячоліття Кам'янець-Подільський планово-економічний технікум-інтернат, який розпочав свою історію у червні 1971 р., зоставався спеціалізованим навчальним закладом по підготовці фахівців з економічних і облікових спеціальностей.

Основними завданнями педагогічного колективу залишалися забезпечення студентам з інвалідністю професійної підготовки, яка відповідала державним стандартам вищої освіти, необхідного соціального захисту, оперативного реагування на кон'юнктуру ринку праці та конкурентоспроможність випускників.

У планах роботи технікуму-інтернату на 2001-2002 навчальний рік зазначалося: Умовою подальшого розвитку для педагогічного колективу має стати «...належна організація навчального процесу, робота викладачів щодо підвищення свого професійного та методичного рівня». Серед пріоритетів зоставалася «...позанавчальна робота зі студентами та комплексна навчально-виховна робота, а також удосконалення та збереження навчально-матеріальної бази технікуму» [5, арк. 4].

У липні 2001 року технікум-інтернат визнано акредитованим за статусом ВНЗ (першого) рівня акредитації за спеціальностями «Бухгалтерський облік», «Економіка підприємства». У 2002 році навчальний заклад отримав ліцензію на право здійснення освітньої діяльності з напрямку підготовки 0402 «Соціологія» за спеціальністю 5.040202 «Соціальна робота» на 60 осіб. У червні того ж року, рішенням ДАКу було підтверджено ліцензію на підготовку спеціалістів за спеціальностями «Бухгалтерський облік», «Економіка підприємства» та «Соціальна робота» [1, арк.3].

Під керівництвом директора В. Цопи та голів циклових комісій Русецької В.О., Олійник Н.Ю., Сербалюка Ю.В., Савельєвої І.Р., Черняк Я.П., Токар Н.Й., тривала робота над впровадженням в усі складові навчального процесу комп'ютерних технологій. Адже створення ефективної комп'ютерної інформаційної системи давало змогу ґрунтовного вивчення законодавчої бази України, підвищення і вдосконалення практичної підготовки студентів, відкривала можливість для роботи з творчо обдарованою студентською молоддю та було суттєвим вдосконаленням матеріальної бази навчальних кабінетів.

Водночас, викладачі циклових комісій працювали над підвищенням рівня викладання дисциплін, над створенням комплексних контрольних робіт (ККР), удосконаленням і розробкою методичного забезпечення та над впровадженням нових педагогічних технологій у навчальний процес. Стратегічна мета таких новацій – підвищення рівня успішності студентів.

Розпочалася робота над створенням інформаційної бази забезпечення навчальних предметів інформативним наповненням за навчальними темами. Разом з тим, активно використовувався підручниковий фонд включаючи довідникову літературу, статті з підписних видань, наочність, роздатковий матеріал. Поповнювалася комп'ютерна бібліотечно-бібліографічна класифікація згідно таблиць для масових бібліотек. Доповнювалася база даних підручникового фонду згідно переліку предметів за навчальним планом. Вносилися до комп'ютера всі дані про студентів та їх успішність. Завершено роботу над базою даних «Кадри».

Паралельно з широким впровадженням комп'ютерних технологій та устаткування, активно використовувалися інші технічні засоби навчання. На 2001 рік в технікумі-інтернаті налічувалося 11 телевізорів, 3 відеомагнітофони, 10 діапроекторів, 5 аудіо програвачів, 35 мікрокалькуляторів, 23 магнітофони.

Регулярно і на високому методологічному рівні ТЗН використовувалися на заняттях з української літератури, іноземних мов, всесвітньої історії та історії України викладачами Цибульською О.Й., Кирилюк Л.Й., Сербалюком Ю.В.

Свідченням якісного та змістовного навчального процесу стали показники рівня навчання наприкінці II семестру 2000-2001 року серед 298 студентів що навчалася, загальний показник успішності склав 100%, а якісний 45,4%; у 2001-2002 рр. відповідно – 88,12%, і 38,99%. Наприкінці 2001-2002 навчального року було випущено 108 студентів з них 12 отримали дипломи з відзнакою. Станом на 2001 рік за усі роки свого існування навчальний заклад підготував і випустив 3094 молодших спеціалісти [6, арк. 7; 9; 24; 29; 38; 40].

У 2001 році було здано у експлуатацію гуртожиток – це сучасна комфортабельна чотирьохповерхова споруда. Головний корпус це сучасна будівля, блочного типу на 250 місць.

Реформування української освіти на початку XXI ст. передбачало введення 12-ти бальної системи оцінювання знань і навичок студентів. У березні 2002 р. на засіданні Методичної ради технікуму-інтернату підводилися підсумки впровадження нової системи оцінювання та її ефективність у навчальному процесі загальної середньої освіти. Доповідачі Токар Н.Й. і Сербалюк Ю.В. наголосили, що досвід попередніх навчальних років свідчить про те, що нова шкала дає можливість більш об'єктивно оцінити знання студентів. У травні в навчальному закладі відбулася конференція на тему: «Інформаційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми».

16-18 травня 2001 року експертна комісія Тернопільського регіонального відділення фахової ради з напрямку «Економіка і підприємництво» Державної акредитаційної комісії Міністерства освіти і науки України провела акредитаційну експертизу діяльності технікуму щодо підготовки фахівців за напрямом 0501 «Економіка і підприємництво» за спеціальністю 5.050107 «Економіка підприємства». В результаті успішно ліцензовано і акредитовано спеціальності: 5.050107 «Економіка підприємства» та 5.050111 «Бухгалтерський облік» [3, арк.1].

Водночас, одним з найважливіших і перспективних завдань над яким працював педагогічний колектив технікуму декілька років, було відкриття нової спеціальності «Соціальна робота», здійснено набір студентів у кількості 39 осіб, з яких 12 навчалися на платній основі. Майже одразу ж розпочалася розробка навчальних програми з пред-

метів соціального спрямування спеціальності 5.040202 «Соціальна робота» та підготовка необхідного методичного забезпечення. Планувалася реконструкція третього і четвертого поверхів для створення кабінетів теорії, методики та технології соціальної роботи, соціальної психології, соціальної педагогіки.

Проведено роботу по створенню матеріальної бази нової спеціальності, а саме – кабінети педагогіки і психології, суспільних дисциплін, діловодства в соціальній сфері, соціальної статистики та обліку, методики і технології соціальної роботи, медико-соціальної реабілітації, математики та хімії.

На травень 2001 р. підготовку спеціалістів здійснювали 26 штатних викладачів і 1 по сумісництву. Це педагогічні працівники з вищою фаховою освітою, що мали достатній педагогічний, методичний та виробничий досвід. Серед них: 1 заслужений працівник народної освіти України директор технікуму Цопа В.Г.; 2 викладачі-методисти; 11 з вищою категорією, які становили 40,7% від всього викладацького складу. Відповідно комісія економічних дисциплін нараховувала 7 викладачів, облікових 7, природничо-математичних та соціально-гуманітарних дисциплін 13 Викладачі Шупарський В.С., і Гапоненко Н.П. пройшли соціальну підготовку в школі соціальної роботи при Києво-Могилянській академії [4, арк. 8].

Колектив працював над вдосконаленням форм і методів проведення занять, впроваджувалися сучасні педагогічні технології, зріс відсоток використання технічних засобів навчання (відеотехніка, комп'ютерні програми), які доцільно і ефективно використовували заступник директора з навчальної роботи Токар Н.Й., заступник директора з виховної роботи Гаращук І.В., викладачі Цибульська В.О., Кирилюк Л.Й., Гапоненко Н.П., Фаїн А.В., Боровишук Т.В., Свирида О.В., протягом року проведено 21 відкрите заняття.

Підготовлено три статті до наукових журналів викладачами Олійник Н.Ю., Шупарським В.С., Барановським В.Ц. та Тіщенко С.В., написано 17 методичних розробок та 5 методичних доповідей [8, арк. 32; 36].

На початку 2002-2003 навчального року у навчальному закладі навчався 301 студент [7, арк. 1]. За підсумками року дипломи отримали 110 випускників з яких 51 закінчили відділення «Економіка підприємства», а 59 – «Бухгалтерський облік» Загальний показник успішності – 93, 18%, якісний – 33,11%, середній бал – 3,72, 21 студент навчався на відмінно [12, арк. 29; 35].

Бібліотечний фонд технікуму забезпечував необхідною кількістю підручників кожену дисципліну навчального плану і за обсягом інформаційних послуг та рівнем обслуговування повністю відповідав вимогам до вищих навчальних закладів I рівня акредитації. Бібліотека постійно поновлювала фонд новими підручниками та навчальними посібниками. Станом на 2001 рік книжковий фонд складав близько 26 тис. примірників. Серед професійно-орієнтованих дисциплін 95% від загальної кількості підручників і навчальних посібників складають нові видання. Технікум передплачував щороку більш як сімдесят найменувань періодичних видань фахового спрямування. Водночас почалося створення інформаційно-комп'ютерну системи, що мала охоплювати бібліотеку навчального закладу, навчальні кабінети та його структурні підрозділи.

У розпорядженні викладачів і студентів налічувалося більш ніж 20 інформаційно-довідкових та інформаційно-пошукових баз даних, які використовувалися для підготовки до занять, вивченні Законів України, у проведенні виховних заходів, підготовці до олімпіад, написання творчих робіт. В процесі їх використання студенти набували практичні навички оперативного і правильного формування комерційної пропозиції, відправки її за адресами, опановували сучасні методи пошуку інформації за тематикою.

Виховний процес у технікумі носив творчо-пошуковий та інноваційний характер, зорієнтований на проблеми пов'язані з специфікою навчального закладу, інтереси і потреби студентів з обмеженими можливостями, з урахуванням вікових, психологічних, статевих особливостей кожної особистості та всього студентського колективу. Щорічно на науково-правовій основі розроблялися, обговорювалися на засіданні педагогічної ради та затверджувалися директором план виховної роботи, який передбачав реалізацію завдань виховання молоді на різних рівнях.

Проведено 9 святкових заходів: День учителя, до Дня захисту дітей-інвалідів, Дня Перемоги, а також Брейринги, КВК, «Осінній бал», святкові дискотеки, крім того – науково-практичні конференції та круглі столи.

В цей час були створені і почали свою діяльність студентські гуртки за інтересами декоративно-ужиткового характеру: різання по дереву – «Орнамент», виготовлення екібан – «Фантазія», штучних квітів «Лілія», в'язання «Чудовий клубок» та «Господарочка».

У 2000-2002 роках Кам'янець-Подільський планово-економічний технікум був відомий своїми спортивними досягненнями. Студенти постійно брали участь у різноманітних змаганнях і часто посідали призові місця з футболу, настільного тенісу, легкої атлетики, шахів. Наприклад: I місце в області з настільного тенісу посів студент Грушецький С., I і II місця на Чемпіонаті України з легкої атлетики студентки Прадійчук В. і Порохницька Г. Справжньою гордістю навчального закладу була футбольна команда, яка декілька років поспіль ставала переможцем на обласних змаганнях, а у 2002 році завоювала срібні нагороди (II місце) на Чемпіонаті України з футболу.

Кожного навчального року студенти готувалися і брали участь у міських і обласних олімпіадах з базових навчальних дисциплін з української мови і літератури, інформатики, історії України, фізики та ін. У 2002 році з 10 учасників міських олімпіад 4 посіли II і III місця: Ільницький С., Міхович М., Котик О., Федючок В.

У 2003-2004 навчальному році значна увага приділялася опануванню викладачами новітніх методик і технологій, а також практичним вмінням та професійним компетенціям необхідним для педагогічної діяльності викладача.

Відповідно перед колективом стояла низка завдань: модернізація навчання відповідно до Національної доктрини розвитку освіти; переорієнтація навчального процесу з простого засвоєння суми знань на вироблення вміння і навичок самостійно отримувати інформацію; підвищення ефективності навчально-виховного процесу шляхом

впровадження сучасних форм і методів проведення занять; удосконалення практичної підготовки студентів; підвищення інформаційної забезпеченості навчального процесу, зміцнення матеріальної бази. Удосконаленням навчально-матеріальної бази та методичного забезпечення займалися Олійник Н.Ю., Свирида О.В., Боровисюк Т.В., Фаїн А.В.

Активно проваджувалися у навчання мультимедійні та інтерактивні методи. З цією метою було створено 8 творчих груп викладачів, а серед новаторів Андрійченко О.В., Нетреба Л.М., Свирида О.В., Олійник Н.Ю., Боровисюк Т.В. Кожна з груп намагалася виробити сучасні і прогресивні форми навчання: Кирилюк Л.Й. і Боровисюк Т.В. – використання ігрового компоненту під час викладання іноземних мов, застосування відео- та аудіозаписів; Парова Т.О. рольові ігри у викладанні української та зарубіжної літератури; Андрейченко О.В. використання структурно-логічних схем конспекту; Шупарський В.С. опорні конспекти у викладанні суспільно-гуманітарних дисциплін; Русецька В.О., Люблінська І.Р., проведення ділових ігор у викладанні економічних дисциплін; Свирида О.В., Олійник Н.Ю., впровадження бінарних занять та проведення ділових ігор з предметів облікового циклу; Токар Н.Й., Цибульська О.Й, модульне навчання; Денисов С.В., Гапоненко Н.П., використання технічних засобів навчання в процесі викладання гуманітарних дисциплін [13, с. 143].

Тривала методична робота яка підкріплювалася поширенням передового досвіду, новим розробкам української педагогічної школи. На засіданнях методичної ради були прослухані доповіді: Нетреби Л.М. «Метод проєктів як інноваційна технологія навчання у ВНЗ»; Олійник Н.Ю. «Проблеми формування мотивації навчальної діяльності студентів з особливими потребами»; Токар Н.Й. «Інноваційні технології навчання у вищій освіті» [9, арк. 12; 18; 21].

Продовжував поповнюватися бібліотечний фонд, який налічував 32181 примірників, з них підручники склали 13210 екземплярів, що давало можливість повністю забезпечити потреби у навчальній літературі, підписано 28 періодичних видань. Проведено виховні заходи: Рідна мова «Коштовний скарб народу», «Мова моя калинова», «Ніхто не забутий, ніщо не забуте», «Подільські вечорниці», «Ярмарок», «Вгадай мелодію», «Весела мозаїка».

Троє студентів, Чоботан Л, Гарбарук І, Кішман Н., стали переможцями і призерами міських і обласних олімпіад з навчальних дисциплін. У технікумі-інтернаті активно працювали 16 спортивних гуртків. Вкотре студентсько-спортсмени здобували високі місця на рівні області і України. Серед них Мінкевич Т., Гриб М., Ковалюк Т., футбольна команда Андрійшин М., Ковальчук В., Венгловський А. та інші [10, арк. 24; 26; 28].

2004-2005 навчальний рік відрізнявся цілеспрямованими зусиллями викладачів, щодо посилення і вдосконалення основних напрямків методичної роботи. Належна увага приділялася підвищенню інформативності навчального процесу засобами його наочного представлення; активізацією актуальних аспектів науково-дослідницької роботи викладачів у контексті вимог сучасної освіти; впровадженню новітніх технологій навчання інвалідів.

У березні 2005 р. загальними зборами трудового колективу ухвалено Статут Кам'янець-Подільського планово-економічного технікуму-інтернату, який був зареєстрований виконавчим комітетом Кам'янець-Подільської міської Ради № 1887 та затвердженого Міністерством праці та соціальної політики України від 12.05.2005 р. [11, арк. 23; 33].

У травні 2005 року в технікумі працювала експертна комісія Міністерства освіти і науки України, що розглядала акредитаційну справу та провела експертне оцінювання відповідності освітньої діяльності державним вимогам щодо спеціальності 5.0402020 «Соціальна робота» за освітньо-кваліфікаційним рівнем «молодший спеціаліст». За результатами перевірки комісія рекомендувала ДАК МОН України надати право підготовки молодших спеціалістів з напрямку 0402 «Соціологія» зі спеціальності 5.0402020 «Соціальна робота» за першим рівнем акредитації обсягом 60 осіб.

Продовжували свою роботу творчі групи, які впродовж двох років впроваджували передові форми і методи навчання. Найбільш вдало це робили викладачі Андрейченко О.В., Свирида О.В., Цибульська О.Й. Результати напруженої і дослідницької роботи педагога Олійник Н.Ю., Андрейченко О.В., Кирилюк Л.Й. висвітлювали у своїх статтях у фахових та освітніх журналах.

За підсумками вступної кампанії, до навчального закладу вступили на спеціальності: «Бухгалтерський облік» – 60 осіб, «Економіка підприємства» – 29; «Соціальна робота» – 48. Всього 137 абітурієнтів.

Навчальний процес забезпечували 26 педагогічних працівників у складі 4 циклових комісій. З них у соціально-гуманітарній комісії працювало – 6 осіб; природничо-математичній 5; соціальних дисциплін 4; економічних – 5. Кваліфікаційний рівень заслужений працівник народної освіти – 1, викладач-методист – 2, старший викладач – 1, магістрів – 4. Спеціаліст вищої категорії – 10 (38,5%); спеціалістів I-ї кат. – 3 (15,38%); II-ї – 4 (15,38%); спеціалістів – 8 (30,76%) [2, арк. 3].

Загальний показник успішності студентів складав 94,52%, а якісний – 48,69%, 25 студентів навчалося на «відмінно». Контингент студентів – це студенти-інваліди 84% та здорові 16%. Всього 319. Частина студентів проживала у гуртожитку з приміщеннями для занять та відпочинку, кухнями і пральними кімнатами. До їх послуг був оздоровчий центр з залом лікувальної фізкультури, плавальним басейном, душевими кімнатами та масажним кабінетом.

У перші роки XXI ст. перед колективом технікуму-інтернату постали завдання модернізації навчання відповідно до Національної доктрини розвитку освіти, переорієнтації освітнього процесу, вироблення в студентів якісно нових вмінь і навичок та практичної підготовки. Незважаючи на об'єктивні і суб'єктивні труднощі викладачі і студенти успішно виконували завдання навчального процесу, методичної та виховної роботи.

Джерела та література:

1. Атестаційна справа технікуму-інтернату за 2006 рік. Кам'янець-Подільський міський архів (далі - КПМА), Ф 14. Оп 1. Спр 149. Арк. 3
2. Атестація технікуму-інтернату за 2005 рік. КПМА, Ф 14. Оп 1. Спр 135. Арк. 3.
3. Довідка про проведення експертизи діяльності Кам'янець-Подільського планово-економічного технікуму-інтернату з підготовки молодших спеціалістів за напрямом 0501 «Економіка і підприємництво» за спеціальністю 5.050107 «Економіка підприємства». КПМА, Ф 14. Оп 1. Спр 78. Арк. 1.
4. Там само. Арк. 8.
5. План роботи Кам'янець-Подільського планово-економічного технікуму-інтернату за 2001-2002 навчальний рік. КПМА, Ф 14. Оп 1. Спр 75. Арк. 4.
6. Протоколи засідань педагогічної ради з додатками до них за 2001-2002 н. р. КПМА, Ф 14. Оп 1. Спр 73. Арк. 7; 9; 24; 29; 38; 40.
7. Протоколи засідань педагогічної ради з додатками до них за 2003-2004 рр. КПМА, Ф 14. Оп 1. Спр 104. Арк. 29; 35.
8. Там само. Арк. 32; 36.
9. Протоколи засідань методичної ради з додатками до них за 2003-2004 рр. КПМА, Ф 14. Оп 1. Спр. 105. Арк 12; 18; 21.
10. Протоколи засідань педагогічної ради з додатками до них за 2004-2005 рр. КПМА, Ф 14. Оп 1. Спр 117. Арк. 24; 26; 28.
11. Протоколи засідань методичної ради з додатками до них за 2004-2005 рр. КПМА, Ф 14. Оп 1. Спр. 118. Арк 23; 33.
12. Статистичний звіт технікуму-інтернату на початок 2002-2003 навчального року. КПМА, Ф 14. Оп 1. Спр 92. Арк.1.
13. Тріпак М. М., Комарніцький О. Б., Скрипник А. Ю., Комарніцька Л. М., Боровисюк Т. В. Віхи зростання: технікум-інтернат, коледж, інститут (1971-2021 рр.): монографія / за заг. ред. О. Б. Комарніцького. Кам'янець-Подільський: ЗУНУ. 2021. С. 143.

*Володимир Захар'єв /із Ватралів/
м.Хмельницький*

ФЛАГМАН СІЛЬСЬКОЇ ПРОФТЕХОСВІТИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

У статті йдеться про сьоме десятиліття діяльності Балинського вищого професійного училища №36, якому в лютому 2022 р. виповнилося 70 років.

Ключові слова: Хмельниччина, профтехосвіта, Балинське ВПУ №36.

Якби не війна, цього року Балинське вище професійне училище №36 урочисто відзначило б 70 років. Цей важливий для Кам'янець-Подільської, а згодом Хмельницької області навчальний заклад заснували у відповідності до Розпорядження Ради міністрів СРСР №3058 та наказу Міністерства сільського господарства СРСР від 18.02.1952 р. Тогочасна держава, яка відбудовувала міста і розвивала промисловість після війни, вимагала збільшення виробництва сільгосппродукції. У планах вже було освоєння цілих земель Казахстану. Заодно, нові кадри значно поліпшували б економіку сіл та країни.

Навчання в цьому навчальному закладі для тисяч хлопців та дівчат стало важливою сходинкою у трудовому житті, а с.Балин – частинкою юності і приємних спогадів. Для надання кращих професійних знань змінювався і статус навчального закладу. Спочатку це була школа механізації сільського господарства. У 1953 р. її реорганізовано в училище №7; у 1963-1989 рр. воно було середнім професійно-технічним училищем №6, згодом – №36; у 1989-1992 рр. – училищем-радгоспом; у 1992-1993 рр. – вищим професійно-технічним училищем-радгоспом; у 1993-2002 рр. – вищим

професійним училищем-агрофірмою; з 01.03.2003 р. – вищим професійним училищем №36 с.Балин; 04.09.2009 р. до складу ВПУ №36 ввійшло Дунаєвецьке відділення.

Збільшувався викладацько-виховничий склад, покращувалася матеріально-технічна база, запроваджувалися інновації. Очілиниками усіх змін були директори закладу Іван Андрійович Горб, Євген Іванович Федорчук, Василь Кузьмич Зозуля, Антон Антонович Бутерко, Валерій Іванович Завальницький, Микола Якович Осипчук. З весни 2020 р. долею училища опікується Руслан Миколайович Смолінський.

Здобутки ВПУ-36 у попередніх періоди висвітлені у кандидатських дисертаціях ряду науковців України, книгах «Балинське вище училище-агрофірма» та «Роки розвитку і звершень», які видані до попередніх ювілеїв училища, Інтернеті, газетних публікаціях. [1-2, 4]

Ми ж маємо за мету показати найближче до нас – сьоме десятиліття діяльності навчального закладу – від 2012 р. дотепер.

Отож, у 2012 р. державу продовжували спіткати політичні складнощі. Це мало відбиток в економіці країни і у сфері професійно-технічної освіти, зокрема. Проте набрані балинчанами у попередні роки темпи діяльності, прогресивні методи навчання, висока фаховість колективу дозволяли і за такої ситуації високо тримати планку підготовки професіоналів для українського сільського господарства.

Саме тоді учень 41-ї групи Дмитро Чепурний виборов 3-тє місце в обласному заочному конкурсі «Час молоді». Згідно п. 1.3. наказу облуправління освіти і науки від 03.12.2012 р. його нагороджено грошовою премією в розмірі 50% стипендії. За сприяння у підготовці матеріалів для участі вихованця в конкурсі оголошено подяки керівнику гуртка «Фокус» М.Я. Петровій, вихователю Г.П. Несміяко.[3]

18 грудня на виконання листа Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 29.10.2012 р. №1/9-782 «Про проведення XIII Міжнародного конкурсу з української мови імені Петра Яцика» нагороджено премією у розмірі 75 % місячної стипендії за зайняте друге місце у конкурсі ученицю другого курсу Юлію Кушнір.

Про авторитет Балинського ВПУ-36 говорить той факт, що саме на його базі відповідно наказу Міністерства освіти і науки України, з 14 по 17 травня 2013 р. проведено Всеукраїнський конкурс фахової майстерності серед

учнів ПТНЗ з професії «Тракторист-машиніст сільськогосподарського виробництва». За підсумками теоретичного та практичного турів перше місце виборів учень ВПУ-36 Олександр Сирватка. Його нагородили Дипломом I-го ступеня Міністерства освіти і науки України та цінним подарунком.

Захід відбувся за тісної співпраці та активної участі в організації вечорів відпочинку і святкових концертів працівників Хмельницького державного центру естетичного виховання учнівської молоді, а майстри виробничого навчання та ДНЗ «Хмельницький центр професійно-технічної освіти сфери послуг» надали допомогу в організації харчування учасників конкурсу.

Окрім успіхів у навчальному процесі учні та викладачі ВПУ-36 прославляли училище у різноманітній творчості. На обласній агровиставці «Поділля Агро-2013» Балинське ВПУ-36 відвідувачів здивували дивовижними роботами гуртківці-реконструктори гуртка «Скіф» /керівник М.І. Михайлов/, зокрема, виробами з металу і глини, що відповідають давнім зразкам.

Восени 2013 р. училище підготувало команду і представило її на зональний конкурс агітбригад «Моя професія – моя гордість», що відбувся 22 жовтня у Кам'янець-Подільському, чому передувало проведення з 23.09 по 18.10.2013 р. загальноучилищного конкурсу.

У листопаді учениця 17-ої групи Аліна Бичкова та учень 41-ої групи Олександр Коваль взяли участь у конкурсі патріотичної пісні «Співоче Поділля» і посіли призові місця. Вони отримали грошові премії в розмірі 70% стипендії. Раніше – 7-8 травня ця ж юна співачка стала лауреатом III премії фестивалю-конкурсу «Подільський піснецвіт», який провели в м. Хмельницькому.

18.12.2013 р. своїм наказом Департамент освіти і науки, молоді та спорту області оголосив заочний конкурс «СНІД! Стосується кожного». До нього у проведенні ряду виховних та роз'яснювальних заходів залучався творчий потенціал талановитих, обдарованих учнів з Балинського ВПУ №36. Адже завдяки створенню на базі училища відповідно українсько-німецького проекту «Профілактика ВІЛ/СНІД в Східній Європі» кабінету «За здоровий спосіб життя» тут активно велася пропаганда здорового способу життя.

Слід зауважити, що переважна більшість водіїв Дунаєвського району та суміжних територій освоїли фах завдяки викладачам та майстрам Балинського профтехучилища. Адже тут сформували відповідну матеріально-технічну базу зі спецкабінетами, автодром тощо, і саме тут готують фахівців не лише для цивільного життя, а й для потреб української армії.

Ще однією популярною і досить перспективною професією, майстерності якої навчають в училищі, стала слюсар з ремонту автомобілів та рихтувальник кузовів. Випускники навчального закладу швидко працевлаштовуються у автомайстернях райцентрів та на СТО у рідних селах, де також є робота і їм гарантують гарну зарплату і пакет соціальних гарантій.

Реагуючи на потреби, що вимагало тогочасся, дирекція училища постійно тримала руку на пульсі життя, Маючи солідну викладацьку базу, нові методи діяльності сприяли покращенню фінансового стану навчального закладу. Зокрема, було організовано курси з підвищення кваліфікації по професії «Тракторист-машиніст сільськогосподарського виробництва категорії «G1, G2». Для цього у 2015 р. було набрано фізичних осіб на навчання на контрактній основі.

Особливою популярністю у дівчат регіону користуються професії кухаря та кондитера. Такі знання корисні для будь-якої представниці прекрасної половини людства, котра вийде заміж та готуватиме чудові страви для чоловіка і дітей. І головне, що у суспільстві завжди є попит на гарних фахівців, отже, знайти роботу не важко. Тому учениці Балинського ВПУ-36 стараються добре освоювати усі премудрості, яким навчають їх наставниці.

Вагомим плюсом у рейтингу училища стало надавати дунаєвецьке відділення, де дівчат, що вирішили пов'язати свою долю з робітничими професіями, навчають професіям швачки та кравця.

Крім того у колективі філії зібралися відомі за межами району і навіть області майстрині, котрі прищеплюють дітям цікавість до народно-ужиткового мистецтва. Відтак, гуртківці з дунаєвенцької філії стали учасницями різних конкурсів, звідти поверталися з відзнаками та отримують за здобутки премії.

Під керівництвом Оксани Григорівни Цимбалюк на обласній виставці витинанок та вертепів, яку проводили на рубежі 2013-2014 рр., учні посіли друге місце у номінації «Виконання витинанки». Наприкінці травня 2014 р. вони посіли III місце в обласному конкурсі писанкарства та вишиванки на пасхальну тематику.

Наприкінці березня в обласному огляді-конкурсі присвяченому 70-річчю визволення Хмельниччини та Дунаєвеччини від німецько-фашистських загарбників у номінації солісти-вокалісти перше місце виборів учень групи №41 Олександр Коваль, за що його відзначили премією в розмірі 100% стипендії. 14-19 травня 2014 р. він та його наставник В.В. Кирилюк представляли Хмельниччину на Всеукраїнському конкурсі виконавців естрадної пісні «Травневий зорепад», що проведено у м.Сквира Київської області.

Але найбільш щедрим на перемоги став обласний конкурс колективів художньої самодіяльності, що відбувся 16 червня 2014 р. I-ше місце у номінації «Малі вокальні форми» вибороли учні 41-ї групи Олександр Коваль та Віталій Райтаровський. Ці ж хлопці, а також дівчата Ольга Бугерчук (гр. №37), Аліна Бичкова (гр. №27), Леся Кучер (гр. №17) отримали II-ге місце у номінації «Вокальні групи». Ще одне II-ге місце у номінації «Малі вокальні форми» зайняло тріо училища у складі Олександра Ковалья, Віталія Райтаровського і керівника гуртка «Простір» В.В. Кирилюка. Були і 3-ті місця у номінаціях «Малі вокальні форми», «Солісти» та «Драматичні колективи».

Наприкінці того ж року викладачка англійської мови Галина Степанівна Мельничук посіла II-е місце в обласному заочному конкурсі авторів-гумористів «Власні усмішки».

В середині лютого наступного 2015 р. балинчани взяли активну участь у благодійній акції «Голос миру» яку проводили у Хмельницькій ТРК «Поділля-центр».

12-14.03.2015 р. учень 5-го курсу Олександр Коваль та керівник гуртка «Простір» В.В. Кирилюк були учасниками Шостої Міжнародної виставки «Сучасні заклади освіти – 2015 р.», де у патріотичному музичному заході «З Україною в серці» виконали пісню «І сниться тільки пісня солов'їна».

14 квітня 2015 р. почесне третє місце в обласному заочному конкурсі «Омріяна молодість» – у номінації краща фоторобота «Професія – моє майбутнє» зайняла учениця Вікторії Іванової (13 гр.).

23 серпня 2015 р. керівник Зразкового гуртка декоративно-ужиткового мистецтва «Весна» О.Г. Цимбалюк, заступник директора з ВР М.Ф. Козярук, викладач Д.М. Осипчук з учнями В. Галачинським (21 гр.) і А. Трончук (23 гр.) взяли участь в обласному святі Дня Державного Прапора України та Дня Незалежності України, де представили тематичну квіткову композицію, кращі вироби гуртка та під час обходу вручили керівництву області коровай.

Наприкінці 2015 р. за результатами обласних спортивних Спартакіад, в останній з яких на той час балинчани посіли III місце, було відзначено 20 кращих спортсменів училища. Кожному вручено премію в розмірі 150 гривень.

У 2017 р. Чемпіоном України з гирьового спорту став О.Юрик (випускник училища 2018 р.), а 2019 р. він же виборов «срібло» на Чемпіонаті Європи.

У 2010-2015 рр. в училищі тривав III етап діяльності педагогічного майданчика під керівництвом МОН України за темою «Дослідження нового типу навчально-виховного закладу і наукове обґрунтування моделі училища-агрофірми».

У квітні 2016 р. на базі училища проведено семінар «Система підготовки робітничих кадрів, спільна профорієнтаційна робота та військово-патріотичне виховання». В його рамках проведено відкритий урок з Захисту Вітчизни, виставки матеріалів гурткової роботи, мілітаристської моди, показовий виступ агітбригади та номерів художньої самодіяльності.

У грудні того ж року підведено підсумки загально-училищного конкурсу матеріалів комплексно-методичного забезпечення предметів професійної підготовки «Педагогічні ідеї та знахідки». Було проведено виставку-конкурс, в якій взяли участь всі ІПП закладу. Експозиція нарахувала 25 робіт, зокрема, педагогічні програмні засоби, друковані засоби навчання (комплекти лекцій, довідники, робочі зошити для учнів), відеофільми, творчі проекти по інноваційних технологіях навчання, методичні розробки уроків з використанням сучасних педагогічних і виробничих технологій.

17-го березня 2017 р. в усіх групах училища провели виховні години на тему: «Про відзначення 100-річчя від початку Української революції 1917-1921 рр.»

У зв'язку з необхідністю для удосконалення навчального процесу і практики училище придбало трактор «ХТА-250-10 Слобожанець», три трактори марки МТЗ. Автопарк закладу поповнився автомобілем «Mercedes-Benz Vito» для забезпечення ефективності профорієнтаційної роботи та проведення обласних олімпіад і конкурсів серед учнів.

Найважливіше, що різні землеробні агрегати, сівалки та іншу потрібну для потреб училища техніку придбано власним коштом.

Зауважимо, що дирекція училища постійно дбала про покращення навчально-матеріальної бази закладу, зокрема, замінено на енергозберігаючі дерев'яні вікна у навчальному корпусі та гуртожитку.

16 червня 2017 р. колектив Балинського ВПУ №36 приймав у себе директорів ПТНЗ Івано-Франківської та Хмельницької областей. На семінарі вони обмінялися досвідом своєї діяльності. Гостей познайомили з цікавинками училища і показали виставку матеріалів гурткової роботи.

Здобувачі освітнього процесу та педагоги є активними учасниками різних конкурсів та всеукраїнських конференцій.

Звичною справою для тих, хто навчає, і тих, хто навчається у ВПУ-36, стали учнівські конференції.

Учасниками Міжнародних науково-практичних конференцій неодноразово були і їхні наставники – директор училища М.Я. Осипчук і працівники М.Я. Петрова, Н.М. Гай, Я.В. Стрельський, О.В. Петров, Т.А. Конопельнюк, Л.М. Блідна, Л.В. Сірант, А.В. Зозуля, В.А. Боднар, А.М. Фурман, Т.І. Шиманська, О.В. Тивоняк.

У навчальному процесі колектив училища продовжував започатковану попередниками співпрацю з науковцями. Вступ до училища на спеціальність «агроінженерія» – прямий шлях до продовження навчання у Подільському державному аграрно-технічному університеті

В 2018 р. на базі Вищого професійного училища №36 відбулося засідання обласного «круглого столу» «Соціальне партнерство як шлях забезпечення якісної підготовки кваліфікованих робітників аграрного сектора».

2018 р. до обласного свята з нагоди Дня Соборності України гурток «Весна» взяв участь в оформленні імпровізованої «корчми», а «Скіф» – кузні для проведення майстер-клас з виготовлення зброї та кульчуги.

До речі, гуртку історичної реконструкції «Скіф» ще у 2011 р. було присвоєно почесне звання «Зразковий», яке вчоргове підтверджено у 2015 р.

З ініціативи його керівника, викладача М.І. Михайлова в училищі заснували «Музей ремесел і промислів», який пропонує відвідувачам експозиції «Арсенал», «Ремесла та промисли нашого краю», виставку «Люльки Поділля», «Зал пам'яті».

В училищі стало доброю традицією вшановувати учнів, зокрема, спільно відзначати їхні ювілеї.

З 1 січня 2019 р. до кінця навчального року в закладі проводився конкурс «Фестиваль педагогічної творчості», що мав за мету виявлення творчих педагогів, поширення передового педагогічного досвіду, удосконалення педагогічної майстерності через підготовку і проведення відкритих уроків, обмін педагогічними знахідками, підвищення науково-методичного рівня, залучення педагогів до творчого пошуку. Суть полягала у показі викладачами та майстрами в/н у вигляді творчих відкритих уроків; розповіді про свої педагогічні здобутки; демонстрації власних творчих розробок; виконанні учасниками засідання завдання, яке ґрунтується на професійних знаннях з основ педагогіки та психології.

Того ж 2019 р. в Балинському ВПУ-36 створено лабораторію для практичного навчання майбутніх кухарів.

25 лютого 2020 р. було проведено профорієнтаційний захід з учнями Балинського ліцею, а саме: майстер-клас по професії «Кухар. Кондитер». Про це подбали заступник директора з виховної роботи Т.А. Конопельнюк і шеф-кухар А.О. Огороднік. Заодно було продемонстровано, які страви та смаколики виготовляють ті, хто вже освоїв професію, що із задоволенням спробували потенційні претенденти на навчання в навчальному закладі. Це було повторено і 28 лютого 2020 р. на батьківських зборах. По закінченні головної частини батьків запросили на обід, де вони переконалися у високій якості готування харчування для їхніх дітей.

У ВПУ №36 систематично й оперативно проходять методичні гостини, майстер-класи, конкурси «Ідеї, пошуки, знахідки», фестиваль педагогічних ідей та інновацій. Тут використовують інноваційні технології навіть з фізичного виховання, а саме: впровадження здорового способу життя та розвиток юнацького спорту у запровадженні нових форм позаурочної роботи.

Успішно розвивало свою діяльність учнівське самоврядування – старостат. Було створено блоги педагогів, які застосовують сучасні можливості для дистанційного навчання, а викладачі М.В. Дзюбій і В.В. Войцехов нагороджені дипломами за кращий електронний освітній ресурс-2019 у номінації «Навчально-методичне забезпечення загальноосвітньої підготовки у закладі професійної освіти».

Однак, з 13 березня по 03 квітня 2020 року навчально-виховний процес в училищі призупили відповідно до карантинних заходів через епідемію коронавірусу COVID – 19 в Україні. На сайті училища розмістити інформацію, як захистити себе від коронавірусу. Викладачам та майстрам виробничого навчання довелося освоювати нові для себе методи роботи. Зокрема, вичитку навчального матеріалу та проведення навчальних занять за допомогою дистанційних технологій. Завдяки ряду заходам вдалося забезпечити колектив від поширення хвороби.

Заодно адміністрація продовжувала виконання заходів з енергозбереження і зменшення витрат на оплату комунальних послуг та енергоносіїв: перекрито дах в актовому залі, на двох гаражах, майстерні кухарів; тривала заміна ламп освітлення на енергозберігаючі, придбано резервний твердопаливний котел, встановлено пожежну сигналізацію в навчальному корпусі та гуртожитку. Однак було припинено набір учнів з професій обліковець із реєстрації бухгалтерських даних, касир банку, адміністратор, швачка, кравець.

На початку травня 2020 р. розпочався черговий етап розвитку училища. Директором навчального закладу призначили старшого майстра Руслана Миколайовича Смолінського.

Під його керівництвом взято курс на модернізацію матеріально-технічної бази училища, впровадженням таких інноваційних технологій, які відповідають сучасним потребам ринку праці. [4]

Балинське ВПУ-36 відоме в різних куточках України як навчальний заклад, в якому постійно оновлюють зміст національної освіти. Про це балинчани неодноразово звітували на щорічній міжнародній виставці-форумі «Інноватика в сучасній освіті». Якщо після V і VI форумів 2014 і 2015 рр. делегація повернулася додому з дипломами, то 2020 р. в рамках XII-го форуму Р.М. Смолінський, А.В. Чміль, Т.А. Конопельнюк, Л.М. Блідна, В.А. Боднар отримали Диплом і золоту медаль. Чергову найвищу нагороду заклад отримав і у наступному 2021 р.

2021 р. Р.М. Смолінський, Г.С. Мельничук, Л.М. Блідна, Т.А. Конопельнюк також взяли участь у Міжнародному семінарі «Розвиток партнерських відносин між українськими та американськими коледжами», «Інноваційні підходи та найкращі освітні практики в двоохрічних коледжах США».

В.А. Боднар, Л.М. Блідна, Г.С. Мельничук пройшли тренінгову програму для педпрацівників ЗП(ПТ)О «Покращення цифрових навичок викладачів та управлінського персоналу закладів профтехосвіти» в рамках EU4Skills – Кращі навички для сучасної України.

А.М. Фурман, О.В. Дзюбій створили соціальний ролик «16 днів проти насильства» для флешмобу серед здобувачів освіти на підтримку одноіменної всеукраїнської акції.

Також педагоги училища сумлінно готуються і виступають на обласних, всеукраїнських, міжнародних методичних заходах. Зокрема, у всеукраїнських вебінарах: Л.М. Блідна на тему «Робота з батьками здобувачів освіти з особливими потребами» та М.І. Михайлов – «Роль і місце музею ремесел і промислів у викладанні історії у Вищому професійному училищі №36 с. Балин». В обласних вебінарах: А.В. Зозуля – «Створення сучасного дидактичного забезпечення з професії – запорука професійної компетентності та конкурентоспроможності випускника»; М.В. Дзюбій – «Використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій в освітньому процесі», «Використання програми iSpring Suite 10»; В.А. Боднар – «Передумови та складові створення освітнього середовища професійного навчального закладу»; В.Б. Мельник – «Сучасний інструментарій розвитку культури безпеки праці майбутніх кваліфікованих робітників в умовах реалізації компетентісно-модульного підходу», «Застосування сучасних педагогічних технологій при підготовці кваліфікованих робітників з професії «Водій автотранспортних засобів»; Т.А. Конопельнюк – «Проектна діяльність здобувачів освіти як засіб опанування предмета Технології»; А.М. Фурман – «Впровадження тренінгових занять в навчальний процес».

Тренінги «Навички для успішної кар'єри» пройшли і здобули сертифікати: А.М. Фурман, О.В. Дзюбій, Л.М. Блідна, Л.В. Сірант, Л.В. Гулевата, М.М. Шевчук.

Педагоги училища беруть активну участь в обласних, всеукраїнських, міжнародних заходах змагальницького характеру.

2020 р. А.М. Фурман та П.П. Дрозда взяли участь у Програмі «Healthy Challenge – за здоровий спосіб життя».

Л.М. Блідна отримала Диплом II ступеня в обласному конкурсі «Кращий електронний освітній ресурс методичної служби» (номінація «Сучасне навчально-методичне забезпечення»).

Т.А. Конопельнюк, А.Р. Снігурська вибороли Диплом III ступеня в обласному конкурсі мультимедійних проєктів «Це наша Україна» – у номінації «Кращий відеоролик».

В традиційному обласному конкурсі з охорони праці «Охорона праці на захисті життя» (відеоролики) /2020, 2021/ призові місця вибороли учениці А.Підфігурна /наставник – В.Б. Мельник/ і Л.Боднар /наставник І.О. Гай/.

У конкурсі бізнес-проєктів «Живи та працюй на Хмельниччині!» в рамках комплексного профорієнтаційного проєкту «Успішна молодь – успішна громада» учнями-переможцями стали: А.Гаврилюк, В.Зверова, М.Гребенюк /наставники: Л.М. Блідна, Л.В. Сірант/.

У закладі тепер навчається близько 350 здобувачів освіти, які освоюють професії слюсаря з ремонту сільськогосподарських машин та устаткування; тракториста-машиніста сільськогосподарського виробництва категорії А1, А2; водія автотранспортних засобів категорії «С»; слюсаря з ремонту автомобілів; рихтувальника кузовів; кухаря; кондитера; агроінженера. Проте балинчани з дунаївчанами освоюють і новинки як то ландшафтний дизайн, вирощування мікрозелені тощо.

Балинське ВПУ-36 старіється йти в ногу з часом і запроваджує нові інноваційні технології в навчально-виробничу діяльність. При сприянні ТОВ «Беттерфляй» було закуплено агродрон «МАСНАОН 6Х-25L», який успішно використовують для потреб сільського господарства. Призначений для обприскування і оброблення полів хімічними препаратами «МАСНАОН 6Х-25L» є зручним та простим в користуванні, дозволяє економити понад 50%

коштів при внесенні засобів захисту рослин. Завдяки придбанню цього дрона заклад може здійснювати навчання з керування та використання агродрона у різних сільсько-господарських формуваннях. З цією метою 14 липня 2021 р. в училищі було проведено семінар «Застосування інноваційних технологій автономним оприскувачем-агродроном», де оголошено, що у Балинському ВПУ-36 навчають усіх бажаючих навичкам оператора агродрона.

В училищі створено умови для гармонізації психо-емоційного стану особистості, зняття перевтоми та підвищення працездатності здобувача освіти і працівника навчального закладу. Відповідним обладнанням для зняття психоемоційного навантаження обладнано кабінет релаксації.

Здобувачів освіти виховують справжніми українцями і приклад показують їхні наставники – викладачі та майстри виробничого навчання на чолі з директором закладу. В училищі вшановують борців за незалежність держави, учасників Помаранчевої революції 2004-го та Революції гідності 2014 років, героїв російсько-української війни на Донбасі, серед яких було десятки випускників училища. На стіні адмінкорпусу встановлено меморіальну дошку в пам'ять про загиблого на фронті Дмитра Філімонова. Біля неї проводять патріотичні заходи, а навпроти підіймають державний прапор.

Зараз у Балині мешкає біля півсотні ветеранів училища. Усі вони огорнені увагою дирекції та покоління працівників закладу, котрим вони передали свій професійний досвід.

З метою підвищення рівня професійної майстерності та розвитку творчої активності учнів, поглиблення знань з сучасних виробничих технологій в сфері обслуговування особливо плідною є співпраця з роботодавцями нашого регіону, які останні два роки постійно пропонують для випускників училища робітничі вакансії. Частим навідувачем у заклад директор Дунаєвської філії Хмельницького обласного центру зайнятості В.О. Мельник. 24 березня 2021 р. в училищі проведено зустріч з роботодавцями харчової галузі.

Зауважимо, що кращі з випускників не поривають стосунків з навчальним закладом. Так, переможець Всеукраїнського конкурсу орачів 2013 р. Олександр Сирватка працює підприємцем і щороку проводить майстер-класи для учнів закладу. Випускник училища Роман Будовіцький, що працює шеф-кухарем у мережі ресторанів м. Кам'янець-Подільський, проводить навчання, надає місця для проходження виробничої практики і подальшого працевлаштування. Випускниця закладу Юлія Мартинюк стала завідувачою дунаєвським кондитерським цехом ТМ «Ласлава» і проводить майстер-класи та зустрічі, організовує круглі столи, надає місця для проходження практики, запрошує на роботу випускників.

За останні 10 років 88 випускників Балинського ВПУ-36 вступили до вишів України.

Про Балин знають в багатьох регіонах, де учні успішно працюють під час виробничої, переддипломної практики. Вони розповідають про переваги навчального закладу і потім до ВПУ-36 приїжджають хлопці та дівчата, які хочуть освоїти професію, що сподобалася, саме тут.

Віднедавна держава розпочала реформування профтехосвіти. На її розвиток і осучаснення виділяють значно більше коштів з бюджету, але й самі балинчани працюють над тим, щоб училище ставало цікавим для молодого покоління і, перш за все, професіями, які потребує ринок праці.

Наприклад, на порядку денному відновлення навчання за спеціальностями швачка і кравець, шукаються варіанти для відкриття курсу освоєння нової спорідненої професії «Електрозварювальник ручного зварювання». Життя продовжується. Попереду кращі перспективи.

Джерела та література:

1. Балинське вище училище-агрофірма /Відпов за випуск Коханко О.М. – 12 с.
2. Осипчук М.Я. Роки розвитку і звершень. – Балин: ВПУ-36, 2012. – 160 с.
3. Книга наказів Балинського вищого професійного училища №36 за 2012-2022 рр.
4. Смолінський Р.М. Програма розвитку ВПУ №36 с.Балин на 2021-2022 рр. // Професійна освіта: науково-методичний вісник, 2020. – №1-2 (54-55). – С. 35-42.
5. Захар'єв /із Ватралів/ В.А. Сьоме десятиліття Балинського вищого професійного училища №36. – Хмельницький-Балин: ФОП Стрихар А.М., 2022. – 68 с.

*Анна Прокопчук
м. Хмельницький*

ДОБРОВОЛЬЦІ КОРПУСУ МИРУ США НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ

В статті охарактеризовано основні напрямки волонтерської діяльності добровольців Корпусу Миру США в Україні, які перебували в Хмельницькій області. Подані короткі відомості з історії створення незалежної волонтерської організації Уряду США, її завдання та програми з початку підписання Угоди між Урядом України і Урядом Сполучених Штатів Америки від 6 травня 1992. Висвітлено досвід співпраці окремих волонтерів з місцевими органами влади, територіальними громадами, закладами освіти, бібліотеками Хмельниччини.

Ключові слова: Корпус Миру США, волонтери, громади Хмельниччини, бібліотеки, центр «Вікно в Америку», розвиток громад

Волонтерство поширене в багатьох передових країнах світу і є повсякденною соціальною практикою. Традиційна демократична модель волонтерства у США, Канаді, Австралії, зокрема, полягає у тому, що воно є сформованою національною традицією, і має високий рівень професіоналізації цієї діяльності та управлінських процесів.

Волонтерський рух у всьому світі стрімко поширюється, в т.ч. і в Україні. В нашій державі перші добровольці-волонтери з'явилися у 1992 р. саме з появою представників Корпусу Миру США. «Розпад СРСР створив нові території, на яких почав розвивати свою діяльність Корпус Миру, як міжнародний проект США. Так, акт, прийнятий Конгресом в 1991 р. «Ініціативи для демократизації колишніх радянських республік», вносив зміни в закон Корпусу Миру. Згідно з ним, волонтери повинні були виконувати консультаційні послуги в області бізнесу, права і державної політики у колишніх радянських республіках.

Відбір добровольців відбувався серед волонтерів, які володіють вченими ступенями в сфері бізнесу, права або державної політики. Передумовою бажання новоутворених країн (у тому числі й України) співпрацювати з цією організацією стало бажання наближення різноманітних сфер держав до світового рівня. Волонтери Корпусу миру були тими, хто мав досвід та міг допомогти у реформуванні освітнього простору, громадських відносин та ін.» [7].

Корпус Миру США - американська урядова організація, яка вже понад 60 років направляє волонтерів для реалізації програм технічної допомоги у сферах освіти, розвитку бізнесу, захисту навколишнього середовища, сільського господарства, охорони здоров'я та розвитку молоді. Це організація міжнародного масштабу, що стало можливим завдяки сприянню держави.

Корпус Миру було засновано президентом США Джоном Кеннеді у 1961 р. З часу заснування більше 240 тисяч добровольців служили у більш ніж 140 країн світу. Головною місією Корпусу Миру є зміцнення миру та дружби у світі, культурний обмін, взаєморозуміння та зближення між країнами, людьми різних національностей і культур. В рамках програми здебільшого молоді американці з вищою освітою або досвідом проводять по два роки у співпраці з громадянами в країнах, що розвиваються, щоб допомогти у вище згаданих напрямках.

В Україні Корпус Миру США працює з травня 1992 р., коли тодішні Президенти України та Сполучених Штатів Америки Леонід Кравчук та Джордж Буш-Старший підписали двосторонню угоду про партнерство в рамках програм та проектів Корпусу Миру США. В угоді було визнано важливість розвитку взаємовигідних відносин і співробітництва між країнами. З часу підписання угоди в Україні пройшли службу більше 3 000 волонтерів Корпусу Миру США. В 2020 р. в зв'язку з пандемією коронавірусу керівництвом Корпусу було прийнято рішення тимчасово призупинити діяльність та запропонувати своїм добровольцям з різних країн світу евакуюватися до США, в т.ч. з України.

Цілями організації в Україні є: допомога громадянам України через надання компетентних фахівців задля існуючих потреб у технічній кваліфікації; сприяння кращому розумінню американців українцями і відповідно кращому розумінню українців з боку американців. Діяльність Корпусу Миру полягає у добровільній співпраці американських волонтерів із представниками українських приймаючих організацій.

Згідно угоди до співпраці з Корпусом Миру можуть бути залучені громадські або благодійні організації, органи місцевого самоврядування, державні та комунальні установи, агенції економічного або регіонального розвитку. Корпус Миру налагоджує тісну співпрацю з Міністерством молоді та спорту України, Міністерством регіональної політики України, Міністерством освіти і науки України, навчальними закладами та організаціями, в т.ч. громад-

ськими, місцевими органами влади, які прагнуть розширити свої знання про американську культуру, економіку, освіту та скористатися досвідом заокеанських колег.

Перед початком роботи в Україні добровольці два з половиною місяці проходять курс підготовки з української мови, культури, побуту та ін. Витрати на перебування волонтера бере на себе Корпус Миру, в т.ч. мінімальну стипендію на базові потреби та медичне обслуговування. Волонтери не мають права заробляти гроші. Офіційний термін перебування волонтерів в Україні – два роки. Волонтер може достроково припинити свою працю через стан здоров'я або сімейні обставини, за бажанням продовжити термін перебування на кілька місяців за згодою приймаючої сторони. Волонтер-фахівець щодня передаватиме свій досвід своїм українським колегам, а Корпус Миру пропонує безкоштовні тренінги з планування та управління проектами та інших тем, які відповідають концепції проекту. Також, спільно з волонтером приймаюча сторона може подавати заявки на міні-гранти, що адмініструє організація. Зрештою, Корпус Миру особливо підтримував тих українських партнерів, які проявили свої лідерські якості через співпрацю з волонтером. Єдине, що треба інвестувати у співпрацю українській стороні – це час і бажання набутися новий або вдосконалити свій досвід та знайти житло для волонтера.

В Україні волонтери Корпусу миру працювали за трьома проектами: «Розвиток громад», «Молодіжний розвиток» та «Викладання англійської мови як іноземної». Всі проекти Корпусу миру зареєстровані в Міністерстві економічного розвитку і торгівлі України як проекти технічної допомоги. Задля реалізації цих цілей американські волонтери протягом двох років служать у навчальних закладах, закладах позашкільної освіти, відділах у справах молоді та спорту, молодіжних центрах, центрах соціальних служб та молодіжних організаціях зокрема.

Волонтери «**Проекту розвитку громад**» співпрацюють здебільшого з неурядовими або громадськими організаціями, а також із благодійними фондами, бібліотеками, музеями, органами місцевого самоврядування, місцевими органами влади, державними центрами зайнятості, навчальними закладами. Мета проекту – допомогти українським громадам стати більш економічно та соціально розвинутими через посилене громадянське суспільство та сприятливе ділове середовище. Допомога передбачає досягнення таких завдань, як: зміцнення спроможності організацій через заохочення до навчання з розвитку; покращення існуючих практик з розробки та управління проектами; сприяння злагожденій взаємодії всіх партнерів в громаді.

Доброволець з 40-річним досвідом менеджменту бізнесу Алан Янг перебував у Хмельницькому в 2016-2019 рр., тобто і після закінчення дворічного терміну. Алан Янг найбільше працював над екологічними проектами: допомагав розробляти систему «Розумне довкілля», випрацюючи із місцевою владою довгостроковий план із залученням грантів ЄС та позик ЄБРР. Організував та брав участь у переговорах, що стосувалися будівництва сміттєпереробного заводу.

На батьківщині, в штаті Арізона, Янг в 2000 р. заснував консалтингову компанію «Powers Young & Company». Тому у Хмельницькому досвідчений фахівець викладав семитижневий курс стратегічного управління для керівників комунальних підприємств міста. Особливим було ставлення Алана Янга до зміни іміджу міста Хмельницького, адже в увяленні багатьох обласний центр тривалий час асоціювався лише з ринком: саме Алан ініціював ідею проведення в місті першого Форуму економічного розвитку. «Реальна, ефективна співпраця – саме такою фразою можна узагальнити кількарічне перебування в Хмельницькому добровольця Корпусу Миру США Алана Янга» – значав міський голова Олександр Симчишин. [8]

Ліам Форан – еколог та доброволець Корпусу миру США зі штату Індіана, перебував у Старокостянтиніві з 2018-го по 2020 р. Запросила його за програмою «Розвиток громад» громадська організація «Старокостянтинів небайдужий». Разом з активістами Старокостянтинівщини волонтер працював над створенням нових можливостей для розвитку громади, реалізацією природоохоронних, екологічних проектів, проведення зустрічей із учнями району задля їх поглибленого вивчення англійської мови, обміну досвідом та розвитку пластунського руху в районі. Разом із небайдужими містянами Ліам провів акцію «Велике очищення річки», лекції на екологічну тематику у школах міста, став постійним тренером у проекті «Школа лідерства». Організував літній табір для учнів 7-11 класів за участю волонтерів Корпусу Миру з інших міст України. Окрім цього, щотижня відбувались зібрання «English club» (клуб із вивчення англійської мови).

«Агенція місцевого розвитку» м. Нетішин в 2017 р. подала заявку на участь у Проекті розвитку громад Корпусу Миру США в Україні і успішно пройшла відбір. Відтак, до Нетішина прибув 26-річний волонтер **Тобі Гастлер**. Спільно з колективом «Агенції місцевого розвитку» він працював над написанням грантових заявок і проектів. Проект Тобі Гастлера під назвою «Netishyn Leadership Seminar» отримав нагороду на конкурсі міні-грантів від Корпусу Миру США в Україні. Ідея проекту полягала у проведенні безкоштовних семінарів для розвитку лідерських якостей у громадян, тренінгів з розвитку малого бізнесу, навчання для людей, які бажають створити громадську організацію та розвивати її. Для учасників освітньо-просвітницьких заходів проекту з'явилася можливість поспілкуватися з успішними особистостями, підвищити рівень фінансової обізнаності та навчитись реалізовувати цікаві і корисні ідеї в житті. Загалом, для реалізації запланованих заходів Корпусом Миру США в Україні виділено 2300 доларів. За цей час американець створив клуб, де навчав англійської мови усіх бажаючих.

3 жовтня 2018 року **Стефані Янг**, волонтерка зі штату Вірджинія, за освітою бібліотекар, фахівець з інформаційних систем працювала у Городецькій ОТГ за напрямком «Програма розвитку громад» протягом двох років та допомагала в написанні проектів на отримання грантових коштів, налагодженні співпраці з міжнародними інвесторами, реалізації програми «Успішні локальні громади», організації клубу з вивчення англійської мови для членів громадських організацій та державних службовців.

Громадська організація «Фонд Сталого Розвитку «Стара Волинь» (сmt. Гриців, Шепетівський район) має багаторічний досвід співпраці з волонтерами Корпусу Миру США у реалізації проекту «Розвиток громад» з акцентом на сільські громади. У селищі з 2007 по 2009 рік в цьому напрямку працювала волонтерка Корпусу Миру Андреа Мейсон, яка в т. ч. допомагала місцевим громадським організаціям розвиватися та покращувати менеджмент. Успіхи Грицева у залученні донорського фінансування демонструють ефективність підходів, які використовуються у спільній роботі громади та волонтерів. Результатом від впровадження проекту і постійної роботи Корпусу Добровольців має стати сформований позитивний імідж сільської місцевості як території, де створені всі умови для життя і розвитку особистості.

Добровольців, що працювали у Грицеві, на все життя зв'язали міцні дружні стосунки з представниками громади. В 2018 р. грицівчани з нетерпінням чекали нового візиту в селище Андреа Мейсон, яка протягом шести місяців працюватиме над реалізацією нового проекту «Разом будемо спроможну громаду» від ГО «Фонд Сталого Розвитку «Стара Волинь» за участі Хмельницької обласної служби зайнятості. Приїхавши на Поділля знову, вона відзначила позитивні зрушення. «За ці роки багато чого змінилося. Перші мої враження - більше освічених людей і кращий сервіс. Вулиці стали чистішими. Людям з інших країн в Україні орієнтуватися стало простіше. Побільшало тих, хто володіє англійською, - каже Андреа Мейсон. - Розвинулися технології. Під час першого візиту відчувала великі проблеми із зв'язком. Доступ до інтернету тоді був жахливим».[1] Щодо Грицева, то позитивні зрушення американка побачила і тут: люди по-іншому стали вести бізнес, розвинулася інфраструктура селища. Мета її нового візиту – показати людям, що самоорганізація може давати ще кращі результати, якщо не чекати підтримки зі сторони, а самим починати змінювати своє життя на краще.

Від початку літа 2016 р. в м. Хмельницькому рік працював доброволець Корпусу Миру США Річард Шалу із Вашингтону. Він має багаторічний досвід перебування в різних країнах світу і містах США, в т. ч. як волонтер в Грузії та Беніні. Він їздить по світу і намагається зробити його трішечки кращим. На Хмельниччині Річард Шалу співпрацював із «Всеукраїнською коаліцією з надання правової допомоги» з метою оптимізації її роботи та допомоги у пошуку інвестицій. Це дозволило збільшити кількість і якість наданої правової допомоги для соціально незахищених верств населення. Річард також навчав хмельницьких юристів англійської мови та правової термінології, розповідав про американську правову систему.

Мета проекту «**Викладання англійської мови як іноземної**» – створення кращих можливостей для інтеграції українців в світове товариство шляхом вивчення англійської мови. Стороною проекту Корпусу Миру США в Україні є загальноосвітні середні школи, вищі навчальні заклади, інститути післядипломної освіти, в які запрошуються волонтери. Основними пріоритетами такої співпраці є: підвищення кваліфікації вчителів через спільне викладання, семінарів з мовної та методичної компетенції, використання інформаційних технологій та удосконалення дистанційної освіти в умовах пандемії КОВІД-19; стимулювання відкритості до нових ідей та змін в українських освітніх закладах; покращення навичок спілкування англійською мовою учнів та студентів, створення умов для інклюзивного навчання в школі та позитивного середовища; сприяння волонтерському руху, активній громадянській позиції та заохочення діяльності, скерованої на розвиток громади.

Американські волонтери працювали на Хмельниччині в різних освітніх закладах. Так в Хмельницькій гуманітарно-педагогічній академії два роки працювала викладачка Ізабель Бірнс, в Хмельницькому національному університеті – Карл Тайлер, що значно покращило якість підготовки фахівців з англійської філології.

Ешлі Емерсон із Нью-Йорка з грудня 2017 по березень 2020 р. представляла Корпус Миру на факультеті іноземної філології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Викладала англійську мову за інноваційною технологією сумісного викладання, що сприяло формуванню якісної іншомовної комунікативної компетентності студентів факультету, втіленню нових технологій навчання та дозволило отримати практичний досвід спілкування з носієм мови. Ешлі Емерсон разом зі студентами та викладачами факультету іноземної філології брала участь у подорожах та екскурсіях Україною, проводила методичні семінари, на які запрошувала волонтерів-американців з інших міст України. Ешлі змістовно та цікаво вела зустрічі в Speaking Club, «занурюючи» слухачів в атмосферу особливостей іншомовного культурного простору. Ешлі також активно співпрацювала з центром «Вікно в Америку» Хмельницької обласної наукової бібліотеки, де проводила зустрічі в English Speaking Club, а після евакуації через пандемію COVID-19 до США – онлайн.

Низку семінарів для викладачів та студентів іноземної філології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка провели такі волонтери Корпусу Миру США як Карл Тайлер, Габріель Кортес та Ніа Веласкес.

Морган Рілей у 2012 р. закінчила закінчила Індіанський університет у Блумінгтоні за напрямком «Риторика мовлення». З липня 2019 р. в рамках інклюзивної освіти працювала викладачем англійської мови в Кам'янець-Подільській спеціальній школі-інтернат. Морган ділилася з українськими колегами досвідом праці у департаменті освіти у Нью-Йорку, викладання англійської мови як іноземної у Танзанії (Африка), стажування в благодійному фонді «Attend Charity» та роботи в системі інклюзивної освіти США. Займалась проведенням щотижневих тематичних зустрічей зі студентами та викладачами Подільського державного аграрно-технічного університету з метою підвищення рівня володіння англійською мовою професійного спрямування. За її ініціативи члени щотижневого англійського дискусійного клубу «PDATU English club» брали участь у міжнародному англійському конкурсі творчого письма «Write on!».

Плідною була співпраця з Корпусом Миру в Україні Старокостянтинівської гімназії, яка спеціалізується на вивченні іноземних мов. Традицію запрошувати волонтерів Корпусу Миру започаткувала директор, сама викла-

дач англійської мови Лариса Журибіда. Чотири роки навчали гімназистів англійській мові Меліса Бентлі та Кевін Стівен, два роки – Саймон Мессерлі – молодий вчитель англійської з американського штату Огайо. Саймон, серед усього іншого, допомагав в організації художньої самодіяльності учнів гімназії. Коли закінчив університет, вирішив стати волонтером у Корпусі Миру США. Вийшло так, що опинився в Україні і не пошкодував про це. «Більшість моїх учнів ніколи раніше не зустрічалися з американцями. І їм це цікаво – познайомитися з представником країни, про яку вони багато чули, і чули різне, тож мають змогу побачити, які ми насправді», – каже Саймон.[2] За словами Саймона, місцевих мешканців надто дивувало, чому хтось їде туди, де зароблятиме менше і йому важко було це пояснити.

В жовтні 2019 р. Хмельницька міська рада зустрічала нових волонтерів Корпусу Миру, адже місія добровольця Алана Янга закінчилася у травні і була сповнена позитивним досвідом. Хмельницький вдруге долучився до проекту, що реалізує Корпус Миру США в Україні. Джоді Серрано, Кристал Котовські-Едмундс та Ренді Шафер прибули у Хмельницький у жовтні 2019 р., вони допомагатимуть Хмельницькому розвивати освіту, культуру та екологію. Волонтерка Ренді Шаффер приїхала до Хмельницького з Чикаго, де була виконавчим редактором видання «Chicago Tribune». Працювала вчителем англійської мови у гімназії №2 м. Хмельницького. Гімназія з 1985 р. є учасником проекту Асоційованих шкіл ЮНЕСКО. Маркетолог та фінансист Джоді Серрано працював у спортивно-культурному центрі «Плоскирів» з молоддю, що у Гречанах. **Кристал Котовські-Едмундс**, фахівець зі ступенем магістра з екології Денверського університету в галузі екологічної політики та менеджменту, а також глобальних фінансів. Свої знання та досвід Кристал активно використовувала в роботі з командою проекту «Розумне довкілля Хмельницький». Ці волонтери до вимушеної евакуації також проводили цікаві зустрічі з учасниками англійського розмовного клубу центру «Вікно в Америку» Хмельницької ОУНБ.

Можливість покращити навички з англійської мови учням навчальних закладів області має на меті проект «Пілотна програма з віртуальної співпраці із Корпусом Миру США в Україні», який підтримується головою Хмельницької обласної ради Віолетою Лабазюк. Впровадження даного проекту у територіальних громадах краю ініційовано провідним експертом з міжнародних проектів та програм офісу міжнародних зв'язків Хмельницького національного університету Вадимом Басистим. Викладання англійської мови, а також фінансової грамотності онлайн для учнів та викладачів навчальних закладів відбуватиметься з колишнім волонтером Корпусу Миру США в Україні Біллом Олсеном, який має великий досвід таких занять по всій Україні. Віртуальна програма розпочнеться у навчальних закладах чотирьох пілотних територіальних громад. Після успішного втілення проект «Пілотна програма з віртуальної співпраці із Корпусом Миру США в Україні» запровадять у інших територіальних громадах. Зустрічі відбуватимуться з використанням платформи Zoom. Наразі проект успішно опробовано в Хмельницькому технологічному багатопрофільному ліцеї ім. Андрія Мазура та бібліотеці-філії №10 Хмельницької міської бібліотечної системи.

Співпраця із Білом Олсеном сприятиме не лише вдосконаленню мовленнєвих навичок, але й розвитку критичного та креативного мислення здобувачів освіти. Волонтер пропонує учням та педагогам стратегії молодіжного розвитку, організацію шкільних занять, позакласних заходів та реалізацію громадських проектів, спрямованих на активізацію участі молоді, навчання громадських ініціатив. Вони сприятимуть розвитку мовленнєвих навичок, навичок інформаційних технологій, підприємницької діяльності, лідерства та громадянської свідомості.

Важливою частиною діяльності волонтерів Корпусу Миру США на Хмельниччині була співпраця з **інформаційно-ресурсним центром «Вікно в Америку»**, який було відкрито 4 квітня 2012 р. в Хмельницькій обласній універсальній науковій бібліотеці ім. М.Островського за підтримки Відділу преси, освіти та культури Посольства США в Україні. На той час таких центрів було відкрито в Україні 29, в основному в публічних бібліотеках. Місія центрів – сприяти взаєморозумінню між США та Україною шляхом здійснення різноманітних культурних та освітніх програм, заходів, надання актуальної інформації про США (т.ч. через поповнення фондів бібліотек англійськими виданнями), програми обмінів та допомоги, вивчення англійської мови. Центр став місцем зустрічі українців та американців. Завдяки участі волонтерів Корпусу Миру США найбільш популярним для відвідувачів центру став English Speaking Club - клуб спілкування англійською мовою. Адже саме таке спілкування безпосередньо з носієм мови неабияк сприяє навичкам мовлення під час обговорення суспільно важливих тем та обміну інформацією, що допомагає краще зрозуміти життя, культуру в Америці та Україні. З часу заснування «Вікна в Америку» багато волонтерів, що працювали в області, долучалися до зустрічей з хмельничанами в розмовному клубі, серед них: Кеті Ларок, Ешлі Олет, Карл Тайлер, Алан Янг, Стефані Янг, Ешлі Емерсон, Рейнджа Хванг, Ліам Форан, Джоді Серрано, Кристал Котовські-Едмундс, Ренді Шаффер, а також колишній доброволець Корпусу Миру США в Україні Рендалл Коллетт.

«Американські жінки в боротьбі за виборчі права: рух суффражисток», «Безпека в інтернеті» (в жовтні у США відзначається Національний місяць обізнаності з кібербезпеки (National Cybersecurity Awareness Month – NCSAM), «Як здобувати друзів і впливати на людей» (за однойменною книгою Дейла Карнегі «How to Win Friends and Influence People»), «Гендерні ролі та гендерні стереотипи», «Про демократію, її минуле та сьогодення», «Про упереджене ставлення, стереотипне мислення, расову дискримінацію», «Місяць афроамериканської історії (Black History Month)», «Що таке Entrepreneurship» (підприємництво), «American Road Trip» (Подорожі Америкою) та багато інших: ці важливі суспільно значимі теми обговорювались на зустрічах в English Speaking Club центру «Вікно в Америку». Під час засідань відбувалися відзначення американських національних та традиційних свят, ігри, азартні дискусії, знайомства.

Крім того, волонтерами Корпусу Миру США ініційовано різні цікаві заходи та акції. Так, в 2019 і 2020 р. – Міжнародний англомовний конкурс креативного письма «Write on!» (Пишіть про) , який для учнів шкіл, студентів міста та всіх бажаючих провели Ліам Форан та Ренді Шаффер. Основна мета події – заохочення до творчого та критичного мислення учасників. Серію тренінгів «Model UN Khmelnytsky» (Модель ООН Хмельницький) провели Рейнджа Хванг, Вайленд Чепмен та Ліам Форан разом з випускниками програми обміну для майбутніх лідерів FLEX. Вони виступили у ролі голів Асамблеї ООН, а делегатами від різних країн стали учнівська молодь регіону, які отримали початкові знання з дипломатії, структуру проведення конференцій ООН, розвиток ораторських здібностей та лідерського потенціалу. «I Am That Girl Khmelnytsky» – так називався розмовний клуб для дівчат, який в центрі «Вікно в Америку» започаткувала Ешлі Олет, а продовжила Ренді Шаффер. Учасниці клубу дізналися про історію виникнення міжнародної організації «I AM THAT GIRL» (Я та дівчина) у США, на зустрічах вдосконалювали практику англійської мови та вчилися саморозвитку, обговорювали важливі ідеї та плани. В рамках програми «Велике читання» волонтерами Кеті Ларок Крісом Кейтором проведено захід «It was a pleasure to read...» (Це було захопливо читати) для викладачів та студентів ХНУ. Багато волонтерів долучалися до клубу перегляду та обговорення культових англомовних фільмів «Movie Club» з колекції центру.

Такі події та зустрічі сприяли невимушеному взаємопізнанню та зближенню між представниками українського і американського народів, формуванню позитивного іміджу США. Центр «Вікно в Америку» Хмельницької ОУНБ став затишним відкритим простором для реалізації ідей, читання, навчання, вдосконалення англійської мови та спілкування. Користувачі центру вдячні американському народові за надану можливість комунікації з волонтерами Корпусу Миру, дипломатами та іншими представниками, отримання знань про США та удосконалення англомовної практики.

* * *

Підсумовуючи, потрібно зазначити, що для Хмельниччини важлива співпраця з добровольцями Корпусу Миру США, які живуть і працюють разом із українцями протягом двох років та взаємно обмінюються досвідом задля стійких змін на краще. Для місцевого самоврядування це – підвищення спроможності об'єднаних громад, роботи над проектами та інвестиційною привабливістю, здатності ефективно вирішувати питання локального значення, вміння якісно комунікувати з жителями, з бізнесом, з міжнародними партнерами. Викладачі-волонтери працюють поруч з українськими викладачами, вчителями, студентами, учнями, які покращують знання англійської мови через спілкування з носіями іншої мови та культури та розуміння світового різноманіття. Партнери передають найкращі методики американської системи освіти, серед яких головне – надання молоді знань, навичок та вмінь, які допоможуть успішній реалізації у складному світі сьогодення. Це – критичне мислення, ефективна комунікація, інформаційні технології, крос-культурні навички, соціальна та громадянська самосвідомість.

Гостинність, відкритість і підтримка, яку надають добровольцям в містах, селах та селищах області – запорука успіху реалізованих проєктів Корпусу Миру. Волонтерська праця і досвід не тільки допомагають громадам, а покращують взаємне розуміння американців і українців. Позитивна налаштованість, дружельюбність волонтерів у поєднанні з бажанням дізнатися більше про Україну і її громадян сприяють партнерським стосункам та дружбі. Американська організація прагне і надалі розвивати співпрацю з активними громадянами нашої держави заради досягнення спільних цілей: « Україна - це колір, світло і життя», – говорять волонтери.

Джерела та література:

1. Американці приїхали на Хмельниччину навчати саморозвитку [Електронний ресурс] // <https://vsim.ua/Podii/amerikantsi-priyihali-na-hmelnichchinu-navchati-samorozvitku-10536247.html>. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 24.08.2022.
2. Волонтер із штату Огайо вчителює у гімназії на Хмельниччині [Електронний ресурс] // <https://ukrainian.voanews.com/a/volunteer-simon-06-16-2011-124084514/241833.html>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 24.08.2022.
3. Коваль І. Розширяючи горизонти культур [текст]: [співпраця з Корпусом Миру] // Новий шлях. – 2019. – 28 лют. – С. 4 : фот.
4. Місто і влада - 2019 [Текст] // Проскурів. – 2019. – 7 листоп. – С. 1-4, 7
5. Проєкти Корпусу Миру США в Україні [Електронний ресурс] // <https://www.peacecorps.gov/ukraine/uk/>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 24.08.2022.
6. Росс Т. Мета волонтерів Корпусу Миру в Україні – це міцні ділові стосунки і щира дружба [текст] // Іноземні мови в навчальних закладах. – 2010. – № 3. – С. 110-112.
7. Слуцький Я. Педагогічна діяльність волонтерів Корпусу Миру в навчальних закладах України [Електронний ресурс] // Молодь і ринок. – 2016. – №8. – С.138-142. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2016_8_31. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 24.08.2022.
8. У Хмельницькому підсумували роботу волонтера Корпусу Миру [Електронний ресурс] // <https://podillyanews.com/2019/05/23/u-hmelnyskomu-pidsumuvaly-robotu-volontera-korpusu-myru/>. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 24.08.2022.
9. Хмельницьких правників безкоштовно вчитимуть англійської: [Електронний ресурс] // <https://www.youtube.com/watch?v=WxQJhrHpkOM>
10. Чому американці приїхали працювати на Хмельниччину: [Електронний ресурс] // https://ye.ua/sypilstvo/38671_Chomu_amerikanci_priyihali_pracyivati_na_Hmelnichchinu.html. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 24.08.2022.

ПЕРШІ ПОДІЛЬСЬКІ МАЙСТРИ ПОЕТИЧНОГО СЛОВА

У статті стисло подані матеріали про перших поетів-подолян XVI-XVII ст. Ісайю Кам'ячанина, Герасима і Мелетія Смотрицьких, Дем'яна Наливайка, Петра Попович-Гученського, які зробили великий внесок у розвиток української літератури.

Ключові слова: поезія, поети-подоляни, Поділля, Ісайя Кам'ячанин, Герасим і Мелетій Смотрицькі, Дем'ян Наливайко, Петро Попович-Гученський.

Зародження на Поділлі поезії як форми словесної творчості має давні традиції. Як в Україні в цілому, так і на Поділлі зокрема, перші твори були анонімними, їх відносили до усної народної творчості. Згодом, у XVI-XVII столітті, подоляни Ісайя Кам'ячанин, Герасим та Мелетій Смотрицькі, Дем'ян Наливайко, Петро Попович-Гученський долучилися до творення полемічної літератури та почали складати віршовані твори.

Ісайя Кам'ячанин (1530-1594) – культурно-освітній діяч, письменник. Народився в православній родині. Початкову освіту здобув у Кам'янці-Подільському. Рано осиротівши, подався до Молдавії, де в одному з монастирів прийняв чернецтво, а згодом там же був посвячений у диякони. Після повернення в Україну жив у Києво-Печерській лаврі, а потім – у Вільно. Брав активну участь у культурно-освітньому житті тогочасної України, спілкувався з визначними українськими та білоруськими політичними діячами – Костянтином Острозьким, Григорієм Ходкевичем, Євстафієм Воловичем та ін. Бажаючи організувати «Руську» друкарню, в 1561 р. виїхав до Москви, щоб узяти там богословські книги, але був звинувачений у латинській ересі грецьким митрополитом Іоасафом, який віз до Москви грамоту константинопольського патріарха про затвердження Івану Грозному царського титулу. І. Кам'ячанин був засланий до Вологди, потім ув'язнений у Ростові. В неволі він написав листи-послання, які набули широкого розголосу в тогочасній Московській державі та в Україні. Окремі місця з них трапляються в листах А. Курбського до Івана Грозного, в творах Івана Федоровича. І. Кам'ячанин 1582 р. був викликаний у Москву на аудієнцію (офіційний прийом у особи високого звання) до царя, наділений «милістю государевою» за високу освіченість, але в Україну так і не повернувся через польсько-російську війну. Перебуваючи в Росії, продовжував літературно-перекладацьку діяльність, підтримував контакти з культурними діячами України й Білорусії. Вже у наші часи поет-подолянин М. Федунець упорядкував книгу «Листя древнього древа» (1996), куди увійшли окремі твори одного з перших літераторів Поділля. У цій книзі йдеться про духовний розум нашого земляка, який прозорливо постав у післямові до львівського «Апостола» (1574), а також подано лист до великого князя Московського Івана Грозного та вільний вірш поета «Плач»:

Що ж є зло на землі? Смерть?

Але не біймось, бо скоро знайдемо вічність.

Обман? Тіштеся, коли вас оббріхують.

І чекає вас мзда на небі.

Пограбування? Господь дав, Господь взяв і

все це виходить з

утроби матері.

Ув'язнення? Господня є земля і воля його.

*Відкидаю задоволену жагу – і обожнюю
всевишні почесті.*

Бачу біду і навіть – думаю про всевишній вінець [4, с. 7-10].

І ще один сучасний поет-подолянин присвятив свою працю Ісайові – у 2000 р. Микола Мачківський видав роман «Чорний дяк», у якому в художній формі розповів про життя нашого земляка [3].

Батько і син, Герасим (1548-1594) та Мелетій (1578-1634) Смотрицькі, були теж особами надзвичайно освіченими для свого часу. Герасим Данилович (світське ім'я Максим) навчався в кам'янецькій школі підвищеного типу, був міським писарем, а 1570 р. князь К. Острозький запросив його в місто Острог, дав посаду ректора Острозької академії. Там Герасим керував науково-літературним гуртком, а також очолив друкарню, серед працівників якої творив відомий книжник і друкар Іван Федорович (Федоров). Герасим Смотрицький був головним редактором Острозької Біблії (1581) й автором «Азбуки» (1578), книги трак-

татів «Ключ царства небесного» (1587), автором поетичних передмов до книг [4, с. 11-12]. Здається, вірш «Плутархус» не втратив повчального змісту й нині. Застосувавши контрастність світу, автор досягає апогею: чотиривірш адресований і сучасним багатіям, які дбають про матеріальне, а не духовне. Наводимо текст у перекладі Вал. Шевчука:

*Коло Тебе хай такії добре місце мають,
Що в житті не все собі радо дозволяють.
Кому розкіш дорога, а не мила цнота,
Перед тими накажи зачинить ворота [4, с. 14].*

Мелетій Смотрицький – активний діяч вченого літературного гуртка. Його найвідоміший поетичний твір – «Лямент у світа вбогих...». Мелетій також увійшов в історію давньої української літератури та української педагогіки як автор «Граматики» (1619), за якою навчався знаний російський учений-натураліст, геохімік, поет, перший російський академічно освічений науковець Михайло Ломоносов (1711-1765). Свої «полемічні і віршовані пам'ятки М. Смотрицький писав у важкі часи життя українського народу, котрий перебував у складі Речі Посполитої, страждав від подвійного гніту: соціального і національного. У тому й полягає їхня вартість як продукту історичного і духовного» [4, с. 16]. Мелетій Смотрицький був домашнім учителем князів Огінських і Соломирицьких, учителював у Віленській братській школі. Був архімандритом Віленського Святодухівського монастиря. Досі в канонічному російському мовознавстві побутують авторські терміни українця Мелетія Смотрицького: «имя», «местоимение», «глагол», «причастие», «деепричастие», «наречие», «залог».

Писав Мелетій Смотрицький майже завжди польською мовою. Ми можемо журитися з цього приводу, але згадаємо, що польська в ті часи виконувала на теренах сучасних України й Білорусії функції державної та літературної мови. Деякі сучасні дослідники, наприклад Антуан Мартель, вважають «перемогу церковнослов'янщини та відмову від розвитку літератури на основі розмовної мови фатальною помилкою русинів, яка призвела до панування польської мови». Назва книги «Плач Східної церкви» вже вказує на мету автора – викликати співчуття до гнаної православної церкви, звернути увагу уряду на попрання її прав, довести недоцільність і зловредність Берестейської унії. Смотрицький зобразив церкву у ліричному образі Матері, залишеної своїми дітьми-православними, яка скаржиться на свою долю:

«Горе мені, бідній, горе нещасній, ах, з усіх боків пограбованій! Руки мої в оковах, ярмо на шиї, пути на ногах, ланцюг на стегнах, меч над головою обосічний!» [5].

У бідах церкви полеміст звинувачує, насамперед, церковні православні верхи, які уклали церковну унію з католиками. Автор пише:

«О, нещасна череда! Чи може бути пастирем і вчителем той, котрий сам ніде не вчився, котрий не відає, що Богу повинен, а що — ближньому своєму? Лікарю! Вилікуй себе самого! Учителю, навчися сам спершу!» [5].

Смотрицький картає вище духовенство й за те, що через їхнє недбальство і неосвіченість від православ'я відпало багато знатних родин – «у різні секти і віри повтікали». Він наводить довгий-довгий список княжат та родовитої шляхти, які протягом XVI та початку XVII ст. перейшли до католицизму чи протестантизму.

Ще один поет XVI ст. є нашим краянцем – це Дем'ян Наливайко (1572-1627), рідний брат народного ватажка Северина Наливайка. Народився Дем'ян в селі Гусятин на Чемеровеччині, брав участь в антифеодалному повстанні (1594-1596) під командуванням С. Наливайка. Поет особисто знав Мелетія Смотрицького, який залучив земляка до роботи в Острозькому вченому гуртку. У Дермані (перше село в Європі, яке мало свою друкарню), де Д. Наливайко був друкарем, редактором, перекладачем, автором передмов і настоятелем церкви св. Миколая в Острозі. Найвідоміший його твір – «На старожитний клейнод янсовітних та вельможних князів Острозьких», автор віршів «До того, хто доброго сумління», «Про час»:

*До вас, сынов моих, по мнь на свѣть позосталых,
Оборочаю реч, насльдуите продков своих, вь вѣре сталых.
Зоставую вам отчизну вашу всю в цѣлости,
Которой обороньцами и дѣдичами будьте вь смьлости... [6].*

Ренесансний культурно-філософський рух Середньовіччя просочився і в Україну, віяння Ренесансу та Реформації у XVI-XVII ст. зродили рух гуманізму, який співпадав з посиленням національно-визвольної боротьби супроти чужоземного гніту. Представником пізнього Ренесансу є наш земляк Петро Попович-Гученський, який писав свої твори, що були наближені до народних. Поет народився 1648 р. в с. Гуків на Чемеровеччині. Його вірші називали нищенськими, дяківськими, адже поет викладав у школі-дяківні. Він ходив селами і містечками, читаючи вірші, випрошував кошти на утримання школи. «Автор

іноді вдавався до чисто барокової гіперболізації, фантастичності, розгортає «битву» приємного і злого в людській душі, маніфестує перемогу Доброти» [4, с. 23]. Петро Попович-Гученський учителював у Кам'янці-Подільському, навчався у Львівській братській школі, в Кракові пробував поступити до університету, однак через матеріальну скруту мрія не здійснилась. Повернувшись на Поділля, вчителював в Оринині (Кам'янець-Подільського району Хмельницької області), Карабчієві (Ружинського району Житомирської області), Федьківцях (Кременецького району Тернопільської області), Ожиговцях та Городку (Хмельницького району Хмельницької області). А коли Туреччина захопила Подільський край, виїхав за Збруч, де вчителював у Козині та Бучачі, де й помер 1703 р. Про свої походеньки писав з гумором:

*Можу ту вітчизну вам легко підказати,
Ви дорогу завчасу в мене запитайте,
А за працю хоч по три грошики подайте,
Йдіте всі праворуч з Янова до Крилова,
З Крилова до Зборова, зі Зборова до Яворова,
З Крем'яця до Кам'яця,
З Чигирина до Оририна,
З Оринина др Карабчієва,
З Карабчієва до Олієва,
З Олієва до Кудринець,
З Городка до Бучача,
Бо там шелягу кляча,
Із Бучача просто йдіть в землю ви чучманську,
Будете повагу там набирати панську [4, с. 27-28].*

Отже, серед перших відомих поетів-подолян можна назвати передусім Ісайю Кам'янчанина, Герасима і Мелетія Смотрицького, Дем'яна Наливайка, Петра Попович-Гученського, які творили у XVI-XVII ст. та стали предтечами української літературної мови та визначної української поезії.

Джерела та література

1. Баженов Л. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. 480 с.
2. Горбатюк В. З-під трави забуття: Подільські шляхи українських письменників». Хмельницький, 2011. 221 с.
3. Чорний дяк історичний роман. – Хмельницький: Поділля, 2000. – 328 с.
4. Листя древнього дерева / упорядник М.Ф.Федунець. Хмельницький, 1996. 32 с.
5. Мелетій Смотрицький – публіцист, вчений і патріот / <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/meletiy-smotrickiy>
6. <http://litopys.org.ua/>

Василь Фенцур
м. Кам'янець-Подільський

АРХІТЕКТОРИ ПОДІЛЛЯ XIX ст.

Важливу роль у розбудові міст та містечок Подільської губернії відігравали міські, губернські та єпархіальні архітектори, діяльність яких вперше комплексно розкрита в даному дослідженні. Основна увага приділена архітекторам Кам'янець-Подільського в часи коли стояло завдання перетворення міста-фортеці на цивільний губернський центр.

Ключові слова: *архітектори, будівництво, інженери, Поділля, Кам'янець-Подільський.*

17 грудня 1842 р. в Санкт-Петербурзі відкрите Будівельне училище, згодом в яке злились два спеціальні училища – архітектурне і цивільних інженерів. Із 1882 р. навчальний заклад іменувався як Інститут цивільних інженерів, а нині це – Санки-Петербурзький державний архітектурно-будівельний університет. Випускник вишу Гаврило Барановський уклав збірник, в якому вміщено біографії та портрети, наскільки то було доступно автору, випускників навчального закладу. Потрапили туди і подільські архітектори. Важливими для дослідження стали видання: Барановский В.Г. «Юбилейный сборник сведений о деятельности бывших воспитанников Института гражданских инженеров (Строительного училища) 1842-1892 гг.», «Подольский адрес-календарь», «Адресы Должностных лиц, Правительственных учреждений и частных

фірм находящихя в г. Каменец-Подольске». Пам'ятні книжки та адрес-календарі Подільської губернії за 1895, 1900, 1904, 1909, 1911 рр.. Інформація про інших архітекторів була отримана з біографічного довідника В. Тимофійєнка «Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть») та короткого словника Сергія Волкова «Найвище чиновництво Російської імперії» 2016 р., а також видань: «Юбилейний справочник Императорской Академии художеств 1764-1914 гг.»; «Адрес-календар Російської імперії за 1865 р.» та ін.

ДЕВОЛАН Франц Павлович – військовий інженер, гідротехнік, містобудівник. Народився в 1753 р., родом з Голландії, з 1787 р. на російській службі в чині інженера-майора, згодом – інженер-генерала. У 1792-1796 рр. керував «дирекцією над спорудженням південних фортець», будівництвом шпиталів, арсеналів, казарм, модернізацією оборонних комплексів, в т.ч. в Кам'янці-Подільському. У містобудівній діяльності і при проектуванні споруд зберігав принципи класицизму. З 1812 р. був членом Комітету Міністрів Російської імперії та очолював Головне управління шляхів сполучення.

МЕЛЕЩЕНКОВ Дементій – російський інженер, полковник. В 1797 р. розробив генеральний план Кам'янця-Подільського. Ним же на багато оборонних споруд Старого міста були розроблені креслення на їх ремонт та перебудову, в т.ч. на будівлю гауптвахти, яке реалізував комендант міста Ян де Вітте. По його проекту на північному бастіоні був побудований провіантський магазин, який пізніше був перебудований на міський театр, а в Фортеці деякі приміщення тюрми були реконструйовані під лазарет для хворих арештантів.

ЯНКО Іван Васильович – губернський архітектор. Вперше згадується в 1815 р. на посаді губернського архітектора Подільської губернії. Останній раз як губернський архітектор Подільської губернії Іван Янко згадується в 1825 р. (інформацію про стан чинів Подільської губернії подано на 22 січня 1825 р.). Наступного 1826 р. (стан чинів Подільської губернії подано на 8 грудня 1825 р.) значиться вакансія на губернського архітектора. В 1827 р. (стан чинів Подільської губернії подано на 11 грудня 1826 р.) вакансію заповнено і губернським архітектором став колезький секретар Пантелеймон Якимович Корбелецький.

КОРБЕЛЕЦЬКИЙ Пантелеймон Якимович – губернський архітектор. В 1811 р. був прийнятий в академію мистецтв, а 1818 року закінчив її з атестатом другого ступеня. В 1816-1820 рр. здійснював керівництво будівництвом притулку на місці колишнього костюлу Св. Катерини, який підчас окупації міста турками був перетворений в конюшню і був в напівзруйнованому стані до 1816 р. За розпорядженням католицького єпископа Мацкевича його розібрали, а з розібраного каменю побудували невеликий будинок притулку, в якому жили вікарії католицького кафедрального костелу. Востаннє він згадується 1833 р. (стан чинів Подільської губернії подано на 15 грудня 1831 р.): він уже титулярний радник. Отже, Пантелеймон Якимович працював на посаді п'ять років. Він працював архітектором Малоросійського поштамту.

ТІНЕНБОРГ Антоній – міський архітектор. В 1807 р. купив земельну ділянку з напівзруйнованим будинком на південній ділянці Вірменського ринку, який раніше належав графу Ф.Потоцькому і побудував одноповерховий кам'яний будинок та двоповерховий флігель. В 1834 р. його вдова Шарлота Тіренберг продала садибу Подільській православної духовній консисторії, яка була перебудована по проекту міського архітектора Шимона Учти.

СТАНЗАНІ Людвік Вікентійович – губернський архітектор. Народився в 1793 р. у Римі в дворянській родині. Вчився у Болонському університеті і Римській академії мистецтв св. Йосифа. За запрошенням губернатора Ф. Ланжерона у 1821 р. прибув до Одеси, де й почав працювати. Значна частина спадщини, залишеної ним, витримана у формах суворого ампіру, низка споруд виконана у дусі бідермеєра і неоренесансу.

До Кам'янця-Подільського прибув в 1828 р. на запрошення Подільського губернатора Грохольського. Основним напрямком його діяльності було спорудження громадських будівель. Єпархіальним архітектором в той час був Антон Островський. В 1832 р. був призначений Подільським губернським архітектором. З 1833 до 1847 рр. обіймав посаду міського архітектора Києва. Помер в 1872 р. у Києві, заповів запровадити іменну стипендію у Другій чоловічій гімназії і надіслати грошовий внесок і збірку малюнків до Римської академії мистецтв св. Йосифа.

УЧТА Симеон (Шимон) – міський архітектор, губернський архітектор. Народився в Кам'янці-Подільському. В XVIII ст. його дід, Домінік Учта жив у Кам'янці, мав будинок на Довгій вулиці. Симеон був міським архітектором Кам'янця-Подільського і в 1833-1836 рр. виконував обов'язки губернського архітектора, а до 1840 р. був повноцінним губернським архітектором. Юхим Сіцинський в 1895 році писав: «У червні 1820 року блискавка вдарила в н'єдестал статуї, пройшла всередині мінарету вниз і спричинила в нижньому поверсі пожежу, яка була швидко ліквідована. При огляді виявилися значні пошкодження в сходах та інших місцях мінарету. Внаслідок цих ушкоджень, статуя 9 квітня 1823 року під час бурі сильно нахилилася до сходу, тому біскуп, побоюючись, щоб статуя не впала на костел, повинен був закрити будинок і здійснював богослужіння в костелі домініканців. Виправлення всього цього і зміцнення

статуї на мінареті вельми вдало було зроблено архітектором Симеоном Учтою, так що 25 липня того ж 1823 року біскуп міг уже безпечно здійснювати богослужіння в своїй кафедрі».

В 1833-1835 рр. розбудував архієрейську церкву Різдва Христового і церкву Успіння Пресвятої Богородиці в будинку колишнього францисканського монастиря, в т.ч. було збудовано купол. За його проектом була реалізована перебудова Будинку подільської православної духовної консисторії на Вірменському ринку з надбудовою другого поверху, був автором інтер'єрів Кармелітського та Домініканського костелів.

Після 1834 р. на території казарм на вулиці Госпітальній ним були збудовані господарські приміщення. Того ж року на території Порохових складів за проектом Учти проведено перебудову: схилу, що приймав до складів з південного боку, підрізано, огорожу продовжено на південь і замкнено біля підніжжя схилу, в західній і східній стінах влаштовано ворота.

ШЕВЦОВ Іван Кирилович – був губернським архітектором в 1840-1841 рр. До призначення архітектором обіймав посаду колезького регістратора. У 1841 р. губернським архітектором призначений Іван Іванович Гайворонський.

ГАЙВОРОНСЬКИЙ Іван Іванович – губернський архітектор. Народився в 1791 р. в родині що належала до старого роду військово-козацької еліти Запорізького козачого війська і числився в родовідних книгах дворян Полтавської губернії. В 1811 р. Іван Гайворонський закінчив Харківський університет, отримавши спеціальність архітектора. Після закінчення університету Гайворонський 17 років пропрацював спочатку вчителем повітового училища, а потім наглядачем училищ у Брянському повіті Орловської губернії. На початку 1829 р. він приїжджає до Ставрополя і призначається на посаду окружного землеміра. В цьому ж році при його участі завершується робота над планом Ставрополя 1829 р., зйомку якого виконав кавказький обласний землемір Нечаєв. Цей план був попередником генплану 1833 р. і був топографічною підосною для нього. Така серйозна підготовча робота за участю автора майбутнього генплану зумовила його появу і уможливила розробку цього документа в небувало короткий на ті часи термін – чотири роки разом із затвердженням його імператором. У лютому 1831 р. розпорядженням головнокомандувача окремим кавказьким корпусом графа Паскевича Іван Гайворонський призначається архітектором при командувачі військами Кавказької лінії і Чорноморії. З 1841 р. у Кам'янці-Подільському Гайворонський працює на посаді губернського архітектора. Відомий перебудовою будівель на вулиці Довгій під садибу подільських віце-губернаторів.

ОСТРОВСЬКИЙ Антон Антонович – епархіальний архітектор. За його проектом в 1835 р. проводилася реконструкція Троїцького монастиря, а 1838 р. було завершено будівництво церкви Св. Антонія і Феодосія Печерських на другому поверсі Троїцького монастиря і облаштовано кімнати для настоятеля. Використовував форми неоросійського стильового напрямку і неоренесансу. Збудував Покровську церкву в Кам'янці-Подільському (1845-1861 рр., співавтор М. Кулаковський). В 1851 р. під його керівництвом було розпочато будівництво Георгіївської церкви.

АНТОНОВИЧ Казимир – архітектор. Навчався у 1843-1851 рр. в Будівельному училищі Головного управління шляхів сполучення і публічних будівель у м. Санкт-Петербурзі, по закінченню якого отримав звання помічника архітектора та чин XII класу і був направлений на службу до Подільської губернської будівельної та дорожньої комісії.

ГОЛУБЦОВ Олександр Савич – інженер-архітектор. Навчався у 1844-1851 рр. у Будівельному училищі, після закінчення якого працював до 1862 року помічником архітектора у Подільській губернській будівельній та дорожній комісії. Пізніше був виконавцем робіт у Воронежі, молодшим інженером та згодом молодшим архітектором у Псковському губернському правлінні, губернським архітектором у Володді і Тамбові, губернським інженером в Омську.

КАРЧЕВСЬКИЙ Микола Федорович – інженер-архітектор. Здобув середню освіту у класичній гімназії. В 1839 р. вступив в Училище цивільних інженерів Головного управління шляхів сполучення, а після реорганізації навчального закладу закінчив 1844 р. Будівельне училище в Санкт-Петербурзі і отримав звання цивільного інженера з чином XII класу. Після закінчення навчання виконував обов'язки Подільського губернського архітектора, а 1848 р. затверджений на цій посаді й працював до 1859 р. Під час праці на Поділлі виконав наступні об'єкти: водоспуск на річці Південний Буг, перебудова робочого водоспуску і ремонт млина в Барі; переправа через Південний Буг для військ у Вінниці; мурована скарбниця в Гайсині; дерев'яний міст через Збруч у Гусятині; відновлення після пожежі цукрового заводу в

селі Маївка; три дерев'яні мости з гатями через рукави річки Південний Буг у Хмільнику; цукровий завод графа Кушелева-Безбородька поблизу Хмільника; перебудова старовинного так званого Турецького моста біля Хотина; дві пристані та переправи через Дністер для військ, що повертались із Силістрії (1854 р.); два аркові муровані мости через річки Мурафу і Русаву в Ямпільському повіті; перебудова мурованої споруди для поштової контори в Ямполі; дерев'яний міст підкісної системи через річку Смотрич.

В Кам'янці-Подільському М.Карчевський перебудував старовинні споруди для артилерійських казарм, влаштував дві бані на вежах римо-католицького костелу, перебудував казенну палату, перевлаштував театр для Приказу громадського опікування, спорудив мурований двоповерховий будинок для арештантської напівроти, пристосував будинок для розміщення будівельної і шляхової комісії, перебудував старовинну будівлю при класичній гімназії, реставрував старовинну башту (браму короля Баторія) з аркою, влаштував муровані сходи 12-сажневої висоти для з'єднання нової частини міста з верхньою старовинною, збудував мурований чотириповерховий тюремний замок із службами і церквою на 600 осіб, влаштував муровану двоповерхову споруду дворянського зібрання, перебудував і виконав внутрішнє оздоблення губернаторського палацу для перебування Олександра II (1856 р.). В 1858 р. Микола Карчевський виконав проект губернської лікарні, яка була збудована пізніше за доробленим проектом в 1862 р. архітектором Едмундом Миквицем, проект Новопланівського мосту. У 1856 році розробив проект губернської лікарні, яка була збудована в 1864-1887 рр. За доробленим проектом арх. Е. Миквицом в 1862 р. Карчевський брав участь в нагляді за будівництвом церкви Св. Георгія на Польських фільварках. Твори виконував у формах бідермеєру, неоренесансу, неорококо і «цегляного стилю».

В 1859-1862 рр. М.Карчевський служив на посаді архітектора в Рязані після чого пішов у відставку і сім років вів приватну практику. В 1869 р. знову розпочав службу в Міністерстві внутрішніх справ і призначений Волинським губернським архітектором. Із 1876 р. служив губернським архітектором у Вітебську, та з 1884 р. в Рязані.

КУЛАКІВСЬКИЙ Микола – архітектор. З 1854 р. разом з єпархіальним архітектором Антоном Островським здійснював нагляд за будівництвом церкви Св. Георгія на Польських фільварках. З 1851 р. по 1861 рік замовником будівництва церкви був купець третьої гільдії Аксельруд Іцко, який наймав робітників, організовував роботи та слідкував за якістю робіт. З 1845 по 1961 рік разом з єпархіальним архітектором Антоном Островським здійснював нагляд за будівництвом церкви Покровської Пресвятої Богородиці на Руських фільварках.

ЖИБЕР Ернест Іванович – російський архітектор, професор архітектури, почесний член Академії мистецтв. Народився в 1823 р. Впроваджував форму неросійського стильового напрямку в архітектурі, користувався прийомами неоренесансу і неоготики. В 1852 р. розробив проект перебудови оборонної башти в Старокостянтинові з влаштуванням на нижньому рівні теплої церкви. В 1869 р. розробив типові проекти для будівництва в селах Подільської губернії безстовпних храмів з дзвіницями (в 6 нас. пунктах) і хрестовокупольних церков. За його проектами збудовано на Поділлі в 1869 році 9 церков, в т.ч. одна дерев'яна. Помер в 1909 р.

ШЛЕЙФЕР Павло Іванович – маляр-портретист, архітектор і педагог. По закінченні навчання в 1830 р. залишив Київ і подався до Санкт-Петербургу, де працював в Департаменті зовнішньої торгівлі. Одночасно він був вільним слухачем у Петербурзькій Академії Мистецтв у 1836-1840 рр. Після цього присвятив себе головним чином живопису і працював учителем малювання в Павловському кадетському корпусі, з поч. 1844 р. викладач Полтавського, а з грудня того ж року Київського інституту шляхетних дівчат. З 1852 р. архітектор Київської навчальної округи. 1856 р. він спорудив за власним проектом будинок Другої чоловічої гімназії на теперішньому бульварі Тараса Шевченка (нині Міська телефонна станція). 1857 р. переобладнав теперішній «Жовтий» корпус університету під будинок Першої гімназії. Розробляв проекти також і житлових будинків.

В 1869 р. реконструював будинок колишнього палацу подільського єпископа, в якому було 2-х класне міське училище, а пізніше п'ятикласне.

МІКВИЦЬ Едмунд Дмитрович (Миквиць) – архітектор. Народився в 1819 р. Вчився як вільний слухач в Імператорській академії мистецтв у Санкт-Петербурзі. 10 (22) травня 1841 р. заслужив срібну медаль другої вартості, мав звання некласного художника. У березні 1843 р. він вступив до Будівельного училища в Санкт-Петербурзі, а вже в листопаді того ж року закінчив навчання, отримав чин чотирнадцятого класу і призначений на службу архітекторським помічником у Подільську будівельну та шляхову комісію (про цю посаду Миквиця є записи в довідниках за 1854-1861 рр.). В 1862 р. Едмунд доопрацював проект міської лікарні Миколи Карчевського, яку було збудовано в 1864-1887 рр. В 1860 р., імовірно в Кам'янці-Подільському, у Едмунда народився син Віктор фон Миквиць.

ПЕСКЕ Олександр Іванович – народився 1810 р. в Подільській губернії, син могилівського повітового архітектора, за віросповіданням – лютеранин. Навчався в Подільській гімназії у Вінниці (згодом відома як Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія) та Харківському університеті. Далі студіював у Петербурзькій академії мистецтв: від 1832 р. як «вільний слухач», 1833 р. його переведено на державне утримання. За навчання отримав медалі: 1834 р. – другу срібну; 1835 р. – першу срібну; 1836 р. – другу золоту за «проект училища правознавства». 1836 року випущено з академії з атестатом першого ступеня. З 1836 р. архітектор Петергофського палацового правління. У травні 1841 р. йому надано звання «призначеного», а в грудні того ж року – звання академіка за «проект Імператорського лицю на 250 осіб».

В 1843 р. Олександра Івановича направлено до Казані в будівельну комісію з відновлення міста після пожежі 1842 р., де працював міським архітектором до 1856 р. З 1857 по 1860 рр. – губернський архітектор Волинської губернії.

В 1864 р. розробив проект Новопланівського мосту в Кам'янці-Подільському та відіграв важливу роль у його спорудженні. В 1859 р. губернська будівельна шляхова комісія двічі оголошувала конкурс із проведення торгів на підряд спорудження мосту кошторисною вартістю 71,2 тис. рублів за проектом тодішнього губернського архітектора Миколи Карчевського. Але майже всі підрядники відмовилися взяти участь у конкурсі, вважаючи, що цієї суми не достатньо для зведення такої складної споруди. Зголосився взяти підряд на роботи з умовою внесення змін до проекту лише купець другої гільдії Іцко Аксельруд, який мав досвід ремонтних робіт на Замковому мості. Проте, у зв'язку з відмовою основних підрядників, подільська губернська будівельна шляхова комісія запросила до Кам'янця-Подільського інженера, штабс-капітана Кузмінського і доручила розробити удосконалений проект. Зазначимо, що основною перешкодою для виконання робіт, поряд із нестачею коштів, залишалася невизначеність із трасою майбутнього мосту. Після ретельного обстеження й вивчення міського ландшафту він розробив два проекти: перший – міст із кам'яними арками та водогоном, який мав постачати воду з Гунських криниць до міста, та другий – з дерев'яною підкісною системою. Вартість першого проекту складала 133,8 тис. рублів, а другого – 99,3 тис. рублів.

Невідомо, як довго б розглядалися ці проекти, якби на посаду нового губернського архітектора не було призначено Олександра Песке. Він вказав на низку негативних моментів у конструкції мосту та завищену ціну проекту. Песке сам розробив і запропонував для розгляду два нові проекти: перший – двоюрисний міст з розпірними арками, вартістю 75,6 тис. рублів, і другий – з кам'яними арками стрілчатої форми, вартістю 71,2 тис. рублів. Губернська будівельна шляхова комісія розглянула всі чотири проекти і направила їх на розгляд до Санкт-Петербурга. Після детального вивчення був вибраний проект, до якого були внесені деякі корективи. Нарешті, 1864 року підписано контракт на будівництво мосту з купцем другої гільдії Іцком Аксельрудом, інженером став капітан Яків Костенецький. Пізніше з 1865 р. він працював губернським архітектором в Пензенській губернії та обласним архітектором Бесарабської області.

Окрім архітектури О.Песке займався пейзажним живописом.

БИСТРОВ Микола Іванович – архітектор. Народився 1821 р. У 1839-1844 рр. він навчався в Будівельному училищі в Санкт-Петербурзі, звідки вийшов на службу з чином дванадцятого класу та виконував обов'язки губернського архітектора в Пензенській губернській будівельній і шляховій комісії. З отриманої інформації в «Адрес-календарях» за Протягом 1847-1861 рр. його кар'єра зростає від надвірного до колезького радника, а в 1861 р. його як цивільного інженера переводять на посаду губернського архітектора в Подільську губернію де з 1865 р. послужив до 1869 р. Далі його переводять в Міністерство внутрішніх справ, а в 1871 р. повертається на посаду губернського архітектора в Петроковську губернію (нині місто у Польщі). Останній раз на цій посаді він згадується в «Адрес-календарі» за 1874 рік.

ЖАЙВОРОНКОВ Віктор Григорович – архітектор. Народився в 1823 р. Після навчання у Полтавській гімназії 1841 р. поступив, а в 1846 р. закінчив Петербурзьке Будівельне училище, здобувши звання архітекторського помічника і чин XIV класу. Служив в Казані, а пізніше в Тамбові й Оренбурзі. За свої роботи був відзначений званням інженера-архітектора. В 1865-1875 рр. працював у будівельному відділенні Подільського губернського правління. Переважно використовував форми візантійського і неоросійського стильових напрямків. За проектами Жаворонкова у Подільській губернії споруджено 8 церков, перебудовано 17 мурованих і 5 дерев'яних церков в селах і містечках. Реставровано церкви при архієрейському будинку і духовній семінарії в Кам'янці-Подільському.

КОРЖИНСЬКИЙ Василь (Павло) Григорович – архітектор. Народився в 1841 р. Початкову освіту здобув в Чернігівській гімназії. З 1856 по 1861 рр. навчався в Будівельному училищі в Санкт-Петербурзі та отримав курс першого розряду. Тоді був призначений на службу помічником архітектора в Подільську будівельну та дорожню комісію, а пізніше діловодом правління. В 1869 р. його призначають молодшим архітектором Подільської губернії. Пропрацювавши рік його відрядили на службу в техніко-будівельний комітет Міністерства внутрішніх справ.

ОСВАЛЬД Дмитро Миколайович – архітектор Подільської єпархії. Народився в Тверській губернії 1840 р., помер 19 лютого (за новим стилем – 3 березня) 1891 р. Навчався в Будівельному училищі у 1859-1866 рр. Випущений із чином 10 класу із званням архітекторського помічника.

Дмитро Миколайович почав службу при Міністерстві внутрішніх справ із прикомандируванням для занять до техніко-будівельного комітету, звідки в липні 1866 р. переведений у будівельний відділ Подільського губернського правління. З цього часу почалася його самостійна будівельна практика. Упродовж десятирічного перебування на цій посаді Дмитро Миколайович побудував і перебудував у краї до 250 церков, здебільшого за власними проектами. Настільки велика технічна діяльність його звернула на себе увагу, і в травні 1873 р. Дмитру Миколайовичу надано звання інженера-архітектора, а незабаром зайняв посаду архітектора Подільської єпархії. Особливо видатною в Подільській єпархії була капітальна перебудова кармелітського костелу в православний собор у Кам'янці-Подільському. В 1877 р., на кошти товариської каси, Дмитро Миколайович відправився із вченою метою за кордон. Після повернення звітти він надав докладний звіт. Незабаром Дмитра Миколайовича призначено в розпорядження завідувача будівництвом церковних будівель у Привіслянському краї для керівництва місцевими техніками – виконавцями робіт. Обіймав цю посаду до початку 1884 р. і встиг звести тут до сімдесяти церков. В подальшому працював в Петербурзі в техніко-будівельному комітеті, а згодом Казанським губернським архітектором та губернським інженером будівельного відділення Віленського губернського правління. В 1886 р. знову зарахований до Міністерства і незабаром відраджений виробником робіт із будівництва будинку божевільних у селі Творках, поблизу Варшави. З надзвичайною енергією працював він над цією справою упродовж чотирьох років, блискуче довів цю зразкову будівлю до кінця, але не дожив до відкриття її: на початку 1891 р. Дмитро Миколайович заразився віспою і незабаром помер на 51-му році життя.

«Перерахувати всі побудовані ним церкви немає можливості, бо навряд чи знайдеться повіт у Подільській губернії та Привіслянському краї, де б не було кількох його церковних будівель і де досі не жила б пам'ять про діяльність Дмитра Миколайовича», – завершує Гаврило Барановський короткий нарис про Дмитра Освальда

ОНКУДИНОВ Олександр Григорович – губернський архітектор. Народився в 1846 р. Початкову освіту здобув у Кронштадтському штурманському училищі. Звідси вступив до Будівельного училища в Санкт-Петербурзі та, при випуску 1867 р., отримав звання архітекторського помічника і право на чин X класу. У червні того ж року його призначено на службу в Міністерство внутрішніх справ у техніко-будівельний комітет, а в жовтні призначено молодшим інженером Могильовського губернського правління. Коли він служив тут, його підвищено до звання інженера-архітектора. В 1874 р. Олександр Григорович перейшов на посаду молодшого архітектора в Таврійську губернію (центр – місто Сімферополь), а в 1877 р. його призначено Подільським губернським архітектором на посаді якого перебував протягом шести років. Олександр Анкудинов проектував

у стильових формах неоренесансу і збудував у Кам'янці-Подільському богоугодний заклад і будинок для божевільних з удосконаленою системою вентиляції.

ВВЕДЕНСЬКИЙ Костянтин Олександрович – архітектор. Народився в 1851 р. Навчався у Віленській першій гімназії, а в 1867–1872 рр. в будівельному училищі в Санкт-Петербурзі та отримав фах архітектурного помічника, після чого вступив на службу молодшим інженером Гродненського губернського правління і разом із тим був міським архітектором у Брест-Литовську. З 1875 р. працював молодшим архітектором Подільського губернського відділення, а з 1877 р. помічних єпархіального архітектора. Працював в Кам'янці-Подільському до 1880 р. і побудував заміський будинок архієрея з церквою в неоросійському стилі, спроектував дерев'яні мости через річки Південний Буг у Вінниці, Русаву та Мурафу, будинок для арештованих внаслідок виroku мирових суддів у Брацлаві, під'їзне шосе від

Вінниці до станції Південно-Західної залізниці. З 1880 р. працює на посаді Архангельського губернського інженера, а з 1886 р. на посаді Мінського губернського інженера.

КАЗАКОВ Олександр Олександрович – архітектор. Народився в 1840 р. Протягом 1856-1864 рр. навчався в Петербурзькому Будівельному училищі, отримав звання архітекторського помічника і був призначений помічником архітектора в Ярославську губернську будівельну та дорожню комісію. Там же при скороченні комісії його зараховують до техніко-будівельного комітету Міністерства внутрішніх справ. З 1865 р. працює на посаді молодшого інженера, а з 1866 по 1871 р. молодшим архітектором відділення Подільського губернського правління. 1871 р. Олександра Олександровича переведено архітектором у будівельну та дорожню комісію в Томськ, де 1874 р. він помер у віці 34 років.

КАНАКОТІН Віктор Васильович – губернський архітектор. Народився 1865 р. Виховувався в Сергіївському реальному училищі, а потім в 1882-1887 рр. в інституті цивільних інженерів у Санкт-Петербурзі. Закінчивши курс 10 класу його зарахували до техніко-будівельного комітету і було відраджено у будівельний відділ при управлінні Іркутського генерал-губернатора. В 1890 р. працює молодшим інженером відділення у справах будівельної та дорожньої частини при Єнісейській губернській раді.

З 1895 по 1904 рр. працював Подільським губернським архітектором, а губернським інженером тоді був І.П. Калашников. В Кам'янці-Подільському ним в 1896-1901 рр. було побудовано відділення Державного банку російської імперії. Проект розробив Іван Калашников. В 1897-1901 рр. побудував Будинок Міської управи на кути вул. Шевченка і Соборної, в якому розташовано два корпуси коледжу будівництва, архітектури та дизайну.

КАЛАШНИКОВ Іван Петрович – інженер-архітектор, єпархіальний архітектор. Народився 24 жовтня (5 листопада за новим стилем) 1861 р. Первісну освіту здобув у Сергіївському реальному училищі в Пскові. 1880 р. закінчивши курс, вступив до Петербурзького будівельного училища. При випуску 1885 р. здобув звання цивільного інженера і право на чин X класу. Прослуживши деякий час при Міністерстві внутрішніх справ як відряджений до техніко-будівельного комітету. З 1886 р. працював молодшим інженером будівельного відділення Подільського губернського правління, в 1890-ті рр. – єпархіальний архітектор до 1894 р. З 1894 р. він перебував подільським губернським інженером.

Застосовував стильові форми неоренесансу, неobaroko неоросійського напрямку. Протягом 1886-1888 рр. ним були запроєктовані наступні об'єкти: 1) Розширення будинку жіночого єпархіального училища в Кам'янці-Подільському; 2) Олександро-Невський собор; 3) Державний банк; 4) Об'єднаний банк; 5) Подільська казенна палата; 6) Подільська духовна консисторія; 7) Духовне училище; 8) Технічне училище; 9) Лікарня людинолюбного товариства. Він закінчив побудову жіночого єпархіального училища в Тульчині Брацлавського повіту, закінчив побудову кам'яної церкви в селі Черепашинці Вінницького повіту, спорудив дерев'яний міст підкісної системи в Гайсині. У 1889-1890 роках спорудив дерев'яну церкву в селі Боришківці Кам'янецького повіту, а в 1891 році в селі Павлівка Вінницького повіту.

У квітні 1916 р. журнал «Зодчий» вмістив некролог, у якому сказано: «11 грудня 1915 року, після тривалої і тяжкої хвороби (рак горла), на 55-му році життя помер у Вінниці подільський губернський інженер Іван Петрович Калашников.

Чимало потрудився Іван Петрович і в земстві. При ньому було широко організовано і значною мірою здійснено в губернії спорудження шляхів сполучення: побудовані лікарні, школи та інші споруди. Іван Петрович Калашников брав також активну участь у громадському житті Кам'янця, перебуваючи тривалий час гласним Кам'янецької міської думи.

Серед усіх, хто знав його, покійний залишив про себе добру пам'ять як великий трудівник і чудова, чуйна людина». Як свідчить «Пам'ятна книжка Подільської губернії на 1911 рік», мешкав Іван Калашников у власному будинку на Пушкінській вулиці.

ОРЕХОВ Дмитро Васильович – інженер. Народився 1821 р. Виховувався в колишньому Архітекторському училищі, з якого 1843 р. переведений у Будівельне училище, і того ж року закінчив курс архітекторським помічником із правом на чин XIV класу. Наступного року призначено на службу в Орловську губернську будівельну та дорожню комісію, а потім послідовно обіймав посади: 1849 р. – орловського міського архітектора. 1858 р. – старшого міського архітектора там же і, нарешті, молодшого архітектора Орловської губернії.

В 1868 р. його призначають губернським архітектором у Кам'янець-Подільський, а в 1877 р. ви конаючим обов'язки Подільського інженера в зв'язку з призначенням губернським архітектором Онкудінова О.Г.

Орехов Д.В. вів нагляд за роботами при будівництві нового приміщення Маріїнської гімназії на Новому плані. 12 січня (за новим стилем – 24 січня) 1885 р. освячено приміщення Марійської гімназії. Головна наглядачка гімназії Ольга Петрова подарувала чудові рушники, виготовлені вихованками гімназії, преосвященному Іустину, подільському губернатору Віктору фон Валю та архітектору Дмитру Орехову.

ТУШИНСЬКИЙ Іван Костянтинович – цивільний інженер. Навчався у 1856-1862 рр., в Будівельному училищі у м. Санкт-Петербурзі, по закінченню якого направлений на службу в Подільську губернську будівельну та шляхову комісію.

ВЕРЖБНОВСЬКИЙ Єгор Іванович – архітектор. Після навчання у Петербурзькому Будівельному училищі в 1852-1861 рр. служив у Подільській губернській будівельній і шляховій комісії, а з 1862 р. – в Бессарабській комісії. З 1888 р. займався приватною практикою, використовуючи стильові форми неоренесансу і необароко.

ПАВЛОВ Василь Іванович – губернський архітектор. Народився в 1832 р. З 1867 р. навчався в Петербурзькому Будівельному училищі, в 1874 р. закінчив і отримав звання архітекторського помічника XII класу та призначено на посаду вологодського молодшого інженера. 1876 р. його призначено повітовим архітектором в Сувальській губернії, з 1881 р. в Островському повіті Ломжинської губернії (нині у складі Польщі), а з 1883 р. – молодшим архітектором в Мінській губернії, а наступного року у Воронежській губернії.

Подільським губернським В.Павлов працює з 1886 р. п'ять років. Обов'язки губернського інженера тоді виконував Д.В. Орехов, а молодшим інженером трудився теж відомий нам І.П. Калашников.

ТОКМАКОВ Костянтин Іванович – архітектор. Народився 1846 р. Виховувався в Будівельному училищі у 1868-1874 рр. Після закінчення курсу з правом на чин X класу його призначено молодшим інженером у Ковенське губернське будівельне відділення, а потім в 1880 р. молодшим архітектором у Подільській губернії. Прослужив тут три роки, далі – переведено на таку ж посаду в Псковську губернію. 1886 р. Костянтин Іванович вийшов у відставку.

КРИВЦОВ Яків Васильович – інженер. Народився в 1854 р. Закінчив в 1876 р. Будівельне училище, здобув право на чин XII класу і призначений молодшим інженером у Кам'янець-Подільський. В 1879 р. витримав випробування на право першого розряду та відряджений до Оренбурга для відновлення винищених пожежею казенних і громадських будівель, а з 1884 р. призначений рязанським губернським архітектором. Відтоді отримував багаторазові доручення з огляду будівельних робіт у різних містах Росії. Активно займався громадською діяльністю і дослужився до чину дійсного статського радника.

ПЕРНІЦ ОЛЕКСАНДР Володимирович – архітектор. Народився 1854 р. в Санкт-Петербурзі. Виховувався в Кронштадтській гімназії і, після закінчення курсу, 1872 р. вступив до Будівельного училища, звідки його випущено 1878 р. за першим розрядом. З 1879 р. Олександр Володимирович працює в Міністерстві внутрішніх справ в Санкт-Петербурзі. Того ж року відряджений у м. Оренбург для відновлення винищених пожежею будівель і призначений молодшим інженером у Подільське губернське правління, де і прослужив до 1886 р. За цей час Олександр Володимирович займався переважно ремонтом будівель, доріг і мостів, побудував дерев'яний міст із дамбами, до 150 сажнів завдовжки, в містечку Криве Озеро Балтського повіту. А також побудував п'ять дерев'яних і кам'яних церков та кілька приватних будинків (один з них пана Зайончевського) у місті Кам'янці-Подільському, у формах неоренесансу і неоросійського стильового напрямку.

В 1886 р. Олександра Володимировича призначено молодшим архітектором у місто Владимир Владимирської губернії, де, крім служби, займався ремонтними роботами і деякими перебудовами (будівля жіночої гімназії і будинок для душевно хворих), а в 1888 р. відкликано на посаду губернського архітектора в Уфу.

МАСЛЕННИКОВ Федір Олексійович – цивільний інженер. В 1895 р. працював молодшим архітектором у будівельному відділенні Подільського губернського правління.

САЗОНОВ Василь Васильович – губернський архітектор. Народився в 1850 р. У 1868 р. поступив і в 1873 р. закінчив Петербурзьке Будівельне училище зі званням архітекторського помічника і чином X класу.

Згодом у 1877 р. одержав звання інженера-архітектора. Працював в Нахичевані (на Дону) і Псковській губернії.

У 1883 р. був призначений губернським архітектором у Кам'янець-Подільський, а наступного року став епархіальним архітектором. Будівельна діяльність Василя Васильовича зосереджена була головним чином на будівництві церков у повітах Подільської губернії, виконував капітальний ремонт Проскурівського шосе та трудився над цивільними спорудами.

Працював у формах неоренесансу і неоросійського стильового напрямку і до 1888 р. збудував чимало споруд, серед яких: Павільйон при споруді богоугодних закладів у Кам'янці-Подільському, Мурована дзвіниця з брамою на кладовищі в Кам'янці-Подільському, Дерев'яна церква в с Кусиковці Кам'янецького повіту.

У 1886 р. Сазонов переведений губернським архітектором у місто Могилів і посаду цю займав по 1892 р. За час із 1887 до 1892 рр. він завідував тут будівництвом мостів, ремонтними роботами в казенних будівлях, а в даний час контролює будівництво в'язниці в Гомелі Могилевської губернії, а з 1894 р. – уже як губернський інженер цієї ж губернії.

З 1890 р. служив у Кам'янці-Подільському губернським архітектором будівельного відділення. Ремонтнував і перебудовував в'язниці, лікарні, громадські споруди, зводив мости, проектував церкви

ТРУБНИКОВ Іван Дормидонтович – губернський архітектор. Народився в 1857 р. Початкову освіту здобув у реальному училищі, звідки 1879 р. перейшов до Інституту цивільних інженерів у Санкт-Петербурзі. Закінчив курс по першому розряду 1884 р. Після виходу з інституту призначено молодшим інженером будівельного відділення Гродненського губернського правління, а через три роки там же призначено молодшим архітектором.

1890 р. Івана Трубникова переведено в місто Кам'янець-Подільський як губернського архітектора будівельного відділення де працював до 1892 р. З 1895 р. Трубников працює як губернським архітектором Калузької губернії.

Його діяльність полягала головним чином у ремонті та перебудові казенних будівель (в'язниці, казначейства, лікарні), спорудженні нових дерев'яних мостів, церковних споруд у декількох повітах Гродненської губернії та в складанні різних проектів.

БАЛЛОГ Мацей Йосипович – архітектор. Народився 24 лютого 1854 р. Він виховувався у Житомирській гімназії, звідки, закінчивши курс, вступив в 1877 р. в Будівельне училище. 1883 р. він здобув звання цивільного інженера з чином X класу. По закінченню був зарахований у технічно-будівельний комітет Міністерства внутрішніх справ. Далі був запрошений на посаду міського архітектора в Кам'янець-Подільський. У 1886-1887 рр. спроектував будинки для поміщиків у селах Острівчани і Голосків Кам'янецького повіту, а в 1890-1891 рр. – будинок для поміщика в селі Грушка Ямпільського повіту. В тих же 1890-1891 рр. Баллог також спроектував будинок для лікарні Імператорського людинолюбного товариства в Кам'янці-Подільському.

ФАВИЦЬКИЙ Павло Гаврилович – молодший архітектор Подільського губернського будівельного відділення у 1872 р. Відомо, що раніше він як помічник міського архітектора м. Томска, брав участь в розробці генерального плану цього міста і у зведенні Томського Свято-Троїцького кафедрального собору (1861 р.).

НЮХАЛОВ Северіян Васильович – губернський інженер. Народився 1844 р. Здобувши початкову освіту в Архангельській класичній гімназії, він 1860 р. вступив до Будівельного училища в Санкт-Петербурзі. 1865 р., після закінчення курсу зі званням архітекторського помічника і чином X класу. Після закінчення працює в Новгородській палаті державного майна, в Санкт-Петербурзькій-Варшавській залізниці. З 1874 р. протягом восьми років Северіян Васильович перебував на посаді Єнісейського губернського архітектора. З 1882 до 1890 рр. працює на різних посадах у Петрозаводській губернії.

З 1891 р. Северіян Васильович працює в Кам'янці-Подільському – губернським інженером Подільської губернії і біля 10 років займається будівництвом церков на Поділлі. Його наступником на посаді губернського інженера Поділля став уже відомий нам І.П. Калашников.

БОКОВ Василь Логінович – архітектор. Народився 1855 р. Початкову освіту здобув у Гатчинському Миколаївському сирітському інституті. В Інститут цивільних інженерів у Санкт-Петербурзі вступив в 1876 р. та закінчив курс в 1881 р. По закінченню працює у Вітебську, Харкові, у Сумах Харківської губернії, у Петрозаводську, в Архангельському будівельному відділенні, де побудував декілька мостів балочної системи в Харківській губернії; зробив капітальний ремонт кількох казенних будівель у Петрозаводську; там же побудував будинок начальника в'язниці, а в Архангельській губернії за його проектами споруджено дві церкви.

Коли в 1894 р. І.П. Калашников призначається подільським губернським інженером, Василя Бокова призначають на посаду молодшого інженера Подільського губернського правління, де він пропрацював недовго – до 1896 р.

Джерела та література

1. Адрес-календари Подольской губернии за 1846-1874 гг.
2. Барановський Г.В. Юбилейный сборник сведений о деятельности бывших воспитанников института гражданских инженеров (Строительного Училища) 1842-1892 гг. СПб., 1893.
3. Будзей О. Подільські архітектори Російської імперії // Подолянин. 10,17,24 листопада, 1,8,15,22 грудня 2017 р., 19 січня 2018 р.
4. Задорожнюк А.Б. Подільські архітектори XIX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т.4. С. 264-270.
5. Кондаков С. Н. Юбилейный справочник Императорской Академии художеств. 1764-1914. СПб.: Товарищество Р. Голике и А. Вильборг, 1915. Т. 2 (Часть биографическая). С. 370.
6. Подольские епархиальные ведомости. 1864. № 15. С.478.
7. Сикора Э.Ф. Лица Каменца-Подольского или те, кто творил историю “Цветка на камне”, кто оказывал влияние на его судьбу, а также те, кому повезло увидеть своими глазами это неповторимое чудо природы и творение человеческой фантазии. Х.: “Мьюкдрук”, 2010. 700 с.
8. Тимофієнко В. Цивільні інженери – будівничі подільських міст і сіл у період капіталізму // Духовні витоки Поділля: Творці історії краю: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (9-11 вересня 1994 р., м. Кам'янець-Подільський). Хмельницький, 1994. Ч.1. С.350-352.

Лариса Рудюк

м. Кам'янець-Подільський

ТЕХНІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ У СФЕРІ БЛАГОУСТРОЮ ЕПАРХІАЛЬНОГО АРХІТЕКТОРА ДМИТРА ОСВАЛЬДА

У статті висвітлюються питання, пов'язані з розвитком Кам'янця-Подільського у XIX ст., обслуговуванням побутових потреб мешканців міста, діяльністю епархіального архітектора Дмитра Освальда по удосконаленню санітарного очищення домоволодінь.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, «Міське положення», благоустрій, Дмитро Освальд, бочечна система.

1793 р., після другого поділу Польщі, Кам'янець-Подільський відійшов до Російської імперії та став центром Подільського намісництва, згодом губернії, і повіту. У ньому почали діяти державні та повітові установи – губернські правління та канцелярія, казенна палата, приказ громад, опіки, палати судів та інші, а також перебував військовий губернатор. На поч. XIX ст. місто стало осередком найбільшої (за кількістю парафій і віруючих) у Російській імперії єпархії – Подільсько-Брацлавської. Тут розмістилась резиденція православного єпископа і духовна семінарія. Відкривались нові навчальні і культурно-просвітницькі заклади. Окрім того, в першій пол. XIX ст., після приєднання Буковини і Бессарабії до Росії та зникнення воєнної небезпеки для Поділля, активізувалась підприємницька діяльність у місті. Все це сприяло притоку населення до міста і збільшенню кількості його мешканців, зокрема у 1790 р. тут мешкало 3,3 тис. осіб, у 1833 р. – 12,24 тис. осіб, у 1862 р. – 22,77 тис. осіб [10, с.16.].

Проте, розвиток міста стримувало його розташування на утвореному петлею каньйону р. Смотрич острові площею біля 120 га., що з'єднувався із передмістями лише Замковим мостом на вузькому пере-

шийку. Проектними планами 1842 р., 1861 р. передбачався ріст Кам'янця-Подільського на схід, але в повній мірі містобудівне освоєння лівобережжя і формування нової міської частини – «Нового плану» розпочалося після відкриття Новопланівського мосту в 1874 р. Але до цього часу чисельність населення у Старому місті лише зростала, тому вільні ділянки інтенсивно забудовувались, а існуюча забудова ущільнювалась.

В цей період гостро постало питання благоустрою, санітарії і забезпечення городян елементарними умовами для проживання. Кам'янець-Подільський, як і більшість міст Російської імперії, не був забезпечений інженерними мережами. До міста воду, часом неналежної якості, постачали публічні водовози бочками з річки або з позаміських криниць [10, с.8].

Але справжньою катастрофою для міста була погана організація збору і вивозу нечистот, яку виконували приватні асенізатори. Сучасники відмічали антисанітарію і сморід у місті [5, с.13-14; 8, с.11; 10, с.9-10]. На пошуки шляхів її розв'язання спрямовували свої зусилля члени Товариства Подільських лікарів. Зокрема, 15 березня 1864 р. на засіданні Товариства відомі подільські лікарі і громадські діячі Олександр Кремер та Юзеф Ролле представили доповідь «Кам'янець. Площі і вулиці, стоки та канали», де вказали на недосконалість міської системи видалення нечистот і запропонували використати досвід Лондона: прокласти міську каналізаційну мережу та обладнати будівлі ватер-клозетами. Однак, вони були свідомі того, що реалізація такого дороговартісного проекту у місті була малоімовірна на той час [10, с.11-15].

16 червня 1870 р. було прийнято «Міське положення» в рамках реформ місцевого самоврядування [2]. Цей документ став загальноросійським законодавчим актом, який надавав міському самоврядуванню більшої самостійності, визначав його статус, права і обов'язки, встановлював процедуру формування міських органів та їх діяльність, розглядав майнові і фінансові питання тощо. Розділом III Положення до компетенції міської думи були віднесені питання благоустрою міста, зокрема ст. 103 розглядала серед інших:

- порядок утримання у справності і чистоті вулиць, площ, мостових, тротуарів, мостів та гатей, а також стічних труб, каналів, ставків, колодязів, каналів та природних проток;
- чищення дворів, влаштування і чищення помийних ям та відхожих місць;
- запобіжні заходи проти псування води.

Але невеликі міські бюджети у перші пореформені часи не давали можливості повноцінно займатися покращенням комунальних послуг, у тому числі питанням утилізації міських відходів. Так, у Кам'янці-Подільському спеціальна міська служба – асенізаційний обоз, що займалась вивезенням нечистот, з'явилась лише на поч. ХХ ст., тому актуальність даного питання зберігалась тривалий час [4, с.206].

До пошуків шляхів її вирішення долучився архітектор Подільської єпархії Дмитро Миколайович Освальд, який у 1874 р. писав: «В місті Кам'янці ...навіть в казенних будівлях вигреби так погано влаштовані, що нечистоти просочуються в ґрунт і колодязі; в приватних будівлях вигребів, власне кажучи, зовсім не існує. Вивіз нечистот здійснюється у звичайних, притому незакритих бочках, так що по дорозі нечистоти виплескуються і розповсюджують сморід. Втім, мешканцями нерідко використовується ще більш примітивний спосіб: переважно під час дощу, заради економії, нечистоти з ретирад і помийних ям випускаються прямо на вулицю» [7, с.61].

Розуміючи, що впровадити на той час каналізаційну систему в Старому місті є неможливим через кам'янистий ґрунт, відсутність достатньої кількості води і чималу вартість реалізації проекту, Освальд зосередився на удосконаленні існуючої системи бочечного збору та утилізації відходів. За приклад архітектор взяв успішно функціонуючу тривалий час систему асенізації у м. Грац в Австрії.

Свої пропозиції він опублікував у статті «Бочечна система влаштування ретирад» в травневому (№5) випуску за 1874 р. щомісячного ілюстрованого журналу Імператорського Санкт-Петербурзького товариства архітекторів «Зодчий», який друкував матеріали з питань архітектури, будівництва, міського благоустрою та інше [7, с.61-62]. До неї він додав креслення трьох варіантів системи (іл. 1).

Архітектор запропонував влаштувати таку бочечну систему, яка б могла встановлюватись як в новозбудованих будівлях, так і в існуючих. На його думку, це не потребувало значних коштів, складних технічних рішень і значних площ. Крім, того в подальшому експлуатація цієї системи була б більш економна у порівнянні з очисткою ретирад.

Запропонована система складалась з накопичувальної бочки ємністю до 250-300 відер, яку встановлювали в апаратних камерах у підвалах, під сходовим маршем або під тротуаром, та спускних труб і воронок. Значну увагу він приділив деталям системи, завдяки яким вона мала забезпечувати надійну роботу і дотримання санітарних вимог. Зокрема, бочка мала бути міцна, герметична, стягнута металевими

обручами і обвуглена з середини. При транспортуванні наповненої бочки її кришка щільно закривалась за допомогою залізної обойми і клина. Воронка – металева або керамічна у вигляді усіченої піраміди. Нижній отвір воронки повинен щільно входити в отвір бочки, верхній – відповідати розмірам спускної труби, щілина між бочкою і воронкою – замазана глиною. Поверхня воронки і труб повинна бути осмолена, а шви – ретельно законопачені.

Дмитро Освальд визначив оптимальні розміри апаратної камери в залежності від кількості бочок і вимоги до її облаштування, зокрема обов'язкове влаштування вентиляції та використання дезінфікуючих засобів. З метою запобігання розповсюдженню неприємних запахів і просочуванню нечистот в ґрунт він радив влаштовувати у камері кам'яне склепіння, підлогу виконувати з асфальту або керамічних плит, щільно підганяти та обмазувати глиною дерев'яні дошки перегородок і чорнових підлог верхніх поверхів. Двері до камери повинні бути вертикальними, в площині стіни, а горизонтальні допускалися лише як виняток. Для витягування і заміни бочок пропонувалось використовувати лебідку.

Редакція журналу схвально відгукнулася про статтю і запропоновану систему, зазначивши: «Очищення міст від нечистот складає в даний час найбільш нагальну потребу місцевих управлінь і, звісно, чим раціональніше буде застосована система видалення міських нечистот ..., тим санітарний стан місцевості буде досконалішим» [7, с.62].

У 1884-1885 роках Кам'янець-Подільська міська дума прийняла «Обов'язкову постанову «Про очистку дворів, влаштування і чистку помийних ям та відхожих місць», у якій зобов'язала застосовувати бочечну систему, слідкувати за герметичністю бочок та регулярною обробкою дезінфікуючими засобами як самих бочок, так і місць їх розміщення [6, с.68-70]. Отже можна впевнено стверджувати, що пропозиції епархіального архітектора Дмитра Освальда щодо удосконалення системи збору і утилізації нечистот були враховані при прийнятті даної постанови та сприяли вирішенню питань благоустрою у місті.

Бібліографічна довідка

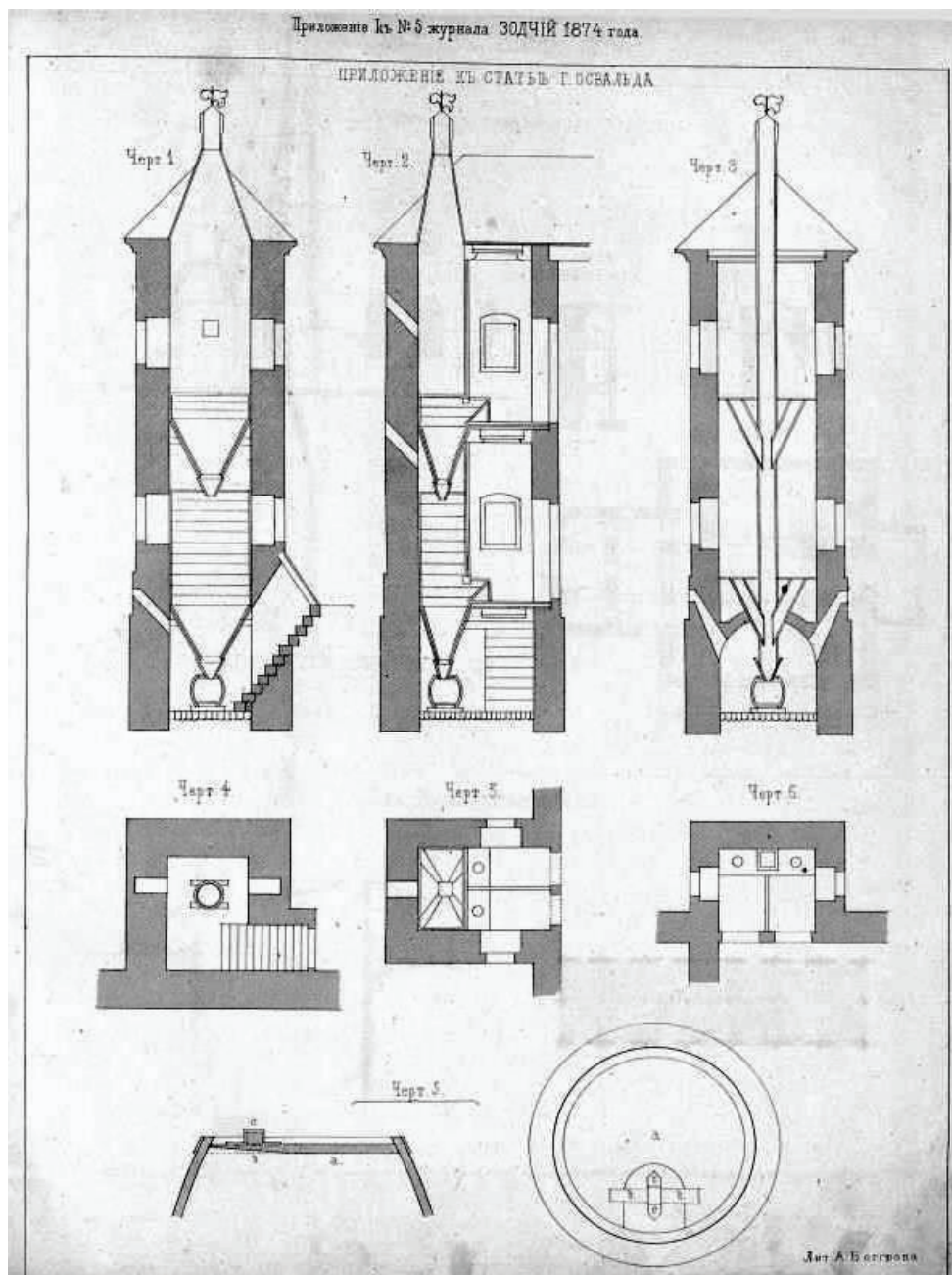
Дмитро Миколайович Освальд (1840-1891). Уродженець Тверської губернії, після навчання в 1859-1866 рр. у Будівельному училищі Головного управління шляхів сполучення і публічних будівель у м. Санкт-Петербурзі та нетривалої роботи помічником архітектора у Технічно-будівельному комітеті Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, був направлений на роботу до Будівельного відділення Подільського губернського правління. Але ця робота передбачала виконання більше адміністративно-контрольних функцій, аніж творчих, тому того ж 1866 р. Освальд переходить на посаду епархіального архітектора, де працює до 1877 р. За цей час на території Подільської губернії він збудував або перебудував майже 250 церков, як за власними, так і за зразковими проектами, використовуючи форми неоросійського та неовізантійського стилів напрямків. Самостійна архітектурна практика молодого архітектора розпочалась у 1867 р. із реконструкції костелу Діви Марії і св. Йосипа Обручника монастиря кармелітів у православний собор ікони Казанської Божої Матері, що завершилась у серпні 1878 р. За чималу проектну діяльність Дмитро Освальд отримав у травні 1873 р. звання інженера-архітектора. В червні 1875 р. разом з протоієреями Євгеном Струмінським, Симоном Карчевським і Мойсеєм Дороновичем приймав участь у розборі архівних документів консисторії. Ймовірно, Освальд як епархіальний архітектор здійснював відбір проектної документації. В 1876 р. він одружився з Марією Степанівною Лозинською, сестрою відомого російського лікаря і народовольця Костянтина Степановича Лозино-Лозинського. З 1878 р. до початку 1884 р. керував зведенням церков на території Варшавського генерал-губернаторства. Після повернення того ж року до Петербургу приймав участь у роботі Технічно-будівельної комісії Міністерства внутрішніх справ Російської імперії з розроблення нормативно-правових актів щодо церковних будівель. З лютого 1885 р. як казанський губернський архітектор займався розробкою генплану м. Казані. Пізніше працював на посаді губернського інженера у Будівельному відділенні Віленського губернського правління. У 1886 р. Дмитро Освальд повернувся до роботи у Міністерство і був відряджений виконробом на будівництво будинку божевільних неподалік Варшави, яке завершив незадовго до своєї смерті. За час своєї професійної діяльності збудував (за непідтвердженими даними) біля 420 храмів, з них 250 – у Подільській губернії, 70 – у Варшавському генерал-губернаторстві та 100 – у Казанській губернії [1; 9, с.95; 3, с.171].

Джерела та література :

1. Барановский Г.В. Юбилейный сборник сведений о деятельности бывших воспитанников Института гражданских инженеров (Строительного училища). 1842-1892. Издание Института гражданских инженеров. СПб.: Типо-Литография Н. Л. Пентковского, 1893. С.255-256.
2. Высочайше утвержденное Городовое положение 16 июня 1870 г. *Diletant. Media*. URL: <https://diletant.media/articles/38496989/> (дата доступу 10.06.2022).

3. Гайдарова Г.Н. Взаимодействие национальных культур в архитектуре Казани 1840-1910 годов: дис. на соиск. уч. степени канд.archit. Том.1: 18.00.01 / Московский archit. ин-т. Москва, 1986. 189 с.
4. Есюнін С.М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2015. 336 с., іл.
5. Подоль. Записки проезжего. Киев: типография И.А. Давиденко, 1866. 115 с.
6. Сборник действующих в г. Каменец-Подольске обязательных постановлений городской думы/ сост. Езерницкий А.А. Каменец-Подольск, типография Св. Троицкого Братства, 1915. 95 с.
7. Освальд Д. Бочечная система устройства ретирад (с чертежами). Зодчий. 1874. №5. С. 61-62.
8. Сементовский А.М. Каменец-Подольский. *Архив исторических и практических сведений, относящихся до России*. Кн. 4. СПб., 1862. С.1-78.
9. Старенький І.О. Діяльність подільського духовенства зі збереження архівної спадщини на території Поділля в другій половині XIX – на початку XX ст. *Краєзнавство*. 2013. №1. С.95-102.
10. Kremer Aleksander, Józef Rolle. Kamieniec. Place i ulice, kanały i ścieki. *Materyały do topografii lekarskiej i higieny Podola*. Część I. Warszawa: August Liefeldt, 1865. 45 s.

Додатки

Іл. 1. Додаток до випуску №5 за 1874 р. журналу «Зодчий». Креслення до статті Д. Освальда «Бочечна система влаштування ретирад»

БАТЬКО І СИН (Вінцент та Зигмунд Красінські)

Метою цього дослідження є показати міцний зв'язок між батьком та сином, попри прямо протилежні погляди на політичні і культурні процеси, які вирували в тогочасних реаліях. За завдання собі ставимо розглянути листування приватного характеру, що в найкращих своїх зразках має історико-культурне значення і проливає світло, як на розбіжності у поглядах, так і родинний зв'язок між непересічними особами, які не лише бували в Дунаївцях, але і були повноправними господарями нашого міста

Ключові слова: Красінський, Зигмунт, поет, Вінцент, генерал, епістолярна творчість, Міцкевич.

Коли у 1834 році померла Антоніна Красінська, власником Дунаєвець став її син Вінцент Красінський – воєвода Польського Королівства, французький, а згодом і російський, генерал та сенатор; ад'ютант російського царя Олександра I, який був одружений з Марією Радзивіл (30.09.1779 - 23.02.1822) [2].

У свою чергу, його син, Зигмунт Красінський є видатним поетом і драматургом, прозаїком. Це один із найвизначніших польських поетів епохи романтизму поряд з Адамом Міцкевичем та Юліушем Словацьким. Автор драми «Trydion» народився в Парижі 19.02.1812 р., тобто незадовго до походу Наполеона на росію. При хрещенні він отримав імена Наполеон Станіслав Адам Фелікс Зигмунт. Правда, батьки дитини швидко відмовилися від використання першого з цих імен через несподіваний поворот політичної ситуації. Однією з хрещених матерів (хресних батьків було дві пари) була Марія Валецька (Maria Walewska), коханка Наполеона I, яка також славилася своєю красою.

Наш інтерес викликав той факт, що на погляди і все життя польського поета [4, с. 507–508], найбільший вплив мав його батько, Вінцент Красінський – наполеонівський генерал, прихильник «табору класиків», а згодом вірний підданий російського царя. Незважаючи на бунт молодого поета, йому так і не вдалося звільнитися від впливу батька, який втручався як у його політичні погляди, так і в особисте життя (наприклад, він змусив одружитися (це сталося в Дрезно 26.VII.1843 р. з Елізою, уродженою Браніцькою (Elżbieta Franciszka hr. Branicka), 15.01.1820, Томашпіль – 15.05.1876, Краків), незважаючи на його любов до Дельфіни Потоцької). Під впливом батька Зигмунт не брав участі в Листопадовому повстанні 1830-1831 рр. та патріотичних виступах. Остракізований, тобто зневажений колегами, був змушений перервати навчання. Покинув батьківщину, щоб хоча б частково звільнитися від впливу батька і відтоді переважно перебував за кордоном: у Німеччині, Франції та Італії.

Зв'язок між батьком і сином, який виник у ранньому віці майбутнього поета, був пов'язаний з трагічними подіями в родинному колі. У 1822 році Зигмунт втратив матір. Мати майбутнього поета, Марія Красінська (Maria Urszula Krasinśka), – померла 12 квітня 1822 р. - досить рано, коли Зигмунду ледь виповнилось 10 років. Після похорону Марії Красінської, генерал Красінський разом із десятирічним сином вирушив у подорож до Дунаєвець, в маєтності своєї матері. Вінцент хотів, щоби його син вирвався з атмосфери хвороби дружини, яка тривала багато місяців і закінчилася драматичною розлукою та останнім благословенням матері сину, яка помирала. Ця подорож також мала певний символізм – період дитинства для Зигмунта закінчився і опіку над сином перебрав на себе батько. Він хотів поглибити знання свого сина про блискуче минуле їхнього роду в аурі Подільських краєвидів [5]. Десятирічний сирота переклав увесь свій душевний тягар на батька.

Традиційною проблемою біографії Красінського, – пише Марія Яніон (Maria Janion), – є велика справа його життя, яку зазвичай описують формулою «батько і син». Йдеться про величезний вплив генерала Вінцента Красінського на свого сина, який протягом усього життя був зачарований видатною індивідуальністю свого батька [...]. Йдеться передусім про позначення ідейного впливу генерала на Зигмунта, який виявився, зокрема, у нав'язуванні йому конкретної оцінки Листопадового повстання [10, с. XII].

Беручи до уваги факт постійних подорожей і відому епістоломанію автора комедії «Небожественної комедії» (Nie-Boska komedia), листи поета до батька є найвиразнішим свідченням стосунків між Зигмунтом та Вінцентом.

На початку доречно буде звернути увагу на постать самого батька. До речі, навчався Вінцент лише в приватному пансіоні у Львові, однак домігся високого становища дякуючи, не в останню чергу, своїм природним здібностям та пристрастю до читання.

Про особливість постаті батька свідчать наступні факти. Зі щедрої руки імператора Франції Вінцент отримував нагороди та відзнаки: у 1807 р. він отримав Хрест Почесного легіону, у 1811 р. – титул графа, а за участь у походах 1812–1813 рр. – послідовно чини бригадного і дивізійного генерала. Після поразки Наполеона і ще до повернення з Ельби цей відомий поклонник імператора змінив свої політичні бачення, переконавши себе (а потім і сина), що він здійснює патріотичний вчинок: сюди він привів царя з залишками польського війська і став найвірнішим підданим правителя Королівства Польського. Це не було забуте. Вже в 1815 році він отримав, цього разу від Олександра I, високу відзнаку – орден св. Анни, а в 1821 році – Орден Білого Орла. Виконував також функції першого маршалка сейму, заступника державного намісника, отримав чин генерала та сенатора-воеводи. Але перш за все, він домогся від російської влади підтвердження права власності на родові маєтки. Перебуваючи в особливій прихильності Петербурга (як колись Парижа), – громадська думка вважала його за колаборанта, – підтверджував цей факт своїми вчинками. Під час, т.з. парламентського суду над активістами Патріотичного товариства (Towarzystwo Patriotyczne), єдиний серед членів суддівської колегії польського сейму проголосував за суворе покарання; згодом він заборонив своєму синові брати участь у похороні голови цього суду – сенатора Белінського, що сильно позначилося на переживаннях і подальшій долі Зигмунта.

Окремою і надзвичайно драматичною для поета була поведінка батька під час Листопадового повстання. У відому ніч 29 листопада 1830 року Вінцент Красінський, генерал кавалерії, який командував польською кіннотою, перешкодив її переходу на бік повстанців. Він подав у відставку перед повсталим Тимчасовим урядом і, перевдягнувшись, через прусський кордон прорвався до Петербурга, пропонуючи послуги російському імператору (а водночас і «польському королю», коронованому у Варшаві 1829 р.), якого вважав законним правителем Польщі (з чим генералів син ніколи не мирився). Після повстання Вінцент Красінський служив членом Державної та Адміністративної ради і, правда недовго – намісником Королівства.

Життя Вінцента Красінського було майже повністю сповнене бажанням підняти і зміцнити велич власної родини; будучи в певному сенсі творцем або – як він волів називати – будівничим своєї влади, хотів підпорядкувати життя свого сина цій меті [3].

Листування з батьком 1828–1832 рр. є одним із найцікавіших висловлювань поета про події в країні, а також про внутрішні дилеми Зигмунта [8].

Звернемо ми увагу на стосунки між батьком і сином з точки зору погляду на творчість і діяльність Міцкевича і як це пов'язано із сильною суперечністю їхніх поглядів.

Листи романтиків, зокрема листи Красінського, перетворюються на щоденник, теоретико-літературні та філософські трактати. Будучи по суті приватними текстами, вони порушують цю конфіденційність, наче очікуючи на одержувача, поза адресатом.

Якщо дослідник і видавець величезної кореспонденції автора «Ірідіона» влучно підкреслив у Міцкевича – епістологафа, «огиду до всляких тем, які були модними на той час, будь-які схильності до самоаналізу почуттів або до створення літературної версії його власної біографії» [6 с.XI], а в Словацького – ментальну теорію листа-сповіді» [6, с.XII], то – спираючись на думки сучасників і нащадків, він назвав епістолографічну працю Красінського безцінним свідченням епохи, унікальний коментар до суспільно-політичних і літературних подій та власної творчості поета, надзвичайна панорама ідей, неповторний досвід світу й людей, нарешті – унікальна автобіографія в листах [6].

Коли ми починаємо аналізувати образ Міцкевича в епістолярній творчості Красінського, то одразу зауважимо, що спостереження про автора поеми «Дзяди» (Dziady) потраплять у сферу кожного з цих тематичних напрямків, хоча й не однаковою мірою. На момент знайомства з Міцкевичем він включений до блоку «подорожні репортажі»; пізніше вони становлять важливий предмет міркувань про питання літератури та мистецтва, або філософські чи соціально-політичні питання. Skorистаємося також зауваженнями Аліни Вітковської щодо специфіки епістолографії Красінського. Вона пише, між іншим:

[...] Його [Красінського] листування можна поділити на дві великі групи: сповідальні [...] та філософські [...] листи, часто набираючи характеру наукових дисертацій. [...] Адресати листів створюють своєрідну систему дзеркал, у яких Красінський відбивається та розглядає себе. З його боку, отже, це процес самотворення і водночас гра з іншими, психологічна, любовна, інтелектуальна, світоглядна і моральна гра. [...] Листи Красінського письменник свідомо трактує як літературу. [...] Водночас [...] вони виявляються надзвичайно романтичними, оскільки беруть участь у героїчному намірі переступити літературу та обмеження слова, часто вживані романтиками, вони намагаються досягти непізнанного [1, с. 594–597].

Шістнадцятирічний студент Варшавського університету із захопленням читав «Конрада Валленрода», щойно привезеного з Росії. Це був 1828 рік. У листі до батька від 26 березня (тобто лише через два

місяці після публікації поеми в Петербурзі у січні 1828 року) він писав із Варшави про «історичний роман з історії Литви та Пруссії» Міцкевича:

Мені здається, що в Польщі ще не було нічого подібного. Цей темний, похмурий характер, ця мстива зрада — все лякає серце, збурює розум, відносить душу до пекельних мрій. А які гарні вірші, яка сила, енергія, гармонія — все дихає жалем і смутком, жалем, який нам так личить [9, с. 31].

Ця влучна, а тоді така поодиноким рецензія у Варшаві (граф Вінцент мав зовсім інші погляди на цю поему!) — це вже внесок у самохарактеристику поглядів видатного романтика згодом. У своїй рецензії на французький переклад поеми Красінський писав про «Конрада Валленрода» як про «поетичний шедевр нашою мовою», наголошуючи на універсальності поетичного послання:

[...] високість думок і поглядів ставить її творця в ряд людей, які перестають бути виключною власністю своєї батьківщини, щоб стати частиною свого віку та його історії [11].

Скоро відбудеться зустріч з Міцкевичем. Це станеться влітку 1830 року, в Женеві, де Зигмунт продовжив навчання після закінчення Варшавського університету. Поетів познайомив обопільний друг, Антоні Едвард Одинець. Ось свідчення про цю зустріч, дане найближчій людині, тобто батькові:

11 серпня. Я був у Женеві і бачив Одиця, який познайомив мене з Міцкевичем, він прийняв мене дуже чемно, але був дуже блідий і слабкий, невеликого зросту, худорляве обличчя, але красиві, спокійні, меланхолійні риси. [...] Міцкевич — холодний, похмурий. Виявляється, він дуже здорова людина. Я думав зовсім навпаки. Іноді ми створюємо дивний образ людей, який руйнується після знайомства з ними [8, с. 181]. Отже, маємо перший опис вражень від знайомства з Міцкевичем, зроблений вісімнадцятирічним юнаком.

Ми також мали б доказ активного інтересу до поезії Міцкевича, якби повірили твердженням у листі до його батька від 2 лютого 1830 р., що в «Листі», поданому до друку в «Bibliothèque Universelle», написаний французькою мовою, який містить трактат з історії польської літератури, Красінський написав «переклад «Фариса» Міцкевича» [8, с. 99].

Знаючи думки про автора «Кримських сонетів», поширені Каєтаном Козьміаном, імовірно, в салоні генерала Вінцента Красінського та з його схвалення, пізніший автор «Іридiona» був приємно розчарований. Після спільної з автором «Дзяди» подорожі в Альпи він суттєво поглибив — знову ж у листі до батька — цю характеристику:

О! Які фальшиві судження були про нього (Міцкевича) у Варшаві. Має глибокі знання, володіє польською, французькою, італійською, німецькою, англійською, латинською та грецькою мовами. Він досконало знає європейську політику, історію, філософію, математику, хімію та фізику. У літературі, можливо, ніхто в Польщі не має стільки знань. [...] Судження дуже розумне, серйозне до речей. Відверто сумний і задумливий; зморшки на його тридцятилітньому чолі вже закарбувалися на його біді. Завжди спокійний, мовчазний, але видно по очах, що кинута іскра спалахне полум'ям, яке спить в грудях. Він здавався ідеалом вченої людини й справжнього генія [8, с. 187].

Тут варто додати, що судження вісімнадцятирічного юнака, який, зрештою, всього за кілька років подарує Європі одну з її найвидатніших драм, аж ніяк не є спонтанними; навпаки — це збалансовані думки, засновані на довшому аналізі та роздумах. Автор листів визнає, що знайомство з Міцкевичем було процесом, а не результатом швидкоплинних спостережень. Він зізнається батькові, що спочатку «хотів познайомитися з Міцкевичем ближче» [8, с. 14], і першим етапом цього пізнання було «спостереження за Міцкевичем» [8, с. 15]. Тут доречно навести такі слова:

[...] Товариство Міцкевича надзвичайно корисне. Я навчився від нього розсудливіших і безсторонніших речей цього світу, позбувся багатьох забобонів, упереджень та фальшивих уявлень, і це обов'язково матиме вплив на моє подальше життя, добрий і шляхетний вплив [8, с. 193].

Слід ще раз підкреслити, що такі категоричні й виражені висловлювання пізнішого «поета думки» в посланні до «любого батька» мають цінність смислової полеміки з прищепленими йому досі моделями поведінки.

Женевські зустрічі залишили глибшу характеристику Міцкевича, який уже був художником, ерудитом і просвітителем. Про свої розмови з Міцкевичем Зигмунт пише батькові не без полемічного натиску, знаючи консерватизм генерала та класицистичну огиду до романтизму:

Розмови, які я мав з ним, просвітили мене багато в чому щодо літератури та філософії. Нехай тато повірить, що я говорю не упереджено, а правду. Він — найосвіченіша людина, яку я коли-небудь бачив, людина, рівна європейській цивілізації, який на диво добре знає як примирити реальність сухого життя з найпіднесенішими ідеями поезії та ідеальної філософії, маючи найчистіші наміри та волю, і водночас широкий розум, що охоплює всі науки та мистецтва, чудове судження про політичні та наукові справи, непохитний розум у повсякденних справах, спокійний, тихий характер... Зустріч з ним принесла мені багато користі [8, с. 197-198].

Тоді Міцкевич стає моральним авторитетом в очах Красінського; Зигмунт переймає його судження про справи та людей, охоче посилається на його думку, наприклад, критикуючи снобізм, а якщо він сперечався з ним, то відзначав важливість його судження.

Іноді Міцкевич є також посередником у зав'язуванні цікавих нових знайомств Красінського. Саме він познайомив молодого Зигмунта з Шимоном Клюстином, росіянином антицарських поглядів. Красінський зазначив ці римські зустрічі в листі до свого батька:

Іноді відвідую і одного москвича Клюстина, який з мамою і сестрою; я з ним познайомився через Міцкевича, це людина, яка гідна бути з іншою нацією [8, с. 240].

У це коротке речення Зигмунт вносить характерні, і, мабуть, не дуже приємні для батька, антиросійські акценти.

Згодом, шляхи обох поетів розійшлися, їхні погляди поляризувалися. Але захоплення першим бардом стало постійною частиною культурної свідомості Зигмунта Красінського. Прочитуємо наприкінці цього дослідження фрагмент некрологу, хоча його адресатом був не батько поета, а інший представник старшої генерації – Адам Солтан, давній друг Зигмунта:

Пан Адам уже пішов від нас – від цієї новини у мене серце розірвалося. Він був для людей мого покоління і медом, і молоком, і жовчю, і духовною кров'ю. – Ми всі його. Він взяв нас на хвилі свого натхнення і кинув у світ. То був один зі стовпів, що тримали склепіння, зроблене не з брил, а з стількох живих і кривавих сердець – стовп був величезний, хоч і сам зруйнувався й упав у прірву, і все склепіння тепер має треміти, і плакати на його могилі краплями крові з ран сердець! Найбільшого барда не лише народу, а й усіх слов'янських племен уже немає в живих. Сумно - сумно – сумно [7, с. 617].

Аристократ із консервативними поглядами, мандрівник, що блукає по звивинах протистояння «любої батьківщини» й «любого батька», багато років перебував під впливом особистості Міцкевича, мав випробуваний погляд на велич Міцкевича як поета. Він був вище посередності тогочасного європейського письменства. У своїй творчості підкреслював самовідданість творця, яка зводиться зокрема до чесного пошуку істини. Він порівнював його місце в польській літературі із роллю Мікеланджело у світовій культурі. Красінський неодноразово, особливо в листах до Дельфіни Потоцької, цитував із пам'яті фрагменти текстів Міцкевича, надаючи їм рис афоризмів. Скільки разів доводилося йому з любов'ю гортати ці вірші, оскільки вони так глибоко врзалися в його свідомість!

Вплив Міцкевича – «доброго і благородного», і тому неохоче поміченому «улюбленим татом» – це важлива тема для творчого розвитку Красінського.

Після 1831 року Зигмунта постійно переслідували фізичні страждання: нервовий розлад, який посилювався різницею в переконаннях з батьком, для якого він був покірним сином, і постійна хвороба очей, яка загрожувала йому сліпотою, змушуючи надовго поринати у самотні думки в темряві кімнаті. З осені 1832 р. до весни 1833 р. він перебував у Петербурзі з батьком, який хотів переконати його служити при царському дворі, але той не пристав на прохання батька.

У листах до батька др. пол. 1930-х рр. відчувається глибокий песимізм, якесь усвідомлення змарнованої молодості. І тут варто підкреслити, що єдиною розрадою у важкі часи стає, як це не виглядає парадоксально, саме зв'язок із батьком, який останнім часом глумився над сином заборонами та диктаторським контролем його майбутнього. Ейфорія, а потім і розрада від знайомства з Йоанною Бобровою тривалого заспокоєння не приносять. Любов до батька продовжує бути домінуючою силою в житті Зигмунта, незважаючи на великі розбіжності у поглядах та їхні наслідки. Тому, ці міркування про стосунки між батьком і сином, засновані на аналізі, здавалося б, важливої проблеми тогочасної політичної та культурної свідомості, закінчимо прямим зізнанням у синівській любові:

Отже, якщо моя доля склалася так, що я ні в чому не покладаюся ні на свій розум, ні на вчинок, то я б міг покластися на свого батька усім серцем. Хочу, щоби він вірив у мою любов до нього, у те, що він у мене єдиний на світі – у ньому мій дім, у ньому вся моя сім'я, у ньому спогади про дитинство і обов'язок перед майбутнім. Я був би щасливий бути далеко від людей, далеко від світу, але з батьком[...]. Одне знаю, що люблю я тата, щиро і всією душею [9, с. 31].

Один із найбільших поетів польського романтизму [12], Зигмунт Красінський помер від туберкульозу 23 лютого 1859 року в Парижі [13]. Вінцент був для Зигмунта найвищим авторитетом протягом усього життя – поет пережив свого батька лише на три місяці. Труп був перевезений до Опіногури поблизу Цеханова (Ciechanów), історія якої переплітається з життям і творчістю одного з найбільших польських поетів. Тут зараз знаходиться музей романтизму (Muzeum Romantyzmu w Opinogórze), який збирає пам'ятні речі, пов'язані з історією родини Красінських, з особливим акцентом на Зигмунта Красінського.

Гробниці в усипальні родини Красінських під костелом в Опіногурі.

У 2008 році в Дунаївцях з'явилася вулиця Красінських. Міська рада своїм рішенням № 6-17/2008 від 22.04.2008 р. “з метою... відновлення історичної справедливості” перейменувала одну з центральних вулиць, на якій розташований колишній “палац Красінських”. Можливо, на цьому будинку, де тепер розташовується міський культурно-мистецький, просвітницький центр, доречно би виглядала меморіальна табличка про перебування тут великого польського поета. Не таємниця, що українсько-польські стосунки сповнені історичних травм і фантомних болів, але зараз ці стосунки налагоджуються, з'явився шанс залагодити й історичні суперечки. Були часи добрі й недобрі, але взаємини між двома народами залишали глибокий слід – у культурі, мові, традиціях. І збереглися людські стосунки, і здійснювалися переклади – Т. Шевченка на польську, А. Міцкевича – на українську. І віками поєднувала обидва народи спільна мета – позбутися зловісного гніту російського імперіалізму й шовінізму. Все за концепцією Єжи Гедройця – «Не може бути вільної Польщі без вільної України».

Результатом проведеної роботи є поглиблене розуміння того, що попри глибокий родинний зв'язок та теплими стосунками між батьком і сином, видатний польський поет і драматург Зигмунт Красінський зміг зберегти свою особистість та індивідуальність у поглядах. Висновком є те, що епістолографія може бути цінним джерелом історичних знань про погляди і переконання авторів листування.

Джерела та література:

1. A. Witkowska, R. Przybylski, *Romantyzm*, Warszawa 1997.
2. Aftanazy R. *Materialy do Dziejow Rezydencji*. – Warszawa, 1992. – Т. IXa: Dawne wojewodstwo Podolskie.
3. Ibidem.
4. Jerzy Sewer Dunin-Borkowski: *Almanach Błękitny*. Warszawa: 1908.
5. Muzeum Romantyzmu w Opinogórze, <https://www.facebook.com/Muzeum-Romantyzmu-w-Opinog%C3%B3rze-664990543571660>.
6. Z. Krasinski, *Listy*. Wybór, oprac. Z. Sudolski, Wrocław 1997.
7. Z. Krasinski, *Listy do Adama Sołtana*, oprac. i wstęp Z. Sudolski, Warszawa 1970.
8. Z. Krasinski, *Listy do ojca*, oprac. i wstęp S. Pigoń, Warszawa 1963. Zbiór zawiera 43 listy z lat 1828–1832 oraz jeden list ze stycznia 1836 r.
9. Z. Krasinski, *Listy do różnych adresatów*, t. I, zebrał, opracował i wstępem poprzedził Z. Sudolski, Warszawa 1991, s. 17–98 (83 listy).
10. Z. Krasinski, *Nie-Boska komedia*, wstęp M. Janion, Wrocław 1965.
11. Z. Krasinski, *Pisma*, Kraków 1912, t. 8, s. 202–208, wyd. J. Czubek (t. 1–8)].
12. Zygmunt Krasinski, [w:] Alina Witkowska, Ryszard Przybylski, *Romantyzm*, Warszawa: PWN, 2003, s. 402, ISBN 83-01-13848-3.
13. <https://wiadomosci.onet.pl/150-lat-temu-zmarl-zygmunt-krasinski/zxv8v>.

МЕДИКИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО 1920-х РОКІВ, ОТОЛАРИНГОЛОГ АБЛОВ І ЙОГО РОДИНА

У Кам'янець-Подільській міській лікарні завідувачем відділення хвороб вуха, горла та носа 35 років, у 1946-1981 рр., працював Євген Олександрович Ківільша (1917-1982) [99], [100], якому 20 вересня 1971 р. надано звання «Заслужений лікар Української РСР» [61]. А на початку 1920-х рр. лікарем із хвороб вуха, горла та носа (отоларингологом) у Кам'янці-Подільському служив Аблов. Про нього майже нічого не відомо. У цій статті зроблено спробу, використовуючи різні джерела, максимально, наскільки ці джерела дозволяють, повідати про лікаря Аблова. Також розповімо про його родину: батька та двох рідних братів, а також про медиків, які трудилися в Кам'янці-Подільському в 1920-і рр. разом із Абловим. По ходу розповіді виправлено деякі помилки в деяких виданнях.

Ключові слова: Аблов, отоларинголог, Кам'янець-Подільський, репресії, родина, медики.

Сучасні згадки в Кам'янці-Подільському про Аблова

Почнемо з Кам'янця-Подільського, з даних останньої чверті ХХ ст. Про лікаря Аблова згадав тодішній заступник головного лікаря Кам'янець-Подільської міської лікарні ім. В. І. Леніна, історик медицини краю **Євген Васильович Мазурик** (1925-2003). У статті «Головна лікарня міста», вміщеній 28 листопада 1987 р. в суботньому числі місцевої газети «Прапор Жовтня» (від 1991 р. – «Край Кам'янецький»), він писав про лікарню:

«Дух часу знайшов відображення у її назві. У 1920-х рр. вона стала називатися першою радянською лікарнею.

У зв'язку з голодом, епідемією тифу лікарня повністю перебудувалася на прийом інфекційних хворих, червоноармійців і хворих із невідкладною хірургічною та терапевтичною патологією. Багато сил і енергії на будівництво нової соціалістичної охорони здоров'я віддали лікарі Галицький, Боднар, Авербух, Біньковський, Аблов, Ціхоцький та інші» [98].

Євген Мазурик 1999 р. випустив у Кам'янці-Подільському книжку «Нариси про минуле та сьогодення медицини Кам'янця-Подільського та Хмельниччини». У ній він умістив російською мовою спогади тодішнього доцента Чернівецького медінституту Володимира Захаровича Тарасюка про Кам'янець-Подільську лікарню ім. Леніна. Тарасюк став працювати в цій лікарні з 1926 р. як лікар-стажер. У травні 1932 р. його призначили ординатором ЛОР-відділення лікарні в Кам'янці-Подільському, а з жовтня 1938 р. до липня 1941 р. він очолював це відділення [62]. 1952 р. Володимир Захарович захистив кандидатську дисертацію «Скривлення кісного відділу носової перегородки людини, його розвиток і форма» [146]. Як бачимо, Тарасюк, як і Аблов, був отоларингологом, тому свідчення Тарасюка про Аблова набувають особливої цінності. Володимир Захарович писав:

«Очну амбулаторію та стаціонарну допомогу надавав лікар Корженевський, той же характер роботи в галузі отоларингології проводив В. О. Аблов, спорадично користуючись ліжками хірургічного відділення» [62, с. 261].

У цих спогадах Володимир Тарасюк ще раз згадав Аблова:

«Лікар В. О. Аблов виконував, головним чином, невідкладні операції при мастоїдиті та внутрішньочерепних отогенних ускладненнях» [62, с. 262]. Мастоїдит – це гнійне запалення соскоподібного відростка скроневої кістки. Отогенні внутрішньочерепні ускладнення – це поширення інфекції з вуха в підболонокковий простір черепа.

Ось буквально і всі відомості про Аблова, виявлені нами в сучасних кам'янець-подільських публікаціях.

Список лікарів СРСР

Хто ж такий Аблов? Частково відповідь на це дає «Список медичних лікарів СРСР на 1 січня 1924 р.». Цей довідник видано в Москві 1925 р. Він повідомляє, що **Володимир Олександрович Аблов** народився 1871 р., медичну освіту здобув 1896 р., коли йому було 25 років, спеціалізувався на хворобах вуха, горла, носа (тобто, був отоларингологом), працював лікарем робітничої поліклініки в Кам'янці-Подільському [106, с. 221].

Як бачимо, довідник 1924 р. вказував, що Аблов був лікарем поліклініки, а не лікарні, як зазначав Євген Мазурик у статті «Головна лікарня міста». Очевидно, що на роботу в міську лікарню Аблов перейшов пізніше, бо Володимир Тарасюк, який із 1926 р. працював лікарем-стажером у лікарні, явно писав про Аблова як отоларинголога міської лікарні.

Колеги Аблова зі статті Мазурика

Розшифруємо й інших лікарів, колег Володимира Аблова, яких згадував Євген Мазурик у статті «Головна лікарня міста». Для цього скористуємося вказаним довідником «Список медичних лікарів СРСР на 1 січня 1924 р.», а також довідником «Російський медичний список, виданий управлінням головного лікарського інспектора Міністерства внутрішніх справ на 1916 р.» (дані, зібрані на 1 травня 1916 р.).

Олександр Васильович Галицький народився 1861 р., медичну освіту здобув 1888 р., коли йому було 27 років, спеціалізувався на внутрішніх хворобах, був лікарем міської лікарні в Кам'янці-Подільському [106, с. 322]. 1916 р. Галицький був статським радником (п'ята сходинка з 14 в Табелі про ранги), членом губернського земського управління в Кам'янці-Подільському [45, с. 99].

У Мазурика фігурує Боднар, насправді ж він Бондар. **Аврам Якович Бондар** народився 1872 р., медичну освіту здобув 1904 р., коли йому було 32 роки, спеціалізувався на внутрішніх хворобах, був лікарем робітничої амбулаторії в Кам'янці-Подільському [106, с. 277]. У довідникові 1916 р. вказано для Бондаря, що його по батькові було Янкельович (Якович), а сам він був земським лікарем у містечку Жванці Кам'янецького повіту Подільської губ. [45, с. 48]. Володимир Тарасюк писав, що Бондар завідував у Кам'янці-Подільському терапевтичним відділенням [62, с. 261]. Він зазначав: «Усі провідні лікарі того часу були досвідченими, висококваліфікованими та ерудованими фахівцями. Завідувач терапевтичного відділення Бондар користувався діагностичними методами Образцова, Яновського, Стражеска, виконував функції плевральної порожнини, парацентез черевної порожнини при асциті, пункційний дренаж при анасарці, широко користувався лабораторними методами дослідження» [62, с. 262].

Яків Мойсейович Авербух народився 1888 р., медичну освіту здобув 1914 р., коли йому було 26 років, був хірургом, працював лікарем першої лікарні в Кам'янці-Подільському [106, с. 223]. У довіднику 1916 р. його немає.

Володимир Тарасюк писав, що «хірургічним відділенням завідував Яків Мойсейович Авербух, він же займався рентгенологією» [62, с. 261]. У цих самих спогадах Тарасюк зазначав: «Завідувач хірургічного відділення Я. М. Авербух виконував апендектомії, січення грижі, операції при заворотах та інвагінаціях кишкового тракту, гастроентероанастомоз, операції черевної порожнини при прориві виразки шлунку та перитоніті, операцію зоба, ампутації кінцівок, екзартикуляції суглобів, операції остеомієліту трубчастих кісток, операцію Ольбі, операції при геморої та водянці яєчка та інші. Добре володів технікою ортопедичного втручання, лікування перелому кісток і вивихів суглобів, дотримуючись шкіл Вредена, Опеля, Кефера» [62, с. 262].

Біньковського немає в довідникові 1924 р., зате є дані про нього в довідникові 1916 р. **Віктор Миколайович Біньковський** (у довідникові 1916 р. друга літера в прізвищі лікаря «ять») народився 1844 р., медичну освіту здобув 1868 р., коли йому було 24 роки, був титулярним радником (дев'ятий клас у Табелі про ранги), акушером, працював у Кам'янці-Подільському [45, с. 67]. 1924 р. йому мало бути 80 років, тож до 1924 р. він або помер, або відійшов від лікарської практики, ось чому його немає у довідникові 1924 р..

Антон Антонович Ціхоцький народився 1855 р., медичну освіту здобув 1882 р., коли йому було 27 років, спеціалізувався на бактеріологічних хворобах і судовій медицині, працював судово-медичним експертом у Кам'янці-Подільському [106, с. 735]. У довідникові 1916 р. Ціхоцького вказано як хірурга, статського радника. Тоді він працював у Проскурові Подільської губ. як повітовий лікар [45, с. 516].

У спогадах Тарасюка

У Володимира Тарасюка згадано окуліста Корженевського [62, с. 261]. Напевне, це **Сергій Євгенович Корженевський**, який народився 1870 р., медичну освіту здобув 1895 р., коли йому було 25 років, спеціалізувався на хірургії та хворобах очей, тоді (1924 р.) працював заводським лікарем в Одесі [106, с. 457]. У довідникові 1916 р. вказано, що Корженевський народився не 1870, а 1871 р., був надвірним радником (сьомий клас), працював заводським лікарем Терновської копальні Верхньодніпровського повіту Катеринославської губ. [45, с. 235].

Тарасюк також згадав гінеколога Л. С. Діккера [62, с. 262]. Довідник 1924 року повідомив, що **Лев Соломонович Діккер** народився 1880 року, медичну освіту здобув 1912 року, коли йому було 32 роки, був

фахівцем із жіночих хвороб і акушерства, працював 1924 р. лікарем поліклініки Кам'янця-Подільського [106, с. 369]. Довідник 1916 р. сповіщав, що Лев Зсльмович Дікер (змінено по батькові, в прізвищі одна літера «к») працював тоді громадським лікарем у колонії Петровка Катеринославської губернії [45, с. 149]. Те саме сповіщає й довідник 1914 р. [44, с. 147].

Бер Баракер

Володимир Тарасюк зазначив, що інфекційним відділенням у Кам'янці-Подільському в 1920-х роках завідував Б. Й. Баракер [62, с. 261]. Про Баракера не згадано в довідниках 1916 та 1924 рр. Проте є стаття про нього «Своє життя – людям» в книжці історика медицини Євгена Мазурика. Отже, **Бер Ілліч Баракер** народився 1886 р. в Кам'янці-Подільському, 1910 р. закінчив гімназію в Одесі, вступив на медичний факультет університету в Мюнхені, 1915 р. здобув звання лікаря в університеті в Юр'єві (нині Тарту). Він працював лікарем-інтерном у Київській єврейській лікарні, з початку 1917 р. – земським лікарем у Городку на Поділлі. З квітня 1924 р. був завідувачем інфекційного відділення в міській лікарні Кам'янця-Подільського. Помер Бер Баракер 1968 р. [102].

Із роком смерті Бера Баракера Євген Мазурик помилився. Насправді, як свідчать два співчуття в місцевій газеті «Прапор Жовтня», Бер Баракер помер у вересні 1976 р. Перше з них каже: «*Міський відділ охорони здоров'я, міськом профспілки медичних працівників, науково-медичне товариство міста та колектив медпрацівників лікарні імені В. І. Леніна глибоко сумують з приводу смерті лікаря Баракера Бориса Ілліча та висловлюють співчуття сім'ї та рідним покійного*». Єврейське ім'я Бер звучить українською як Борис. Друге співчуття адресовано синові покійного – викладачеві Кам'янець-Подільського індустріального технікуму Зигмунду Борисовичу Баракеру [141].

Трохи раніше, 19 грудня 1964 р., «Прапор Жовтня» у статті «П'ятдесят років в строю» сповістив, що найстарішого лікаря міста Бориса Ілліча Баракера провели на заслужений відпочинок [156].

Підтвердження того, що Бер Баракер учився на медичному факультеті університету Мюнхена, народився в Кам'янці-Подільському й закінчив гімназію маємо в німецькомовній книжці про персональний склад викладачів і студентів Мюнхенського університету Людвіга-Максиміліана за літнє півріччя 1914 р., що побачила світ того ж 1914 р. у Мюнхені [166].

Ще трохи про лікарів у Євгена Мазурика

Пишучи про лікарів першої радянської лікарні в Кам'янці-Подільському, Євген Мазурик ужив вислів «та інші». Довідник «Список медичних лікарів СРСР на 1 січня 1924 р.» подає, що лікарем першої радянської лікарні в Кам'янці-Подільському працював **Яків Сигізмундович Кіршман**. Він народився 1877 р., медичну освіту здобув 1903 р., коли йому було 26 років, спеціалізувався на хворобах очей [106, с. 440]. Довідник 1916 р. каже, що тоді лікар Кіршман мав вільну практику в Архангельську [45, с. 216].

У нарисі «Кам'янець-Подільська міська лікарня (до 1987 р.)» Євген Мазурик, пишучи про лікарів початку 1920-х рр. у Кам'янці-Подільському, згадує також Я. Гольдентрестера [101, с. 16]. У довіднику 1924 р. фігурує Яків Леопольдович Гольдентрейстер (у прізвищі з'явилася додаткова літера «й»). Він народився 1864 р., медичну освіту здобув 1890 р., коли йому було 26 років, спеціалізувався на внутрішніх та дитячих хворобах, працював у Кам'янці-Подільському лікарем робітничої медицини [106, с. 343]. Довідник 1916 р. подає прізвище лікаря без «й» (як у Мазурика), його ім'я та по батькові вказано так, як заведено в іудеїв. Отже, **Янкель Ліпович Гольдентрестер** народився 1864 р., медичну освіту здобув 1890 р., був титулярним радником, працював у Кам'янці-Подільському ординатором губернської земської лікарні та лікарем духовного училища [45, с. 121].

Ще про отоларингологів 1920-х рр. у Кам'янці-Подільському

У 1920-х рр. у Кам'янці-Подільському був ще один отоларинголог. Це **Юлій Юлійович Веланд**. Щоправда, він працював лікарем Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (нині Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка). Довідник 1924 р. каже, що Веланд медичну освіту здобув 1897 р., спеціалізувався на хворобах вуха, горла та носа [106, с. 301]. Оскільки не вказано, коли Юлій Юлійович народився, а в інших, дореволюційних, довідниках його не згадано, то, напевне, 1897 р. – це рік його народження, а медичну освіту він здобув після 1917 р.

Як писав Володимир Тарасюк, 1927 р. як отоларинголог у Кам'янці-Подільському став працювати **Микита Степанович Онупрієнко**, котрий пізніше був доцентом кафедри ЛОР у Київському медичному інституті [62, с. 262] (нині Національний медичний університет ім. Олександра Богомольця). Євген Мазурик у тій самій книжці подає його прізвище не через «у», а через «о»: Онопрієнко [101, с. 19]. Тут

мав рацію Мазурик. 1951 року в Києві Микита Онопрієнко захистив кандидатську дисертацію «Отити та антрити у дітей при розладах харчування» [111].

На думку Тарасюка, Онопрієнко *«по суті справи, є першим організатором широкої отоларингологічної допомоги на Поділлі. При ньому спочатку використовувалися ліжка при хірургічному відділенні, а пізніше відкрили ЛОР-відділення на 15-20 ліжок в одному приміщенні з очним відділенням, яким завідував лікар Бінковський»* [62, с. 262]. Вказаний Тарасюком лікар Бінковський не є згаданим нами у попередньому розділі Віктором Миколайовичем Бінковським. Євген Мазурик наводить ініціали вказаного Тарасюком лікаря Бінковського: «П. І.» [101, с. 19].

Можна зробити висновок, що **саме 1927 р. лікар-отоларинголог Аблов покинув Кам'янець-Подільський**. Цей висновок базується на тому, що Володимир Тарасюк працював з грудня 1927 р. до червня 1930 р. при робітничій поліклініці в Дунаївцях, а в червні 1930 р. його перевели в Кам'янець-Подільський на посаду лікаря-отоларинголога при центральній робітничій поліклініці та дитячому диспансері [62, с. 262—263], проте Аблова за цей період (1927—1930 рр.) Володимир Захарович, будучи сам фахівцем з отоларингології, ні разу не згадав, а навпаки: вказав, що з 1927 р. отоларингологом у Кам'янці-Подільському став працювати Микита Степанович Онопрієнко.

Жінки-лікарі в Кам'янці-Подільському

У довідникові 1924 р. «Список медичних лікарів СРСР» є дані і про жінок-лікарів, які працювали в Кам'янці-Подільському. Таких нами виявлено шість. Із них дві служили в першій радянській лікарні. Це Северина Блейдорн і Надія Нікольська-Ржевська [80, с. 20 і 126].

Северина Йосипівна Блейдорн народилася 1882 року, медичну освіту здобула 1913 року, коли їй був 31 рік, була фахівцем із внутрішніх хвороб [80, с. 20]. Є Северина Йосипівна і в довідникові 1916 р. Тоді вона працювала земським лікарем у містечку Чернівці Ямпільського повіту Подільської губернії [45, с. 575].

Надія Яківна Нікольська-Ржевська народилася 1885 року, медичну освіту здобула 1913 року, коли їй було 28 років, була фахівцем із акушерства та жіночих хвороб [80, с. 126]. Є Надія Яківна і довідникові 1916 року. Там її вказано фахівцем із жіночих хвороб, акушерства та хірургії. Тоді вона працювала лікарем вільної практики в Архангельську [45, с. 628]. Володимир Тарасюк, який з 1926 р. був лікарем-стажером у Кам'янець-Подільській лікарні, писав, що Н. Я. Нікольська була тут завідувачкою гінекологічного відділення [62, с. 261].

Володимир Тарасюк писав: *«Гінекологи Н. Я. Нікольська та Л. С. Діккер проводили операцію Вертгейма, кісти придатків, ампутації матки, кесарів розтин, операції при позаматковій вагітності, опущеннях матки та інші, надавали акушерську допомогу при неправильних пологах, не кажучи про втручання при маткових кровотечах. абразії матки»* [62, с. 262]. Операція Вертгейма – це хірургічне втручання при ракові шийки та тіла матки.

Районним лікарем у Кам'янці-Подільському працювала **Віра Самуїлівна Акбройт-Рехтер**. Вона народилася 1894 р., медичну освіту здобула 1916 р., коли їй було 22 роки, була фахівцем із внутрішніх хвороб [80, с. 5]. Напевне, її на два роки старшою рідною сестрою була **Анна Самійлівна Акбройт**, яка працювала в Одесі. Вона народилася 1892 р., медичну освіту здобула 1915 р., коли їй було 23 роки, була хірургом [80, с. 5]. Можна припустити, що молодша сестра вийшла заміж за Рехтера. Справді, Шимон Фатович Рехтер був лікарем Південно-Західної залізниці в Подільській губернії, народився 1881 р., медичну освіту здобув 1913 р., коли йому було 32 роки, був фахівцем із заразних хвороб [106, с. 619]. Він цілком міг бути чоловіком Віри Акбройт-Рехтер.

Головні лікарі лікарні в Кам'янці-Подільському

Володимир Тарасюк писав, що головним лікарем лікарні в Кам'янці-Подільському був Яків Герасимович Епштейн, який працював одночасно в хірургічному відділенні [62, с. 261]. Справді, довідник 1924 р. подає його. **Яків Герасимович Епштейн** народився 1886 р., медичну освіту здобув 1915 р., коли йому було 29 років, був фахівцем із хірургії. Він 1924 р. працював дільничним лікарем у містечку Чемерівцях Подільської губ. [106, с. 775]. Володимир Аблов працював саме при ньому, коли Яків Епштейн був головним лікарем.

Євген Мазурик у нарисі «Кам'янець-Подільська міська лікарня (до 1987 р.)» писав про початок 1920-х рр. у Кам'янці-Подільському: *«Головний лікар А. В. Галицький, працюючи в неймовірно важких умовах, помер на своєму посту»* [101, с. 16]. Це **Олександр Васильович Галицький**, про якого ми вже розповідали. Перший ініціал «А» у нарисі Мазурика варто розуміти як ім'я лікаря російською мовою: «Александр» [101,

с. 16]. Очевидно, що Аблов починав свою працю отоларингологом у Кам'янці-Подільському, коли головним лікарем лікарні був Галицький. Тарасюк, працюючи лікарем-стажером з 1926 р., Галицького вже не застав, бо той помер, тому й не згадав про нього зовсім [62].

Окружний відділ охорони здоров'я в Кам'янці-Подільському

Постановою Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) від 7 березня 1923 р. в Україні запроваджено новий адміністративно-територіальний поділ. Ліквідовано повіти та волості, натомість створено округи та райони. Зокрема, створено Кам'янецький (чи Кам'янець-Подільський) округ із центром у місті Кам'янці-Подільському (офіційно місто називалося Кам'янець-Подільськ) у складі 17 районів. Серед цих районів був і Довжоцький із центром у селі Довжок [147, с. 17].

Адресна та довідкова книжка «Вся Україна» на 1924-25 рр. свідчить, що тоді завідувачем Кам'янець-Подільського окружного відділу охорони здоров'я був товариш Фаст [22, стовпець 610]. Наступна адресна та довідкова книжка «Вся Україна та Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка» на 1926 р. показує, що в Кам'янецькому окрузі інспектуру охорони здоров'я очолював А. Ф. Фаст [23, ст. 461].

Адресно-довідкова книжка «Вся Україна» на 1926-27 рр. указує, що Кам'янець-Подільська окружна інспектура охорони здоров'я розташовувалася на вул. Шевченка, 36 (там, де й Кам'янець-Подільський окружний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Сучасна адреса будинку – Шевченка, 26). У книжці наведено прізвища восьми членів цієї інспектури, яку очолював А. Ф. Фаст. До окружної інспектури також входили інспектори: лікувальної частини І. В. Левітан, санітарно-епідеміологічний В. С. Середович, охорони материнства та дитинства М. І. Головастикова, охорони здоров'я дітей І. З. Раппопорт, судової медицини А. А. Ціхоцький і фармацевтичного відділу М. Г. Рубін. Секретарем інспектури був П. В. Чугаєв [24, ст. 302].

І. В. Левітан – це, згідно з довідником 1924 р., **Ілля Веніамінович Левітан**, який народився 1886 р., медичну освіту здобув 1914 р., коли йому було 24 роки, був хірургом, працював дільничним лікарем у районному центрі Оринині поблизу Кам'янця-Подільського [106, с. 491].

В. С. Середович – це **Володимир Семенович Середович**, який народився 1886 р., медичну освіту здобув 1912 р., коли йому було 26 років, був фахівцем з епідеміології, працював санітарним лікарем в Кам'янці-Подільському [106, с. 648]. Довідник 1916 р. подає, що Володимир Семенович служив молодшим лікарем 13-го Сибірського стрілецького полку в Піщанці Забайкальської губ. [45, с. 432].

І. З. Раппопорт – це швидше за все Ісак Захарович Раппопорт (у довідникові 1924 р. прізвище лікаря подано з одним «п»), який народився 1889 р., медичну освіту здобув 1914 р., коли йому було 25 років, був фахівцем із внутрішніх і венеричних хвороб, працював 1924 р. дільничним лікарем у містечку Маринське Чернігівської губернії [106, с. 615].

А. А. Ціхоцький – це **Антон Антонович Ціхоцький**, про якого ми розповіли в розділі «Колеги Аблова зі статті Мазурика».

Проте в змінах, що відбулися за час друкування книжки, вказано, що завідувала Кам'янець-Подільською окружною інспектурою охорони здоров'я вже П. М. Косіт [24, зміни на початку книжки].

В адресній та довідковій книжці «Вся Україна та Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка» на 1927-1928 рр. (третій рік видання) вказано, що завідує окружним відділом охорони здоров'я та сама П. М. Косіт. Правда, змінилася адреса відділу: вул. Пушкінська, 8 [25, стовпець 553]. Наступна книжка на 1929 р. (четвертий рік видання) показує П. М. Косіт на тій же посаді. Але знову змінилася адреса відділу: вул. Шевченка, 20 [26, стовпець 390].

Довідник лікарів СРСР на 1924 р. дозволяє нам більше довідатися, хто такий А. Ф. Фаст. Це **Альфред Фердинандович Фаст**, який народився 1891 р., медичну освіту здобув 1915 р., коли йому було 24 роки, спеціалізувався на венеричних хворобах. Довідник 1924 р. повідомляє, що тоді Фаст був заступником завідувача губернського відділу охорони здоров'я в Чернігові [106, с. 708].

10-13 квітня 1925 р. відбувся другий окружний з'їзд Рад Кам'яниччини. На ньому Фаста обрано до окружного виконавчого комітету (ОВК). 13 квітня відбулося організаційне засідання ОВК, на якому обрано президію ОВК із дев'яти осіб і двох кандидатів до них. Фаст став кандидатом. Того ж дня його знову затвердили завідувачем відділу: інспектором охорони здоров'я [137].

Хто така П. М. Косіт? Відповідь на це запитання є у спогадах Володимира Тарасюка. Він писав про 1926 рік: «Тоді відділом охорони здоров'я завідувала **Параскева Макарівна Косіт**. Її було висунуто з робітників. Не будучи лікарем, вона чудово керувала охороною здоров'я, близько стикалася з роботою міської лікарні» [62, с. 261].

Володимир Аблов працював у Кам'янці-Подільському, коли тут окружний відділ охорони здоров'я очолювали спочатку Альфред Фаст, а потім Параскева Косіт.

Реабілітовані історією

Значно більшу інформацію про Аблова подає перша книжка довідника «Реабілітовані історією. Донецька область», що побачила світ 2004 р. в Донецьку (всього випущено 27 томів, присвячених кожній області, Автономній Республіці Крим і містам Києву та Севастополю). Там сказано, що **безпартійний росіянин Володимир Олександрович Аблов** народився 1871 р. в с. Приют Балашовського повіту Саратовської губ., закінчив академію. Він був лікарем центральної поліклініки, мешкав у місті Краматорську на проспекті Жовтневому в будинку №163, квартирі 4.

Аблова заарештовано 3 серпня 1937 р. й засуджено 13 вересня 1937 р. Особливою нарадою при Народному комісаріаті внутрішніх справ (НКВС) СРСР до розстрілу. Вирок приведено до виконання 23 вересня 1937 р. в місті Донецьку (тоді – Сталіно), але місце поховання Аблова не вказано. Його реабілітовано 7 березня 1958 р. [139].

Великий терор

У Варшаві та Києві видано багатотомник «Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст.» з підзаголовком «Невідомі документи з архівів спеціальних служб». У першій частині восьмого тому цього видання, яка має заголовок «Великий терор. Польська операція 1937-1938» і яка побачила світ 2010 р., є, зокрема, матеріали про лікаря Аблова.

У документі НКВС від 8 серпня 1937 р. (вказівка народного комісара внутрішніх справ УРСР Ізраїля Леплевського начальнику УНКВС у Донецькій області Давиду Соколинському про негайний арешт осіб, які проходили за агентурними справами щодо поляків) сказано, що додатково до № 46299 від 4 серпня цього 1937 р. негайно потрібно заарештувати тих, хто проходить в агентурних справах щодо поляків. Серед указаних 48 осіб **ми бачимо від номером 23 Аблова Володимира Олександровича**. Дано вказівку провести ретельне слідство, повністю розкрити шпигунсько-диверсійну діяльність заарештованих і виявити всі їхні шпигунські зв'язки [126, с. 200].

У документі НКВС від 5 вересня 1937 р. (телефонограмі Ізраїля Леплевського до НКВС СРСР про результати роботи щодо «польської операції») сказано, що заарештований у Краматорську **лікар Аблов** визнав із шпигунською метою зв'язок із Київським польським консульством та у причетності до «ПОВ» («Польської організації військової») з 1927 р.. Завербовано Аблова у Кам'янці-Подільську ксьондзом Любчинським [126, с. 502].

Дамо довідку про останнього з названих. **Фелікс Любчинський** народився 1886 р., був випускником Житомирської духовної семінарії. Він був вікарієм костелу святого Олександра у Києві, адміністратором парафії в Ялтушкові, настоятелем костелів у Куні та Гайсині. Любчинського багато разів заарештовували. Його 1922 р. засуджено до вищої міри покарання, пізніше заміненої на два роки позбавлення волі. З 1923 р. Любчинський був настоятелем кафедри у Кам'янці-Подільському. 14 квітня 1927 р. його заарештовано ДПУ УСРР (Державним політичним управлінням Української Соціалістичної Радянської Республіки) та вивезено до Москви. За ухвалою Колегії ОДПУ СРСР від 21 серпня 1928 р. Любчинського засуджено до 10 років позбавлення волі та заслано на Соловки. Він помер у табірному шпиталі 17 листопада 1931 р. [126, с. 502].

В іншому документі НКВС від 8 вересня 1937 р. (витяг із оперативного зведення НКВС УРСР № 20 про результати слідчої роботи щодо «польської операції» в окремих областях України) сказано: **Аблов показав**, що в Кам'янці-Подільському ним створено осередок «ПОВ», а після приїзду до Донбасу він зв'язався в Краматорську з польською диверсійною групою. За свідченнями Аблова, він проводив шпигунську роботу за завданнями польського консульства, з яким був безпосередньо пов'язаний. Аблов назвав низку польських агентів – учасників «ПОВ» на Краматорському машинобудівному заводі, зокрема юрисконсульта заводу Володимира Олександровича Шершеневича, якого заарештовано і який зізнався [126, с. 524, 526].

Навчання в академії

У Санкт-Петербурзі 1896 р. побачив світ «Щорічник Імператорської військово-медичної академії на 1895/96 навчальний рік». У ньому є список тих, хто навчався в цій академії в 1895/96 н. р. Відкривав цей список, якого розміщено за абеткою, **Володимир Олександрович Аблов**, котрий навчався на п'ятому курсі. Він православний, 1871 р. народження, народився в Саратовській губернії, 1891 р. вступив до ака-

демії, закінчив Саратовську гімназію, із дворян, із 1893 р. отримував стипендію з Військового відомства [140].

У роки навчання Аблова в Саратовській гімназії її директором був Василь Олександрович Боголюбов. Він народився близько 1847 р., перебував у чині статського радника з 19 червня 1883 р. 5 вересня 1884 р. його призначили директором Саратовської гімназії [58].

Про «деревню» Приют та батька лікаря

Оскільки Володимир Аблов походив із дворян, то заглянемо до дворянського адрес-календаря на 1897 р. У ньому фігурує єдиний дворянин із прізвищем «Аблов». Це **Олександр Петрович Аблов**. Він мешкав у селі Приют Казачкінської волості (центр – село Казачка) Балашовського повіту Саратовської губернії [77]. Нині Казачка – це село Калінінського району Саратовської області Російської Федерації. Очевидно, що Олександр Петрович Аблов – це батько лікаря Володимира Олександровича Аблова.

У Російській імперії російською мовою село без церкви називалося «деревней», а село із церквою – «селом» [78]. Село Приют не мало церкви, тобто було «деревней».

Як пише в статті «Казачка (Калінінський район)» російськомовна Вікіпедія, 1858 р. до Казачки з Александрівки перенесли дерев'яну Христоріздвяну церкву [54]. Напевно, в цій церкві в селі Казачка 1871 р. й **хрестили Володимира Олександровича Аблова**.

Заглянемо до списку населених місць Саратовської губернії за даними на 1859 р., коли до народження майбутнього лікаря Володимира Аблова залишалося ще 12 років. Власницька «деревня» Приют розташовувалася у Балашовському повіті Саратовської губернії. У повіті було два стани. Приют належав до другого стану, станова квартира була в селі Березівка. **Приют мав ще одну назву – Абловка, що свідчить, що його власником був Аблов**. Лежав Приют на річці Терсі. Від повітового міста Балашова було 52 версти, від станової квартири в Березівці – 25 верст. У Приюті було 10 дворів, мешкало 65 осіб, із них 35 осіб чоловічої та 30 осіб жіночої статі [133]. Як бачимо, «деревня» Приют була зовсім невеличкою.

Хутір Аблова

У книжці «Населені пункти Балашовського повіту 1901 р.» в Казачкінській волості **немає поселення Приют, але є хутір А. Аблова** («А» можна трактувати як «Александр»). Для нього вказано відстань від волосного правління – 13 верст, від свого дільничного лікаря – 8 верст, а відстань від найближчого поселення (це «деревня» Дмитрієвка) – одна верста. В хуторі Аблова на 1 січня 1901 р. було два двори, а мешканців, відповідно до Всеросійського перепису 1897 р., 14 осіб [108].

У Саратові 1912 р. видано «Довідкову книжку Саратовської єпархії». У ній у четвертому благочинні Балашовського повіту фігурує **хутір Аблова** як приписна «деревня» до слободи Кам'янки. У цій слободі є дерев'яна церква з такою ж дзвіницею, побудована 1861 р. Вона тепла, має один престол, висвячена в ім'я Пресвятої Трійці. До цієї церкви приписано чотири «деревни». Це Преображенка за 12 верст від слободи, знайома вже нам Дмитрієвка (6 верст), Ніколаєвка (8 верст) та хутір Аблова (4 версти). Слобода Кам'янка розташована від Саратова за 175 верст, а від повітового міста Балашова – за 55 верст [142].

Можливо, саме в церкві Пресвятої Трійці слободи Кам'янки хрестили Володимира Аблова, адже той народився 1871 р., а церкву в слободі зведено за десять років до того. Потрібні детальніші дослідження, які поки що ми не можемо провести.

Два продажі маєтку 1891 року

У № 52 «Вісника фінансів, промисловості та торгівлі» від 30 грудня 1890 р. сказано, що рада Державного дворянського земельного банку цією другою публікацією доводить до загального відома, що на підставі найвище затверджених 26 червня 1889 р. «Правил про порядок провадження стягнень із несправних позичальників», радою банку призначено продати маєтки. Торги буде проведено в Санкт-Петербурзі в приміщенні банку в березні 1891 р. з дванадцятої години дня до шостої години вечора. Серед маєтків указано і маєток при «деревне» Приют Балашовського повіту Саратовської губернії, що належить **Олександрові Петровичу Аблову**. Для Пензенської та Саратовської губерній торги назначено на 21 березня 1891 р. Маєток Приют мав 517 кв. десятин 942 кв. сажні. Розмір позички був 16 тис. 412 руб. 76 коп. Недоїмки та платежі, за невнесення яких маєток продавався, становили 471 руб. 40 коп. Суму, з якої повинен починатися торг, установлено в 16 тис. 577 руб. 4 коп. [138].

21 березня 1891 р. маєток у Приюті не було продано. Тому в додатку до № 21 «Вісника фінансів, промисловості та торгівлі» від 26 травня 1891 р. сказано, що рада того самого банку цією першою публікацією доводить до загального відома, що на підставі тих самих правил від 26 червня 1889 р. радою банку

призначено продати маєтки, зокрема і маєток при «деревне» Приют. Цього разу вказано, що маєток розташовано на річках Терсі та Гусівці. Нагадаємо, що власником маєтку був **Олександр Петрович Аблов**, тобто батько лікаря Володимира Олександровича Аблова, який 1891 р. вступив на перший курс академії у Санкт-Петербурзі. Розмір маєтку та позички вказано ті самі, що попереднього разу. Недоїмки та платежі, за невнесення яких маєток продавався, зросли. Тепер вони становили 504 руб. 87 коп. [128].

Терса – річка в Саратовській та Волгоградській областях Росії, права притока річки Медведиці (басейн Дону). Її довжина – 249 км [59].

Гусівка – річка в Саратовській області, притока Терси. Устя річки розташоване за 208 км на правому березі річки Терси. Довжина Гусівки становить 35 км [52].

Продаж іншого маєтку 1898 року

На цьому біди Аблова-старшого не закінчилися: **Олександр Петрович** фігурує в особливому додатку до № 40 «Вісника фінансів, промисловості та торгівлі» від 4 жовтня 1898 р. Тоді його син Володимир, як ми побачимо далі, працював у повітовому місті Звенигородці Київської губернії, а, можливо, вже перебрався в Шостку.

Та сама рада Державного дворянського земельного банку цією третьою публікацією доводила до загального відома, що 13 листопада 1898 р. при Саратовському відділенні Державного дворянського земельного банку, яке обслуговує Саратовську та Астраханську губернії, призначено продати маєтки. Серед указаних маєтків була і дача села Кузьмичівки Балашовського повіту в урочищі при річці Осинівка (правильно Осинівка), що належала **Олександру Аблову**. Розмір дачі – 147 кв. десятин 1200 кв. сажнів, що більше ніж втричі менше від Приюту. Розмір позики, враховуючи додаткові борги й особливий борг, становив 4 тис. 400 руб. Недоїмки та платежі, за невнесення яких маєток продавався, становили 101 руб. 97 коп., а решта недоїмок і платежів до дня торгу – 210 руб. 48 коп. Суму, з якої повинен починатися торг, встановлено в 4689 руб. 65 коп. [48].

Осинівка – річка в Саратовській області, притока Терси. Устя річки розташовано за 190 км на правому березі річки Терси. Довжина річки 18 км, площа водозбірного басейну 94,2 кв. км [55].

Оскільки річки Осинівка та Гусівка, як видно з мапи, розташовані поруч і невеличкі, то дача в селі та маєток у Приюті, які лежать на них, теж розміщені близько.

Оцінка земель

Агроном, неодмінний член Саратовського відділення Селянського поземельного банку Митрофан Никодимович Радашевич 1911 р. уклав книжку «Оцінки земель Саратовської губернії за даними Селянського поземельного банку за 1899-1908 рр. з додатком карти оціночних районів». У ній у Балашовському повіті фігурує три населені пункти з однаковіською назвою Приют. Це «деревня» та хутір у Казачкінській волості та сільце в Піщанській волості. Продавцем усіх трьох Приютів названо знайомого вже нам **Олександра Петровича Аблова**. Перші два Приюти купило Піщанське товариство, а третій – Селянський поземельний банк. Площа всієї землі «деревни» становила 147,5 десятини, зокрема, придатної землі було 145,21 десятини. Для хутору вся земля становить 102,47 десятини, а для сільця – 250 десятин, в обох населених пунктах уся земля придатна. Також наведемо оцінку в рублях за одну придатну десятину: для «деревни» – 88,72, для хутору – 131,26, для сільця – 125 руб. [115, с. 18 і 21].

Рідний брат лікаря Леонід

Як пише в статті «Казачка (Калінінський район)» російськомовна Вікіпедія, «1919 року на околицях Казачки йшли бої громадянської війни між «червоними» та «зеленими», ватажками останніх були балашовець Козлов та дворянин Аблов» [54]. Дворянин Аблов – це **Леонід Олександрович Аблов**. Про нього на сайті «Учасники Білого руху в Росії» сказано: «*Аблов Леонід Олександрович. Із дворян Балашовського повіту. Поручник. 1919 року – керівник «зелених» у своєму районі*» [150]. Правда, районів тоді ще не було, тут сайт помиляється, були повіти та волості. Очевидно, що Леонід Олександрович – це рідний брат лікаря Володимира Олександровича Аблова.

В «Адрес-календарі Саратовської губернії на 1898 рік» написано, що дворянин Леонід Олександрович Аблов був гласним повітового земського зібрання в Балашовському повіті [18, с. 359], а також членом повітової земської управи [18, с. 360], а його адрес вказано такий: «деревня» Приют Казачкінської волості [18, с. 432]. Адрес ще раз підтверджує, що Леонід і Володимир Аблови — рідні брати.

Леонід — член земської управи

Упродовж 7—12 жовтня 1897 р. проходило засідання чергового Балашовського повітового земського зібрання [81]. Серед 43 гласних цього зібрання ми бачимо й Леоніда Олександровича Аблова, який відвідав усі 11 засідань (ранкові та вечірні) [81, с. I (латинське число)].

На ранковому засіданні 7 жовтня гласні, зокрема й Аблов, були приведені до присяги [81, с. 1 (арабське число)]. Отже, зібрання почало діяти. Кожне зібрання обиралося на три роки. Леонід Аблов був гласним у 1897-1900 рр. Як ми побачимо далі, його брат Олександр Аблов був гласним Балашовського повітового земського зібрання у 1903-1906 рр.

11 жовтня 1897 р. на посаду члена повітової земської управи обрано трьох осіб із гласних зібрання. Це Леонід Олександрович Аблов («за» 25 виборчих куль із 38), Олександр Матвійович Немцов («за» 22 виборчі кулі) та Петро Лукіч Гоголев («за» 20 виборчих куль) [81, с. 102].

Агнія Олексіївна Аблова

У селі («деревне») Чигонак Сестренської волості Балашовського повіту було Чигонацьке училище, засноване 1876 р. Нині це село Чиганак Ртищівського району Саратовської області. Вчителькою в цьому училищі працювала Агнія Олексіївна Аблова, яка закінчила єпархіальне училище та була на земській службі з 14 листопада 1895 р.

Балашовське повітове земське зібрання 1897 р. планувало на 1898 р. виділити Абловій платні 30 руб. від громади, 120 руб. від земства та 100 руб. від приватних осіб, а також 30 руб. квартирних від громади [81, с. 269-270].

Хто ця Аблова, ми поки що не знаємо.

Засідання земського зібрання

2—5 березня 1899 р. відбулося екстрене Балашовське повітове земське зібрання. У п'яти з восьми засідань брав участь і гласний зібрання Леонід Олександрович Аблов. Він був відсутній на вечірньому засіданні 4 березня та ранковому та вечірньому засіданні 5 березня [83, с. 2].

10-15 жовтня 1899 р. відбулося чергове Балашовське повітове земське зібрання, в якому брав участь Леонід Олександрович. Із дванадцяти засідань він був на восьми: на ранкових та вечірніх засіданнях 10-13 жовтня [130, с. 2].

В адрес-календарях і пам'ятних книжках

Дворянин Леонід Олександрович Аблов фігурує і в «Адрес-календарі Саратовської губернії на 1900 рік»: він гласний повітового земського зібрання в Балашовському повіті [19, с. 258], а також член повітової земської управи [19, с.259]. Крім того, дворянин Леонід Олександрович Аблов член повітового з воїнської повинності присутствія та член повітового розпорядчого комітету [19, с.255]. Змінився його адрес, тепер це «деревня» Винцова Саратовського повіту [19, с. 358].

«Пам'ятна книжка Саратовської губернії на 1910 рік» повідомила, що губернський секретар Леонід Олександрович Аблов був членом дворянської опіки Балашовського повіту [121]. Те саме вказано в «Пам'ятних книжках Саратовської губернії» на 1912, 1914 та 1916 роки [122], [123] та [124].

Орден Леоніда Аблова

Як сповістила газета «Саратовський вісник» від 5 січня 1911 р., засідателя Балашовської дворянської опіки Леоніда Аблова нагороджено орденом святого Станіслава третього ступеня [64].

Візит Леоніда Аблова до столиці Російської імперії

У газеті «Саратовський листок» від 7 квітня 1910 р. вміщено таку замітку:

«Балашовський повіт. 30 березня 1910 року виїхали в Петербург як уповноважені від Піщанської волості волосний старшина Кулявцев і землевласник дворянин Л. О. Аблов. Мета їхньої поїздки — клопотання перед міністром шляхів сполучення про проведення залізничної гілки від роз'їзду «Залісянка» рязансько-уральської залізниці до слободи Піщанки, або ж лінії від Баланди через Піщанку до того ж роз'їзду. Лінія для економічного розвитку цієї частини Балашовського повіту має безперечно велике значення. У сферу свого впливу вона захопить Піщанську, Малосеменівську, Казачкінську та Новопокровську волості. Всі ці волості багаті на хліб і всі щодо шляхів сполучення поставлені в дуже невигідні умови. Найближчими станціями для них є «Три Острови» та «Святославка», віддалені від деяких селищ на 35—40 верст. Восени та навесні невиласний бруд зовсім відрізує шлях до них. А тим часом на цих станціях йде виси-

панья хліба, що привозиться з економії та від селян названих волостей. Щорічно вирушає маса рогатої худоби до Москви.

Зокрема, Піщанське сільське товариство зацікавлене у будівництві лінії ще й тому, що 1900 року на його землі знайшли пласт кам'яного вугілля та поклади алебастру» [46].

Напад на Леоніда Аблова

Очевидно, план із роз'їздом у Залісянці розв'язався успішно. Газета «Саратовський вісник» від 23 листопада 1911 р. вмістила замітку «Село Залісянка Балашовського повіту. Напад на завідувача громадських робіт». Ось її зміст:

«Леонід Олександрович Аблов, завідувач громадських робіт, зазнав нападу невідомих за таких обставин.

Пан Аблов, маючи при собі велику суму грошей, приїхав до Залісянки робити розрахунок за роботи і помістився на в'їзній. Коли він сидів за столом проти вікна, з вулиці через вікно раптом із силою вдарили залізними вилами. На щастя, удар, спрямований у спину пана Аблова, був розрахований неправильно. До того ж один із зубців виявився зламаним. Цим зламаним зубцем заподіяна пану Аблову незначна рана у боці. Інші ж зубці припали побіжно, прорвавши ватяне пальто.

Несподіваний замах перелякав присутніх. Від страху хтось заліз на піч, хтось під стіл, під лавку. У той же час чиясь рука вдарила по лампі та розбила скло. Хтось крикнув:

— Гасить вогонь!

Але один із колишніх тут писарів не розгубився та високо підняв лампу над головою.

Нападники зникли.

Страх минув не скоро. Спочатку боялися вийти з хати. Потім уже про те, що сталося, дали знати владі. Ведеться розслідування» [135].

Приютська сільськогосподарська комуна

Кандидат історичних наук з 1958 р. Маргарита Ованесівна Саградьян 1966 р. видала в Саратові у видавництві Саратовського університету монографію «Здійснення ленінського декрету про землю в Саратовській губернії». Розповідаючи про 1918 рік у Саратовській губернії, вчена писала:

«Наявні факти, коли соціалістичні форми господарювання використовувалися класовими ворогами для збереження свого становища й підриву авторитету цих організацій. Вони намагалися розкласти їх із середини. У Балашовському повіті поміщик Аблов організував «Приютську сільськогосподарську кому-ну», щоб зберегти своє майно. До складу «комуни» він узяв родичів, а також комерсанта Альохіна».

При цьому Маргарита Саградьян послалася на Державний архів Саратовської області, а саме на фонд 313 «Саратовське губернське земельне управління», яке містить документи 1917-1928 років (опис 1, справа 184, аркуш 28) [132]. Сама справа нам недоступна, але можна припустити, що мова йде про Леоніда Олександровича Аблова, адже в «Адрес-календарі Саратовської губернії на 1898 рік» його адрес указано такий: «деревня» Приют Казачкінської волості [18, с. 432], а 1919 р. він керує «зеленими» у своєму повіті [150].

Ще один рідний брат лікаря — Олександр

Крім Леоніда, у лікаря Володимира Олександровича Аблова був ще один рідний брат — Олександр.

У Тарту 1986 р. видано естонською мовою довідник про вихованців Тартуського університету, складений на основі матрикульних книжок, який охоплює дані про 1889-1918 рр. (у 1893—1919 рр. Тарту називався Юр'ївим, а Тартуський університет – Юр'ївським). Є в ньому дані про Олександра Аблова. Там сказано, що він походив зі сім'ї спадкових дворян, народився 18 вересня 1876 р. в Балашовському повіті Саратовської губ., закінчив гімназію в Саратові, навчався у 1898—1901 рр. на юридичному факультеті Санкт-Петербурзького університету, а 1901 р. під час першого семестру – на юридичному факультеті Юр'ївського університету, проте обидві навчальні заклади не закінчив [165, с. 104, позиція 73].

Ті ж дані повторює дослідниця Тетяна Кузьмівна Шор з Естонії, проте не каже, що Олександр Аблов походив зі сім'ї спадкових дворян, мовчить про його навчання на юридичному факультеті Санкт-Петербурзького університету [157, с. 471].

Як бачимо, Олександр був молодшим братом Володимира Аблова. Володимир народився 1871 р., а Олександр – 18 вересня 1876 р.

У Санкт-Петербурзькому університеті

У Центральному державному історичному архіві Санкт-Петербурга є фонд 14 «Імператорський Петроградський університет», а в ньому опис 3 «Справи правління та правління господарським столом. Особисті справи студентів за 1831, 1870—1916 роки». Справа 33575 має назву «**Аблов Олександр Олександрович**» та дату: 1897 рік. Це, очевидно, рік вступу Олександра Олександровича до університету в Санкт-Петербурзі.

Довідник про вихованців Тартуського університету, складений на основі матрикульних книжок, подає роки навчання Олександра Аблова в Санкт-Петербурзькому університеті як 1898—1901. Тільки ознайомлення зі справою 33575 дозволить уточнити рік вступу Олександра Олександровича до Санкт-Петербурзького університету. Але ця справа поки що не оцифрована.

Олександр – діяч революційного руху

У словнику «Діячі революційного руху в Росії» є стаття **про Олександра Олександровича Аблова**. Там сказано, що він 1895 р. в Саратові входив до гуртка народницького напрямку (тоді Олександр Олександрович, очевидно, навчався в Саратовській гімназії). Пізніше Аблов став студентом Санкт-Петербурзького університету. 1900 р. як члена студентського соціал-демократичного гуртка його обшукали, але залишили на свободі.

1902 р. Аблов входив до студентської організації «Каса радикалів», яка видавала нелегальну літературу. Того ж 1902 р. його арештували за підготовку демонстрації 19 лютого, засудили до вислання на три роки в Східний Сибір. Аблову призначили село Казачинське Єнісейського повіту Єнісейської губернії. 13 вересня 1902 р. йому щонайвищим повелінням дозволили мешкати скрізь, окрім столиць – Санкт-Петербурга та Москви [79].

У книжці «Із історії студентського руху. 1899-1906» вказано присуд у справі студентів, арештованих упродовж лютого 1902 р. Серед висланих на три роки в межах Іркутського генерал-губернаторства є **і прізвище Аблова** [163, с. 124-125].

У журналі «Звільнення» (в оригіналі «Освобождение») від 19 грудня 1902 р. (про сам журнал ми детальніше поговоримо пізніше – в розділі «На російсько-японській війні») вміщено статтю «Місія Святополка-Мирського та її результати». У ній розказано про відрядження товариша (у сучасній мові – заступника) міністра внутрішніх справ – князя Петра Дмитровича Святополка-Мирського – та командира окремого корпусу жандармів у Сибір. Їм доручили зібрати свідчення про осіб, яких заслали туди навесні 1902 р. за безпорядки, та з'ясувати, наскільки накладене на них адміністративне стягнення відповідає їхнім учинкам. Внаслідок цього в канцелярію Іркутського генерал-губернатора надійшов секретний документ, яким студентів розбили на три категорії. Найлегшою була перша категорія, найважчою – третя. Олександр Аблов потрапив до першої категорії. У названому документі сказано, що, внаслідок доповіді Святополка-Мирського міністрові внутрішніх справ, російський імператор Микола II звелів 13 вересня 1902 р. 17 осіб, віднесених до першої категорії, зокрема й Аблова, звільнити від гласного нагляду поліції. Їм дозволили повсюдно мешкати в імперії, окрім Санкт-Петербурга та Москви. Причому заборона мешкати в обох столицях діяла тільки до 1 липня 1903 р. Якщо ж місцеве начальство дозволяло раніше поселятися в цих містах, то діяв саме цей дозвіл начальства [103].

Як ми побачимо далі, 1903 р. Олександр Аблов став гласним повітового земського зібрання в Балашові, а наступного року – там же членом повітової земської управи. Його подальша доля невідома.

Звідки взявся Юр'їв?

Може виникнути запитання: звідки взялося навчання Олександра Аблова впродовж одного семестру на юридичному факультеті Юр'ївського університету? Адже словник «Діячі революційного руху в Росії» про це навіть не згадує, з його даних випливає, що Олександр Аблов увесь час, аж до 1902 р., навчався в Санкт-Петербурзькому університеті. Відповідь на це запитання дає газета «Листок «Робітничого діла» за січень 1901 р., де вміщено статтю «Розправа над петербурзькими студентами», яка надійшла до редакції газети 23 грудня 1900 р. із Санкт-Петербурга [131]. Ця стаття розпочинається такими абзацами:

«У царській Росії все мерзенне священне та всякий протест проти мерзенності підлягає жорсткій карі. Священна навіть особистість такого мерзенного борзописця, як Суворін. За протест проти цього газетного холопа царського уряду університетські холопи того ж уряду жорстоко розправилися із петербурзькими студентами.

Про це нам пишуть із Санкт-Петербурга.

Після епізоду в суворинському театрі під час вистави п'єси «Сини Ізраїлю» («Контрабандисти») в університеті 25, 26, 27, 28 листопада були сходки, які дійшли ухвали подати в «Союз письменників» мотивоване прохання про виключення Суворіна з числа членів названого «Союзу» за його відгуки про студентство, розміщені у «Новому часі». Правління університету після довгих нарад, що закінчилися 16/29 грудня, розділило «винних» студентів на вісім розрядів і засудило їх до таких покарань».

Далі наводяться ці вісім розрядів та імена студентів, що до них потрапили. Олександр Аблов ще з трьома студентами Санкт-Петербурзького університету потрапив до шостого розряду. За участь у безпорядках 25-28 листопада 1900 р. їх звільнено із Санкт-Петербурзького університету до серпня 1901 р., тобто на один семестр [131]. Ось тому цей семестр Олександр Аблов начався в Юр'ївському університеті, а далі, у серпні 1901 р., повернувся до навчання в Санкт-Петербурзькому університеті.

Тепер скажемо, що Олексій Сергійович Суворін (1834-1912) – це російський журналіст, видавець, письменник, театральний критик і драматург. Також варто вказати, що п'єсу «Сини Ізраїлю», яку поставлено під назвою «Контрабандисти», написали Савелій Костянтинівич Литвин (насправді його звали Шеель Хаїмович Ефрон) і Віктор Олександрович Крилов.

У пам'ятній книжці 1904 року

У «Пам'ятній книжці Саратовської губернії на 1904 рік» сказано, що гласним повітового земського зібрання в Балашовському повіті був **Олександр Олександрович Аблов** [120, с. 184]. У цій же книжці вказано його адрес: Приютська, 32 [120, с. 278].

Нагадаємо, в «Адрес-календарі Саратовської губернії на 1898 рік» написано, що брат Олександра Олександровича – дворянин Леонід Олександрович Аблов – був гласним повітового земського зібрання в Балашовському повіті [18, с. 359], а також членом повітової земської управи [18, с. 360], а його адрес вказано такий: «деревня» Приют Казачкінської волості [18, с. 432].

Земське зібрання 1904 року

Упродовж 30 вересня – 4 жовтня 1904 р. відбулося засідання тридцять дев'ятого Балашовського повітового земського зібрання [82]. На ньому 30 вересня секретарями зібрання було вибрано на всю сесію трое осіб, зокрема й Олександра Олександровича Аблова [82, с. 1].

26 серпня 1904 р. міністром внутрішніх справ було назначено знайомого вже нам князя Петра Дмитровича Святополка-Мирського. У зв'язку з цим 30 вересня на земському зібранні Олександр Аблов сказав:

«Слова нового міністра при вступі до Міністерства облетіли всю Росію, справили сильне враження, дали багатий харч для різноманітних толків і припущень. Вони посилено коментуються всіма верствами суспільства, усією нашою пресою та коментуються по-різному. Одні в призначенні нового міністра, точніше, в його програмних промовах, хочуть бачити і бачать настання весни для російського життя, початок нової епохи. Інші далеко не поділяють таких оптимістичних настроїв. Вони дещо розхолоджують тих, хто надто захоплюється, і підкреслюють, що новий міністр в основу своєї діяльності кладе найвищий маніфест від 26 лютого 1903 року, з меж якого він не вийде, той самий маніфест, основні положення якого послужили і покійному міністрові, згідно з його заявами, відправним пунктом у всій його політиці. Отже, кажуть вони, серйозної, докорінної зміни політики очікувати передчасно. До всіх цих думок мимоволі доводиться прислухатися та жодну з них не можна ігнорувати: вже надто актуальним для всіх нас саме питання, з приводу якого їх висловлено. Якщо ми не маємо жодної підстави не довіряти щирості заяв нового міністра, щирості всіх тих його обіцянок, які так сильно розбурхали все суспільство, то у нас можуть бути підстави сумніватися у можливості їхнього здійснення при сучасних умовах. Хіба не пам'ятний усім нам генерал Ванновський, який намагався вступити на шлях широких реформ у галузі середньої та вищої освіти? Хіба невдала реформаторська діяльність Ванновського неспроможна бути найкращою ілюстрацією становища, що напрям політики цього міністерства дуже мало залежить від особистості самого міністра: політика міністерства диктується міркуваннями загальнішого характеру в зв'язку зі станом всього державного механізму. Ось такі міркування, підкріплені далеко не одним прикладом із минулого нашої історії, мимоволі змушують дещо скептично поставитися до тих надто рожевих надій і мрій, які в глибині душі плекає тепер відома частина російського суспільства. Безперечно, ми переживаємо цікаві моменти, безперечно, призначення популярного міністра — втішний факт, але не треба забувати, що Святополк-Мирський — лише перша ластівка, а одна ластівка весни ще не робить» [82, с. 4-5].

Попередником Святополка-Мирського на посаді міністра внутрішніх справ був В'ячеслав Костянтинович Плеве, якого вбили 15 (28) липня 1904 р. кинutoю в його карету бомбою. Генерал Петро Семенович Ванновський був міністром народної освіти в 1901-1902 рр.

4 жовтня 1904 р. Олександра Аблова обрали членом Балашовської повітової земської управи. За нього при балотуванні подали 14 виборчих куль із 25, а за його суперника, Петра Антоновича Ляпунова, тільки 9 [82, с.133]. Далі ухвалу зібрання щодо члена Балашовської повітової земської управи мав затвердити губернатор – начальник Саратовської губернії.

Затвердження Столипіним

«Саратовські губернські відомості» від 11 листопада 1904 р. подали під заголовком «Про затвердження в посаді» таке: розпорядженням пана губернатора від 5 листопада 1904 р. затверджено на посаді члена Балашовської повітової земської управи **дворянина О. О. Аблова**, відповідно до обрання, на решту виборчого терміну з 1903 р.

Тобто, дворянин Олександр Олександрович Аблов до посади гласного повітового земського зібрання додав ще й посаду члена повітової земської управи [109], тобто пішов стопами свого рідного брата Леоніда.

Начальником Саратовської губернії тоді був Петро Аркадійович Столипін (1862—1911).

Олександр Аблов у нарисі «Іванівка Друга» Володимира Тан-Богораза

Російський і радянський етнограф, лінгвіст, письменник і революціонер **Володимир Германович Богораз** (1865-1936) випустив у Москві під псевдонімом Тан 1905 р. книжку нарисів сільських настроїв «Нове селянство» та 1907 р. книжку нарисів «Червоне та чорне» [144], [145]. В обох книжках є цикл «Губернією неспокоїною», який складається зі вступу «Замість передмови» та семи нарисів. Автор із любов'ю присвятив цикл сільському сходу села Іванівка Друга Балашовського повіту Саратовської губ. [144, с.3], [145, с.133].

У вступі «Замість передмови» Богораз писав: *«На початку липня в селищі Іванівці Другій я потрапив у полон до пристава Сахарова і був відправлений у місто Балашов у додатку до казенного пакету та під посиленням поліцейським конвоєм, озброєним нагайками»* [144, с.5], [145, с.135].

Уточнимо, що це сталося на початку липня 1905 р. Богораз продовжував: *«До речі, за п'ятнадцять років мого блукання зі мною ніколи не було такої пригоди, — ні в диких чукотських стійбищах, ні в відокремлених селищах азійських ескімосів, ні в жодному дрібному селі Японії, де я подорожував за два роки до війни, коли Абаза та Безобразов ще не навчили її населення дивитися на росіян з недовірою та ворожеченечю»* [144, с.6], [145, с.135-136]. Як це схоже на нинішню ситуацію в Україні.

Завершальний сьомий нарис циклу «Губернією неспокоїною», який називається «Іванівка Друга», починався так:

«Ми виїхали з Балашова рано-вранці, вирушаючи в об'їзд селами. Нас було троє: Олексій Петров, О. О. Аблов, член земської управи, і я. Ми важко поміщалися в тісній коробці поштової брички. При самому виїзді сталася неприємна пригода. На вибоїні дороги з передка брички вискочив залізний сердечник, коні втекли разом із передніми колесами, тягнучи за собою ямищика, який учепився у віжки, а ми вилетіли геть і опинилися на землі» [144, с.78], [145, с.196].

Богораз так писав про прикрий інцидент, що стався в Іванівці Другій:

«Під конвоєм усіх сорока п'яти козаків мене повели до сільського управління. Аблов вискочив на галас і спробував урезонити пристава, але й сам мало не потрапив під арешт» [144, с.98], [145, с.213].

Далі Богораз писав:

«У сільському правлінні між мною та Абловим з одного боку, і приставом Сахаровим та урядником Арешніним – з іншого, відбулася тривала суперечка. Я доводив, що заарештувати мене немає жодних причин, посилався на Академію наук і на російську літературу, але Сахаров стояв на своєму і стверджував, що я – підозріла особа, і що мене потрібно відправити в місто» [144, с.99], [145, с.214].

Богораз продовжував:

«З огляду на всю цю ситуацію я попросив Аблова не залишати мене одного і їхати до Балашова в тому ж поштовому візку. Двох завжди важче побити, ніж одного, і в гіршому випадку я мав би хоч одного свідка.

Обережність виявилася далеко не зайвою.

Наші конвоїри мали надзвичайно розлючений вигляд і з самої околиці села стали вживати дуже не-двозначні висловлювання.

– Безсоромники, бовдури! – кричали вони, підскакуючи до візка, – з мужиками, з лапотниками знаєтеся, а порядною поліцією нехтуєте!

Я ставився до їхньої лайки без особливого роздратування, згадуючи свій юнацький етапний досвід, але Аблов був обурений і спробував у свою чергу підняти голос. Але за перших же його слів стражники загрозливо підскачили до нас впритул» [144, с.99], [145, с.214].

Відповідь на нарис Тана

У Санкт-Петербурзі в липневому числі літературного, художнього, громадського та науково-популярного журналу «Наука та життя» за 1905 р. було вміщено статтю Фамусова (очевидно, це псевдонім) «Нотатки безжурного росіянина». У ній він, зокрема, критично поставився до нарису Тана про пригоду з ним і Абловим в Іванівці Другій. Фамусов писав:

«Ось і ще не менш цікавий фактик, виловлений мною з газет. Описують пригоди якогось, ніби відомого письменника Тана; його ж звать Володимиром Богоразом, який мандрував Саратовською губернією з відкритим листом від Імператорської академії наук і, будучи в наших місцях, тобто в Саратовській губернії, у Балашовському повіті, в селі Іванівці Другий, із членом земської управи Абловим та міським гласним Феологовим, зухвало оглянув – невідомо для чого – школу, читальню та ще щось. Він був зухвало сміливим, та налетів, голубчик, на станового пристава пана Сахарова, хоча, як пишуть, і молодого, але ревно відданого службі, який не любить жодних потурань, на кшталт дозволу стороннім особам потикатися туди, де вони потреби не мають. Аж чотири рази дуже радісно мені було читати про те, що цей, гідний підвищення, як у чині, так і в окладі, становий пристав провчив писаку, який, мабуть, не і помишляв про шкідливі викриття. Пристав, анітрохи не вагаючись, налетів на Тана, бувши на чолі кількох козаків, а потім, тримаючи в правиці пасовий, а не шовковий усе-таки батіг, поговорив із ним на початку ввічливо, наприкінці ж – не без крикливості та не без деяких слів, у пресі поки що не вживаних; потім відправив його, через волосне правління, етапом до міста Балашова. Мовляв, набирайся дорогою вражень! Писакові Тану це не дуже було приємно. Але я радію. Радісно, що писакам, гідним покарання, не потурають хоч у наших місцях такі благородні люди, як пан Сахаров. А яка нагорода за це? Один конфуз! Адже пану Сахарову, через старанність свою, довелося залишитися при конфузі, як то кажуть, з носом, коли в Балашові звільнили Тана. Так, звільнили, замість того, щоб закувати в кайдани та відправити вже я і не знаю куди. Адже цей бунтівник, злочинець Тан, звільнившись, наважується тепер викривати пана Сахарова, що по-людськи обійшовся з ним, і балашовську поліцію, яка дала йому свободу. Слідом за ним уже інші писаки, московські та провінційні, обурюються діями все того ж ненависного станового пристава, який, дорогою у волосне правління, чинив атаки баб із дітьми на руках. А сам лукавий, невдячний Тан, гуляючи на волі, посміюється...» [153].

Події в Балашові 21 липня 1905 року

21 липня 1905 р. в Балашові відбулася цілком виняткова подія – натовпом балашовських обивателів завдано образ і побоїв цілій низці земських службовців, серед яких був член Балашовської повітової земської управи Олександр Аблов, і губернському гласному Миколі Миколайовичу Львову. Про це детально інформує читачів видання Саратовського губернського земства «Саратовський земський тиждень» у восьмому номері за 1905 р. [47].

В архіві Саратовської області

У Державному архіві Саратовської області є фонд 19 «Саратовське губернське дворянське депутатське зібрання» за 1785-1917 рр. В описі 1 цього фонду є такі справи про Аблових:

Справа 994: «Справа про внесення **Івана Абрамовича Аблова** з сім'єю до дворянської родовідної книги» (18 грудня 1845 р. – 18 листопада 1860 р.) [151, с.103].

Справа 995: «Справа про приписку **Павла Гавриловича Аблова** до Саратовського дворянського товариства» (22 березня 1845 р. – 31 січня 1861 р.) [151, с.104].

Справа 1304: «Справа про розгляд скарги **колезького реєстратора Петра Аблова** про порушення правил при проведенні виборів до дворянських органів у Балашовському повіті» (16 грудня 1854 р. – 19 листопада 1857 р.) [151, с.137].

Справа 2458: «Справа про розгляд прохання **спадкового дворянина Леонтія Олександровича Аблова** про приписку його дружини та дітей до Саратовського дворянського товариства» (12 травня 1909 р. – 9 липня 1909 р.) [152, с. 286].

Справа 2675: «Справа про внесення дружини **Костянтина Олександровича Аблова** Клавдії до дворянської родовідної книги» (27 листопада 1915 р. – 31 березня 1916 р.) [152, с.315].

Деякі із згаданих Аблових, а, можливо, і всі є родичами лікаря Володимира Олександровича Аблова. Так, Петро Аблов є, ймовірно, його дідом, а Леонтій Олександрович та Костянтин Олександрович Аблови – або братами Володимира, або, що менш ймовірно, дітьми його брата Олександра.

Також маємо в Державному архіві Саратовської області (ф.637, оп.2, спр.1451) запис про народження 11 листопада 1900 р. та хрещення 3 грудня 1900 р. в Троїцькій соборній церкві міста Балашова Юрія, батьки якого із саратовських міщан нотаріус міста Балашова Михайло Андрійович Наумов та законна його дружина Алевтина Миколаївна, а хрещеними батьками були спадковий дворянин **Леонід Олександрович Аблов** та дружина колезького секретаря Ольга Карпівна Ляпіна [154].

Перше місце служби в Звенигородці в Переволоченському полку

Щороку в Російській імперії, в 1809—1916 рр., видавався «Російський медичний список», в якому, зокрема, поміщався «Алфавітний список медиків, що мають повне право проводити в Росії лікарську практику». Аблов здобув медичну освіту 1896 р., а вперше потрапив до списку 1897 р. Тут вказано перше місце його служби. Правда, з 1905 р. розділ називався «Алфавітний список осіб, що мають повне право проводити в Росії лікарську практику», а з 1910 р. – «Алфавітний список осіб, що мають право на лікарську практику в Росії», але суть від цих косметичних правок не змінилася.

Ми проглянули всі довідники з 1897 до 1916 р., крім довідників за 1903 та 1915 рр., яких у нас немає. У всіх довідниках у списках лікарів інших Аблових, крім Володимира Олександровича, немає. Правда, в довідникові 1914 р. в «Алфавітному списку жінок-лікарів» вказана Марія Аблова, яка здобула медичну освіту 1914 р. [44, с.558], а в довідникові 1916 р. розширено дані про неї: **Марія Миколаївна Аблова** народилася 1887 р., медичну освіту здобула 1914 р., була земським лікарем села Яблонний Враг Ніколаєвського повіту Самарської губ. [45, с.568]. Очевидно, що вона має однакове прізвище з Володимиром Олександровичем Абловим, або навіть є його якоюсь родичкою.

Повна назва довідника за 1897 рік така: «Російський медичний список, виданий медичним департаментом Міністерства внутрішніх справ на 1897 рік. (По відомостях на 15 травня 1897 р.)». Довідник побачив світ у Санкт-Петербурзі 1897 р.

Правда, Володимир Олександрович Аблов в довідникові 1897 р. потрапив не в основний розділ «Алфавітний список медиків, що мають повне право проводити в Росії лікарську практику», а в додатковий – «Список лікарів, яких не розміщено в загальному алфавіті через причину пізнього отримання їхніх карточок». Там вказано, що **Володимир Олександрович Аблов** народився 1871 р., медичну освіту здобув 1896 рю, працював молодшим лікарем 189-го резервного піхотного полку в повітовому місті Звенигородці Київської губ. [28].

Журнал «Розвідник»

Щотижневий військовий і літературний журнал «Розвідник», що видавався в Санкт-Петербурзі, вмів точний наказ про першу службу Володимира Аблова. Це наказ від 18 грудня 1896 р., який підписав російський імператор Микола II в Царському Селі, поданий у номері «Розвідника» від 21 грудня 1896 р. Цим наказом призначено на службу у військово-медичному відомстві ті 97 осіб, які закінчили курс в Імператорській військово-медичній академії в Санкт-Петербурзі зі званням лікаря. Серед них і Аблов, якого цим наказом призначено молодшим лікарем у 189-й Переволоченський піхотний резервний полк [66].

Саме 18 грудня служило, як ми побачимо далі, відправною точкою для Володимира Аблова для руху сходинок чинів у Табелі про ранги.

1898 рік

У довідникові «Російський медичний список» за 1898 р., уже в основному розділі, зазначено те саме, що в додатковому розділі довідника 1897 р., тільки полк названо не резервним піхотним, а просто піхотним [29, с.1].

Нині Звенигородка – це місто в Україні, районний центр Звенигородського району Черкаської області. Воно розташоване на річці Гнилий Тікич за 114 км від обласного центру – міста Черкаси та за 12 км від залізничної станції Звенигородка. Населення міста – 17,4 тис. осіб на 2016 р. [53].

Переволоченський полк

Ось історія полку, штаб якого розташовувався в Звенигородці, запозичена нами із книжки «Пам'ятка про 176-й піхотний Переволоченський полк», яку видано 1905 р. в Звенигородці:

«31 липня 1877 р. з Полтавського місцевого батальйону сформовано 27-й резервний піхотний батальйон у складі чотирьох рот. 10 жовтня 1878 р. з 27-го резервного піхотного батальйону сформовано 64-й резервний піхотний (кадровий) батальйон у складі п'яти рот.

31 березня 1880 р. батальйону наймилостивіше надано прапор його імператорською величністю імператором Олександром II. Прапор простий без напису.

25 березня 1891 р. 64-й резервний піхотний (кадровий) батальйон перейменовано на Переволоченський резервний піхотний батальйон на згадку про перемогу, здобуту князем Меншиковим над шведами 30 червня 1709 р. поблизу містечка Переволочної.

1 грудня 1892 р. Переволоченський резервний піхотний батальйон переформовано у 189-й піхотний резервний Переволоченський полк у складі восьми рот.

Найвищим наказом від 1 січня 1898 р. полк переформовано у 176-й піхотний Переволоченський полк у складі шістнадцяти рот» [95].

Володимир Аблов служив молодшим лікарем у Переволоченському піхотному полку, коли той ще не змінив свій номер із 189 на 176, і трохи при зміні номера на 176. При зміні номера, як ми бачимо, випало слово «резервний», що і враховано в «Російському медичному спискові» при переході з 1897 на 1898 р., а ось номер полку в «Російському медичному спискові» при переході з 1897 на 1898 р. забули змінити.

Командиром полку в час служби в ньому Аблова був полковник Сергій Іванович Заркевич [118], [119].

Публікація у фаховій газеті

У газеті «Лікар» (в оригіналі «Врач») № 40 за 1897 р. Аблов помістив статтю «**До лікування смердючої нежиті протидифтерійною сироваткою**» [4]. Як пишуть «Річні огляди з практичної медицини за 1896 та 1897 рр.», Аблов застосував цього разу лікування протидифтерійною сироваткою для смердючої нежиті в дівчинки п'яти років. На третій день після вприскування дівчинка стала посилено чихати, смердючий запах зник [76].

Шостка

1899 р. Аблова в «Російському медичному списку» вже позначено як молодшого лікаря порохового заводу в містечку Шостці Глухівського повіту Чернігівської губ. [30, с. 1].

Нині Шостка – місто в Україні, районний центр Шосткінського району Сумської області. Статус міста Шостка здобула 1924 р. Шосткінський артилерійський пороховий завод 1871 р. відзначив 100-літню річницю роботи в артилерійському відомстві та став називатися «Михайлівський Шосткінський артилерійський пороховий завод». До 1872 р. на заводі працювали тільки військовослужбовці. Наказ «Про впровадження робіт за допомогою вільнонайманих майстрових та робітників» видано 20 березня 1872 р. З 1895 р. дозволено працю жінок [60].

Щорічно, з 1885 до 1915 р., в Чернігові виходив «Календар Чернігівської губернії» на наступний рік – з 1886 до 1916. Усього почало світ 30 випусків цього календаря (був один пропуск: 1888 р. не побачив світу «Календар Чернігівської губернії на 1889 р.»).

«Календар Чернігівської губернії на 1899 р.», виданий у Чернігові 1898 р. (тринадцятий рік видання), вперше згадав Аблова. Він повідомив, що той працював у Шостці молодшим лікарем місцевого лазарету. Старшим лікарем тоді служив колезький радник Митрофан Федорович Рибальський, а завідував господарством титулярний радник Валер'ян Володимирович Зубковський [160]. У календарі завжди спочатку йдуть дані про Михайлівський Шосткінський пороховий завод, а одразу ж після них – дані про Шостківський місцевий лазарет. У деяких випусках календаря (наприклад, на 1894 рік) дані про священника та дякона заводу включено до розділу про лазарет [158]. Тобто, можна зрозуміти, що лазарет був складовою частиною заводу.

Оскільки вказаний календар на 1899 р. видано 1898 р., то, напевне, Аблов саме 1898 р. перебрався із Звенигородки до Шостки. Ще одне підтвердження, що Аблов у Шостці недавно, для нього, на відміну від Рибальського та Зубковського, не вказано ім'я та по батькові [160]. Справді, попередній «Календар Чернігівської губернії на 1898 р.» показує, в місцевому лазареті Шостки працювали на тих же посадах Рибальський і Зубковський, а на посаді молодшого лікаря був не Аблов, а Василь Павлович Фльоров [159].

Календар на наступний 1900 р. (чотирнадцятий рік видання) уже подає для Аблова ім'я та по батькові – Володимир Олександрович [161].

Цікаво, що Василя Павловича Фльорова показано в «Російському медичному списку» на 1898 р. як молодшого лікаря порохового заводу в Шостці [29, с.305], а в цьому ж виданні на 1899 р. як молодшого лікаря 176-го піхотного полку в Звенигородці [30, с.317]. Тобто, Аблов та Фльоров просто помінялися місцями роботи.

І Звенигородка, і Шостка, як і губернії, куди ці населені пункти входили, – відповідно Київська та Чернігівська, входили, коли там служили Аблов і Фльоров, до одного військового округу – Київського. До цього округу із 1888 р., коли скасували Харківський військовий округ, також належали Подільська, Волинська, Курська, Полтавська та Харківська губернії, а утворено Київський військовий округ у серпні 1862 р. всього з трьох губерній – Київської, Волинської та Подільської [92].

Дещо про Фльорова на сторінках «Російського медичного списку»

Василя Павловича Фльорова вперше згадано у «Російському медичному списку» на 1896 р. Там подано, що він народився 1870 р., здобув лікарську освіту 1894 р., працював молодшим лікарем 150-піхотного полку в Кобрині Гродненської губ. [27]. Те саме вказано і на 1897 р. [28, с.300]. На 1898 р. подано, що Фльоров працював у Шостці [29, с.305]. 1899 р. вказує, що він служив уже в Звенигородці [30, с.317]. Теж ж саме маємо і на 1900 р., тільки Фльоров уже титулярний радник [31, с.333]. 1901 р. він, як і раніше, служить у Звенигородці, але вже у званні колезького асесора [32, с.334]. Теж саме маємо на 1902 р. [33, с.348], на 1904 р. [34, с.363]. 1905 р. Фльоров, як раніше, служить у Звенигородці, але він уже надвірний радник. Біля його прізвища стола помітка про Далекий Схід, тобто, він був учасником російсько-японської війни [35, с.376]. Теж саме, але без позначки про Далекий Схід вказано і в списку на 1906 р. [36, с.387], на 1907 рік [37, с.406]. 1908 р. Фльоров далі служить молодшим лікарем у Звенигородці, але вже в чині колезького радника [38, с.419]. Теж саме маємо на 1909 р. [39, с.421]. 1910 р. Фльорова уже показано старшим лікарем 12-го драгунського полку в селищі Волочиск Варшавської губернії [40, с.421]. Те ж саме маємо на 1911 р. [41, с.423]. 1912 р. Фльоров був старшим лікарем 7-го залізничного батальйону в Києві [42, с.441]. Те ж саме маємо і на 1913 р. [43, с.461]. На 1914 р. Фльоров був старшим лікарем 4-ої важкої артилерійської дивізії в Києві. Він, як і раніше, в чині колезького радника [44, с.489]. Останній «Російський медичний список», на 1916 р., подає Фльорова на тій же посаді, але вже в чині статського радника [45, с.498].

Дещо про Фльорова на сторінках журналу «Розвідник»

Журнал «Розвідник» від 6 червня 1895 р. повідомив, що 28 травня 1895 р. в Петергофі російський імператор Микола II видав наказ, яким, зокрема, Фльорова, що закінчив курс в Імператорському університеті святого Володимира в Києві зі ступенем лікаря, призначено молодшим лікарем 150-го Таманського піхотного полку [65].

Журнал «Розвідник» від 16 грудня 1899 р. повідомив, що 5 грудня 1899 р. в Царському Селі російський імператор Микола II видав наказ, яким, зокрема, молодшому лікареві 176-го піхотного Переволоченського полку Фльорову дав чин титулярного радника зі старшинством від 28 травня 1895 р. (першого дня служби) [67].

Невдовзі журнал «Розвідник» від 28 березня 1900 р. повідомив, що 19 березня 1900 р. в Санкт-Петербурзі російський імператор Микола II видав наказ, яким, зокрема, молодшого лікаря 176-го піхотного Переволоченського полку Фльорова підвищив у чині з титулярного радника в колезькі асесори зі старшинством від 28 травня 1898 р. [68].

Журнал «Розвідник» від 15 квітня 1903 р. повідомив, що 6 квітня 1903 р. в Москві російський імператор Микола II видав наказ, яким, зокрема, молодшого лікаря 176-го піхотного Переволоченського полку Фльорова підвищив у чині з колезького асесора до надвірного радника зі старшинством від 28 травня 1902 р. [71].

1900 та 1901 роки

Відповідно до даних «Російського медичного списку» на 1900 та 1901 рр., Аблов працював у Шостці на тій посаді, що й 1899 р. [31, с.1], [32, с.1]. Щоправда, «Календар Чернігівської губернії на 1901 рік», виданий 1900 р. в Чернігові, показує, що в місцевому лазареті в Шостці молодшим лікарем був не Аблов, а на цій посаді працювало двоє. Це колезький радник Петро Якович Перов і надвірний радник Микола Миколайович Солов'янов [162]. Володимир Олександрович Аблов, як ми побачимо далі, 1900 р. вже служив у Києві.

У вже згадуваній газеті «Лікар» (це був № 41 за 1900 р.) Аблов помістив статтю «Випадок помилково-го розпізнання вагітності», в якій розповідається про пузирчасте занесення та щільну пухлину всередині матки, чого не могли виявити лікарі, які раніше досліджували це явище [104].

Публікації у фаховому журналі

«Військово-медичний журнал» видавався з 1823 р. медичним департаментом Військового міністерства в Санкт-Петербурзі та виходив по 6 книг на рік. Починаючи з 1858 р., він став виходити щомісяця [51].

У книзі 12 за грудень 1900 р. «Військово-медичний журнал» помістив статтю Аблова «До казуїстики відкритих переломів черепа» [3]. У березні 1902 р. в цьому самому журналі Аблов опублікував статтю «До питання про штучні пахові грижі» [2]. Захищаючи 1912 р. в Санкт-Петербурзі в Імператорській військово-медичній академії дисертацію на ступінь доктора медицини Микола Миколайович Захаров писав: «Аблов на початку 1902 р. написав статтю, в якій, підбиваючи підсумки робіт цілої низки лікарів, головним чином, Орлова, Шульца, Вроблевського, Ігнатова, Миколи Вікторовича Соломки, Сеславіна та Мартина Андрониковича Галіна, визнає доведеним існування штучних пахових гриж» [136].

Київ

У Києві 1901 р. Аблов видав короткий курс зубних хвороб для військово-фельдшерських шкіл, який називався просто: «Короткий підручник зубних хвороб». Там Аблова зазначено як **завідувача зуболікарського кабінету Київського військового шпиталю та викладача Київської військово-фельдшерської школи** [96]. Це видання також указано 1996 р. в бібліографічному покажчику «Книга в Україні» [125]. Як повідомив журнал «Книжковий вісник» за вересень 1901 р., наклад книжки був 500 примірників, а її ціна – 75 коп. [63].

У Санкт-Петербурзі з 1885 р. виходив щомісяця перший російськомовний одонтологічний журнал «Зуболікувальний вісник». У № 1 за січень 1902 р. В. Аблов опублікував статтю «Вплив виробництва бездимного пороху на склад зубів у робітників» [1].

Очевидно, що Аблов недовго (в 1900-1901 рр.) працював у Києві, покинувши Шостку та ще не прибувши до Чернігова. Це підтверджує адресна та довідкова книжка «Весь Київ» на 1902 рік (цензурний дозвіл дано 21 грудня 1901 р.). В ній серед лікарів, які були особами вільних професій, указано В. О. Аблова [20, ст. 409], який мешкав у будинку № 37 на Маріїнсько-Благовіщенській (раніше Великій Жандармській) вулиці [20, ст. 655]. Власником цього будинку був Наполеон Антонович Беллі [20, ст. 112]. Нині це вулиця Саксаганського в Києві.

В адресній і довідковій книжці «Весь Київ» на наступний 1903 рік (цензурний дозвіл дано 11 грудня 1902 р.) В. О. Аблов, як і раніше, мешкав у будинку № 37 на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці [21, стовпець 700], власником якого знову був Наполеон Беллі [21, стовпець 112], але серед лікарів Аблова вже не було [21, стовпець 460]. Очевидно, що і мешкання його в Києві було помилкою (механічно внесеними даними), бо, як ми побачимо з наступного розділу «Острозький полк», мешкав Аблов тоді в Чернігові.

Участь у суді як експерта

Газета «Киянин» від 26 вересня 1902 р. повідомила в статті «Вбивство з метою грабежа», що 24 вересня в Київському військово-окружному суді, під головуванням військового судді генерал-майора Креховецького-Ющенка, відбувся розгляд доволі цікавої в побутовому плані справи про рядових 129-го піхотного Бессарабського полку Нестора Копиріна та Романа Кучерова, яких звинуватили у вбивстві з метою пограбування селянина Юхима Кулакова. Експертиза в особі професора Оболонського та лікарів Воробйова й Аблова зробила висновок, суть якого зводиться до того, що здавлювання петлею не було, а смерть Кулакова наступила від здавлювання грудної порожнини зі значною силою та викликані цією асфіксією легень [149].

Оболонський – це судовий медик, професор університету святого Володимира в Києві Микола Олександрович Оболонський (1856—1913).

Острозький полк

Аблова в «Російському медичному списку» на 1902 рік уже вказано як колезького асесора (восьмий клас із чотирнадцяти в Табелі про ранги), молодшого лікаря 167-го Острозького полку в Чернігові [33, с. 1].

167-й піхотний Острозький полк — це піхотний підрозділ Російської імператорської армії. Полк сформовано 19 травня 1877 р. з Київського місцевого батальйону та запасних відпускних у складі чоти-

рбох батальйонів під назвою Київського місцевого полку (з цієї дати і вважається старшинство полку). 31 серпня 1878 р. перший батальйон полку було перейменовано на 41-й резервний піхотний кадровий батальйон, якому 26 березня 1880 р. надано простий прапор. 25 березня 1891 р. 41-й резервний батальйон названо 168-м піхотним резервним Острозьким полком і переформовано 1 квітня 1891 р. у два батальйони. 1 січня 1898 р. сформовано ще два батальйони, і полк названо 167-м піхотним Острозьким полком. Аж до Першої світової війни Острозький полк у кампаніях участі не брав. Полкове свято припадало на 9 травня [56].

Відповідно до даних 1903—1906 рр., Аблов працює там же і на тій посаді, що 1902 р., і, як раніше, має чин колезького радника [34, с. 1]. У 1905—1906 рр. також є позначка «Далекий Схід» [35, с. 1], [36, с. 1], яка свідчить, що Аблов як лікар брав участь у російсько-японській війні.

На російсько-японській війні

Російсько-японська війна тривала з 6 лютого 1904 р. до 14 жовтня 1905 р. Це була війна між Російською і Японською імперіями за контроль над Маньчжурією та Кореєю, в якій Росія зазнала нищівної поразки [57]. Як сказано раніше, брав участь у цій війні й Володимир Аблов. Він, зокрема, був лікарем для доручень шостого класу військово-медичного управління тилу Маньчжурських армій [72].

Тепер розглянемо журнал «Звільнення» (в оригіналі «Освобождение»). Цей журнал 1902 р. заснував Петро Бернгардович Струве після його еміграції за кордон. «Звільнення» виходило у світ досить регулярно, приблизно двічі на місяць, належало до найпоширеніших і найвпливовіших нелегальних російських журналів. Усього вийшло 79 номерів. Останній із них побачив світ 1905 р. Журнал виходив у Штутгарті, а з номера 57 — у Парижі [91].

У номері 58 цього журналу від 27 жовтня (14 жовтня за старим стилем) 1904 р. є стаття «На війні та біля війни», в якій, зокрема, сказано й про героя нашої розповіді:

«Чинівницьке ставлення до справи разуче. Ось курйозний циркуляр, що характеризує це ставлення до справи:

Його високородію полковому лікарю господарського зведеного № 1 шпиталю.

Службова записка окружного військово-медичного управління Маньчжурської армії.

10 липня 1904 року, місто Харбін.

Повідомляю для відома, що лікарі медицини, хоч і користуються при вступі на службу перевагами чину колезького асесора, але отримують цей чин лише прослуживши чотири роки в установленому порядку, до того ж часу підписуються «лікар медицини», а не «колезький асесор». Прошу не відмовити у розпорядженні про дотримання вище викладеного під час підписання медичного свідоцтва. Довідка: том третій Зводу законів 1870 року, сторінки 481—483.

Лікар для відрядження, колезький асесор Аблов» [107].

4 вересня 1905 р. в Петергофі російським імператором Миколою II затверджено пожалування, зокрема, ордену святого Станіслава третього ступеня лікареві для доручень шостого класу військово-медичного управління тилу Маньчжурських армій, надвірному радникові Володимирові Аблову. Це пожалування первісно підписав головнокомандувач усіх сухопутних і морських Збройних сил, що діють проти Японії. Цим відзначено заслуги Аблова в справах проти японців [72].

На сторінках календаря Чернігівської губернії

«Календар Чернігівської губернії на 1902 рік», виданий 1901 р., подає склад 167-го піхотного Острозького полку. У ньому числиться один старший лікар і чотири молодших. Серед молодших лікарів є надвірний радник (сьомий клас із чотирнадцяти в Табелі про ранги) Володимир Олексійович (замість правильного Олександрович) Аблов [11].

У наступному «Календарі Чернігівської губернії на 1903 рік», виданому 1902 р., по батькові Аблова вже вказано правильно — Олександрович. Він має звання на клас нижче — колезький асесор [12]. Очевидно, що в календарі на 1902 р. допущено ще одну помилку: замість правильного «титулярний радник» (дев'ятий клас у Табелі про ранги) вказано неправильне «надвірний радник» (сьомий клас у Табелі про ранги).

Підтвердження тому, що наше припущення про титулярного радника правильне, ми маємо в журналі «Розвідник» № 548 (нумерація йде з початку заснування журналу) за 1901 р. від 17 квітня. Там уміщено виданий 8 квітня 1901 р. в Царському Селі наказ російського імператора Миколи II про чини цивільні. Цим наказом, зокрема, затверджується в чині титулярного радника молодший лікар 167-го піхотного Острозького полку Аблов зі старшинством з 18 грудня 1896 р. [69].

Того ж 1901 р., але вже 2 вересня, російський імператор Миколи II в німецькому місті Кіль видав наказ про чини цивільні, яким, зокрема, титулярного радника, молодшого лікаря 167-го піхотного Острозького полку Аблова підвищив до колезького асесора (восьмий клас у Табелі про ранги) зі старшинством від 18 грудня 1899 р. [70]. Відповідно до Табелі про ранги, титул «Колезький асесор» повинен був автоматично надаватися за титулом «Титулярний радник» через три роки непорочної служби, що було витримано в наказі Миколи II в означенні «зі старшинством». Наступний титул, надвірного радника, надавався автоматично через чотири роки непорочної служби, але і на це повинен бути відповідний наказ російського імператора.

Фігурує молодший лікар 167-го піхотного Острозького полку, колезький асесор Володимир Олександрович Аблов і в календарях Чернігівської губернії на 1904, 1905, 1906 та 1907 рр., які видано відповідно 1903, 1904, 1906 та 1907 рр. [13], [14], [15], [16].

А ось у «Календарі Чернігівської губернії на 1908 рік», виданому 1908 р., Аблова вже немає [17].

В Іркутську

Найбільше інформації про діяльність Володимира Олександровича Аблова ми маємо саме в Іркутську. Цьому сприяли як численні довідники, так і потужні газети про це місто та Іркутську губернію.

У 1907-1911 рр. у «Російському медичному списку» ми вже **бачимо Аблова як лікаря для відрядження** шостого розряду військово-медичного управління [37, с.1], [38, с.1], [39, с.1], [40, с.1], а з 1911 р. — окружного військово-санітарного управління [41, с.1] в Іркутську. Іркутськ розташований недалеко від Далекого Сходу, тож зрозуміло, чому Аблов опинився в цьому місті. Іркутська губернія входила до складу Іркутського генерал-губернаторства.

1907 р. він, як і раніше, колезький асесор [37, с.1], а з 1908 р. на клас вищий — надвірний радник [38, с.1], [39, с.1], [40, с.1], [41, с.1] (сьомий клас у Табелі про ранги). Проте, як ми бачимо з документів, наведених у розділі «На російсько-японській війні», Аблов був колезьким асесором 1904 р., а 1905 р. він уже рангом вищий — надвірний радник, тож «Російський медичний список» явно помилився, містив застарілі дані.

1912 р. він уже колезький радник (шостий клас у Табелі про ранги), **молодший діловод** окружного військово-санітарного управління в Іркутську [42, с. 1]. На цій же посаді та з цим же чином ми бачимо Аблова в «Російському медичному списку» в 1913—1914 рр. [43, с. 1], [44, с. 1]. 1916 р. він на тій же посаді, але вже вказаний як **статський радник** [45, с. 1] (п'ятий клас у Табелі про ранги). Це найвище та досить високе досягнення Аблова, бо Радянська влада скасувала Табелю про ранги.

У пам'ятних книжках та інших довідниках Іркутська й Іркутської губернії

У книжці «Весь Іркутськ» на 1908 р. є дані про окружне військово-медичне управління. Воно розташоване на набережній Ангари, в будинку Швеця, № 90. Вказано окружного військово-медичного інспектора, його помічника, окружного окуліста, діловода з лікарів, виконувача обов'язків діловода з фармацевтів і чотирьох лікарів для відряджень. Серед цих чотирьох ми бачимо і **надвірного радника Володимира Олександровича Аблова** [49, стовпець 296].

Наступна книжка – це «Весь Іркутськ» на 1909 р. Тепер окружне військово-медичне управління розташоване на розі Тихвінської та Баснинської вулиць, у будинку № 11/32. Маємо ті ж посади, що і в попередньому довідникові, тільки лікарів для відряджень уже не чотири, а сім. Серед цих семи ми бачимо старого знайомця – тепер уже **колезького радника Володимира Олександровича Аблова** [50, с. 78-79]. «Російський медичний список» явно відстає від життя: колезьким радником Аблов стане тільки 1912 р., зі зміною посади з лікаря для відряджень на молодшого діловода [42].

У «Календарі-довіднику міста Іркутська та Іркутської губернії на 1914 рік» ми знову бачимо **колезького радника Володимира Олександровича Аблова**. Тепер він лікар окружного військово-санітарного управління, розташованого на Великій («Большой») вулиці, будинок №51 [90, с. 126].

Із надвірних у колезькі радники

Виникає резонне запитання: коли надвірний радник (сьомий клас у Табелі про ранги) Володимир Аблов став колезьким радником (шостий клас)? Відповідь на це дає додаток до журналу «Розвідник» (№ 903 за 12 лютого 1908 р.), який містить вищі накази щодо військового відомства.

Отже, 27 січня 1908 р. в Царському Селі російський імператор Микола II віддав наказ про цивільні чини, яким, зокрема, лікаря для відрядження шостого розряду окружного військово-медичного управління Іркутського військового округу Аблова підвищено з надвірного до колезького радника зі старшинством із 18 грудня 1907 р. [73].

Перший отоларинголог Іркутська

В «Іркутському літописі» кандидата історичних наук, краєзнавця Юрія Петровича Колмакова (1930-2014) сказано, що 31 березня 1907 р. став приймати хворих лікар Володимир Олександрович Аблов. Це був **перший лікар із хвороби вуха, горла та носа в Іркутську** [85].

У «Пам'ятній книжці Іркутської губернії 1908 року» в списку лікарів, які практикують у місті Іркутську, ми бачимо В.О. Аблова, який лікує хвороби вуха, горла, носа. Він приймає хворих із восьмої до дев'ятої години ранку та з четвертої до шостої години вечора на вулиці Саломатовській, 13. Телефон 827 [116, с.133]. Цей дім належав Якову Леонтійовичу та Софії Рафаїлівні Домбровським, які придбали його 1902 р. після одруження та володіли ним до 1930 р. Сучасна адреса будинку – вулиця Карла Лібкнехта, 19 [87].

У «Календарі-довіднику Східному Сибіру на 1911 рік» знову був список лікарів, які практикували в Іркутську. Відкривав цей список Володимир Олександрович Аблов, який мешкав у будинку № 8 на Другій Солдатській вулиці, мав телефон 827, приймав із дев'ятої до десятої години ранку та з п'ятої до шостої години вечора з хворобами вуха, горла та носа [89, с. 367].

У «Календарі-довіднику міста Іркутська та Іркутської губернії на 1914 рік» і наступному «Довіднику міста Іркутська та Іркутської губернії на 1915 рік» Аблова ще раз показано як лікаря, що практикує в Іркутську з хвороб вуха, горла та носа, приймає щоденно, крім неділі, з восьмої до десятої години ранку та з п'ятої до сьомої години вечора. Тільки 1914 р. він здійснює цей прийом на вулиці Другій Солдатській, будинок № 12, вгорі [90, с. 211], а 1915 р. – на вулиці Великій у будинку № 55 [143, с. I (римське число)]. Телефон в обох випадках той самий, що і раніше, – 827.

Товариство лікарів Східного Сибіру

Аблов входив до Товариства лікарів Східного Сибіру. В «Іркутському літописі» Юрія Колмакова сказано, що 20 січня 1914 р. на засіданні цього Товариства обрано його керівників. Головою Товариства став Павло Миколайович Шастін, **скарбником – Володимир Олександрович Аблов**, а секретарем – Петро Іванович Мальковський [86]. Це ж підтверджує у хроніці газета «Сибірський лікар» від 16 лютого 1914 р. [155].

Деталі цього засідання подає «Сибірська лікарська газета» від 15 червня 1914 р., де подано протокол № 2 чергового засідання Товариства лікарів Східного Сибіру від 20 січня 1914 р. У ньому сказано:

«Попа програмою В. О. Аблов демонстрував хворого з пухлиною верхньої щелепи: пухлина зростала впродовж декількох місяців і дала паростки в носоглотку. Пухлина займає ліву половину твердого піднебіння, щільна та бугриста, має типовий вигляд саркоми».

Також «В. О. Аблов прочитав доповідь «До казуїстики вкорінення сторонніх тіл». Доповідач витягнув зі звітів двох полкових лазаретів два рідкісні випадки вкорінення сторонніх тіл, що супроводжувалися смертельними наслідками. У першому випадку в солдата, який помер при явищах перитоніту, в черевній порожнині при розтині знайдено було швейну голку, вкриту іржею, без вушка, що, безсумнівно, спричинило захворювання. Можливо, що хворий сам увів собі голку під шкіру живота для ушкодження. У другому випадку смерть була при явищах рясної кровотечі з горла. При розтині знайдено у стравоході широку кістку, проковтнуту хворим 12 днів тому. Загострений кінець кістки проколов стравохід і поранив грудну аорту, що викликало смертельну кровотечу. (Повідомлення надруковано в № 7 «Сибірської лікарської газети» за 1914 рік)».

Нарешті, «здійснено підрахунок тридцяти семи виборчих записок щодо виборів посадових осіб Товариства. Вибраними виявилися: головою П. М. Шастін (26 голосів), секретарем П. І. Мальковський (32 голосів), скарбником В. О. Аблов (31 голос)» [129].

У «Календарі-довіднику міста Іркутська та Іркутської губернії на 1914 рік» і наступному «Довіднику міста Іркутська та Іркутської губернії на 1915 рік» указано, що Аблов є членом Товариства лікарів Східного Сибіру [90, с. 179], [143, с. 59].

Інші товариства Іркутська

Ці ж довідники 1914 та 1915 рр. писали, що Аблов є членом Товариства захисту дітей [90, с. 183], [143, с. 63].

Як повідомила газета «Сибірський лікар» від 11 травня 1914 р., 13 квітня відбулися річні загальні збори Товариства боротьби з туберкульозом у місті Іркутську та Іркутській губернії, в яких узяли участь близько 70 осіб. Володимира Олександровича Аблова було обрано одним із п'яти членів ревізійної комісії цього Товариства [110].

20 вересня 1910 р. відбулися організаційні збори засновників Іркутського художнього клубу. Метою його проголошувалося поєднання любителів усіх видів мистецтв. Збори доручили виробити проект статуту клубу Аблову, Касперовичу, Першину, Суфтіну та іншим особам. Проект клубу не було здійснено [97].

Людмила Петрівна Аблова — дружина Володимира Аблова?

У довідникові «Весь Іркутськ» 1908 р. ми бачимо музичні класи Віри Антонівни Урусувої Іркутського Імператорського музичного товариства, які розташовані на вулиці Великій («Большой») у будинку Сапожнікова. Їхнім директором був вільний художник Іона Михайлович Маріупольський, а викладачами дев'ять осіб [49, ст. 242 і 243].

У довідникові «Весь Іркутськ» 1909 р. серед шести викладачів музичних класів ми бачимо **Людмилу Петрівну Аблову** [50, с.111]. Можна припустити, що це дружина Володимира Аблова, тим паче що він сам є членом Товариства, одним із двох кандидатів у директори його Іркутського відділення [50, с. 119]. Також відзначимо, що в довідникові «Весь Іркутськ» 1909 р. в алфавітному покажчику адресів мешканців міста Іркутська та його передмість є **тільки один Аблов** – сам Володимир Олександрович [50, с.2].

29 листопада 1909 р. та 31 січня 1910 р. (можливо, і в інші дні) в Іркутську відбулися концерти-вистави на користь недостатніх учнів та учениць чоловічої та двох жіночих гімназій і промислового училища. Члени-розпорядники батьківських комітетів названих навчальних закладів щиро подякували тим, хто брав особисту участь у влаштуванні обох концертів-вистав, зокрема й **Л. П. (тобто, Людмилі Петрівні) Абловій** [112], [113]. На жаль, більше нічого про неї ми поки що не знайшли.

У «Календарі-довіднику Східному Сибіру на 1911 рік» і «Пам'ятній книзі Іркутської губернії» 1911 р. вказано, що колецький радник Володимир Олександрович Аблов є одним із чотирьох директорів музичних класів Іркутського відділення вказаного Товариства [89, с.345], [117, с.159]. Як побачимо далі, **він був директором-скарбником**. Іншими директорами були Давид Михайлович Кузнець, Давид Володимирович Абрамсон та Марія Павлівна Вознесенська [89, с.346].

Конфлікт Аблова з Маріупольським

У газеті «Сибірська думка» від 2 червня 1911 р. надруковано закінчення постанови третейського суду в справі **директора Іркутського відділення Товариства Володимира Аблова** з викладачем Іоною Маріупольським від 19 травня 1911 р. [127]. Того ж 1911 р. в Іркутську судові звіти цього третейського суду побачили світ окремою книжкою на 22 сторінки, правда, накладом усього в сто примірників [148], [88, с. 158 (позиція 1144), 237-238 (позиція 1878)]. У чому ж суть конфлікту? Ось як про це писала «Сибірська думка»:

«З усього викладеного не можна не дійти висновку, що пан Маріупольський вимушено залишив посаду директора класів до закінчення терміну контракту, що спонукали порядки, які були в музичному відділенні: очевидним бажанням його відходу частини членів дирекції, індивідуалізмом інших і особливо тиском із боку директора-скарбника Володимира Олександровича Аблова.

Після залишення паном Маріупольським згаданої посади, її, за постановою дирекції, виконувала деякий час голова відділення Марія Павлівна Вознесенська, як єдина у складі дирекції компетентна в музичній справі людина. Після від'їзду ж пані Вознесенської з Іркутська, обов'язок директора класів і з'єднане з ним головування у раді викладачів прийняв на себе Володимир Олександрович Аблов. Постанови дирекції про доручення пану Аблову згаданого обов'язку укладено не було, питання про це в засіданнях дирекції не обговорювалося. За поясненням пана Аблова він прийняв на себе з 1 вересня посаду директора класів на підставі § 13 інструкції музичним училищам (за яким за відсутністю директора та інспектора училища, ним завідує один із викладачів художніх предметів, або один із директорів відділення, за призначенням дирекції) та через те, що він стояв ближче за всіх інших директорів до музичних класів. За показанням одного з колишніх тоді членів дирекції, пан Аблов присвоїв функцію директора класів цілком довільно, що йому неодноразово і висловлювалося, із зазначенням, що він може розпоряджатися лише господарською частиною школи, спеціальна ж художня та педагогічна частина має належати раді викладачів. Незважаючи на такі заяви, пан Аблов вів і спрямовував усі справи відділення та водночас музичних класів одноосібно, без доповіді дирекції, засідання якої призначалися дуже рідко. Взявши на себе роль директора класів, пан Аблов розпоряджався і технічною стороною справи, будучи в цьому некомпетентним, давав вказівки викладачам і робив зауваження, що стосувалися музичної частини, наприклад: викладачам-піаністам про вживання їх учнями педалі; викладачеві віолончелі Вербову — про не дозвіл його учням гри на учнівських вечорах по нотах; викладачеві Маріупольському — про неприпустимість виконання на вечорах двома учнями однієї н'еси; розподіляв своєю владою викладання, призначивши, наприклад, викладача

Вестингаузена завідувати класом ансамблю, засновував комісії для розгляду спеціальних питань тощо. При цьому вказівки та зауваження викладачам, за заявою пана Маріупольського та свідченням ще двох із викладачів, робилися іноді в різкій формі, що зачіпала самолюбство фахівців справи, і навіть у присутності сторонніх осіб та учнів. Виконуючи одночасно обов'язки голови дирекції та ради викладачів, директора класів і скарбника відділення, Володимир Олександрович Аблов став, зрештою, одноосібним розпорядником музичного відділення та класів, що при ньому служили, завідуючи всіма справами і вельми мало розуміючи в них, при рідкісних засіданнях дирекції. В інших членів дирекції, за показанням двох із них, викликало неодноразові, але марні заперечення. З багатьох прикладів можна вказати на розпочаті Володимиром Олександровичем Абловим одноосібно, до доповіді дирекції, письмові переговори про повернення в музичні класи викладача Скляревського, який виїхав з Іркутська, виявив бажання обійняти посаду директора класів, а згодом відмовився. У вкрай різкій формі була одноосібна відповідь пана Аблова викладачці фортепіано Людмилі Олександрівні Цветковій на письмову її заяву дирекції про намір залишити службу після закінчення терміну контракту. Останній випадок змусив решту директорів вдатися навіть до опублікування в газеті листа до пані Цветкової, який засвідчує непричетність дирекції до одноосібного розпорядження пана Аблова.

З огляду на це можна пояснити частково і причини, що спонукали до залишення служби в музичних класах протягом року трьох викладачів і класної дами, яка служила багато років. Цими причинами стали, за поясненням пана Маріупольського, неприязне ставлення до нього Володимира Олександровича Аблова, індивідуальність інших членів дирекції та неможливість вести спеціальну справу, якою повністю управляє особа без жодної музичної освіти. Саме це змусило пана Маріупольського залишити службу в музичних класах.

Третейський суд, визнаючи, на підставі зібраних даних, що вказані вище причини могли бути, самі по собі, достатні для залишення паном Маріупольським служби, вважає за необхідне відзначити, що безпосереднім поштовхом до його виходу служило запрошення на посаду директора класів пана Скляревського, служити з яким пан Маріупольський, як він заявив особисто одному з директорів, вважав неможливим. Водночас суд визнає демонстративність виходу пана Маріупольського без попереднього офіційного попередження дирекції серед навчального сезону та з порушенням контракту, що закінчується в травні, не виправданого обставинами, оскільки видиме та цілком зрозуміле бажання пана Маріупольського звернути громадську увагу на наявні у відділенні музичного товариства та класах при ньому порядки могло бути досягнуто й іншим способом.

Про цей свій висновок третейський суд ухвалив повідомити сторони передачею їм примірника цієї постанови, з наданням їм права, якщо забажають, опублікувати її.

Підписали постанову П. Нікольський та В. Булатов, за уповноваженням Р. Іванова за нього розписався П. Нікольський» [127].

Р. Іванов – це колезький асесор Рафаїл Олександрович Іванов, викладач в Іркутську Інституту імператора Миколи I і викладач фортепіано, теорії та хору в приватній музичній школі [117, с. 158, 166]. П. Нікольський – це статський радник Петро Петрович Нікольський, керівник акцизного управління Іркутської губернії та Якутської області [117, с.167].

Допомога, яка не вдалася

«Російська музична газета» від 2 листопада 1914 р. подала кореспонденцію з Іркутська знайомого вже нам Рафаїла Олександровича Іванова, де той, зокрема, писав про Аблова.

В Іркутську 1914 р. сталося так, що відділення Імператорського музичного товариства на деякий час залишалося без управління, через хворобу його покинув голова Петро Петрович Нікольський, теж уже знайомий нам. Виручити з такої незручності зголосився **один із членів Товариства В. О. Аблов**, який обіцяв зробити спробу запропонувати деяким із відомих, впливових і грошових містян Іркутська надати підтримку відділенню вступом до числа членів Товариства, щоб потім цих осіб балотувати і до складу дирекції.

Проте на одному з наступних засідань пан Аблов доповів, що членів для наміченої дирекції йому не вдалося підібрати. Отже, відділення залишалося без управління, тож довелося зупинитися на ліквідації його справ. Діяло відділення в Іркутську 13 років, з 1901 р. [84].

Публікації Аблова в Іркутську

Лікар Володимир Аблов – автор низки праць із медицини. Зокрема, в Іркутську з 1 квітня 1908 р. щотижня виходила «Сибірська лікарська газета». У ній 26 серпня 1912 р. він вмістив реферат «Огляд успіхів

ларингології за 1907-1911 рр.» [6], а 16 вересня 1912 р. – реферат «Огляд успіхів отології за 1907-1911 рр.» [7]. 1913 р. Аблов в кількох номерах поспіль «Сибірської лікарської газети», кінчаючи 49-им, що вийшов 8 грудня, виступив зі статтею про огляд успіхів отоларингології за 1912 рік [9].

Майбутній доктор історичних наук Віктор Альбертович Ерліх 2005 р. видав у Новосибірську монографію «Наукова книга Сибіру та Далекого Сходу XVIII – початку XX ст.». У ній він писав:

«Із періодичних медичних видань варто назвати також «Сибірську лікарську газету». Тут 1911 року, наприклад, було опубліковано статтю Володимира Олександровича Аблова «Огляд успіхів оториноларингології за 1907—1911 роки», відбиток якої було надруковано наступного року (Іркутськ, 1912 рік, 44 сторінки)» [164], [8].

У Новосибірську 2004 р. побачив світ другий том тритомника «Зведений каталог сибірської та далеко-східної книги, 1790—1917 рр.». У ньому наведено три книжки Володимира Олександровича Аблова. Це вже знайомий нам «Огляд успіхів оториноларингології за 1907—1911 рр.», виданий 1912 р. в Іркутську [134, с.346], [8]. Того ж 1912 р. в тому ж Іркутську вийшла невеличка брошура Аблова «Отіатрія в Іркутському військовому окрузі» [134, с.346], [10]. В Іркутську 1914 р. побачив світ посібник Аблова із хірургії для сестер милосердя «Курс загальної хірургії» [134, с.463], [5].

У «Сибірській лікарській газеті» від 6 квітня 1914 р. Аблов вмістив перекладену з французької мови працю «Перевиховання слуху». Її автор – А. Maurice (укр. – А. Моріс) [105].

Ордени

Ми вже писали, що 4 вересня 1905 р. в Петергофі російським імператором Миколою II затверджено пожалування, зокрема, ордена святого Станіслава третього ступеня лікареві для доручень шостого класу військово-медичного управління тилу Маньчжурських армій, надвірному радникові Володимирові Аблову.

6 грудня 1909 р. государ імператор пожалував Володимирові Аблову орден святої Анни другого ступеня. Тоді Аблов був колезьким радником, лікарем для відрядження шостого розряду окружного військово-медичного управління Іркутського військового округу [74].

6 грудня 1913 р. в Лівадії государ імператор пожалував Володимирові Аблову орден святого рівноапостольного князя Володимира четвертого ступеня. Тоді Аблов був, як і раніше, колезьким радником, але вже молодшим діловодом окружного військово-санітарного управління Іркутського військового округу [75].

6 грудня за старим стилем, а 19 грудня за новим стилем був день святого Миколая, тому російський імператор Микола II був таким щедрим на нагороди саме цього дня.

Перша світова війна

У Москві побачила світ у серії «Воєнні мемуари» книжка Василя Павловича Кравкова «Велика війна без ретуші. Записки корпусного лікаря». Вийшла вона 2014 р. 4 грудня 1916 р. Кравков занотував таке:

«Дурена-дружина командира корпусу вже завела інтриги та чвари. Не догодив їй дивізійний лікар — шановний Аблов, який недостатньо надав їй нібито уваги та ввічливості; дзвонить про те баба всім без розбору праворуч і ліворуч; пробував було я її урезонити, що в Аблова жодної тенденції її образити та зневажити не було, якщо в перев'язувально-операційній він не подав їй руки, коли вона стояла вже при інструментах (така вимога нашої науки!) і був із нею по-діловому сухий і небалакучий. Подивлюся, як себе далі поведе ця ворона в навичому пір'ї. Я її готовий був би просто трактувати як істеричку — аж надто нахабно вона бреше! — але... але... а раптом вона виявиться навіть нижчою за ту думку, яку я про неї склав: буде просто капосницею з перебільшеною самосвідомістю щодо свого становища, зв'язків, щоб не миттям, так катанням на місце Аблова перевести когось із намічених нею своїх протезе? Адже що ж, у нас, у шляхетній країні необмежених (немисливих) можливостей, навіть неможливих, може статися і це! При всьому моему песимізмі, я все ж таки не втратив здатності дивуватися та вражатися ще багато чому в частині пакостей, які доводиться бачити на життєвому шляху. Досить божевільній бабі начальника висловити те чи інше ставлення, в даному разі — до Аблова, як вся штабна кліка, вихована в холопському сервілізмі, що ототожнюється в ідеології нашого офіцерства зі службою, як одна людина з корпоративною одностайністю, гідною на краще застосування, виступила в повній готовності наполохати цю людину, особливо якщо він ще лікар!» [94, с. 279-280].

В іншому місці, від 19 липня 1917 р., Кравков писав:

«Увечері несподівано для мене отримано телеграму: «Санітарне управління Південно-Західного фронту телеграфує, що наказом начальника управління від 7 липня № 240 відраховано з посади корпусного лі-

каря... Кравкова і тим самим наказом **допущено до виконання посади дивізійного лікаря 12-ї Сибірської дивізії Аблова**». Що цей сон означає?

Прийняв я це і з радістю, що скоро поїду звідси в рідні краї, і з подивом від тієї віртуозності в техніці добродіїв людей, з якою вони, натхненні високою ідеєю рівності, свободи та братерства, зуміли підвести під мене міну» [94, с. 347].

Оскільки серед лікарів із прізвищем «Аблов» Володимир Олександрович, як ми зазначали раніше в розділі «Звенигородка», єдиний, то саме він був дивізійним лікарем 12-ї Сибірської дивізії. Саме Володимира Олександровича Аблова 7 липня 1917 р. призначено корпусним лікарем.

Для довідки. 12-а Сибірська стрілецька дивізія сформована у липні 1914 р. при мобілізації із запасних чинів Іркутського військового округу. Вибула з Іркутська 11 вересня, 23 жовтня була включена до 8-ї армії Південно-Західного фронту, передислокована в Бескиди, північну смугу Карпат, ставши єдиним сибірським з'єднанням на цій ділянці фронту. 4 лютого 1915 р. передано дивізію до 3-ї армії Південно-Західного фронту. 12 червня 1915 р. 3-ю армію передано на Північно-Західний фронт, 12-ту Сибірську стрілецьку дивізію виведено в резерв. 15 червня 1915 р. дивізію включено до складу 7-го Сибірського армійського корпусу, що формувався в Мінську. 14 червня 1915 р. корпус включено до 5-ї армії Північно-Західного фронту. У складі 7-го Сибірського армійського корпусу дивізія брала участь у червневому наступі 1916 р. [114].

Червневий наступ 1916 р. відомий ще як Брусиловський прорив. Генерал від кавалерії Олексій Олексійович Брусилов (1853-1926) у 1916-1917 рр. був головнокомандувачем армій Південно-Західного фронту, його штаб містився в Кам'янці-Подільському [93].

Кам'янець-Подільський і Краматорськ

Коли та як із Іркутська **Володимир Аблов опинився в Кам'янці-Подільському** на початку 1920-х рр., уже при Радянській владі, ми не знаємо. Очевидно, це сталося з фронтів Першої світової війни, який проходив поблизу міста над Смотричем. Ми точно можемо сказати, що Володимир Олександрович Аблов працював у Кам'янці-Подільському у 1923-1926 рр., адже його згадано в довідникові «Список медичних лікарів СРСР на 1 січня 1924 р.», його пригадує Володимир Захарович Тарасюк, який став працювати лікарем-стажером у Кам'янці-Подільському з 1926 р. Цілком ймовірно, що Володимир Аблов працював у місті над Смотричем до 1923 р. та після 1926 р., але статистика за радянської влади набагато гірша, ніж при Російській імперії, тож не можемо цього стверджувати. Зі спогадів Тарасюка ми зробили здогадний висновок, що Володимир Аблов залишив Кам'янець-Подільський 1927 р.

Проте ми не знаємо точно, коли та як **лікар Аблов покинув Кам'янець-Подільський** і став працювати в Краматорську. Можемо тільки вказати, що це сталося наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр.

У підсумку про Володимира Аблова

Як би могла виглядати стаття про Володимира Аблова в енциклопедичному довіднику про Кам'янець-Подільський.

Аблов Володимир Олександрович (1871, село Приют Казачкінської волості Балашовського повіту Саратовської губернії Російської імперії, нині такого села не існує – 23 вересня 1937, місто Сталіно, тепер Донецьк) – російський, український і радянський лікар-отоларинголог, незаконно репресований. Росіянин. Був православним, а в радянський час – безпартійним. Наступники Аблова – Микита Степанович Онопрієнко та Володимир Захарович Тарасюк, які стали кандидатами медичних наук, Євген Олександрович Ківільша (1917-1982), який у 1946-1981 рр. завідував відділенням хвороб вуха, горла та носа в Кам'янець-Подільській міській лікарні, був із 1971 р. заслуженим лікарем Української РСР.

Володимира Аблова хрестили в Христоріздвяній церкві волосного села Казачка або в церкві Пресвятої Трійці слободи Кам'янки, до парафії якої входив хутір Аблова. Володимир походив із спадкових дворян. Батько – дворянин Олександр Петрович Аблов – володів маєтком у селі Приюті. Рідні брати Володимира Леонід й Олександр були в різний час у Балашові гласними повітового земського зібрання (Леонід у 1897-1900 рр., молодший Олександр у 1903-1906 рр.) та членами повітової земської управи. Леонід також пізніше (десь з 1909 чи 1910 р.) був членом дворянської опіки Балашовського повіту.

Володимир закінчив гімназію у Саратові, 1891 р. вступив у Санкт-Петербурзі до Імператорської військово-медичної академії, з 1893 р. отримував стипендію від військового відомства. 1896 р. він закінчив академію. Після її закінчення Аблов працював із 18 грудня 1896 р. молодшим лікарем 189-го піхотного резервного Переволоченського полку в повітовому місті Звенигородці Київської губернії. Цей полк там же наказом від 1 січня 1898 р. переформовано в 176-й піхотний Переволоченський полк. Потім із 1898 р. Аблов працював молодшим лікарем порохового заводу в місті Шостці Глухівського повіту Чернігівської

губернії, або, як пише «Календар Чернігівської губернії», молодшим лікарем місцевого лазарету. Далі, в 1900-1901 рр., Аблов зовсім недовго працював завідувачем зуболікарського кабінету Київського військового шпиталю та водночас викладачем Київської військово-фельдшерської школи в Києві.

Аблов публікувався в газеті «Лікар»: 1897 р. – «До лікування смердючої нежиті протидифтерією сироваткою» (№ 40), 1900 р. – «Випадок помилкового розпізнання вагітності» (№ 41). Також публікувався у «Військово-медичному журналі»: в грудні 1900 р. – «До казуїстики відкритих переломів черепа», в березні 1902 р. – «До питання про штучні пахові грижі». 1901 р. в Києві видав курс для військово-фельдшерських шкіл «Короткий підручник зубних хвороб». У січні 1902 р. в журналі «Зуболікувальний вісник» опублікував статтю «Вплив виробництва бездимного пороху на склад зубів у робітників». 1902 р. як експерт брав участь у Київському військово-окружному суді при розгляді кримінальної справи.

Із 1901 р. Аблов працював у губернському місті Чернігові молодшим лікарем 167-го Острозького піхотного полку. Як лікар брав участь у російсько-японській війні 1904-1905 рр.

4 вересня 1905 р. Аблова нагороджено орденом святого Станіслава третього ступеня за заслуги в справах проти японців. Крім того, Володимирові Аблову було пожалувано ордени: 6 грудня 1909 р. – святої Анни другого ступеня, 6 грудня 1913 р. – святого рівноапостольного князя Володимира четвертого ступеня.

Далі Аблов працював у губернському місті Іркутську. 31 березня 1907 р. став там приймати хворих. Це був перший лікар із хвороби вуха, горла та носа в місті. Також працював в Іркутському військово-окрузі: був лікарем для відряджень шостого розряду військово-медичного управління, а з 1911 р. – окружного військово-санітарного управління, далі – молодшим діловодом цього ж управління.

Наприкінці служби в Російській імперії Володимир Аблов мав статус статського радника (п'ятий клас у Табелі про ранги). Починав Аблов з наказу російського імператора від 8 квітня 1901 р. з чину титулярного радника (дев'ятий клас) зі старшинством із 18 грудня 1896 р. (дня початку служби Аблова). Далі послідовно були чини: від 2 вересня 1901 р. колезький асесор (восьмий клас) зі старшинством від 18 грудня 1899 р., надвірний радник (сьомий клас) зі старшинством від 18 грудня 1903 р., колезький радник (шостий клас). Останній чин, колезького радника, Аблову надано наказом російського імператора від 27 січня 1908 р. зі старшинством із 18 грудня 1907 р.

Аблов входив до Товариства лікарів Східного Сибіру, 20 січня 1914 р. його обрали скарбником цього Товариства. Був членом Імператорського російського музичного товариства, кандидатом у директори його Іркутського відділення, а потім директором-скарбником цього відділення. Очевидно, що його дружина Людмила Петрівна була викладачем музичних класів цього відділення. Конфлікт директора-скарбника Аблова з викладачем Йоною Маріупольським розглядав третейський суд. Також в Іркутську Аблов був членом Товариства захисту дітей. 13 квітня 1914 р. його обрали членом ревізійної комісії Товариства боротьби з туберкульозом у місті Іркутську та Іркутській губернії.

20 вересня 1910 р. відбулися організаційні збори засновників Іркутського художнього клубу. Його метою було поєднати любителів усіх видів мистецтв. Збори доручили виробити проект статуту клубу Аблову та іншим особам. Проте проект клубу не було здійснено.

В Іркутську Аблов видав книжки: «Огляд успіхів оториноларингології за 1907-1911 рр.», «Отіатрія в Іркутському військово-окрузі» (обидві – 1912 р.), посібник із хірургії для сестер милосердя «Курс загальної хірургії» (1914 р.). Він друкувався на сторінках «Сибірської лікарської газети», зокрема, 1913 р. подав огляд успіхів отоларингології за 1912 р., 1914 р. вмістив перекладену з французької мови працю Моріса «Перевиховання слуху».

Аблов брав участь у Першій світовій війні: був дивізійним лікарем 12-ої Сибірської стрілецької дивізії, а 7 липня 1917 р. його призначили корпусним лікарем 7-го Сибірського армійського корпусу.

На початку 1920-х рр. Володимир Аблов працював лікарем-отоларингологом у Кам'янці-Подільському, спочатку в поліклініці, потім у лікарні, проводив тут невідкладні операції при мастоїдиті та внутрішньочерепних отогенних ускладненнях. У Кам'янці-Подільському, коли тут працював Аблов, головними лікарями міської лікарні були Олександр Галицький, а потім Яків Епштейн, а окружний відділ охорони здоров'я з центром у Кам'янці-Подільському очолювали Альфред Фаст, а потім Параскева Косіт, яка перед тим була робітницею, а не лікаркою. Колегами Аблова у Кам'янці-Подільському були хірург Яків Авербух, терапевт Аврам Бондар, інфекціоніст Бер (Борис) Баракер, гінекологи Надія Нікольська-Ржевська та Лев Діккер, окуліст Сергій Корженевський, районний лікар Віра Акбройт-Рехтер, судово-медичний експерт Антон Ціхоцький, санітарний лікар Володимир Середович й інші.

Далі, згодом з 1927 р., коли отоларингологом у Кам'янці-Подільському став працювати Микита Онопрієнко, Аблов був лікарем центральної поліклініки у місті Краматорську колишньої Сталінської, а нині Донецької області.

У Краматорську Аблова заарештували 3 серпня 1937 р., звинуватили в причетності до Польської військової організації з 1927 р., в тому, що його в Кам'янці-Подільському завербував ксьондз Фелікс Любчинський. Аблова 13 вересня 1937 р. Особлива нарада при Народному комісаріаті внутрішніх справ СРСР засудила до розстрілу. Вирок виконано 23 вересня 1937 р. в Сталіно (нині Донецьк), але місце поховання Аблова невідоме. Його реабілітовано 7 березня 1958 р.

Джерела та література:

1. Аблов В. Влияние производства бездымного пороха на состав зубов у рабочих // Зубоврачебный вестник. – 1902. – № 1, январь. – С. 27-34. Приведено в книге: Указатель русской литературы по математике, чистым и прикладным естественным наукам за 1902 год, издаваемый Киевским обществом естествоиспытателей / Под ред. проф. В. К. Совинского. – Вторая серия, т. IV. – Киев: Тип. Императорского университета святого Владимира, 1905. – С. 278.
2. Аблов. К вопросу об искусственных паховых грыжах // Военно-медицинский журнал. – 1902. – Март.
3. Аблов В. А. К казуистике открытых переломов черепа // Военно-медицинский журнал. – 1900. – Книга 12. – С. 3404 и следующие.
4. Аблов В. А. К лечению зловонного насморка противодифтерийной сывороткой // Врач. – 1897. – № 40. – С. 1145.
5. Аблов В. А. Курс общей хирургии: Руководство по хирургии для сестер милосердия. – Иркутск: Тип. П.И. Макушина и В. М. Посохина, 1914. – 85 с.
6. Аблов В. Обзор успехов ларингологии за 1907-1911 годы: Реферат // Сибирская врачебная газета. – 1912. – № 35. – 26 августа. – С. 429-431.
7. Аблов В. Обзор успехов отологии за 1907-1911 годы (Продолжение): Реферат // Сибирская врачебная газета. – 1912. – № 38. – 16 сентября. – С. 466-469.
8. Аблов В. А. Обзор успехов оториноларингологии за 1907-1911 годы. – Иркутск: Тип. Товарищества печатного дела, 1912. – 44 с. – Отдельные оттиски из №№ 34, 36, 37, 38 и 39 «Сибирской врачебной газеты» за 1912 год.
9. Аблов В. А. Обзор успехов оториноларингологии за 1912 год // Сибирская врачебная газета. – 1913. – № 42. – 20 октября. – С. 499-504; – № 43. – 27 октября. – С. 513-516; – № 44. – 3 ноября. – С. 524-527; – № 45. – 10 ноября. – С. 536-539; – № 47. – 24 ноября. – С. 560-562; – № 49. – 8 декабря. – С. 584-586.
10. Аблов В. А. Отиатрия в Иркутском военном округе. – Иркутск: Тип. М.П. Окунева, 1912. – 6 с. – Оттиск из «Вестника ушных, горловых и носовых болезней», 1911, Книга 11.
11. Адрес-календарь: Отдел четвертый // Календарь Черниговской губернии на 1902 год: Год шестнадцатый. – Чернигов: Тип. губернского правления, 1901. – С. 29.
12. Адрес-календарь: Отдел четвертый // Календарь Черниговской губернии на 1903 год: Год семнадцатый. – Чернигов: Тип. губернского правления, 1902. – С. 30.
13. Адрес-календарь: Отдел четвертый // Календарь Черниговской губернии на 1904 год: Год восемнадцатый. – Чернигов: Тип. губернского правления, 1903. – С. 32.
14. Адрес-календарь: Отдел четвертый // Календарь Черниговской губернии на 1905 год: Год девятнадцатый. – Чернигов: Тип. губернского правления, 1904. – С. 31.
15. Адрес-календарь // Календарь Черниговской губернии на 1906 год: Год издания двадцатый. – Чернигов: Тип. губернского правления, 1906. – С. 33.
16. Адрес-календарь // Календарь Черниговской губернии на 1907 год: Год издания двадцать первый. – Чернигов: Тип. губернского правления, 1907. – С. 35.
17. Адрес-календарь // Календарь Черниговской губернии на 1908 год: Год издания двадцать второй. – Чернигов: Тип. губернского правления, 1908. – С. 36.
18. Адрес-календарь Саратовской губернии на 1898 год / Издание Саратовского губернского статистического комитета. Под ред. члена-секретаря Ф. Шиманского. – Саратов: Паровая скоропечатня губернского правления, 1898. – С. 369, 360, 432.
19. Адрес-календарь Саратовской губернии на 1900 год / Издание Саратовского губернского статистического комитета. – Саратов: Паровая скоропечатня губернского правления, 1900. – С. 255, 258, 259, 358.
20. Адресная и справочная книга «Весь Киев» на 1902 год / Издатель М. Л. Радоминский. – Киев: Типография Р. К. Лубковского, 1902. – Дозволено цензурою. Киев, 21 декабря 1901 г. – Столбцы 112, 409, 655.
21. Адресная и справочная книга «Весь Киев» на 1903 год / Издание К. Я. Шампаньера. Под реда. К. Бугаева – Киев: Типография М. М. Фиха, 1903. – Дозволено цензурою. Киев, 11 декабря 1902 г. – Столбцы 112, 460, 700.
22. Адресная и справочная книга «Вся Украина» на 1924—1925 год. – Одесса: Издание Украинского Красного Креста, 1925.
23. Адресная и справочная книга «Вся Украина и АМССР» на 1926 год. – Одесса: Издание Украинского Красного Креста, 1926.
24. Адресно-справочная книга «Вся Украина» на 1926/27 год. – Часть III: У. С. С. Р. по округам. – Харьков: Украинский экономист, год не указан.

43. Алфавитный список лиц, имеющих право врачебной практики в России // Российский медицинский список, изданный управлением главного врачебного инспектора Министерства внутренних дел на 1913 год. (Списки врачей, ветеринарных врачей, зубных врачей, дантистов, фармацевтов и аптек, по сведениям к 20 апреля 1913 г.). – Санкт-Петербург: Тип. Министерства внутренних дел, 1913.
44. Алфавитный список лиц, имеющих право врачебной практики в России // Российский медицинский список, изданный управлением главного врачебного инспектора Министерства внутренних дел на 1914 год. (Списки врачей, ветеринаров, зубных врачей, дантистов, фармацевтов и аптек, по сведениям к 1 мая 1914 г.). – Санкт-Петербург: Тип. Министерства внутренних дел, 1914.
45. Алфавитный список лиц, имеющих право врачебной практики в России // Российский медицинский список, изданный управлением главного врачебного инспектора Министерства внутренних дел на 1916 год. (Списки врачей, ветеринаров, зубных врачей, дантистов, фармацевтов и аптек, по сведениям к 1 мая 1916 г.). – Петроград: Типография Министерства внутренних дел, 1916.
46. Балашовский уезд // Саратовский листок: Газета политическая, общественная и литературная. – 1910. – №78. – 7 апреля. – С. 3.
47. Балашовское событие 21 июля. Из доклада губернской земской управы губернскому собранию 22 сентября 1905 г. // Саратовская земская неделя: Издание Саратовского губернского земства. – Саратов: Тип. губернского земства, 1905. – №8. – Земской отдел. – С. 31-51.
48. Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1898. – № 40. – 4 октября. – Особое прибавление. – С. 82, позиция 82077.
49. Весь Иркутск с отделом Забайкальской области: Адресно-справочная и торгово-промышленная книга на 1908 год. 1-й год издания / Издание Е. Р. Бендер. – Иркутск: Электро-тип. С.А. Серебrenикова, 1908.
50. Весь Иркутск с отделами Забайкальской и Якутской областей: Адресная и справочная книга на 1909 год. II-й год издания / Издание Е. Р. Бендер; Составил Н. Бендер. – Иркутск: Типо-литография Макушина и Посохина, 1909.
51. Википедия. Военно-медицинский журнал. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Военно-медицинский_журнал.
52. Википедия. Гусевка (приток Терсы). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Гусевка_\(приток_Терсы\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Гусевка_(приток_Терсы)).
53. Вікіпедія. Звенигородка. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Звенигородка>.
54. Википедия. Казачка (Калининский район). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Казачка_\(Калининский_район\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Казачка_(Калининский_район)).
55. Википедия. Осиновка (притока Терсы). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Осиновка_\(приток_Терсы\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Осиновка_(приток_Терсы)).
56. Википедия. Острожский 167-й пехотный полк. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Острожский_167-й_пехотный_полк.
57. ікiпедiя. Росiйсько-японська вiйна. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://uk.wikipedia.org/wiki/Росiйсько-японська_вiйна.
58. Википедия. Саратовская мужская гимназия. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Саратовская_мужская_гимназия.
59. Википедия. Терса (приток Медведицы). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Терса_\(приток_Медведицы\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Терса_(приток_Медведицы)).
60. Вікіпедія. Шостка. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Шостка>.
61. Вітаємо Вас, лікарє // Прапор Жовтня. – 1971. – №151 (4672). – 24 вересня. – С. 3.
62. Воспоминания о Каменец-Подольской больнице имени В. И. Ленина доцента Владимира Захаровича Тарасюка (Черновицкий мединститут) // Мазурик Євген Васильович. Нариси про минуле та сьогодення медицини Кам'янця-Подільського та Хмельниччини. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 1999. – С. 261—265.
63. Врачебные науки // Книжный вестник: Журнал книжно-торговой, издательской и литературной деятельности России. – 1901. – №9, сентябрь. – Книжные новости. – С. 128.
64. Высочайшие награды // Саратовский вестник. – 1911. – №3. – Среда, 5 января. – С. 3.
65. Высочайшие приказы по военному ведомству. О чинах гражданских. Мая 28-го дня, в Петергофе // Разведчик: Журнал военный и литературный. – 1895. – №243. – 6 июня. – С. 552.
66. Высочайшие приказы по военному ведомству. О чинах гражданских. Декабря 18-го дня, в Царском Селе // Разведчик: Журнал военный и литературный. – 1896. – №323. – 21 декабря. – С.1160.
67. Высочайшие приказы по военному ведомству. О чинах гражданских. Декабря 5-го дня, в Царском Селе // Разведчик: Журнал военный и литературный. – 1899. – №479. – 16 декабря. – С.1099.
68. Высочайшие приказы по военному ведомству. О чинах гражданских. Марта 19-го дня, в Санкт-Петербурге // Разведчик: Журнал военный и литературный. – 1900. – №493. – 28 марта. – С.1099.
69. Высочайшие приказы по военному ведомству. О чинах гражданских. Апреля 8-го дня, в Царском Селе // Разведчик: Журнал военный и литературный. – 1901. – №548. – 17 апреля. – С.384.
70. Высочайшие приказы по военному ведомству. О чинах гражданских. Сентября 2-го дня, в Киле // Разведчик: Журнал военный и литературный. – 1901. – №571. – 25 сентября. – С.873.

71. Высочайшие приказы по военному ведомству. О чинах гражданских. Апреля 6-го дня, в Москве // Разведчик: Журнал военный и литературный. – 1903. – №651. – 15 апреля. – С.356.
72. Высочайшие приказы по военному ведомству. О чинах гражданских. Сентября 4-го дня, в Петергофе // Иллюстрированная летопись русско-японской войны. (По официальным данным, сведениям печати и показаниям очевидцев). – Выпуск XX. – Санкт-Петербург: Тип. А.С. Суворина, 1905. – С. 19.
73. Высочайшие приказы по военному ведомству. О чинах гражданских. Января 27-го дня, в Царском Селе // Прибавление к № 903 журнала «Разведчик» за 12 февраля 1908 года. – С. 40.
75. Высочайшие приказы по военному ведомству // Прибавление к № 1012 журнала «Разведчик» за 23 марта 1910 года. – С. 102.
75. Высочайшие приказы по военному ведомству // Прибавление к № 1209 журнала «Разведчик» за 1 января 1914 года. – С. 554.
76. Годовые обзоры по практической медицине за 1896 и 1897 годы. Приложение к журналу «Русский архив патологии, клинической медицины и бактериологии» / Под редакцией профессора В. В. Подвысоцкого (Киев). – Санкт-Петербург: Издание К. Л. Риккера, 1899. – С. 258.
77. Дворянский адрес-календарь на 1897 год / Издание Н. В. Шапошникова. – Санкт-Петербург: Тип. высочайше утверждённого товарищества «Общественная польза», Большая Подъяечская, № 39, 1896. – С. 327.
78. Деревня, современное значение // Энциклопедический словарь / Издатели: Ф.А Брокгауз, И. А. Ефрон. – Том X: Давенпорт – Десмин. – Санкт-Петербург, 1893. – С. 429; Село, значение Д // Энциклопедический словарь / Издатели: Ф.А Брокгауз, И.А. Ефрон. – Том XXIX: Сахар – Семь мудрецов. – Санкт-Петербург, 1900. – С. 368.
79. Деятели революционного движения в России: Библиографический словарь. – Том пятый: Социал-демократы 1880-1904. – Выпуск I: А-Б. – Москва, 1931. – Столбец 1.
80. Женщины-врачи // Список медицинских врачей СССР (на 1 января 1924 года). – Москва: Издание Народного комиссариата здравоохранения РСФСР, 1925. – С. 3-217.
81. Журналы заседаний очередного Балашовского уездного земского собрания, бывшего с 7 по 12 октября 1897 года (VII по закону 12 июня 1890 года). Смета, раскладка земских сборов и доклады управы с приложениями. – Саратов: Тип. губернского земства, 1898.
82. Журналы заседаний XXXIX очередного Балашовского уездного земского собрания, бывшего 30 сентября – 4 октября 1904 года (XIV по закону 12 июня 1890 года). Смета, раскладка земских сборов. – Балашов: Паровая типография «Товарищество», 1905.
83. Журналы экстренного Балашовского уездного земского собрания, бывшего 2-5 (ошибочно 3) марта 1899 года и доклады управы с приложениями. – Саратов: Типо-лит. Г.Х. Шельгорн и К°, 1899.
84. Иванов Р. А. Иркутск (корреспонденция) // Русская музыкальная газета: Еженедельное издание. – 1914. – № 44. – 2 ноября. – Столбцы 792-794.
85. Ирkipedia. 1907, март. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://irkipedia.ru/content/1907_mart.
86. Ирkipedia. 1914, январь. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://irkipedia.ru/content/1914_yanvar.
87. Ирkipedia. Дом Домбровского на Саломатовской 13 (Карла Либкнехта, 19). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://irkipedia.ru/content/dom_dombrovskogo_na_salomatovskoy_13_karla_libknehta_19.
88. Иркутск: Библиографический указатель. – Выпуск 1: XVII – начало XX века (до 1917 года) / составители: Н. Д. Игумнова, Е. В. Ильина, В. К. Пешкова; редактор А.В. Дулов. – Иркутск: Облмашинформ, 2002. – 447 с., ил..
89. Календарь-справочник по Восточной Сибири на 1911 год / Издание Ин. П. Казанцева; год первый. – Иркутск: Паровая типография И. П. Казанцева, 1911. – С. 345, 367.
90. Календарь-справочник по городу Иркутску и Иркутской губернии на 1914 год / Издание В.Ф. Хардина и И.И. Серебренникова. Год первый. – Иркутск: Паровая тип. И.П. Казанцева, 1914. – С. 126, 179, 183, 211.
91. Канищев В. Ю. Роль журнала «Освобождение» в формировании конституционно-демократической партии: Диссертация... кандидата исторических наук. – Москва, 2006. – 301 с.
92. Киевский военный округ // Военная энциклопедия. – Том 12. – Москва: Тип. товарищества И.Д. Сытина, 1913. – С. 571-572.
93. Ковнер Елена. Славна сторінка історії // Прапор Жовтня. – 1986. – № 154 (11462). – 26 вересня. – С. 3.
94. Кравков Василий Павлович. Великая война без ретуши. Записки корпусного врача. – Москва: Вече, 2014. – 416 с., ил. – (Военные мемуары).
95. Краткая история 176 пехотного Переволоченского полка // Памятка о 176 пехотном Переволоченском полку. – Звенигородка: Типография Ю. Э. Юдицкого, 1905. – С. 19-20.
96. Краткий учебник зубных болезней: Краткий курс зубных болезней для военно-фельдшерских школ / Составил врач В. А. Аблов, заведующий зубоврачебным кабинетом Киевского военного госпиталя и преподаватель Киевской военно-фельдшерской школы. – Киев: Тип. окружного штаба, 1901. – [4], 76 с., ил..
97. Лыхин Юрий Петрович. Художественная жизнь Иркутска (первая четверть XX века). – Москва, 2001. – С. 171.
98. Мазурик Євген. Головна лікарня міста: Названа іменем Володимира Ілліча Леніна // Прапор Жовтня: Орган Кам'янець-Подільських міського і районного комітетів Комуністичної партії України, міської та районної Рад народних депутатів Хмельницької області. – 1987. – №191 (11707). – 28 листопада. – С. 2-3.
99. Мазурик Євген. Його скальпель рятував життя: До 80-річчя з дня народження Євгена Ківільші // Кам'янець-Подільський вісник. – 1997. – № 3 (569). – 18 січня. – С. 3.

100. *Мазурик Євген*. Дві статті: «Євген Ківільша: життя і доля» та «Його скальпель рятував життя: До 80-річчя з дня народження Євгена Ківільші» // *Мазурик Євген Васильович*. Нариси про минуле та сьогодення медицини Кам'янець-Подільського та Хмельниччини. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 1999. – С. 218-222 і 223-225.
101. *Мазурик Євген*. Кам'янець-Подільська міська лікарня (до 1987 р.) // Там само. – С. 3-27.
102. *Мазурик Євген*. Своє життя — людям: До 110-річчя від дня народження лікаря-інфекціоніста Бера Баракера // Там само. – С. 171—174.
103. Миссия Святополка-Мирского и её результаты // Освобождение / Издается под редакцией Петра Струве. – 1902. – № 13. – Штутгарт, 19 декабря 1902 года (1 января 1903 года). – С. 211-212.
104. *Михнов С. Д.* Систематический указатель русской акушерско-гинекологической литературы от её возникновения до 1901 года. Добавление II: Ошибки в распознавании беременности // Учёные записки Императорского Юрьевского университета. – 1908. – №8. – Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1908. – С. 289.
105. *Морис А. (Maurice A.)* Перевоспитание слуха: Перевод с французского В.А. Аблова // Сибирская врачебная газета: Выходит еженедельно в городе Иркутске. – 1914. – №14. – 6 апреля. – С. 181-184.
106. Мужчины-врачи // Список медицинских врачей СССР (на 1 января 1924 года). – Москва: Издание Народного комиссариата здравоохранения РСФСР, 1925. – С. 221-785.
107. На войне и около войны // Освобождение / Изд. под ред. Петра Струве. – 1904. – № 58. – 27 октября (14 октября). – Год третий. – С. 131.
108. Населённые пункты Балашовского уезда к 1901 году / Балашовское уездное земство. – Саратов: Паровая Типо-лит. С.М. Панина, 1907. – С. 24.
109. Об утверждении в должности // Саратовские губернские ведомости. – 1904. – №88. –11 ноября. – С. 1.
110. Общество борьбы с туберкулёзом в городе Иркутске и Иркутской губернии. Годичное общее собрание 13 апреля. Подписано: А. В. // Сибирский врач: Газета научной и общественной медицины и врачебного быта. Издаётся в городе Томске. – 1914. – № 19. – 14 мая. – С. 358-359.
111. *Онопrienko Н.С.* Отиты и анtritы у детей при расстройствах питания. – Диссертация... кандидата медицинских наук. – Киев, 1951.
112. Отчёт по устройству 29 ноября 1909 года концерта-спектакля в пользу недостаточных учеников и учениц мужской и двух женских гимназий и промышленного училища // Сибирь: Газета ежедневная, кроме понедельников (Иркутск). – 1910. – №7. – 10 января. – С. 5.
113. Отчёт по устройству 31 января 1910 года концерта-спектакля в пользу недостаточных учеников и учениц мужской и двух женских гимназий и промышленного училища // Восточная заря: Газета политическая, общественная и литературная (Иркутск). – 1910. – №84. – 11 апреля. – С. 5.
114. Офицеры русской императорской армии. 12-я Сибирская стрелковая дивизия. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.ria1914.info/index.php/12-я_Сибирская_стрелковая_дивизия.
115. Оценки земель Саратовской губернии по данным Крестьянского поземельного банка за 1899-1908 годы с приложением карты оценочных районов / Составил агроном Митрофан Никодимович Радашевич, неперемный член Саратовского отделения Крестьянского банка. – 1911.
116. Памятная книжка Иркутской губернии 1908 года / Издание Иркутского губернского статистического комитета. – Иркутск: Губернская тип., 1908.
117. Памятная книжка Иркутской губернии: Издание Иркутского губернского статистического комитета. – Иркутск: Губернская тип., 1911.
118. Памятная книжка Киевской губернии на 1897 год / Издание Киевского губернского статистического комитета. Год издания пятнадцатый. – Киев: Тип. И.И. Чоколова, 1897. – С. 214.
119. Памятная книжка Киевской губернии на 1899 год / Издание Киевского губернского статистического комитета. Год издания семнадцатый. – Киев: Киевская губернская тип., 1899. – С.238.
120. Памятная книжка Саратовской губернии на 1904 год / Издание Саратовского губернского статистического комитета. – Саратов: Паровая скоропечатня губернского правления, 1904. – С. 184, 278.
121. Памятная книжка Саратовской губернии на 1910 год / Издание Саратовского губернского статистического комитета. – Саратов: Паровая скоропечатня губернского правления, 1910. – С. 171.
122. Памятная книжка Саратовской губернии на 1912 год / Издание Саратовского губернского статистического комитета. – Саратов: Паровая скоропечатня губернского правления, 1912. – С. 181.
123. Памятная книжка Саратовской губернии на 1914 год / Издание Саратовского губернского статистического комитета. – Саратов: Паровая скоропечатня губернского правления, 1914. – С. 156.
124. Памятная книжка Саратовской губернии на 1916 год / Издание Саратовского губернского статистического комитета. – Саратов: Типо-лит. Саратовского губернского правления, 1916. – С. 160.
125. *Петров Степан Йосипович, Петров Сергій Степанович*. Книга в Україні: Друга половина XIX – початок XX століття (1861-1917) (Бібліографічний покажчик). – № 1: А. – Київ, 1996. – С. 12, позиція 123.
126. Польша та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Том 8: Великий терор: Польська операція 1937-1938. – Частина перша. – Варшава – Київ, 2010.
127. Постановление третейского суда по делу И.М. Мариупольского с В. А. Абловым. 19 мая 1911 года. (Окончание) // Сибирская мысль. – 1911. – №138. – Иркутск, 2 июня. – С. 2.

128. Прибавление к № 21 «Вестника финансов, промышленности и торговли» за 1891 год. – 26 мая (7 июня). – С. 463.
129. Протоколы Общества врачей Восточной Сибири за 1913-1914 годы. Протокол №2 очередного заседания 20 января 1914 года // Сибирская врачебная газета: Выходит еженедельно в городе Иркутске. – 1914. – № 24. – 15 июня. – С. 330.
130. Протоколы очередного Балашовского уездного земского собрания, бывшего 10-15 октября 1899 года (IX по закону 12 июня 1890 года). Смета, раскладка земских сборов и доклады управы с приложениями. – Балашов: Тип. А.Г. Знаменской, Хлебная, собственный дом, 1900.
131. Расправа над петербургскими студентами // Листок «Рабочего дела». – 1901. – № 1, январь. – С. 11-12.
132. *Саградьян Маргарита Ованесовна*. Осуществление ленинского Декрета о земле в Саратовской губернии. – Саратов: Издание Саратовского университета, 1966. – С. 76-77.
133. Саратовская губерния: XXXVIII. Список населённых мест по сведениям 1859 года. – Санкт-Петербург, 1862. – С. 44.
134. Сводный каталог сибирской и дальневосточной книги, 1790-1917 годы: в трёх томах. – Том 2 / Сибирское отделение Российской академии наук, Государственная публичная научно-техническая библиотека; [ответственный составитель Римма Евдокимовна Павлова; научный редактор Елена Борисовна Соболева]. – Новосибирск: Государственная публичная научно-техническая библиотека, 2004.
135. Село Залесьянка Балашёвского уезда. Нападение на заведующего общественными работами // Саратовский вестник. – 1911. – № 257. – 23 ноября. – С. 5.
136. Серия докторских диссертаций, допущенных к защите в Императорской военно-медицинской академии в 1911—1912 учебном году. № 59. Материалы по военно-медицинской статистике. Неспособность к службе и смертность нижних чинов армии призыва 1905 года: Диссертация на степень доктора медицины Николая Николаевича Захарова. – Санкт-Петербург: Тип. А.В. Орлова, 1912. – С. 122.
137. Склад окрвиконкому // Червоний кордон: Орган окрпарткому КП(б)У, окрвиконкому й ОБ Кам'янецьчини. – 1925. – Число 102. – 18 квітня. – С. 2.
138. Совет Государственного дворянского земельного банка // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1890. – № 52. – 30 декабря (11 января 1891 года). – С. 879.
139. Списки громадян, що були репресовані на території області // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Донецька область. – Книга перша: Науково-документальні нариси. – Донецьк: Видавництво КП «Регіон», 2004. – С. 526.
140. Список обучающимся в Императорской военно-медицинской академии на 1895/96 учебный год // Ежегодник Императорской военно-медицинской академии на 1895/96 учебный год. – Год I: Под ред. проф. К.Н. Виноградова и Ф.И. Пастернацкого. – Санкт-Петербург: Тип. А.С. Суворина, 1896. – С. 28.
141. [Співчуття] // Прапор Жовтня: Орган Кам'янець-Подільських міського і районного комітетів Комуністичної партії України, міської та районної Рад народних депутатів Хмельницької області. – 1976. – № 144 (5648). – 10 вересня. – С. 4.
142. Справочная книга Саратовской епархии / Составлена по распоряжению преосвященного Алексия, епископа Саратовского и Царицынского. – Саратов: Тип. Союза печатного дела, 1912. – С. 149.
143. Справочник по городу Иркутску и Иркутской губернии на 1915 год / Издание В. Ф. Хардина и И. И. Серебренникова. – Иркутск: Паровая типография И. П. Казанцева, 1915.
144. *Тан*. Новое крестьянство: Очерки деревенских настроений. – Москва: Книгоиздательство Е. Д. Мягкова «Колокол», 1905.
145. *Тан*. Красное и чёрное: Очерки. – Москва: Издание В. М. Саблина, 1907.
146. *Тарасюк В. З.* Искривления костного отдела носовой перегородки человека, его развитие и формы. – Диссертация... кандидата медицинских наук. – Киев — Черновцы, 1952.
147. *Томчишина Н. І., Коваленко С. Л.* Кам'янець-Подільський район (1923-1998 рр.): Інформаційний довідник. – Кам'янець-Подільський, 1998.
148. Третейский суд по делу директора Иркутского отделения Императорского Русского Музыкального Общества В. А. Аблова с преподавателем И. М. Мариупольским: Судебные отчеты. – Иркутск: Типо-лит. П.И. Макушина и В. М. Посохина, 1911. – [2], 22 с. – Тираж 100 экз.
149. Убийство с целью грабежа: Судебная хроника // Киевлянин: Литературная и политическая газета Юго-Западного края. – 1902. – № 266. – 26 сентября. – С. 4.
150. Участники Белого движения в России. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://погибшие.рф/архив/uchastniki-grazhdanskoj-vojny/uchastniki-belogo-dvizheniya-v-rossii/uchastniki-belogo-dvizheniya-v-rossii-aa-av.html>.
151. Фонд № 19 «Саратовское губернское дворянское депутатское собрание», 1785-1917. – Описание № 1. – Том 1: Дела постоянного хранения за 1786-1795, 1798-1864 годы / Областное государственное учреждение «Государственный архив Саратовской области» (ОГУ ГАСО). – Саратов: Полиграфическое объединение «Искра», 1976.
152. Фонд № 19 «Саратовское губернское дворянское депутатское собрание», 1785-1917. – Описание № 1. – Том 2: Дела постоянного хранения за 1865-1909, 1911-1917 годы / Областное государственное учреждение

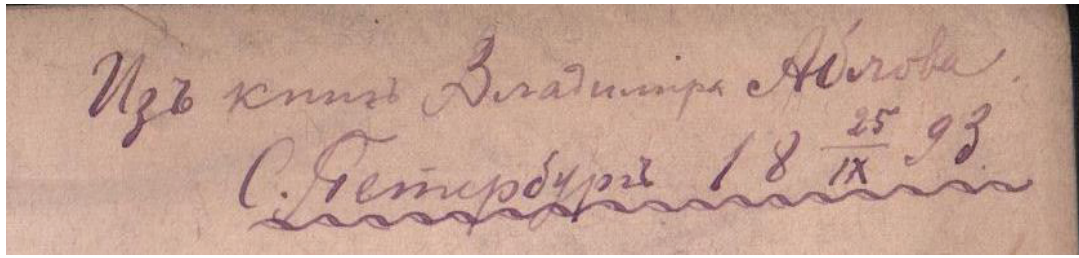
«Государственный архив Саратовской области» (ОГУ ГАСО). – Саратов: Полиграфическое объединение «Искра», 1976.

153. *Фамусов*. Записки неунывающего россиянина // Наука и жизнь: Литературный, художественный, общественный и научно-популярный журнал / Под ред. *Ф.С. Груздева*. – Санкт-Петербург, 1905. – Книга VII: Июль. – Столбцы 871-873.
154. Фонд № 637 Государственного архива Саратовской области. Использовано: Саратовское историко-родословное общество (СарИРО). Город Саратов. Найденные случайно записи о рождении, браке, смерти жителей города Саратова. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://r-sargo.ru/viewtopic.php?id=39>.
155. Хроника // Сибирский врач: Газета научной и общественной медицины и врачебного быта. Издаётся в городе Томске. – 1914. – № 7. – 16 февраля. – С. 139.
156. *Шевченко Ю.* П'ятдесят років в строю // Прапор Жовтня. – 1964. – № 200 (544). – Середа, 16 грудня. – С. 4.
157. *Шор Татьяна Кузьминична*. Студенты-саратовцы в Тартуском / Дерптском / Юрьевском университете (1893–1940) // Новейшая история Отечества XX-XXI веков. – Саратов, 2007. – С. 457-482.
158. Шостенский местный лазарет // Календарь Черниговской губернии на 1894 год / Издание Черниговского губернского статистического комитета. Год восьмой. – Чернигов: Тип. губернского правления, 1893. – Отдел четвёртый. Адрес-календарь. – С. 365.
159. Шостенский местный лазарет // Календарь Черниговской губернии на 1898 год / Издание Черниговского губернского статистического комитета. Год двенадцатый. – Чернигов: Тип. губернского правления, 1897. – Отдел четвёртый. Адрес-календарь. – С. 52-53.
160. Шостенский местный лазарет // Календарь Черниговской губернии на 1899 год / Издание Черниговского губернского статистического комитета. Год тринадцатый. – Чернигов: Тип. губернского правления, 1898. – Отдел четвёртый. Адрес-календарь. – С. 56.
161. Шостенский местный лазарет // Календарь Черниговской губернии на 1900 год / Издание Черниговского губернского статистического комитета. Год четырнадцатый. – Чернигов: Тип. губернского правления, 1900. – Отдел четвёртый. Адрес-календарь. – С. 56.
162. Шостенский местный лазарет // Календарь Черниговской губернии на 1901 год / Издание Черниговского губернского статистического комитета. Год пятнадцатый. – Чернигов: Тип. губернского правления, 1900. – Отдел четвёртый. Адрес-календарь. – С. 57-58.
163. *Энгель Г. и Горохов В.* Из истории студенческого движения. 1899-1906. – Санкт-Петербург: Издание В. К. Сердаковского. Год не указан.
164. *Эрлих В. А.* Научная книга Сибири и Дальнего Востока в XVIII – начале XX века. – Новосибирск: Издательство Государственной публичной научно-технической библиотеки Сибирского отделения Российской академии наук, 2005. – С. 243.
165. Tartu ülikooli üliõpilaskonna teatmik: Album academicum universitatis Tartuensis. – 1: 1889-1918. – Tartu, 1986.
166. Personalstand der Ludwig-Maximilians-universität München. – Sommer-halbjahr 1914. – München, 1914. – S. 66.

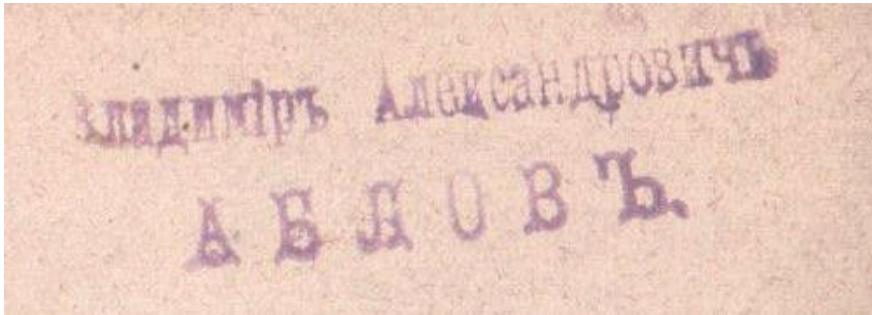
Додатки:

Будинок Домбровських у губернському Іркутську на вулиці Саломатівській, 13, в якому приймав хворих лікар Володимир Аблов.

Книжковий знак Володимира Аблова від 25 вересня 1893 р., коли він був студентом у Санкт-Петербурзі.

Екслібрис Володимира Аблова в Іркутську.

Петро Мазур

м. Кременець, Тернопільська обл.

ГРОМАДСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛІКАРЯ АРСЕНА РІЧИНСЬКОГО НА ІЗЯСЛАВЩИНІ (1918-1920 рр.)

В статті описано культурно-просвітницьку та громадсько-політичну діяльність лікаря Арсена Річинського в період Української Народної республіки (1917-1920 рр.) в м. Ізяславі, де він працював лікарем повітової лікарні. На приміщенні лікарні лікарю відкрита меморіальна дошка, його ім'я носить одна із вулиць міста. В Ізяславі були проведені ІХ та ХІ Річинські читання.

Ключові слова: Арсен Річинський, лікар, громадсько-політичний діяч, Річинські читання, Ізяслав.

До відомих громадсько-політичних діячів Ізяславщини періоду Української революції 1917-1921 рр. відноситься Арсен Річинський – висококваліфікований лікар-спеціаліст, філософ, етнолог релігії, культуролог, мистецтвознавець, церковний композитор, фольклорист, педагог, фотограф, Святий сповідник Українського православ'я.

Народився Арсен Васильович Річинський 12 червня 1892 року у с. Тетильківці Кременецького повіту Волинської губернії (тепер Кременецький район Тернопільської області). Оскільки батько його був священнослужителем, після закінчення сільської церковнопарафіяльної школи А. Річинський навчався в Кременецькому духовному училищі, Житомирській духовній семінарії, після закінчення якої почав працювати учителем церковнопарафіяльної школи в Луцькому повіті.

В 1911 році Арсен Річинський вступив на медичний факультет Варшавського університету, а з початком першої світової війни перевівся в Університет Святого Володимира у Києві. Диплом лікаря він отримав 20 вересня 1918 року.

Ми не досліджували, як в той період проходило навчання в університеті. Але, як пише в своїй автобіографії Арсен Річинський, в 1915 році він був скерований до Ізяславського повітового земства, де з 31.05 по 09.1915 року працював дільничним лікарем в селі Хроліно.

Від 31 травня 1917 року до 9 квітня 1920 року працював лікарем Ізяславської повітової лікарні. Саме в Ізяславі А. Річинського застав початок визвольних змагань, до яких він долучився. Він брав активну участь у громадському житті міста Ізяслава. В 1917 році

А. Річинського обрали на голову Ізяславського повітового земства. [8, арк. 3]. Пізніше його обрали членом шкільного комітету повітової управи. Він стає активним громадським діячем міста.

На Заславщині розгорнулася його діяльність у царині рідної культури. В Ізяславі він організовував концерти, став одним із найактивніших діячів «Просвіти», організував вчительський хор, з яким дебютував у ролі диригента.

Арсен Річинський багато світлив (фотографував – Авт.). У Нововолинському народному історичному музеї Волинської області зберігаються виготовлені ним власноруч фотоальбоми, в яких розміщені світлини хору та народного дому села Борисів, Ізяславського повіту. Підписи до світлин зроблені ним власноруч.

А. Річинський усвідомлював, що в період Української революції для інформування населення необхідні періодичні видання. А тому, як голова повітового земства, ініціював видання часопису «Нова дорога» - видання повітового земства, а пізніше, після гетьманського перевороту, Ізяславської народної ради [3, с. 157].

Працюючи в редколегії цього часопису, він суттєво вдосконалив свій журналістський та редакторський досвід. Часопис «Нова дорога» виходив переважно двічі на місяць російською та українською мовами. Протягом усього 1918 р. він друкувався з першого по двадцяте число (перші дванадцять – за старим стилем), а на початку 1919 р. вийшло число двадцять один (січень 1919р.). Це видання висвітлювало не лише діяльність повітового земства, а й значні події громадського і політичного життя регіону. Автори його матеріалів намагалися оцінювати їх об'єктивно [4, с.91]. Часопис також інформував своїх читачів про найважливіші суспільно-політичні події, які відбувалися на українських землях. Тут публікувалися закони, постанови, повідомлення, а також ухвали й розпорядження земства. Висвітлювалися в ньому й окремі питання з історії та культури України, а також хроніка поточного земського життя. Містилися в цьому часописі також передруки і виклади цікавих публікацій з інших українських видань, а інколи вміщувалися повідомлення про міжнародні події. Це видання виразно стояло на позиціях Української Народної республіки [1, с.4]. Так, у № 1-2 вміщено статтю «Мир і об'єднання України», в якій зроблено спробу з державницьких позицій проаналізувати позитивні моменти Берестейського миру для України в цілому й для окремих частин її населення зокрема.

Статті у ньому, як правило, не підписувалися, однак відомо, що частина з них належала перу А. Річинського. На це вказують як стиль, так і тематична близькість з його публікаціями наступних років. Такими можна вважати статті «Великі роковини: Переяславський договір». (Ч. 1, 1 січня); «Україна в государстве Российском» (Ч. 3-6, 10 лютого, Ч. 8-9, 25 березня); «Кирило-Мефодіївське товариство (до роковин Куліша і Шевченка)» (Ч. 6-7, 10 березня); «Революція» – про спадщину Лютневої революції та актуальність реалізації завдань Української Республіки задля її підтримки; «Битва під Берестечком 29 червня 1651 року» (Ч. 19-20, 25 червня). Крім згаданих публікацій, це ще й «З'їзд духовенства й мирян», виклад статті з «Нової ради» за 1917 рік із коментарем щодо майбутнього Православної церкви та завдань у цьому сенсі делегатів від Ізяславського повіту на Церковному соборі, зокрема сприяння її дерусифікації.

У березні 1918 р. у Заславі відбулися перші повітові демократичні збори, у яких взяли участь представники всіх станів населення і його національних верств. Збори підтримали перетворення, продовжені Центральною Радою, виступили за їхнє прискорення, особливо стосовно аграрних і культурних змін [5, с.3]. Збори направили делегацію від Заславщини, у складі якої був А. Річинський, до Центральної Ради. Делегація мала ряд зустрічей з вищими її посадовцями, переконувала їх у потребі більш глибоких і швидких реформ у краї. А. Річинським був написаний нарис «Делегація Ізяславського земства в Центральній Раді». Ці матеріали були опубліковані в числі 13-14.

Його публікації «Замітки про українську мову», «Хроніки», «З'їзд учителів», «Малолюдний з'їзд духовенства», «Екстрене засідання Повітової медичної ради» знайшли місце в числі 16-18 за 10 червня 1917 р. У числі 19-20 А. Річинський уже зафіксований як відповідальний редактор цього часопису. Заслугує на увагу і той факт, що він вийшов майже повністю українською мовою. У ньому широко висвітлені події громадсько-культурного життя Ізяславського повіту. А. Річинський також умістив у ньому свій матеріал «Душа народу», присвячений Т. Шевченку. Це була промова, виголошена ним на випускному вечорі в Ізяславській гімназії [4, с.92].

Після 29 квітня 1918 р., коли німецькі війська розігнали Центральну Раду і сприяли становленню влади гетьмана Павла Скоропадського, було встановлено сувору цензуру. Усе частіше ізяславський вісник «Нова дорога» виходив з білими плямами, які іноді займали мало не цілу сторінку з поміткою редактора «Вилучено цензурою». Пояснюючи ситуацію, редакція писала: «Правду цензура не пропустить, а брехати совість не давала» [4, с. 93].

Саме в Ізяславі розкрився талант А. Річинського як педагога (див. фото у Додатку). Буремний час вимагав розгортання українського шкільництва, формування нових педагогічних кадрів. Було віднов-

лено діяльність Всеукраїнської спілки вчителів, яка проводила підготовку і перепідготовку педагогічних кадрів, розгорнула мережу українських шкіл, займалась розробкою та виданням науково-педагогічної літератури.

Організація українських шкіл стримувалася браком кадрів. Більшість народних учителів погано знали українську мову, літературу, історію. Тому Міністерство освіти Української Народної Республіки розробило спеціальну програму й організувало в кожній губернії курси українознавства для народних вчителів.

А. Річинський доклався до створення на базі Острозької жіночої гімназії графині Блудової курсів «українізації», де він читав лекції з історії України. Курси збирали нараз близько 400 слухачів [11, с.82].

А. Річинський викладав гігієну в Ізяславській вищій початковій школі. Тут він зіткнувся з проблемою відсутності підручників українською мовою. «...*Тепер, пориваючи зі спадщиною дореволюційних часів, пора припинити старе обмосковлення наших дітей, що призводило їх тільки до жорстокого рецидиву безграмотності і занепаду нашої національної культури*» - писала з цього приводу газета «Нова дорога» [6, с. 3].

Враховуючи ці обставини, А. Річинський видав підручник «Матерьяли до навчання гігієни (науки про здоровля)», як додаток до Вісника Ізяславської Повітової Народної Ради «Нова дорога».

«Коли мені довелося викладати гігієну в Ізяславській вищій початковій школі, то за браком відповідного підручника прийшлося давати дітям тільки конспект лекцій, котрий вони мусли вдома переписувати. Звичайно, коли клас складається з кількох десятків учнів, то такі умови навчання не можуть не гальмувати всієї справи, і я тоді ж прийшов до думки переробити, доповнити і видати свої лекції до загального ужитку, та, на жаль, мені на це не вистарчило часу: проте перспектива зостатися на зиму знов з дитячими «переписами» вимагала все ж таки так чи інакше піти дітям на зустріч. Оттож я й передав для НОВОЇ ДОРОГИ ці лекції – майже не переробляними і навіть не звіреними по науковим джерелам, бо все це писалось по пам'яті, позаяк моя бібліотека нещасного 1915 року вивезена була по той бік Дніпра» [9, с. 3-4].

Підручник був розроблений відповідно до програми для 7-8 класів гімназії, ухваленої Міністерством народної освіти 18 вересня 1906 року і складався з двох частин. Перша частина підручника накладом 700 примірників на 151 сторінку тексту вийшла в друкарні З. А. Трахтенберга, має наступний зміст: «*Передмова; Завдання гігієни. Розділ перший. Наші вороги в природі: Фізіологія бактерій; Роль бактерій в життю чоловіка; Як передається зараза від хворого здоровому і якими шляхами вона входить у здорове тіло; Боротьба тіла з заразою; Невразливість (імунітет); Дезінфекція. Санітарні заходи; Короткий огляд заразних хороб; Заразні хороби черевні; Ще про заразні хороби; Паразити; Громадський лад і вдача людини; Старість*» [9, с. 227].

Друга частина на 228 сторінок вийшла в 1918 році в друкарні П. А. Кирчика зі змістом: «*Розділ другий. Спеціальна фізіологія й гігієна: Загальний погляд на природу людини; Значінне шкіри й догляд за нею; Одяга; Житло; Опал; Провітрюванне; Соняшне проміння в життю природи й людини; Штучне світло; Становище ґрунту і нищенне покиді; Травленне; Пожива; Постачанне води; Анатомія й фізіологія дихання; Дихальна руханка; Атмосфера; Фізична праця; Гігієна дитячого віку*» [9, с. 228].

Передмову свого підручника А. Річинський закінчує словами: «*Вірю також, що національна українська ідея не вмере, а розцвітатиме з новою силою, і в цій величній сімфонії нашого відродження і моя маленька праця не лишиться неплідною*» [9, с. 4].

В 1919 році А. Річинський об'єднує обидві книжки в одну під назвою «Курс гігієни (науки про здоровля)». 3 лютого 1919 року автором написана до цієї книжки коротка передмова, «Заувага», де зазначено: «...*книжка вийшла у світ, запізнившись майже на пів-року... «Матерьяли» були впорядковані так, що поволі перетворились в загально-біологічний «курс гігієни». Остаточо виправити його можна було б тільки за другим виданням...»* [10, с. 3].

13 квітня 2021 року режимі онлайн на базі Тернопільського національного медичного університету ім. І. Я. Горбачевського відбулися Х ювілейні Річинські читання, приурочені 65-річчю пам'яті Арсена Річинського. Виданий збірник наукових праць, в яких науковці університету детально аналізують працю А. Річинського «Курс гігієни» (науки про здоровля) та її зв'язок із сьогоденням.

Після розлучення з першою дружиною Лідією Віленською, яка була родом із Шепетівки, Арсен Річинський в Острозькій жіночій гімназії знайомиться з вчителькою передміського села Васьківці Ніною Прокопович, і вони взаємно закохуються. Саме в селі Васьківці, куди на цей час перебрався А. Річинський, його застає радянська окупація. Ось як цей період описує Людмила Річинська: «У 1920 році прийшли на Волинь більшовики. Почали виявляти і арештовувати тих, хто був за українську ідею. Особливо

це налякало сім'ю Кореневичів, з якою мав тісні зв'язки А. Річинський... Тоді мама сховала Арсена Річинського на дах хати...

В Ізяслав по диплом (лікаря – Авт.) прийшла Ніна Павлівна. Очевидно, вона дуже його кохала. Ризикуючи життям мама диплом сховала в косах...! Тато на даху с. Васьківці сидів з тиждень, а потім пішки ночами почав добиратися до с. Тростянець, там більшовиків не було» [7, с.80].

Громадсько-просвітницька діяльність А. Річинського в Ізяславі була призупинена крахом УНР та польською окупацією Волині. Місто Ізяслав опинилося під владою більшовиків. Весною 1920 року А. Річинський переїхав у село Тростянець Луцького повіту.

В Ізяславі пам'ятають про лікаря Арсена Річинського. 26 жовтня 2012 року на фасаді хірургічного відділення Ізяславської районної лікарні, де він працював, було відкрито пам'ятну таблицю Арсеніві Річинському. 15 лютого 2016 року, за розпорядженням міського голови, ім'ям Арсена Річинського названо вулицю в Ізяславі.

8 грудня 2016 року в м. Ізяславі було проведено дев'ять Міжнародні Річинські читання «Арсен Річинський і Заславщина», присвячені 60-річчю пам'яті Арсена Річинського та 100-річчю відкриття Ізяславської районної лікарні. За результатами читань видано збірник наукових праць [2]. У збірнику вперше опубліковано матеріали про віднайдену в 2015 році книгу А. Річинського «Курс гігієни (науки про здоров'я)», яку він видав у 1919 році в Ізяславі.

16 червня 2022 року в Ізяславі відбулися в режимі онлайн XI Річинські читання «Арсен Річинський – життя в ім'я людей та України» до 130-ї річниці від дня народження Арсена Річинського. За результатами читань виданий електронний збірник наукових праць читань.

17 грудня 2021 року Верховна Рада України прийняла Постанову за №1982-IX «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2022-2023 роках», якою передбачено урочисте відзначення в червні 2022 року 130-річчя із дня народження Арсена Річинського – громадського і політичного діяча, релігієзнавця, лікаря, композитора, фотографа, краєзнавця.

Отже, лікар Арсен Річинський відіграв важливу роль в громадсько-політичному та культурно-просвітницькому житті Ізяславщини в роки Української революції 1917-1921 рр. Саме в ті роки на Волині розпочалося національне відродження: відбулася українізація суспільного і культурного життя, в школи повернулася українська мова викладання, українська мова стала мовою державних структур, з'явилися україномовні видання. А. Річинський активно включився в цей процес українізації.

Джерела та література:

1. Альошина О. Видавнича діяльність А. Річинського на Волині у 20-х рр. ХХ ст. / О. Альошина // Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. – випуск 4. – 212 с.
2. Арсен Річинський в житті Заславщини і в контексті української науки / Матеріали IX Річинських читань з міжнародною участю «Арсен Річинський і Заславщина», присвячених 60-річчю пам'яті Арсена Річинського та 100-річчю відкриття Ізяславської районної лікарні: наук. зб. / за ред. А. Колодного та П. Мазура. Тернопіль: Терно-граф, 2017. 140 с.
3. Гуцаленко Т. Річинський Арсен // Т. Гуцаленко // Українська журналістика в іменах / За ред. М.М. Романюка. – Львів, 1994. – випуск 1. – 234 стор.
4. Дем'янчук Г. Ізяславський вісник «Нова дорога» / Г. Дем'янчук // Велика Волинь: минуле і сучасне. – Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994. – С. 91-93.
5. Нова дорога. – № 11-12 – 1918. – 24 с.
6. Нова дорога. – № 1-2 – 1918. – 10 березня. – 24 с.
7. Пісоцький А. Інтелігенція Волині: крізь призму часу / А. Пісоцький, Н. Войтюк. – Луцьк, 2009. – 176 с.
8. Річинський Арсен, церковний і громадський діяч. Листи до редакції «УЗЕ» // ВР ЛННБ ім. В. Стефаника. Ф. 252 («Українська загальна енциклопедія»). Архів редакції у Львові». Оп. 1. Спр. 704/п.12. 5 арк.
9. Річинський А. Матерьяли до навчання гігієни: (науки про здоровля) в середніх классах гімназій та вищих початкових школах / А. Річинський. – Ізяславль на Волині, додаток до «Нової дороги» - Вістника Ізяславської Повітової Народної Ради. – 1918. – ч. I-II. – 151 с., 230 с.
10. Річинський А. Курс гігієни (науки про здоровля). Пристосований до програму VII-VIII класів гімназій ухваленого Мін. Нар. Освіти 18 вересня 1906 року / А. Річинський. – Ізяславль на Волині, додаток до «Нової дороги» – Вістника Ізяславської Повітової Народної Ради. – 1919. – 3 с.
11. У Володимирському казані // Українська нива. – 1928. – ч. 90-91.

Додаток:

Працівники Ізяславської шкільної управи УНР.
Арсен Річинський – перший праворуч у першому ряду, 1920 р.
Знизу під фото, праворуч – автограф А.Річинського.

Петро Мазур

м. Кременець, Тернопільська обл.

ПРОТОПРЕСВІТЕР СЕМЕН ГАЮК : ЖИТТЯ ДЛЯ УКРАЇНИ

Стаття про Семена Гаюка – православного церковного діяча, протопресвітера УАПЦ, мемуариста-патріота, який з 1942 до 1944 року працював священником в м. Ізяславі, де створив Українську Православну Автокефальну Церкву. Крім того провів два церковні собори, створив Український окружний комітет допомоги полоненим у Заславі. В 1944р. емігрував на Захід, з 1950 р. проживав у США.

Ключові слова: Семен Гаюк, православний церковний діяч, Ізяслав.

Серед церковних служителів Ізяслава періоду Другої світової війни чільне місце займає Семен Гаюк – православний церковний діяч, протопресвітер УАПЦ, мемуарист-патріот. Хто ж він отець Семен Гаюк? Коротко про його життєвий шлях.

Народився Семен Гаюк 27 квітня 1909 року в м. Луцьк – в родині православного священника Якіма Гаюка. Вчився в початковій школі в Берестечку і гімназії в Бресті над Бугом. В 1929 році закінчив Православну Духовну Семінарію в Кременці, а в 1933 році – Богословський факультет Варшавського університету. 19 січня 1934 року у Кременці владикою Симоном був висвячений на священника. В 1937 році отримав ступінь магістра богослов'я. Вже в ті роки друкував свої етнографічні розвідки [1].

З 1933 року С. Гаюк був парохом церкви Св. Воскресіння в с. Лопушне, Кременецького (раніше Лановецького) району Тернопільської області. Ось як про нього згадують жителі села: «За часів польської влади

Семен Гаюк, м. Ізяслав, 1942 рік.

(1931-1939 рр.)... За свідченням старожилів, відправа в церкві... повинна була відбуватися старослов'янською мовою. Але прихожани протестували і домагалися, щоб всі церковні обряди здійснювалися українською мовою. Влада не хотіла йти їм назустріч. Тоді місцевий житель Т. Бабовал разом з односельчанами закрили храм на свою колодку і не впустили до нього священика. Відтак почали пошук нового отця. Ним став о. Гаюк. За його ініціативою з 1925 року [скоріше всього 1935 року. – Авт.] відправи в церкві, одній з перших на Волині, почали здійснюватися українською мовою» [7, с. 385].

О. Семен Гаюк згадує: «Мої відносини з парафіянами склалися якнайкраще. Багато селян були моїми щирими приятелями. Однакові національно-політичні переконання, надії на краще майбутнє нашого народу, врешті спільні горесті і радості витворювали ідеальну братерську атмосферу» [4, с. 6].

Місцеві книголюби користувались бібліотекою панотця, яка нараховувала кілька сотень томів, священик передплачував кілька журналів, тижневиків та щоденник «Новий час», а перед війною – газету «Діло». Крім того до села надходило багато українських газет, журналів, особливо популярних тижневиків: «Свобода», «Неділя», «Народня справа», «Батьківщина». У вільний від роботи час, особливо довгими осінніми й зимовими вечорами, сільські інтелігенти разом зі священиком спільно читали і обговорювали новини світу і краю.

2 вересня 1939 року його разом з іншими свідомими українцями Волині і Галичини відправили до концтабору Береза Картуська. В таборі він перебував з 5 по 18 вересня. Зі спогадів отця Семена Гаюка: «2 вересня з дружиною від'їхав до м. Крем'яця до своїх батьків, щоб зійти з очей місцевій поліції, а також полагодити деякі господарські справи... Я був коло свого дому задержаний двома агентами поліції, які запропонували мені зайти на поліцію...

Я поглянув в сторону дверей. Там стояли два поліцаї. Один з них голосно сказав:

– А це той парох з Лопушина, де не святкують державних свят, а будують Україну. Знаєш, де Україна? Под гуром долина, а в д... Україна!

Дижурний поліцай... байдужим голосом промовив до мене:

– Ксьондз арештований. Прошу віддати папери, гроші, пасок, шлейки, капелюх» [4, с. 13-14].

Про умови перебування в місті відокремлення, як називала табір польська влада, Семен Гаюк згадує: «Годі забути про всі фізичні і духові тортури, про щоденне биття чим будь і де будь, про відсутність води до пиття, (це найтяжча мука!) про постійний голод, антисанітарні умови. В одній в'язничній камері, розрахованій на 35 максимум 40 людей, було понапаковано по 140-150 а то й більше людей. Люди буквально мліли від нестачі повітря. Недарма один з українських професорів, якому доводилось перед тим сидіти і по польських в'язницях казав: «Краще сидіти рік у в'язниці, як тиждень у Березі». І це не було жодне перебільшення. Напаковуючи людей в перших днях війни польська адміністрація була певна, що війна триватиме довго, і що всей цей елемент може бути для неї небезпечний» [6, с. 533].

Під час другої світової війни Семен Гаюк мешкав у Заславі (нині м. Ізяслав), де займався справою відродження української Православної Автокефальної Церкви. Був організатором Комітету допомоги полоненим у Заславі.

Про працю о. Семена Гаюка в Ізяславі читаємо в статті «Волинський Мартін Іден: штрихи до портрета» від 24 червня 2010 року: «Новопостала Українська Православна Автокефальна Церква мала на Заславищині своїх посланців. Ключову роль у відродженні забороненої союзними церкві відіграли батько і син, отці Яким і Семен Гаюки. Перша урочиста відправа проходила в церкві Івана Хрестителя у Старому місті. О. Семен Гаюк також проводив богослужіння і в Михайлівській цвинтарній церкві у Новому місті. О. Семен Гаюк разом з дружиною Олександрою Жиглевич спочатку проживав у хаті коло Михайлівської цвинтарної церкви, а потім поряд з німецькою комендатурою. Заславиці переповідають, як попри його домівку німці вели до страти невідомих арештантів, о. Семен вийшов на ганок, щоби поблагословити приречених, не дивлячись на заборону і полишаючи страх бути покараним. Про це згадує і дочка отця Мирослава Гаюк-Дмитріук.

О. Яким жив у хаті при церкві в селі Клембівка, то ж там і відправляв.

Дім о. Семена Гаюка став пристановищем і місцем перепочинку для багатьох українських націоналістів. За це та за відродження церкви німецька влада довгий час тримала його під домашнім арештом.

Не дивлячись на заборону німецької влади про всякий вияв українського відродження, він організував два церковні собори, Український Окружний Комітет допомоги полоненим у Заславі, які масово вмирили від голоду, тифу і браку медичної допомоги. Він сам ходив серед них і причащав їх, добився декілька звільнень з полону, між якими був один священник із Полтави» [9].

Повідомлення про прибуття 10 військовополонених з заславського табору до загону Івана Врублевського (псевдо «Голота») на Теофіпільщині наштовхує на думку про доволі успішну роботу Комітету допомоги полоненим [8].

В першому числі «Літопису Волині» знаходимо спогади о. Семена Гаюка «Водохрещі» про те, як працюючи священником в м. Заславі йому разом з вірними вдалося побороти супротив німецької окупаційної влади і на Водохрещі освятити воду [3].

В 1944 році, коли наблизився фронт, разом з дружиною Олександрою та дітьми Кірою, Мирославою та Глібом, останнім поїздом виїхав на Захід до Львова. Подальший маршрут о. С. Гаюка зі Львова до міста Горлиць на Лемківщині, далі до Словаччини, звідти через чесько-угорський кордон до Братислави, а далі до Бад Кіссінгену в Німеччині, де мешкало багато духовенства, біженців з Волині [2]. Спочатку працював на лісозаготівлях. Після закінчення війни був настоятелем церков і вчителем історії у таборах «Ді-Пі» при Адміністрації Організації Об'єднаних Націй для допомоги і відбудови (УНППА) та IRO, курсів для малограмотних.

Більшовики арештували його батька Якима і вивезли в Сибір, де він відбув 10 років заслання, а повернувшись додому, через погане здоров'я, незабаром помер [5].

В 1950 році о. Семен Гаюк емігрував до США, де спочатку працював на металообробному заводі. В 1951 році він організував парафію Св. Луки Української Автокефальної Православної Церкви у місті Ворренс, був парохом в Ютиці, Нью-Йорку, Ньюарку, на Лонг Айленді, Буфало. Згодом отримав посаду ректора семінарії Св. Софії у Савт Бавид Брук. Викладав історію і гомілетику. Редактор «Українського Православного Слова», редактор-упорядник церковного Календаря-Альманаха. Був членом Української Вільної Академії Наук. За великі заслуги перед УАПЦ отець Семен Гаюк отримав вище для її білого духовенства звання – протопресвітера.

У 1968 році здобув ступінь доктора філософії. Семен Гаюк являється автором богословських праць «Короткий православно-християнський катехізис: для школи і сім'ї», «На Божій ниві: бесіди на свята дванадесяті та інші», «Наша небесна заступниця: бесіди на свята Богородичні», «Святий Феодосій Углицький, архієпископ Чернігівський на тлі своєї доби», «Унійна діяльність Мелетія Смотрицького: історичний нарис». О. Семен Гаюк брав активну участь в діяльності Інституту дослідів Волині та товариства «Волинь» у Вінніпезі від початку їх заснування.

Друкувався в «Голосі Америки», «Українському Православному Слові», «Свободі», «Народній Волі», канадському «Віснику». За книгу спогадів «Від церковного престолу до Берези за дроти» нагороджений на літературному конкурсі в Німеччині.

Помер 4 квітня 1997 року, у віці 87 років, у США [6, с. 530-531].

Джерела та література

1. Гаюк С. Волинські гаївки // Наш світ. 1936. ч. 4.
2. Гаюк. М. Спогади про У.Н.О., 1941-1945. Мюнхен., 1968. С.17.
3. Гаюк С. Водохрещі // Літопис Волині. Вінніпег, 1953. Ч. 1. С. 85-86.
4. Гаюк С. Від церковного престолу до Берези за дроти. Вінніпег, 1955. Бібліотека літопису Волині. 49 с.
5. Гаюк-Дмитріюк М. Протопресвітер д-р Семен Гаюк, 1909-1997// Літопис Волині. 1999. Ч. 19-20. С. 286.
6. Ільїн О.Л., Мазур П.Є. Нариси історії Береза-Картуського концтабору (липень 1934 – вересень 1939). Тернопіль: ТзОВ «Тернограф», 2019. 640с.
7. Історія Лановеччини. Історико-краєзнавчий нарис. Тернопіль: Воля, 2011. 620 с.
8. Прокопчук П., Стасюк І. ОУН-УПА на Поділлі // Подільські вісті, 2002. 6.08.
9. Стаття на сайті: Zaslavia.blogspot.com/2010/06/blog.-post.html.

НЕЛЕГКА ЖІНОЧА ДОЛЯ МАРІЇ УСТИЧ (1913 – 2001)

Перша половина ХХ століття – досить складний період в історії України: революція, війни, голод, колективізація, репресії. Всі ці процеси не могли не відобразитися на житті простих українців, коли з чіткішою примхою змінювалася, ламалася доля людини, сім'ї, нації.

Про складну жіночу долю Марії Лук'янівни Устич нам розповіла її донька – Надія Михайлівна Лотоцька, жителька села Траулин Шепетівського району Хмельницької області [2].

Марія Устич народилася 1 квітня 1913 року в селі Траулин у сім'ї Лук'яна та Якилини Польових. У неї була молодша сестра Надія. Батьки мали невелике обійстя, свою землю, на якій працювали. За радянських часів їх називали одноосібниками, куркулями, бо в роки колективізації відмовилися йти в колгосп. *«Її батьки щиталися кулаками, мали ту корову чи коня, в постолах ходили, а звалися кулаками»*, – згадує Надія Михайлівна.

У другій половині 20-х – першій половині 30-х років багато українців було репресовано, розстріляно. Їх масово вивозили до Сибіру, Казахстану, Карелії, приписували різні злочини, прирікали на страждання, смерть.

Передбачаючи подальшу долю родини, Лук'ян Андрійович віддав свою старшу доньку Марію заміж за Михайла Устича в сусіднє село Савичі. В такий спосіб урятував дівчину від репресій. У 1933-му році батьків Марії та сестру Надію як «неблагонадійний елемент» вислали в Кемеровську область у місто Осінники [1, с. 906]*. Все їхнє майно конфіскували. Подальша доля подружжя Польових авторові невідома.

Спочатку молода сім'я проживала в Савичах, у батьків Михайла – Григорія та Мотрі Устичів. Там у подружжя один за одним народилися діти: сини Микола та Олексій й донька Надія. Пізніше Марія (рідні називали її Мількою) з чоловіком повернулись у рідне село, збудували хату. Жінка працювала в колгоспі, чоловік – у кузні, що відносилась до залізниці. В Трауліні у них народилося ще троє дітей: син Олександр та доньки Софія й Любов.

Проїшли колективізація, голод, війна. Скільки всього пережито, вистраждано. Є свій дім, чоловік, діти – живи та раді. Але доля щоразу посиляє нові випробування. В той час обов'язком дітей було пасти свою худобу. В один із післявоєнних днів старший син Коля, тоді ще 14-літній підліток, як і інші діти, пас свою корову. Разом із товаришем знайшов снаряд... Надія Лотоцька згадує: *«Чужий хлопчина загинув на місці, а Колі відірвало руку. По дорозі в лікарню від втрати крові він помер»*. Проїшло зовсім мало часу, Марія з Михайлом вечеряли вдома, до них прибігли односельці і сказали, що трапилась біда. Їхнього сина Олексія переїхала машина. Батьки побігли на місце події. Від побаченого Михайло знепритомнів, а Марія в шоковому стані у пелену збирала рештки голови своєї дитини. Жінка важко переживала смерть своїх дітей, довго не могла змиритися, зрозуміти, за що Бог дає їй такі випробування. Коли на душі було нестерпно важко, залишала сім'ю і йшла до Городищенського монастиря. *«Мамі було дуже важко, вона залишала нас удома і йшла в монастир. Монашки вислуховували її, підтримували, розраджували, говорили, що на все воля Божа»*, – розповідає Надія Михайлівна.

Час ішов, діти підросли. Ось і старша донька Надя вийшла заміж, народився перший онук Ігор. Потім одружилися й інші діти. Дім наповнився дитячим сміхом і радістю. Невдовзі і сестра Марії Надія з донькою Галею, що народилася на висланні, приїхали в гості з далекого Сибіру. Така можливість з'явилася після «хрущовської відлиги». На пам'ять про приїзд сестри навіть залишилося фото, зроблене в Шепетівці. Надія Лук'янівна в Кемеровській області вийшла заміж, народила дітей, там мала житло, роботу. Той далекий, суворий край став її домом. Після тієї зустрічі сестри більше не бачилися. У 1992 році до сільської ради прийшов документ, в якому зазначалося, що рідних Марії реабілітовано.

Марія Устич усе життя недолюблювала радянську владу, яка забрала у неї рідних. Тому, коли в 1991 році проходив Всеукраїнський референдум, не роздумуючи пішла і проголосувала за незалежну Україну. Поховавши ще одного сина Олександра та чоловіка, жінка мешкала біля дочок, які по черзі доглядали матір. Проживши довге, складне життя (88 років), Марія 5 квітня 2001 року переступила межу вічності... Останній рік свого життя провела в рідній хаті разом із онукою Оленою та її чоловіком Василем Троцями.

* У виданні «Реабілітовані історією...», Кн. 6, як репресовану й реабілітовану помилково згадано Марію Устич, а не Надію (С. 906).

Джерела та література:

1. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька обл. / Редакція тому: М. В. Загородний (голова) та ін. – Упорядники: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. – Біографічні довідки: Ю. А. Довгань, Л. А. Кривега, О. М. Фандуль. – Кн. 6. – Хмельницький, 2015. – 1174 с.
2. Спогади Надії Михайлівни Лотоцької, 1939 р. н., с. Траулин Шепетівського р-ну Хмельницької обл. від 5.09.2018 р. // Архів автора.

Додаток:

На фото: стоять (зліва на право): Ярослав Петрович Лотоцький, Надія Лук'янівна Нікітіна (Польова), Михайло Григорович Устич; Сидять (зліва на право): Галина Нікітіна, Олександр Михайлович Устич, Марія Лук'янівна Устич (Польова)

Василь Горбатюк
м. Хмельницький

ГОЛОВЧИНЕЦЬКИЙ СПЕЦІАЛЬНИЙ ДИТЯЧИЙ БУДИНОК ІМ. СТАЛІНА КРІЗЬ КНИГУ СПОГАДІВ ЛЕВА ХМЕЛЬКОВСЬКОГО «ЯК МИ ЖИЛИ»

У статті йдеться про книгу спогадів Лева Хмельковського (США) «Як ми жили», у якій розповідається про шкільні роки автора, коли він перебував у спеціальному дитячому будинку ім. Сталіна в с. Головчинці поблизу Летичева (тепер Хмельницького району Хмельницької області). Спогади подають важливі деталі із життя вихованців дитбудинку у 1940-1959 роки, розкривають ставлення комуністичного тоталітарного режиму до дітей, позбавлених батьківського дому.

Ключові слова: Головчинецький дитячий будинок, монастирська садиба, спогади, сироти.

Все більше й більше так званих «білих плям» в історії українського народу відкривається нам від часу постання незалежної української держави, все глибше і зриміше пізнаємо ми нашу минушину. І вагома частка в цьому процесі належить меморіальній літературі – спогадам, щоденникам, листам тощо. Тут можна назвати імена авторів таких книг як політичні діячі Володимир Винниченко, Сергій Єфремов,

Ісак Мазепа, письменники Аркадій Любченко, Олекса Гай-Головко, Микола Руденко, Олесь Гончар, Іван Дзюба, учасники боротьби Української Повстанської Армії проти чужоземних загарбників Микола Чарторийський, Марія Савчин та сотні інших.

Для нас, мешканців Хмельницької області, особливо цікавими й цінними є спогади письменників Уласа Самчука, Григорія Костюка, Микити Годованця (останні, до речі, упорядковані та видані окремою книгою Хмельницьким обласним літературним музеєм), які частково розкривають події, що відбувалися в нашому краї. Тут, як бачимо, на жаль, перелік досить короткий. Тому не можна не порадити з виходу в світ, хоч іще десять років тому, в 2012 році, невеличкої за обсягом, але цікавої книжки спогадів Лева Хмельковського з простою назвою «Як ми жили» – про Головчинецький спеціальний дитячий будинок ім. Сталіна в 30-ті роки минулого століття. Книга побачила світ у видавництві «Смолокип» (Київ).

Лев Хмельковський – письменник, публіцист, перекладач, журналіст, редактор найстарішої україномовної газети «Свобода», що виходить у Сполучених Штатах Америки безперервно з 1893 року, орган Українського Народного Союзу.

Лев Костянтинович народився 19 жовтня 1937 року в місті Полонному. Батько рано покинув сім'ю, мати ж, Валентина Ченцова (1912-1995) пробувала свої сили в літературі (поезія, проза, драматургія), але в 1944 році за вірш про Україну, надрукований в українській газеті під час німецької окупації, була засуджена комуністичним режимом на десять років таборів та п'ять років заслання. Малий Левко став вихованцем дитячого будинку в Старокостянтинові, а через кілька років, у 1948-му, його перевели до спеціального дитбудинку ім. Й. Сталіна в селі Головчинцях тоді Летичівського, тепер Хмельницького району Хмельницької області. Тут він пішов до четвертого класу. Після закінчення семирічної школи в тому ж закладі навчався в Кам'янець-Подільському сільськогосподарському технікумі на бухгалтера. Після призову до армії пройшов навчання у військовій школі авіаmechanіків стратегічної авіації і служив механіком літаків Ту-16 і Ту-4 в Прилуках, Моздоку, Мелітополі.

Мати, повністю відбувши призначений термін покарання, після повернення з ув'язнення й заслання поселилася в Черкасах, і тому після служби в армії Лев Хмельковський у 1959-1965 роках працював механіком літака Ан-2 в цьому ж місті. Там друкував свої твори в обласній газеті «Молодь Черкащини», контактував із поетом і журналістом Василем Симоненком. Навчався заочно у Київському університеті. З 1965 року Хмельковський працював у газеті «Черкаська правда», але в 1975-му був звільнений з роботи і виключений з КППС за «політичну незрілість». Дванадцять років по тому працював у науководослідному інституті, де створив галузевий пресцентр хімічної промисловості союзного значення. Підтримував контакти з літераторами й журналістами Польщі, які ввійшли до «Солідарності». Разом з ними підготував і видав у Польщі збірки українських і польських поетів та художників-графіків, які не могли публікуватися в СРСР.

У 1986 році Лев Костянтинович перейшов працювати головним редактором обласного радіо, яке стало демократичною трибуною в період боротьби за незалежність України. У 1996 році разом з дружиною Лесею виїхав на постійне проживання в США. Від 1998 року працює в газеті «Свобода». З-під його пера вийшло майже два десятки книг спогадів, публіцистики, перекладів з польської мови. Серед них – видані в Україні книги «1937», «Без матері», «Сумна комедія», «Незабутній СССР», Америка: українські зустрічі» [1].

«Як ми жили» – спогади про дитинство. Але особливе – повоєнне, сирітське, колективне, де «ми» – це вихованці Головчинецького спеціального дитбудинку імені Й. Сталіна. Книга складається з коротеньких розділів, у центр яких, як зазначає автор передмови письменник, доктор філології, професор Володимир Поліщук, Лев Хмельковський ставить «якусь цілком побутову річ, явище, подію й навколо них розгортає нескладний сюжет-оповідь, у якому випикується певний сегмент повсякденного буття дитбудинківських дітей» [2; с. 7].

Спогади починаються конкретно з того місця, де й відбувалися події. «Дитячий будинок розташований в стінах старовинного православного монастиря на високому березі Південного Бугу. Від шляху, що йшов з Вінниці до Проскурова, його відділяв старий гарний ліс, котрий перетинала заглибленням давня монастирська дорога. Обабіч неї тривалий час стояли покинуті німцями потужні панцирні тягачі і танки» [2; с. 9]. Такими короткими деталями пересипана й подальша розповідь про будівлі та подвір'я дитбудинку, його працівників та мешканців села (асенізатор Козка, «сільський придурок» Кирило, вихователька Анна Євlampіївна, яку називали Анною Лампівною), про ліс та його чари й таємниці, а ще про пошуки й крадіжки дров із нього, про монастирські сади, про будівництво гідроелектростанції силами дітей й поїздки за торфом до Деражні чи Летичева.

За короткими описами бачимо гіркоту життя малих сиріт, байдужість до них вихователів, бюрократію й формалізм у роботі закладу. Мабуть, вихованців звозили в дитбудинок з усього Радянського Союзу.

Федір Ларіонов, наприклад, був з Улан-Уде, Віктор Бардаєв, а насправді, як згодом з'ясувалось, Мансур Пардаєв, з Таджикистану. Але всіх їх записали уродженцями села, причому день народження визначили один на всіх – 20 грудня. Такий запис зберігся і в документах автора спогадів.

Час від часу на сторінках книги зустрічаються способи покарання дітей за якісь провини. Наприклад, позбавлення права на перегляд кінофільму – чи не єдиної культурної розваги в дитбудинку. Втім, разом з тим, і засобу масової ідеологічної обробки глядачів, бо автор наводить такі назви кінофільмів, як «Сталінградська битва», «Падіння Берліна», «Партійний квиток», «Сміливі люди», «Червоний галстук», «Суд народу», «Звільнення Китаю» та інші подібного спрямування. Або випадок, коли майбутній автор спогадів зі своїм однокласником бігли навколо спального корпусу і «налетіли на вихователя». І негайно за цю «провину» одержали справжнє покарання: винести вночі з напівзруйнованої війною частини будинку сімдесят нош зі щепенем. [2; с. 24]. А що вже згадувати про директора дитбудинку, який мав улюблених хлопчиків серед вихованців і, як згодом з'ясував автор, не безпідставно [2; с. 36].

У звичній для нього манері стислого переказу подій Лев Хмельковський розповідає і про марні сподівання на обіцянку літнього відпочинку в дитячому таборі «Артек» на березі моря в Криму. Не дісталось йому цієї нагороди за відмінне навчання, адже мати його в цей час відбувала ув'язнення в Сибіру. «Мені й так вихователька Анастасія Юхимівна Полуденна нагадувала, що я маю бути вдячний Батьківщині і великому Сталінові за щасливе дитинство, на яке я, звісно, не заслуговував», – згадує автор [2; с. 33]. Після закінчення школи юнака з тієї ж причини – через матір, – одного з трьох вихованців дитбудинку, не прийняли і до Київського електромеханічного технікуму залізничного транспорту, де насправді під прикриттям цією назвою навчали авіаційних фахівців.

Семирічна школа, звична для того часу, розміщалася на території закладу, але вчителі та директор школи не належали до посадових працівників дитбудинку. Разом з вихованцями дитбудинку навчалися й діти з Головчинець, бо село не мало своєї окремої школи. Звичайно, життя сільських дітей відрізнялося від побуту сиріт. Для вихованців будинку, наприклад, справжнім дивом були крашанки, які сільські діти приносили до школи.

Оповідючи про життя у дитбудинку, автор не вдається до емоцій. Пише про події, факти коротко, стримано. І вже уява читача домальовує ці сухуваті картини і сцени – сирі й похмурі, з ріденькими проблисками світла, радості. Та чи можна назвати радістю те, що черговому по кухні відкривалася можливість обгризти кістки, витягнуті кухарем із загального казана, і потім кілька днів почуватися недужим? Хіба що просвіток у нужденному побуті давало спілкування з природою, читання книг... Та й це потрібно було здобути всупереч правилам і режиму, що панували в закладі для безбаченків.

«Як ми жили» – таку просту, буденну назву дав своїй книжці Лев Хмельковський. «Його спомини – це своєрідний присуд жорстокій комуні-більшовицькій «теорії і практиці», присуд, на який автор здобув право далеко не завжди прихильними до нього обставинами життя», – зазначає у своїй передмові до книги Володимир Поліщук [2; с. 7]. І додає, що автор «висновує прямим текстом і підтекстом, що так ми не мали жити, не можемо жити і не будемо жити...» [2; с. 8].

Чому так жили і чому не можна так жити – це основне, що може винести читач із книги спогадів Лева Хмельковського. А ще – пізнати невелику, «дитячу», але історію із минувшини нашого краю. Для мене, автора цього короткого дослідження, це було важливо. Бо це ж дуже близькі місцини до села, де я народився і виріс. Ба більше, деякі вихователі, про яких ішлося в спогадах, через якихось років п'ятнадцять виявилися педагогами школи у моєму рідному селі і виховували мене та моїх ровесників. Гіркий смуток викликав у моїй душі їхній попередній «педагогічний досвід», який відкрився зі сторінок книги спогадів «Як ми жили».

Джерела та література:

1. Хмельковський Лев Костянтинович // Вікіпедія. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%BC%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_87 (дата звернення: 28.08.2022).
2. Хмельковський Лев. Як ми жили. Спогади про Головчинецький спеціальний дитячий будинок ім. Сталіна. Київ : Смолоскип, 2012. 72 с.

ІСТОРІЯ ПОДІЛЬСЬКОГО КРАЮ
У НАУКОВИХ ПРАЦЯХ КРАЄЗНАВЦЯ В. С. МОРОЗА (1938-2019)
(до 85-ї річниці від дня народження)

У статті розповідається про кандидата економічних наук, краєзнавця Віктора Степановича Мороза та його вклад у вивчення історії подільського краю.

Ключові слова: Віктор Степанович Мороз, Поділля, історіографія, краєзнавство.

У кожної людини багато приємних спогадів пов'язано з батьківщиною. Однак частина відомостей про рідний край до цих пір залишається невідомою: бо ще не проведені усі археологічні експедиції, а в архівах не віднайдено важливі історичні документи. Ця робота потребує багато зусиль та часу. На щастя, є люди, яким ця праця приносить задоволення і вони охоче знайомлять суспільство з результатами своєї роботи. Однією з таких постатей є краєзнавець Віктор Степанович Мороз.

На основі вивчення літератури та джерел ставимо за мету вивчити краєзнавчі дослідження вченого та з'ясувати їх значення для розвитку подільського краєзнавства.

Історіографія та джерельна база роботи. Науковій діяльності Віктора Степановича присвячено один з томів науково-краєзнавчого збірника «Хмельницькі краєзнавчі студії» [3]. Археолог Володимир Захар'єв, у 2014-2015 роках підготував кілька ґрунтовних наукових статей про життя та діяльність науковця [1,2,3]. У списку літератури він помістив усі написані на той час праці дослідника. Після їх публікації Віктор Степанович продовжив вивчати історію Поділля і тому частина його краєзнавчої роботи залишається недослідженою.

Важливим джерелом є спогади сучасників про краєзнавця, які ще не були опубліковані. Автори поспілкуватися з сином краєзнавця – Сергієм Вікторовичем та з його хорошими друзями – Ольгою Миколаївною Широкою та Анатолієм Миколайовичем Яковишиним. Більшість праць дослідника можна прочитати у відділі краєзнавства Хмельницької обласної наукової бібліотеки імені Островського .

Віктор Степанович народився 6 січня 1938 року у селі Лісоводи Кам'янець-Подільського району в родині агронома та виховательки. Батько Степан Єфремович та два його брати воювали на фронті в часи Другої світової війни 1939-1945 років. Після війни батько працював бригадиром тракторної бригади. Мати Марія Григорівна в післявоєнні роки працювала на полях у колективному господарстві [2, с. 250].

В родині Морозів любили читати книги. Вечорами вголос читали «Кобзар» Тараса Шевченка, співомовки Степана Руданського, розповіді Данієля Дефо про незвичайні пригоди Робінзона Крузо. Співали історичні і народні пісні. Серед інших виділялась «Ой, Морозе, Морозенку, ти славний козаче». Бо за родиною легендою, саме від нього пішла гілка лісоводських Морозів [2, с. 251].

Віктор був найстаршим сином у сім'ї, тому завжди допомагав батькам по господарству. Батьки з дитинства прищепили хлопчику любов до рідної землі. Тому першою професією, яку здобув Віктор була професія агронома.

Розпочавши працювати агрономом Віктор зрозумів що хоче досягти успіхів в економічній галузі. Тому здобуває економічну освіту, стає викладачем в Хмельницькому технологічному інституті побутового обслуговування (сучасний Хмельницький національний університет) та отримує вчений ступінь кандидата економічних наук.

У місті Хмельницькому Віктор Степанович одружився з Софією Яківною Свиридою, разом вони виховали двох синів. Згодом сини здобули вищу освіту, стали викладачами та продовжують працювати на благо України.

Улюбленою справою науковця стало дослідження історії рідного краю. Бо він тут народився і жив. За довге життя у нього з'явився великий творчий доробок. Багато краєзнавчих розвідок Віктор Степанович підготував у співпраці з братом Володимиром, який здобув історичну освіту та є заслуженим діячем культури України. Віктор був прикладом та справжнім другом на все життя для свого молодшого брата. Вони разом були членами Національної спілки краєзнавців України і перевидали новими тиражами рідкісні книги відомих українських істориків, опублікували монографію «Краєзнавчі нариси з історії Придніпров'я» [4], понад 30 краєзнавчих робіт з історії подільського краю, брали участь у роботі науково-практичних краєзнавчих конференцій.

Найголовнішою темою краєзнавчих досліджень братів стала історія рідного села Лісоводи. Вони використали описи археологічних знахідок і підтвердили що село має давню історію і тут була розвинена торгівля. З'ясували що через край проходили болгари, мадяри, печеніги, половці й татари, а в XIV столітті територія майбутнього села увійшла до складу Подільського князівства. Віднайшли першу писемну згадку про село, яка датується XVI століттям й дослідили історію населеного пункту в складі Речі Посполитої. За свідченням історичних джерел автори з'ясували що на життя в селі суттєво вплинули події Національно-визвольної революції під проводом Богдана Хмельницького. Велика увага приділяється розповіді про історичних постатей. Особливо цікаво читати про кошового отамана Чортотлицької Січі Якова Мороза, який керував походами козаків проти турків, а згодом оселився в селі Лісоводи й одержав шляхетство. Також розповідають про представників інших родів і їх внесок у розвиток села. У статтях розповідається про часи визвольних змагань 1917-1921 років, про життя в селі у радянську добу та в часи Незалежної України. Автори зробили висновки що вивчення історії села Лісоводи є важливою справою для розвитку подільського краєзнавства [6].

Другою важливою темою стало дослідження населеного пункту у якому проживав Віктор Степанович – села Копистин Хмельницької об'єднаної територіальної громади. За результатами досліджень науковець підготував книгу «Копистин: основні віхи історії» [5]. Брат Володимир написав до неї передмову. На основі архівних матеріалів, спогадів та переказів мешканців села досліджено його історію від часу заснування до сучасності. Автор з'ясував походження назви села, вивчив життя та діяльність шанованих односельчан, становлення і розквіт духовного життя, культури, освіти. Велику увагу приділив історії розвитку господарства. У виданні міститься багато ілюстрацій.

У ході досліджень історії сіл Лісоводи та Копистин Віктор Степанович з братом віднайшли багато цікавих матеріалів, які стали основою нових статей про рідний край. Спробуємо розділити їхні дослідження на такі основні групи:

1. Праці, які ґрунтуються на археологічних знахідках: наукові статті про життя трипільців на Поділлі [9], про знахідки римських монет [10], про таємниці Траяного валу [12].

2. Історія сіл та міст. Крім, вже згаданих населених пунктів брати написали статті про Проскурів [13], Сатанів [14], Завадинці [18], Мазники [15], Бебехи-Яснозір'я [16], Івашківці [17], описали їхню історію, розказали про відомих людей та про пам'ятки.

3. Питання розвитку господарства та місцевого самоврядування. Як кандидат економічних наук з багаторічним практичним досвідом Віктор Степанович висловив свої погляди на розвиток місцевого самоврядування на Поділлі від XIV століття до сучасності [19].

4. Про життя представників національних меншин. Брати дослідили історичні пам'ятники іудейства на Городоччині [20], роль євреїв в соціальному й політичному житті України [21].

5. Праці про події Української революції 1917-1920 рр. на Поділлі. Підготували статтю про Пашковецьку республіку та про Меджибіж в роки визвольних змагань [22], [23], [24].

6. Біографічні статті. Віктор Степанович вважав людину головною дійовою особою творення історії. Брати створили наукові праці про діяльність гетьмана Богдана Хмельницького на Городоччині [26], про роль гетьмана Петра Дорошенка в Національно-визвольній революції [27], про власників маєтків у Лісоводах [28], про ватажка повстанців Устима Кармалюка [29], про політичного діяча М. Кречетнікова [30], про статистика і дослідника старовини В.К. Гульдмана [31], про істориків М. Дубецького [32] і М. Каргера [33], про педагога П. Бруна [34] про письменника Василя Баженова [35] та ін.

7. Дослідження з історії власної родини. Дослідники підготували статтю про життєвий і трудовий шлях свого батька [36] та завжди шукали відомості про історичних осіб, які мали прізвище Мороз.

8. Оповіді про духовне життя краю. Учені дослідили релігійне життя від найдавніших часів [37], написали роздуми про відродження православ'я в кінці XVIII – на початку XIX ст. [38], підготували статтю про життя і діяльність єпископа Іоаннікія [39] та інших духовних постатей Поділля, у тому числі про священиків Свято-Миколаївської церкви села Копистин [5, с. 187-207].

Аналізуючи творчий доробок Віктора Степановича можна зробити такі висновки: учений був високоосвіченою та ерудованою людиною, завжди підтримував розмову на тему краєзнавства та аргументовано доводив свою точку зору. Автор любив досліджувати цікаві теми і охоче ділився результатами роботи з читачами. Часто він обирав тему дослідження після відвідування конференцій та круглих столів. Краєзнавець критично підходив до опрацювання матеріалів. Не любив збільшувати чи зменшувати історичне значення тієї чи іншої події.

Останні роки Віктор Степанович проживав у селі Копистин, читав багато наукових праць, продовжив поповнювати бібліотеку, мав багато творчих задумів і планів. Серце краєзнавця зупинилося у лип-

ні 2019 року. Його проводжали в останню путь у Копистинській церкві Святого Миколая, про яку він написав у своїх краєзнавчих дослідженнях. Творчий доробок Віктора Степановича Мороза залишається цінним для досвідчених краєзнавців та для усіх кого цікавить історія рідного подільського краю.

Джерела та література:

1. Захар'єв В.А. Дитині війни, краєзнавцю Морозу Віктору Степановичу – 75 // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Хмельниччина в роки Другої світової війни». – Хмельницький, 2014. – С.284-289.
2. Захар'єв В.А. Краєзнавець, кандидат економічних наук Віктор Степанович Мороз// Духовні витоки Поділля: науковці в історії краю: мат. V всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький 23 квітня 2015 р.). – Хмельницький, 2015. – С.250-256.
3. Захар'єв В.А. Вірність покликанню уродженців Лісовод братів-краєзнавців Морозів // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник. – Вип. 2. – Хмельницький, 2015. – С. 5-16.
4. Мороз Вол. С., Мороз Вік. С. Краєзнавчі нариси з історії Придніпров'я: історичні події і люди. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2010. – 510 с.
5. Мороз Вік. С. Копистин: основні віхи історії (до 575-річчя першої писемної згадки): науково-краєзнавче видання. – Хмельницький: ФОП Цюпак А.А, 2017. – 336 с.
6. Мороз Вол. Степанович, Мороз Вік. С. Лісоводи // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Козацька доба в історії Поділля і Південно-Східної Волині», присвяченої 365-річчю Пилявецької битви. – Хмельницький, 2013. – С. 177-192.
7. Мороз Вол. С., Мороз Вік. С., Орлов В. І. Село Лісоводи наприкінці XIX ст. та в буремних подіях початку XX ст. // Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб. – Вип. 12. – Хмельницький, 2017. – С. 129-141.
8. Мороз Вол. С., Мороз Вік. С., Орлов В. І. Лісоводи у роки Другої світової війни // Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб. – Вип. 10. – Хмельницький, 2017. – С. 205-213.
9. Мороз Вік. С. Трипільські поселення в межиріччі Пд. Бугу і Дністра в працях археологів і істориків // Археологічні студії «Межибіж»: науковий щорічник – №4. – Хмельницький, 2015.– С. 127-135.
10. Мороз Вол. С., Мороз Вік. С. Римська монета на Поділлі і Південно-Східній Волині // Археологічні студії «Межибіж»: науковий щорічник. – №2. – Хмельницький, 2013.– С. 198-211.
11. Мороз Вол. С. Мороз Вік.С. Римські монети у музейних та приватних колекціях // Археологічні студії «Межибіж»: науковий щорічник. – №4. – Хмельницький, 2015.– С.143-153.
12. Мороз В. С. Таємниці Траяного валу [пам'ятки археології – велетенської оборонної земельно-дерев'яної фортифікац. споруди, що у межиріччі Збруч-Смотрич на Хмельниччині] / Городоцький вісник. – 2019. – №25(21черв.). – С. 8.
13. Мороз В. С. Плоскирів-Проскурів за опублікованими джерелами XVI-XIX ст./ Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб. – Вип.3. – Хмельницький, 2015.– С.149-159.
14. Мороз Вол. С. Мороз Вік. Степанович. Сатанів єврейський // Сатанів: вагоме минуле, динамічне сьогодення, впевнене майбутнє: матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. (Хмельницький-Сатанів, 11-12 травня 2017 р.) – Хмельницький: Символ, 2017. – С. 184-196.
15. Мороз Вол. С., Мороз Вік. С. Мазники – родове гніздо Сіцінських [відомості про село, власників, історія роду Сіцінських в шести його поколіннях] // Стародавній Межибіж в історико-культурній спадщині України: наук. вісн. «Межибіж». №1. Ч.1. – Хмельницький, 2014.– С.20-31.
16. Мороз Вік. С. Карпова В.С. Бебехи-Яснозір'я: віхи історії: [про с.Бебехи (з 1966 року Яснозір'я) легенди, історія]/ Віньковеччина в історії Поділля: матеріали наук. іст.-краєзн. конф. (9-10 жовт. 2015). – Віньківці, 2015. – С.118-128.
17. Мороз В. С. Історія села Івашківці та панського палацу: від розквіту до руйнації // Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб. – Вип.8. – Хмельницький, 2016.– С.111-116.
18. Мороз Вол. С., Мороз Вік. С. До історії села Завадинці [Городоц. р-ну] // Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб. – Вип. 20. – Хмельницький, 2019. – С. 140-147.
19. Мороз Вол. С. Мороз Вік. С. Генеза становлення місцевого самоврядування на Поділлі // Духовні витоки Поділля: місцеве самоврядування в історії краю : матеріали VIII Всеукр. наук.-практ. конф. м. Хмельницький, 12 квітня 2018 р. – Хмельницький: ХГПА, 2018. – С. 73-83.
20. Мороз Вол. С. Мороз Вік. С. Історичні пам'ятники іудейства на Городоччині // Хмельниччина: історія та сучасність: матеріали наук. іст.-краєзн. конф. з міжнар. участю. – Хмельницький, 2017. – С. 463-469.
21. Мороз Вол. С., Мороз Вік. С. Місце та роль єврейського елемента в соціально-політичному житті України // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Хмельниччина в контексті історії України». – Хмельницький, 2012. – С. 144-149.
22. Мороз Вол. С. Мороз Вік. С. Події національно-визвольної революції 1917-1920 рр. на Поділлі / Матеріали XV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції : (17-18 лист. 2017 року) – Кам'янець-Подільський: Сисин О. В., 2017. – С. 8-13.
23. Мороз Вол. С., Мороз Вік. С. Пашковецька республіка у світлі подій національно-визвольної революції 1917-1920 років // Хмельницькі краєзнавчі студії : наук.-краєзн. зб. – Вип. 11. – Хмельницький, 2017. – С. 216-221.

24. Мороз Вол. С., Мороз Вік. С. Меджибіж в огні і бурі Визвольної війни // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник «Межибіж». – №2. – Хмельницький, 2013. – С. 160-166.
25. Мороз Вол. С. Мороз Вік. С. Безвинні жертви Проскурівського ЧК // Подільська старовина: Вісник держ. архіву Хмельниц. обл. Вип. присвяч. 80-м роковинам Великого терору – масових політичних репресій 1937-38 рр. в Україні. – № 3(3) – Хмельницький, 2018. – С. 116-118.
26. Мороз В. Богдан Хмельницький на Городоччині// Городоцький вісник: Районна газета. 2019. – №21(24трав.). – С.8.
27. Мороз Вол. С., Мороз Вік. С. П.Дорошенко і українська національна революція (1648-1676 рр.) // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник «Межибіж». №2 .Ч.2. – Хмельницький, 2013.– С.183-197.
28. Мороз Вол. С., Мороз Вік. С., Олійник І.В. Історична довідка про власників маєтку, палацу та парку Раціборовських-Жуковських у селі Лісоводах // Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб. – Вип. 15. – Хмельницький, 2018. – С. 148-154.
29. Мороз Вол. С., Мороз Вік. С. Устим Кармалюк: міфи та дійсність // Деражнянщина: минуле і сучасне: матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф. – Хмельницький, 2013. – С. 160-166.
30. Мороз Вол. С., Мороз Віктор С. М.М. Кречетніков – перший намісник і генерал-губернатор Мінський, Ізяславський і Брацлавський // Науковий вісник «Межибіж» Матеріали 6-ї науково-практичної конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». №1. Ч.1. – Хмельницький, 2012. – С.239-245.
31. Мороз, В. С. В.К. Гульдман – статистик і дослідник старовини Поділля // Духовні витоки Поділля: науковці в історії краю: мат. V всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький 23 квітня 2015 р.). – Хмельницький, 2015. – С.165-176.
32. Мороз, Вол. С. Мороз Вік. С. Адепт Мархоцьких видатний історик Мар'ян Дубецький // Наукові записки Центру Мархоцькознавства. – Хмельницький, 2014. Т.6. – С.248-254.
33. Мороз Вол. С., Мороз Вік. С. М.К. Каргер – дослідник історії Ізяслава // Археологічні студії «Межибіж»: науковий щорічник. – №1. – Хмельницький: ІРД, 2013.– С. 76-81.
34. Мороз Вол. Степ., Мороз Вік. Степ. І закінчив своє земне буття у Славуті // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Хмельниччина в контексті історії України». – Хмельницький, 2012. – С. 369-371.
35. Мороз В.С. Василь Баженов: головне – навчити наших соколят літати! // Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб. – Вип. 7. – Хмельницький, 2016. – С. 118-120.
36. Мороз В. С. Вони визволяли Поділля: [трудовий та бойовий шлях визволителів Поділля С.Є. Мороза та В.О. Мельника] // Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб. – Вип. 2. – Хмельницький, 2015. – С.18-25.
37. Мороз Вол. С. Мороз Вік. С. Відродження православ'я на Поділлі (кінець XVIII - початок XIX століття) // Краєзнавець Хмельниччини : наук.-краєзн. зб. Хмельниц. обл. орг. НСКУ. – Кам'янець-Подільський, 2017. – Вип. 10. – С. 43-50.
38. Мороз, В. С. Релігійне життя на Поділлі (від найдавніших часів до кінця XX ст.) // Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб. – Вип.6. – Хмельницький, 2015. – С.99-115.
39. Мороз Вол. С. Мороз Вік. С.. Перший православний єпископ подільської єпархії: [просвітителі і проповідники Божого слова на Поділлі преосвящені Іоаннікій (Никифорович-Полонський)] // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: наук. вісн. «Межибіж» – №2. – Хмельницький, 2014.– С.290-297.

Валентин Ільїнський
м. Хмельницький

МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ ДАРМАНСЬКИЙ: ТРИ ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА

У статті, на основі власних спогадів автора, висвітлюються окремі яскраві сторінки життя науково-педагогічної та суспільної діяльності відомого вченого, кандидата педагогічних наук, професора, засновника та ректора гуманітарно-педагогічного інституту Миколи Миколайовича Дарманського.

Ключові слова: педагог-новатор, громадський діяч, новаторські концепції, герб області, геральдична комісія, академія.

Аналіз ряду біографічних статей про Миколу Миколайовича Дарманського і усні спогади тих, хто добре його знав, хто спостерігав за його практичною діяльністю, засвідчують той факт, що Микола Миколайович – педагог від Бога. Практично все своє свідоме життя, після закінчення Кам'янець-Подільського педагогічного інституту (1972), він присвятив щедрим посівам розумного, доброго, вічного. Та є в біографії період, довжиною понад чотири роки, протягом якого йому довелося працювати на державно-адміністративній посаді в якості заступника голови Хмельницької обласної державної адміністрації з гуманітарних питань. Посада досить не проста за відповідним переліком обов'язків. Згідно з посадо-

вою інструкцією Дарманському довелося займатися координацією управлінь і відділів соціально-культурної сфери, засобів масової інформації, проблемами впровадження ринкових відносин, соціальним захистом населення, призовом у Збройні сили України, міграційними та релігійними процесами, контролем за дотриманням вітчизняного законодавства, молодіжними, ветеранськими, інвалідними, громадськими організаціями та творчими спілками. Враховуючи його здібності, компетентність, добросовісність у виконанні посадових обов'язків, вище керівництво області за необхідності завжди їх додавало. Саме з таких причин розпорядженням голови адміністрації йому було доручено керівництво обласною геральдичною комісією.

Переді мною – це розпорядження від 28 грудня 1995 року під № 208-р « Про обласну геральдичну комісію». У змісті документа вказано: «Враховуючи пропозиції обласного відділення Українського геральдичного товариства, центру Поділезнавства при Кам'янець-Подільському педінституті, учасників ІХ Подільської науково-краєзнавчої конференції та з метою впорядкування і наукової розробки гербів міст та інших населених пунктів області:

1. Створити обласну геральдичну комісію і затвердити її склад (додається).

2. Головою комісії затвердити Дарманського М.М. – заступника голови облдержадміністрації.

У додатку до розпорядження пропонувався список членів обласної геральдичної комісії, де одним із двох призначених заступників голови значився і я, Ільїнський Валентин Михайлович – голова Хмельницького обласного відділення Українського геральдичного товариства. Таким чином, ми з Миколою Миколайовичем стали співпрацювати у сфері впорядкування символіки Хмельницької області. Пригадую, як серйозно він взявся за розробку концепції і вироблення основних напрямів роботи комісії з корекції старих та створення нових гербів. До цього спонукав масовий рух зі скасування і створення нових символів епохи, явище закономірне в період ідеологічних та суспільно-політичних перетворень. Особливо тоді, коли символи (герби) були заідеалізовані – подібні ситуації спостерігаються протягом всієї людської історії. Але ситуація згаданого періоду відзначається особливою складністю саме через втрату або своєрідне перекинування правил і традицій герботворення, які відбулися в радянський період. Отже, з великим натхненням, творчо і завзято Микола Миколайович береться за освоєння теоретичної геральдики, хоча це не було обов'язковим, адже його оточували досвідчені фахівці геральдики, історики і краєзнавці, дії яких потрібно було тільки розумно координувати. Проте, він хотів у всьому розібратися сам, при чому глибоко і фундаментально. Спеціальна література, яку я приносив за його проханням, поступово розкривала перед ним секрети герботворення. І з часом на засіданнях комісії він виступав вже як професійний геральдист. Основним завданням геральдичної комісії на той час було налагодження роботи зі створення герба області, який необхідно було прийняти на конкурсній основі із врахуванням усіх вимог щодо земельного герба. Цьому передувала копітка наполеглива робота з організації закритого конкурсу щодо створення головного символу Хмельниччини. Про те, наскільки це не проста справа, свідчить той факт, що підготовча робота тривала більше двох років і продовження її випало на діяльність уже іншого заступника голови облдержадміністрації з гуманітарних питань і одночасно нового голови геральдичної комісії при обласній адміністрації, але у тому ж її складі, – Заярнюк Ольги Сергіївни. І практично все, що було напрацьоване попередньою комісією, залишилося у дії, в тому числі й положення про геральдичну комісію та стратегічні напрями її діяльності залишилися незмінними. За весь період роботи над гербом з 1994 по 2002 та за час його прийняття змінилося чотири заступники голови облдержадміністрації з гуманітарних питань – і автоматично голови обласної геральдичної комісії. Але той факт, що саме Микола Миколайович розпочав цю справу і визначив основні напрями роботи над символом області є незаперечним.

Незаперечним є і той факт, що герб області, який нарешті був прийнятий і затверджений, зрештою виявився не досить вдалим геральдичним знаком, що зайвий раз засвідчує, як бракувало під час його обговорення і затвердження фахової думки і підтримки мудрого Миколи Дарманського. Але в цей період

він займався не менш серйозною справою в якості директора Хмельницького педучилища, реорганізовуючи його у вищий навчальний заклад. Успішно досягаючи поставленої мети, він, як колишній голова обласної геральдичної комісії Хмельницької обласної держадміністрації, взявся за створення герба Хмельницького гуманітарно-педагогічного інституту. І у цій справі я мав щастя співпрацювати з Миколою Миколайовичем. Як художник-геральдист, я запропонував на його розсуд низку проектів герба і з великим задоволенням та не без здивування відмічав, як професійно аналізував і відкидав їх один за одним, даючи добрі поради, ректор Дарманський. Саме з його доброї волі і було прийнято діючий тепер герб нашої навчальної установи. У своїх нестримних та невгамовних думках він будував плани щодо створення гербів факультетів, а потім, можливо, і кафедр. Саме його герботворча ініціатива надихнула інших ректорів міста і області на створення гербів навчальних установ. Вслід за нашим гербом було створено герб Хмельницького інституту регіонального управління та права. Ці два герби, один за одним під № 610, і під № 611 зареєстровані у гербовому матрикулі Всеросійського геральдичного товариства і під цими ж номерами отримали досить оригінальні геральдичні свідоцтва.

З метою популяризації гербового знаку нашої установи і підняття її престижу Микола Миколайович запропонував створити нагрудний знак для викладачів з гербом інституту і написом «Хмельницький гуманітарно-педагогічний інститут». В складних умовах реорганізації навчальної установи він знайшов для цього кошти і дуже радів, отримавши партію цих знаків.

Як світла пам'ять про це і як свідчення продовження традицій зі створення престижних символів нашої установи, з ініціативи наступного ректора тоді вже Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії – Віктора Євгеновича Береки, створено пам'ятну нагородну медаль «За наполегливість в науці» з портретом Миколи Миколайовича і гербом навчальної установи.

Про Миколу Миколайовича Дарманського написано і сказано уже чимало, і педагогічні читання присвячені його світлій пам'яті, які щорічно проводяться в гуманітарно-педагогічній академії, постійно поповнюють скарбницю добрих слів про цю людину. Та здебільшого про нього згадують як про талановитого мудрого вчителя, педагога від Бога, вмілого організатора і керівника, про високоавторитетного управлінця-новатора. І кожного разу, аналізуючи конкретні ситуації, співставляючи їх із сьогоденними проблемами і здобутками на ниві освіти, кожен, хто хоче щось про нього сказати, знаходить щось нове і невідоме.

Мені здається, що такою маловідомою і малодослідженою рисою характеру Миколи Дарманського є велика любов до людей. І саме на ній я хотів би зосередити увагу в розповіді про цю чудову людину. Зрозуміло, говорити про любов до людей людини, яка своїм життєвим кредо обрала служіння їм, непросто і, на перший погляд, навіть банально, адже кожен педагог, якщо він справжній майстер своєї справи, в першу чергу повинен любити дітей та своє оточення. Але любов до людей у Миколи Миколайовича, на мою думку і на думку тих, з ким я обговорював цю його рису, була якоюсь особливою: чистою, відвертою, глибокоморальною. Йшла від душі і серця, а не формувалася логікою думки чи правилами етикету.

А хто близько його знав, скаже, що він складався з однієї любові, – любові до своєї педагогічної справи, любові до точних наук, любові до сім'ї та друзів. Але на п'ятдесят відсотків його організм, його душа і серце були сповнені любов'ю до всіх людей, які зустрічалися на його життєвому шляху.

Формуючи себе як особистість, будучи в душі людиною смиренною і богопослушною, він вибрав для себе у спілкуванні з людьми три основні християнські чесноти: віру, надію і любов.

Він вірив у кожного свого учня, в кожного свого колегу і підлеглого. Покладав велику надію на них в своїх спільних з ними справах. І, звичайно, любив усіх, з ким зв'язувала його доля, кого знав і з ким зустрівся вперше. Він як справжній педагог-гуманіст організовував свої взаємини з учнями, батьками, колегами на засадах безкорисливості, милосердя і справедливості. Близькі згадують факт, коли ще працюючи завідувачем Кам'янець-Подільським міськвкно, Микола Миколайович доклав немало зусиль для допомоги сім'ї, яка в силу трагічних обставин залишилася без годувальника. До нього, керівника освітою міста, після багатьох митарств звернулася мати трьох дітей, батько яких – працівник Кам'янець-Подільського заводу «Електроприлад», – загинув від ураження електрострумом. І адміністрація міста, і керівництво заводу, виплативши разову допомогу, байдуже поставились до долі сиріт. Та хтось порадив жінці, яка уже почала втрачати всяку надію, звернутися до Дарманського. І він, ризикуючи потрапити в немилість до міських чиновників і авторитетного керівництва престижного стратегічного об'єкту всесоюзного значення, яким був «Електроприлад», все ж добився пенсії від заводу для трьох дітей і хворої жінки. І потім навіть жартував і радів з приводу того, що, мовляв, в нього, керівника освітою міста, зарплата 180 крб., а матері на дітей він добився 330 крб.

Працюючи заступником голови обласної державної адміністрації з гуманітарних питань, він часто, в силу своєї посадової необхідності, зустрічався із високопоставленими служителями церкви і часто дивувався їм своєю обізнаністю зі змістом Святого писання, бо із власної цікавості познайомився і навіть завчив напам'ять основні постулати вчення Христа і, звичайно, керувався ними в повсякденному житті.

Якось в розмові з Галиною Олександрівною, його дружиною, я довідався про те, як допоміг Микола Миколайович влаштувати у лікарню одну людину – старого пенсіонера, колишнього партійного функціонера, котрий в свій час зробив Дарманському значну підлість. Знаходячись на посаді керівника обласного масштабу, Микола Миколайович мав право вчинити адекватно, або просто проявити байдужість, але він, керуючись закликком Христа: «Любіть ворогів ваших, благословляйте їх, хто проклинає Вас, добро творить тим, хто ненавидить Вас», вчинив інакше. І яким же присоромленим і безмежно вдячним був цей пенсіонер. Подібну допомогу і підтримку надавав Микола Миколайович зовсім незнайомим людям. За словами Галини Олександрівни, ми досі не знаємо що то за люди. А було так: перестріла Миколу Миколайовича на вулиці невідома жінка і слізно благала допомогти влаштувати її чоловіка в лікарню для проведення складної операції. Розповіла, що зверталась до багатьох, і їй порадили звернутися до нього. Записавши прізвище чоловіка, Микола Миколайович прийшов додому і перш ніж сісти за вечерю, довго телефонував різним «потрібним» людям. Поки не вирішив справу – вечеряти не сів. А потім довго не міг згадати, за що прийшла аж додому дякувати йому сивочола і щаслива жінка, чоловік якої одужав після операції. Добро Микола Миколайович творив не за нагороди і не за плату. Адже добро істинне тоді, коли твориться не з розрахунку на якусь винагороду. Він завжди пам'ятав ще одну християнську істину: «Тому, хто просить в тебе – дай, хто надіється – допоможи».

Микола Миколайович обіймав високу посаду заступника голови облдержадміністрації, він тоді підписував перші свідчення про реєстрацію відроджених релігійних громад, чим сприяв процесу відродження храмів. Микола Миколайович, незважаючи на масу дорікань від колишньої партійної номенклатури, а також відвертих ворогів Православ'я, рішуче став на бік церкви і сприяв відновленню її прав. Зокрема у 1995 році за його сприянням було відроджено першу чернечу обитель на Хмельниччині – Свято-Преображенський жіночий монастир в селі Головчинці Летичівського району.

Знаючи про богоприхильність та велику любов до людей, до Дарманського звернулися за допомогою громада і священники із Проспекту Миру, які хотіли, щоб у їхньому районі була православна церква. Від-

У 2008 році в м. Кам'янці-Подільському проходив симпозиум українських лікарів, на якому був присутній син Миколи Миколайовича – Сергій Миколайович Дарманський. До нього підійшли два незнайомі хірурги, кандидати медичних наук, і стали згадувати як допоміг Микола Миколайович влаштуватися у міську лікарню Кам'янця-Подільського їм, двом молодим перспективним хірургам, яких направляли в сільські амбулаторії на роботу. Гаряче дякували, не відаючи, що Миколи Миколайовича уже немає серед нас. А скільки по світу ще таких людей, які пам'ятають про добро Миколи Миколайовича і тільки при нагоді, десь випадково і зовсім негадано, це стає відомим.

У своєму житті Микола Миколайович завжди дотримувався золотого правила моральності, сформованого на істині Ісуса Христа, проголошеній у Нагорній проповіді, і навіть зробив його девізом колективу Хмельницького гуманітарно-педагогічного інституту: «Стався до людей так, як хочеш, щоб вони ставилися до тебе». Цей напис було зафіксовано на скляних дверях при вході в навчальний заклад.

На початку дев'яностих років, у часи, які характеризувалися нестабільністю у державі, переминою політики і початком процесу відродження української духовності, коли Микола Миколайович

вiдування всiх iнстанцiй було безрезультатним, проблема полягала у видiленнi землi пiд забудову. I тодi вони звернулися до Миколи Миколайовича. Вибити клаптик землi в районi кiнотеатру «Сiлiстра» вида-лося непросто, на це пiшло багато часу i нервiв, але все ж таки стараннями Дарманського мiсце пiд церк-ву видiлили. Буквально за рiк церкву збудували, тому прихожани навiть не думаючи вже точно знали на честь кого назвати свiй храм: в знак вдячностi Миколi Миколайовичу церква носить iм'я Святого Ми-колая. Ви її бачили – невеличка церква через дорогу вiд клубу «СВ» – колишнього кiнотеатру «Сiлiстра».

В результатi за заслуги перед Українською Православною Церквою Микола Дарманський 1 квітня 2002 року був нагороджений високою Церковною нагородою – Орденом «Рiздво Христове 2000» I ступе-ня.

Велика любов до людей не давала йому чинити по-iншому. Всi його дiяння були направленi на тво-рення добра.

До скiлькиох наукових робiт наших викладачiв вiн приклав зусилля для написання цiлих роздiлiв. Скiльком виправив i довiв до належного рiвня їх науковi статтi. Скiльком дiтям наших колег-педагогiв дав можливiсть iти стежею своiх батькiв, взявши багатьох з них на роботу в наш навчальний заклад. А як переживав вiн за кожного, хто взявся за написання дисертацiї. Кожному iз них у фiнансово складнi часи вiн знаходив можливiсть оплатити вiдрядження за потребою, фiнансово пiдтримати тодi, коли за-тримувалася виплата зарплати. Сам особисто за темами багатьох дисертацiй вiдбирав матерiал, робив ксерокопiї, розкладав по папках i давав тому, чиє прiзвище власноручно виводив на цiй папцi. В багатьох iз нас зберiгаються такi папки – як пам'ять про цю свiтлу людину, яка так любила людей.

Як болiсно переживав вiн, коли на початку його задуму, спрямованого на перетворення педучили-ща у вищий навчальний заклад, не знаходив розумiння, а дехто навiть прототиввся цьому. Пам'ятаю, як злився вiн в душi i виливав своє роздратування, коли ми йшли по дорозi додому. I тiльки зараз розумiю, що то був не власний бiль i роздратування, а бiль за нас усiх, за наше майбутнє. I навiть страшно подума-ти, що було б з навчальним закладом, якби вiн в поривi гнiву махнув би на все рукою. Але велика любов до справи, до людей, якi вершать цю славну справу навчання i виховання пiдростаючого поколiння, ру-хала його, уже безнадiйно хворого, до окресленої мети. Згадаймо, скiльки разiв на тиждень в травневу спеку i з вiдкритими ранами на спинi вiн машиною долав вiдстань вiд Хмельницького до Києва, щоб там у високих мiнiстерських кабiнетах вiдстоювати iдею створення вищого навчального закладу. Не для себе, бо йому тодi вже залишалося не багато часу на цiй землi, але для нас, для наших дiтей, для всiх людей, любов до яких у нього була безмежною.

Зважаючи на те, що я мав змогу часто спiлкуватися з Миколою Миколайовичем, в тому числi, у си-туацiях, пов'язаних з питаннями естетико-культурологiчного спрямування, i зважаючи на те, що я по-стiйно знаходжуся у культурно-мистецькому середовищi, я вирiшив акцентувати увагу i на цiй сторонi його життя Миколи Дарманського.

Почати, мабуть, слiд ще з перiоду у Кам'янцi-Подiльському, оскiльки саме там я вперше звернув увагу на велику зацiкавленiсть Миколи Миколайовича проблемами естетично-художнього i культурологiчного спрямування. Та й не тiльки мене, а багатьох моiх колег, з якими я на той час працював у Кам'янець-Подiльському училищi культури, цей чоловiк дивував своiм захопленням мистецтвом. На той час вiн керував мiським вiддiлом освiти, але не було жодного концерту аматорського чи професiйного колективу, який виступав на головнiй сценi Кам'янця-Подiльського – у мiському Будинку культури, а якому б не побував Микола Миколайович. I не тiльки тому, що своiм власним прикладом вiн хотiв залу-чити до прекрасного своiх пiдлеглих. Вiн воiстину любив прекрасне. Не забувається сльоза на його щоцi, коли у вереснi 1979 все мiсто, i в тому числi учнi 13-ої школи, директором якої на той час був Микола Дарманський, хоронили вiдомого подiльського художника-графiка С.В.Кукурузу. Пам'ятаю, як смiявся вiн, спостерiгаючи за виступами вiдомих комедiйних акторiв Євгенiя Леонова i Сергiя Фiлiпова на сценi мiського Будинку культури. Не раз я спостерiгав за тим, як iз знаннями справи обговорював Микола Миколайович художнi полотна кам'янецьких художникiв разом iз ними. Вiн був бажаним гостем у їх колi, був добре знайомий з художником Д.І.Бриком, А.І.Фесенком, С.К.Гайхом, полотна яких до цього часу висять у його квартири.

Важливо також те, що Микола Миколайович обов'язково прагнув залучити до прекрасного молоде поколiння: з яким натхненням i азартом займався органiзацiєю учнiв шкiл для масових театралiзованих дiйств, проведення яких у 80-х роках на стадiонi Кам'янця-Подiльського було популярним. На той час Микола Дарманський уже перебував на посадi начальника мiськвно мiста Кам'янця-Подiльського. Його

підлеглі та учні завжди активно брали участь у масових театралізованих видовищах на Травневі свята, на День Перемоги, у ювілейні річниці Жовтня. Я бачив це особисто, беручи у них участь як художник.

Новаторські концепції Миколи Дарманського, пов'язані з підготовкою шестирічок, були невід'ємно зорієнтовані й на їх естетично-художнє виховання. Але особливо фундаментально естетико-художня та культурологічна спрямованість діяльності Миколи Миколайовича проявилася тоді, коли він працював на посаді заступника голови обласної державної адміністрації з гуманітарних питань, куруючи гуманітарну сферу, де домінуючими були питання освіти і культури. На той час він був обов'язковим учасником наукових конференцій, творчих звітів художніх колективів області. До цього часу пам'ятаю його виступи як представника обласної державної адміністрації з вступним словом на наукових конференціях до 400-річчя Шепетівки, 1000-ліття Полонного. Досить змістовними в плані аналізу стану культури були його виступи на наукових конференціях: «Культура Поділля: історія і сучасність» (м. Хмельницький, 1993 р.), «Духовні витoki Поділля: творці історії краю» (м. Кам'янець-Подільський, 1994 р.). На останній конференції, яка була міжнародною науковою, були присутні відомі дослідники української культури: Д.Степовик, словенський професор-українознавець – М.Мушинка, професори Кам'янець-Подільського педінституту В.Степанков, Й.Винокур, Л.Баженов, почесним гостем був дослідник української історії, онук Ю.Сіцинського – Я.Сіцинський. І всі вони на секційних засіданнях, які проводилися протягом двох днів в училищі культури, із невідомим здивуванням відмічали глибоке розуміння культурологічних проблем сучасності чиновником, адміністративним службовцем, заступником голови адміністрації Миколою Дарманським.

Саме на цій посаді задумав він створити великий яскравий альбом про красу Хмельницького регіону того часу «Хмельниччина», сам був його упорядником, для чого майже тиждень з творчим колективом даного альбому на літаку вишукував цікаві місця і краєвиди. Я пам'ятаю яким стомленим, але надзвичайно задоволеним був Микола Миколайович в цей період.

Саме на цій посаді Микола Дарманський разом із тодішнім начальником обласного управління культури Оленою Ільїнською протистояв ліквідації багатьох просвітницьких закладів культури, яка почалася у середині 90-х років. І саме завдяки їхнім зусиллям мережа культурно-освітніх закладів Хмельниччини тоді виявилась найкраще збережена серед усіх областей України.

Працюючи на посаді заступника голови адміністрації, він піклувався і про стан спеціальних освітніх закладів. Ще навіть не підозрюючи про те, що йому доведеться незабаром очолити наше педучилище, він подумував про те, як би приєднати до нього музичне училище, і як би на їх базі відкрити режисерський, акторський і хореографічний відділи.

А ставши керівником нашого навчального закладу, почав втілювати задумане: саме з його доброї волі був відкритий факультет мистецтв. Своїм авторитетом він схилив до співпраці на ньому провідних митців Хмельниччини: композитора, народного артиста України М. Балему, народного артиста України, диригента і хормейстера В. Ярецького, заслуженого артиста України, балетмейстера О. Шиманського. Відкриваючи спеціалізацію дизайну, мав у планах залучити провідних художників Хмельницького, зокрема М. Мазура і М. Андрійчука, Л. Бесарабу, з якими був у тісних дружніх стосунках. Щоб звернути увагу на факультет мистецтв він навіть сам заспівав і продемонстрував свій талант на обласній сцені театру ім. Петровського.

Піклуючись про естетико-культурологічну підготовку вчителів початкових класів і вихователів дошкільних установ, він у період реорганізації навчаль-

ної установи створив ще й кафедру культурології і зарубіжної літератури, а потім вже подібні кафедри почали створюватись в інших навчальних закладах, зокрема у Національному педагогічному університеті ім. М.П.Драгоманова, Києво-Могилянській академії та ін.

Великий естет і мистецтвозлюб, він прагнув і відповідно оформити обличчя нашого навчального закладу. Микола Дарманський сам розробив і втілював у життя дизайн внутрішнього дворика інституту.

І ще досить багато планував Микола Миколайович зробити в цьому напрямку, та не встиг...

Але те, що зробив, не забудеться усіма, хто був поряд з ним і хто користується плодами його діяльності до цього часу.

Джерела та література:

1. Високопреосвященніший Антоній. Микола Дарманський очима священнослужителів / Високопреосвященніший Антоній // Педагогічна спадщина М.М. Дарманського в контексті сучасних реалій: матеріали Других педагогічних читань пам'яті М.М. Дарманського (Хмельницький, 5 квітня 2007 р.). – Хмельницький: ХГПА, 2007. – 155с.
2. Духовні витоки Поділля: творці історії краю : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (9-11 верес. 1994 р., м. Хмельницький). – Хмельницький: Поділля, 1994.
3. Ільїнський В.М. Людина-символ у світі символів / В. Ільїнський // Педагогічна спадщина М.М. Дарманського в контексті сучасних реалій: матеріали Других педагогічних читань пам'яті М.М. Дарманського (Хмельницький, 5 квітня 2007 р.). – Хмельницький: ХГПА, 2007. – 155с.
4. Ільїнський В.М. Микола Миколайович Дарманський – педагог-людинолюб / В. Ільїнський // Треті педагогічні читання пам'яті М.М. Дарманського: актуальні проблеми сучасної педагогічної освіти: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Хмельницький, 3 квітня 2008 р.). – Хмельницький: ХГПА, 2008. – 211 с.
5. Ільїнський В.М. Естетико-культурологічна діяльність Миколи Миколайовича Дарманського / В. Ільїнський // Четверті педагогічні читання пам'яті М.М. Дарманського: професіоналізм педагога в контексті європейського вибору України: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Хмельницький, 2 квітня 2009 р.). – Хмельницький: ХГПА, 2009. – 224с.
6. Козак А.Р. Учитель. Горде і славне звання (бібліографічна нариси) / А.Р. Козак. – Ярмолинці. 2006. – 124 с.
7. Культура Поділля: історія і сучасність : матеріали другої наук.-практ. конф., присвяч. 500-річчю м.Хмельницького (27-29 серп. 1993 р.).
8. Плахтій-Фольваркова В.І. Великий людинолюб / В. Плахтій-Фольваркова// Педагогічна спадщина М.М. Дарманського в контексті сучасних реалій: матеріали Перших педагогічних читань пам'яті М.М. Дарманського (Хмельницький, 11 квітня 2006 р.). – Хмельницький: ХГПА, 2006. – 152 с.
9. Хмельниччина: фотоальбом / Ю. Бойко, М. Дарманський, Б. Гришук. – Хмельницький : Чорлі, 1996.
10. Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія в особах. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2006. – Т.1. – 356 с.
11. Ящук І. П. Слово про вчителя / І. Ящук// Педагогічна спадщина М.М. Дарманського в контексті сучасних реалій: матеріали Перших педагогічних читань пам'яті М.М. Дарманського (Хмельницький, 11 квітня 2006 р.). – Хмельницький: ХГПА, 2006. – 152 с.

Юрій Клімчук
Ангеліна Наглюк
м. Кам'янець-Подільський

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК КУКУТЕНЬ-ТРИПІЛЛЯ НА ТЕРИТОРІЇ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ У 1991-2021 рр.

У статті проведено комплексний аналіз археологічних досліджень трипільських поселень на території Кам'янця-Подільського та його передмість, реалізованих у 1991-2021 рр. Результати археологічних досліджень дають можливість стверджувати про наявність у межах міста кількох поселень Трипільля, які існують у певний період і змінюють, видно, одне одного в період доби енеоліту.

Ключові слова: трипільська культура, археологія, пам'ятки, Кам'янець-Подільський, с. Смотрич, с. Зінківці, с. Довжок, с. Цибулівка, с. Кам'янка.

Трипільська спільнота належить до широкого кола ранньоземлеробських культур Балкано-Карпатського регіону епохи енеоліту. Упродовж майже двох тисячоліть (рубіж VI–V – кінець IV тис. до н.е.) її населення освоїло значну територію – від румунської Мунтенії і Трансільванії до Дніпра із заходу на схід і від Північного Причорномор'я до Карпат з півдня на північ. Трипільська культура була своєрідною сполучною ланкою між Заходом і Сходом.

Матеріальна та духовна культура трипільських племен в межиріччі Горині та Дністра сформувалась в умовах складних взаємовідносин, що склалися між місцевими племенами буго-дністровської культури і переселенцями з Подунав'я, які мали розвинутий землеробсько-скотарський уклад. Поселення трипільців густою сіткою вкривали територію краю. Досить високою була щільність заселення долин Дністра та Південного Бугу. Вчені оцінюють ступінь залюдненості території краю в 7-10 чоловік на квадратний кілометр [39, с. 39-40].

Дослідник трипільської культури Михайло Відейко стверджує, що радянська наука засекретила всі дослідження Трипільської цивілізації, які відбувалися до 1937 р., крім того, вчені-дослідники були розстріляні. Радянська влада, як і царська влада в 19 ст., не могла допустити, щоб український народ мав у своїх історичних здобутках таку сторінку, як Трипільська цивілізація. Про неї чули, якщо не уривками, то в контексті «Великої Російської імперії». До Жовтневої революції на території України було зібрано понад 300 приватних колекцій Трипільської цивілізації, які потім були «законсервовані» та сховані. І лише після Незалежності у школах почали більш-менш об'єктивно розповідати про Трипільля, а у пресі почали з'являтися хоч якісь публікації на цю тему [38].

Аналіз джерел та історіографії показав, що пам'ятки Трипільля в Кам'янець-Подільському та його передмістях були предметом вивчення багатьох дослідників, які в основному безпосередньо брали участь в розкопках. Це, насамперед, доробки Ю. Сіцинського [29], С. Шкурка [14; 27; 45; 46], Г. Хотюна [41], Л. Кучугури [15; 20], Є. Пламаницької [26], І. Винокура [7], Є. Левінзона [16; 17; 18; 19], П. Болтанюка [2; 3; 4], І. Старенького [30; 31; 32; 33; 34; 35], О. Дяченка [11; 12], Д. Черновола [42; 43; 44; 47], в яких відтворено хід досліджень та проаналізовано трипільські пам'ятки середнього VI–II та пізнього CI–II періодів існування трипільських поселень у даному мікрорегіоні. Археологічні дослідження в 1920-1990-х рр. розкривають окремі аспекти без комплексної оцінки, натомість на сучасному етапі досліджень відбувається постійне поповнення джерельної бази й оновлення методів дослідження.

На початку 1990-х рр. об'єднана експедиція Кам'янець-Подільського педінституту і державного історико-архітектурного заповідника (керівник М. Петров, А. Задорожнюк) провели археологічне та історико-архітектурне дослідження вірменського храму святого Миколи XV–XIX ст. у старому місті Кам'янця-Подільського. Розчищено залишки фундаментів, склепів і підвалів. На території колишнього храму виявленні трипільські пам'ятки та речі пізнішого часу [25, с. 9].

З 1995 р. розпочалися археологічні дослідження різночасових пам'яток давнини Кам'яниччини, спрямовані в першу чергу на з'ясування часу виникнення та раннього етапу формування міста Кам'янця-Подільського, датування спорудження його Замкового мосту, уточнення відомостей про фортифікаційну життєву забудову старого міста та його околиці середньовічної доби [1, с. 51; 30, с. 48].

Новим етапом у вивченні Трипільської культури на території Кам'янця-Подільського став кінець 2000-х років. 2007 р. під час проведення археологічних досліджень у районі башти Чорної було виявлено залишки культурного шару Трипілля. Археологічний матеріал був представлений уламками керамічного посуду та кістяними виробами. Досить цікавою знахідкою виявився фрагмент посуду, розписаний білою фарбою у виді ромбовидного хреста [30, с. 48].

У 2008 та 2010 рр. на території Північного двору Старої фортеці було проведено масштабні археологічні дослідження під керівництвом Л. Виногородської. У ході досліджень виявлено матеріал трипільської культури етапів початку середнього VI (борисівський тип), заключна фаза VI/VIІ (заліщицька група) та фінал СП (гординештський тип) [23, с. 16]. При цьому було зафіксовано штучно вибиті в скелі рови, що йшли по периметру схилу півострова, на якому розміщується фортеця, які відігравали роль укріплення й відносяться до трипільського часу. Перший з них глибиною 0,8-1,0 м та шириною 1,0 м. Другий знаходився на відстані 0,5 м нижче першого й мав ширину 0,6-0,8 м та глибину 0,4-0,45 м. Вони були лінією укріплень, що складалася з дерев'яного частоколу та підпор, що утримували його від руйнування [6, с. 126; 24, с. 55-56].

Важливим етапом для дослідження археологічних нашарувань, зокрема трипільської культури, на території Кам'янця-Подільського стало створення в 2012 р. постійно діючої археологічної експедиції «Кам'янець» у складі ДП ОАСУ «Подільська археологія» (директор Б. Строць), яку спочатку очолив В. Мегей, а з червня 2014 р. – П. Болтанюк. Уже в першому польовому сезоні трипільські нашарування було виявлено біля Вірменського бастиону, на вулиці Францисканській. Тут нашарування Трипільської культури можна виділити в межах трьох хронологічних етапів і датувати його серединою V – серединою III тис. до н. е. [30, с. 48]

Наступного, 2013 р., знайдена сенсаційна знахідка – пізньотрипільське житло на площі Польський ринок, 3/2 А. Було відкрито лише його північно-східний кут, який знаходився на території власника ділянки, який замовив проведення археологічних досліджень, а вся інша його частина залягала під проїжджою частиною історичного провулку Ламаного. Знайдений об'єкт було законсервовано, а його дослідження продовжили в 2015 р. Дослідження об'єкту проведено археологічною експедицією під керівництвом Д. Черновола у 2015 р. [42, с. 27]. Виявилось, що ширина площадки становить 4,5 м, а в довжину вона збереглася на 4,0 м. Товщина глиняної обмазки становила 5-6 см. У межах житла виявлено фрагменти кухонного та столового посуду, дві зернотерки. Крім того матеріал було зафіксовано на площі Вірменський ринок, поруч з фундаментом будівлі Вірменського магістрату [30, с. 48].

2014 р. знову позначився фіксацією трипільських старожитностей у кількох місцях Старого міста. На початку польового сезону культурний шар трипільської культури потужністю до 1 м зафіксований за адресою вулиця Францисканська, 10 [30, с. 48]. У його розвитку можна виділити три хронологічних періоди в межах V – поч. III тис. до н. е.: А, VI, CI. Серед знахідок зафіксовано гральну фішку Трипільської культури [2, с. 303; 36, с. 187].

Пізніше у двох шурфах та траншеї Трипільську культуру виявлено на площі Польський ринок, 3/1. Стратиграфічний зріз показав, що нульовою (нівелюючою) відміткою для середньовічного міста постав верхній шар трипільської культури. У квадраті № 3 траншеї № 1 було виявлено господарську яму, а на її верхньому рівні розвал горщика класичного періоду Трипілля. Товщина культурного шару становила 0,8 м, що дає можливість припустити існування в цій частині Старого міста трипільського поселення в межах трьох хронологічних етапів існування цієї культури [3, с. 67-69]. Як зауважувала Т. Пассек, одне нашарування Трипілля утворює шар товщиною близько 0,3 м [30, с. 49].

По вулиці Зарванській, 7/1 роботи проводилися у два етапи. Перший – проведений навесні. Тоді було закладено траншею площею 40 м². Проте нашарування були значно пошкоджені перекопами радянського періоду. Вдалося зафіксувати фундаменти будівлі (флігель), матеріали пізнього середньовіччя та поодинокі фрагменти керамічних виробів трипільської культури. Влітку на цій же ділянці проводилися земляні роботи. Внаслідок огляду будівельного котловану було зафіксовано матеріали трипільської культури (етап VI/CI) та низки об'єктів пізнього часу. Було прийнято рішення звернутися до міської влади та адміністрації НІАЗ «Кам'янець» з пропозицією продовжити археологічне дослідження ділянки. У ході подальших робіт встановлено, що археологічні нашарування переважно не порушені [37, с. 199].

На початку польового сезону 2015 р. (березень) дослідження по вулиці Зарванській, 7/1 були продовжені. Археологам І. Старенькому та П. Нечитайлу вдалося зафіксувати залишки кам'яних фундаментів та нашарування трипільської культури. Крім того, під час зачистки стовпової ями в північно-східному куті траншеї № 1 вдалося знайти пізньопалеолітичний скребок. На всій території зафіксовано потужний шар трипільської культури, який являв собою де гумусований суглинок потужністю до 0,6-0,8 м,

який був насичений поодинокими фрагментами керамічних виробів та крем'яними знаряддями. Водночас вдалося зібрати велику колекцію трипільської кераміки з будівельного котловану, яка являє собою фрагменти корчаг, мисок, кубків та ін. Попередньо трипільський матеріал можна датувати етапом СІ петренської локальної групи.

Того ж року розпочато археологічні дослідження ділянки за адресою Татарська, 17/1. Тут було закладено траншею площею 16 м². У ході робіт зафіксовано сильно пошкоджений шар Трипільської культури, який однак був слабо насичений матеріалом [31, с. 197].

Тоді ж експедицією «Кам'янець» ДП «Подільська археологія» ОАСУ за адресою Татарська, 16 та на площі Вірменський ринок було зафіксовано залишки трипільських жител [37, с. 200].

У 2016 р. припинила свою діяльність експедиція в складі ДП НДЦ «ОАСУ» «Подільська археологія». Натомість було створено Кам'янець-Подільську архітектурно-археологічно експедицію в складі НДЦ «ОАСУ» (керівник П. Нечитайло), до складу якої увійшли П. Болтанюк, І. Старенький [32, с. 117]. У цьому ж році археологічні дослідження та нагляди проводились на понад семи ділянках Старого міста та Нового плану. Зокрема, у південно-західній частині Старого міста, по вулиці Францисканській, у передматериковому шарі було відкрито фрагменти кераміки трипільської культури та інших археологічних культур пізнішого часу. Це говорить про те, що досліджувана ділянка міста в цей час була в активному використанні [21, с. 279].

У північній частині площі Польський ринок, за умовною адресою 3/1 А, на розкопі площею 25 м² було виявлено сліди металообробного виробництва. Виявлена майстерня знаходилась в одноповерховій дерев'яно-глинобитній будівлі (споруда досліджена частково). Вона, імовірно, розташовувалась у внутрішньому колі забудови поселення. Вказана споруда була спалена, як і інші будівлі трипільського поселення, під час його покидання. Від спаленої конструкції залишилися лише довгі бокові стіни, підлога була ґрунтовою. У межах споруди, уздовж довгої стіни, знаходилась господарська яма. У вказаній ямі було виявлено горілий шар, насичений відходами мідноплавильного виробництва, зокрема фрагментами плавильних чаш, до яких прикипіли фрагменти міді під час її плавки, шлаками, фрагментами мідних пластин, окалиною та трьома уламками мідних виробів. Виходячи з цього, можна припустити, що мідь плавилась не тільки з руди – також реутилізувались поламані вироби, що вийшли з ужитку. Фрагменти плавильних чаш та один фрагмент ливарної форми, окрім ями, було виявлено на ґрунтовій підлозі будівлі. Загалом у дослідженій частині споруди було знайдено 30 фрагментів стінок та 16 фрагментів вінець від ливарних чаш. З огляду на глиняне тісто, з якого було зроблено ливарну чашу, а саме домішки половини, можна припустити, що вказані чаші були одноразові [43].

Виявлена кераміка, супутня об'єкту, на 40 % орнаментована біхромним розписом. Конічні миски орнаментовані кометоподібним та вісімкоподібним орнаментом. Сферичні миски орнаментовані перлинами та великими фестонами із зовнішньої сторони. Аналогічними фестонами прикрашені горщики. Окремі горщики також прикрашені зворотнім фестоном та схемою «тангенскрайсбанд». Кубки прикрашені спрощено-лінійним орнаментом та метопами. Загалом за орнаментами можна вказати на синкретичність пам'ятки, де перетнулись традиції петренської та шипинецької групи (3800-3600 років до н.е.) [5; 43].

Віднайдене місце є найдавнішою майстернею з виготовлення мідних виробів та обробки міді, виявленою на території України. Її дослідження підтверджують наявність такого виду ремесла у населення трипільської культури та широкого кола торговельних зв'язків [21, с. 278].

На площі Польський ринок, у ямі у ливарній майстерні, було виявлено також предмет, який можна інтерпретувати як «гральну дошку». Це були фрагменти глинобитної спіральної конструкції, шириною 0,06 м, висотою 0,04 м. Ця конструкція мала наскрізні отвори, які розташовувались на відстані близько 0,08–0,1 м один від одного. На думку Д. Черновола, ця конструкція була, імовірно, встановлена стаціонарно та з часом після тривалого використання зіпсувалась і була утилізована. Хоча аналогів цьому предмету в трипільській культурі немає, його можна розглядати як варіант певної гри [44, с. 110].

На завершення археологічного сезону роботи проводилися по вулиці П'ятницькій, де вдалося виявити залишки двох житлових будівель та археологічні нашарування від Трипільської культури до ХХ ст. [32, с. 117].

У серпні 2017 р. Кам'янець-Подільською архітектурно-археологічною експедицією (керівник – П. Нечитайло) проводились дослідження ділянки на території Старого міста Кам'янця-Подільського за адресою вулиця П'ятницька, 12. Під час проведення цих досліджень у межах ділянки було виявлено кілька місць з культурним шаром трипільської культури [4, с. 38].

Під час проведення розчистки території було виявлено, що майже вся площа житла вкрита суцільним шаром сильно ерозованої кераміки низькотемпературного випалу. На більшій частині посудин був

відсутній орнамент. Це пов'язано з низькою якістю випалу кераміки та агресивністю ґрунту середньовічного міста.

Серед обмазки виявлено уламки керамічного посуду, кістки тварин, крем'яні знаряддя праці та зернотерку. Речі такого типу є характерними для етапу VII та CI.

Обстеження трипільського горизонту ділянки та виявлених об'єктів дають археологам можливість зробити кілька висновків. Розбирання обмазки жител показало, що під нею знаходиться материкова порода, така картина є характерною для періоду розквіту трипільської культури. Споруда № 1 являла собою двоповерхову споруду розміром близько 4,0×10,0 м. Найімовірніше, що вона використовувалась як гончарна майстерня. Споруда № 2 являла собою житловий будинок розміром 4,5×10–12 м [4, с. 41].

Найімовірніше, будівлі являли собою єдиний житлово-господарський комплекс, який становив частину другого кола забудови трипільського поселення на території Старого міста Кам'янця-Подільського. Також, археологічний матеріал, виявлений на території ділянки та розпис посуду, дає змогу віднести ці будівлі до етапу CI петренської локальної групи трипільської культури [4, с. 42].

У м. Кам'янці-Подільському в 2019 р. здійснювався археологічний нагляд за протиаварійними роботами в місці обвалу стіни на Північному бастіоні Старого замку. Роботи проводились у північно-західному куті Північного бастіону, на північ від башти Рожанка. Археологічний нагляд за протиаварійними роботами включав спостереження за вибіркою ґрунту, серію горизонтальних і вертикальних зачисток, фото і графічну фіксацію, вибірку рухомого археологічного матеріалу. Профіль 1 зафіксував стратиграфічну картину в нижній частині стіни. Він дав змогу простежити конфігурацію валу чорноліської культури і ймовірне укріплення часів трипільської культури. Профіль I зафіксовано під час першого етапу виїмки ґрунту. Профіль II фіксували після другого етапу виїмки ґрунту за стіною.

Зведена стратиграфічна ситуація виглядала так. Над скельною монолітною породою залягав шар гравійно-галькового ґрунту осадового походження (передматерик, «ромушина»). Над ним фіксувався шар трипільської культури. Він розділявся на два прошарки. Над передматериковою породою залягав сіро-зелений суглинок, який перекривав темно-сірий суглинок. Шари 1-3 простежено по всій довжині стратиграфічного зрізу. Беручи до уваги дослідження Е. Овчиннікова керамічного матеріалу Кукутень-Трипілья, з розкопок Л. Виногородської 2008 і 2010 р., археологи зробили висновок, що ці нашарування представляють три періоди трипільської культури: тип Дрегушень VI, заліщицька група VI/VII і гординештський тип CII [22, с. 318].

У вересні 2021 р. під час проведення нагляду за земляними роботами було відкрито залишки житла трипільської культури на Вірменському ринку поблизу пам'ятки архітектури Подільська православна консисторія та по вулиці Францисканській, 10, навпроти фундаменту будівлі колишнього арсеналу.

У листопаді 2021 р. Кам'янець-Подільська архітектурно-археологічна експедиція державного підприємства «Охоронна археологічна служба України» на замовлення «Музею мініатюр замків України» проводила археологічне дослідження у сквері поблизу Вірменського бастіону, у ході якого розкопали досі невідому рідкісну підземну галерею. А в ній археологи натрапили на артефакти трипільської культури, раннього залізного віку, середньовіччя й нового часу [9]. Окрім того, виявлений матеріал Трипілья на Францисканській, 10 та Вірменському бастіоні археологи відносять до етапів А та CI.

Розвідки кам'янецьких передмість у 1990-х рр. проводили відомі археологи В. Круц, П. Нечитайло, П. Болтанюк, І. Гусач та інші дослідники. Зокрема, 1992 р. Л. Кучугурою поблизу с. Цибулівка на території дробильно-сортувального заводу Зюбровецького кар'єру було виявлено трипільське поселення. Воно знаходиться в межах міста в районі М'ясокомбінату між гаражами та відгодівельним комплексом заводу «Електроприлад». Займає підтрикутний мисовидний виступ на високому лівому березі р. Смотрич (біля 20 м), з півночі обмежене невеликим струмком, від якого йдуть сходи в скелі до р. Смотрич. Більша частина знахідок трипільської культури репрезентовані стінками столового посуду з обкатаною поверхнею без розпису. Проте один фрагмент зберіг орнамент у вигляді біхромної чорно-білої спіралі, що може вказувати на приналежність пам'ятки до етапу VI-II [15, с. 277; 19, с. 54].

Відзначимо, що в 1990-х рр. найважливіші матеріали трипільської культури, зафіксовані ще в 1960–1970-х рр., за розпорядженням Хмельницької ОДА № 194/99-р від 18.05.1999 р були взяті на облік.

У результаті виконання з 2008 р. археологічних робіт співробітниками Хмельницького відділення ДП ОАСУ «Подільська археологія» на території області виявлено ряд нових старожитностей. Із них тільки в Кам'янець-Подільському районі більше десятка. Це здебільшого поселення трипільської культури (IV–III тис. до н.е.). Зокрема, у с. Довжок в уроч. Лиса гора знайдено окремі фрагменти глиняної обмазки та керамічного посуду даної культури (IV тис. до н.е.) [8, с. 22].

Протягом 25–26 серпня 2017 р. у рамках геофізичної літньої школи «Geoscience Field Camp in Ukraine» під координуванням О. Лошакова було проведено геофізичні дослідження в різних частинах Кам'янця-

Подільського. Не обминули дослідники й уроч. Татариски: у межах ділянки «Хрест», ними було виконано 4000 м² магнітної зйомки в північно-східній частині плато. Проведена робота, імовірно, виявила залишки трипільських площадок, які ще не були зруйновані сільськогосподарською технікою [18, с. 39].

Враховуючи надзвичайну недосконалість та неповноту реєстру пам'яток та «археологічної карти» Кам'янця-Подільського та його околиць, у 2018 р. експедицією Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (К-ПДІМЗ) згідно з Відкритим листом ІА НАНУ та Дозволом Міністерства культури України, виданих на ім'я провідного наукового співробітника музею І. Старенького, першочергово було проведено низку розвідок в околицях міста: села Смотрич, Зіньківці та Довжок [33, с. 21].

У результаті досліджень польового сезону 2018 р. до рук археологів потрапила досить яскрава колекція матеріалу трипільської культури. Зафіксований трипільський матеріал відноситься до двох етапів розвитку цієї культури: раннього та кінця середнього [34, с. 223]. На території сучасного с. Смотрич, що поблизу Кам'янця-Подільського, локалізовано 2 поселення трипільської культури: в урочищах Татариски та Кубачівка. Огляд розпочали з пам'яток с. Смотрич (територія колишнього с. Кубачівка). У результаті обстеження трипільського поселення Смотрич II в ур. Кубачівський кар'єр було зафіксовано факт руйнації частини пам'ятки внаслідок розширення меж однойменного кар'єру. Назовні почали вигортати частини трипільських жител. Подальше детальне обстеження було організовано спільно з керівником археологічної експедиції К-ПДІМЗ І. Стареньким.

З відвалів кар'єру було зібрано велику кількість орнаментованої кераміки культури Кукутень-Трипілля, крем'яні знаряддя, фрагменти кісток тварин. У кераміці переважає поліхромний розпис – чорною, білою та червоною фарбами, біхромний – чорною з білою або чорною з червоною фарбами та монохромний – чорний або білий. Серед посуду найбільш чисельними є бомбовидні кубки з високими вінцями, трохи відхиленими назовні, виявлено також товстостінні миски з горизонтальним пальцевим розгладженням, невелика миска-чаша з ручкою-провушиною, глечик біконічної форми з масивною стрічковою ручкою, накривка напівсферичної форми з провушиною [33, с. 23]. Аналіз матеріалу дає змогу говорити про наявність двох трипільських горизонтів: етапів VI-VII та VII [34, с. 224].

У квітні 2018 р. організовано декілька розвідок на багатшарове поселення Смотрич-I в ур. Татариски. У результаті було зібрано досить велику кількість різночасового підйомного матеріалу. Це, насамперед, велика кількість знахідок трипільської культури [16, с. 86; 38, с. 52-57].

Серед посуду етапу В II на поселенні в уроч. Татариски найбільш чисельними є миски. За формою виділяються миски зрізано-конічної форми з округлими прямими вінцями, з вінцями зрізаної форми, ледве відтягнутими назовні, підтрикутними вінцями, невелика миска-чаша зрізано-сферичної форми з підтрикутними зрізаними вінцями. Більшість мисок декоровані розписом з двох сторін: найбільш типовим є орнамент у вигляді негативних овалів (інколи декорованих додатковими елементами: внутрішні стрічки, кола), що складали вісімкоподібну схему, розпис типу «комети», а також орнамент, який об'єднує стрічки з лінзоподібним овалом з внутрішньої сторони та стрічки з колом зовні.

Щодо посуду фінального етапу Трипілля, то він відзначається падінням якості кераміки: столовий посуд або низькотемпературного, або ж високотемпературного, але неоднорідного випалу, внаслідок чого кераміка набувала різних кольорів: від коричневого до світло-сірого, за структурою крихка, містить багато жорстви. Орнамент значно спрощується на столовому посуді, натомість орнаментика на посуді кухонному еволюціонує [23, с. 13].

Окрім того, було зібрано колекцію крем'яних виробів трипільської культури, особливої уваги заслуговує уламок наконечника стріли з чорного кременю [33, с. 24].

Далі (березень) І. Стареньким, П. Болтанюком, Є. Левінзоном, О. Ткаченком та І. Яхєвим було оглянуто поселення трипільської культури в уроч. Лиса гора (Зіньковецьке поле) поблизу с. Зіньківці, де кераміка першого горизонту відрізняється досить високою якістю виробництва (хоча трапляється й кераміка низькотемпературного випалу, позбавлена орнаментів через ерозію), орнамент монохромний коричневого або чорного кольорів, нанесений на шар ангобу теракотового кольору [33, с. 24].

На території с. Довжок нині відомо 2 багатшарові поселення з трипільським матеріалом. Це поселення в уроч. Лиса гора (Довжок-I) та поселення в уроч. Долина лісу (Довжок-II), розташовані на землях колишнього хутора Козак (приєднаний до с. Довжок у 1960 р.). Уперше за десятиліття було обстежено багатшарове поселення Довжок I в ур. Лиса гора, де вдалося зібрати матеріали трипільської, чорноліської та черняхівської культур. Поселення було відкрите у 1960-х рр. археологічною експедицією Кам'янець-Подільського педінституту ім. В. Затонського (сьогодні

К-ПНУ ім. І. Огієнка), проте тоді тут було виявлено лише старожитності черняхівської культури [10, с. 47]. Пізніше тут проводили розвідки М. Борковський та С. Шкурко. Багатшарове поселення Довжок

П в ур. Долина лісу було двічі обстежено, у результаті чого виявлено, що на площі поселення трапляється матеріал трипільської культури [34, с. 224]. Водночас варто зазначити, що виходи матеріалів трипільської культури зафіксовано більш виразно й на правому березі струмка. На думку археологів, трипільське поселення розташовувалося на двох берегах струмка, а не було двома окремими поселеннями. Знайдені фрагменти керамічних виробів трипільської культури не дають змоги точно визначити етап, однак, на нашу думку, попередньо їх можна віднести до кінця середнього трипілля (ВІ) чи початку пізнього (СІ) [33, с. 25].

У 2019 р. Подільською трипільською міжнародною експедицією Інституту археології НАН України та Інституту археології й етнології Польської академії наук у співпраці з К-ПДІМЗ і К-ПНУ ім. Івана Огієнка розпочато розкопки трипільського поселення в ур. Татариски. Серед знайдених пам'яток можна відзначити колекцію виробів, виготовлених із місцевої сировини та волинського кременю, керамічний посуд, антропоморфну пластику, вироби з каменю, а також дві гончарні печі. Вони доповнюють наші уявлення про трипільські пам'ятки регіону і стимулюють подальшу роботу над поширенням інновацій серед населення Трипільського культурного комплексу, міжрегіональними зв'язками населення, синхронним функціонуванням більш архаїчних і більш розвинених виробничих комплексів [16, с. 87].

Попередні результати досліджень суттєво доповнюють наші уявлення про трипільські пам'ятки регіону і стимулюють подальшу роботу над поширенням інновацій. До наукового обігу вводяться дві нові гончарні печі. Продовження польових досліджень на поселенні відбувалось в 2020 р. [11, с. 18].

На думку Т. Ткачука, аналіз керамічного комплексу з площадки 1, розкопаної 2019 р., дозволяє говорити про належність пам'ятки до другої фази розвитку мерешовської локальної групи [17, с. 80; 38, с. 55]. Зауважимо, що альтернативної думки дотримується С. Рижов [28, с. 144], який відносить пам'ятку до першої фази петренської локальної групи. За зіставленням відносної хронології та абсолютних дат, поселення датується 3950–3900 рр. до н. е. [47, с. 235].

Розкоп ІІІ був закладений на земельній ділянці, що примикає до польової дороги, яка перетинає мисовидний виступ плато по лінії захід – схід з незначним відхиленням на південний схід. Загальна площа розкопу становила 50 м². У його межах досліджено ділянку трипільського рову та пізньосередньовічний заглиблений об'єкт [12, с. 21].

У березні 2019 р. експедицією К-ПДІМЗ (І. Старенький – керівник, О. Могилов, П. Болтанюк, Є. Левінзон) було обстежено поселення Зіньківці-ІІ (відкрите 2016 р. П. Нечитайлом). Пам'ятка розташована на лівому високому березі струмка, що впадає в р. Смотрич [18, с. 40].

Децю пізніше І. Стареньким та Є. Левінзоном далі на північний захід по обидва береги цього ж струмка було виявлено обкатану трипільську кераміку. До з'ясування меж і синхронності цих місцезнаходжень – тимчасова назва – Зіньківці-ІV. Матеріали проходять камеральну обробку [18, с. 41].

У 2020–2021 рр. на згаданих археологічних пам'ятках також були проведені подальші археологічні дослідження, що дали змогу суттєво доповнити археологічну карту Середнього Подністров'я та здобути значний обсяг нової інформації, яка стосується різноманітних археологічних культур, насамперед трипільської [19, с. 54]. Зокрема, вчені розкопали ділянку трипільського рову унікальної конструкції в уроч. Татариски. Об'єкт, що виглядає суцільним на геофізичному плані поселення, у нижній частині розподілений на три доволі глибокі суброви. У заповненні знайдено численні фрагменти керамічного посуду, кістки тварин, знаряддя праці. Попри досить велику кількість ровів, відомих із неолітичних і енеолітичних пам'яток Центральної та Східної Європи, аналогії виявленій у Кам'янці-Подільському конструкції не відомі. Відкритим залишається питання про призначення цього об'єкту. Відповісти на нього дослідники сподіваються завдяки аналізу зразків ґрунту, відібраних з рову. Польові дослідження в уроч. Татариски продовжилися влітку 2021 р. [40].

Отже, останніми роками поновились роботи із заповнення білих плям на археологічній карті Кам'янець-Подільського мікрорегіону. В багатьох місцях Старого міста, як і в інших районах Кам'янця-Подільського, виявлено та розпочато ґрунтове вивчення пам'яток періоду Трипілля, що потребує певного часу для узагальнення. Вагомою подією є початок досліджень пам'яток трипільської культури на території безпосередніх кам'янецьких передмість: с. Смотрич, с. Зіньківці, с. Довжок, с. Цибулівка, с. Кам'янка.

Джерела та література:

1. Баженов Л. В., Баженов О. Л. Хроніка археологічних досліджень Кам'яниччини (80-ті роки ХІХ – середина 90-х років ХХ ст.). Кам'яниччина в контексті історії Поділля. Т. 1. Кам'янець-Подільський: «Оіюм», 1997. С. 44–52.

2. Болтанюк П. Миське укріплення – Верхній (Високий) рондель. Археологія & фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. IV всеукр. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. С. 300–305.
3. Болтанюк П., Кондратюк Д., Старенький І. Попередні результати археологічного дослідження ділянки на Польському ринку, 3/1 у Кам'янці-Подільському. Археологічні студії «Межибіж»: наук. щорічник 3'2014. Хмельницький: ІРД, 2014. С. 64–73.
4. Болтанюк П., Старенький І., Левінзон Є. Трипільські житла Старого міста (за результатами досліджень 2017 року). «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської науковопрактичної конференції / редкол.: О.О. Заремба (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2018. С. 38–49.
5. В Україні вперше розкопали трипільську майстерню з обробки металу / Історична правда // URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2016/08/5/149174/> (Дата звернення: 07.08.2022).
6. Виноградська Л. І., Болтанюк П. А. Елементи фортифікації Північного бастиону Старого замку Кам'янця-Подільського. Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. II всеукр. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. С. 126–130.
7. Винокур І., Петров М. Історична топографія Кам'янця-Подільського найдавніших часів до кінця XIII ст. Хмельницький, 1983. С.13–15.
8. Гуцал В. Археологічні розвідки на території Кам'янець-Подільського району. Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / редкол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2011. С. 20-23.
9. Давній підземний хід з арковим склепінням знайшли археологи у Кам'янці-Подільському // URL: <https://ye.ua/istiriya/56614.html> (Дата звернення: 09.08.2022).
10. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області / І. С. Винокур, А. Ф. Гуцал, С. І. Пеняк та ін. Київ: Наукова думка, 1984. С. 22–108.
11. Дяченко О., Собков'як-Табака І., Левінзон Є., Нечитайло П. Попередні результати досліджень на трипільському поселенні Кам'янець-Подільський, ур. Татариски. Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів IX Міжнародної науково-практичної конференції / редкол.: О. Заремба (голова) та ін. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О.А.,2019. С.18-24.
12. Дяченко О., Болтанюк П., Нечитайло П., Левінзон Є. Розкопки на поселенні західотрипільської культури Кам'янець-Подільський, ур. Татариски: коротке повідомлення про результати польового сезону 2020 року. Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів X Всеукраїнської з міжнародною участю науково-практичної конференції / редкол.: О.О. Заремба (голова) та ін. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А.,2021. С.18-24.
13. Кржемінський К. Пам'ятки трипільської культури біля м. Кам'янця-Подільського. Хроніка археології та мистецтва / за ред. В. Козловської. Київ, 1930. Ч.1. С.68.
14. Кулішова А., Пагор В. Трипільське протомісто IV-III тис. до н.е. в межах Кам'янця-Подільського (за матеріалами досліджень краєзнавця С.К. Шкурка (1907-1980) // Фонди НІАЗ «Кам'янець». Науковий архів. Папка «Пагор В.В.». 12 арк.
15. Кучугура Л. До питання створення археологічної карти Кам'янця-Подільського та його околиць. Давня і сучасна історія України. Кам'янець-Подільський: КПДПУ,2000. С.276-279.
16. Левінзон Є. Ю. Багаточислове поселення Смотровіч I (урочище Татариски). Історико-культурна спадщина: європейський вимір. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Львів: Інтерпрінт, 2018. С. 82–88.
17. Левінзон Є. Ю. Збори І. С. Винокура з поселення Татариски. Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи. Збірник матеріалів VIII студентської археологічної конференції. Кам'янець-Подільський: ФОП Син Я. І., 2019. С.73-84.
18. Левінзон Є. Штрихи до археологічної карти околиць Кам'янця-Подільського (пам'ятки Кукутень-Трипілля). Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів IX Міжнародної науково-практичної конференції / редкол.: О. Заремба (голова) та ін. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А., 2019. С.37-44.
19. Левінзон Є. Ю. Трипільські пам'ятки Кам'янеччини у світлі розвідок 2020 р. Археологічні дослідження в Україні : здобутки і перспективи / Збірник матеріалів IX Всеукраїнської студентської археологічної конференції. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2020. С. 52–56.
20. Лекція Кучугура Л. І. Археологические изучения Хмельницкой области в годы советской власти 1977–1989 гг. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Науковий архів. Оп.1. Спр.354. Т.2. 57 арк.
21. Нечитайло П., Черновол Д., Старенький І., Болтанюк П. Археолого-архітектурні дослідження у Кам'янці-Подільському. Археологічні дослідження в Україні 2016 / гол. ред. Ю. В. Болтрик. Київ: ІА НАН України, 2018. С. 276–279.
22. Нечитайло П., Болтанюк П., Старенький І., Тимчук О. Нагляд за роботами у місці обвалу стіни на Північному бастионі Старого замку. Археологічні дослідження в Україні 2019 / гол. ред. Ю. В. Болтрик. Київ: ІА НАН України, 2020. С. 316–319.

23. Овчинников Е., Виноградська Л., Болтанюк П. Кераміка Кукутень-Трипілля з території Старого замку (Північний бастион) м. Кам'янець-Подільський. Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. III всеукр. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. С. 10–17.
24. Овчинников Е., Виноградська Л., Болтанюк П. До питання про фортифікаційні споруди на поселеннях Кукутень-Трипілля. Археологія і фортифікація України: зб. матер. IV всеукр. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. С. 54–61.
25. Петров М. Вірмени на Поділлі. Методична розробка. Кам'янець-Подільський, 1995. 40 с.
26. Пламеницька Є. М. Початкові етапи будівництва Кам'янець-Подільського замку. III Подільська історико-краєзнавча конференція. Львів, 1970. С.140–143.
27. Пояснительная записка к схематической историко-архитектурной и археологической карте г. Каменец-Подольского (Старый город) (1967 р.). Фонди НІАЗ «Кам'янець». Науковий архів. Інв. 3403. 41 арк.
28. Рижов С. Трипільські пам'ятки петренської локальної групи Поділля. Трипільські поселення гіганти: матеріали міжнародної конференції / редкол.: С. Рижов (голова) та ін. Київ: Корвін-Пресс, 2003. С. 140–145.
29. Сіцінський Ю. Матеріали до археології Західного Поділля. Записки Всеукраїнського археологічного комітету. Київ, 1930. Т. 1. С. 25–44.
30. Старенький І. Трипільські пам'ятки на території Кам'янця-Подільського. Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції / редкол.: В.С. Травінський (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Рута, 2015. С. 47–52.
31. Старенький І. Охоронні археологічні дослідження 2015 року в Кам'янці-Подільському. Науковий вісник «Межиріччя». 2016. № 1. С. 193–201.
32. Старенький І. Охоронні археологічні дослідження на території Кам'янця-Подільського. Історико-культурна спадщина: проблеми збереження і популяризації : тези IV Міжнародної науково-практичної конференції, 21–22 квітня 2017 року. Львів, 2017. С. 116–118.
33. Старенький І., Левінзон Є. Дослідження археологічної експедиції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника у 2018 р. Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції / редкол.: О.О. Заремба (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2018. С. 8–26.
34. Старенький І., Левінзон Є. Дослідження Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Археологічні дослідження в Україні 2018. Київ: ІА НАН України, 2020. С. 222–225.
35. Старенький І., Левінзон Є. Розвідки на Середньому Дністрі 2009–2019 рр. Археологія і давня історія України. 2020. № 4. С. 217–225.
36. Строць Б., Мегей В., Болтанюк П. Звіт про пам'яткоохоронні дослідження на території Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» по вулиці Францисканська, 10 м. Кам'янець-Подільський Хмельницької області. Кам'янець-Подільський: ДП ОАСУ «Подільська археологія», 2013. 245 с.
37. Строць Б., Нечитайло П., Старенький І., Кулішова А. Охоронні дослідження на території Кам'янця-Подільського. Археологічні дослідження в Україні 2015. Київ: Стародавній Світ, 2016. С. 198–201.
38. Тимошенко Л. Лялька-Мотанка від Трипільської цивілізації // URL: <https://sites.google.com/site/lalkamotanka/> (Дата звернення: 09.08.2022).
39. Трубочанінов С. В., Винокур І. С. Історія Поділля та Південно-Східної Волині. Кн. 1. Кам'янець-Подільський. Центр Поділлязнавства. 1993. 112 с.
40. Українські та польські археологи спільно досліджують трипільське поселення на околицях Кам'янця-Подільського / Інститут археології НАН України // URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/news/View.aspx?MessageID=7513> (Дата звернення: 09.08.2022).
41. Хотюн Г. М. Археологічні дослідження на території Кам'янець-Подільської фортеці. III Подільська історико-краєзнавча конференція. Львів, 1970. С.138–140.
42. Черновол Д., Теліженко С. Звіт за 2015 рік про роботу Дністровської комплексної експедиції на території в місті Кам'янець-Подільський на площі Польський ринок. Київ: ІА НАНУ, 2015. 53 с.
43. Черновол Д. Металообробна майстерня трипільської культури у м. Кам'янець-Подільський. I Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей, Ніжин, 23–25 листопада 2018 р. Київ: ІА НАНУ, 2018. С. 101–102.
44. Черновол Д. К. Інтер'єр будівель трипільської культури: дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.04 Археологія. Київ, 2019. 347 с.
45. Шкурко С. К. Археологічна карта міста Кам'янця-Подільського (за матеріалами досліджень 1952–1974 рр.) / За наук. ред. канд. архітектури О. Пламеницької. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2017. 120 с.
46. Шкурко С. К. Історія однієї розкопки. Радянське Поділля. 1962. 21 січ. С. 3.
47. Diachenko O., Sobkowiak-Tabaka I., Levinzon Ye. The Western Trypillia Culture House from the Settlement of Kamianets-Podilskiy, Tatarsky, 3950–3900 BCE. Археологія і давня історія України. 2021. № 2. С. 226–336.

ІЗ СФРАГІСТИЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ ДІКЗ «МЕЖИБІЖ»: ВИСЛА ПЕЧАТКА «ДЬИЪСЛОВ-»

Атрибується виявлена у 2017 р. на території Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» висла свинцева печатка.

На лицьовому боці печатки – напис «ДЬИЪСЛОВ-». Напис – кирилицею, розбитий на три рядки по вертикалі (ДЬ-ИЪСЛО-В-), оточений крапково-стрічковим обідком. При карбуванні, із-за зміщення пластини в правий бік – у другому рядку літера «О» – прослідковується на половину, у третьому нижньому рядку – відсутня літера «О». Характерною особливістю даної печатки є написання графеми «И» на початку другого рядка. На зворотньому боці в крапкоподібному обідкові/німбові лик херувима/серафима в фас, із виразно змодельованою зачіскою, в оточені схематично зображених крил. В верхній частині зберігся крапкоподібний обід. У лівій нижній частині – рештки каналу для шнура.

За написом на лицьовій стороні, печатка з Меджибожа «ДЬИЪСЛОВ-» – віднесена до сфрагістичної групи давньоруських печаток «ДЬНЪСЛОВО», як один із її різновидів. В. Яніним печатки «ДЬНЪСЛОВО» із подобою херувима/серафима в оточені схематично зображених крил на зворотньому боці віднесено до ІХ типологічної підгрупи.

В статті також подається короткий історіографічний огляд досліджень даної сфрагістичної групи.

Ключові слова: висла свинцева печатка, «ДЬНЪСЛОВО». ДІКЗ «Межибіж».

У 2017 р. під час проведення протиаварійних робіт на ділянці західної стіни палацу Сенявських-Чарторийських на території Державного історико-культурного заповідника «Межибіж»¹ було виявлено вислу свинцеву печатку.

На лицьовому боці печатки – напис «ДЬИЪСЛОВ-». Напис – кирилицею², розбитий на три рядки по вертикалі (ДЬ-ИЪСЛО-В-), оточений крапково-стрічковим обідком. Компонівка напису наближена до хрестоподібної (т.з.квадрофолійної) фігури, де в першому рядку – дві літери, у другому – п'ять, у третьому – дві (Гавриленко 2014, с.134). Із-за зміщення при карбуванні зображення в правий бік – у другому рядку літера «О» - прослідковується на половину, в третьому нижньому рядку – відсутня літера «О». Характерною особливістю даної печатки є написання графеми «И» у другому рядку³. На зворотньому боці в крапкоподібному обідкові/німбові лик херувима/серафима із виразно змодельованою зачіскою в фас, в оточені схематично зображених крил. У верхній частині – зберігся крапкоподібний обідок. В лівій нижній частині прослідковуються рештки каналу для шнура.

Діаметр заготовки печатки: 22.8:20.01 мм; товщина заготовки печатки: 2.98:2.43мм; вага: 8,85 г; співвідношення зображень аверс/реверс лицьового і зворотного боків – 12.0:23.0. Канал шнура по лицьовій стороні по лінії 22:17. Патина коричнево-сірого відтінку. Стан збереження: задовільний. Номер фондів ДІКЗ «Межибіж»: КН 9356 А 1353.

За написом на лицьовій стороні, печатка віднесена до сфрагістичної групи давньоруських печаток «ДЬНЪСЛОВО» (Лихачев 1930, с.29;). В. Яніним печатки «ДЬНЪСЛОВО» із зображенням на зворотньо-

¹ Печатку було виявлено серед переміщеного ґрунту. Однак численні знахідки артефактів давньоруської доби на цій та прилеглих ділянках дозволяють припустити наявність давньоруського шару, який, можливо, було зруйновано котлованом під час будівництва згаданого палацу у ХVІ ст. Доцільно нагадати, що на прилеглий ділянці розкопу «Стіна» у 2021 р. серед інших артефактів давньоруської доби було виявлено шість вислих печаток, які попередньо атрибутовуються як печатки Ярослава Ізяславовича (1133 (?)-1180 (?) рр.

² С. Міхеев піддає сумніву кириличність напису печаток сфрагістичного типу «ДЬНЪСЛОВО», стверджуючи, що прочитання графеми «Н» як «И», є цілковито неможливе як для ранньодревньоруського, так і грецького напису (Міхеев 2017, с.18).

³ Фахівці визначають п'ять варіантів написання формули «ДЬНЪСЛОВО» (Янин 1970, с.160, 183-186; Гавриленко 2014, с.134). Аналізуючи чергування «ь» на «ъ» і на «е», і заміни «ъ» на «ь» і на «е», В.Німчук пояснює їх «сприйняттям граматичної структури напису на слух, або копіюванням із неякісних зразків, залишаючись при цьому незрозумілою для майстрів, які виготовляли окремі матриці» (Німчук 1991, с.35). Пропис графеми «Н» є домінуючим при написанні на печатках «ДЬНЪСЛОВО», однак, зустрічається в кількох випадках пропис «И» (Янин 1962, с. 171, рис 4(9); с.173. рис 6 (30), (31)).

му боці подоби херувима/серафима – віднесено до IX типологічної підгрупи (Янин 1962, с.175). Їх знахідки зафіксовано на Київщині та Канівщині¹.

Картографування знахідок з епіграфемою «ДЪНЪСЛОВО» фіксує ареал, крайніми точками якого є: на півночі – Новгород, на півдні – Канівщина, на заході – Львівщина, на сході – Володимирська область РФ². Характерно, що переважне число місць виявлення печаток – давньоруські посади і городища: Переяслав (Беяшевский 1888, с.133-135), Янчин (Гребеняк 1915, с.27-28), Крилос (Пастернак 1944, с.200; 1961, с.648-649), Белгород (Рибаков 1950, с.111-118), Белз (Ратич 1957, с.19, 55), Безрадиці, Дрогичин, Кононча, Пирово, Стара Ладога, Стеблів, (Янин 1962, с. 170-176), Пліснеськ (Гавриленко, Чайка 2014, с.121), Полоцьк (Калбеко 2019, с.54-55), Брусилів, Вишгород, Любомль (Алфьоров 2021, с.80) та ін. Першість за кількістю виявлених печаток групи «ДЪНЪСЛОВО» належить Новгороду та Києву (Янин 1962, с.171-174). Про знахідку у літописному Губині на Хмельниччині печатки із написом «ДЪНЪСЛОВО»³ повідомляє О.Алфьоров (Алфьоров 2019, с.218-219; 2021, с.80).

За півтора століття з часу виявлення та публікації перших печаток «ДЪНЪСЛОВО» (Беяшевский 1888, с.35), кількість знахідок досягла близько сотні (Лихачев 1930, с.29; Янин 1962, с.58; Нечитайло 2013, с.67; Жуков, Жукова 2019, с.368-374; Алфьоров 2021, с.80-81, 94, 109-111) і продовжує надалі зростати. При цьому, відзначається багатоманіття типів зображень на зворотній стороні. Тут присутні зображення: Св. Георгія, Св. Давида, Св. Іоана Предтечі, Св. Ірини, Св. Міни, Архангела Михайла, Св. Петра і Павла (?), херувима або серафима, Богоматері та невстановленими зображенням святих (Янин 1962, с.170-176), Св. Федора (Гавриленко 2014, 133-134), єпископа Нестора (Алфьоров 2019, с.218-219, Алфьоров 2021, с.80).

Аналізуючи особливості орфографії та схему розміщення текстівки на лицьовому боці печаток М.Ліхачов виокремлював одинадцять різновидів і шістнадцять варіантів⁴. Він розділяв напис на дві складових – «денъ» і «слово»: «...сенс напису, вгадується у тім, що печатка вказувала, що в тому документі,

¹ За В. Яніним:

16. Л.б. Напис в три рядки, оточений крапковим обідком (мал.6.3).

3.б. Зображення шестикрилого ангела.

2 екземпляри.

16 - 1. Д.- 22-24 мм. М.в. – Стеблів к.Канівського повіту Київської губ., 1909 або 1910 р. Зб. – Свянченко (Святенко? – виявник), Лих., Ник., БАН, ОНГЭ. Вид. - ЛСА, XLV. 9.Уп. – Петров, с. 71-72, №20; Матеріали. II, стр. 25 (тут помилково йдеться про київське походження печатки); Орлов, с.196; Пастернак, с.200.

16 – 2. Д.- невідомий. М.в. – с. Безрадиці к.Київського повіту. 1925 р. Зб. – Київський державний історичний музей (від В.Є.Козловської), не розшукана; відома за описом, який дозволяє встановити відповідність матриць з матрицями описаного вище примірника (Рукописний каталог відділу Київського музею старожитностей і мистецтва, інв. № 32872). Не опублікована.

17. Л.б. Напис в три рядки, оточений крапковим обідком (мал.6, 31).

3.б. Зображення шестикрилого ангела. Навколо крапковий обідок.

Д. – 22–26 мм. М.в. Київ, близько 1906 р. Хр. – Лих., Ник., БАН. ОНГЭ. Вид. – ЛСА, LIII, 8; Матеріали. II, с. 25, мал. 25.

18. Л.б. Напис в три рядки, оточений крапковим обідком (мал.6.32).

3.б. Зображення шестикрилого ангела. Навколо крапковий обідок.

Д. – 21–23 мм. М.в. – не відомо. Зб. СФА, ДІМ (ГИМ) (з 1929 р.), не розшукана. Вид. Матеріали, II, стр. 279, мал.. 231 (фото з малюнка, виконаного О.В. Орешніковим за олівцевим протиранням).

19. Л.б. Напис в три рядки, оточений крапковим обідком (мал.6.33).

3.б. Зображення шестикрилого ангела. Навколо крапковий обідок.

Д. – 24–25 мм. М.в. – Київська область. Зб. М.В. Гудков-Беляков. ЛБ (з 1944 р.), ВН ДІМ (ГИМ) (з 1960 р.) Не опублікована*.

*Близько 1913 р. М.І. Петровим в київській збірці Ф.Ф. Кударевича було оглянуто знову виявлений «варіант печатки. На одному боці напис «Дъ-нисло-во», а на зворотній – грубо виконане обличчя як би з крилами з боків» (Петров. с.73. Уп. – Орлов. с.197). Скоріше за все, мова йде про печатку №16 або печатку №17.

² За С. Белецьким: «...географія їх розповсюдження охоплює всю територію Русі – від Києва до Ладоги і від Дрогичина до Ярополча» (Белецкий, Воронцова, Дмитриев, 2003, с.275)

³ За О.Алфьоровим:

Л.б У крапковому обідку погрудне зображення молодого безбородого святого (навколо голови крапковий німб) з хрестом в руці перед собою; волосся підкреслено кучеряве, сягає завершення обличчя. Обабіч напис у два стовпчика: **Н-ЄС-Т/Є-Р**.

3.б. В оточенні крапкового обідка кириличний напис у три рядки «ДЪ-НЪСЛО-ВО»

Д. – 20–23 мм; товщина заготовки печатки – 5 мм; вага - 13.6 мм.. Зб.: Сфрагістична колекція О. Шереметьєва (VP-855) – (Алфьоров 2019, с.218-222; 2021, с.80)

⁴ В. Яніним – виокремлюється не менше 22 пар матриць з надписом «ДЪНЪСЛОВО» (Янин 1962, с.57).

до якого вона була привішена, міститься повідомлення, сповіщення, можливо, розпорядження, - одним словом – чиєсь «слово». (Лихачев 1930, с.29). Стосовно першої частини – «дѣнь», то її дослідник співставляв з імеником «дѣно», який міг лунати і як «дѣно», так і в формі «в дѣнь», тобто «в середині». Таким чином. всю епіграфему «ДѢНЪСЛОВО» він перекладав як «в середині слово» і порівнював її з формулою анонімних візантійських печаток: «чиєю печаткою я є, дізнаєшся, поглянувши на написане».

Стверджуючи правильність перекладу В. Янін, однак, наполягав, що він потребує подальшого тлумачення: «М.Ліхачов запропонував лише підрядник. Переклад «в середині слово» залишається так само загадковим, як і сам оригінал «ДѢНЪСЛОВО» (Янін 1962, с.160).

На переконання Б.Рибакова печатки «ДѢНЪСЛОВО» – печатки секретного листування (Рыбаков 1951, рис.223а; 1963, с.319). Таке тлумачення було підтримано Ф. Філіним (Филин 1963, с.322) і не заперечувалось С.Кілієвич (Кілієвич 1958, с.226). В свою чергу, В.Янін не сприймає версії Б.Рибакова, яка на його думку «спонукає до наукового висновку там, де насправді існує лише наукова гіпотеза» (Янін 1970, с.77).

В. Німчук припустив, що буллою «дѣньслово» скріплювалося записане мовлення посла, який мав дослівно передати висловлювання адресанта, особливо – таємне його повідомлення (Німчук 1991, с.42). На основі мовознавчого аналізу ним була зроблена спроба реконструкції первісного звучання й значення тексту, нанесеного на буллу: *дѣнь слова* – «річ посла; те, що говорив посол». Для нього стало вочевидь, що «протягом дуже тривалого часу (можливо, упродовж століть) вираз цей функціонував усно й на час фіксації його на печаті частково або зовсім деетимологізувався, а втративши лексичну прозорість, зазнавав різних фонетичних мутацій і змінився до невпізнання» (Німчук. там само, с.41). Він також переконаний у тому, що в найдавніший період східнослов'янські княжі посли передавали повідомлення усно.

На думку С. Белецького легенда може бути прочитана як словосполучення ДѢ(А)ЪН(И)Ъ С(Ъ)ЛОВО – «діяння посла» (Белецкий 2001, с.53-56).

Аналізуючи хронологію печаток сфрагістичної групи «ДѢНЪСЛОВО» М. Ліхачов дійшов до кількох суттєвих спостережень: «Перед нами, - пам'ятка давнішої епохи. Досить сумнівно, щоб який небудь різновид міг мати відношення хоча б до початку періоду монгольського іга ...Розбираючи типи «ДѢНЪСЛОВО» хронологічно, ми дійдемо висновку, що вони обіймають порівняно незначний період часу і, не зважаючи на різницю в стилі і виконанні, йдуть скоріше паралельно, ніж нашаруваннями» (Лихачев 1930, с.29). Загальний висновок при датуванні печаток «ДѢНЪСЛОВО» домонгольською добою співпадає з датуванням М. Біляшевським печатки із зображенням Св. Давида часом князювання Давида Святославовича, тобто рубежем XI-XII ст. Фактично, М.Ліхачов був схильний всю сфрагістичну групу «ДѢНЪСЛОВО» заносити в досить таки вузькі хронологічні рамки діяльності одного покоління власників і пов'язувати їх з рубежем XI-XII ст.

На підставі стилістичних і технічних ознак В. Янін також відніс ці пам'ятки до рубежу XI – XII ст. Більше того – він датує їх 1093-1113 рр. – періодом правління у Києві Святополка Ізяславовича (Янін 1962. с.170-176). Також появу та побутування печаток з написом «ДѢНЪСЛОВО» пов'язує з родиною Ізяславовичів В. Гавриленко: «...у наслідок їхніх контактів з європейською культурою відбувається ломка традиційних стереотипів і формуються нові світоглядні орієнтири, нові уподобання. Зокрема, коли на молівдовулах Святополка Ізяславовича з'явився напис «ДѢНЪСЛОВО», новий модус підходило найближче оточення князя, церковні ієрархи. Зі сходженням Святополка із політичної арени негайно зникає сфрагістичний тип «ДѢНЪСЛОВО» (Гавриленко 2014, с.134-135). Другою чвертю XII ст. датує печатку з Белза Я. Пастернак (Пастернак, 1961, с.648-649). Проведений Ф.Філіним історико-лінгвістичний аналіз додає аргументації щодо функціонування типу «принаймні протягом XI ст. – другої половини XII ст. чи навіть на початку XII ст.» (Филин 1963, с.322). В свою чергу, історико-мовний аналіз епіграфіки «ДѢНЪСЛОВО», проведений В. Німчуком «переконує в тому, що вона функціонувала принаймні протягом XI ст. – другої половини XII ст. чи навіть на початку XIII ст.» (Німчук 1991, с.42). О.Алфьоров схиляється до датування «сфрагістичного типу «Дніслово» до часів київського правління Святополка Ізяславовича «який його запровадив» (Алфьоров 2012, с.16-29; 2019, с.220).

В. Янін констатує, що булли з формулою *дѣньслово* не містять жодних ознак, які б дозволили з впевненістю віднести їх до певного інституту державної влади (Янін. 1970, с.75-77). Однак, його припущення про приналежність печаток «ДѢНЪСЛОВО» до часу правління Святополка Ізяславовича дозволяє визначитись з атрибуцією трьох типів печаток, які включають в свій склад 9 різновидів з 22 відомих на той час, а саме – печаток із зображенням Св. Михайла. Св. Давида і Св. Феодора. Михайлом при хрещенні було названо самого великого князя київського Святополка Ізяславовича, який безпосередньо відав

новгородським княжінням, і спрямовував туди своїх намісників: Давида Святославовича (1094-1096) і Мстислава Володимировича (1096-1117) – якого при хрещенні нарекли Феодором (Янин 1962, с.166).

В разі визнання вірним атрибутування вищенаведених типів як князівських, тоді на думку дослідника – варто погодитись з припущенням, що в сфрагістичну групу «ДЪНЪСЛОВО», нарівні з князівськими, входили печатки церковного кліру, оскільки на одному з варіантів печаток є зображення Богоматері, яке в давньоруській сфрагістиці пов'язувалось з емблемою церкви. Пошуки загальноцерковного символу зумовило дослідника звернутися ще однієї групи «ДЪНЪСЛОВО» – печаток із зображенням шестикрилого ангела.

Виходячи з логіки пріоритетів в ієрархії ангельських чинів, де херувими/серафими займають перше місце, В. Янін, оцінюючи їх зображення з точки зору їх символічних можливостей, вбачав у ньому лише митрополічу емблему, оскільки серед «земних ангельських чинів» перше місце на Русі могло належати лише митрополиту. Дослідник також робить спробу пояснення короткочасності побутування першого ангельського чину як емблеми в структурі давньоруської церкви, яка становила адміністративну частину константинопольської патріархії: намагання митрополита стати «першим ангельським чином» могло сприйматися щонайменше як відступництво. Це не відповідало істинній церковній ієрархії, і на цій підставі не могло отримати згоду від патріарха.

На підставі цих міркувань дослідником припускається можливим датування печаток із зображенням шестикрилого ангела останніми роками XI ст. – початком XII ст., а булли із зображенням Богоматері дещо пізнішою, відносячи її до кінця княжіння Святополка Ізяславовича (Янин 1962, с.167).

* * *

Не зважаючи майже на півтора столітню історію вивчення сфрагістичної групи «ДЪНЪСЛОВО» та порівняно розлогу бібліографію¹ перед нинішніми дослідниками, як і перед їх попередниками, залишається відкритими і дискусійними три взаємопов'язаних питання: про призначення сфрагістичного типу, його датування та його приналежність (Янин 1962, с.159). Саме тому доводиться на даний момент з певною обережністю констатувати:

1. За написом на лицьовій стороні печатка з Межибожа «ДЪИЪСЛОВ-» – віднесена до сфрагістичної групи давньоруських печаток «ДЪНЪСЛОВО» як один із її різновидів.

2. Зображення на печатці ідентифікується як зображення/подоба херувима/серафима в оточенні схематично зображених крил, що дозволяє віднести її до IX типологічної підгрупи печаток «ДЪНЪСЛОВО» (за В. Яніним).

3. Обмеженість джерелознавчої бази по IX типологічній підгрупі печаток «ДЪНЪСЛОВО» на сьогодні не дає достатньої аргументації для персоніфікації власника (адресата/адресанта) і примушує утриматися від визначення приналежності – світської або церковної, обмежуючись ідентифікацією «не встановленої владної інституції». В такій ситуації вважається доцільним підтримати тезу В.Яніна: «булли з формулою *дньслово* не містять жодних ознак, які б дозволили рішуче віднести їх до певного інституту державної влади» (Янин 1970, с.75-77).

4. Вважати можливим датування печаток із зображенням шестикрилого херувима/серафима останніми роками XI ст. – початком XII ст., або між 1090-1110 рр.

Слід зазначити, що факт виявлення вислої печатки «ДЪИЪСЛОВ-» щонайменше може засвідчувати статус літописного Межибожа як центру територіальної громади, і дає підстави припускати присутність тут феодално-боярського або князівського представництва, канцелярії, церковного намісництва або кліру. Вона є надійним артефактом, який підтверджує побутування давньоруського Межибожа, як адміністративного центру, що на 40 – 60 років раніше першої літописної згадки в 1146 році. Разом з печатками з літописного Губина (Алфьоров 2012, с.16-29; 2019, с.220), знахідка з Межибожа засвідчує про контакти місцевої адміністрації з владною верхівкою Київської Русі.

¹ М.Беляшевський (Беляшевський 1888), М. Ліхачов (Лихачев 1930), Б.Рибаков (Рыбаков 1950, 1951, 1963), А. Ратич (Ратич 1957), С.Кілієвич (Кілієвич 1958), Ф.Філін (Филин 1963), В. Янін (Янин, 1962, 1970), В.Німчук (Німчук 1991), С.Белецький (Белецкий 2001, 2003), В.Гавриленко, В. Чайка (Гавриленко, Чайка 2004, 2014), О.Алфьоров (Алфьоров 2012, 2013, 2019, 2021), В. Нечитайло (Нечитайло 2013), С. Міхєєв (Михеев 2017), І.Жуков, І. Жукова И.В. (Жуков, Жукова 2019), Л.Калбеко (Калбеко 2019) та ін..

Додатки:

Джерела та література:

1. Алфьоров, О. 2012. Молівдовули київських князів другої половини XI - кінця XII століття. *Сфрагістичний щорічник II*, Київ, с.5-74.
2. Алфьоров, О., 2013. Публікації печаток за номерами в Каталозі «Тисяча років української печатки». Каталог виставки. Гол. редколегії В. Смолій; упорядник Ю.Савчук. Київ.
3. Алфьоров, О., 2019. Печатка єпископа Нестора з літописного Губина: важливий артефакт Болохівської землі. *Старокостянтинівщина та національно-визвольні змагання*. Науковий збірник за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Старокостянтинів, 7-8 червня 2019 року). Старокостянтинів. 2019, с.218-222.
4. Алфьоров, О., 2021. Печатки Київської митрополії XI-XIV ст. Каталог колекції Музею Шереметьєвих. Київ.
5. Белецкий, С.В. 2001. Введение в русскую допетровскую сфрагистику. Санкт-Петербург.
6. Белецкий, С.В., Воронцова, И.В., Дмитриева, З.В. и др. 2003. Специальные исторические дисциплины. Санкт-Петербург.
7. Беляшевский, Н.Ф. 1888. Два замечательных предмета Киевского Церковно-археологического музея. *Киевская старина* XXII, июль.
8. Болсуновский, К.В. 1894. Дрогичинские пломбы. Ч.1. Киев.
9. Гавриленко, В., Чайка, Р. 2004. Вислі свинцеві булли з Пліснеська: факти і гіпотези. *До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. - Київ; Львів. Т. 1. с. 562-593.
10. Гавриленко, В., Чайка, Р. 2014. Вислі свинцеві булли з Пліснеська: факти і гіпотези. В зб.: *Шлях до сфрагістики*. Київ-Львів. с.121-146.
11. Гребеняк, В. 1915. Нові археологічні нахідки на території Східної Галичини. *Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка* СХХII. Львів.
12. Жуков, И.А, Жукова, И.В. 2019. О новых находках вислых печатей с надписью ДЪНЪСЛОВО. *Международная нумизматическая конференция «Эпоха викингов в Восточной Европе в памятниках нумизматики VIII-XI вв»*. Сборник статей. Санкт-Петербург, Старая Ладога, 14-16 апреля 2017 года. – Санкт-Петербург, с. 368-374.
13. Калбеко, Л.Г. 2019. Печать с надписью «ДЪНЪСЛОВО» из музейного собрания Национального Полоцкого историко-культурного музея-заповедника. *Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі* (па выніках навукова-даследчай работы супрацоўніка Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-заповедніка у 2018 г.), с.54-57.
14. Кілієвич, С.Р. 1958. Висла печатка з Києва. *Праці Київського Державного Історичного музею I*, Київ. с. 226-232.
15. Лихачев, Н. 1930. Материалы для истории русской и византийской сфрагистики. Вып. 2. *Труды музея палеографии* 11. Ленинград.
16. Михеев, С.М. 2017. Княжеские печати с тамгами и атрибуция знаков Рюриковичей XI-XII. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики* 4. с.17-41.
17. Німчук, В.В. 1991. Давньоруські печатки «дніслово». *Український історичний журнал* 3. с.34-42.
18. Нечитайло, В.В., 2013. Каталог древнерусских печатей X-XIII веков. Том 2. Печати князей русских, посадников, епископов, должностных лиц. – Київ.
19. Пастернак, Я. 1944. Старий Галич. Львів.
20. Пастернак, Я. 1961. Археологія України. Торонто.
21. Ратич, А. 1957. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. Київ.

22. Рыбаков, Б.О. 1950. Печатки чернігівських князів. *Археологія* 3. с. 111-118.
23. Рыбаков, Б.О. 1951. Прикладное искусство и скульптура. История культуры Древней Руси. Т.2., М-Л.
24. Рыбаков, Б.О. 1963. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. Москва.
25. Филин, Ф.П. 1963. Об одном важном источнике истории русского языка. Вопросы теории и истории языка : Сб. в честь проф.. Б.А. Ларина. Ленинград.
26. Янин, В.Л., 1962. Печати с надписью «Дьньслово». *Советская археология* 2, с.157-177.
27. Янин, В.Л. 1970. Актовые печати Древней Руси X-XV вв. Т.1. Москва.

Віктор Ветров
Олег Погорілець
м. Хмельницький

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІД ЧАС РЕСТАВРАЦІЙНИХ РОБІТ В ЗОНІ ПІВДЕННОГО МУРУ МЕДЖИБІЗЬКОЇ ФОРТЕЦІ

В публікації наводяться матеріали опрацювання польових археологічних досліджень в південній частині Меджибізької фортеці. В процесі робіт здійснюється кореляція даних топографії, стратиграфії та геології з визначеннями археологічних матеріалів. За результатами проведені реконструкції давнього рельєфу подвір'я фортеці та проведено прогнозування умов подальших польових робіт.

Ключові слова: *Меджибізька фортеця, стратиграфія, геологія, реконструкція, рельєф*

ВСТУП.

У 2018 р. для здійснення проектно-реставраційних робіт було проведено наукове дослідження (археологічна розвідка) на ділянках Південного муру та підземного мурованого льоху в західній частині подвір'я фортеці та рову з прохідною спорудою біля Південної та Литовської веж (там, де вони стикуються з Південним муром). Розвідки проводилися методом шурфування. Роботи виконувалися під керівництвом О.Г. Погорільця (керівник археологічної експедиції ДІКЗ «Межибіж», директор ДІКЗ «Межибіж») згідно Відкритого листа №044/01406 (форма №4), що був виданий Інститутом археології НАН України 16.01.2018 р. та Дозволу на проведення археологічних робіт Міністерства культури України №22-026/18 від 15.03.2018 р. Технічний керівник робіт – зав. сектором археології ДІКЗ «Межибіж» В.С. Ветров. У роботах приймали участь співробітник ДІКЗ «Межибіж» Р.І. Радченко, археолог С.М. Стопенчук.

Загальним обсягом робіт було закладено 15 шурфів та одна траншея. Далі буде наданий опис шурфів, що безпосередньо пов'язані з дослідженням площі подвір'я де розташована підземна споруда. Це шурфи №1, 6, 7, 8, 9, траншея №1. Ділянка першорядного дослідження знаходиться в 20-30 м на схід від Каретного корпусу та в 15-25 м на північ від Південного муру. Таким чином крім шурфів і траншеї, що були безпосередньо закладені на площі ділянки, при аналізі враховуються також шурфи № 1, 6 що були закладені для дослідження Південного муру. Також на цей ділянці геологічною службою реставраторів були зроблені 4 свердловини попередня стратиграфічна інформація з яких також була врахована.

ОСНОВНА ЧАСТИНА.

Мета розвідки із шурфуванням – визначити наявність та потужність археологічного культурного шару в зоні майбутнього будівництва, пошук підземних споруд та фундаменту офіцини, яка згадується в Інвентарі 1717 р. в цій частині подвір'я фортеці.

Траншея №1.

Траншея закладена між Каретним корпусом та мурованим льохом, який був зафіксований та частково розчищений в попередні роки. Мета закладки траншеї – визначити західний край мурованого льоху, наявність (або відсутність) аналогічних споруд, виявити можливу ділянку входу в льох. Розмір траншеї 2х6 м, глибина до 4,5 м (в східній частині). Маркування квадратів траншеї розміром 2х2 м іде з заходу на схід.

При розчистки рівня 0,0-1,0 м від сучасній денній поверхні зафіксована відсутність бруківки. В кв.1 та західній частині кв. 2 зафіксований накид плит і камінь вапняку. В центральній частині кв. 2 на рівні -0,3 м від сучасній денній поверхні зафіксована верхня частина кам'яної арки вимуруваної з вапняку. Товщина верхньої частини арки після розчистки складала 0,2-0,3 м. Ширина і висота аркової конструкції не досліджена, оскільки, по-перше, вона виходила за межі запланованої траншеї, по-друге, ця площа планується під будівництво підземної споруди і буде планово комплексно досліджена в наступному році. Висота аркового проїму в цілому співпадала з висотою льоха, хоча ймовірно і мала зміщення по по-

вздовжній осі конструкції. В зв'язку з аварійним станом арки її верхня частина була розібрана для продовження безпечних робіт в траншеї на кв. 2-3.

Загальна стратиграфія траншеї на всьому дослідженому об'ємі представлена чорним та темно-сірим гумусом в якому зустрічаються різного розміру уламки вапняку, цегли, крихка вапнякового розчину, скелет собаки. Кераміка та металеві вироби переважно представлені матеріалом XVIII-XX ст. Невелика кількість кераміки часів Київської Русі та доби бронзи не дає можливості впевнено віднести її до археологічних горизонтів, оскільки (по свідченню працівників заповідника) в ґрунтові просади на місці траншеї в 70-90-х рр. XX ст. скидалося сміття, с тому числі і «непотрібний» різночасовий археологічний матеріал з розвідок. Природний суглинок зафіксований тільки в поперечній входу в льох траншеї, на рівні -4,5 м від сучасної денної поверхні. Однак рівень переходу між суглинком та насипом гумусу в траншеї не виявлений.

Споруда мурованого льоху.

Розмір 6,2x5,5 м., висота 3,5 м, товщина кладки близько 0,7 м. Орієнтація повздовжній осі споруди 75° схід-північ-схід. Льох мурований з крупних блоків вапняку, має арковий свод. Західний фасад льоху має лицеве мурування, візуально не має суттєвих пошкоджень. Ця, фасадна, частина льоху ймовірна збереглася автентичною. Біля південного кута фасаду в борту траншеї фіксується розвал крупних блоків каміння та фрагмент кладки з плитчастого вапняку. Ймовірно ця кладка була частиною конструкції входу в льох. Східний фасад льоху представлений не рівно розібраною кладкою своду та стін. В якості підпорній стіни тут була зроблена кладка з вапнякового каміння різного розміру без використання розчину («на суху»). Біля підпірної стіни є прямокутний приямок викладений з вапняку. Розмір приямка 1,8x1,1 м, він простежений на глибину 1,0 м. За цією підпорною стінкою котлован льоху був засипаний і постійно давав просадку, оскільки після часткової руйнації підпірної стінки ґрунт з котловану засипався і замивався в льох. В результаті це привело до майже повній внутрішній засипки споруди. В північній повздовжній стіні льоху, на відстані 2,8 м від західного фасаду, вимуруваний душник розміром 0,8x1,0 м. Після його внутрішній і зовнішній розчистки в ньому був поставлений дерев'яний вентиляційний короб. При частковій розчистки льоху була виявлена кераміка, скляні та металеві вироби переважно XIX-XX ст. які, вірогідно, маркують той час коли споруда вже не використовувалася і засипалася наявним сміттям. З заходу межа споруди льоха чітко визначена чітко визначена траншеєю №1, яка була закладена по повздовжній осі споруди. Зі сходу, для виявлення цієї межі були закладені шурфи №7, 8.

Шурф № 7.

Шурф розташований в 8 м на схід від східного краю льоху, приблизно по центральній осі споруди. Мета закладки шурфу – дослідити наявність продовження споруди. Розмір шурфу 1x1 м, глибина 1,4 м. На рівні 0,07 м від сучасної денної поверхні була зафіксована бруківка. Після демонтажу бруківки шурф був заглиблений до рівня -1,4 м від денної поверхні. Цей рівень був достатній для виявлення верхньої частини льоху (при її наявності). Стратиграфія шурфу представлена мішаним насипним гумусом з поодинокими камінними вапняку та уламками цегли. В невеликій кількості була зафіксована кераміка XVIII-XIX ст. На площі шурфу продовження споруди льоху не виявлено.

Після закінчення шурфу в ньому була закладена геологічна свердловина №7¹, по матеріалам якої виявилось, що природний світло-жовтий суглинок тут розташований на глибині 1,8 м від денної поверхні. Такий рівень залягання природного неушкодженого суглинку співпадає з даними розкопів, які були закладені біля південній стени костелу. Таким чином, цей рівень залягання суглинку був взятий для складання розрізів від цієї свердловини на шурфи, траншею і свердловини, які розташовані на захід і південь.

Шурф № 8.

Шурф розташований в 5 м на схід від східного краю льоху, приблизно по повздовжній осі споруди. Мета закладки шурфу – дослідити наявність продовження споруди. Розмір шурфу 1x1 м, глибина 1,4 м. На рівні 0,1 м від сучасної денної поверхні була зафіксована бруківка. Після демонтажу бруківки шурф був заглиблений до рівня -1,4 м від сучасної денної поверхні. Цей рівень був достатній для виявлення верхньої частини льоху (при її наявності). Стратиграфія шурфу представлена мішаним насипним гумусом з поодинокими камінними вапняку та уламками цегли. В нижній частині шурфу були знайдені великі та середні каміння вапняку. В невеликій кількості була зафіксована кераміка XVIII-XIX ст., кістки тварин. На площі шурфу продовження споруди льоху не виявлено.

Шурф №9.

Шурф розташований над південною стіною льоху, приблизно в його центральній частині (по повздовжній осі). Мета закладки шурфу – дослідити наявність фундаменту офіцини, яка була розташована

¹ Тут і далі нумерація свердловин відповідає нумерації геологічної служби.

над льохом згідно Інвентарю 1717 р. Розмір шурфу спочатку був 1,0x1,5 м, глибина 1,1 м, після прирізки в південному напрямку розмір шурфу став 1,0x2,5 м.

На рівні 0,15 м від сучасної денної поверхні була зафіксована бруківка. Після демонтажу бруківки шурф був заглиблений до рівня 1,0 м. Цей рівень був достатній для виявлення фундаменту офіцини (при його наявності). Стратиграфія шурфу представлена мішаним насипним гумусом, в нижній частині шурфу мішаним жовтим суглинком з поодинокими камінними вапняку та уламками цегли. В знайдені фрагменти кахлі XVIII (?) ст., печина, дерев'яне вугілля. В невеликій кількості була зафіксована кераміка XVIII-XIX ст., кістки тварин. Фундамент офіцини на площі шурфу відсутній.

Шурф № 1.

Розмір 2x2 м, глибина 7,5 м. Шурф закладений на ділянці західного закінчення Південного муру, в 6 м на схід від кута примикання стіни Каретного корпусу до внутрішньої частини муру. Протягом всього періоду роботи на шурфі були ускладнені погодними умовами, а саме великою кількістю опадів. Відсутність дренажу приводила до підмокання насипних шарів, товщина яких перевищувала 4 м. На етапі закінчення робіт в шурфі, після чергової зливи стався викид середньої частини насипних ґрунтів зі східного та північного бортів шурфу. Після цього стався обвал цих бортів і шурф вже відновленню не підлягав. В наслідок цих обставин не було здійснено детальне креслення стратиграфії. Далі її опис буде наданий по технічним фотографіям, відео зйомкам, а також по розшифровці аудіо записів польового щоденника (рис. 1).

Стратиграфія.

1. Перший горизонт (верх 0,0 м – перепад нижньої частини горизонту по східному борту від -2,6 до -3,9 м) містить шари чорні, темно-коричневі, мішані, гумусовані, суглинисті. Шари залягають субгоризонтально. В цьому горизонті присутня велика кількість уламків цегли, великих та дрібних камінь вапняку. Фізична структура нижньої частини цього горизонту вказує на наявність в ньому прошарків, які утворювалися намівом на вже існуючу поверхню. Фрагментарно зустрічається печина та дерев'яне вугілля. В суглинистих прошарках присутні кістки риб, птахів, тварин, дерев'яна щепка, береста. Археологічний матеріал представлений керамікою, скляними виробами та монетами XVII-XIX ст.

2. Другий горизонт (-2,6 м – -3,9 м). Верхня частина цього горизонту маркується оранжево-коричневим горілим шаром з домішкою печини. На відміну від першого горизонту, поверхня цього горизонту двоскатна з експлікацією південь-захід. Нахил поверхні складає приблизно 20°. Під прошарком печини іде шар чорного гумусу. Нижче шар мішаного жовтого суглинку з невеликим гумусовим прошарком в верхній частині. Нижче шар мішаного сірого, світло-сірого гумусу. Загальні риси всіх шарів цього горизонту полягають в поступовому вирівнюванні нахилу поверхні кожного наступного шару. Таким чином нахил нижнього шару складає приблизно 5°. Нижня гумусова частина цього горизонту, вірогідно, залягає на денній поверхні природного голоцену. Фізична структура шарів цього горизонту вказує на те, що це насипні рівні. Таким чином, вірогідно, ми спостерігаємо вал, який був насипаний на денну поверхню голоцену. В східному борті шурфу висота насипу складає 1,3 м і далі на південь зменшується до 0,1 м.

В горизонті фрагментарно зустрічається печина та дерев'яне вугілля. Археологічний матеріал представлений керамікою та залізними виробами XIII-XVI ст., арбалетним болтом, вислою печаткою часів Київської Русі.

3. Третій горизонт (-3,9 м – -5,1 м) темно-сірого, темно-коричневого суглинистого гумусу. Горизонт залягає субгоризонтально, товщина 1,2 м.

В горизонті фрагментарно зустрічається дерев'яне вугілля. Археологічний матеріал представлений керамікою XI-XIII ст., та поодинокими фрагментами кераміки трипільської культури, а також роговою мотикою (на рівні -4,1 м).

4. Четвертий горизонт (з рівня -5,1 м) жовтих, світло-жовтих суглинків. Простежений до нижньої частини шурфу. Запуск траншеї закладки стіни в ньому не просліджується. Археологічний матеріал відсутній.

Археологічний матеріал, об'єкти в шурфі.

Верхній частиною шурфу в Південному мурі була відкрита отвір для фіртки (рис. 2).

На рівні -3,7 м від верху шурфу зафіксований горизонтальний виступ стіни шириною 0,2-0,3 м, який продовжується з цього рівня до низу стіни.

На рівні -4,6 м від верху шурфу зафіксована овальна яма розміром 1,3x0,7 м. На дні ями зафіксовані крупні фрагменти необробленого вапняку.

Шурф № 6.

Розмір 2x2 м, глибина 7,4 м. Шурф закладений у внутрішньому куті Південного і Західного мурів, на ділянці примикання стіни Каретного корпусу (сучасний корпус музею пам'яті жертв Голодомору 1932–

1933 років на Хмельниччині). Шурф № 6 розташований в 5 м на захід від шурфу № 1. Верх шурфу має позначку -6,0 (арх.), низ шурфу -13,4 (арх.).

Стратиграфія.

На цей час загальна стратиграфія шурфу № 6 майже ідентична стратиграфії шурфу №1. Далі надається опис умовних стратиграфічних горизонтів західного, східного та північного бортів шурфу.

Опис умовних стратиграфічних горизонтів шурфу.

1. Перший умовний горизонт (0,0 м – -2,0 м від сучасної денної поверхні) містить шари чорні, темно-коричневі, мішані, гумусовані, суглинисті. Шари залягають субгоризонтально. В цьому горизонті присутня велика кількість уламків цегли, великих та дрібних камінців вапняку. Фізична структура нижньої частини цього горизонту вказує на наявність в ньому прошарків, які утворювалися наливом на вже існуючу поверхню. Фрагментарно зустрічається печина та дерев'яне вугілля. В суглинистих прошарках присутні кістки риб, птахів, тварин.

Археологічний матеріал представлений керамікою, скляними виробами та монетами XVI-XIX ст.

2. Другий горизонт умовний (-2,0 м – -4,0 м від сучасної денної поверхні). Верхня частина цього горизонту маркується оранжево-коричневим горілим шаром з домішкою печини. По стратиграфії східного борту ми бачимо, що до складу цього горизонту входять насипні прошарки, які насипані з нахилом північ-південь. Вірогідно вони маркують крайову частину насипу. Між цим насипом та стіною Південного муру з часом утворюються ділянки змивного з насипу ґрунту. Ці прошарки (наприклад №10, 12, 16, 18) мають приблизно однакову структуру наливного суглинистого ґрунту. Наявність великої кількості органіки гарного стану збереженості в прошарках №10, 13 підтверджує їх наливний характер, який, при наявності підвищеної вологості сприяв консервації дрібних фрагментів деревини, кісток риб і т.і.

В горизонті зустрічається печина та дерев'яне вугілля. Археологічний матеріал представлений керамікою та залізними виробами XV-XVI ст.

3. Третій умовний горизонт (-4,0 м – -5,5 м від сучасної денної поверхні) представлений природною денною поверхнею на яку робився насип ґрунту першого і другого умовних стратиграфічних горизонтів. Природна денна поверхня в цьому шурфі, також як і в шурфах №1, 2 представлена пошкодженою верхньою частиною суглинистого голоцену (прошарки 18, 19, 20, 29) поверхня яких перекрита тонким прошарком оранжевого попелу, золи з фрагментами дерев'яного вугілля (прошарок №22). На горілий прошарок (або на поверхню трошки вище його) накидане вапнякове каміння. Цей горизонт датується часом Київської Русі, що підтверджується знайденими фрагментами кераміки. Зафіксована природна денна поверхня розташована практично горизонтально, на відміну від вишележачих насипних шарів.

Нижче розташований шар раннього голоцену (прошарок №21) – коричневий глинистий, в якому знайдено фрагменти кераміки та крем'яні вироби трипільського часу.

4. Четвертий умовний горизонт (-5,5 м – -7,5 м від сучасної денної поверхні) (рис. 35). Нижче природного голоценового шару залягають жовті піскуваті суглинки, в які поставлена нижня частина стіни Південного муру.

Археологічний матеріал, об'єкти в шурфі.

В шурфі виявлені три стіни: Південний мур, Кутова стіна між Південним та Західним мурами, стіна Каретного корпусу. Всі три стіни мають різний рівень закладки нижніх частин. По вертикальним стикам Кутова стіна налягає на Південний мур, а стіна Каретного корпусу налягає на Кутову.

На рівні -8,47 м (арх.) в Кутовій стіні між Південним та Західним мурами зафіксований круглий отвір діаметром 20 см, який іде в стіну не менш ніж на 1,2 м.

Під згаданим круглим отвором з рівня -9,11 м (арх.) до -10,66 м (арх.) зафіксований прямокутний паз шириною 0,23-0,25 м.

На рівні -8,1 м (арх.) була знайдена монета – денарій Польського королівства кінця XIV - п.п. XV ст.

На рівні -9,2 арх. в розчину, який був наліплений на кутовій стіні, зафіксовані фрагменти горщика XVI ст.

ВИСНОВКИ.

Наявність деякої кількості шурфів та геологічних свердловин дає можливість і потребує зробити первинну реконструкцію умов накопичення культурного шару XII-XIX ст. в південно-західній частині подвір'я фортеці. Необхідність такої реконструкції обумовлена прогнозуванням подальших археологічних досліджень в зоні проведення земляних робіт майбутнього котловану підземної споруди, а також благоустрою території подвір'я між підземною спорудою і Південним муром.

За опорну була взята свердловина №7, яка була закладена геологами в шурфі №7. Цей вибір був обумовлений тим, що в свердловині нижня частина культурного шару була зафіксована на глибині 1,8 м від

сучасної поверхні. Такій приблизно рівень залягання нижньої частини культурного шару раніше був зафіксований в розкопах біля костелу. Далі в свердловині від рівня -1,8 до -10,0 м від сучасної поверхні був простежений природний суглинок. На схемі (рис. 3) вказані напрямки лінії розрізів від свердловини №7.

Для розрізів були взяті стратиграфічні данні з свердловин №3, 5, шурфів №2, 6, траншеї №1. Оскільки накопичення культурного шару на різних ділянках подвір'я могло мати різні генези (а відповідно і різну потужність) за базовий рівень були взяті верхні відмітки залягання природного суглинку, який приблизно маркує природну поверхню мису, на якому розташована фортеця. Таким чином на розрізах (рис. 4) вказана сучасна денна поверхня, низ розрізу по умовному перепаду поверхні суглинку, та трикутник (темно-коричневого кольору) який маркує товщину культурного шару з урахуванням (мінусом) 1,8 м (тобто товщини «нормального» культурного шару). По п'яти представленим розрізам ми бачимо що в напрямку південь, південь-захід присутній природний схил, який проявляється пониженням верхньої поверхні суглинку. В цей же час іде компенсація цього пониження збільшенням товщини культурного шару. Таким чином рівень сучасної денної поверхні від центральної частини подвір'я до Південного муру є майже горизонтальним. Це стало можливим за рахунок штучного насипу, товщина якого збільшувалась в напрямку південь, південь-захід.

За результатами археологічного дослідження зони майбутній підземної споруди та прилягаючій до неї зони внутрішній частини Південного муру можна зробити наступні попередні висновки. Мурований льох, вірогідно, був збудований в шарі штучного насипу більш раннього часу. Конструкційні кам'яні споруди входу в льох в повному обсязі не виявлені. Кам'яна арка, що була зафіксована на захід від входу в льох, а також фрагмент кам'яної кладки біля південній частини входу в льох вірогідно є складовими елементами вхідній конструкцій. Великі сплюснені брили вапняку, що зафіксовані в траншеї №1, можуть бути фрагментами мощення внутрішнього або зовнішнього периметру хати, яка згадується в Інвентарі 1717 р. над льохом.

Шурфами №9, 8, 7 продовження льоху в східному напрямку не виявлено. Також цими шурфами не виявлений фундамент офіцини. Однак такий фундамент міг бути поверхневим без заглиблення, дерев'яним (покладеним на ґрунт), або стовбовим (по кутам споруди), а потім був демонтований. Тому залишки фундаментній конструкції можуть бути взагалі не виявлені археологічними методами. Майбутня площа підземної споруди, а також сусідні ділянки площі благоустрою подвір'я фортеці будуть пов'язані з проведенням земляних робіт і закладкою котлованів. Таким чином, по вже наведеним результатам буріння, заглиблення археологічних розкопів буде складати від 4 до 5 м від сучасної поверхні.

Додатки:

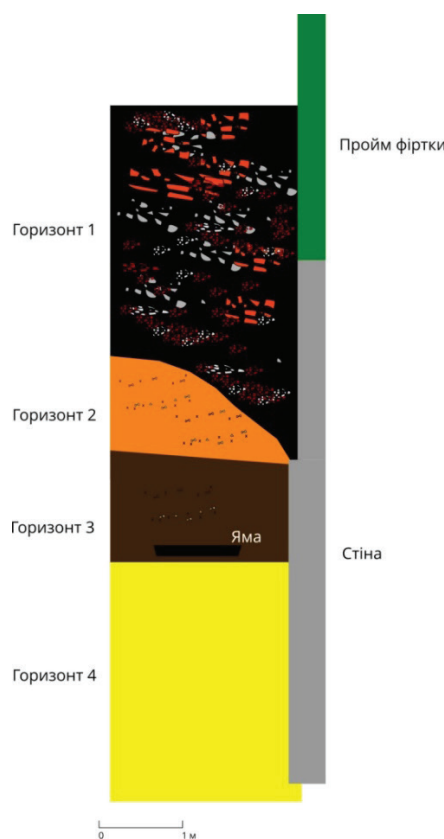

Рис. 1. Шурф №1. Стратиграфії східного борту. Рис. 2. Шурф №1. Фіртка.

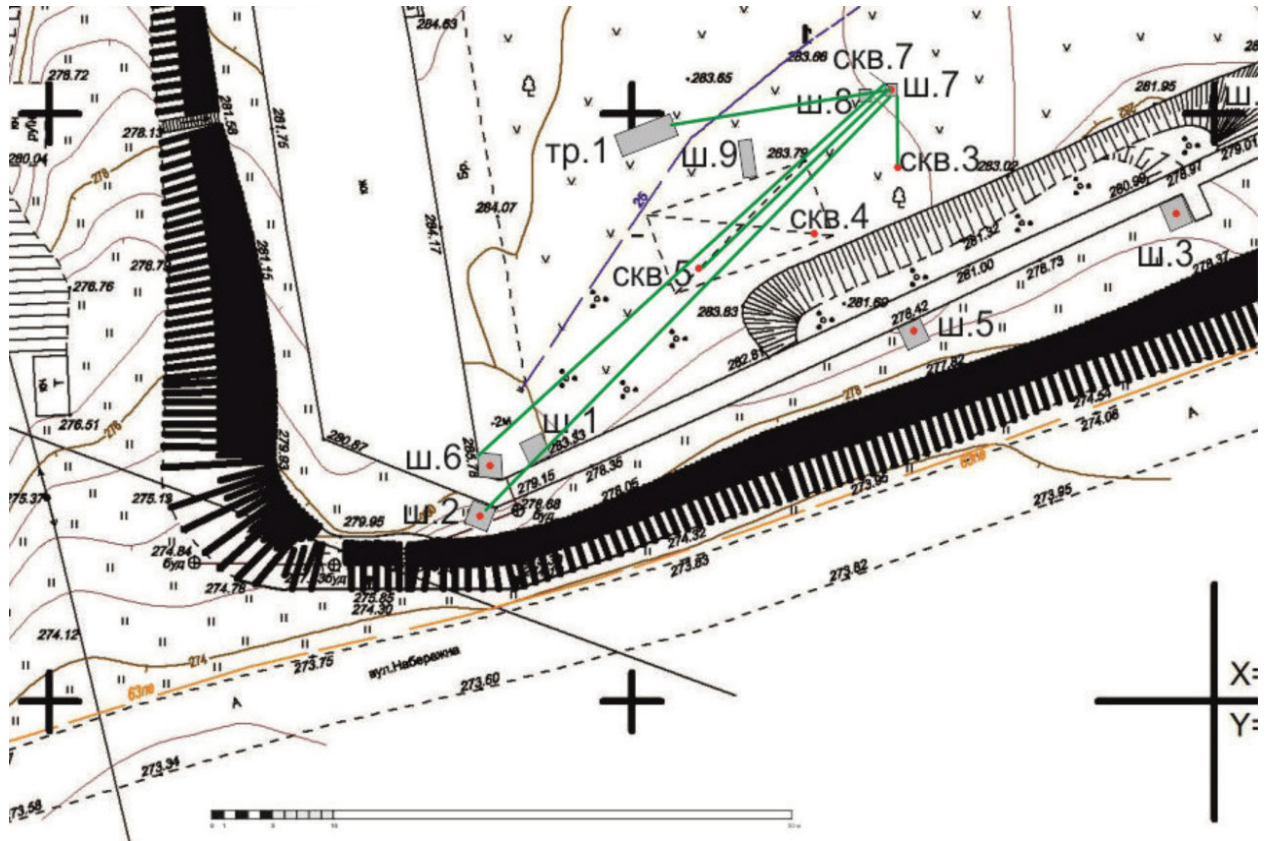

Рис. 3. Лінії розрізів від свердловини №7

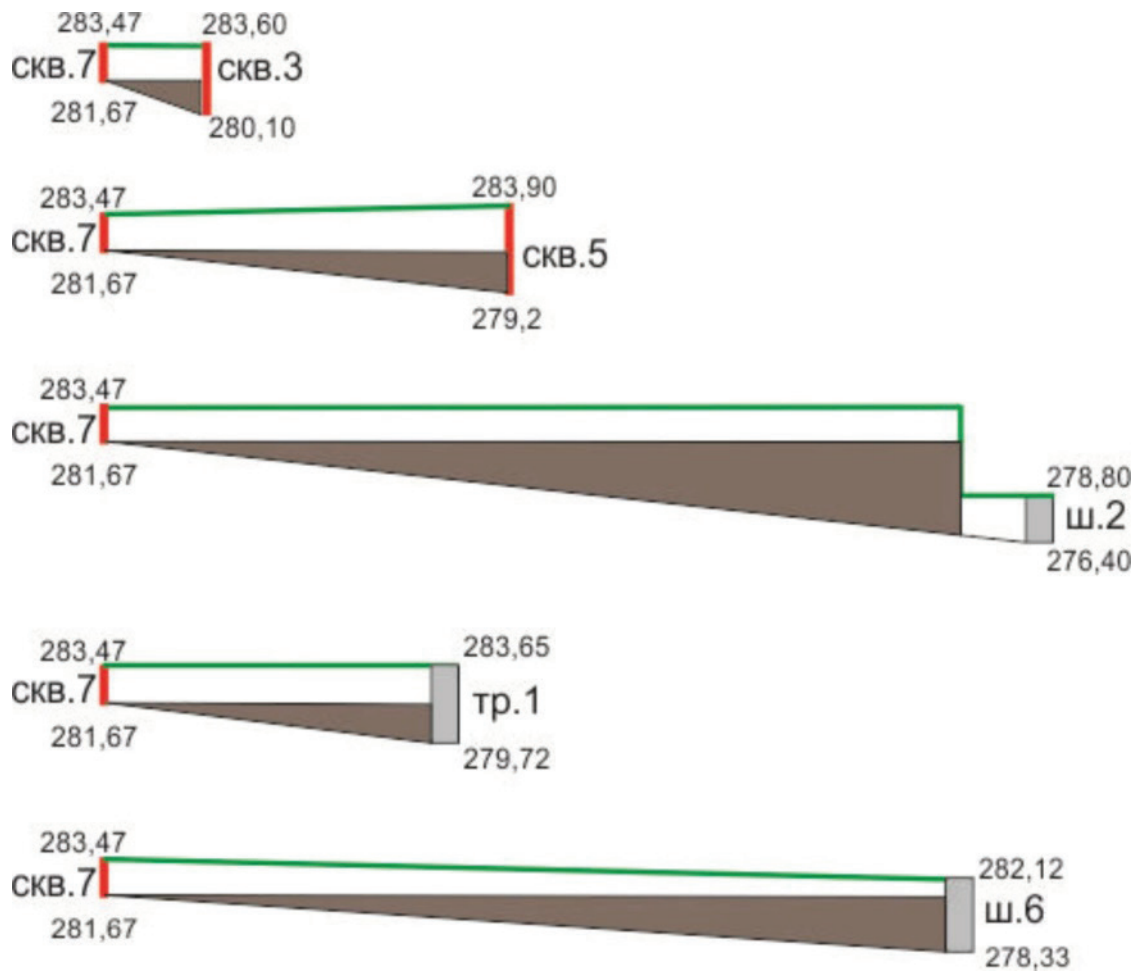

Рис. 4. Розрізи від свердловини №7

ДОСВІД НАУКОВОЇ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ПОРЦЕЛЯНОВИХ ТА ФАЯНСОВИХ ВИРОБІВ ВИЯВЛЕНИХ ПІД ЧАС АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МЕДЖИБІЗЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Робота присвячена досвіду наукової систематизації порцелянових і фаянсових виробів, виявлених у культурному шарі під час археологічних досліджень на території Меджибізької фортеці. Базові типологічні схеми використані у якості хронологічного маркера культурного шару. Атрибуція фрагментів столового посуду ілюструє багатогранні зв'язки Меджибожу XVIII-XX-го ст. Порцеляна та фаянс стали невід'ємною частиною археологічної виставки ДІКЗ «Межибіж».

Ключові слова: порцеляна, фаянс, археологічні дослідження, музейна експозиція. Меджибізька фортеця.

Порцеляна, що вважається найдосконалішим видом керамічних виробів, з'явилась у Китаї в VI-VII ст. У XVIII-XIX ст. порцеляну називали «білим золотом», а її виробництво порівнювали з золотою лихоманкою, яка могла піднести власника виробництва до захмарних висот успіху, або водночас зруйнувати його репутацію через дрібну помилку. Через це найвідоміші європейські, українські та російські виробники порцеляни не лише ретельно сліdkували за технологією виробництва «білого каменю» (ще одна назва порцеляни), а й наймали найталановитіших майстрів для його розпису. Вироби з порцеляни, у тому числі і посуд, несуть інформацію про побут, культурне життя, суспільно-політичну та економічну ситуації, які склалися в регіоні на той час, а також вона може бути використана у якості хронологічного маркера для археологічного матеріалу. [3; 7; 10]

Масштабні реставраційні роботи у Меджибізькій фортеці, що тривають з 2015 р., стимулювали відновлення системних археологічних досліджень на цьому об'єкті культурної та архітектурної спадщини. Під час проведення археологічних досліджень на території фортеці були виявлені цікаві фрагменти виробів з порцеляни та фаянсу. Зазвичай такий матеріал добутий в наслідок археологічних робіт не має сто процентної збереженості. Предмети цієї археологічної колекції також мають різний стан збереженості. Деяка кількість фрагментів порцелянових та фаянсових виробів мають клейма, що дозволяє безпомилково визначити не тільки виробника, а й період (в окремих випадках рік) виробництва. [2, с. 13-14] Таким чином ця робота презентує досвід ДІКЗ «Межибіж» в комплексному науковому опрацюванні фрагментів порцелянового та фаянсового посуду. Також стаття містить первинний опис окремих фрагментів виробів з порцеляни та фаянсу знайдених в останні роки.

У 2018 р. для здійснення проектно-реставраційних робіт в фортеці було проведено археологічне дослідження на ділянках Південного муру, підземного мурованого льоху в західній частині подвір'я фортеці та біля Південної та Литовської веж (там, де вони стикуються з Південним муром). Розвідки проводилися методом шурфування. Роботи виконувалися під керівництвом О.Г. Погорільця (керівник археологічної експедиції ДІКЗ «Межибіж», директор ДІКЗ «Межибіж») згідно з Відкритим листом No044/01406 (форма No4), що був виданий Інститутом археології НАН України 16.01.2018 р. та Дозволом на проведення археологічних робіт Міністерства культури України No22-026/18 від 15.03.2018 р. Технічний керівник робіт – зав. сектором археології ДІКЗ «Межибіж» В.С. Ветров. Впродовж польового сезону було закладено 15 шурфів з глибинами до 7,3 м. [1; 5] Найбільша концентрація знахідок фрагментів порцелянового та фаянсового посуду зафіксована у шурфах №15 (23 виробів) та №4 (17 виробів), що були закладені за стіною біля Південної вежі Меджибізької фортеці. Значно менша кількість фрагментів порцелянового та фаянсового посуду знайдені під час вибірки баластного горизонту біля Південної вежі ділянка між шурфами №10 та №11 (7 виробів), а у шурфі №8 ще 2 виробів.

У 2019 р. археологічні роботи проводились в зоні фортеці відповідно до плану благоустрою території біля палацу згідно затвердженого проекту «Реставрація палацу XVI ст. (пам'ятки архітектури національного значення охоронний №764/1) з пристосуванням під музей в смт. Меджибіж, Летичівського р-ну, Хмельницької обл.». Дослідження проводилися методом шурфування. Роботи виконувалися під керівництвом О.Г. Погорільця (керівник археологічної експедиції ДІКЗ «Межибіж», директор ДІКЗ «Межибіж»). Технічний керівник робіт – зав. сектором археології ДІКЗ «Межибіж» В.С. Ветров. [8, с. 10-11]

Сформована завдяки вище згаданим дослідженням вибірка фрагментів порцелянових та фаянсових виробів пройшла камеральну обробку й атрибуцію, що дозволило систематизувати знахідки через розподіл їх на три умовні групи. В основу систематизації були закладені принципи територіально-хроноло-

гічного контексту походження артефакту, а далі, в межах групи проводилась умовна типолого-технологічна дефініція.

Перша група – це вироби таких західноєвропейських центрів як Мейсен, Тюрингія, Меттлах та Берлінська Королівська Мануфактура. Здебільшого вони представлені у вигляді чаш та блюдець для чаю або кави. Одна з цікавіших знахідок з цієї групи – фрагмент денця невеликої порцелянової кавової чашки оформленої в китайському стилі з кобальтовою синьою фарбою. Підглазурний розпис синього кольору, з рослинним орнаментом, розташований на внутрішній стороні чашки. Зовнішня сторона денця має сине підглазурне клеймо мейсенської мануфактури 1710-1719 рр. Діаметр денця 2,5 см. Тісто – біла кам'яна маса з тонким черепком. (Рис. 1) Як і більшість фрагментів, що можуть бути віднесені до цієї групи, знайдені в 2018 р. у шурфах №4 та №15 та скоріш за все використовувалися для засипки Південної вежі. Роком раніше під час розчистки вежі були виявлені фрагменти напівфаянсового столового посуду. Усі фрагменти покриті глазур'ю білого кольору без будь-якої орнаментации, тісто – біла кам'яна маса, а товщина черепка від 0,3 до 0,5 см. Визначити виробника та дату виробництва неможливо. З більшою вірогідністю ідентифікуються як вироби однієї з німецьких мануфактур XVIII-XIX ст. [3]

Друга група – напівфаянсові вироби виключно мануфактури Радзівілів. (Рис. 2) Форма виробів – тарілки. Усі вони виготовлені з кремової кам'яної маси з товстим черепком (0,5-0,8 см). Фрагменти знахідок покриті кобальтовою (блакитного кольору) або білою глазур'ю з синім підглазурним розписом. Рослинний малюнок відмежовується від борту тонкими блакитними смужками. На дзеркалі однієї з тарілок рослинний орнамент «zwiebelmuster» (Рис. 2), що є традиційним для такого західноєвропейського виробничого центру як Мейсен. Всі вироби датуються XVIII ст. [4, с.36-44] Найбільша концентрація знахідок цієї групи спостерігається у шурфах 2018 р. навколо Південної вежі. У 2019 р. під час досліджень біля палацу на глибині 7 м були знайдені фрагменти тарілки, які також були ідентифіковані як виріб Свіржської мануфактури Радзівілів (Білорусь).

Третя група – це порцелянові та фаянсові вироби фабрик та мануфактур Російської імперії. Сюди входять різноманітні види посуду що були виготовлені з XIX до початку XX ст. Серед знахідок виділяються 4 фрагменти столової тарілки Офіцерського зібрання 12-го гусарського Охтирського полку. Один з фрагментів містить герб Охтирських гусарів. Клеймо відсутнє. (Рис. 3) Не менш цікавими є 3 фрагменти столового сервізу з квітковим розписом (букет хризантем) у жовтих, фіолетових та зелених кольорах на білій глазурованій поверхні. Тісто – біла кам'яна маса. Товщина черепка 0,3-0,4 см. Клеймо фарфоровий завод Батеніна вдавнена в масу буква «Б» 1814-1832 рр. (Рис. 4) [10, с.44] та 5 фрагментів столової тарілки покритих білою глазур'ю з підглазурним друкованим малюнком блакитного кольору. На дзеркалі та ободі виробу зображено стрічку у вигляді бантиків. Тісто – біла кам'яна маса. Товщина черепка 0,3-0,5 см. Клеймо Києво-Межегірської фабрики, що відноситься до доби господарювання братів Барських (1858–1863 рр.). (Рис. 5) [11, с. 191-197]

На нашу думку досвід лабораторних попередніх наукових систематизацій археологічних матеріалів XVIII-початку XIX ст. дає можливість не тільки простежити зміни культурно-побутових традицій мешканців Меджибізької фортеці. Точне датування, яке ми отримуємо за клеймами та типолого-хронологічними групами фаянсових та порцелянових виробів дає нам можливість, в деяких випадках, дуже точно зафіксувати зміни денної поверхні, або функціонування того або іншого архітектурного об'єкту. Безумовно, для вказаних цілей археологами використовується низка методів, як наприклад датування за нумізматичним матеріалом. Однак, на відміну від монет, уламки фаянсу ніколи не вилучаються з культурного шару, під час його формування. Тому, безумовно, фрагменти порцеляни та фаянсу кількісно набагато більше представлені в культурних шарах ніж монети різного номіналу. Також зрозуміло, що термін використання будь якого посуду є обмеженим, через низку фізичних обставин. В цей же час монети можуть знаходитись в обігу не одно сторіччя. Таким чином фаянс та порцеляна є більш точним хронологічним маркером.

В цієї публікації ми розглянули тільки початкові етапи обробки знахідок порцеляни і фаянсу на території Меджибізької фортеці. Однак на цей час вже проведена загальна каталогізація та формування наукових колекції за типами посуду, виробниками, технологією виготовлення. Саме ці данні є підґрунтям для створення майбутніх інтер'єрних експозицій побуту Меджибізького замку. Сьогодні частка клейм та відреставрованих виробів експонується у постійній археологічній виставці в Лицарській вежі Державно-історико-культурного заповідника «Межибіж».

Додатки:

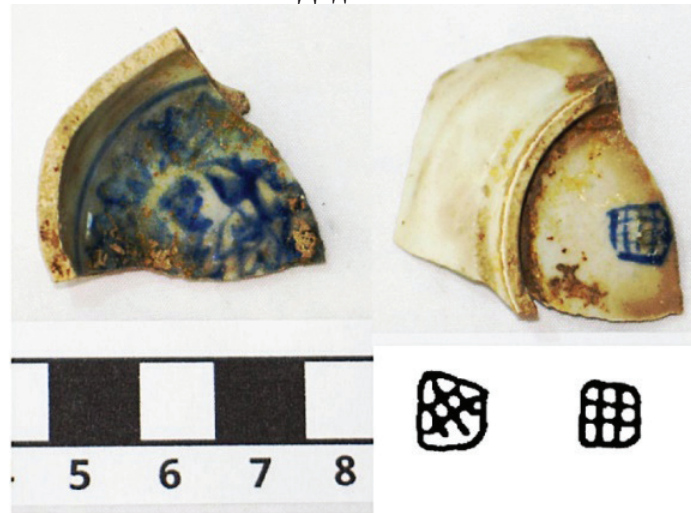

Рис. 1. Фрагмент денця порцеляновий кавової чашки з синім підглазурним клеймом мейсенської мануфактури 1710-1719 рр.

Рис. 2. Фрагменти тарілки з рослинним орнаментом «zwiebelmuster». Виріб мануфактури Радзівілів. XVIII ст.

Рис. 3. Фрагменти столової тарілки Офіцерського зібрання 12-го гусарського Охтирського полку.

Рис. 4. Фрагменти столового сервізу з клеймом фарфорового заводу Батеніна вдавнена в масу буква «Б» 1814-1832 рр.

Рис. 5. Фрагменти столової тарілки з клеймом Києво-Межегірської фабрики доби господарювання братів Барських (1858–1863 рр.).

Джерела та література:

1. Ветров В., Западенко І. Археологічний сезон 2018 в ДІКЗ “Межибіж”: до підсумків. / Віктор Ветров // Вісник “Межибізький замок”. – 2018. №4’2018. – С. 8-13.
2. Ветрова Т. Порцеляна та фаянс Межибізької фортеці (за матеріалами археологічних досліджень). / Тетяна Ветрова // Вісник “Межибізький замок”. – 2019. №3-4’2019. – С. 13-14.
3. Борок В., Дулькина Т. Марки немецкого фарфора / В. Борок. – Москва: Аксамит-Информ, 1999. – 223 с.
4. Ганецька І. Сверхская фаянсова мануфактура XVIII ст. / Ирина Ганецька // Білоруський історичний часопис. – 2004. – №12. – С. 36-44.
5. Державний історико-культурний заповідник «Межибіж» «Реставрація Південного оборонного муру (складова частина пам’ятки архітектури національного значення Мурів з баштою, XVI ст. охор. No 764/3) з реабілітацією пристінних оборонних та господарських будівель і споруд в смт Межибіж Летичівського району Хмельницької області» Проект. Том 2. Книга 6. Археологічні дослідження. / Київ, 2018. (Архів ДІКЗ «Межибіж».).

6. Ільків М. Порцеляновий посуд у стилі Батавія з Хотинської фортеці (за матеріалами археологічних досліджень 2013-2017 рр.) / Микола Ільків // «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: О.О. Заремба (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2017. – С. 141-144.
7. Марки фарфора, фаянса, майолики русские и иностранные. пособие для любителей и коллекционеров – Москва: «Издательство В. Шевчук», 2001 – 216 с.
8. Погорілець О., Ветров В., Барановський А., Радченко Р. Підсумки археологічного сезону експедиції ДІКЗ «Межибіж» у 2019 р. / Олег Погорілець та інші // Вісник «Межибізький замок». – 2019. №3-4'2019. – С. 10-11.
9. Старенький І. Комплекс матеріалів з археологічних досліджень по вулиці Зарванській, 7/1 у Кам'янці-Подільському / Ігор Старенький // «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: О.О. Заремба (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2017. – С. 145-146.
10. Фарфор и фаянс. Справочник для коллекционеров. Указатель марок. Сост. И. Троцкий / под ред. Э. Голлербаха. – Ленинград: издание журнала «Жизнь искусства», 1924. – С. 44.
11. Школьна О. Переобладнання Києво-Межигірської фаянсової фабрики другої половини 1850-х і трансформації її художньо-виробничої частини. / Ольга Школьна // Мистецтвознавство України. – 2018. – Вип. 18. – С. 191-197.
12. Vincenz, A. de. Forthcom. Porcelain and Ceramic Vessels of the Ottoman Period. / Anna de Vincenz // Miller's Encyclopedia of British Transfer-printed Pottery Patterns, 1790-1930. – Miller's, 2005 – CHAPTER 8 – 256 p.

Андрій Матвєєв
Юлія Парой
м. Хмельницький

ХРАМ СВЯТИХ ПЕТРА І ПАВЛА У ПІЛЬНОМУ ОЛЕКСИНЦІ НА ГОРОДОЧИНІ – ВІДРОДЖЕННЯ ДУХОВНОЇ ТА АРХІТЕКТУРНОЇ ПАМ'ЯТКИ СЕЛА

Автори, на прикладі відбудови храму в с. Пільний Олексинець, намагаються звернути увагу на необхідності відродження духовної першооснови українського суспільства – православ'я, яке є життєдайним джерелом нашого народу та являє собою величезну цінність для нас і наших нащадків.

Ключові слова: Пільний Олексинець, храм, церква, культова споруда, духовність, український народ, відродження.

У 2018 р. в Україні пройшли заходи до 1030-ї річниці хрещення Русі. Християнська віра є стержнем духовності та культури українського народу. Багато історичних подій, в т. ч. і трагічних, «бачили» культові споруди. Тепер духовні пам'ятки стають життєдайним джерелом відродження народу та являють собою величезну цінність для нас і наших нащадків.

Особливо важливим на шляху до становлення європейської нації із розвинутою культурою – є збереження храмів, як духовної першооснови українського суспільства [1]. Проте, український народ довгий час був поневолений сусідніми державами, що намагалися його асимілювати, тому мав зберігати духовні скарби всупереч діям влади. Яскравим прикладом громадянської активності була діяльність запорозьких козаків. Являючись, перш за все, захисниками рідної землі, вони засновували міста і села, зводили православні храми, стояли на сторожі національних інтересів [2].

Прикладом позитивного впливу на розвиток православ'я є діяльність православних братств. Вони організовувались при церквах, з метою захисту православ'я від унії, утримання порядку в храмах, забезпечення їх матеріальних потреб. Братчики опікувались хворими парафіянами, допомагали бідним, організовували школи при церквах, боролися проти національного й релігійного обмеження українців. Їхня діяльність особливо помітною була в XVI–XVII ст., коли розгорнулася запекла боротьба з католицизмом та єзуїтами [3].

Сучасне національно-культурне відродження в Україні, у процесі якого відбувається переосмислення суспільної ролі релігії і церкви, змушує до перегляду і переоцінки пов'язаних з ними культурних надбань. Упереджене ставлення до релігії у радянські часи не давало можливості по-справжньому оцінити культові мистецькі здобутки, в результаті чого вони були надовго штучно вилучені із загальнонаціональної культурної скарбниці. Нині в Україні створюються необхідні передумови для об'єктивного з'ясування та висвітлення питань щодо справжнього внеску церкви у розвиток національної культури [4]. Адже добре відомо, що переважна більшість національно-культурних цінностей українського наро-

ду творилася з участю церкви талановитими вітчизняними і зарубіжними митцями, церковними діячами і рядовими вірянами, концентрувалася у храмах і монастирях. Наша духовна спадщина сьогодні має таке широке розмаїття, в чому, значною мірою слід завдячувати церкві [5].

Особливої уваги заслуговують маловідомі культові споруди рідного краю. Саме такою є церква Святих апостолів Петра і Павла – духовна святиня в невеликому селі Пільний Олексинець Городоцької міської територіальної громади Хмельницького району Хмельницької області. Одна із авторів дослідження, Парой Юлія, проживає у Пільному Олексинці та є прихожанкою цього храму.

Сучасний храм бере свій початок із церкви святого Архистратига Михаїла, який у 1798 р. був переобладнаний з недобудованого католицького костюлу. Тут знаходилась вотчина ікона Святителя Миколая. Згідно переказів, ця ікона раніше перебувала в будинку благочестивого Івана Дузя. Коли у 1797 р. ікона почала сльозоточити, її передали у храм. В той же час існувала стара дерев'яна церква, в яку і перенесли ікону. В 1794 р. уніатським священиком був Василь Білявський, який не бажаючи приєднатися до православ'я, виїхав в Австрію, але інший уніатський священик – Федір Васиневич приєднався до православ'я. Церква мала садибу на 1 дес. землі і 32 дес. орної землі. Церковно-приходська школа відкрита біля 1866 р. священиком Григорієм Ковалевським. В приході була також школа для дівчаток [6].

З приходом до влади більшовиків ставлення до релігії змінилось. Радянською владою було прийнято цілу низку декретів і постанов, спрямованих на обмеження прав церкви. Найважливіший з них – Декрет Раднаркому «Про відокремлення Церкви від держави і школи від церкви» від 23 січня 1918 р. [7] про відокремлення церкви від держави, який був ратифікований Україною після встановлення більшовицької влади на її території. Всі банківські рахунки релігійних асоціацій були закриті, заборонялося викладання релігійних віровчень в усіх державних, суспільних і приватних учбових закладах. Ці дії влади спричинили конфлікт між церквою та вірянами із органами влади [8].

Для втілення в життя релігійної політики в роки становлення радянської влади були створені різного роду державні органи, діяльність яких була чітко розмежована і регламентована. Провідну роль серед них відігравав Ліквідаційний відділ Народного комісаріату юстиції, що здійснював керівництво роботою місцевих органів по відокремленню церкви від держави, розробляв і публікував у пресі інструкції і роз'яснення.

Повноваження в здійсненні репресивних заходів щодо священнослужителів, які чинили опір діям органів радянської влади, були покладені на органи ДПУ. Наркомат внутрішніх справ безпосередньо контролював і визначав процедуру функціонування та закриття різних релігійних установ, видавав дозволи на проведення релігійних зібрань, церемоній та обрядів в позакультових приміщеннях.

Радянські органи влади повністю регламентували релігійне життя, не дивлячись на те, що церква була відокремлена від держави у 1918 р. Пріоритетне становище, яке займала православна церква протягом століть, було втрачене.

Прийняття антирелігійного законодавства було початком наступу на церкву. Всі церковні справи вирішувалися на урядовому рівні.

Декрети, постанови, циркуляри, інструкції впроваджувалися в життя республіканськими Наркоматами внутрішніх справ, юстиції та освіти. Вони звітували перед Москвою про проведені заходи в сфері церковної політики в Україні. З 1921 р. до літа 1924 р. відбувся цілеспрямований наступ на релігію взагалі і на церковні інституції зокрема. З другої половини 1924 р. змінилась тактика антирелігійної боротьби: замість кривавого терору, конфіскацій та позбавлення прав, почала впроваджуватися агітаційна пропаганда в містах і селах України. Даний процес фактично тривав до 1928 р. – до початку згорання НЕПу відбулось суттєве адміністративно-правове обмеження кола діяльності як самої церкви, так і її релігійних громад [2, 9].

Основним завданням антирелігійної політики було послабити вплив православної церкви на широкі народні маси, поширити в суспільстві думку про експлуататорський характер церкви, дискредитувати церкву, як важливий соціальний інститут.

Радянською владою в Україні було визначено одразу декілька напрямків антирелігійної діяльності:

1. Знищення матеріальної бази церкви. На початку 1920-х рр. відбулось масове закриття церков, вилучення церковного майна та цінностей, що суттєво підірвало економічне становище церкви в українському суспільстві.

2. Проведення розкольніцької діяльності серед віруючих і духовенства.

Церковні будівлі часто використовувались під дитсадки, хати-читальні, їдальні, лікарні, або просто зачиняли «у зв'язку з непридатністю храму для здійснення богослужінь». Це не могло не викликати обурення і протесту серед віруючих і священнослужителів. Утвердження радянської влади в Україні призведе-

ло до встановлення такої моделі державно-церковних відносин, при якій законодавчо було закріплено принцип відокремлення церкви від держави, але на практиці відбулось активне втручання держави у справи церкви [10].

У Пільному Олексинці прихожани церкви зверталися протягом 1921 р. з проханням та поіменним списком до органів влади про реєстрацію релігійної общини. Община відповідала за збереження церковного майна, що було визнане «народним», а насправді – державною власністю. Посади в общині були виборними. Всі питання вирішувалися радою общини, члени якої були обрані на загальному зібранні. Також було проведено ревізію всього церковного майна та складено опис. Доходи та витрати церкви чітко контролювалися та регламентувалися. У 1922 р. проведено вилучення частини церковного інвентаря. Усі більш цінні речі вилучені на благо держави. Церква щорічно сплачувала у державну скарбницю податки. В 1933 р. храм закрили і розібрали, а на його місці збудували школу. Священника Яніцького заарештували і розстріляли. Після цього у селі, до 1995 р., церкви не було [11].

У 1990 р., на сході села, люди вирішили побудувати церкву [12]. Місцевий житель Григорій Петрович Бігняк – найбільше переймався цим питанням. Разом з односельчанкою Лідією Афанасіївною Кокізіук – інженером-архітектором за освітою, зробили ескіз малюнка майбутньої церкви, а потім і виготовили план будови.

Згодом, за підтримки і активної участі деяких односельчан, Григорій Бігняк їздив у різні церковні структури, щоб започаткувати і отримати благословення у Київському патріархаті Української православної церкви єпископом Ніфонтом.

Першим настоятелем храму був Роман Величко, а Григорія Бігняка обрали старостою. Жителі села надавали свої кошти для закупівлі будматеріалів та багато працювали самі на будівництві храму.

Вагомий внесок у будівництво храму вніс сільський голова Вандоляк В. Л., який організував сільську громаду до робіт, шукав спонсорів та благодійників. Значну спонсорську допомогу надали вихідці з рідного села: брати Олександр Вікторович та Василь Вікторович Чемеси.

П'ять років Григорій Бігняк, Крамарський Віктор, Зубар Анатолій та багато інших односельчан безкоштовно працювали щодня на будівництві. Коли церква була збудована і відкрита, настоятелем церкви були: з 1999 по 2006 рр. – Іван Бінковський, з 2006 по 2010 рр. – священник Микола Кибалюк, з 2010 по теперішній час – священник Андрій Шумило [11, 13].

Завдяки спільним зусиллям, 1995 р. у селі Пільний Олексинець відкрила свої двері для прихожан церква святих апостолів Петра і Павла УПЦ МП (дата храмового празника 12 липня). Найбільше прихожани люблять і поважають отця Андрія Шумила.

Сільська громада протягом 2010–2018 рр. газифікувала церкву, демонтувала старі вікна і вставила пластикові, викопала криницю. У 2019 р., за ініціативи отця А. Шумила, на території церкви покладена бруківка. Чоловіки та юнаки села долучилися до толоки. Згодом храм було пофарбовано ззовні [14].

Тема церковного питання для мешканців Пільного Олексинця в останні роки постає у новому ракурсі. Після воєнної агресії Росії, більшість вірян стали неоднозначно ставитись до Московського патріархату. Односельчани зараз активно підтримують Київський патріархат і це правильно [12].

Історія України писалась не лише славними діяннями наших видатних державних та духовних мужів, а й повсякденними, буденними справами мільйонів наших пращурів, у світогляді яких найважливіше місце посідала релігія. Православ'я вже понад тисячу років відіграє визначальну роль у формуванні духовного світогляду та національних ознак нашого народу, з ним пов'язані всі наші найвизначніші культурні надбання. Віра Православна надавала духовної наснаги нашим прапрадідам та дідам в їхній нескінченній, виснажливій праці, у численних війнах та голодоморах, що перетворюють людину в безсловесну худобину. «І лише Віра та народна творчість не давали нашому предку зачерствіти душею і зберігали в ньому Людину» [1].

Знати і шанувати духовну спадщину своїх предків, осмислювати її у нерозривному зв'язку з історією – обов'язок молодих поколінь, запорука збереження свого роду, народу. Для того, щоб будувати майбутнє, потрібно знати своє минуле, а щоб дати більш точну оцінку тому, що відбувається з нами нині, відповіді, можливо, слід шукати у минулому. У кожному куточку нашої історії є свій початок. А ми повинні дати йому продовження.

Храм святих апостолів Петра і Павла (1995 р.) в с. Пільний Олексинець

Джерела та література:

1. Відроджуючи витоки православ'я / URL : www.krasn-rada.gov.ua (дата звернення: 25.01.2021).
2. Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження / Василь Іванишин. Дрогобич, 1990. 92 с.
3. Роль православної церкви і її братств в розвитку духовного життя українського народу / URL : <https://narodna-pravda.com.ua/> (дата звернення: 26.01.2021).
4. Данилюк А. Г. Давня архітектура українського села Етнографічний нарис / Архип Данилюк. Київ : Техніка, 2008. 256 с.; іл.
5. Здіорук С. Відродження православної автокефалії в Україні / Сергій Здіорук. Київ, 1999. 596 с.
6. Православні храми Городоччини: історія і сучасність. Кам'янець-Подільський, 2011. 55 с.
7. Лагодич М. свящ. Правове становище РПЦ в 1917–45 рр. // Богословський вісник : збірник наук. праць. Вип. № 2. Чернівці : Рута, 2009.
8. Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) : навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти / Василь Ульяновський. Київ : Либідь, 1997. 318 с.
9. Яроцький П. Історія Православної церкви в Україні : збірка наук. праць / Петро Яроцький. Київ : Четверта хвиля, 1997. 292 с.
10. Збереження храмів України як запорука її духовного відродження / URL : www.forumpress.it (дата звернення: 26.01.2021).
11. Свідчення очевидця Бігняка Г.П.
12. Свідчення очевидця священика А. Шумила.
13. Звіт сільської ради за 2015 р.
14. Свідчення очевидця Вовнянка Н.А.

НУМІЗМАТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЛАДЛЕНА ОПАНАСОВИЧА АНОХІНА В ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ ОБЛАСНОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ

Мета статті донести важливість роботи вченого з колекцією античних та середньовічних монет Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

Ключові слова: нумізматики, Річ Посполита, античність, денарій, півгрош, дукат, гріш, трояк, па-тагон, альбертусталер, левендалер, риксдалер, талер, ексцелентас.

Владлен Опанасович Анохін народився 13 лютого 1930 р. в с. Дубенка Ульяновського р-ну Калузької обл. в родині селянина. У 1932 р. сім'я переїхала в м. Орел, де він закінчив школу в 1949 р. З 1949 р. навчався на кафедрі історії та музеології Київського університету ім. Т.Шевченка. Після закінчення працював у відділі античної археології Інституту археології УРСР. Кандидат історичних наук з 1964 р. З 1969 по 2010 рр. очолював редакцію щорічника «Нумізматики та сфрагістика». Відійшов у вічність 20 січня 2019 р.

Вчений відомий, передусім, доробком на царині античної нумізматики Північного та Південно-Західного Причорномор'я, а також низкою оригінальних гіпотез щодо історії цього регіону. Найбільш відомі роботи – «История Боспора Киммерийского», «Монетное дело Херсонеса», «Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья» [15 с.53].

У 1977 р. В.Анохін як науковий співробітник інституту археології Академії Наук УРСР і кандидат історичних наук приїхав для проведення наукових досліджень до Хмельницького з метою ознайомитись з фондами обласного краєзнавчого музею.

Владлена Опанасовича Анохіна як науковця та спеціаліста з античності цікавили римські монети і він запланував оглянути нумізматичну колекцію музею, продовжуючи свою наукову роботу. Через те, що в музеї не було спеціаліста-науковця з нумізматики, на пропозицію адміністрації він 12 квітня 1977 р. уклав трудову угоду про систематизацію та атрибуцію нумізматичної колекції періоду середньовіччя з фондів установи. За умовою договору вчений виступав підрядником, музей – замовником, який за дозволом Управління культури Хмельницької області і на основі наказу №44 від 5 квітня 1977 р. зобов'язувався виплатити кошти за виконану роботу. Науковець опрацював 9 римських та більш як 4560 середньовічних монет. По закінченню роботи В. Анохін одержав згідно трудової угоди 50 карбованців.

Передусім, дослідника зацікавили античні монети, яких нараховувалось 9 одиниць, що поступали до фондів музею поодинокими окремими знахідками:

1. Денарій срібний Фаустини Старшої (138-141), діаметр – 1,9 см, с. Вербка Мурована, Ярмолинецький р-н, Хмельницька обл., 1966 р.
2. Денарій срібний Антонія Пія (138-161), діаметр – 1,8 см, с. Малі Орлинці, Хмельницький р-н, Хмельницька обл., 1964 р.
3. Денарій срібний з чеканкою імператора Траяна (98-117), діаметр – 1,8 см, с. Малі Орлинці, Хмельницький р-н, Хмельницька обл., 1964 р.
4. Денарій срібний імператора Августа (I ст.н.е.), діаметр – 1,5 см, місцезнаходження невідоме, 1975 р.
5. Денарій срібний імператора Адріана (117-138), діаметр – 1,7 см, місцезнаходження невідоме, 1977 р.
6. Денарій срібний імператриці Фаустини Марії Старшої (I-II ст.н.е.), діаметр – 2 см, місцезнаходження невідоме, 1977 р.
7. Денарій срібний імператора Коммода (180-192), діаметр – 2 см, місцезнаходження невідоме, надходження 1977 р.
8. Систерцій Гордіана II (238-244), бронза, діаметр – 3 см, місцезнаходження невідоме, 1977 р.
9. Систерцій Фаустини Старшої (I-II ст.н.е.), бронза, діаметр – 3 см, місцезнаходження невідоме, 1977 р. [6].

У 1977 році В. Анохін розібрав і атрибував 7 середньовічних польсько-литовських скарбів. Можна сказати, що він був першим фахівцем-нумізматом, хто взагалі звернув увагу на цінність монет і дав можливість майбутнім науковцям працювати над подальшими дослідженнями.

Найбільший за кількістю скарб Нм-473 польсько-литовських монет з села Педоси Хмельницького р-ну Хмельницької області, який нараховує 3022 монети. Серед них – одні з найдавніших монет на Поділлі: півгріш коронний Владислава II Ягайло (1434-1444), півгріш коронний Казимира (1444-1492), півгріш Яна Ольбрахта (1492-1501). У скарбі найбільшу кількість монет складають півгроші литовські Сигізмун-

да I (1506-1548), яких нараховується 1742 одиниці; півгроші литовські Сигізмунда Августа (1544-1572) – 650 екз.; півгроші литовські Олександра (1501-1505) – 373 екз. [7].

Скарб Нм-475 з села Богданівці Деражнянського р-ну Хмельницької обл. нараховує 333 одиниці. В 1976 р. на околиці села під час монтажу опор високовольтної лінії робітниками був знайдений скарб монет XVI ст. Цікаво відмітити, що скарб було викопано за межами пізньосередньовічного поселення біля тогочасної корчми. Певно, їх заощадив місцевий корчмар і заховав в землю для «більшої надійності» [8].

Найбільша кількість монет у цьому скарбі карбовані за часів Сигізмунда III (1548-1632) – 248, зокрема серед них, гріш коронний 1624 р. – 1 екз.; трьохгрош, який на українських землях називали «шаг» (17 коронних і один карбований в м. Рига 1621-1624 рр.) – 18; шість грошей, або «шостаки» (1626, 1627, 1634 рр.) – 6 екз.; Гданська орта (1623 р.) – 1, коронні орти (1622-1623 рр.) – 4; півторагроша (1615-1627 рр.) – 89 екз. та інші.

До цього ж скарбу входять і коронні орти Яна Казимира (1648-1668). В скарбі з села Богданівці є коронні орти 1659 р., коронні шість грошей 1666 р., голландські левендалери та рискдалери різних голландських провінцій. Левендалери карбовані у голландських провінціях Фризія, Утрехт, Кемпен, Зволле. По простому левендалери називали «леваками» через зображення на аверсі великого геральдичного лева (1637, 1646, 1671, 1643 рр. карбування).

В богданівському скарбі є й один екземпляр патагона 1631 р. Філіпа IV (1621-1665), а також флорин (гульден), карбований в місті Ембден за часів королювання імператора Фердинанда III (1637-1657).

Найбільш вартісними монетами, що обслуговували грошовий ринок українських земель упродовж XIV-XVIII ст., були легендарні дукати та інші монети цього типу, карбовані з золота. Вперше їх почали карбувати у великих італійських торгових містах – Флоренції, Генуї, Венеції. На українських землях поширилися угорські дукати, карбовані з золота високої проби. В скарбі Нм-475 є рідкісний іспанський ексцелентас часів королювання Фердинанда V та Єлизавети (1476-1516). На жаль, чіткої дати карбування немає.

Також унікальним є дукат (цехін) дожа Доменіко Кантаріні (1659-1675), який має оригінальне зображення: на аверсі – Христос у мандорлі (зірковому ареалі), на реверсі – схилений на коліна дож, що приймає з рук Святого Марка прапор. Заслуговує на увагу один екземпляр дуката імператора Священної римської імперії Фердинанда III (1637-1657), карбований в 1645 р.

До складу цього ж скарбу належить в одному екземплярі талер ерцгерцога Фердинанда (1564-1595), а також драйпелькер 1614 р. Юліха-Клеве-Берга (1521-1614).

В скарбі є 7 екземплярів 1621-1626 рр. карбування драйпелькерів Георга Вільгельма (1619-1640), 26 екз. півторагрошів Густава Адольфа (1611-1632) карбування 1623-1631 рр., 5 екз. півторагрошей королеви Христини (1632-1654). Є також півторагроші карбовані у мм. Рига та Ельблонг [8].

Скарб Нм-829 був знайдений випадково в 1958 р. місцевим школярем на околиці с. Коржівці Деражнянського р-ну Хмельницької обл. Монети знаходились в керамічному горщику і були спресовані та покриті патиною [9]. Скарб складається з 452 монет литовських півгрошей Олександра Ягеллончика (1501-1506) та всього лише однієї монети півгроша литовського Сигізмунда I (1506-1548). Монета півгріш литовський Сигізмунда I була досить поширена на наших землях. Цікаво, що до цього скарбу потрапив всього лише один екземпляр.

З того ж самого села Коржівці Деражнянського району до фондів музею надійшов ще один скарб Нм-585, в якому нараховувалося 507 литовсько-польських монет. Скарб охоплює емісії від Олександра Ягеллончика (1501-1505) – півгроші литовські та півгроші коронні (без дат карбування) та від династії Сигізмундів: Сигізмунда I (1506-1548), Сигізмунда II (1548-1572), Сигізмунда III (1587-1632) – від 1545 до 1627 рр. – гроші та півгроші й коронні, й литовські, й пруські, соліди коронні, півторагроші. Є також у скарбі по одному екземпляру півторагрошей 1632 та 1631 рр. шведських володінь Густава Адольфа (1611-1632) та один екземпляр півторагроша Георга Вільгельма (1620-1632) міста Бранденбург 1626 р. [10]

З Летичівщини до фондів музею потрапив скарб (Нм-584) литовсько-польсько-російських монет загальною кількістю 51 одиниця (39 з яких срібні та 12 мідні). На жаль, відсутня більш детальна інформація про те, за якими обставинами було знайдено цей скарб. Відомо те, що на нього натрапили не в ході планових археологічних розкопок, а випадково. Передав його до музею в 60-х рр. XX ст. місцевий житель села Попівці Летичівського р-ну Хмельницької обл. За словами очевидця, монети були заховані між двома кам'яними плитами. Цікавим також є те, що частина монет карбована XVI-XVII ст., деякі – кінцем XVIII – початком XIX ст. Можливо, їх передавали у спадок поколіннями. Найстаріші монети – напівгріш литовський 1509 р. та гріш коронний 1527 р. Сигізмунда I (1505-1548). Найбільша кількість монет – Сигізмунда Августа III (1587-1632) – два екземпляри ортів 1621-1623 рр., 6 грошей коронних 1623, 1625, 1627 рр., півторагроші 1620, 1622, 1623 рр., а також по одному екземпляру гроша литовського 1626 року

та соліда зі стертою датою. По одному екземпляру вісімнадцяти грошів Яна Казимира (1648-1668) 1659 р. карбування, 2 екз. гроша 1566 р. карбування Сигізмунда II Августа (1548-1572), 18 грошів 1754 р. та 6 грошів 1756 р. Августа III (1733-1763), а також унікальний альбертусталер (патагон) Альберта та Єлизавети (1598-1621) без дати, рейхсталер Фридриха II Великого (1740-1786) карбування 1786 р.

І в цьому ж скарбі Нм-584 є монети вже іншого покоління – це 8 срібних рублів імператора Павла I (1796-1801) та 9 срібних рублів Олександра I (1801-1825) [11].

Скарб Нм-496 з села Савинці Ярмолинецького р-ну Хмельницької обл., який досить різноманітний та різночасовий, нараховує 140 екз. монет і охоплює час від 1430-х рр. династії Ягеллонів. Містить «долар» Середньовіччя – празький гріш Владислава II (1471-1516) – 1 екз. У скарбі є також 3 півгроші Яна Ольбрахта (1492-1501) та півгроші литовські Олександра Ягеллончика (1501-1505). Найбільша кількість монет – монети часів династії Сигізмундів: Сигізмунда I (1506-1548) Сигізмунда II (1548-1572) Сигізмунда III (1587-1632) – від 1507 до 1627 рр. – гроші та півгроші коронні та литовські, пруські, соліди коронні та ризькі, півторагроші, трьохгроші.

Серед інших монет скарбу Нм-496 – гроші пруські Альберта (1525-1568), 1533 та 1535 рр. карбування; півгроші 1526 р. Людовіка II Ягеллончика (1508-1525), виготовлені в місті Свидниця; півторагріш 1617 р. короля Франца I (1600-1618), Західне Помор'я; півторагроші 1624-1625 рр. Георга Вільгельма (1620-1640), карбовані у Бранденбурзі; півторагроша Густава Адольфа (1611-1632), які карбувалися в Ризі та Ельблонзі; ризькі соліди з Ельблонгу без дати шведської королеви Христини (1632-1654) [12].

Скарб із села Закриничне Ізяславського р-ну Хмельницької обл. Нм-571 складається з 74-х монет одного номіналу. Це півгроші коронні та литовські Олександра Ягеллончика (1501-1505) [13]. Потрапив до музею після археологічних розвідок на півночі Хмельниччини на початку 70-х рр. XX ст.

Скарби та поодинокі екземпляри монет завжди були цінним інформативним джерелом. Нумізматичні дослідження допомагають ґрунтовно вивчати грошове господарство і торгівлю. За допомогою легенд та зображень на монетах вдається встановити імена та роки правління королівських династій, донести до нашого часу костюми, зачіски, предмети озброєння і, навіть, вирази обличчя. Характер написання літери монетних легенд дозволяє палеографам вивчати стилі письма, а геральдистам дізнаватися про родинні стосунки. Археологи мають змогу чіткіше датувати ту чи іншу епоху.

Римські та пізньосередньовічні монети з колекції Хмельницького обласного краєзнавчого музею експонуються на стаціонарних та тимчасових виставках музею, демонструються на інфозустрічах, лекціях для учнів і студентів та публікуються у музейних наукових виданнях.

Звіт про дослідну роботу В.Анохіна зберігся у фондах Хмельницького обласного краєзнавчого музею та архівах інституту археології Академії наук в Україні, з яким працювали майбутні історики-нумізмати. Беручи за основу дослідження В. Анохіна, в 90-х рр. структуру грошового ринку на Поділлі в XIV-XVIII ст. описав Р. Шуст, кандидат історичних наук, професор Львівського університету. Автор виділив три етапи у формуванні та розвитку грошового ринку на Поділлі та Волині, які були зумовлені змінами у політичному становищі краю [15, с. 39-48]. Згодом напрацювання В. Анохіна у своїх наукових роботах використав О. Бакалець та інші краєзнавці та дослідники.

Отож, робота Анохіна Владлена Опанасовича з монетною колекцією Хмельницького краєзнавчого музею є дуже важливою. Його можна назвати зачинателем вивчення нумізматичної історії нашого регіону.

Примітка: Назви населених пунктів дані за адмінподілом Хмельницької області до 2016 р.; дати після прізвищ імператорів, королів та ін. – дати перебування при владі.

Джерела та література

1. Зайцев Б.П., Мигаль Б.К. Монети – джерело історії. – Харків, 2007.
2. Котляр М.Ф. Нарис історії обігу і лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. – К., 1981.
3. Котляр М.Ф. Шукачі і дослідники скарбів. – К., 1971.
4. Котляр М. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971.
5. Погорілець О.Г., Саввов Р.В. Відкриття карбування в II пол. XIV ст. // Літопис Хмельниччини. Краєзнавчий збірник. 2004. – Хмельницький, 2004.
6. Фонди ХОКМ – Нм-476, Нм-477, Нм-478, Нм-482, Нм-1072, Нм-1073, Нм-1074, Нм-1075, Нм-1076
7. Фонди ХОКМ – Нм-473
8. Фонди ХОКМ – Нм-475
9. Фонди ХОКМ – Нм-829
10. Фонди ХОКМ – Нм-585
11. Фонди ХОКМ – Нм-584

12. Фонди ХОКМ – Нм-496
13. Фонди ХОКМ – Нм-571
14. Фонди ХОКМ. Наукова довідка. Анохін В. А. Акти опису монетних скарбів.
15. Шуст Р.М. Структура грошового ринку на Поділлі в XIV-XVIII ст. Збірник наукових праць – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001, вип. 4 – 404 с.
16. Шуст Р.М. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навчальний посібник – К.: Знання, 2007.
17. Архів ХОКМ. – Наукова довідка №129
18. Архів ХОКМ. – Наукова довідка №221
19. Архів ХОКМ. – Наукова довідка №241

Марина Горанська
м.Хмельницький

ІКОНОГРАФІЧНА КОЛЕКЦІЯ МУЗЕЮ: ІСТОРІЯ, РЕЛІГІЙНІ НАПРЯМКИ, СЮЖЕТНА ТЕМАТИКА.

Стаття присвячена аналізу вивчення іконографічної колекції Хмельницького обласного краєзнавчого музею. Розглядаються питання виникнення місцевих традицій, проблеми визначення культурної та культової приналежності, датування.

Ключові слова: ікона, іконографічні сюжети, музейна колекція, музейний предмет, сакральне мистецтво.

Довгий час з тих чи інших причин в іконі усе було приховано від нашого погляду – і лінії, і фарби, і, особливо, духовний зміст. Лише повна переоцінка цінностей наприкінці ХХ ст. змінила цю ситуацію.

У вивченні колекції ікон музею мали місце кілька етапів, але всі вони у значній мірі стосувалися лише використання їх в обрядових діях та церемоніях, народних звичаях й традиціях. Перші спроби систематизації іконографічної збірки відбулися у 2008 році, результатом чого став складений каталог «Ікони КЗК «Хмельницький обласний краєзнавчий музей».

У музейній колекції іконопису зберігається 92 предмети. Твори сакрального мистецтва виконані різною технікою та на різному матеріалі. Перші надходження ікон до фондів музею датуються 1971 роком. Із облікових документів відомо не багато: основну частину збірки було закуплено в одного з мешканців нашого міста; кілька ікон передано слідчим управлінням Хмельницької обласної прокуратури; ще один – уповноваженим по справах релігії Хмельницького облвиконкому; два предмети знайдені під час археологічних розкопок; решта колекції – поодинокі закупівлі у мешканців міста та регіону. Предмети, що у різний час пройшли первинне вивчення, були суб'єктивно розділені та обліковані у кілька фондових груп: «Ікони» – темперний живопис, дошка й полотно; металеві ікони, ікони-складні; типографські ікони; «Метал» – металеві ікони, ікони-складні; «Археологія» – ікона на камені; «Живопис» та «Науково-допоміжний фонд» – ікони на полотні.

Під час роботи з предметами виникло чимало труднощів. Деякі предмети отримали не наукову, а навіть хибну атрибуцію, – назва, датування, конфесійна приналежність. Назви багатьох ікон були перекладені зі слов'янської неправильно і тому не співпадали з оригіналом та не дотримували єдності змісту на іншій мовній основі, що є неприпустимо у будь-яких випадках, а тим більше із духовними скарбами.

Таким чином, усю музейну іконографічну збірку можна розділити за приналежністю до віровчень на три напрямки: християни Східного, Західного обрядів та Старообрядництва.

Отож, із прийняттям християнства у 988 році було покладено початок дивовижному явищу духовного та художнього життя Русі – давньому руському живопису. Впродовж багатьох століть відбувалася його еволюція, відбувався пошук найкращого передавання образів вже відомих у візантійському іконописі. Із самого зародження живопису на Русі місцеві іконописці прагнули втілити у манеру письма християнське віровчення, передати фарбами відображення духовного. Наш ранній іконопис на початку теж тісно був пов'язаний із візантійськими традиціями та з часом відбувалося зародження та розвиток своїх, де ікона набувала інших емоційних відтінків та нових сюжетів. Культ ікони був офіційно прийнятий на сьомому Вселенському соборі 787 року у місті Нікея.

Вирізування образу на камені прийшло до нас саме з Візантії. У фондах зберігається два таких археологічних фрагментарних екземпляри, знайдені під час розкопок на території Хмельницької області у Ста-

росинявському районі городище Теліженці (нині – Хмельницький р-н.). Цікаво, що про такі зображення згадують вкрай рідко, хоча це явище є невід'ємною частиною історії образотворчого мистецтва Русі, на відміну від писаних ікон, які у наш час зустрічаються частіше.

Переважна частина музейної збірки (68 предметів) – це православний темперний або суто олійний живопис XVI?-поч. XX ст.ст. Після візуального огляду та попереднього аналізу певних стилістичних ознак (зображення в цілому або фрагментарно чи елементами; манера письма; кольорова гама тощо) очевидним є те, що деякі з них можуть належати до Палехської школи. Але візуального визначення іноді буває замало. Щоб отримати підтвердження цим фактам, відділом фондів заплановано провести рентгенографію сакрального живопису у Національному реставраційному центрі. Дослідження художніх творів за допомогою рентгену іноді призводить до несподіваних відкриттів. Відомо про часті випадки, коли за видимим оку зображенням на дошці чи полотні насправді ховається щось таємничо інше.

Також у музейній збірці є ікони, які відносяться до так званого «академічного письма», тобто написані з порушенням канонів та правил, що встановлені церквою в період їх створення. Характерними є зовнішня пишність, декоративність зображень, емоційність персонажів. У деяких екземплярах присутній вплив західноєвропейського сакрального живопису, де майстерність іконописця поєднувала нові тенденції з існуючими канонами. А також до даного письма можна віднести і народну ікону. Переважно у цьому випадку, майстер писав образ, як він бачив та відчував, не знаючи іноді жодних правил та впливів. Така ікона – це особливе духовно-сакральне та художнє явище в українській культурі, що відображає фольклор та традиції народу.

Старообрядництво в колекції музею представлене металевими іконами та іконами-складнями (Рис. 6). Мідно-лита пластика XVII-XIX ст.ст. відноситься до своєрідного явища в християнському мистецтві. Серед основних типів таких ікон розрізняють натільні, нагрудні, кіотні. Зразки усіх цих типів зберігаються у фондах музею. Деякі з них прикрашені емаллю, яка не створює зображення, а лише є фоном для нього. Цікавими також є багатосюжетні складні – диптихи та триптихи.

До католицьких ікон відносяться лише чотири. На трьох з них – друк на папері – зображення Христа, святих; на четвертій – прикріплене на паперову канву пластикове зображення Богоматері з Дітям, а навкруги – вишиті написи.

Перші паперові іконографічні зображення з'явилися приблизно 1794 року. Їх поява була неоднозначно сприйнята церквою і, на превеликий жаль, призвела до занепаду іконопису.

Завдяки новому, відносно швидкому, способу відтворення виготовлялося кілька тисяч однакових копій. Спочатку вони були чорно-білі – літографії, а з часом з'явилися кольорові – хромолітографії. Останні відзначилися великим тиражем та кольоровою яскравістю копій. Саме матеріал і техніка виготовлення таких ікон призвели до їх широкого територіального розповсюдження та доступності.

Щодо християнсько-етичної сторони цього явища, то роз'яснення знайшли у рішенні того ж сьомого Вселенського собору. Воно полягало у тому, що християни поклоняються не дереву та фарбам, а тому, хто зображений на іконі. Кожен святий лик, незалежно від матеріалу, достойний пошани «...чи будуть вони написані фарбами, чи виготовлені з мозаїки, чи будь-якого іншого матеріалу, і чи будуть знаходитися храмах Божих на освячених посудинах та одязі, на стінах і дошках, у будинках чи біля доріг...».

В методиці комплектації фондів паперова іконографія також є напрямком неоднозначним: які зображення збирати, яку кількість в цілому екземплярів та до якої фондової групи відносити. Неможливо не зазначити, що паперові образи значний період займали та й на сьогодні займають важливе місце у мирському побуті християн, що активно сприяє духовному розвитку людини.

До іконографії відносять також сюжетнооформлені металеві оклади літургійних книг. Чому? Тому, що такі зображення розглядають також, як зразки сакрального мистецтва. Богослужбове Євангеліє, до прикладу, кладуть для знаменування на центральний аналой нарівні з іконами. Більш того, на окладі зазвичай зображали рельєфні композиції біблійних чи євангельських тем. У таких випадках книга, якщо її поставити на торець, нагадувала невеликий іконостас. У музейній колекції фондових груп «Документи» та «Метал» зберігаються 3 екземпляри таких справжніх витворів церковного мистецтва. Ці предмети характеризує поєднання різних ювелірних технік та художніх прийомів, а також використання кольорової емалі, максимально об'ємних орнаментальних мотивів та елементів різних висот, майже круглих дерев'яних медальйонів-вставок (Рис. 5).

Неможливо також не згадати про плащаницю, що зберігається у фондовій групі «Тканини» (Рис. 7). У центральній частині полотна розміщена написана на металевих пластинах ікона-композиція «Покладення до гробу». На ній зображено тіло Христа, Богородиця, Іоанн Богослов, таємні учні Ісуса – Йосиф

Аримафейський та Никодим, жінки-мироносиці, ангели. По кутах – лікі чотирьох євангелістів. Ікона на полотні символізує саван, у який було загорнуто тіло Сина Божого.

Традиція вшанування пелени із зображенням тіла Спасителя на теренах України бере початок у XVI ст. У XVII ст. в західноукраїнських храмах набувають художнього розвитку плащаниці із зображенням, що виконане в техніці іконопису на тканині – полотні чи шовку тощо. Плащаниці того часу мають два основні варіанти іконографії: однофігурні – лише із зображенням тіла Христового та багатофігурні – зі сценою Покладення Христа до гробу у супроводі історичними персонажами й ангелами (іноді). Вивчення та дослідження плащаниць розкриває нам відомості про іконографічні та художні особливості тієї чи іншої епохи.

Простір ікони завжди вимагав зосередження та знаходження найвиразніших композицій та образів. А протягом багатьох століть образи, втілені в іконографії, вважалися взірцем моральної чистоти й духовності.

Іконографія сюжетів музейної збірки в цілому порівняно не широка. Та все ж достатньо чисельну групу ікон становлять Богородичні образи, які передають різноманітність варіантів зображення Богоматері. Музейну іконографію Богородиці можна умовно розділити на дві частини: перша – зображення, що ідентифікуються за основними типами (Єлеуса, Одигітрія та Агіосоритиса); друга – зображення, які (на сьогодні) не можна віднести до якогось типу без додаткових досліджень.

В колекції є також кілька типів зображення Христа: Спас Вседержитель (Пантократор) з підтипами (Спас на престолі, Спас в силах); Спас Емануїл; Спас Благі Мовчання (Рис. 1).

Є в колекції й ікона із зображенням Архистратига Божого Михаїла (Рис. 2). Іконографічні канони Ангелів передбачають зображення лише ангельських чинів, які описані у Священному Писанні. На нашій же іконі представлена однофігурна композиція апокаліптичного образу Архангела Михаїла Воеводи.

Особливо шановані святі – Іоанн, Миколай, Георгій та ін. Серед них є апостоли, святі, мученики й великомученики, преподобні, святителі тощо. Історично в Християнській церкві усі святі розрізнялися не тільки за приєднанням до сонму, але й за розповсюдженням та масштабом їх шанування. Із сюжетів переданих ікон стає зрозуміло, які саме Святі глибоко вшановувалися на території нашого краю.

Також цікавим є те, що деякі зображення святих можуть розповісти, якими ремеслами займалися місцеві жителі. У нашому випадку – це бортництво і тваринництво. Про це нам розповідають певні ікони з нашої колекції: пр. Зосима і Саватій – покровителі бджільництва; муч. Флор і Лавр – коней; святий. Власій і Модест – овець, корів, коней (Рис.4).

Поява іконографії Дванадесятих та великих свят пов'язана із старозавітними святами, в основі яких покладені певні історичні події. У музейній збірці, на жаль, з 12-ти окремих сюжетів є лише «Благовіщення», «Преображення» та «Успіння Пресвятої Богородиці». Інші Дванадесять свята зображені у вигляді клейм та у різній компановці (Рис. 3).

Надзвичайно цікавими є ікони з клеймами – невеликими композиціями із самостійними сюжетами, що розміщені у хронологічному порядку, тому їх необхідно вміти прочитати зверху вниз або зліва направо.

В колекції зберігаються фамільні реліквії, які передавалися із покоління в покоління – сімейні ікони, що писались на замовлення. На них зображені одномоментно покровителі родини – тезоімениті святі, які зазвичай не групуються разом, а вшановуються окремо. За кожною з таких ікон приховане життя певної родини. Шкода, що історії цих зображень залишаються таємницею.

За наявними іконографічними сюжетами можна визначити, яких сакральних святих не вистачає нашій колекції, та розглянути шляхи наукового комплектування фондів даного спрямування.

Вивчення сакрального мистецтва дає нам змогу пізнати та осмислити сутність певної релігії, дослідити її історію, територіальне розповсюдження та вплив на глобальні історичні процеси.

З огляду на вище викладене зрозуміло, що подальша систематизація іконографічної колекції, її всебічне вивчення, уточнення атрибуції в цілому й фрагментарно – це справа нових майбутніх досліджень.

Джерела та література

1. Каталог «З музейної скарбниці» Хмельницький обласний краєзнавчий музей Хмельницький 2019. – 136 с.
2. Каталог «Ікони КЗК «Хмельницький обласний краєзнавчий музей» Хмельницький, 2008. – 26 ст.
3. Підручник «Релігієзнавство», Київ, Видавничий центр «Академія», 2000. – 408 с.
4. Мистецтво оздоблення книги // <https://thelib.info/politologiya/2028927-mistectvo-ozdoblennya-kgni/>

Рис. 1. Ікона «Спас Благє Мовчаннє» з клітинами, XVII – XVIII ст. ст.

Рис. 2. Ікона «Архангел Михаїл», XVII – XVIII ст. ст.

Рис. 3. Ікона «Святковий чин», XVIII ст. Рис. 4. Ікона «Воскрєсіннє»

Рис. 5. Книга «Євангеліє», 1909 р.

Рис. 6. Ікона складень (центральный фрагмент), XVIII ст.

Рис. 7. Плащаниця Ісуса Христа, кін. XIX – поч. XX ст.ст.

ГОНЧАРНІ ВИРОБИ ОСЕРЕДКІВ СМОТРИЧ, АДАМІВКА, МЕДЖИБІЖ, ЗІНЬКІВ, МИНЬКІВЦІ В ФОНДАХ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Матеріал знайомить нас з гончарними виробами осередків Смотрич, Адамівка, Меджибіж, Зіньків, Миньківці, які зберігаються у фондах Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

Ключові слова: гончарні вироби, розпис, полива.

Гончарство – одне з найдавніших ремесел Поділля. На південних землях сучасної Хмельниччини перші вироби з глини з'явилися приблизно 6-8 тис. років тому. Одними з них були маленькі скульптури, що зображали людей і тварин. Тоді ж у побуті племен з'явився глиняний посуд, первісні форми якого символічно уособлювали собою людське тіло або окремі його частини. Елементи людського тіла немовби переносилися на частини глиняного посуду. Зокрема, відомі такі назви частин посуду: шийка, горло, носик, вушко, ручка, плечі, боки тощо.

Гончарні вироби були в кожній хаті, вони забезпечували побут, були окрасою оселі, відтворювали культуру, майстерність та традиції мешканців краю. Не можна уявити собі родину, яка б не користувалася горщиком чи глечиком, напевно, не було й дітей, які б не гралися глиняними свищиками.

Існує переказ про те, що люди робили із глини спочатку тільки іграшки для своїх дітей. Діти гралися ними, а одного разу іграшка потрапила у вогонь. Після цього вона стала міцнішою і не розмокла під дощем. Дорослі, помітивши це, почали виготовляти та обпалювати на вогні посуд, який й використовували для приготування їжі.

Дослідивши знахідки розкопок, можна сказати, що вироблення глиняного посуду почалося на терені нашої області з часів неоліту (IV-III тис. до н.е.). Посуд виготовляли з дерева, плели з лози та очерету і обмащували його глиною. Глина не давала посуду горіти і не пропускала воду.

Отож, основний матеріал гончарів – глина. «Гончаря глина годує», – говорив народ. Від якості глини залежала продукція: якщо глина дуже жирна, то горщики тріскають; якщо ж пісна, то розсипаються; якщо в ній багато піску – посуд не буде дзвеніти. Про хорошу глину кажуть: «Буде дзвеніти посуд, як той дзвін голосний, а про погану – «Сідає хрящем до долини».

Гончарну глину добувають, звичайно, не скрізь, а місцевість, де її знаходять, стає центром гончарства. Важливо, щоб поруч із придатними глинами був ліс – паливо. Якщо поруч протікала річка або проходив сухопутний шлях, то керамічні вироби могли легко розповсюджувати з гончарного центру далі навкруги.

Копали глину з пізньої осені до ранньої весни. Коли пласти глини виходять на поверхню ґрунту, то її добування не пов'язане з будь-якими труднощами. Якщо ж глина залягала глибоко, то доводилося копати шахти та подавати нагору наступним способом: шахту копали уступами – тобто залишаючи на глибині кожних двох метрів уступ, де б могла вміститися людина. Іншим способом добування глини є копання колодязів. І, коли глинокопи спускалися в такий колодязь, то завжди хрестилися, оскільки добування глини – справа ризикована. Досвідчені глинокопи за допомогою ехолокації досить точно визначали ступінь безпечності в старих ямах. Для цього вони лягали на землю і гукали в колодязь. Ознакою надійності стін було ясне й дзвінке відлуння. Якщо ж відгук немов завмирав і лунав не чітко, то спускатися в такий колодязь було небезпечно. Добутій глині давали час вилежатись, вивітритись і промерзнути взимку, від чого вона ставала пластичною і легко оброблялась. Потім сировину привозили додому і скидали у глиняник, який міг бути у хаті, а іноді у дворі в спеціальній ямі або просто на поверхні. Тут глина протягом певного часу пріла. Цей процес прискорювали, постійно поливаючи її водою і перелопачуючи. Потім піддавали обробці та очистці: били дерев'яним товкачем або веслом, стругали стругом і дротом, щоб позбавитися домішок. Далі глину місили як тісто. Таким чином, масу обробляли декілька разів і, зліпивши її у вальки, складали у глиняник. Через кілька днів її знову ретельно місили, видаляючи камінчики та залишки рослин, і розділяли на невеликі частини, достатні за розміром для формування певного виробу.

Основне знаряддя майстрів глиняного посуду – гончарний круг. «Гончар без круга, мов рослина без цвіту», «Без круга не можна нічого зробити – хіба що коника зліпити». Гончарний круг відомий з IV тис. до н.е. Спочатку він був простішим, ручним, згодом – досконалішим, ножним. З другої половини XIX ст. в Україні побутувала так звана шльонська модель ножного круга з нерухомою віссю. Пізніше поширився німецький тип гончарного круга з рухомою віссю. Крім осі (веретена), гончарний круг мав два дерев'яних

круги: більший – нижній (спідняк) і менший – верхній (верхняк). На верхньому гончар вручну формував виріб, а за допомогою нижнього ногами обертав знаряддя. Пальцями, а також дерев'яним ножом посудині надавали необхідну форму, абсолютно рівну поверхню, а стінкам виробу – певної товщини. Рельєфне орнаментування робили спеціальними паличками; розписували за допомогою курячого пір'я або так званого ріжка при повільному обертанні гончарного круга. Після закінчення роботи над виробом гончар тонким дротом або ниткою зрізав виготовлену річ з круга – саме тому всі такі вироби мають рівне пласке дно. Виріб знімають і відносять в сушильню чи залишають у тому ж приміщенні, спостерігаючи, щоб сирі вироби стояли на нижній полиці до тих пір, поки не зміцніють так, щоб від натиску пальця не залишився знак. Гончарі говорять у такому випадку, що вироби пров'яли. Після цього кераміку ставлять на верхню полицю, де вони стоять до тих пір, поки не почнуть при ударі паличкою давати чистий звук. Далі їх ставлять на піч аж до самого обпалювання.

Для обпалювання користувалися горном. Його завжди будували в землі і жар у ньому проводився особливим каналом. Будували горно або в березі річки, або в боках яру. Горно складалось з двох рукавів, що зустрічалися під прямим кутом. Горизонтальний рукав слугував для топлення, а вертикальний заповнювався глиняними виробами. Обпалювання здійснювалось так: сухі вироби складали в горно один на другий таким чином, щоб утворювалися кілька правильних рядів, а часом, і хаотично. В останньому випадку вироби обпалюються краще, проте у піч їх входить дуже мало.

Коли горно наповнене виробами, то його верх засипають залишками глини, після чого розводять малий вогонь сирими дровами. Такий вогонь називають куривом. Підтримується куриво доти, поки не перестане виділятися пара. Після цього вогонь посилюють до червоного кольору. В цьому вогні вироби знаходяться протягом 6-ти годин. Далі верх горна засипають піском, а місце топлення замащують глиною і так залишають на дві доби. По закінченні цього часу у горні роблять невеличкий отвір, який поступово розширюють, розкриваючи його верх, і виймають готові вироби. Цей спосіб обпалювання найдавніший. Після обпалювання вироби вже можна було використовувати, а над деякими необхідно було ще попрацювати – покрити поливою. Це робили для того, щоб вироби не вбирали рідину, якою їх наповнювали. Полива, або глазур, використовувалася для заповнення пор і щілин в посуді після обпалювання. Покривши посуд поливою, його ще раз обпалювали. Подільські гончарі користувалися червоною, коричневою, темно-вишневою або зеленою глазур'ю.

Після успішного виготовлення глиняних виробів гончар починав лаштуватися на ярмарок. Посуд укладався на віз і перекладався соломою. Укладання посуду перетворювалося у своєрідне мистецтво, адже від цього залежало успішне перевезення його до місця продажу. Вироби склалися якомога щільніше, щоб під час їзди не хиталися на возі. На дно ставився більший і важчий посуд. Між ним вміщували покритишки, чашечки, дитячий посуд, свищики.

Вирушаючи в далеку дорогу, гончар наперед визначав місце, де зупинятиметься для годівлі коней та ночівлі. Іноді з господарем на тривалий ярмарок їхали дружина і діти, які допомагали торгувати. На ярмарковому майдані гончарі займали місце в гончарному ряду. Найкращим вважалося найближче місце до входу на ярмарок. Вибравши місце, розкладали посуд прямо на землі. Щоб привабити людей, попереду виставлялися кращі, яскравіші, вироби і різноманітні дитячі іграшки: маленькі горщечки, глечики, риночки, різні свищики. Новий посуд на ярмарку купували саме жінки, при цьому обов'язково легенько стукали по горщику, глечику й уважно прислухалися, як він відгукнеться. Жінки вірили, що, якщо звук глухий, то це «горщик», – борщ у ньому не буде вдаватися, якщо ж звук тоненький, дзвінкий, то це «горщиця», і все зварене в ній буде смачне.

За тембром звучання посуду при постукуванні визначали і його якість. Якщо він дзвенів – значить, був цілим і добротним, а якщо гулко бринів, то був пошкоджений. Бракований посуд не втрачався для гончаря, на нього теж були свої покупці – найбідніші люди. Саме вони користувались таким посудом, дірки та тріщини замащуючи сумішшю яйця та крейди.

На ярмарках гончарі зазвичай продавали свої вироби за гроші. А ще був продаж «на відсип». Це означало, що за простий горщик брали стільки зерна (жита, ячменю, гречки), скільки у нього вміщалося, а за полив'яні вироби ж насипали зерна вдвічі або втричі більше.

Глиняні вироби використовувалися не лише для приготування та прийому їжі. Був посуд для перенесення води та їжі, для чого використовували двійнята – посудину у вигляді двох невеликих горщиків, з'єднаних з боків до купи, з ручкою-кільцем на вінцях та спільною дерев'яною накривкою.

Отож, з давніх давен і на Поділлі поряд з іншими промислами у великій пошані було гончарство. Смотрич, Адамівка, Зіньків, Меджибіж, Миньківці – своєрідні неповторні осередки, де мистецтво обробки глини досягло досконалості та мало свої традиції. Кожен осередок непорушно дотримувалася міс-

цевих традицій гончарства, тому й мав свої стилістичні ознаки – загальну форму миски, побудову, форму вінця тощо. За цими ознаками можна визначити приналежність гончарного виробу до місця його «народження».

Важливим стародавнім центром підполілляних розписів є смт Смотрич (Кам'янець-Подільський р-н). Ніде не досягнуто такої композиційної культури, такого влучного поєднання чистих білих площин зі стриманою, витонченою мовою легеньких орнаментів, як у Смотричі.

Типовим для Смотрича є розписи в техніці заливання і біле тло, на якому виводилися орнаменти рудим та зеленим кольором. Смотрицька миска нагадує за формою півкулю, має короткі вінця, нешироке денце. У групі збереження «Кераміка» в фондах Хмельницького обласного краєзнавчого музею зберігаються три миски 1950-х рр. Для цих мисок характерні вільні асиметричні мотиви гілок та птахів. Окрім мисок, в селищі виготовляли тикви, полумиски та інше. Весь посуд із Смотрича широкий, з вплетеними мотивами пташиного світу, все, як і на мисках, виконане на білому тлі рудою, червоною глиною з наступними широкими мазками зеленою фарбою (Рис. 1-2).

Один з найбільших гончарних осередків Хмельниччини – село Адамівка Віньковецького району (нині – Хмельницького району). Він дав світові багато талановитих гончарів, які створили неперевершені мистецькі твори. Перша згадка про адамівських гончарів зустрічається в архівних документах XV ст. Населення села мало дуже малі земельні наділи і тому заняття гончарством набуло масового характеру. Розмальовували посуд за допомогою тоненької щіточки (описки) брудно-фіолетовою глиною (червінню), яка добре виділялась на жовтому тлі. Адамівський посуд знаходив своїх шанувальників у Москві, Петербурзі та багатьох губерніях царської Росії. Відомий майстер Яків Бацуца надіслав свої вироби у 1914 р. до Петербурзького музею етнографії, за що й отримав 30 рублів золотом. Його дочка Олександра Пиріжок стала гідною продовжувачкою батьківського ремесла. Олександра Яківна – заслужений майстер народної творчості УРСР. Вироби майстрині експонувались на численних виставках, зберігаються у багатьох музеях України. У фондах нашого музею знаходяться 39 її керамічних творів. Це маленький іграшковий посуд, делікатний, точні копії великого посуду, який вона розписала «червінню», підкреслюючи його досконалість і простоту. У вісьмидесятирічному віці майстрині не стало і, на жаль, спадковість у ремеслі на цьому перервалася. Певний час в Адамівці активно і плідно працювали гончарі Дзюба Федосія Олексіївна, Зозуляк Марія Олексіївна. Вироби цих майстрів також в свій час поповнили фонди Хмельницького обласного краєзнавчого музею (9 предметів Зозуляк М.А., 10 – Дзюби Ф.О.). Це ринки для випікання та приготування їжі, глечики, глечики-сувеніри. Слід зазначити, що гончарні вироби у другій половині XIX ст. використовувалися як дитячі іграшки. Серед них – монетки – мініатюрні зразки всіх видів гончарного посуду: горщиків, глечиків, мисочок, вазочок. На базарах, торгах вони коштували від півкопійки до копійки, тобто одну монетку, звідки й походить назва іграшок-посудинок, які й виробляли майстри з Адамівки.

Характерною рисою гончарства Адамівки було те, що тут зовсім не застосовувалась полива. Гончарі розписували свої вироби стилістичними вишивальними орнаментами та настінними розписами. Глина давала колір золотистий, золотисто-червонуватий, деякі набирали фіалково-червонуватого кольору. Два кольори створювали неповторну красу, особливо фіалково-червонуватий, який гончарі називали барвою. На посуд барву наносили, створюючи геометричні орнаменти. Для горщика, глечика, макітри з Адамівки характерна кулеподібність, а також розписи лише однією рудою глиною – «опискою», якою виводили смужки, кривулі, риски. Всього в фондах музею знаходиться 70 виробів цього осередку.

З сивої давнини відомі таємниці димленої кераміки. Такі вироби випалювались в смт Меджибіж (нині – Хмельницького району). Димлений посуд має чорний та сивий, в залежності від випалу, колір. Такий посуд не розписували, а прикрашали лискуванням: на напівсухому черепку гладеньким камінцем наносили, як правило, геометричний орнамент, який після обпалу плетивом блискучих ліній створював дивовижну гру світла й тіні. В фондах музею знаходиться 5 одиниць цього осередку.

Фонди Хмельницького обласного краєзнавчого музею в 2005 р. поповнила колекція мисок, полумисок кінця XIX-XX ст., виготовлених в с. Миньківці Дунаєвецького району (нині – Кам'янець-Подільського району), в кількості 11 одиниць. Згадана колекція виготовлена за ручними техніками з використанням гончарного круга, випалу, розпису, поливи.

Миньковецькі вироби – миски, більш розлогі за Смотрицькі. Їх виготовляли з темної глини. Вирізнялись ці миски надзвичайно багатим розписом. Місцеві гончарі використовували різноманітні техніки – капанку, ріжкування і фляндрівку, створюючи неповторні декоративні композиції. Всього у фондах музею зберігаються 23 вироби миньковецького посуду: 15 мисок та 8 полумисок. Для них характерні

червоні, червоно-помаранчеві, червоні з зеленим відтінком фони (тло). Оздоблені вони дрібними квітами, зірочками, хвилястими лініями та зигзагами (Рис.3).

За фондово-обліковою документацією музею предмети осередку Зіньків не виявлено, але є предмети, які мають ознаки, характерні цьому осередку. Вони потребують додаткового аналізу і всебічного вивчення, адже Зіньківський та Адамівський осередки географічно розташовані поряд і вироби між собою дуже схожі за формою та розписом.

Професія гончар, її загадковість, неповторність, постійний зв'язок з природними матеріалами народжували з глини чудові вироби, які можна порівняти хіба що з прекрасною милозвучною піснею. Спадщина нашої української кераміки зберегла для нас велику кількість витончених форм і мотивів.

Вироби народних майстрів мають глибоке коріння, про що засвідчили орнаментальні, неперевершені у мистецькому відношенні зразки, які представлені в фондах Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

Джерела та література:

1. Энциклопедический словарь/ Под ред. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского; Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб.: Семеновская Типо-Литография И. А. Ефрона, 1890-1907. – Т. 1-41А [1-82], доп. 1-2А [1-4].
2. Культура і побут населення України / В. І. Наулко (кер.), Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко [та ін.] ; [голов. ред. С. В. Головка]. – Вид. 2-ге, допов. – К.: Либідь, 1993. – 284 с.
3. Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна – К.: Молодь, 1993. – 408 с.
4. Фонди Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

Додаток:

Рис 1-2. Смотрицькі миски

Рис 3. Миньковецькі миски.

«ПОШТОВІ МАРКИ ЯК ЗАСОБИ БЛАГОДІЙНОЇ ДОПОМОГИ»**(за матеріалами філателістичної колекції Хмельницького обласного краєзнавчого музею)**

У даній статті висвітлено історію та передумови виникнення поштово-благодійних марок. На основі аналізу фонду філателістичної колекції Хмельницького обласного краєзнавчого музею надано огляд марок благодійних серій.

Ключові слова: *марки поштові, благодійні марки, філателія.*

«Світ філателії» – це не вигадка чи перебільшення. Такий світ – зі своїми інтересами, стосунками, мовою, інформаційним простором і проблемами – справді існує. Він охоплює всі країни світу та кожен містину на земній кулі, де з'являється людина, як, наприклад, в Арктиці чи Антарктиді або у космосі на орбітальних станціях. Він біля кожного з нас, бо там, де є пошта, є й колекціонери поштових марок.

Одним із знаків поштової оплати є марка, яка є візитівкою держави, представляє світові, зокрема багатомільйонній когорті філателістів, країну з її досягненнями в усіх сферах суспільного життя. Марка виготовляється у встановленому законодавством порядку із зазначенням її номінальної вартості та назви держави і є засобом оплати послуг поштового зв'язку, що надаються національним оператором.

Поділяють марки на стандартні та комеморативні. До стандартних належать випуски марок (поодиноких і серійних) здебільшого невеликих розмірів, які випускають для масового користування багатомільйонними тиражами. До комеморативних (пам'ятних) належать марки, присвячені пам'яті державних діячів, видатних діячів науки і культури, ювілеям знаменних дат, подіям недавнім і тим, що наближаються. До цієї ж групи відносяться марки, що відтворюють архітектурні пам'ятники, туристичні об'єкти, експонати музеїв і картинних галерей, фауну та флору країни тощо. Такі марки, на відміну від стандартних, іноді називають художніми.

Марки можуть бути не тільки засобом оплати поштових відправлень, а й нести благодійну мету. Такі марки отримали назву поштово-благодійні, але водночас відносяться до поштових знаків загального користування.

Поштово-благодійні марки, або напівпоштові марки, – знаки поштової оплати з додатковим подвійним номіналом (розділені знаком +), що призначається для відрахування на благодійні цілі до фонду будь-яких організацій. Перша частина номіналу призначена для оплати поштових послуг, а друга є благодійною. Водночас відомі випуски, на яких надруковано лише одну суму поштового збору, а необхідність їх продажу за підвищеною ціною для отримання благодійної надбавки визначалася особливими умовами.

Причини випуску поштово-благодійних марок можуть бути різними та визначаються багатьма чинниками економіко-соціального характеру тієї чи іншої конкретної країни. За допомогою таких марок організовується збір коштів на певні соціальні потреби: у фонд допомоги безробітним; хворим та інвалідам; на покращення життя дітей та пенсіонерів; постраждалим від стихійних лих (землетрусів, повеней тощо); допомоги заповідникам, зоопаркам тощо.

Перші у світі благодійні марки були випущені 1897 року у двох колишніх британських колоніях — Вікторії та Новому Південному Уельсі (Австралія). Це були дві ювілейні серії до 60-річчя коронації англійської королеви Вікторії.

На початку ХХ століття поштово-благодійні марки стали видаватися й в інших країнах. У Швейцарії, наприклад, вони випускалися регулярно з 1912 року на користь молоді. У Російській імперії перші благодійні марки були випущені у 1905 році у зв'язку з російсько-японською війною за ініціативи Імператорського жіночого патріотичного суспільства.

Спочатку напівпоштові марки могли використовуватися лише для оплати внутрішніх відправлень, а 1920 року Світовий поштовий союз дозволив оплачувати ними міжнародну кореспонденцію.

Певна популярність цих марок призвела в низці країн до надмірного їх випуску та необґрунтовано високих сум зборів на благодійні цілі. Так, у 1940-ті роки в Бельгії, Люксембурзі та Франції кількість поштово-благодійних емісій становила понад 50% від загальної кількості виданих. Бельгійська марка 1945 року, кошти від реалізації якої були спрямовані на післявоєнне відновлення економіки, встановила своєрідний рекорд: при поштовому зборі 1 франк надбавка становила 30 франків. З метою стимулювання покупців багато поштових адміністрацій стали випускати поштово-благодійні марки зменшеними, по-

рівняно із звичайними, випусками тиражей. Міжнародна федерація філателії (ФІП) змушена була ухвалити низку рішень, спрямованих на обмеження таких видань. Так, за правилами ФІП, сума додаткового збору на благодійні цілі не має перевищувати 50% від номіналу. Марки, випущені з порушенням цієї умови, відносяться до категорії випусків «шкідливих для філателії» і не допускаються для експонування на філателістичних виставках, що організовуються за участю ФІП.

У фондovій філателістичній збірці Хмельницького обласного краєзнавчого музею зберігається марка із зображенням поштового автомобіля серії «На допомогу населенню, що постраждало від неврожаю» («В помощь населению, пострадавшему от неурожая» – назва оригіналу) 1922 року випуску. Сама серія складалась з чотирьох поштових марок, на яких було зображено різні види транспорту – пароплав, поїзд, поштовий автомобіль та літак.

При цьому не зазначені, як зазвичай, слово «пошта» та номінал, а мають лише написи «РСФСР» та «Голодающим». Ціна їх становила 25 руб., з них 20 – поштовий збір, а 5 руб. відраховувались до фонду допомоги постраждалим від неврожаю. Марки цієї серії використовували лише для оплати внутрішньої кореспонденції.

Перші благодійні українські марки радянської доби було надруковано у 1923 році в Берліні. Вихід у світ та використання цих марок відбувалися з великими труднощами й обмеженнями. Після того як марки були надруковані, продавати їх дозволяли лише в шести містах України впродовж 20 днів (з 25 червня по 15 липня 1923 р.). Це єдині українською мовою чотири поштово-благодійні марки УСРР «Допомога голодуючим» з написом «Пошта УСРР» та доплатою в карбованцях на «Допомогу голодуючим». Вони мали чотири номінали, що вказані у карбованцях: «10+10», «20+20», «90+30», «150+50» (друга цифра – розмір благодійної допомоги). На поштовій мініатюрі з найменшим номіналом є напис «УСРР Пошта» та алегоричне зображення України в образі жінки, яка притискає до себе сільського хлопчика, а іншою рукою відхиляє від нього Царя-Голода. На наступних двох марках серії – Т.Г. Шевченко та селянин, який «роззброїв смерть» (хлібороб вириває косу із кістлявих рук скелета).

На жаль, у музейній колекції є лише марка з найбільшим номіналом – 150+50. На ній зображено молоду селянку в національному вбранні, яка однією рукою подає хліб голодним – жінці та дитині, а іншою підтримує сніп стиглого колосся пшениці. Цей малюнок інтерпретують, як алегорію України, що роздає хліб.

У середньому кожна марка була надрукована накладом в один мільйон примірників. За мистецьким рівнем та якістю друку двоколірні марки УСРР були найкращими серед поштово-благодійних марок, кошти від продажу яких ішли на допомогу тим, хто голодував.

У грудні 1976 року після тривалої перерви випуск поштово-благодійних марок в СРСР було відновлено. На честь проведення ігор XXII Олімпіади-80 в Москві протягом 1976 – 1980 років було видано 79 поштово-благодійних марок і блоків з доплатою до фонду Оргкомітету.

Починаючи з 1988 р. до 1992 р., виходять поштово-благодійні марки СРСР таких серій, як «Живопис», «Тварини зоопарків», (відрахування коштів з продажу надходило у фонд допомоги зоопаркам), «Охорона природи – актуальна тема філателії» (з додатковим збором до фонду допомоги Союзу філателістів). В філателістичній природничій колекції музею представлені марки двох останніх серій. Вони представляють з себе поштові зчіпки, кварт-блоки з певною кількістю марок та купоном, а також блоки з поштовою маркою. На них зображені різні види флори та фауни. Кожна марка має два номінали й напис «ПОЧТА СССР».

Випускались також благодійні марки Товариством Червоного Хреста. Кошти від їх реалізації спрямовувались на порятунок людського життя, допомоги потерпілим під час стихій чи збройних конфліктів, а також для підтримки соціально-незахищених верств населення. Після розпаду СРСР у 1991 році українськими обласними організаціями Червоного Хреста випускались благодійні марки із зазначенням осередку їх випуску. Були видані невеликі пробні серії марок з різним номіналом – 50 коп., 1 грн., 2 грн., 5 грн. В музейній колекції зберігаються два зразки в різних благодійної марки «Хмельницька обласна організація «Червоний Хрест» номіналом 50 коп.

На сьогоднішній день марки відіграють не менш важливу роль і випускаються безперервно, і поштово-благодійні в тому числі. З початку російсько-української війни 2022 року пошти світу випускають марки на підтримку України. Відомо щонайменше 44 зразка, що були випущені навесні 2022 року одинадцятьма країнами, частина вартості яких була направлена на гуманітарну підтримку нашої країни.

Одним із найбільших тиражів випустила марку на підтримку України Польща. Вона анонсувала випуск 3 млн. марок «Ми з вами!». На ній у національних кольорах Польщі та України зображено стискання рук, що покликано підкреслити єдність, спільність цінностей та відновлення нової незалежної

України після закінчення російської окупації. Благодійні марки, що видані в Австрії з гаслом «Разом заради миру», продаються по €3, з яких €2 направляються таким організаціям, як «Сусіди в біді» та ЮНІСЕФ. Литовська благодійна марка зображає людей в одязі кольорів національного стягу України, які обіймаються. Ціна марки €1, проте вона продається за €2 – половина суми йде на благодійність. В Канаді з кожного проданого благодійного аркуша марок 1\$ буде направляється у Canada-Ukraine Foundation, який активно допомагає Україні з перших днів повномасштабної війни. Найбільша кількість присвячених Україні марок – у Сьєрра-Леоне (західна Африка) – щонайменше 19 («Слава Україні», «Папа Франциск молиться за Україну», а також серії «Пожежники-герої України», «Військові літаки України» тощо). Пошук та придбання таких марок включено в план поповнення філателістичної збірки і науковці музею активно працюють у цьому напрямку.

Під час написання даної роботи наша колекція марок збагатилась на першу офіційну поштово-благодійну марку «Пес Патрон», яку «Укрпошта» випускає з 1 вересня. Її маркований аркуш представляє з себе 8 поштових марок, що виготовлені на самоклеїмому папері із зображенням «робочих буднів» Патрона («Патрон допомагає фермерам», «Патрон із рятувальником», «Патрон розблоковує морський шлях», «Патрон – справжній козак», «Патрон рятує дітей», «Віщий сон Патрона», «Патрон із нагородою», «Пес Патрон»). Тираж випуску – 1 млн. аркушів. У вартість кожної марки закладено благодійний збір. Одна марка коштує 31 грн., з яких 23 грн. – це номінальна вартість (категорія F), а 8 грн. – благодійний внесок. Продається вона маркованим аркушем з 8 штук за 248 грн. (64 грн. – на благодійність). Кошти з продажу марок направляються через KSE Foundation та United24 на два напрямки: на покупку однієї з найпотужніших машин для розмінування та допомогу українським притулком для тварин.

Музейна колекція поштових марок почала формуватись з кін. ХХ століття і на даний час сягає біля 4,5 тис. одиниць збереження. Джерела надходжень досить різноманітні: передавання, закупка у приватних осіб (Лясоти Л.А, Куценка А.В) та в спеціалізованих магазинах. У збірці представлені марки більше 50-ти країн з різних континентів. Переважна їх кількість датована 70-80-ми роками минулого століття. Двадцять один поштовий знак із загальної колекції належить до благодійних. Вони зберігаються у фондівних групах «Філателія» та «Філателія природи» та представлені марками поштовими, зчіпками, блоками, кварт-блоками.

Колекція поштово-благодійних марок КЗК «ХОКМ»

№ п/п	Інвентарний номер	Назва за фондово-обліковою документацією	Дійсна назва згідно каталогів	Датування	Місце виготовлення	Примітка
1.	ФлП – 278	Марка поштова із серії «Фонд допомоги зоопаркам»	Зчіпка «Тварини зоопарків. Рись» (рос.)	1988 р.	СРСР	розділена на дві частини
2.	ФлП – 279	Марка поштова із серії «Фонд допомоги зоопаркам»	Зчіпка «Тварини зоопарків. Лисиця» (рос.)	1988 р.	СРСР	розділена на дві частини
3.	ФлП – 280	Марка поштова із серії «Фонд допомоги зоопаркам»	Зчіпка «Тварини зоопарків. Кабан» (рос.)	1988 р.	СРСР	розділена на дві частини
4.	ФлП – 281	Марка поштова із серії «Фонд допомоги зоопаркам»	Зчіпка «Тварини зоопарків. Вовк» (рос.)	1988 р.	СРСР	розділена на дві частини
5.	ФлП – 282	Марка поштова із серії «Фонд допомоги зоопаркам»	Зчіпка «Тварини зоопарків. Ведмідь» (рос.)	1988 р.	СРСР	розділена на дві частини
6.	Фл – 710	Марка поштово-благодійна «Допомога голодуючим 150 карб.+50 карб.»	Марка поштово-благодійна «Допомога голодуючим 150 карб.+50 карб.» (рос.)	1923 р.	УСРР	
7.	ФлП – 874	Блок поштовий із серії «Охорона природи»	Блок поштовий «Охорона природи –актуальна тема філателії» (рос.)	1989 р.	СРСР	
8.	Фл – 994	Марка благодійна Хмельницької обласної організації «Червоний хрест» 50 коп.	–	1992 – 2001 р.	Україна, м.Хмельницький	

9.	Фл – 995	Благодійна марка Хмельницької обласної організації «Червоний хрест» 50 коп.	–	1992 – 2001 р.	Україна, м.Хмельницький	
10.	ФлП – 1667	Кварт-блок поштовий із серії «Животные»	Кварт-блок «Птахи. Беркут. Балабан. Крук» із серії «Тварини» (рос.)	1990 р.	СРСР	
11.	ФлП – 1788	Блок поштовий «Охорона природи – актуальна тема філателії»	Блок поштовий «Охорона природи – актуальна тема філателії» (рос.)	1991 р.	СРСР	
12.	ФлП – 1986	Марка поштова «Фонд допомоги зоопаркам»	Марка поштова «Біла лелека» із серії «Охорона природи» (рос.)	1991 р.	СРСР	
13.	ФлП – 1998	Зчіпка з 6-ти марок «Лісові тварини»	Зчіпка «Тварини зоопарків. Куниця. Заєць. Їжак. Білка. Борсук» (рос.)	1989 р.	СРСР	
14.	ФлП – 1999	Зчіпка з 6-ти марок «Дикі тварини»	Зчіпка «Тварини зоопарків. Ведмідь. Вовк. Лисиця. Кабан. Рись» (рос.)	1988р.	СРСР	
15.	ФлП – 2001	Зчіпка з 4-х марок «Птахи-хижаки»	Кварт-блок «Птахи. Беркут. Балабан. Крук» (рос.)	1990 р.	СРСР	
16.	ФлП – 2006	Блок поштовий «Охорона природи»	Блок поштовий «Охорона природи – актуальна тема філателії» (рос.)	1990 р.	СРСР	
17.	ФлП – 2007	Блок поштовий «Охорона природи»	Блок поштовий «Охорона природи – актуальна тема філателії» (рос.)	1991 р.	СРСР	
18.	ФлП – 2008	Блок поштовий «Охорона природи»	Блок поштовий «Охорона природи – актуальна тема філателії» (рос.)	1992 р.	СРСР	
19.	ФлП – 2009	Блок поштовий «Охорона природи»	Блок поштовий «Охорона природи – актуальна тема філателії» (рос.)	1992 р.	СРСР	
20.	Фл – 2580	Марка поштова «Голодаючим. Почтовый автомобиль» із серії «В помощь населению, пострадавшему от неурожая»	Марка поштова «На допомогу населенню, що постраждало від неврожачою. Поштовий автомобіль» (рос.)	1922 р.	СРСР	
21.	в обробці	Маркований аркуш «Пес Патрон»		2022 р.	Україна	

Джерела та література:

1. Граллерт В., Грушке В. «Филателистический словарь», Москва – 1977 р.
2. «Каталог почтовых марок СССР», Москва – 1976 р.
3. «Каталог почтовых марок СССР», Москва – 1990 р.
4. Соколов М.П., Ніселевіч Л.М. «Спутник филателиста», 1974р . – с. 4-5, 55-56.
5. Фонди КЗК «Хмельницький обласний краєзнавчий музей», група зберігання «Філателія», «Філателія природа», «Науково допоміжний».
6. Чигринець А. «Поштові марки України. Історія, опис, класифікація», Львів: 1994 р.
7. Чередниченко В. «Про філателію всім», 2015 р. – с. 15-20.
8. <https://studfile.net/preview/9176662/page:34>
9. <http://cosh.com.ua/index.php?qi=11626>

Додаток

Рис 1-2. Поштовоблагодійні марки з фондів філателістичної колекції КЗК «ХОКМ».

ООЛОГІЧНА КОЛЕКЦІЯ ПТАХІВ З ФОНДІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

В статті розкривається цінність музейних оологічних колекцій, як у рамках науково-практичних досліджень, так і з метою популяризації знань серед різновікової категорії відвідувачів музейних установ.

Ключові слова: оологія, колекція, ооцит, орнітолог, оолог, форма яйця, колір ооциту.

Оологічні колекції зберігаються у природничих (зоологічних) музеях або у відділах природи краєзнавчих музеїв. Результати досліджень дозволяють встановити, крім параметрів самих яєць, питання популяційної мінливості, еволюції, філогенії, вплив забруднення довкілля на стан популяцій тощо.

На початку 19 століття у Великобританії та США набуває популярності Оологія (від грец. *ὄον* — яйце та *λόγος* — вчення, наука) — розділ зоології, що вивчає яйця тварин, переважно птахів [8].

Оскільки в той час оптична якість біноклів була не надто потужною, тож науковий матеріал збирали, відстрілюючи птахів і вилучаючи з кладок яйця. Кожен предмет супроводжувався етикеткою (видове визначення, розміри, форма, колір, місце знаходження, датування тощо) й записами спостережень. Так формувалась більшість існуючих нині оологічних та орнітологічних колекцій. Як правило, після смерті власників колекції передавалися до музеїв [9]. Так, музей академії природничих наук Філадельфії отримав у спадок від француза Марка Ейє де Мюра (1804-1894) колекцію з 3449 яєць (1281 вид) й 10 пташиних гнізд [4].

У 1905 році німецький орнітолог та оолог Адольф Неркорн (1841 - 1916) передав до Берлінського музею одну з найбільших колекцій того часу - 20000 яєць (5843 видів птахів) [19].

У наш час у фондах Дрезденського зоологічного музею зберігається найбільша оологічна колекція - 30000 предметів, зібрана у ХХ столітті відомим орнітологом та оологом Вольфгангом Макачем (1906—1983) [20], [28].

Крім того, у спадок сучасним орнітологам та оологам залишилися наукові статті за тематикою дослідних роботи, що друкувались у періодичних виданнях того часу. Серед інших, й «The Oölogist: For the Student of Birds» [24].

Так, швейцарський лікар та вчений Жан-Луї Прево у співавторстві із Германом Лебертом провели дослідження процесів кровообігу й харчування ембріонів і результатом стала наукова робота «Mémoire sur la formation des organes de la circulation et du sang dans l'embryon de poulet» (Пам'ять про формування органів кровообігу і крові у курячого ембріона), Impr. Bourgogne et Martinet (Paris) (Друк Бургундія і Мартіне (Париж), 1844 [16].

У 1922 році відомий любитель-натураліст барон Волтер Ротшильд і преподобний Френсіс Журден започаткували Британську оологічну асоціацію (British Oological Association), пізніше - «Товариство Журдена» [11].

Із середини ХХ століття, з появою високоякісної оптичної техніки для спостереження за поведінкою птахів, гніздами та їх вмістом, колекціонування орнітологічних та оологічних зразків розглядається як хобі. Проте давні колекції мають не лише історичну цінність. У 1960 році натураліст Дерек Реткліф провів порівняльний аналіз сучасних зразків шкаралуп яєць сапсана зі зразками старовинних колекцій і довів, що товщина останніх була значно більшою. Таким чином, науковець виявив негативний вплив використання фермерами пестицидів ДДТ та дильдрину на зниження британської популяції хижих денних птахів.

У наш час деякі країни світу, серед яких Великобританія та США, на законодавчому рівні заборонили збір яєць диких видів птахів [1], [2], [17].

В Україні діє правило біоетики: не втручатись, не нашкодити.

Яйце птаха, або ооцит, - це статеві клітина, що складається з жовтка та білка й оточена захисними оболонками різного типу [14].

Головними параметрами, за якими вимірюються яйця при дослідженні, є довжина та максимальний діаметр [3], [7]. На основі цих параметрів можна розрахувати об'єм ооцита [6].

Зазвичай, чим більший розмір птаха, тим більший і розмір яйця. Але й у цьому правилі є винятки. Так, наприклад, виводкові види, потомство яких пристосоване відразу до самостійного годування, несуть яйця, розмір яких більше (порівняно з тілом самки), ніж ті, пташенята яких на світ з'являються

безпорадними. При цьому відношення маси ооциту до ваги тіла у невеликих видів найчастіше більше, ніж у видів значних розмірів. Вважається, що найбільші яйця відкладає страус (*Struthio camelus*). Щодо ваги тіла цього пернатого представника, його ооцит становить 1% від маси тіла. А ось вага яйця колібрі (*Trochilidae*) становить 6% від маси пташки. У птаха ківі (*Apteryx*) маса яйця складає 20% від маси тіла самки. Пташенята з'являються на світ настільки розвинутими, що за кілька днів потому готові самостійно добувати собі їжу.

Важливим є опис форми яйця та його забарвлення [10].

Значним досягненням у розвитку та вдосконаленню якості досліджень галузі є результат багаторічної спільної праці українських вчених Науково-дослідного інституту екологічних проблем, ТОВ «Віта-Маркет» та зарубіжних колег з Кентського університету, які відкрили універсальну математичну формулу, за допомогою якої можна описати будь-яке пташине яйце, що існує в природі. На думку одного із дослідників й за сумісництвом директора агрофірми «Віта-Маркет» Валерія Нарушина, усі учасники проекту з нетерпінням чекають «...можливості побачити застосування цієї формули в різних галузях – від мистецтва до технологій, від архітектури до сільського господарства...» [12].

Значний вплив на форму пташиних яєць має місце гніздування та інкубаційна поза птаха.

В залежності від виду пернатого форма може бути майже сферичною (бджолоїдка карликова *Merops pusillus pusillus*), сильно грушоподібною (конічною) (кайра тонкодзьоба *Uria aalge*) або звичною для нас овальною, як у домашньої курки *Gallus gallus domesticus*.

Вчені Шеффільдського університету після пів сторічних спостережень і досліджень з'ясували, що конічна форма яєць притаманна птахам, які роблять кладку на скелях. Це сприяє їх механічній стійкості й запобігає скочуванню з гніздового майданчику. Таке яйце, якщо його штовхнути, не покотиться донизу, а буде описувати вузьке коло. Результати спостережень були представлені у журналі *Auk: Ornithological* [25].

Міжнародна група вчених працювала із зображеннями колекції каліфорнійського Музею зоології хребетних (США), що налічує близько 50 тис. екземплярів шкаралупи яєць 1400 видів птахів. Щоб відповісти на питання про те, яка складова яйця при його розвитку відповідає за його форму, а також знайти зв'язок форми яйця та якихось особливостей, що притаманні даному виду, вони створили комп'ютерну програму Eggextractor, за допомогою якої охарактеризували форму різних яєць та розробили математичну модель, що дозволило пояснити, чим ця форма визначається. Після запліднення яйце, просуваючись статевим трактом самки, «одягається» у кілька оболонок. Спочатку йде білкова. Дана речовина виділяється спеціальними залозами. Потім утворюється так звана підшкаралупова оболонка, після чого яйце вбирає необхідну для розвитку зародка воду, поки не досягне своїх розмірів. Оболонка натягується і саме на цьому етапі визначається форма яйця. Шкаралупа утворюється на заключному етапі й на форму вже не впливає.

Далі дослідники шукали кореляції між формою ооциту та різними особливостями його видів, включаючи тип і місце розташування гнізда, кількість яєць у кладці та здатність до польоту. З'ясувалося, що птахи, які добре літають, відкладають більш витягнуті та асиметричні яйця, а у птахів, що не літають, або у тих, хто літає мало і погано, яйця більш округлої форми. Під час польоту для поліпшення аеродинамічних характеристик птахові потрібна «плеската», обтічна форма тіла. У таких птахів вужчий таз і, відповідно, вужчі статеві шляхи. Щоб зберегти потрібний обсяг яйця без збільшення його ширини, природа зробила так, що яйця цих птахів подовжені. А ще тепер легко оцінити, наскільки той чи інший пернатий добре літає, для чого досить подивитися на форму його яєць. Результати досліджень були опубліковані у 2017 році в журналі *Science*.

Форма має чимале біологічне значення. Загострене яйце буде лежати тупим кінцем догори. Тупий, або великий кінець, – це місце розташування повітряного міхура. Щільність пор тут набагато більша, ніж на решті поверхні. Це збільшує інтенсивність надходження кисню до голови зародка, яка розташована також у тупому кінці, тоді як хвіст – у гострому [5].

Згідно даних Міжнародної спілки орнітологів, станом на березень 2019 р. вченим відомо більше 10738 видів птахів, які мешкають майже в кожному куточку планети. Через різні умови існування, птахам притаманні індивідуальні особливості, серед яких й забарвлення оболонок ооцитів [23].

Характерним кольором для яєць є білий колір карбонату кальцію CaCO_3 , з якого складається шкаралупа, але у деяких птахів, переважно горобцевих, яйця – кольорові. За забарвлення ооциту (повне або плямисте) відповідають пігменти: білівердин та хелат цинк дають зелений або синій колір, а протопорфірин – червоний та коричневий.

Птахи, що не належать до горобцевих (*Passeridae*), зазвичай мають білі яйця. Винятком є деякі групи: ті, що гніздяться на землі – Сивкові *Charadriiformes*, глушець *Tetrao urogallus* та дрімлюга *Caprimulgus*; ті, що підкидають ооцити до гнізд горобцевих – зозулі *Cuculus*. Господарі гнізда горобцевих з різним ступенем успіху поєднують цятки, плями та інші мітки на яйцях із здібностями розпізнавання образів. Це допомагає їм видалити ооцити, підкинута зозулею. Більшість горобцевих відкладає яйця з кольоровим забарвленням шкаралупи, навіть якщо у пігментуванні немає видимої необхідності.

Однак було висловлено припущення, що фотографічне маркування на таких ооцитах знижує крихкість, діючи як зміцнюючий матеріал. Якщо у місцевому ґрунті недостатньо кальцію, шкаралупа яйця може бути тонкою. Плями протопорфірину компенсують це, їх кількість на оболонці зростає обернено пропорційно кількості кальцію в ґрунті. З тієї ж причини яйця кожної наступної кладки більш плямисті, ніж з попередньої, оскільки запаси кальцію у самок виснажуються.

Крім того, концентрація пігменту має велику міжвидову мінливість і залежить від екологічної, морфологічної та поведінкової особливості виду: місця розташування та архітектурної особливості гнізда; ступеню його прихованості від хижаків та їх кількості у місці гніздування, маскувального оперення самки та її бажання зачітисся на гнізді; спроможності птаха активно протистояти атакам хижаків і кольору гніздового матеріалу. До прикладу, середнє значення концентрації протопорфірину, якому належить головна роль у формуванні маскувального забарвлення ооцитів, у горобцеподібних збільшується в залежності від місця розташування й прихованості. Найменша його кількість у гніздах, що розташовані в нішах; далі – у куцогніздових, кроногніздових, наземногніздових.

У таких видів, як звичайна кайра, які гніздяться великими групами, ооцити кожної самки мають дуже різні мітки, що полегшує ідентифікацію власних яєць на густозаселених гніздових майданчиках [13].

Згідно опублікованих у журналі *Nature Ecology and Evolution* досліджень американських та австралійських вчених з університету Бруквилл (штат Нью-Йорк) на забарвлення ооцитів впливає також температура місця розташування гнізда, сонячна активність і вологість [22].

Науковці дослідили більше 634 видів пернатих та стародавні оологічні колекції й дійшли певних висновків. За словами біолога Деніела Хенлі, чим холодніше середовище існування, тим темнішим є забарвлення оболонки ооциту, й, навпаки, чим спекотніше, тим світлішою буде шкаралупа. Темний колір поглинає сонячне проміння і не дає яйцям вистигнути, поки батьки відлучаються з гнізда. Світла оболонка відбиває сонячне проміння і не дає зародкам перегріватись [15], [18], [21], [26], [27].

На колір яєць впливає й генетика, адже ген, що відповідає за пігментацію, знаходиться на специфічній для жінок W-хромосомі (самки – WZ, самці – ZZ), тобто в одній кладці ооцит самки буде відрізнятися від ооциту самця.

Шкаралупи яєць мають відмінності не лише за рельєфом поверхні – вони вирізняються й на дотик. Так, ооцити Бакланів (*Phalacrocorax*) – крейдяні, грубі на дотик; Тинаму (*Tinamus*) – гладкі й блискучі; у Качкових (*Anatidae*) – вкриті жирною водонепроникною плівкою тощо.

Оологічна колекція Хмельницького обласного краєзнавчого музею нараховує 37 одиниць зберігання (перелік представлений згідно порядку розташування предметів в колекції, див. Рис.1):

Order: Пеліканоподібні *Pelecaniformes*

Family: Ібісові *Threskiornithidae*

Genus: Косар *Platalea*

1. Косар білий, або колпиця (*Platalea leucorodia*) Linnaeus, 1758)

Order: Горобцеподібні *Passeriformes*

Family: Ластівкові *Hirundinidae*

Genus: Ластівка *Hirundo*

2. Ластівка сільська (*Hirundo rustica*) Linnaeus, 1758)

Order: Яструбоподібні *Accipitriformes*

Family: Яструбові *Accipitridae*

Genus: Яструб *Accipiter*

3. Яструб великий (*Accipiter gentilis*) Linnaeus, 1758)

Order: Горобцеподібні *Passeriformes*

Family: Горобцеві *Passeridae*

Genus: Горобець *Passer*

4. Горобець польовий (*Passer montanus*) Linnaeus, 1758)

- Order: Лелекоподібні *Ciconiiformes*
 Family: Лелекові *Ciconiidae*
 Genus: Лелека *Ciconia*
 5. Лелека білий (*Ciconia ciconia*) Linnaeus, 1758
- Order: Горобцеподібні *Passeriformes*
 Family: Ластівкові *Hirundinidae*
 Genus: Берегова ластівка *Riparia*
 6. Ластівка берегова (*Riparia riparia*) Linnaeus, 1758
- Order: Гусеподібні *Anseriformes*
 Family: Качкові *Anatidae*
 Genus: Гуска *Anser*
 7. Гуска сіра (*Anser anser*) Linnaeus, 1758
- Order: Горобцеподібні *Passeriformes*
 Family: Ластівкові *Hirundinidae*
 Genus: Міська ластівка *Delichon*
 8. Ластівка міська (*Delichon urbicum*) Linnaeus, 1758
- Order: Гусеподібні *Anseriformes*
 Family: Качкові *Anatidae*
 Genus: *Cairina* Fleming, 1822
 9. Качка мускусна (*Cairina moschata*) Linnaeus, 1758
- Order: Горобцеподібні *Passeriformes*
 Family: Мухоловкові *Muscicapidae*
 Genus: Строката мухоловка *Ficedula*
 10. Мухоловка строката (*Ficedula hypoleuca*) Pallas, 1764
- Order: Яструбоподібні *Accipitriformes*
 Family: Яструбові *Accipitridae*
 Genus: Канюк *Buteo*
 11. Канюк звичайний, половік (*Buteo buteo*) Linnaeus, 1758
- Order: Горобцеподібні *Passeriformes*
 Family: Сорокопудові *Laniidae*
 Genus: Сорокопуд *Lanius*
 12. Сорокопуд терновий, або сорокопуд-жулан (*Lanius collurio*) Linnaeus, 1758
- Order: Куроподібні *Galliformes*
 Family: Фазанові *Phasianidae*
 Genus: Перепілка *Coturnix*
 13. Перепілка звичайна (*Coturnix coturnix*) Linnaeus, 1758
- Order: Горобцеподібні *Passeriformes*
 Family: Воронові *Corvidae*
 Genus: Сорока *Pica*
 14. Сорóка звичайна, або сорóка (*Pica pica*) Linnaeus, 1758
- Order: Горобцеподібні *Passeriformes*
 Family: Воронові *Corvidae*
 Genus: Крук *Corvus*
 15. Ворона сіра, або гава (*Corvus cornix*) Linnaeus, 1758
- Order: Голубоподібні *Columbiformes*
 Family: Голубові *Columbidae*
 Genus: Голуб *Columba*
 16. Гóлуб сизий (*Columba livia*) Gmelin, 1789
- Order: Соколоподібні *Falconiformes*
 Family: Соколові *Falconidae*
 Genus: Сокіл *Falco*
 17. Боривітер звичайний (*Falco tinnunculus*) Linnaeus, 1758
- Order: Куроподібні *Galliformes*
 18. Курка Брахма
 19. Курка Білий леггорн

- Order: Яструбоподібні *Accipitriformes*
 Family: Яструбові *Accipitridae*
 Genus: Яструб *Accipiter*
 20. Яструб малий (*Accipiter nisus*) Linnaeus, 1758)
- Order: Совоподібні *Strigiformes*
 Family: Совові *Strigidae*
 Genus: Вухата сова *Asio*
 21. Сова вухата (*Asio otus*) Linnaeus, 1758)
- Order: Горобцеподібні *Passeriformes*
 Family: Воронові *Corvidae*
 Genus: Сойка *Garrulus*
 22. Сойка звичайна (*Garrulus glandarius*) Linnaeus, 1758)
- Family: Дроздові *Turdidae*
 Genus: Дрізд *Turdus*
 23. Дрізд співочий (*Turdus philomelos*) Brehm, 1831)
- Family: Вівсянкові *Emberizidae*
 Genus: Вівсянка *Emberiza*
 24. Вівсянка білоголова (*Emberiza leucocephala*) Gmelin, 1771)
- Family: Мухоловкові *Muscicapidae*
 Genus: Вільшанка *Erithacus*
 25. Вільшанка (*Erithacus rubecula*) Linnaeus, 1758)
- Family: Горобцеві *Passeridae*
 Genus: Горобець *Passer*
 26. Горобець хатній (*Passer domesticus*) Linnaeus, 1758)
- Family: Кропив'яникові *Sylviidae*
 Genus: Кропив'янка *Curruca*
 27. Кропив'янка рябогруда, слівка яструбина (*Curruca nisoria*) Bechstein, 1792,
 синонімічна назва - *Sylvia nisoria* Bechstein, 1792)
- Family: В'юркові *Fringillidae*
 Genus: Костогриз *Coccothraustes* Brisson, 1760
 28. Костогриз звичайний, або костогриз (*Coccothraustes coccothraustes*) Linnaeus, 1758)
- Family: Дроздові *Turdidae*
 Genus: Дрізд *Turdus*
 29. Дрізд чорний (*Turdus merula*) Linnaeus, 1758)
 30. Дрізд-омелюх (*Turdus viscivorus*) Linnaeus, 1758)
- Family: Шпакові *Sturnidae*
 Genus: Шпак *Sturnus*
 31. Шпак звичайний, шпак (*Sturnus vulgaris*) Linnaeus, 1758)
- Order: Дятлоподібні *Piciformes*
 Family: Дятлові *Picidae*
 Genus: Жовна *Picus*
 32. Жовна сива, або дятел сивий (*Picus canus*) Gmelin, 1788)
- Genus: Крутиголовка *Jynx*
 33. Крутиголовка звичайна, або гівгач, гівгор (*Jynx torquilla*) Linnaeus, 1758)
- Order: Горобцеподібні *Passeriformes*
 Family: В'юркові *Fringillidae*
 Genus: Щиглик *Carduelis*
 34. Щиглик звичайний, або щиглик (*Carduelis carduelis*) Linnaeus, 1758)
- Genus: В'юрок *Fringilla*
 35. Зяблик звичайний (*Fringilla coelebs*) Linnaeus, 1758)
- Family: Кропив'яникові *Sylviidae*
 Genus: Кропив'янка *Sylvia*
 36. Кропив'янка чорногорова (*Sylvia atricapilla*) Linnaeus, 1758)
- Family: Плискові *Motacillidae*
 Genus: Плиска *Motacilla*
 37. Плиска біла (*Motacilla alba*) Linnaeus, 1758).

В чому ж полягає цінність музейних орнітологічних та оологічних колекцій?

По-перше, у географічному відображенні зборів. За даними етикетажу можна описати зміни ареалів багатьох рідкісних видів тварин не лише в Україні, але й в інших куточках Землі; встановити місця та причини чисельного скорочення видів. По-друге, в музеї зібрані деякі зниклі види птахів, які вже неможливо побачити в природі. По-третє, наявні опудала слугують документальним підтвердженням необхідності проведення активної природоохоронної роботи і є наочним матеріалом, як для навчального процесу студентів природничих спеціальностей, так і для дослідницької діяльності науковців.

Джерела та література:

1. «Закон Лейсі» // <https://www.congress.gov/bill/93rd-congress/house-bill/37>
2. «Закон про захист птахів 1954 року» // Законодавство.gov.uk. Gov.uk. Енциклопедія site:wikiukuk.top <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1954/30/contents/enacted>
3. Костин Ю. В. О методике ооморфологических исследований и унификации описаний оологических материалов // Методики исследования продуктивности и структуры видов птиц в пределах их ареалов. Ч. 1. – Вильнюс: Мокслас, 1977. – С. 14-22.
4. Марк Атанас Парфе Ейє Де Мюр // https://en.wikipedia.org/wiki/Marc_Athanase_Parfait_Ceillet_des_Murs
5. Мэри Касвелл Стоддарт, Хоу Йонг, Дерья Аккайнак, Кэтрин Шеард, Джозеф А. Тобиас Л. Махадеван, «Форма птичьего яйца: форма, функция и эволюция», *Наука*, том. 356, п 6344, 2017 г., стр. 1249-1254 (DOI 10.1126 / science.aaj1945).
6. Митяй И. С. Современные подходы к описанию объема и площади поверхности птичьих яиц // Бранта: Сборник научных трудов Азово-Черноморской орнитологической станции. – Мелитополь, 2009. – Вып.12. – С. 148-156.
7. Мьянд Р. Внутрипопуляционная изменчивость птичьих яиц. – Таллин, 1988.
8. Оологія. Великий тлумачний словник сучасної української мови, уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел, – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005, с. 1728. – с.671.
9. Оологія <https://pflaghamiltonbitterroot.org/w/oologiya>
10. Селиверстов Н. М. Методика определения относительной площади пятен скорлупы птичьего яйца цифровыми средствами // Материалы XIII Международной орнитологической конференции Северной Евразии. Тез. докладов – Оренбург: Изд-во ОГПУ, ИПК ГОУ ОГУ, 2010. – С. 96-97.
11. «Товариство Журдена» // <https://www.bbc.co.uk/programmes/articles/oology-the-criminal-history-of-the-fanatical-egg-collectors>
12. Універсальне рівняння форми яйця // <https://zbruc.eu/node/107334>
13. Экологические аспекты изменчивости окраски яиц у птиц тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 03.02.08, кандидат биологических наук Родионова, Светлана Алексеевна <https://www.dissercat.com/content/ekologicheskie-aspekty-izmenchivosti-okraski-yaits-u-ptits>
14. Яйце птаха. Великий тлумачний словник сучасної української мови, уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел, – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005, с. 1728. – с.1725.
15. Anti-parasitic egg rejection by great reed warblers (*Acrocephalus arundinaceus*) tracks differences along an eggshell color gradient. Mikus Abolins-Abols, Daniel Hanley, Csaba Moskát, Tomáš Grim Mark E Hauber <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/31283976/>
16. «Mémoire sur la formation des organes de la circulation et du sang dans l'embryon de poulet» <https://planet-vie.ens.fr/thematiques/animaux/plasticite-et-formation-des-arteres-et-des-veines-dans-l-oeuf-de-poulet>
17. Migratory Bird Treaty Act of 1918 <https://www.fws.gov/law/migratory-bird-treaty-act-1918>
18. Hanley D, Gern K, Hauber ME, Grim T. Host Responses to Foreign Eggs across the Avian Visual Color Space. *The American Naturalist*. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/31283976/>
19. Nerkorn <https://pflaghamiltonbitterroot.org/w/oologiya>
20. Oologija <https://pflaghamiltonbitterroot.org/w/oologiya>
21. Probing the Limits of Egg Recognition Using Egg Rejection Experiments Along Phenotypic Gradients. Lindsay Canniff, Miri Dainson, Analía V. López, Mark E. Hauber, Tomáš Grim, Peter Samaš, and Daniel Hanley <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6231696/>
22. The global distribution of avian eggshell colours suggest a thermoregulatory benefit of darker pigmentation. Phillip A Wisocki 1, Patrick Kennelly 1, Indira Rojas Rivera 1, Phillip Cassey, Mark L Burkey, Daniel Hanley 4PMID 31659308 DOI: 10.1038/S41559-019-1003-2 <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/31659308/> <https://academictree.org/evolution/publications.php?pid=55155>
23. The mathematics of maculation. How to quantify pigmentation patterns on eggs? <https://bou.org.uk/blog-jo-the-mathematics-of-maculation/>
24. «The Oölogist: For the Student of Birds». *The Oologist*. – Albion [en], NY, USA: Frank H. Lattin, 1886. – Vols. 3-4. (англ.) https://books.google.com.ua/books?id=qN5FAAAAYAAJ&redir_esc=y 22 August 2018

25. The pyriform egg of the Common Murre (*Uria aalge*) is more stable on sloping surfaces. Tim R. Birkhead, Jamie E. Thompson, Robert Montgomerie <https://bioone.org/journals/the-auk/volume-135/issue-4/AUK-18-38.1/The-pyriform-egg-of-the-Common-Murre-Uria-aalge-is/10.1642/AUK-18-38.1.full>
26. Variation in multicomponent recognition cues alters egg rejection decisions: a test of the optimal acceptance threshold hypothesis. Daniel Hanley, Analía V López, Vanina D Fiorini, Juan C Reboresda, Tomáš Grim <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/30967077/>
27. When are egg-rejection cues perceived? A test using thermochromic eggs in an avian brood parasite host. Mark E. Hauber, Miri Dainson, Alec Luro, Amber A. Louder & Daniel Hanley <https://link.springer.com/article/10.1007/s10071-019-01306-w>
28. Wolfgang_Makatsch https://de.wikipedia.org/wiki/Wolfgang_Makatsch

Додаток:

Рис.1. Оологічна колекція Хмельницького обласного краєзнавчого музею

ОРНІТОЛОГІЧНА КВЕСТ-ПРОГРАМА ПО ЗАЛАХ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ «У ПОШУКАХ ЗНИКЛОГО ПТАХА»

Робота знайомить з методикою розробки квестів для музейної аудиторії.

Ключові слова: квест, музей, орнітологія, експонат, команда.

Прагнучи йти в ногу з часом, музеї запроваджують нові форми роботи з аудиторією. Останніми роками велику популярність набули квести – пізнавально-пригодницькі ігри, де для досягнення кінцевої мети необхідно докласти інтелектуальних зусиль. Чому квест? Цей формат дозволяє вирішити одразу три завдання: розкрити зміст програми без екскурсії, внести ігровий контент та створити інтерактивний путівник музеєм.

Більш детально зупинимося на природничому квесті «В пошуках зниклого птаха». Він популяризує науковий матеріал орнітологічної тематики краєзнавчого напрямку. Проводиться на базі експозиційних залів «Природа рідного краю», «Непізнана планета комах», «Археологічна спадщина краю» та «У звичаях й традиціях народу ти душу свого краю пізнавай!» Хмельницького обласного краєзнавчого музею. Розрахований на одночасне змагання двох команд максимальною кількістю до 10-15 учасників кожна, хоча можна проводити і для однієї команди (родини) з мінімальною кількістю гравців.

Обравши тематику квесту, ми почали над ним працювати з... кінця, тобто спочатку визначили кінцеву мету: саме якого зниклого птаха (для кожної команди – «свого») будуть шукати гравці. Птах – в дійсності зниклий і занесений до «Чорного списку» тварин нашої області.

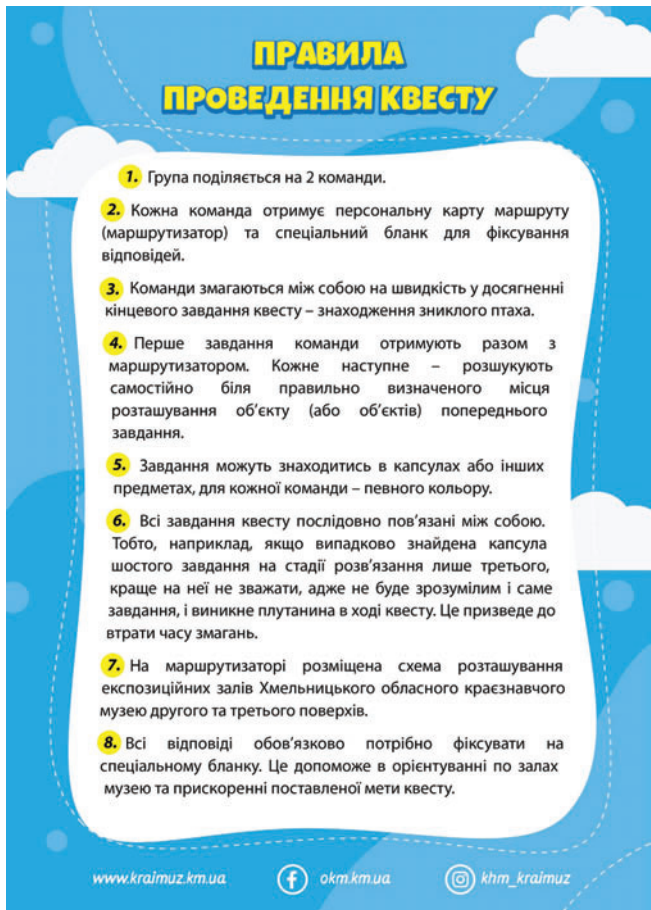
Щоб правильно скласти маршрут команди, ми проаналізували всі «пташині» експонати по залах музею та угрупували їх. Виявилася досить мозаїчна орнітологічна інформація. І це добре, адже наша мета – пошук птаха, насамперед, через самостійне знайомство з іншими представниками пернатих та надбанням нових знань про них. У вищезгаданих залах експонуються як поодинокі представники родин, так і родинні угруповання. Багато птахів об'єднані ареалом або історичними факторами (наприклад, занесені до Червоної книги). Тому наступним кроком потрібно було поєднати ці блоки інформації таким чином, щоб, по-перше, гравці трохи «побігали» по музею, а, по-друге, дізналися чимало нового про «старих друзів». Отож, що в нашому розпорядженні? Опудала свійських птахів, колекція сов, родина воронових, хижих птахів, птахи Червоної книги та Чорного списку, птахи різних ландшафтів, птахи зимового періоду, оологічна (яйця) та нідологічна (гнізда) колекції.

Кожний наступний етап розробки квесту ставав для нас, науковців, не лише захоплюючим, а й ще більш складнішим, ніж попередній, адже потрібно було продумати нові деталі та розробити головоломки, через розв'язування яких учасники дізнавалися б певної інформації. Важливо було вирішити, які завдання повністю прописуються в маршрутизаторі, а які будуть заховані в орнітологічних капсулах у залах музею. Це необхідно для того, щоб дотримувалася чіткість лінійного квесту, коли послідовний чи поетапний пошук потрібної інформації, вибудовування логічних зв'язків та вирішення загадок, створили умови для переходу до наступного етапу, що можна зробити, лише завершивши попередній. Це також своєрідне страхування на випадок передчасної знахідки орнітологічної капсули із завданнями на декілька кроків наперед, адже при правильній розробці лінійного квесту суть таких завдань, знайдених заздалегідь, буде незрозумілою.

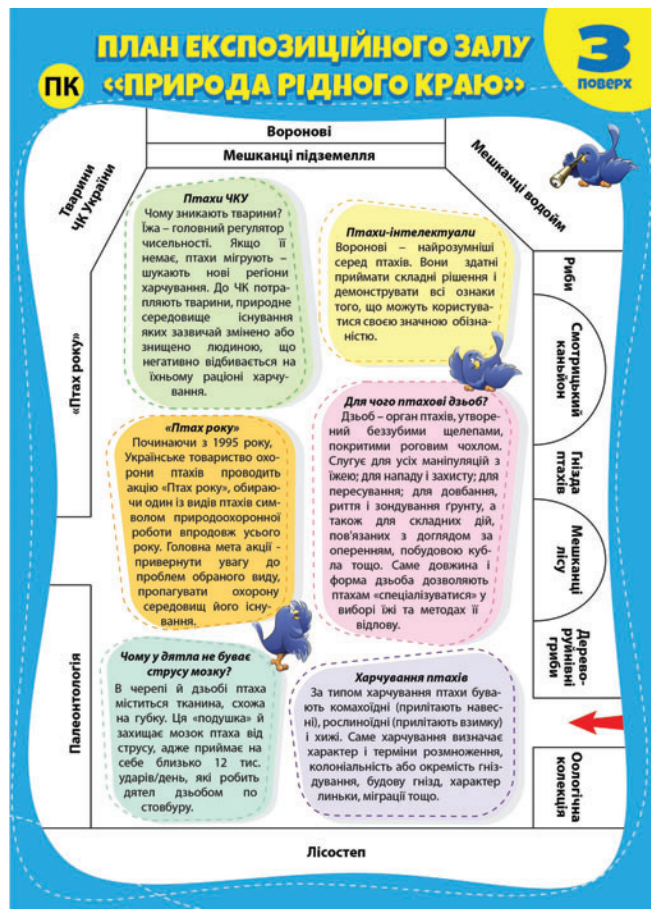
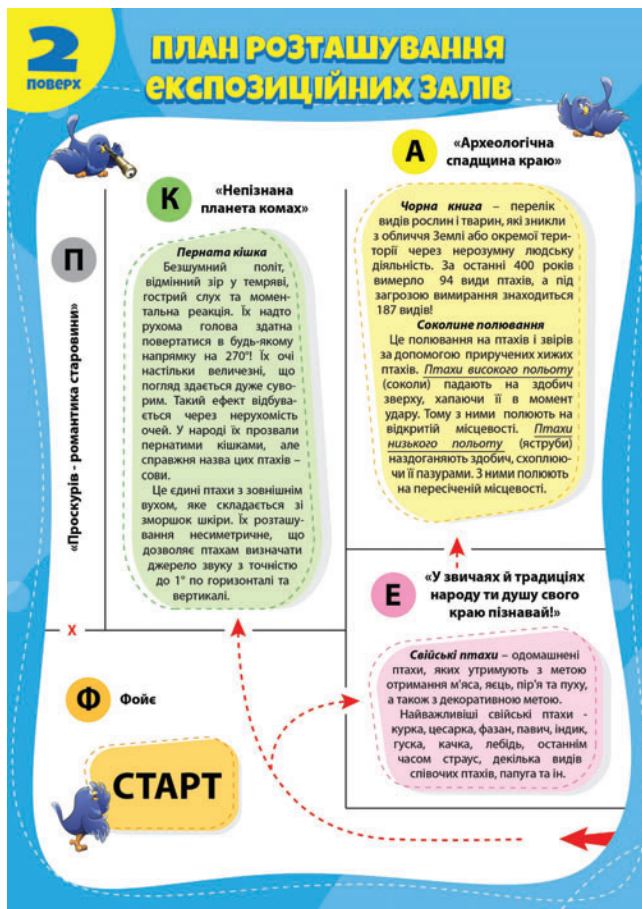
Для кожної команди гравців розроблено окремий маршрут квесту, своя пошукова інтерактивна програма. Головне при цьому – ідентичність завдань, однаковий рівень їх складності та, як зазначалося вище, різночасове перебування команд в певних залах експозиції.

Проходження орнітологічного квесту прирівнюється до отримання основ орнітологічних знань, тому кожен з гравців отримує дійсне посвідчення «Пташині права», яке підтверджує певні знання в цій галузі науки та надає право на одноразове безкоштовне відвідування нашого музею зі своєю родиною в любий зручний для себе час.

Нижче надаємо повний обсяг квест-програми «В пошуках зниклого птаха» в оригінальному дизайнерському виконанні. Маршрутизатори та завдання для капсул представлені для двох команд.

Зовнішній розворот планшетики з планами розташування експозиційних залів ХОКМ

Внутрішній розворот планшетики з планами розташування експозиційних залів ХОКМ

**МАРШРУТИЗАТОР ОРНІТОЛОГІЧНОГО КВЕСТУ
«В ПОШУКАХ ЗНИКЛОГО ПТАХА»
ПО ЗАЛАХ ХОКМ**

1. Пташина вікторина

Оберіть правильні відповіді до кожного з питань вікторини. З відповідних до них літер складіть назву птаха.

1. Птах, який найпершим прилітає до нас навесні:

- К лелека В шпак Р ластівка

2. Птах-довгожитель нашої фауни (близько 162 років):

- С фазан Е журавель И сокіл

3. Птах-«поштар»:

- А крук В голуб З сойка

4. Птах, який харчується осами та розорює їх гнізда:

- Г костогриз Л галка І бджолоїдка

5. Птах, який реве як бик, а голос його чути до 2 км:

- Л бугай Н пугач И соловейко

6. Птах, м'ясо якого вважається найціннішим та з якого виробляють м'ясні консерви для космонавтів:

- О качка С курка Б перепілка

7. Птах, який розвиває найбільшу швидкість польоту (до 110 км/год):

- М мартин Т стриж чорний У зозуля

8. Птах – найкращий співак:

- А соловейко І крук Ч синиця

Відповідь: _____

2. «Птах року»

Дізнайтеся, в якому році цей птах був обраний «Птахом року» в Україні. (ПК)

Відповідь: _____

3. «Перната кішка»

Знайдіть в експозиційних залах (ПК), (К) та позначте на маршрутизаторі сов, кількість яких дорівнює сумі всіх чисел визначеного року з попереднього завдання.

Відповідь: _____

4. Завдання в орнітологічній капсулі

Відповідь: _____

5. Птахи-інтелектуали

Завдання в орнітологічній капсулі

Відповідь: _____

6. «Для чого птахові дзьоб?»

Завдання в орнітологічній капсулі

1. На малюнку за формою дзьобів визначте та підпишіть назви птахів.
2. Поміркуйте, птах з яким дзьобом на зображенні зайвий.
3. Знайдіть цього птаха в експозиції.
4. Капсула з наступним завданням біля цього («зайвого») птаха.

Відповідь: _____

Поставте позначку біля правильної відповіді. Цей птах:

- веде ослий спосіб життя,
 прилітає навесні;
 прилітає взимку.

**МАРШРУТИЗАТОР ОРНІТОЛОГІЧНОГО КВЕСТУ
«В ПОШУКАХ ЗНИКЛОГО ПТАХА»
ПО ЗАЛАХ ХОКМ**

7. «Харчування птахів»

Завдання в орнітологічній капсулі

1. Прочитайте меню птаха з попереднього завдання, використовуючи числовий ключ праворуч.
2. З виділених літер складіть назву птаха, який занесений до ЧКУ. Шукайте біля нього другу капсулу.

Відповідь: _____

8. «Птахи Червоної Книги України»

Знайдіть в експозиційних залах (ПК), (К) та позначте на маршрутизаторі числом 40 всіх птахів, що визначені у попередньому завданні. Підказку їх кількості знайдіть у наведених реченнях.

«Річка Прип'ять – права притока Дніпра»

«Найбільша кількість вітаміну С міститься в ягодах чорної смородини»

(в тому числі в залі (К)).

9. «Свійські птахи»

Завдання в орнітологічній капсулі

Відгадайте загадку та знайдіть птаха (Е).

Відповідь: _____

10. «Степовий «родич» свійських птахів»

Завдання в орнітологічній капсулі

Впишіть пропущені літери у слова вертикальних стовпчиків. Якщо вгорі записано правильно, то у виділеному горизонтальному рядку (з вписаних літер) прочитаєте назву найбільш масивного літаючого птаха Європи.

Відповідь: _____

11. «Соколине полювання»

Завдання в орнітологічній капсулі

1. Прочитайте назву птаха, якого використовували для полювання на степових «родичів» свійських птахів. Вона складається з літер наданих слів: з першого слова – перша літера, з другого – друга, з третього – третя і так далі.

Відповідь: _____

2. Знайдіть цього птаха в залі та запишіть його повну назву.

Відповідь: _____

12. «Птахи Чорної книги»

Завдання в орнітологічній капсулі

Друзі, ви дісталися заключного пункту орнітологічного квесту, адже крок за кроком знайшли капсулу, в якій знаходиться останнє завдання. Розв'язавши його, нарешті прочитаєте назву ЗНИКЛОГО птаха – одного з найбільших птахів Європи з розмахом крил близько 2,5 метрів. Ще на початку ХХ ст. неприступні скелі Дністра на Поділлі були характерним місцем проживання цих велетнів. Але зникли вони в нашій місцевості внаслідок скорочення кормової бази.

Тож, дізнайтеся назву птаха за допомогою двох математичних дій: додавання та віднімання. Перша літера залишається незмінною. До неї ми додаємо букви, а ті, що віднімаємо, - викреслюємо.

Відповідь: _____

Бланк маршрутизатора команди №1 для заповнення

Завдання 9

Він – не вершник, а зі шпорами,
Його одяг – з узорами.
Час він знає, як і люди,
Сам – не сторож, а всіх будить.

Завдання 11

СЛИВА, ПОРТ, МАКАРОНИ,
ГОРІШОК, СМІСЛ.

Завдання 4

Знайдіть та визначте (К) птаха за прикметами:
- яскрава зовнішність,
- спритний,
- перемішник,
- робить на зиму істівні припаси, особливо полюбає жолуді,
- родич воронівих.

Завдання 12

С – О – Т – И – Л – І + П – Ч

Б – А + І – Н + Л – Ю + О – Ж + Г – К + О – Х + Л – Е + О – Ь + В – П + И – У – К + Й – Р – М

Завдання 10

В	П	С	К	П	Т
У	А	Л	У	А	Р
К	А	В	Н	У	С
А	Д	О	Я	К	А

Завдання 5

Серед воронівих (ПК) знайдіть та запишіть назву птаха, який розташований праворуч від сороки, але не біля ворони.

Завдання 6

Завдання 7

Я	І	А	7	4	2
Н	С	Н	1	3	5
Н			6		

Завдання 7

Г	І	И	1	4	6
Р	О	Х	3	2	5

Завдання 7

Д	О	И	4	3	5
Я	Г	І	2		

Завдання 7

Н	Р	К	4	2	6
Б	Ь	У	1	5	3
И			7		

Завдання 7

О	П	Д	3	1	4
И	Л	5	2		

Завдання для орнітологічних капсул команди №1

**МАРШРУТИЗАТОР ОРНІТОЛОГІЧНОГО КВЕСТУ
«В ПОШУКАХ ЗНИКЛОГО ПТАХА»
ПО ЗАЛАХ ХОКМ**

1. Пташина вікторина

Оберіть правильні відповіді до кожного з питань вікторини. З відповідних до них літер складіть назву птаха.

- Птах, який останнім прилітає до нас навесні:
(К) лелека (В) шпак (С) ластівка
- Птах, який не насиджує яйця:
(С) голуб (О) зозуля (И) журавель
- Птах-«лікар» стовбура дерева:
(Л) дятел (В) сорока (З) горобець
- Птах – дикий «родич» домашньої курки:
(Г) страус (О) перепілка (І) качка
- Птах, який літає на найбільшій висоті (майже 10 км):
(В) гуска гірська (Н) орел (И) пугач
- Птах, який не літає:
(О) качка (С) курка (Е) пінгвін
- Птах, якого в народі називають «пернатою кішкою»:
(М) сойка (И) сова (У) ястреб
- Птах, який взимку висиджує яйця:
(К) шишкар (І) горобець (Ч) сорока
- Птах-«поштар»:
(К) крук (І) голуб (Ч) сойка

Відповідь:

2. «Птах року»

Дізнайтеся, в якому році цей птах був обраний «Птахом року» в Україні. (ПК)

Відповідь:

3. «Чому у дятла не буває струсу мозку?»

Знайдіть (ПК) та позначте на маршрутизаторі дятлів, кількість яких дорівнює сумі всіх чисел визначеного року з попереднього завдання.

Відповідь:

4. «Харчування птахів»

Завдання в орнітологічній капсулі

- Прочитайте «меню» дятла, використовуючи числовий ключ праворуч.
- Чому дятел не відлітає восени, адже його раціон складають, переважно, комахи?
- З літер однокольорових клітинок складіть назву найменшого птаха України.

Знайдіть його в експозиції (ПК).

Відповідь:

5. «Домівки птахів»

Завдання в орнітологічній капсулі

«Відвар з листя мати-й-мачухи добре лікує кашель».

Відповідь:

**МАРШРУТИЗАТОР ОРНІТОЛОГІЧНОГО КВЕСТУ
«В ПОШУКАХ ЗНИКЛОГО ПТАХА»
ПО ЗАЛАХ ХОКМ**

6. «Свійські птахи»

Завдання в орнітологічній капсулі
Відгадайте загадку та знайдіть птаха (Е).

Відповідь:

7. «Птахи Червоної Книги України»

Завдання в орнітологічній капсулі
Знайдіть та визначте (К) птаха за прикметами:

Відповідь:

8. «Птахи-інтелектуали»

Завдання в орнітологічній капсулі

Відповідь:

9. «Для чого птахові дзьоб?»

Завдання в орнітологічній капсулі

- На малюнку за формою дзьобів визначте та підпишіть назви птахів.
- Поміркуйте, птах з яким дзьобом на зображенні зайвий.
- Знайдіть цього птаха в експозиції (ПК).
- Капсула з наступним завданням біля цього («зайвого») птаха.

Відповідь:

10. «Птахи Червоної Книги України»

Завдання в орнітологічній капсулі

- Прочитайте назву птаха за допомогою двох математичних дій: додавання та віднімання. Перша літера залишається незмінною. До неї ми додаємо букви, а ті, що віднімаємо, - викреслюємо.

Відповідь:

11. «Соколине полювання»

Завдання в орнітологічній капсулі

- Прочитай назву птаха, якого використовували для полювання на болотну дичину. Вона складається з літер наданих слів: з першого слова – перша літера, з другого – друга, з третього – третя і так далі.

Відповідь:

- Знайти цього птаха в залі та запиши його повну назву.

Відповідь:

12. «Птахи Чорної книги»

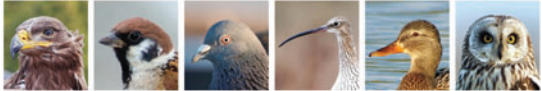
Завдання в орнітологічній капсулі

Друзі, ви дісталися заключного пункту орнітологічного квесту, адже крок за кроком знайшли капсулу, в якій знаходиться останнє завдання. Розв'язавши його, нарешті прочитаєте назву ЗНИКЛОГО птаха – найбільшого серед пернатих мешканців хвойних та мішаних лісів. Цей цінний мисливсько-промисловий птах зник з території Хмельниччини внаслідок полювання на нього та зменшення площі лісів як середовища існування.

Тож, впишіть пропущені літери у слова вертикальних стовпчиків. Якщо впадеться правильно, то у виділеному горизонтальному рядку (з вписаних літер) прочитаєте відповідь.

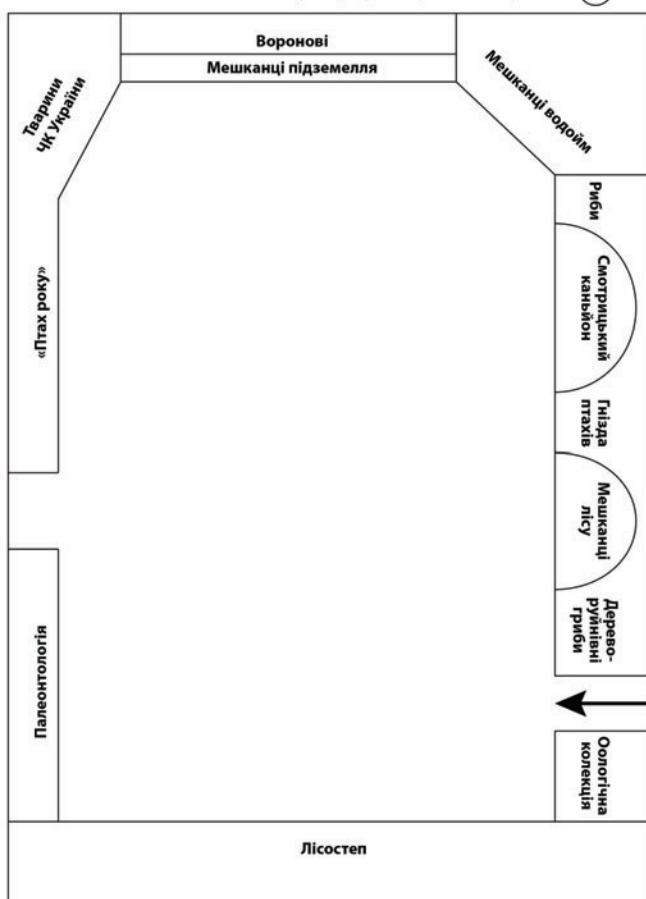
Відповідь:

Бланк маршрутизатора команди № 2 для заповнення

Завдання 6	Двійчата борода, Розгониста хода, Йде, як цар до трону, На голові корона.	Завдання 5	Знайдіть птаха (ПК, К), який не буде власної домівки, а свої яйця підкидає до гнізд інших пернатих. Позначте його на маршрутизаторі числом 3. Підказку кількості знайдіть у наведеному реченні.																																																																																	
Завдання 11	ЯКІР, ОСИКА, ВІТЕР, МЕТРО, РАЙДУГА, МІКРОБ.	Завдання 7	Знайдіть та визначте (К) птаха за прикметами: - яскрава зовнішність, - спритний, - пересмішник, - робить на зиму істивні припаси, особливо полюбляє жолуді, - родич воронівих.																																																																																	
Завдання 10	Л – О – Т + Е – Л – І + Л – Ч + Е – Н + К – С + А – Р Ч – А + О – Н + Р – Ю – К + Н – Л – Е + И – Ь – П + Й – Р – М																																																																																			
Завдання 12	<table border="1" style="text-align: center;"> <tr><td>З</td><td>П</td><td>Т</td><td>К</td><td>Т</td><td>К</td></tr> <tr><td>А</td><td>У</td><td>Р</td><td>У</td><td>Р</td><td>О</td></tr> <tr><td> </td><td> </td><td> </td><td> </td><td> </td><td> </td></tr> <tr><td>А</td><td>Ь</td><td>Б</td><td>Н</td><td>В</td><td>А</td></tr> <tr><td>Р</td><td>С</td><td>А</td><td>Я</td><td>А</td><td>Л</td></tr> </table>	З	П	Т	К	Т	К	А	У	Р	У	Р	О							А	Ь	Б	Н	В	А	Р	С	А	Я	А	Л	Завдання 8	Серед воронівих (ПК) знайдіть і запишіть назву птаха, який розташований праворуч від галки, але не ворона.																																																			
З	П	Т	К	Т	К																																																																															
А	У	Р	У	Р	О																																																																															
А	Ь	Б	Н	В	А																																																																															
Р	С	А	Я	А	Л																																																																															
Завдання 9																																																																																				
Завдання 4	Завдання 4	Завдання 4	Завдання 4	Завдання 4																																																																																
<table border="1" style="font-size: small;"> <tr><td>Ж</td><td>И</td><td>1</td><td>4</td></tr> <tr><td>К</td><td>У</td><td>3</td><td>2</td></tr> </table>	Ж	И	1	4	К	У	3	2	<table border="1" style="font-size: small;"> <tr><td>М</td><td>А</td><td>И</td><td>1</td><td>4</td><td>6</td></tr> <tr><td>Р</td><td>У</td><td>Х</td><td>3</td><td>2</td><td>5</td></tr> </table>	М	А	И	1	4	6	Р	У	Х	3	2	5	<table border="1" style="font-size: small;"> <tr><td>Ц</td><td>Е</td><td>О</td><td>7</td><td>4</td><td>2</td></tr> <tr><td>П</td><td>П</td><td>Л</td><td>1</td><td>3</td><td>5</td></tr> <tr><td>Я</td><td>И</td><td></td><td>8</td><td>6</td><td></td></tr> </table>	Ц	Е	О	7	4	2	П	П	Л	1	3	5	Я	И		8	6		<table border="1" style="font-size: small;"> <tr><td>Г</td><td>С</td><td>О</td><td>4</td><td>8</td><td>2</td></tr> <tr><td>И</td><td>В</td><td>О</td><td>9</td><td>3</td><td>5</td></tr> <tr><td>К</td><td>Н</td><td>Д</td><td>10</td><td>6</td><td>1</td></tr> <tr><td>О</td><td>И</td><td></td><td>7</td><td>11</td><td></td></tr> </table>	Г	С	О	4	8	2	И	В	О	9	3	5	К	Н	Д	10	6	1	О	И		7	11		<table border="1" style="font-size: small;"> <tr><td>Я</td><td>І</td><td>А</td><td>7</td><td>4</td><td>2</td></tr> <tr><td>Н</td><td>С</td><td>Н</td><td>1</td><td>3</td><td>5</td></tr> <tr><td>Н</td><td></td><td></td><td></td><td></td><td>6</td></tr> </table>	Я	І	А	7	4	2	Н	С	Н	1	3	5	Н					6
Ж	И	1	4																																																																																	
К	У	3	2																																																																																	
М	А	И	1	4	6																																																																															
Р	У	Х	3	2	5																																																																															
Ц	Е	О	7	4	2																																																																															
П	П	Л	1	3	5																																																																															
Я	И		8	6																																																																																
Г	С	О	4	8	2																																																																															
И	В	О	9	3	5																																																																															
К	Н	Д	10	6	1																																																																															
О	И		7	11																																																																																
Я	І	А	7	4	2																																																																															
Н	С	Н	1	3	5																																																																															
Н					6																																																																															

Завдання для орнітологічних капсул команди №2

План експозиційного залу «Природа рідного краю» **ПК**

Бланк для нотаток по залу «Природа рідного краю»

призовий сертифікат
ПТАШИНІ ПРАВА
 Хмельницький обласний краєзнавчий музей посвідчує, що пред'явник

.....
 (ім'я та прізвище)

Пройшов підготовку за фахом:

- пернатий вокаліст
- крилатий модельєр
- пташиний архітектор
- орнітолог-початківець

Має право зі своєю родиною одноразово відвідати обласний краєзнавчий музей, де зберігається найбільша орнітологічна колекція Хмельниччини.

Призовий сертифікат «Пташині права» учасника квесту «В пошуках зниклого птаха»

МУЗЕЙНА ПЕДАГОГІКА В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ МІСТА

Мета статті – проаналізувати позитивний вплив музейної педагогіки на формування свідомості учнів, розширення пізнавальної діяльності, гармонійного всебічного розвитку особистості з використанням різних форм музейної роботи.

Ключові слова: музей, музейна педагогіка, школа, історична цінність, процеси виховання та навчання, культура, духовність, взаємодія.

Розвиток української держави, її інтеграція в європейське та світове співтовариство відбувається у складних політичних та економічних умовах. Зусилля українців у напрямку побудови громадянського суспільства зорієнтовані на Людину, націю, пріоритети духовної культури, виховання у молодого покоління таких якостей, як ерудованість, гуманістична спрямованість, активність, відповідальність, творчість тощо. Тому педагогічна наука постійно знаходиться в пошуку ефективних методів виховання й навчання.

Використання музеїв з освітньо-виховною метою призвело до виникнення такого напрямку, як музейна педагогіка, що стоїть на стику педагогіки, психології та музеєзнавства, гармонійно поєднуючи в собі інформацію, знання, креативність, що спрямовані на всебічний розвиток особистості. Отож, музейна педагогіка впевнено входить в освітній простір учбових закладів, і музей у сучасному світі стає не лише місцем збереження, обліку та вивчення пам'яток, а й культурно-освітнім закладом, який вирішує наукові, дослідницькі, просвітницькі, науково-освітні, естетичні, виховні завдання. Можна стверджувати, що сьогодні музей став центром духовної культури майбутнього. В останні десятиріччя змінюється концепція музею, науковці відмовились від старих форм та методів роботи, відійшли від авторитарних принципів, відбулося наближення до відвідувача, врахування його потреб при вивченні тих чи інших тем та матеріалів.

У музею і навчального закладу є спільні завдання: виховання патріотизму, свідомого ставлення до надбань вітчизняної та світової культури, розвиток образного мислення, формування ціннісних орієнтацій, естетичного смаку та стимулювання творчої активності особистості. Музейна педагогіка стає посередником між музеєм і навчальним закладом, сприяє ефективності освітнього простору, розширенню кругозору та подоланню міжкультурних стереотипів, формує в учнів емоційно-ціннісне ставлення до опанування знаннями.

Фундаторами музейної педагогіки стали німецькі педагоги і музейні діячі. Термін «музейна педагогіка» вперше ввів у науковий обіг у 1934 році К. Фрізен, а у 1982 році музеєзнавець Клаус Шрейнер визначив поняття музейної педагогіки як суспільно-наукової спеціальної дисципліни, що вивчає зміст і принципи, а також методи специфічного для музею процесу виховання і навчання. Досвід Німеччини знайшов свій розвиток у різних країнах світу.

Останнім часом й в Україні відбувається процес становлення музейної педагогіки, науковцями активно вивчаються питання щодо створення умов для реалізації різноманітних освітніх заходів крізь призму діяльності музеїв. Накопичено певний досвід, значний запас ідей і нестандартних підходів до роботи з різними аудиторіями. У понятті «музейна педагогіка» закладено розуміння того, що музей здатний, у числі й інших сучасних чинників, цілеспрямовано забезпечувати процеси виховання та навчання, перебуваючи на перехресті музеєзнавства, соціальної педагогіки та педагогіки дозвілля. Як і будь-яка інтегративна об'єднуюча галузь, музейна педагогіка не просто сума складників, а цілком особливе своєрідне явище з міждисциплінарним характером. Об'єктивна наявність педагогічного потенціалу в його просторі свідчить про можливість та необхідність використання музею з освітньо-виховною метою.

У сучасному суспільстві завдання освіти і виховання молоді більшою мірою покладене на школу, саме в школі закладаються ціннісні орієнтири особистості. Освітня діяльність складається, як сказано в Законі України про освіту, з двох частин: навчання і виховання. Безумовно, першочерговим завданням школи залишається освіта. У питаннях виховання – музей її незамінний помічник.

Детальніше зупинимось на співпраці науковців Хмельницького обласного краєзнавчого музею та освітян нашої області. Вже багато років поспіль організуються та проводяться краєзнавчі вітальні: «Музей на допомогу вчителям історії», «Музей на допомогу вчителям біології» тощо.

При взаємодії музею і школи важливо визначити характерні риси кожного з учбових предметів. Школа покликана дати базову середню освіту у всіх галузях знання на основі достатньо регламентова-

них програм. Музей припускає виборчу освіту. Відвідувач, в даному випадку учень, має свободу у виборі тематики, яка його цікавить, можливість самостійно дослідити культурно-історичні матеріали, що представлені в постійно діючих музейних експозиціях: історія – «Проскурів – романтика старовини», «У полум'ї великих воєн»; археологія – «Археологічна спадщина краю»; природа – «Непізнана планета комах», «Природа рідного краю»; етнографія – «У звичаях й традиціях народу ти душу свого краю пізнавай!» або на тимчасових виставках: «Вільні творити майбутнє», «Немає переводу звичаям народу» тощо.

Як бачимо, наш музей є беззаперечним помічником школи в забезпеченні урізноманітнення навчального процесу, виведення його за рамки звичних класних кімнат та використання наочності, яка дозволяє більш образно осмислювати історичні події, чіткіше прослідковувати причинно-наслідковий зв'язок між ними. У музеї, на відміну від шкільного підходу, освіта здійснюється через цілісне ставлення особистості, залучення до процесу пізнання, розширення досвіду.

Музейний предмет і музейне середовище важливі не тільки тому, що є джерелом нового знання, але, перш за все, тому, що здатні викликати емоційно-цілісну, естетичну реакцію, важливу саму по собі для особистості, яка формується. Саме тому музей – незамінний союзник школи в процесі освіти. У школі спілкування учасників освітнього процесу є достатньо програмованим. У музеї ж воно має вільніший характер, де інформація передається, більшою мірою, зримими образами. Музей навчає дітей «витягувати» знання, спираючись на першоджерело, підводить до самостійних висновків, що й відповідає завданням освіти.

Музей є не лише місцем збору та збереження документальних джерел різного спрямування (предмети побуту, світлини, зброя, документи тощо), тобто сховищем предметів старовини, а й при правильному підході до використання цього безцінного матеріального надбання будь-якої нації, вмілому введенню його в обіг він здатен впливати не тільки на розширення знань, а й на більш тонкі матерії – емоційну та духовну сфери людини.

Результатом співпраці вчителів та наукових співробітників з'явилися інтерактивні форми взаємодії – музейні заходи, де школярі вільно пересуваються залами, сидять просто на підлозі, шукають відповіді у формі квесту (а такі: «Країна комах», «Загадковий Проскурів» тощо), самі виконують завдання у спеціальних зошитах, а науковці доносять матеріал яскраво, інформативно та якісно. Глибока педагогічна компетентність та фахова підготовка вчителів дає змогу удосконалювати й урізноманітнювати музейно-педагогічні програми, сприяти розробленню авторських музейних уроків. Справді, музейні екскурсії вже давно стали невід'ємною частиною шкільної освіти.

Як свідчать результати досліджень, зокрема і наших науковців, діти, особливо учні молодшої і середньої школи, відвідавши музей, не в змозі за 45 (тематичної)-90 (оглядової) хвилин екскурсії, опанувати запропонований їм матеріал. В результаті в уявленні дитини залишається загальний образ музею як чогось великого, можливо, й цікавого, але конкретних знань, понять при цьому у них залишається мало. Безумовно, вчителі, розуміючи потребу в додатковому матеріалі для своїх вихованців, приводять їх на екскурсії неодноразово.

В додаток до екскурсій наукові співробітники спільно з викладачами шкіл та методистами департаменту освіти та науки Хмельницької міської ради розробили музейні уроки з різних наукових дисциплін (біології, історії, фізики, музики, природознавства, художньої культури тощо) з використанням музейних експонатів безпосередньо в школах. Так були створені шкільні програми (див. додаток).

Наші музейні уроки «прив'язані» до навчальної програми того чи іншого шкільного предмета. При цьому на кожному такому уроці демонструється тимчасова виставка з фондів музею. Музейний предмет виступає як безпосереднє джерело знань. Таким чином, неординарність під час навчального процесу використання музейного середовища стимулює не тільки пізнавальні інтереси учнів, а й сприяє всебічному їх розвитку, а наявність незнайомих предметів, а, іноді й знайомих, але таких, що розглядаються абсолютно з іншого боку, в іншій історичній обстановці та ситуації, викликає почуття подиву, спонукає до самостійних пошуків інформації.

Впродовж багатьох років співпраці музейників та освітян програми постійно відшліфовуються та набувають більш інтерактивних форм. Для поліпшення їх якості наш музей проводить щорічні соціологічні опитування в дошкільних та освітніх закладах м. Хмельницького та області з метою вивчення сучасних методів співпраці музею та освітніх закладів, вдосконалення та доповнення тематики виставок, лекцій і масових заходів, які пропонує музей школі. На основі опитування дошкільних та освітніх закладів вносяться зміни до програм, розробляється нова тематика музейних проектів згідно шкільних запитів. На цю взаємодію спрямована діяльність усіх відділів Хмельницького обласного краєзнавчого музею: фондів, інформації та маркетингу, історії, природи, науково-методичного.

У музею свій шлях, свої можливості впливу на людину, своє освітнє завдання – формувати ціннісне, особистісне, емоційно-забарвлене ставлення до культурної спадщини. В ході розробки науково-дослід-

ницьких тем наукові співробітники музею готують матеріал, який дає змогу глибше пізнавати навколишній світ. Під час підготовки уроку потрібно правильно дібрати тип заняття, способи спілкування, а також уміло поєднати їх з віковими особливостями групи й рівнем підготовки учнів.

Науковець-музейний педагог надає можливість дітям через проникнення у створену реальність, атмосферу «іншого життя» відчутти свою особисту причетність до власної історії й культури, залучає учнівську молодь до дослідницької діяльності засобами музейної експозиції з використанням інформаційних технологій, розвитком дослідницьких умінь і творчих здібностей, виробленням здатності до самостійних суджень і оцінок, навичок критичного мислення. Він ознайомлює своїх слухачів з музейним предметом у безпосередній взаємодії з ним – можна потримати в руках, спробувати завести якийсь механізм, виконати за його допомогою певне завдання (наприклад, добути вогонь) тощо. Тут науковці велике значення приділяють не лише освітній, а й музейній цінності предмету – адже не до всіх експонатів можна торкатися руками, в більшості випадків для дотримання вимог експлуатації під час процесу їх демонстрації необхідно користуватися рукавичками.

Водночас у музейних майстерках для кращого засвоєння матеріалу, що викладається, діти безпосередньо залучаються до самого процесу виготовлення, наприклад, народної іграшки (урок «Скарбничка дитячих мрій»), листівок (зустріч «Тобі, найдорожча у світі» до Дня Матері), мальованки (урок-свято «Писанка – символ життя і краси») та ін. Науково доведено, що психологічна оцінка ефективності може бути сприйнята з почутого – до 10% інформації; з побаченого – до 50%; при активній участі – до 90%. Займається цією діяльністю весь колектив однодумців нашого музею, які зосереджені на своїй роботі.

Якщо говорити про участь музею не лише у навчальному, а й виховному процесі, то неможливо не згадати про наші лекції до визначних та знаменних дат та подій в історії українського суспільства, наприклад, зустріч «Соборна мати-Україна – одна для всіх як оберіг» до Дня Соборності України; урок-спомин «Не дай нам, Боже, збайдужити знов» до Дня пам'яті жертв Бабиного Яру; подорож в історію «Душу-Богові, життя – Україні, честь собі» До Дня українського козацтва.

На сучасному етапі функціонування музею беззаперечним є той факт, що у реалізації освітньо-виховної функції музей співпрацює не тільки з загальноосвітніми школами (хоча співпраця з ними залишається пріоритетною), а й залучає до своїх заходів дошкільні навчальні заклади, учнівську молодь, яка навчається у коледжах, професійно-освітніх закладах, ліцеях, вищих навчальних закладах різного рівня акредитації.

Український народ може пишатися тим багатющим надбанням, яке подвижницькою працею музейних працівників вдалося зберегти для прийдешніх поколінь, для світової культурної спільноти. Саме музейники забезпечують духовну єдність поколінь, а музей є скарбницею народної пам'яті, а, отже, народного духу.

Додатки:

ПРОГРАМА – 2021/22 рр. “Музей – початковій школі”

Стаціонарні виставки:

1. Археологічна спадщина краю.
2. У звичаях й традиціях народу ти душу свого краю пізнавай!
3. Проскурів – романтика старовини.
4. У полум'ї Великої війни.
5. Природа рідного краю.
6. Непізнана планета комах.

Музейні уроки:

Природознавство

1. В гаю заграли первоцвіти.
2. Незвичайне про звичайних тварин.
3. Необізнана планета комах.
4. Льодовиковий період на Хмельниччині (природа краю в минулому).

Історія Хмельницької області

1. Мій рідний край-мое Поділля (історія краю).
2. Виникнення українського козацтва, склад, організація, устрій традиції та побут.
3. Пресвята Покрова – заступниця українського козацтва.
4. Війна відгриміла та пам'ять жива (Друга світова війна).

5. Наші символи – наші святині.
6. Чорнобиль не має минулого часу.
7. Афганістан. Чужа війна. Моя кривава рана.
8. Вкрадена весна 2022

Етнографія

1. Таємниці бабусиної скрині. Традиційний одяг подільських селян.
2. Народні майстри Хмельниччини.
3. Скарбничка дитячих мрій.
4. Зимове святко.
5. Христос Воскрес! Сміється сонечко з небес.
6. Весна іде, наповнена чудес... Христос Воскрес!
7. Писанка мальована з любов'ю подарована.
8. Обереги мої Українські – ви прийшли з давнини в майбуття.
9. Майстер-клас: – народна іграшка: лялька-мотанка (з ниток).
– народна іграшка: пташка (з ниток).
– народна іграшка – зайчик (з тканини).

Музейні свята

1. Вечорниці на Андрія:
 - Політ на коцюбі, етномакіяж
 - Смакування калити
2. Ой хустино, хустинонька – мережана шита...
 - Етнографічний подіум, фотосесія.
3. Гостинна і багата подільська музейна хата:
 - Обереги родинного вогнища
 - Господарські девайси
 - Витребеньки з музейної печі
4. Квест-програми по музейних залах:
 - «Як сніжинки музей прикрашали»
 - «Таємничий Проскурів»
 - «Подорож у Кам'яний вік»

ПРОГРАМА 2021/22 рр. «Музей – вчителю історії»

Стаціонарні виставки:

1. Природа рідного краю.
2. У звичаях й традиціях народу ти душу свого краю пізнавай!
3. Археологічна спадщина краю.
4. У полум'ї Великої війни.
5. Проскурів – романтика старовини.
6. Непізнана планета комах.

Пересувні виставки, музейні уроки та лекції:

Історія Хмельницької області

1. Археологія. Мандрівка у минуле.
2. Мій рідний край-мое Поділля (історія краю).
3. Історія рідного краю:Проскурівські сторінки.
4. Наші символи наші святині.
5. Скарб жіночих прикрас XIII ст.
6. Виникнення українського козацтва, склад, організація, устрій, традиції та побут
7. Козацька держава – наша гордість і слава.
8. Рідна земле моя – ти козацькою славою щедра.
9. Пресвята Покрова – заступниця українського козацтва.
10. Історія Поділля в період УНР.
11. Голод 33 – біль душі і пам'ять серця.
12. Кривава ціна українського хліба (Голодомор).
13. Війна відгриміла та пам'ять жива (Друга світова війна).
14. Чорнобиль не має минулого часу.

15. Афганістан. Чужа війна. Моя кривава рана.
16. Крути. Героїзм української молоді.
17. Мир боронити на рідній землі їх призвала Україна (АТО).
18. Україна – більше за життя (АТО).
19. Вкрадена весна 2022

Етнографія

1. Таємниці бабусиної скрині. Традиційний одяг подільських селян.
2. Стежками минувшини: звичаї та обряди подолян.
3. Народні майстри Хмельниччини.
4. Скарбничка дитячих мрій.
5. Зимове святко.
6. Христос Воскрес! Сміється сонечко з небес.
7. Весна іде, наповнена чудес... Христос Воскрес!
8. Писанка мальована з любов'ю подарована.
9. Обереги мої Українські – ви прийшли з давнини в майбуття.
10. Майстер-клас: народна іграшка: лялька-мотанка (з ниток).
11. Майстер-клас: народна іграшка: пташка (з ниток).
12. Майстер-клас: народна іграшка – зайчик (з тканини).

Музейні свята

1. Вечорниці на Андрія.
2. Ой хустино, хустинонька – мережана шита...
3. Гостинна і багата подільська музейна хата.
4. Квест-програми по музейних залах:
 - «Таємничий Проскурів»
 - «Подорож у Кам'яний вік»

ПРОГРАМА 2021/22 рр. «Музей вчителю біології, географії»

Пересувні виставки, музейні уроки та лекції:

1. Дивовижний родовід мінералів та гірських порід.
(з використанням експонатів)
2. Про вимерлих тварин та давні моря.
(з використанням експонатів, малюнків)
3. В гаю заграли первоцвіти.
(з використанням слайдів або фото)
4. Незвичайне про звичайних тварин.
(з використанням опудал)
5. Гриби – пожирачі дерев.
(з використанням зразків грибів)
6. Обережно: поруч отруйні рослини.
(з використанням слайдів або фото)
7. Тварини Чорної книги Хмельниччини.
(з використанням фото)

Музейні свята

1. Гостинна і багата подільська музейна хата.
2. Ой хустино, хустинонька – мережана шита...
3. Майстер-класи:
 - народна іграшка: лялька-мотанка (з ниток)
 - народна іграшка: пташка (з ниток).
 - народна іграшка – зайчик (з тканини).
4. Квест-програми по музейних залах:
 - «Таємничий Проскурів»
 - «Подорож у кам'яний вік»
5. Орнітологічний квест «В пошуках зниклого птаха»

Стационарні виставки:

1. Природа рідного краю.
2. Непізнана планета комах.
3. У звичаях й традиціях народу ти душу свого краю пізнавай!
4. Археологічна спадщина краю.
5. У полум'ї Великої війни.
6. Проскурів – романтика старовини.

ПРОГРАМА – 2021/22 рр. «Музей – дитячому садку»

Музейні уроки:

Предметний світ

1. Житлове середовище
 - Таємниці бабусиної скрині.
 - Український рушник.
 - Стежками минувшини: звичаї та обряди подолян.
2. Виробництво
 - Народні майстри Хмельниччини.
 - виготовлення ляльки-мотанки (з ниток).
 - Паперопластика: українські витинанки

Світ гри

1. Скарбничка дитячих мрій.

Людство

1. Символи країни для маленької дитини.

Духовність

1. Зимове святко
2. Весна іде, наповнена чудес... Христос Воскрес!
3. Христос Воскрес! Сміється сонечко з небес.

Природа нашого краю

1. В гаю заграли первоцвіти.
2. Незвичайне про звичайних тварин.
3. Непізнана планета комах

Стаціонарні виставки:

1. Природа рідного краю.
2. У звичаях й традиціях народу ти душу свого краю пізнавай!
3. Археологічна спадщина краю.
4. У полум'ї Великої війни.
5. Проскурів – романтика старовини.
6. Непізнана планета комах.

Музейні свята

1. Вечорниці на Андрія:
 - Політ на коцюбі, етномакіяж
2. Смакування калити
 - Ой хустино, хустинонька – мережана шита...
 - Етнографічний подіум, фотосесія.
3. Гостинна і багата подільська музейна хата:
 - Обереги родинного вогнища.
 - Господарські देвайси.
4. Витребеньки з музейної печі.
5. Квест-програма «Як сніжинки музей прикрашали»

Джерела та література:

1. Закон України «Про музеї і музейну справу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-вр>.
2. Беленька Г. В. Місце музейної педагогіки в освітньому процесі сучасного дошкільного навчального закладу / Г.В. Беленька // Педагогічна освіта: теорія і практика. – 2015. – Вип. 18. - С. 396-400. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppo_2015_18_72

3. Педагогічний вісник ПОДІЛЛЯ №4 (2021) О.АЛІКСІЙЧУК. Музейна педагогіка як засіб опанування школярами курсу «Мистецтво»
4. Караманов О. В. Музейна педагогіка в контексті багатокультурного освітнього середовища в Україні / О. В. Караманов // Шлях освіти. – 2012. - № 2. – С. 8 – 11.
5. Червінська І. Музейна педагогіка як інструмент взаємодії закладів освіти і музеїв у сучасному соціокультурному просторі // «Освітні обрії» – № 2(49) – 2019 (48).
6. Волинський музейний вісник : Наук. зб. : Вип. 5. : Музейна педагогіка. Теорія і практика. / упр-ня культури Волин. ОДА ; Волин. краєзн. музей ; каф. документознавства і музейн. справи СНУ ім. Лесі Українки ; Упоряд. А. Силюк. – Луцьк, 2013. – С. 68-70

Юлія Лінська
м. Шепетівка

СПЕЦИФІКА МУЗЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ

У статті розглядається поняття музейної педагогіки, її завдань, трансформація ролі та значення музеїв в період воєнного часу. Також проаналізовано головні напрями з досвіду роботи музею з викликами, що з'явилися в умовах війни (від 2014 року), розглянуто конкретні приклади по впровадженню нових форм роботи та адаптацію класичних та результати співпраці з ГО “Будинок ветерана “Бандерівський Схрон” в рамках цієї діяльності.

Ключові слова: місія музею, роль соціо-культурних інститутів, пріоритети роботи, психологічна адаптація, арт-терапія, воркшоп.

Війна, а особливо широкомасштабне вторгнення 24 лютого, поділило життя людей на “до” і “після”. Наше суспільство вимушено швидко вчиться жити в нових – воєнних – реаліях. Для всіх цей процес проходить по-різному, але спільним є руйнування звичного укладу життя, зміна пріоритетів або їх чітке окреслення. Місія музею, як соціальної інституції, ІСОМ визначається як розвиток суспільства, процес якого складається із модернізації в соціально-економічній сфері, утвердження цінностей самовираження, демократизація. [4, с.21] Реалізація цих принципів особливо важлива в період ведення війни, особливо з державою-терористом. Цей процес підсилює гуманістичний характер суспільства.

Розвиток суспільства відбувається на індивідуальному, груповому, міжгруповому та надгруповому рівнях. [3, с.16] Роль музеїв як соціо-культурного інституту, який виконує просвітницько-виховні функції, в умовах воєнного стану зростає. Збільшується і кількість викликів, з якими щодня стикаються музеї: як захистити людей (працівників та відвідувачів), як зберегти колекції та фонди, як правильно організувати простір з врахуванням нових суспільних потреб і запитів. Формуються нові колекції, збираються нові експонати, переосмислюються та переглядаються уже наявні. Відвідувач, долучаючись до знайомства і вивчення конкретного музейного предмета, пізнає його сутність та історичний аспект, що його уособлює, мета музею - стати зв'язковою ланкою в цьому процесі.

Будучи соціальним інститутом, музей є відображенням того конкретного часу, в якому він існує, саме тому, враховуючи наполегливі потреби воєнного сьогодення, музей стає також осередком тилової роботи, забезпечення морально-психологічної підтримки, одночасно виконуючи і свої безпосередні функціональні обов'язки зі збереження та актуалізації культурної спадщини, наукової та просвітницької діяльності. [2, с.5] Власне саме через збереження та актуалізацію історичної спадщини, через роботу з історичними паралелями, роботу з просвітництва, розвінчування кремлівської пропаганди, яка роками використовувалася як елемент військового арсеналу РФ, музей сьогодні реалізовує свою історичну місію.

Війна змусила тисячі людей залишити свої домівки та переїхати в інші регіони нашої держави або закордон. Особливо вразливою категорією, яка постраждала чи не найбільше (і фізично, і психологічно) залишаються діти. Тому одним із вагомих викликів, які сьогодні постають перед музейною інституцією, є також надання підтримки дітям, тимчасово переміщеним особам. Музей в цих умовах стає центром соціалізації внутрішньо переміщених осіб, місцем, де вони можуть познайомитися з локальною історією, особливостями місцевості, яка стала їм тимчасовим притулком, людьми, що стали їхніми сусідами. В пріоритеті залишається робота з дітьми ВПО – через майстер-класи, театралізовані свята, різні тематичні заходи та інші методи музейної педагогіки, діти мають змогу відпочити від постійної психологічної напруги, виявити себе та свої емоції через творчість, отримати позитивні враження, познайомитися з місцевою історією, регіональними традиціями, порівняти їх з власними, поділитися своїм емоційним

досвідом, отримати підтримку і завести нових друзів. Звісно, і тут доводиться зважати на реалії війни. Наприклад, нині музейні працівники, щоб звести ризики до мінімально можливих, організують виїзні майстер-класи. Таким чином, дітям не треба зайвий раз переходити містом, вони знаходяться в звичних і максимально безпечних умовах. Заняття різної тематики, а тому і методики обираються різні – виготовлення народної іграшки, знайомство з природою краю та народними святами і традиціями в ігровій формі. Ці заняття сприяють розвитку дрібної моторики дітей, поповнюють загальні знання, навчають дітей працювати разом. Одночасно це дозволяє відволіктися від реалій війни, отримати позитивні емоції, швидше соціалізуватися в новому середовищі.

Таким чином можна визначити ще одну функцію музею, яку він виконує нині – функцію психологічної реабілітації, зокрема через арт-терапію.

Явище це не нове. Арт-терапія заснована на принципі відображення психічного стану людини в тих зорових образах, які постають перед ним під час заняття будь-яким видом мистецтва. За допомогою методики вдається навчитися проявляти себе, налагодити контакт з оточуючими людьми, набутти впевненості у внутрішньому «Я». [1, с.1]

Від початку війни у 2014 році, коли перші бійці почали повертатися до цивільного життя, постала проблема їх психологічної реабілітації. На цю проблему відгукувалися спеціалізовані реабілітаційні центри, що створювалися на волонтерських засадах, в кооперації з якими працювали і музеї.

Ось, наприклад, зразок співпраці нашого музею з ГО “Центр для учасників АТО та їхніх сімей “Бандерівський Схрон” (Івано-Франківщина), що відбувався в жовтні 2020 року. В рамках підтримки ветеранів та їх сімей, з метою допомоги в соціалізації та психологічній реабілітації, в музеї відбулося відкриття виставки робіт Будинку ветерана “Бандерівський Схрон”, приурочене відзначенню 14 жовтня. Історію створення та функціонування унікального (за форматом роботи з ветеранами) для України закладу, відвідувачі мали змогу почути із перших уст, адже на відкритті були присутні Ігор та Наталя Чернецькі - засновники Будинку ветерана “Бандерівський Схрон”. Під час зустрічі вони розповіли і про виникнення ідеї адаптувати методи арт-терапії для соціальної та психологічної адаптації ветеранів, що повернулися з війни. В день відкриття відбувся також воркшоп із розпису іграшки для дітей, зокрема вихованців Клубу національно-патріотичного виховання молоді «23». Воркшоп розпочався із коротенької довідки про історію та символіку української народної іграшки, специфіку використання кольорів та орнаментів, значення цієї роботи у ході соціальної реабілітації. Також було сказано про суть та особливості свята Pokrovi для українського народу, зокрема як день вдячності всім захисникам України – від часів козацтва, створення УПА до нинішніх бійців, що захищають Україну на Сході. Майстриня також звернула увагу на специфіку роботи з акриловими фарбами, після чого розпочалася робота над створенням власної іграшки кожним із учасників МК. Цей процес виявився настільки захоплюючим, що до нього долучилися і самі батьки. Також учасники презентації продегустували та високо оцінили каву, виготовлену руками ветеранів.

Сьогодні практично всі мешканці Схрону, як і практично всі ветерани попередніх років, повернулися на передову. Їхній бойовий досвід та навички зараз працюють на перемогу і звільнення України від російських загарбників. Тим часом, ми продовжуємо роботу з морально-психологічної, освітньо-просвітницької підтримки їхніх родин, дітей. Адже саме за це наразі точиться боротьба на всіх фронтах – за демократичне суспільство з гуманістичними ідеалами та цінностями у вільній європейській державі – Україні.

Джерела та література

1. <https://osoblyvi.com.ua/ua/helpful-info/110-napriam-rozvytok/1603-shcho-take-art-terapiya>
2. Музейна педагогіка – проблеми, сьогодення, перспективи. Матеріали П'ятої науково-практичної конференції (28–29 вересня 2017 р.) / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – К., 2017. – 132 с
3. Червінська І. “Музейна педагогіка як інструмент взаємодії закладів освіти і музеїв у сучасному соціокультурному просторі” - “ОСВІТНІ ОБРІЇ”, № 2(49), 2019 (48)
4. “Музейна педагогіка: теорія і практика: науково-методичний посібник/І.В.Удовиченко. - К.: Логос, Національний музей історії України, 2017. - 72 с.
5. <https://www.facebook.com/ostrovskymuseumshpetivka>
6. <http://ostrovskymuseum.at.ua/>

РОБОТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОГО СТАНУ

В статті висвітлені основні аспекти роботи Хмельницького обласного краєзнавчого музею в період російсько-української війни 2022 року. Розглянуто виклики, які постали перед музейним закладом під час воєнного стану та конкретні приклади міжінституційної співпраці та впровадження адаптивних форм роботи.

Ключові слова: музей, російсько-українська війна, колекція, експонат, евакуація, виставка, майстер-клас.

24 лютого 2022 року о п'ятій ранку ракетні обстріли пролунали у багатьох містах України, здригнулася земля і на Хмельниччині. І, не зважаючи на те, що в Україні війна триває вже 8 років, події того ранку перенесли життя кожного українця у нову реальність.

Для музейної спільноти введення військового стану окреслило чіткий, згуртований і поетапний план дій, спрямований на забезпечення безпеки життя відвідувачів і співробітників та, безперечно, збереження музейних предметів, що передбачено міжнародними конвенціями та законодавством України. Відповідно до інструкцій вже в перший день війни було припинено прийом відвідувачів та демонтовано експозицію й убезпечено предмети, які там знаходились.

Як же ж іноді довго, складно, в творчих муках та дизайнерських «ступорах» втілюється в життя новий експозиційний проєкт, і як же ж швидко, водночас з душевним щемом, проте з розумінням необхідності такого важкого для музейників кроку, він демонтується...

Особливо цінні та вразливі музейні предмети були перенесені в більш безпечне місце, ще раз перевірені та підготовлені до можливого вивозу предмети згідно списків I та II черги евакуації. Пакувальний папір, плівка, коробки, ящики відповідно до рекомендацій були зібрані заздалегідь, але надія, що вони таки не знадобляться, жевріла у всіх. Під час цього сумного процесу більш детальний огляд підручних матеріалів виявив додаткову в них потребу. Отож, ми паралельно почали працювати і в цьому напрямку. Дякуючи закордонним партнерам, працівникам Одеського художнього музею та волонтерській ініціативі ГО «Museum for Change» музей на сьогодні, хоч і мінімально, проте забезпечено необхідними матеріалами, як для зовнішнього укріплення, так і для ретельного упакування.

Також було максимально підготовлено приміщення музею до можливої нейтралізації наслідків обстрілів, вибухів, швидкої евакуації персоналу та самої колекції. Допомогла оперативно вирішити ці задачі згуртованість та чіткість дій колективу. Всі розуміли, що, крім власної безпеки, на нас покладена важлива місія – збереження історичного та культурного надбання краю. Вже пізніше, спілкуючись з колегами різних регіонів, ми з гордістю зробили висновок, що захист колекцій, іноді навіть ціною власного життя, стоїть в пріоритеті у більшості музейників. Пишаємось представниками професії!!!

В певній невизначеності щодо дій персоналу в період введення військового стану опинились районні, міські та громадські музеї області, тому науковці нашого музею розробили та направили на місця інструкцію швидкого реагування, в якій намагалися чітко та доступно прописати алгоритм дій у випадку надзвичайної ситуації та внутрішньомузейні правила, яких необхідно дотримуватись під час військових дій.

З перших днів війни наше місто перетворилося на гуманітарний хаб, де збиралась різноманітна допомога біженцям та військовим, надавався прихисток транзитним евакуаційним рейсам з територій ведення бойових дій та людям, які вирішили зупинитися на тимчасове або постійне проживання в Хмельницькому.

Науковці музею, розуміючи, які невидимі травми залишає війна, яку вчасну психосоціальну підтримку наразі потребує майже кожна дитина в Україні, вирішили якнайбільше допомогти саме малечі. А яквилікувати психологічну травму, яка зачалась глибоко в душі? І в цьому, безперечно, допомагає мистецтво! Арт-терапія – саме та практика, що принесе зцілення засобами творчості. Хмельницький обласний краєзнавчий музей один з перших долучився до арт-проєкту, який об'єднав установи культури області та став майданчиком для душевного релаксу дітвори та дорослих на базі Хмельницького академічного обласного театру ляльок.

Вирішили працювати у різних напрямках. В першу чергу – це виставкові локації. Людина завжди прагне до прекрасного, до того, що приносить радість, задоволення, спокій, а найпрекрасніший шедевр – це природа, тому наша перша виставка «Краса рідної землі» була присвячена неповторній подільській природі, де були представлені світлини краєвидів області, флора та фауна Хмельниччини. Майже кожен відвідувач залишив собі на згадку селфі з кабаном та косулею, білочкою, їжачком та птахами.

Наступна виставка під назвою «З Україною в серці» презентувала мешканцям та гостям міста традиції та побут подолян кін. XIX – поч. XX століття, традиційне автентичне вбрання: домоткані сорочки, спідниці-обгортки, барвисті хустки та обереги родинного вогнища – вишиті рушники.

А щоб згадати напередодні Великодня народні й сімейні традиції та звичаї, науковці музею підготували виставку-вернісаж «Великодня радість землю обіймає і від зла оберігає».

Проектом під назвою «Дерево життя» стало втілення нашого спільного прагнення до Життя, до Миру для наших дітей та нашої країни! Його назва не випадкова, а навіть надто символічна – дерево життя зустрічається у культурі багатьох народів. Для українців же цей оберіг вказує на зв'язок поколінь, на світ правил та законів, звичаїв та обрядів, за якими живе родина зокрема і суспільство загалом. На дереві традиційно зображають світлих духів-охоронців у вигляді птахів. Отож, в рамках проекту кожна дитина своїми руками виготовила з паперу птаха-охоронця та підписала, з якого куточку України символічно він прилетів, та розмістила його на гілці «Дерева життя»: Київ, Харків, Чернігів, Миколаїв, Маріуполь, Охтирка, Димер, Северодонецьк – далеко не всі міста та містечка України представлені тут.

І ще одним важливим напрямком спілкування з дітьми під час арт-терапії є майстер-класи, адже за їх допомогою маленькі мрійники поринають у світ неповторної дитячої фантазії. Різноманітність музейних майстерок вражає! Це і народна іграшка (лялька-мотанка, весняна пташка, зайчик), і вироби з фетру (жук-сонечко, сумочка «Котик», панно «Великоднє курча», веселий баранець), паперопластика та декупаж (орігамі, 3D аплікації, вітальні листівки, пасхальні атрибути, іграшки тощо).

Приємно, що оригінальні ідеї від музейників-краєзнавців, запропоновані гостям та мешканцям міста в рамках сімейного квесту «Кам'яний вік: подорож у часі» з рухливою грою для малечі «Полювання на мамонта» та захоплюючими інтелектуальними історичними іграми для підлітків, не залишили байдужим нікого! А феєрверком розваг від нашого музею є безпрограшна лотерея для усіх бажаючих, яка дарує не лише приємні емоції, а й корисні та унікальні подарунки, науково-популярні видання нашого музею («Подорож Хмельниччиною у головоломках», «Отруйна краса», «Загадки давніх тварин» тощо) та яскраві тематичні закладки (першоцвіти, нумізматика, ентомологія тощо). Як результат – нові знання, щасливі діти та задоволені дорослі. А це – ще один крок до нашої перемоги!

Також музеєм в напрямку дитячої реабілітації впроваджено співпрацю з іншими закладами культури та освіти. Декілька місяців триває спільний проект з обласними бібліотеками. Так, в обласній бібліотеці для дітей ім. Шевченка репрезентовано фото-зони «Люби свій край» та «Погляд з минулого!», які не лише дозволили краще познайомитись з історією та традиціями Поділля та Волині, а й залишити спогад у своїй фотоколекції про час, проведений у Хмельницькому.

Своє професійне свято 18 травня музей відзначив проведенням мистецького проекту «Музей очима дітей» та демонстрацією оригінальної виставки «Музейне дерево епох», де предмети різних історичних періодів стали символами розвитку, єдності родоvodu нашої нації.

Яскравою і наповненою позитивною енергією, запам'яталась благодійна акція на підтримку ЗСУ «Країна щасливих дітей», присвячена Дню захисту дітей, в якій наш музей брав участь із калейдоскопом вуличних розваг «Ігри нашого дитинства» та низкою творчих креативів – «Бабусина лялька» та «Повітряні динозаврики». Дорослі зачаровано пригадували найкращі активні розваги зі свого дитинства, зокрема «Резинку», «Класики», «Скакалку» та навчали дітей правилам цих ігор.

В літній період вдалось успішно реалізувати ряд проектів в освітніх таборах, дитячих садочках і таборах літнього відпочинку. Перш за все, це комплекс заходів, присвячених Дню державного прапора та Дню Незалежності України «Портрет нового часу», в межах якого проходили тематичні заходи: лекції, пересувні виставки, квести та майстер-класи.

Важливо зазначити, що з початком війни в Україні почала зростати національна свідомість, чіткіше стала сприйматись приналежність до української культури та історії. Сьогодні прапор та гімн для більшості громадян – це не просто державні символи, а гордість народу. Тимчасові виставки саме такої тематики було презентовано у Волочиській, Дунаєвецькій, Городоцькій територіальних громадах та у рідному місті в обласних юнацькій і дитячій бібліотеках та обласному літературному музеї: «Українське військо 1917-1921», «100 років боротьби. Українська революція 1917-1921», «Символ твоєї свободи».

Музейні працівники виконують і свої базові завдання: збирають, зберігають, проводять наукову атрибуцію та опис предметів. Війна закінчиться, і обов'язково перемогою, а перед музеями постане головна стратегічна місія – розказати правдиво та відверто про героїзм і відтворити трагізм цієї війни. Тому ми готуємося: збираємо предмети, свідчення, світлини та відео матеріали. Дякуючи волонтерам та кадровим воєнним, уже зібрано чимало артефактів війни (залишки російських снарядів та бомб, військової амуніції та боеприпасів, зразки філателії та філокартії тощо), але це лише початок. Науковці ведуть щоденник війни, де детально описуються всі ключові події цього важкого періоду.

Зараз українське суспільство дивує своєю жертовністю та згуртованістю. Тож ми також намагаємось бути корисними не лише на культурному фронті. Співробітники музею допомагають, як можуть: плетіння сіток, робота в волонтерських бригадах, збір продуктів харчування та одягу, грошова допомога та участь у благодійних проєктах – неповний перелік цієї допомоги. Музейні майстрині виготовляють самі та разом з малечю на майстер-класах обереги, малюнки і листівки для військових та передають їх разом із частинкою тепла та любові захисникам на фронт. Ми знаємо, як важливо, щоб воїни розуміли, що ми про них пам'ятаємо, ми їх любимо і чекаємо додому!

Адамський Віктор Романович, кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ

Айвазян Олена Борисівна, кандидат історичних наук, директор наукової бібліотеки Хмельницького національного університету, член НСКУ

Баженів Лев Васильович, доктор історичних наук, професор, академік Української академії історичних наук, заслужений працівник освіти України, голова Хмельницької обласної організації НСКУ, Почесний краєзнавець України

Балабуст Надія Юріївна, кандидат педагогічних наук

Байдич Володимир Григорович, кандидат історичних наук, заступник директора Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», член НСКУ

Берковський Владислав Георгійович, кандидат історичних наук, виконавчий директор Українського культурного фонду

Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Богун Ольга Михайлівна, старший науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Бондар Юрій Георгійович, студент III курсу історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Будзей Олег Васильович, член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Будяй Тетяна Володимирівна, молодший науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Ветрова Тетяна Миколаївна, провідний науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Межибіж»

Ветров Віктор Сергійович, завідувач сектору археології Державного історико-культурного заповідника «Межибіж»

Войковський Віктор Степанович, науковий співробітник Нетішинського міського краєзнавчого музею, член Національної спілки журналістів України

Гевель Олена Сергіївна, студентка II курсу історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Герасимчук Тетяна Анатоліївна, науковий співробітник Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» (м. Кам'янець-Подільський)

Горанська Марина Анатоліївна, головний зберігач фондів Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Горбатюк Василь Іванович, директор Хмельницького обласного літературного музею, член Національної спілки письменників України

Григоренко Вадим Володимирович, учень Хмельницької гімназії №2.

Григоренко Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, академік Міжнародної академії інформатизації, дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, член НСКУ, Почесний краєзнавець Хмельниччини.

Гриськова Наталія Романівна, аспірантка кафедри історії України історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Данилова Катерина Володимирівна, старший науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Демидко Сергій Юрійович, завідувач науково-методичного відділу Хмельницького обласного краєзнавчого музею, член ГО «Всеукраїнська спілка археологів»

Дзізінський Микола Сергійович, викладач циклової комісії суспільних дисциплін Відокремленого структурного підрозділу «Хмельницький торговельно-економічний фаховий коледж ДТЕУ»

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, учений секретар Хмельницького обласного краєзнавчого музею, заслужений працівник культури України, член НСКУ та НСЖУ, Почесний краєзнавець України

Завальнюк Олександр Михайлович, доктор історичних наук, професор, академік Української академії історичних наук, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету, член НСКУ

Задорожнюк Андрій Борисович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член НСКУ

Западенко Ігор Валентинович, заступник директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», член НСКУ

Захар'єв /із Ватралів/ Володимир Анатолійович, старший науковий співробітник Хмельницького обласного науково-методичного центру культури і мистецтва, член НСКУ та ГО «Всеукраїнська спілка археологів»

Іваневич Лілія Анатоліївна, доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського НАН України, член НТШ та НСКУ

Ільїнський Валентин Михайлович, доцент кафедри культурології Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, заслужений працівник освіти України, Голова Хмельницького обласного відділення українського геральдичного товариства, член НСКУ, Почесний краєзнавець Хмельниччини.

Клімчук Юрій Аркадійович, вчитель історії Кульчіївського ліцею Слобідсько-Кульчіївської ТГ, доктор філософії в галузі знань Гуманітарні науки зі спеціальності Історія та археологія, член НСКУ

Комарницька Людмила Миколаївна, кандидат філологічних наук, вчений секретар НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут»

Комарницький Олександр Борисович, академік НАНВО України, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член НСКУ

Коржик Світлана Анатоліївна, вчитель Летичівського ліцею №1 (сmt. Летичів), голова Летичівської територіальної організації НСКУ

Корчевна Ірина Володимирівна, старший науковий співробітник відділу природи Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Кренц Наталія Анатоліївна, науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Самчики»

Кравчук Олександр Миколайович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Крижановська Світлана Петрівна, молодший науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Кундельський Валерій Васильович, кандидат історичних наук, вчитель історії Хмельницького технологічного багатопрофільного ліцею імені Артема Мазура

Ліпська Юлія Віталіївна, науковий співробітник Музею пропаганди (м. Шепетівка)

Лотоцька Ганна Анатоліївна, науковий співробітник Нетішинського міського краєзнавчого музею

Мазур Петро Євстахійович, директор Кременецького медичного училища імені А. Річинського

Мальована Неллі Євгенівна, завідувач відділу природи Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Марценюк Надія Миколаївна, викладач Вінницького технічного фахового коледжу

Матвеев Андрій Юрійович, кандидат історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи ВСП «Хмельницький торговельно-економічний фаховий коледж Державного торговельно-економічного університету», член НСКУ

Матушок Галина Сергіївна, аспірантка кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Мельничук Оксана Анатоліївна, завідувач відділу інформації та маркетингу Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Місінкевич Леонід Леонідович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова, член НСКУ

Наглюк Ангеліна Артурівна, здобувач освіти 11 класу Кам'янець-Подільського НВК № 3 у складі загальноосвітньої школи I-III ступенів та ліцею Хмельницької області

Нагурний Євгеній Олегович, науковий співробітник ДІКЗ «Межибіж»

Надвірняк Олександр Васильович, історик, координатор проекту «Terra Amadociae» (м. Хмельницький), член ГО «Постійно діюча археологічна експедиція «Меджибіж-2000».

Нестеренко Валерій Анатолійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри права, професійної та соціально-гуманітарної освіти закладу вищої освіти «Подільський державний університет»

Олійник Анна Юріївна, студентка IV курсу історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Олійник Сергій Васильович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Олійник Юрій Васильович, кандидат історичних наук, начальник відділу Державного архіву Хмельницької області, член НСКУ

Панасюк Микола Васильович, заст. начальника відділу з питань місцевого самоврядування та комунікацій Хмельницької обласної ради, член НСЖУ та НСКУ.

Пагор Валентин Віталійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець», член НСКУ, член історико-культурної асоціації «Україна-Туреччина»

Парой Юлія Юріївна, здобувач вищої освіти ВСП «Хмельницький торговельно-економічний фаховий коледж Державного торговельно-економічного університету»

Поберезька Наталія Олександрівна, науковий співробітник Хмельницький обласний краєзнавчий музей

Погорілець Олег Григорович, директор Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», член НСКУ, Почесний краєзнавець України, член ICOMOS UA.

Приступа Даніела Валентинівна – здобувач вищої освіти Відокремленого структурного підрозділу «Хмельницький торговельно-економічний фаховий коледж ДТЕУ»

Прицишин-Кліновський Сергій Максимович, кандидат богослов'я, протоієрей, член НСКУ

Прокопчук Анна Сергіївна, бібліотекар відділу краєзнавства Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки

Прокопчук Віктор Степанович, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ

Романюк Олександр Анатолійович, співробітник Туристично-краєзнавчого центру; Управління культури, туризму та інформації; Дунаєвецької міської ради

Рудюк Лариса Йосипівна, учений секретар Національного історико-архітектурного заповіднику «Кам'янець»

Сидорук Сергій Антонович (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Скрипник Анатолій Юрійович, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри соціальної роботи, психології та соціокультурної діяльності імені Т.Г. Сосновської, НРЗВО Кам'янець-Подільський державний інститут

Смолій Тетяна Володимирівна, заступник директора Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Стецюк Вадим Борисович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, з 24.02.2022 р. військовослужбовець Збройних Сил України

Стрижак Ніна Петрівна, завідувач відділу історії Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Трембіцький Анатолій Михайлович, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, член НТШ та НСКУ, Почесний краєзнавець України

Трубчанінов Сергій Васильович, кандидат історичних наук, доцент Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член НСКУ

Тунцева Зоя Петрівна, старший науковий співробітник Нетішинського міського краєзнавчого музею

Тютюнник Микола Валерійович, магістр історії, вчитель Хмельницької спеціалізованої загальноосвітньої школи I-III ступенів №7

Фенцур Василь Володимирович, генеральний директор Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець», дійсний член ІКОМОС, член Національної спілки архітекторів України

Хоптюк Даніела Романівна здобувач вищої освіти Відокремленого структурного підрозділу «Хмельницький торговельно-економічний фаховий коледж ДТЕУ»

Хоптяр Андрій Юрійович, кандидат історичних наук, старший викладач Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член НСКУ.

Хоптяр Юрій Анатолійович, кандидат історичних наук, доцент Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член НСКУ

Шаварська Олена Володимирівна, науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Шолк Олександр Михайлович, аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Яблонський Вадим Віталійович, магістр архівознавства, заступник директора з навчально-виховної роботи, вчитель історії та правознавства Поляхівський ліцей Теофіпольської селищної ради Хмельницького району

Наукове видання

**МАТЕРІАЛИ
ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ
ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
"ХМЕЛЬНИЧЧИНА:
ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ"**

85-річчю утворення Хмельницької області

Підписано до друку 01.09.2022. Формат 60x84/8
Друк цифровий. Ум. друк. арк. 42,1. Тираж 100 прим.

ПП Мельник А.А.
м. Хмельницький, вул Чорновола, 37.
тел.: (0382) 74-32-22

Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 1942 від 15.09.2008 р.

Надруковано: ФОП Стрихар А.М.
м. Хмельницький, вул. Гетьмана Мазепи, 14.
тел.: (096) 709-11-10